

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ
«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ
КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN
OF ABLAI KHAN KAZAKH UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

3 (78) 2025

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

3 (78) 2025

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2025

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының, “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Қурманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темирболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор, СДУ Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., филология ғылымдарының докторы, профессор, Ф.М. Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С. Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Ответственный редактор

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Члены редакционной коллегии

Кунабаева С.С., доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., доктор филологических наук, профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., доктор филологических наук, профессор, ОмГУ им. Ф.М. Достоевского, Омск, Россия <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, Москва, Россия <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусский университет, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal "Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages". Series "Philological Sciences" of JSC "Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages" is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Executive Editor

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Mirzoyeva L.Yu., Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Orlova N.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Jan Engberg, PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 БӨЛІМ.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

РАЗДЕЛ 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

PART 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Алибекова К.Е., Базарбаева А.С. Пословицы как репрезентант культурного наследия: лингвокультурологический аспект	14-31
Алибекова К.Е., Базарбаева А.С. Мақал-мәтелдер мәдени мұра өкілі ретінде: лингвомәдениеттану аспектісі	14-31
Alibekova K.E., Bazarbaeva A.S. Proverbs as representatives of cultural heritage: a linguistic and cultural aspect	14-31
Bakytzhanova A.K., Zhanzhigitov S.Zh. Methodology of contemporary linguistics in the paradigm of scientific knowledge in the humanities: an analysis of foreign experience	32-47
Бакытжанова А.К., Жанжигитов С.Ж. Гуманитарлық ғылыми білім парадигмасындағы қазіргі тіл білімі әдіснамасы: шетелдік тәжірибені талдау	32-47
Бакытжанова А.К., Жанжигитов С.Ж. Методология современного языкознания в парадигме гуманитарных научных знаний: анализ зарубежного опыта	32-47
Бейбітова А.С., Қоңыратбаева Ж.М., Қапанова А.Қ. Ономатопеялық сөздердің тіларалық берілудегі прагматикалық аспектісі	48-61
Бейбитова А.С., Конаратбаева Ж.М., Капанова А.К. Прагматический аспект ономатопеэтических слов в межъязыковой передаче	48-61
Beibitova A.S., Konyratbaeva Zh.M., Kapanova A.K. Pragmatic aspect of onomatopoeic words in inter-language transmission	48-61
Бейсембаев А.Р., Бахралинова А.Ж. Лингвокультурема как микроконцепт: границы понятий и их пересечение	62-82
Бейсембаев А.Р., Бахралинова Ә.Ж. Лингвомәдениет Микроконцепт Ретінде: Ұғымдардың шекаралары және олардың қиылысы	62-82
Beisembaev A.R., Bakhralinova A.Z. Linguistic culture as a microconcept: boundaries of concepts and their intersection	62-82
Beisembayeva A.U., Issina G.I., Erofeeva I.V. Linguistic representation of gender consciousness in English and Russian-language media texts	83-96

Бейсембаева А.У., Исина Г.И., Ерофеева И.В. Ағылшын және орыс тілді медиатекстердегі гендерлік сананың тілдік көрінісі.....	83-96
Бейсембаева А.У., Исина Г.И., Ерофеева И.В. Языковая репрезентация гендерного сознания в англоязычных и русскоязычных медиатекстах	83-96
Dalelkyzy K., Masimkhanuly D., Abidenkyzy A. Cultural significance of onomatopoeic words	97-111
Дәлелқызы Қ., Мәсімханұлы Д., Әбіденқызы А. Ономатопоеиялық сөздердің мәдени мәні	97-111
Далелқызы Қ., Масимханұлы Д., Абиденқызы А. Культурное значение звукоподражательных слов	97-111
Duisenova K.B., Zhampeiis K.M., Sarbassova A.E., Aleshinskaya E.V. Linguo-cultural study of family traditions in English and Kazakh proverbs	112-130
Дуйсенова К.Б., Жампейіс Қ.М., Сарбасова А.Е., Алешинская Е.В. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдеріндегі отбасылық дәстүрлерді лингвомәдени зерттеу	112-130
Дуйсенова К.Б., Жампейіс Қ.М., Сарбасова А.Е., Алешинская Е.В. Лингвокультурологическое изучение семейных традиций в английских и казахских пословицах	112-130
Жунусова А.С., Айдарбек К.Ж., Шильдебаева Л.К. Функциональный аспект англицизмов в казахской терминосистеме бизнеса	131-148
Жунусова А.С., Айдарбек К.Ж., Шильдебаева Л.К. Қазақ тілінің бизнес терминжүйесіндегі англицизмдердің функционалдық аспектілері	131-148
Zhunusova A.S., Aidarbek K.Zh., Shildebayeva L.K. Functional aspects of anglicisms in the business terminology system of the Kazakh language	131-148
Исакова С.С., Тухтарова А.С., Култанбаева Н.К., Танатова Р.К. Экспериментальный анализ специфики восприятия этнических стереотипов в юмористическом дискурсе на казахском, русском, английском, французском и арабском языках	149-170
Исакова С.С., Тухтарова А.С., Култанбаева Н.К., Танатова Р.К. Қазақ, орыс, ағылшын, француз және араб тілдерінің әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптерді қабылдау ерекшеліктерін эксперименттік талдау	149-170
Issakova S.S., Tukhtarova A.S., Kultanbayeva N.K., Tanatova R.K. Experimental analysis of ethnic stereotype perception in Kazakh, Russian, English, French and Arabic humorous discourse.....	149-170

Испандиярова А.Т., Досова А.Т., Нурсеитова А.А., Акдаулетова Ж.А. Қазақ халық лирикасындағы «қуаныш» және «мұң» концептілерінің танымдық сипаты	171-185
Испандиярова А.Т., Досова А.Т., Нурсеитова А.А., Акдаулетова Ж.А. Когнитивный аспект концептов «Радость» и «Печаль» в казахской народной лирике	171-185
Ispandiyarova A.T., Dossova A.T., Nurseitova A., Akdauletova Zh.A. The cognitive aspect of the concepts of «joy» and «sadness» in Kazakh folk lyrics	171-185
Karibekova A., Turarova A. Kazakh language and briticism	186-200
Кәрібекова А., Тұрарова А. Қазақ тілі және бритизм	186-200
Карибекова А., Турарова А. Казахский язык и бритизм	186-200
Kulmanova Z.B. Cross-cultural linguistic models of time	201-215
Кульманова З.Б. Уақыттың мәдениетаралық лингвистикалық модельдері	201-215
Кульманова З.Б. Кросс-культурные лингвистические модели времени	201-215
Құрбанов А.Г., Кажиякбарова Р.Б., Арынбаева Д.Ж. Түркі халықтары мен қырғыз есімдеріндегі өзара ұқсастықтар	216-232
Курбанов А.Г., Кажиякбарова Р.Б., Арынбаева Д.Ж. Взаимное сходство в именах тюркских народов и кыргызов.....	216-232
Kurbanov A.G., Kazhiakbarova R.B., Arynbayeva D. Zh. Mutual similarity in the names of the Turkic peoples and the Kyrgyz	216-232
Маралбек Е., Қожахмет Ә.М. Ахмет Байтұрсынұлы «Оқу Құралы» басылымдарының құрылымдық, мазмұндық, графикалық эволюциясы	233-258
Маралбек Е., Қожахмет А.М. Эволюция структуры, содержания и графики публикаций Ахмета Байтурсынулы «Оқу құралы»	233-258
Maralbek E., Kozhakhmet A.M. The evolution of the structure, content and graphics of Akhmet Baitursynula's publications «Oku Kuraly»	233-258
Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А., Шоқай Е.К. Әл-Барудидің «Луғат Сәләс-Се Забон-Уч Тил» еңбегі мен оның тіл біліміндегі орны (Қр Ұлттық Кітапханасындағы нұсқасы)	259-273
Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А., Шоқай Е.К. Труд Аль-Баруди «Лугат Саляс-Се Забон-Уч Тил» и его место в языкознании (по списку Национальной Библиотеки РК)	259-273

Mukhitdinov R.S., Mustafayeva A.A., Shokay Ye.K. Al-Barudi's Work «Lugat Salyas-Se Zabon-Uch Til» and its place in linguistics (according to the list of the National Library of the Republic of Kazakhstan)	259-273
Нурбаева А.М., Байсыдық И.Б., Оспанов Е.Т. Кросс-культурные и социолингвистические аспекты рекламных слоганов автомобильной индустрии в Казахстане	274-294
Нурбаева А.М., Байсыдық И.Б., Оспанов Е.Т. Қазақстандағы автомобиль индустриясындағы жарнамалық слогандардың кросс-мәдениеттік және социолингвистикалық аспектілері	274-294
Nurbayeva A.M., Baisydyk I.B., Ospanov Y.T. Cross-cultural and sociolinguistic aspects of advertising slogans in the automotive industry in Kazakhstan	274-294
Нұрғалиева Ү.Н., Дәрібаев С.Д. Аттила заманындағы салт-дәстүрлер, аңыздар мен сөз тіркестерінің қазақ дүниетанымымен байланысы	295-310
Нургалиева У.Н., Дарибаев С.Д. Связь обычаев, легенд и словосочетаний времен аттилы с казахским мировоззрением.....	295-310
Nurgalieva U.N., Daribayev S.D. The connection of customs, legends and phrases of Attila's lifetime with Kazakh worldview.....	295-310
Ныгметова Б., Каирова М., Кульбаева Б. Особенности речевой культуры педагогов традиционных и онлайн-школ.....	311-334
Ныгметова Б., Каирова М., Кульбаева Б. Дәстүрлі және онлайн мектеп мұғалімдерінің сөз мәдениетінің ерекшеліктері.....	311-334
Nygmetova B., Kairova M., Kulbaeva B. Features of speech culture of teachers of traditional and online schools	311-334
Pitirimova T.V., Arabaji K.D., Bogdanova A.A., Sofina I.I. Comparative analysis of lexicographical resources and methods in a technical context	335-354
Питиримова Т.В., Арабаджи К.Д., Богданова А.А., Софьина И.И. Техникалық жағдайда лексикографиялық қорлар мен әдістерді салыстырмалы талдау	335-354
Питиримова Т.В., Арабаджи К.Д., Богданова А.А., Софьина И.И. Сравнительный анализ лексикографических ресурсов и методов в техническом контексте	335-354
Сеидомарова С.Н., Жумагулова Б.С., Аскарова Г.К. Структурная схема как синтаксический концепт (на примере концепта “Объект бытия”)	355-370
Сеидомарова С.Н., Жұмағұлова Б.С., Аскарова Г.К. Құрылымдық схема синтаксистік ұғым ретінде (“Болу объектісі» ұғымы мысалында)	355-370

Seidomarkova S.N., Zhumagulova B., Askarova G.K. Block diagram as a syntactic concept (on the example of the concept "Object of being")	355-370
Сембаева А.Г., Отарбекова Ж.К., Ескермесова Г.А., Сатбекова А.А. Морфологиялық құрылымдардың нейролингвистикалық ерекшеліктері	371-391
Сембаева А.Г., Отарбекова Ж.К., Ескермесова Г.А., Сатбекова А.А. Нейролингвистические особенности морфологических структур	371-391
Sembayeva A.G., Otarbekova Zh.K., Yeskermessova G.A., Satbekova A.A. Neurolinguistic features of morphological structures.....	371-391
Солтанбекова А., Рамазанов Т., Кайырбекова У., Сабирова М. Инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздік: этномәдени бірліктердің берілу ерекшеліктері	392-405
Солтанбекова А., Рамазанов Т., Кайырбекова У., Сабирова М. Лексико-грамматический словарь для инофонов: особенности передачи этнокультурных единиц	392-405
Soltanbekova A.A., Ramazanov T., Kaiyrbekova U., Sabirova M. Vocabulary-grammatical dictionary for innophones: features of the transmission of ethno-cultural units	392-405
Тортай Ш.А., Розиева Д.С. Отбасы концепті ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесінде	406-422
Тортай Ш.А., Розиева Д.С. Концепт <i>Семья</i> в ирландской и казахской языковых картинах мира	406-422
Tortay Sh.A., Roziyeva D.S. Concept of <i>Family</i> in the Irish and Kazakh linguistic pictures of the world	406-422
Түйлебаева Қ.Б. Қазақ тіліндегі синергиялық құбылыстар	423-434
Түйлебаева К.Б. Синергические явления в казахском языке	423-434
Tuilebayeva K.B. Synergistic phenomena in the Kazakh language.....	423-434
Tukhtabayeva A.S., Kabdrgalinova S.B., Kenzhebekova A.T. Persuasive function of tourism discourse on the example of 'Visit Almaty' website	435-449
Тухтабаева А.С., Кабдрғалинова С.Б., Кенжебекова А.Т. «Visit Almaty» сайтының мысалындағы туристік дискурстың сендіргіш функциясы	435-449
Тухтабаева А.С., Кабдрғалинова С.Б., Кенжебекова А.Т. Убеждающая функция туристического дискурса на примере сайта 'Visit Almaty'	435-449
Utegenova A., Yergaliyeva N.U., Kuzhbanova N.Ye., Almagambetova N.A. Defining the language situation in modern Kazakhstan	450-462

Утегенова А., Ергалиева Н.У., Кужбанова Н.Е., Алмагамбетова Н.А. Қазіргі Қазақстандағы тілдік жағдаятты анықтау	450-462
Утегенова А., Ергалиева Н.У., Кужбанова Н.Е., Алмагамбетова Н.А. Определение языковой ситуации в современном Казахстане	450-462
Утельбаева Г.У., Масалимова А.С., Шугаева А.Г. Влияние лексической окраски текста на восприятие этнокультурных стереотипов студентами-филологами	463-478
Өтелбаева Г.У., Масалимова А.С., Шугаева А.Г. Қазіргі шындықта лингвистиканы оқу мәселелері мен болашағы	463-478
Utelbayeva G.U., Massalimova A.S., Shugayeva A.G. Problems and prospects of studying linguistics in modern realities	463-478
Шахманова Г.Ш., Тлеубердина Г.Т., Нуржаксина М.К. Қазіргі айтыстың көркемдік қырлары (Әсия Беркенованың айтыстары негізінде)	479-495
Шахманова Г.Ш., Тлеубердина Г.Т., Нуржаксина М.К. Художественные грани современного айтыса (на основе айтысов акына Асии Беркеновой)	479-495
Shakhmanova G.Sh., Tleuberdina G.T., Nurzhaksina M.K. Artistic facets of modern aitys (based on aitys akyn Asiya Berkenova).....	479-495
Халым Б., Смағұлова Г.Н., Ахан Г. Мінез типтеріне қатысты қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер	496-516
Халым Б., Смағұлова Г.Н., Ахан Г. Фразеологизмы на казахском и английском языках относительно типов характера.....	496-516
Khalym B., Smagulova G.N., Akhan G. Phraseological units in Kazakh and English languages regarding to character types	496-516

2 БӨЛІМ.

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

РАЗДЕЛ 2.

ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА PART 2.

RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Iskakbayeva A.A., Temirgaliyeva G., Zhumabekova A.K., Tussupova A.K. Cognitive-pragmatic analysis of terms: a case study.....	517-534
Искакбаева А.А., Темиргалиева Г., Жумабекова А.К., Тусупова А.К. Когнитивті-прагматикалық терминдерді талдау: жеке жағдайды зерттеу	517-534

Искакбаева А.А., Темиргалиева Г., Жумабекова А.К., Тусупова А.К. Когнитивно-прагматический анализ терминов: исследование конкретного случая	517-534
Kussaiynova A.T., Yersultanova G.T., Assanova G.S. Translation strategies for occasionalisms in <i>Harry Potter</i> by J.K. Rowling: a comparative and contrastive analysis	535-554
Қусаинова А.Т., Ерсултанова Г.Т., Асанова Г.С. Дж. К. Роулингтің «Хэрри Поттер» атты романындағы окказаниолизмдерді аударудағы стратегиялар: салыстырмалы және салғастырмалы анализ	535-554
Қусаинова А.Т., Ерсултанова Г.Т., Асанова Г.С. Стратегии перевода окказионализмов в романе дж. К. Роулинга «Гарри Поттер»: сравнительный и сопоставительный анализ	535-554
Машрапова З.С. Нейролингвистикалық терминдерді аудару мәселесі	555-570
Машрапова З.С. Проблема перевода нейролингвистических терминов	555-570
Mashrapova Z.S. The Problem of translating neurolinguistic terms.....	555-570
Муратова А.М., Кенжеканова К.К. Особенности прагматической адаптации в переводах повести Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» с казахского на русский и английский языки	571-590
Муратова А.М., Кенжеканова Қ.К. Әбіш Кекілбаевтың «Күй» повесінің қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аудармаларындағы прагматикалық адаптация ерекшеліктері.....	571-590
Muratova A.M., Kenzhekanova K.K. Features of pragmatic adaptation in translations of Abish Kekilbayev's Story "Ballad of Forgotten Years" from Kazakh into Russian and English	571-590
Ramazanova G.H. Some dominant features of teaching translation.....	591-603
Рамазанова Г.Х. Аударма оқыту барысындағы кейбір доминанттық ерешеліктер	591-603
Рамазанова Г.Х. Некоторые доминантные особенности обучения переводу	591-603

**3 БӨЛІМ. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

Imanberdiyeva S. Developing communicative competence based on zooanthroponyms (livestock)	604-623
Иманбердиева С. Зооантропонимдер негізінде коммуникативтік құзыреттілігін дамыту (төрт түлік)	604-623
Иманбердиева С. Развитие коммуникативной компетенции на основе зооантропонимов (төрт түлік)	604-623
Novozhilova M.V., Baiteliyeva M.A., Gribenyuk M.A. Integrating “Scaffolding” techniques into the foreign language learning process to foster students’ language proficiency	624-642
Новожилова М.В., Байтелиева М.А., Грибенюк М.А. Студенттердің тілдік құзыреттілігін дамыту үшін шет тілін оқыту үрдісіне «скаффолдинг» әдістерін интеграциялау	624-642
Новожилова М.В., Байтелиева М.А., Грибенюк М.А. Интеграция методов «скаффолдинг» в процесс изучения иностранного языка для развития языковой компетенции студентов	624-642
Nugmanova V.S., Kuzembayeva G.A., Maigeldiyeva Zh.M., Yerekhanova F.T. Challenges and readiness in implementing the English medium instruction at the regional university	643-654
Нугманова В.С., Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Ереханова Ф.Т. Өңірлік университетте ағылшын тілін оқыту құралы ретінде (ЕМИ) енгізу мәселелері мен дайындығы	643-654
Нугманова В.С., Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Ереханова Ф.Т. Проблемы и готовность к внедрению английского языка как средства обучения (ЕМИ) в региональном университете	643-654
Сейсенбаева Д.Т., Алимтаева Л.Т. Тіл мамандарының эмоционалдық интеллектісін дамыту (қазақ тілі шет тілі ретінде)	655-675
Сейсенбаева Д.Т., Алимтаева Л.Т. Развитие эмоционального интеллекта преподавателей языка (казахский язык как иностранный)	655-675
Seisenbayeva D.T., Alimtayeva L.T. Developing Language Teachers’ Emotional Intelligence (Kazakh as a foreign language).....	655-675

4 БӨЛІМ. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И
СОВРЕМЕННОСТЬ

PART 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Жумағалиева Р.Р. Жыраулар поэзиясындағы ханымдар мен ханшалар бейнесі	676-691
Жумағалиева Р.Р. Образ ханумов и ханши в поэзии жырау	676-691
Zhumagaliyeva R.R. The Image of khanums and khansi in the poetry of Zhyrau	676-691
Сұлтанова Б.М. Қ.Бегманов лирикасындағы Жиделібайсын тақырыбындағы шоғырлы жырлар ерекшелігі	692-701
Сұлтанова Б.М. Особенности циклических произведений на тему Жиделибайсын в лирике К. Бегманова	692-701
Sultanova B. Features of complex poems on the theme of Zhidelibaysyn in the lyrics of K. Begmanov	692-701
Шаинова Г.Б., Нурпеисова Г.М., Смагулова Ш.К. Архетип дома как пространственно-временная категория романа "Трон сатаны" Р. Сейсенбаева	702-712
Шаинова Г., Нурпеисова Г., Смагулова Ш. Р. Сейсенбаевтың «Шайтанның тағы» романының кеңістік-уақыт категориясы ретінде үй архетипі	702-712
Shainova G.B., Nurpeisova G.M., Smagulova Sh.K. Archetype of the house as a spatial-time category of the novel 'Throne of Satan' R. Seisenbaev	702-712
Шашкина Г.З., Ибраева Ж.Б. Поэтика раннего творчества А.А. Ахматовой (на материале поэмы «У самого моря»)	713-727
Шашкина Г.З., Ибраева Ж.Б. А.А. Ахматованың алғашқы шығармашылығының поэтикасы («Теңіз жағасында» поэма-сының материалында)	713-727
Shashkina G.Z., Ibraeva Zh.B. Poetics of A.A. Akhmatova's early work (based on the poem «By the Sea»)	713-727

**1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH**

УДК 81.006. 3

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.001>

**ПОСЛОВИЦЫ КАК РЕПРЕЗЕНТАНТ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

*Алибекова К.Е.¹, Базарбаева А.С.²

*^{1,2} КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В настоящей статье рассматривается значение пословиц с базовыми концептами «здоровье» и «гигиена» в русском и казахском языках в контексте нематериального культурного наследия.

Цель исследования заключается в проведении сопоставительного анализа двух языков в лингвокультурологическом аспекте, акцентируется внимание на выявление культурных кодов, контекстуальных значений и специфических черт, которые отличают одну культуру от другой.

В ходе исследования выделяются уникальные лингвокультурологические особенности, присущие каждому из языков, что позволяет глубже понять культурные различия и сходства между русским и казахским народами. Например, в то время как обе культуры признают важность здоровья и гигиены, способы выражения этих понятий и акценты на определенных аспектах могут значительно варьироваться.

В процессе исследования были использованы следующие методы: метод лингвистического описания, сопоставительный, метод компонентного анализа, статистический.

Лингвокультурологический анализ пословиц демонстрирует наличие универсальных выражений, которые схожи по содержанию, и, в то же время, пословиц, значения которых существенно различаются, отражая тем самым культурные спецификации и уникальность каждой из исследуемых культур. Эти различия подчеркивают, что хотя языки могут иметь общие

концепты, их интерпретации и символическое значение могут изменяться в зависимости от культурного контекста.

Таким образом, результаты исследования пословиц с базовыми концептами «здоровье» и «гигиена» в русском и казахском языках могут послужить основой для дальнейших исследований, направленных на сохранение и понимание культурных отличий и сходств паремиологических единиц русского и казахского языков.

Проведенный лингвокультурологический анализ и результаты анализа составляют базу для разработки методических подходов, педагогических стратегий, активных и интерактивных заданий с использованием цифровых технологий для эффективного обучения русскому языку как второму, а также казахскому языку как второму в условиях глобализации, что имеет особое значение для межкультурной коммуникации в современном мире.

Ключевые слова: лингвокультурология, пословицы, концепты, культурное наследие, сопоставительный анализ, лингвистика, русские пословицы, казахские пословицы

Введение

Современная лингвистика и лингводидактика все чаще обращаются к изучению культурного наследия, а пословицы, как концентрированные выражения народной философии, служат ценным источником для лингвистического анализа и педагогической практики. Учитывая, что большинство исследователи анализируют полифункциональность и полисемантность пословиц в их сути как простых форм, крайне важно акцентировать внимание на семиотических аспектах, рассматривая их в качестве лингвистических и культурных знаков. Нами отмечается, что значимость структурного анализа пословиц возрастает при условии изучения их семантического аспекта, поскольку пословицы в первую очередь являются коммуникативными и стратегическими знаками. Как разновидность паремиологического клише и объект лингвистических и лингвокультурологических исследований пословица описывается нами в качестве культурных знаков и стратегических риторических приемов, и стратегий на основе трудов ученых и исследователей А. Дандиса, Г.Л.Пермякова, Мати Кууси, В.Мидер, М.А. Черкасского, Л.Б. Савенковой.

Г.В.Колшанский утверждает, что наиболее перспективными и продуктивными при решении лингвокультурологических задач являются исследования, которые фокусируются на устойчивых, клишированных речевых высказываниях с высоким индексом употребления. Учёный считает, что данные высказывания, возникшие в результате глубокого осмысления ключевых понятий конкретным социумом, отражают национальное своеобразие и уникальность его языка мышления и речевого поведения.

В качестве примера таких высказываний Г.В. Колшанский приводит пословицы [7].

По своей сути пословица выражает идеи о ценностях мира. Автор справедливо подчеркивает, что пословицы представляют собой познавательные акты, чья интерпретация, зависящая от языковых структур, может быть понятной лишь в контексте не только конкретного языкового выражения, но и опыта, который человек приобрел на основе как личных переживаний, так и общественного знания, закодированного и переданного через «языковые формы (тексты)» [7, с.59-60]. Особенности общественного языкового сознания отражаются на паремиологических единицах как русского, так и тюркских языков, формируя тем самым национальный языковой облик русского и тюркских народов, (в том числе и казахского).

В статье нами рассматриваются пословицы с базовыми концептами «здоровье», «гигиена» в русском языке и сопоставляются с аналогичными элементами в казахском языке, что позволяет выявить, какие национальные ценности являются приоритетными как у русского, так и у казахского народов. В условиях воздействия лингвистических и экстралингвистических факторов на процесс овладения русским языком будет способствовать повышению уровня владения студентами казахской аудитории русским языком в целом и профессиональной речью в частности.

Наряду с основными лингвистическими подходами к нарративному фольклору в сфере языкознания с начала 21 века интенсивно развивается лингвокультурологический подход, позволяющий увидеть в анализируемых материалах результаты взаимовлияния языка, культуры и мышления, определить их национально-культурную специфику, что не всегда можно осуществить в рамках традиционного системно-структурного подхода.

Пословицы представляют собой многослойный культурный и социальный феномен. Сохраняя философию народа, они продолжают играть важную роль в современной коммуникации. Известный американский паремиолог В. Мидер показывает, что пословицы имеют значение в культуре, литературе и политике, оставаясь неотъемлемой частью устного и письменного общения. В своих исследованиях автор посвящает различным вопросам и подходам, связанными с риторической перспективой: текст, текстуру и контекст пословиц как речевые акты, которые оказывают заметное влияние на культуру и общество [13]. Автор также отмечает в своей работе, что пословица, являясь удивительно живучим инструментом, встречается в радио- и телепередачах, в выступлениях политиков, рекламе, на страницах прессы, в художественных произведениях - они всегда несут собой отпечаток авторитета. Этот авторитет зиждется на традиции, общепринятых нормах и народной мудрости, наполненной веками. По сути, пословицы – готовые шаблоны, позволяющие подкрепить сказанное весом прошлого [13].

Описание материалов и методов

В процессе исследования были использованы следующие методы: метод лингвистического описания, сопоставительный, метод компонентного анализа, статистический.

Анализ пословичного фонда русского и казахского языков демонстрирует, что существует множество выражений, касающихся темы здоровья человека и соблюдения гигиенических норм.

В русском языке насчитывается около 300 пословиц.

Материал для исследования был отобран методом сплошной выборки из различных лексикографических источников (В.Даль, В.П.Жуков, В.И.Захаров, Е.В.Жунгиету, Г.Л. Пермяков, А.Н. Мартынова, И.М. Снегирев).

Пословицы казахского языка, отобранные из словарей пословиц, составляют свыше 200 единиц (М. Габдулин, Н. Турекулов, А. Диваев, О.Турманжанов, М.А. Аккозин, А.Н. Гаркавец).

Представляется важным рассмотреть в данной работе результаты лингвокультурологического анализа пословиц, которые будут составлять базу для разработки методических подходов и стратегий, практических активных и интерактивных заданий, построенной с учетом лингвистических и культурологических особенностей исследуемых языковых единиц.

В основу нашей научной работы легли комплексные структурные, семантические и семиотические исследования, разработанные выдающимися учеными в области паремиологии, такими как Л.Г.Л. Пермяков, Матти Кууси. Эти ученые создали Международную типологию пословиц, которая представляет собой ценный инструмент для классификации и интерпретации пронаительных изречений в различных культурах. Данная система способствует глубокому пониманию не только лексической и грамматической структуры пословиц, но и их функциональных и культурных контекстов, что в свою очередь обогащает научный дискурс в области лингвистики и культурологии [14].

Результаты

Пословицы, по своей сути, отражают ценности и мировосприятие общества. Л.Б. Савенкова утверждает, что они должны выступать в роли «системы ориентиров», которая помогает человеку в выборе наиболее целесообразных способов поведения в различных жизненных обстоятельствах, предупреждать его об ошибках и устанавливать правила взаимодействия с окружающими [8, с.10].

В своем анализе материала пословиц русского языка Л.Б. Савенкова рассматривает здоровье как утилитарно-практическую ценность. Автор указывает на изменения в системе ценностей, отмечая, что, согласно данным

современных публикаций, произошли определенные сдвиги. К числу таких изменений относится утверждение утилитарно-практических ценностей на первом плане. Современный человек становится более прагматичным, ориентируясь в первую очередь на возможность извлечения практической пользы из своей деятельности [8, с. 19].

Одним из центральных понятий лингвокультурологии, рассматриваемых в нашем исследовании, является концепт, поскольку «...определяющая роль в культуре принадлежит ценностям нации, которые являются концептами смыслов» [7, с.118-119]. Термин «концепт» впервые ввел в научный оборот С.А. Аскольдов-Алексеев в своей статье «Концепт и слово» (1928). Он охарактеризовал концепт как «...мысленное образование, которое заменяет нам в процессе мышления неопределенное множество предметов одного и того же рода», подчеркивая при этом его ключевую характеристику — «функцию замещения» [1, с. 85]. В последние четыре десятилетия термин «концепт» активно используется исследователями в области когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, такими как Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, С.Х. Ляпин и другими.

В лингвистических исследованиях наблюдаются различные толкования термина «концепт». С одной стороны, Ю.С. Степанов описывает концепт как «сгусток культуры» в сознании индивида, выступающий проводником, через который культура проникает в ментальный мир человека. А с другой стороны, по мнению автора, концепт является инструментом, с помощью которого обычный человек, не будучи «творцом культурных ценностей» — вовлекается в культурный процесс и, порой, даже оказывает на него влияние [9]. Не разделяя общепринятого мнения многих ученых, Ю.С. Степанов утверждает, что концепты и понятия являются различными терминами. Автор отмечает, что в отличие от понятий, концепты не просто осознаются, но и эмоционально воспринимаются; они становятся объектами эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и даже конфликтов [9, с. 40].

Поскольку в нашей работе исследуются пословицы, связанными с базовыми концептами «здоровье», «гигиена», целесообразно начать анализ с характеристики этих понятий. Поэтому, прежде чем перейти к изучению пословичных выражений, рассмотрим определение терминов «гигиена» и «здоровье», лежащих в основе семантики пословиц.

Слово «гигиена» как в русском, так и в казахском языках трактуется как научная дисциплина, занимающаяся изучением воздействия факторов окружающей среды и производственной деятельности на здоровье человека, и разрабатывающая оптимальные требования к условиям жизни и труда населения [11, с.121]. Следует отметить, что понимание здоровья, согласно уставу Всемирной организации здравоохранения (1968) выходит за рамки простого отсутствия болезней или физических отклонений и включает

в себя состояние полного психического, физического, биологического и социального благополучия. Существует множество определений рассматриваемого слова, в которых авторы акцентируют внимание на различных его аспектах. Многие из них предлагают использовать синоним «жизнеспособность», рассматривая при этом болезнь как негативную сторону здоровья человека.

Здоровье человека рассматривается как высшая ценность, и его ухудшение приводит к снижению значимости других аспектов жизнедеятельности. Человечество на протяжении всей своей истории придавало большое значение своему здоровью и накапливало ценный опыт его сохранения, что находит отражение в устном народном творчестве, особенно, в пословицах: *«Не спрашивай здоровья, а глянь в лицо»*; *«Смолоду закалишься – на весь век сгодишься»*.

Исследование пословиц и поговорок в русской культуре показывает, что здоровье и гигиена рассматриваются как жизненно важные ценности, влияющие на все сферы жизни человека, например, *«Деньги потерял – ничего не потерял, время потерял – много потерял, здоровье потерял – все потерял»*; *«Здоровье не купишь»*.

Это подтверждает широко распространенное мнение о таких чертах характера человека, как ощущение потери контроля над собственной жизнью и неспособность управлять жизненными ситуациями. В русских пословицах выявляются как негативные, так и позитивные аспекты восприятия жизни. В частности, некоторые пословицы отражают оптимистичный взгляд на существование, подчеркивающий идеи беззаботности и удовлетворенности жизнью, особенно в контексте отсутствия жизненных трудностей.

Некоторые пословицы акцентируют внимание на относительности восприятия здоровья и благополучия; поднимают вопросы о субъективной природе счастья, где даже негативные обстоятельства могут восприниматься по-разному в зависимости от состояния индивидуумов, а также указывают на активные действия, которые предпринимаются для преодоления болезни и восстановления здоровья. Например, *«Здоровому и нездоровое здорово, а нездоровому – и здоровое нездорово»*; *«Больной лечится, здоровый бесится»*.

В первой части пословицы говорится, что заболевший человек находится в состоянии поиска решения своей проблемы, что может рассматриваться как конструктивное поведение. Напротив, вторая часть пословицы свидетельствует о том, что у людей, не сталкивающихся с конкретными трудностями, иногда возникает чувство беспокойства и раздражения. Итак, отсутствие внешних препятствий не всегда приводит к внутреннему спокойствию. *«Сляжешь, хуже разломает; а хоть ломайся, да обжигайся»*. Данная пословица пропагандирует философию активного

участия в жизни, даже если это сопряжено с рисками.

Изречение может интерпретироваться как призыв к действию, в отличие от пассивного ожидания, когда личная инициатива человека признается важным аспектом достижения жизненных целей.

В казахской культуре здоровье рассматривается не только как физическое состояние, но и как основа для полноценной жизни и активного участия в обществе. Это связано также с идеей о том, что здоровье влияет на все сферы человеческой деятельности: семью, работу и взаимоотношения с социумом.

Пословица *«Ауру батпандап кіріп, мысқолдап шығады»* (Болезнь входит навалом, а выходит по крупицам) подчеркивает, что болезнь может прийти внезапно и требует времени для восстановления, что говорит о ценности здоровья как высшего блага.

Итак, в обеих культурах концепция здоровья понимается как определенное состояние организма, которое определяет все аспекты человеческой деятельности.

В процессе изучения пословиц, связанных с базовыми концептами «здоровье» и «гигиена» в русском и казахском языках, мы обнаружили логику, которые были сформулированы посредством обобщения ключевых идей и объединения групп по конкретным характеристикам и оценкам культурно значимых смыслов, отраженных в корпусе пословиц и поговорок [8, с. 11]. Идеи, отраженные в большинстве пословиц на темы «здоровье» и «гигиена», представлены в перечне логем, (по Савенковой) [8], который будет приведен ниже.

1. Логемы, выделенные в результате анализа пословиц о здоровье и гигиене:

- *Человек, страдающий болезнью, не может думать о наслаждениях.*
- *Болезнь сказывается на внешнем облике.*
- *Соблюдение личной гигиены помогает предотвратить заболевания.*
- *Природные факторы оказывают влияние на здоровье.*
- *Переедание наносит вред организму.*
- *Необходимо соблюдать меру во всём.*
- *Болезнь предотвратить легче, чем бороться с ней.*
- *Необходимо заботиться о здоровье с раннего возраста.*
- *Здоровье человека формирует его мышление и разум.*
- *Люди задумываются о здоровье, когда его теряют.*
- *Здоровье является наибольшей ценностью.*
- *Не допускается игнорировать болезнь.*
- *Человеку необходимо бороться с болезнью самостоятельно.*
- *Не стоит унывать из-за утраты чего-то, тем более здоровья.*
- *Не допускается заниматься самолечением.*

- *Оперативные меры предотвратят заболевания.*
- *Здоровый человек сосредоточен на позитиве.*
- *Аппетит является одним из признаков хорошего здоровья.*
- *Отсутствие условий быта создает предпосылки для возникновения заболеваний.*

- *Здоровый человек может преодолевать жизненные трудности.*
- *Не следует смиряться с болезнью.*
- *Здоровый человек радуется жизни.*

Например, пословица *«Деньги потерял – ничего не потерял, время потерял – много потерял, здоровье потерял – все потерял»* соответствует логеме: *Здоровье является наибольшей ценностью.*

2. Логемы, полученные на основе анализа казахских пословиц о здоровье и гигиене:

- *Умеренное питание является полезным.*
- *Здоровье является наибольшей ценностью.*
- *Все аспекты жизнедеятельности человека зависят от его здоровья.*
- *Несоблюдение гигиенических норм приводит к заболеванию.*
- *Больной человек становится более уязвимым.*
- *Необходимо предупреждать болезни.*
- *Лечение требует выдержки и преодоления трудностей.*
- *Здоровый человек выглядит внешне ухоженным.*
- *Истощенный организм трудно справляется с болезнью.*
- *Возникновение болезни зависит от питания, а жизненные тяготы — от родственников.*
- *Здоровое питание способствует сохранению крепкого здоровья.*
- *Худощавое телосложение является признаком заболевания.*
- *Не допускается скрывать свою болезнь.*

Например, пословица казахского языка *«Ауру батпандап кіріп, мысқолдап шығады»* выражает логему: *Лечение требует выдержки и преодоления трудностей.*

Оценка концептов «здоровье» и «гигиена», представленных в пословицах русского и казахского языков, требуют комплексного анализа, основанного на множестве параметров.

В данном случае можно выделить три основных признака, которые служат основой для понимания изучаемых концептов:

- 1) нормальное состояние человеческого организма;
- 2) меры профилактики заболеваний;
- 3) различное состояние человека.

Из этих признаков логически вытекают следующие ценностные суждения:

а) Человеку свойственно заботиться о своем здоровье. Данное утверждение подчеркивает активную роль индивида в поддержании своего здоровья, что отражается в пословицах, где акцентируется внимание на важности личной инициативы и ответственности за собственное благополучие.

б) Не всегда возможно контролировать состояние своего здоровья. Данное суждение указывает на непредсказуемость жизни и влияние внешних факторов на здоровье человека. Пословицы, отражающие данную мысль, могут содержать мудрость о том, что, несмотря на все усилия, здоровье может подвергаться рискам, и важно быть готовым к каким-либо изменениям.

Обсуждение

В пословицах русского и казахского языков здоровье рассматривается как жизненно важная необходимость, от которой зависит вся деятельность человека.

Например, в русском языке *«Деньги потерял – ничего не потерял, время потерял – много потерял, здоровье потерял – все потерял»*, в казахском языке *«Әуелгі байлық – денсаулық, екінші байлық – он саулық, үшінші байлық – ақ жаулық»* (Первое богатство – здоровье, второе богатство – подруга жизни, третье богатство – живность). Согласно приведенным примерам, мы видим, что в пословицах русского и казахского языков встречаются такие выражения, где подчеркивается ценность здоровья.

Оценка здоровья как своего, так и близкого человека меняется в зависимости от физического состояния: здоровый человек сосредоточен на положительных аспектах жизни. Эта логема присутствует в двух языках, о чем свидетельствуют следующие пословицы *«Здоровому все здорово»* (рус.); *«Бас аманда мал тәтті, бас ауырса жан тәтті»* (каз.) (Здоровому богатство слаще, больному – здоровье. Очевидно, что данное утверждение присутствует в обоих языках, а также в пословицах двух культур здоровье четко противопоставляется понятию достатка и богатства.

Анализ пословиц показал, что в русском и казахском языках доминирующей сферой при оценке физиологического состояния человека является мера профилактики заболеваний, а именно соблюдение личной гигиены и санитарии. В исследованном материале преобладают пословицы рекомендательного характера, направленные на предотвращение болезней и пропаганду здорового образа жизни. Убедительными примерами таких высказываний в русском языке служат следующие пословицы: *«Хоть лыком шит, да мылом мыт»*; *«Чистота – залог здоровья»*.

Казахские пословицы более детально подчеркивают необходимость соблюдения санитарии. Они демонстрируют прямую причинно-

следственную связь между фактами несоблюдения гигиенических норм и развитием заболеваний, например, *«Жұғын бар жерде – шыбын бар, шыбын бар жерде – шығын бар»* (Где грязь – там мухи, где мухи – там болезнь).

Ряд пословиц, являясь артефактами культуры, отражают закономерность, согласно которой недостаточный уровень личной гигиены (нечистоплотность) рассматривается как фактор, детерминирующий возникновение трудностей. Например, *«Ластың досы – шыбын»* (Муха – союзник нечистот); *«Нас басқанды – бит басар»* (Педикулез возникает от нечистоплотности).

Несмотря на преобладающую негативную семантику пословиц в русском языке, относящихся к теме гигиены, существуют примеры, демонстрирующие неоднородность суждений. Некоторые пословицы, используя зооморфные образы, противоречат основной тенденции, где нечистоплотность не является прямым предвестником патологических состояний. Выражения эксплицитно указывают на мысль о предельном уровне антисанитарии, а также признают, что социальное благополучие не всегда гарантирует соблюдение санитарно-гигиенических норм. *«Волк и медведь, неумываячись, здорово живут»*; *«В комнате грязь – хоть репу сей»*; *«И в богатом доме нечистая посуда есть»*.

Одним из составляющих списков логем большинства пословиц русского и казахского языков является взаимосвязь состояния здоровья человека с правильным питанием. Об этом свидетельствуют русские пословицы: *«Ешь проста, проживешь лет до ста»*; *«Как жуешь – так и живешь»*. В казахском языке данная логема заключается в выражениях: *«Аз ас – көп ниет»* (Мало пищи – много пользы); *«Тыймаган ауызға пәле бар»* (Переедание вредно); *«Көзің ауырса – қолыңды тый, ішің ауырса – ауызыңды тый»* ((Если болят глаза – ограничь движение рук, если болит живот – контролируй аппетит).

Заметим, что казахские пословицы также подчеркивают ключевую идею. Однако в казахском менталитете пропаганда здорового образа жизни включает не только принципы рационального питания, но и фокусирует на его полноценности. Это находит репрезентацию в пословицах: *«Ас турған жерде, ауру турмайды»* (Где есть пища – нет болезни); *«Барында батып іш, жоғында сатып іш»* (Пока есть еда – ешь досыта, а если нет – покупай).

В них подчеркивается важность полноценного питания для профилактики заболеваний, а также необходимость потребления достаточного количества калорий и питательных веществ, даже при наличии финансовых ограничений.

Культура казахского народа, как это отражено в пословицах, придает особое значение внешности человека как индикатору его физиологического состояния. Так, в культуре казахского народа физическая худоба часто

воспринимается как негативный признак, свидетельствующий о возможной болезни. Это убеждение находит отражение в пословицах, где физическое здоровье и ухоженность выступают в качестве составляющих здорового образа жизни: *«Азған денеге ауру үйір»* (К тому человеку болезнь пристаёт быстрее); *«Арық семіреді, ауру жазылады»* (Тощий человек – полнеет, больной – выздоравливает); *«Күлегештің көңлі азбас, күтіншектің өзі азбас»* (Веселый человек душой не стареет, а ухоженный – телом не стареет).

Психологическое состояние также играет важную роль в поддержании здоровья всего организма, что отражается в некоторых пословичных выражениях русского языка. Например, *«Ржа железо ест, а печаль – сердце»*; *«Обижена слеза мимо не канет, а все на человеческую голову»*; *«Гнев человеку сушит кости, крушит сердце»*.

В казахском лингвокультурном пространстве данный смысл заключается в следующих изречениях: *«Жан ауырса – тән азады, қайғы басса – жан азады»* (если испытываешь болезнь, то худеешь; если переживаешь горе, истощается душа).

Результатесопоставительного анализа паремиологического материала русского и казахского языков были выявлены лингвокультурологические различия в репрезентации концепта «здоровье», которые демонстрируют отличительные стороны национального мировосприятия. Например, *«Муж любит жену здоровую, а сестру богатую»*. *«Ауру астан, дау қарындастан»* (болезнь от пищи, тяжба от сестры).

Отличие от русской пословицы, в которой прослеживается культурная ценность родственных (сестринских) уз, казахская поговорка акцентирует семейно-гендерную дифференциацию и возможные конфликты.

При этом, если в русской культуре мужчина может обращаться за помощью к сестре, то в казахской традиции замужняя женщина в кризисных ситуациях чаще полагается на поддержку отца или брата, что подчеркивает вариативность гендерных ролей и систем социального взаимодействия.

Анализ семантического наполнения концептов «здоровье» и «гигиена» в пословичном фонде двух языков выявил универсальное присутствие логемы, описывающей динамику протекания болезни, однако специфика ее языкового выражения демонстрирует существенные различия.

В то время как идея динамики болезни прослеживается в пословицах как русского, так и казахского языков, в казахской культуре для ее характеристики используются иные единицы измерения, что обусловлено особенностями национального восприятия. Например, *«Здоровье выходит пудами, а входит золотниками»*. *«Ауру батпандап кіріп, мысқолдап шығады»* (Болезнь входит навалом, а выходит по крупицам).

В обоих языках концепт «здоровье» имплицитно содержит интегральные признаки, такие как страх смерти и стремление ее избеганию, что является общечеловеческой категорией: *«Кроме смерти от всего вылечишься»*; *«Дума за горами, а смерть за плечами»*. *«Айналдырған ауру алмай қоймас»* (От продолжительной болезни нет исцеления); *«Екі ауру бір келсе, ажалыңның жеткені»* (Если беда идет следом за бедой – ничего хорошего не жди).

Эти примеры показывают общие опасения и неизбежность смертельного исхода, проявляющиеся в разных языковых формах.

Ряд русских пословиц отличается полифункциональностью, например, *«На болезнь плакаться – бог смерти не даст»*. Так, пословица демонстрирует вариативность прагматического использования, поскольку отражает как склонность человека к проявлению слабости во время болезни, так и веру в возможность влиять на течение болезни способом самовнушения.

Дифференциальные признаки концепта «здоровье» в русском языке проявляются в преобладании позитивного отношения к преодолению недуга, что выражается в пословицах: *«Дай боли волю – она в дугу согнет»*; *«Не поддавайся, не ложись, а сляжешь – не встанешь»*.

Данные изречения не только эксплицируют идею жизнестойкости, но и содержат призыв к активной борьбе с болезнью. Таким образом, концепт «здоровье» в русском сознании характеризуется более широкой семантической составляющей и активным жизнеутверждающим компонентом по сравнению с казахским.

Интерпретация паремиологического материала через призму культурных традиций и особенностей позволяет выявить специфические ценности и установки, присущие каждому народу. Философия, запечатленная в русских пословицах, подчеркивает важность позитивного мышления и активной деятельности в противостоянии трудностям. В то же время казахские пословицы, акцентируя ценность здоровья и личной инициативы, также содержат универсальные дидактические наставления.

В заключение, сопоставительный анализ пословиц русского и казахского языков продемонстрировал богатство и многогранность концептуализации «здоровья» и «гигиены», выявил универсальные и специфические признаки, а также подчеркнул влияние культурного контекста на языковую репрезентацию данных понятий.

Заключение

Проведенное исследование выявило значительный потенциал пословиц как лингвистического объекта. С позиции лингвистики пословицы представляют собой многоаспектный текстовый корпус для

исследования лексической системы языка, фразеологии, синтаксических конструкций, а также позволяют проследить динамику эволюции языковой системы и дискурсивных практик. Пословичные единицы аккумулируют в себе уникальные лингвистические маркеры, отражающие исторические трансформации и служат катализатором для формирования новых идиоматических выражений, что делает их ценным материалом для исследования языка в диахроническом и синхроническом ракурсе.

С точки зрения лингвокультурологии, пословицы выступают в качестве концентрированного выражения коллективного опыта, аккумулирующие дидактические максимы и культурные нормы. Они сохраняют образовательную ценность и, как дидактические инструменты, продолжают активно использоваться в процессе социализации в образовательной среде. Следовательно, являясь значимыми элементами культуры, пословицы играют важную роль в трансляции национально-культурных ценностей и знаний о природе человека и окружающем его мире в современном обществе: в семье, и в организациях образования.

Сопоставительный анализ лингвокультурологической идиоматичности в пословичных выражениях позволяет выявить характерные особенности межкультурной интерференции, проявляющаяся в заимствовании идиоматических выражений и грамматических структур из родного языка. Следовательно, глубокое понимание лингвокультурологической специфики пословиц, анализ их семантической структуры, эмоционально-экспрессивных особенностей и социально-культурных коннотаций, а также учет межкультурной интерференции, позволяет разработать методологически обоснованные и дидактически целесообразные методики обучения русскому языку, включая интеграцию цифровых технологий.

В целом, пословицы являются неисчерпаемым ресурсом для формирования языковой компетенции, развития критического мышления и углубления межкультурного понимания. Они способствуют развитию когнитивных навыков и обеспечивают понимание культурных ценностей, традиций и менталитета, выступая важным инструментом для межкультурного диалога, принятия культурного разнообразия и формирования общечеловеческих ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997. – 267 с.
- [2] Даль В. Пословицы русского народа. В 3 т. – М: Русская книга, 1996. – 2080 с.
- [3] Джусупов М., Алибекова К.Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Ташкент: MERIYUS, 2013. – 140 с.

- [4] Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М., 2000. – 580с.
- [5] Захаров В. И., Жунгиету Е. В. Здоровье в руках человека. Пословицы, поговорки и афоризмы разных народов. – Кишинев: «Штиинца». – 1975. – С. 2003-2010.
- [6] Кенжебаева А.А., Саркенова Р. «Концепт «семья» в турецкой и русской лингвокультурах (на материале паремий)» // Известия. Казахский университет международных отношений и мировых языков. Серия: Филологические наук. – 2023. – Том 58 № 3. <https://doi.org/10.48371/RHILS.2020.58.3.004>
- [7] Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М: Наука, 1990. – 107 с.
- [8] Савенкова Л. Б. Русские паремии как функционирующая система: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002. – 46 с.
- [9] Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа, Языки русской культуры, 1997 – 824 с.
- [10] Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. https://www.poslovici_i_pogovorki_narodov_vostoka.pdf
- [11] Популярная медицинская энциклопедия. Гл. ред. Б.В. Петровский. В 1-м томе. Аборт – Ящур. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 704 с.
- [12] Mieder W. Modern paremiology in retrospect and prospect // *Paremia*. – 1997. – Т. 6. – С. 399-416. https://www.academia.edu/download/106090826/064_mieder.pdf
- [13] Mieder W. Behold the proverbs of a people: proverbial wisdom in culture, literature, and politics. <https://search.worldcat.org/en/title/881469680>
- [14] Lauhakangas O. «The Matti Kuusi International Type System of Proverbs». – 2001: n. pag. Print. https://www.academia.edu/44927892/The_Matti_Kuusi_international_type_system_of_proverb
- [15] Қазақ мақал-мәтелдері. Жинап, қурастырған О. Турманжанов. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 184 б.

REFERENCES

- [1] Askol'dov S.A. Kontsept i slovo [Concept and Word] // *Russkaya slovesnost'. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya*. – М., 1997 – 267 s.
- [2] Dal' V. Poslovitsy russkogo naroda [Proverbs of the Russian People]. In 3 V.– М: Russkaya kniga, 1996. –2080 s.
- [3] Dzhusupov M., Alibekova K. E., Mazhitaeva Sh. Spetsial'naya leksika i poslovitsy (lingvokontrastivnye i metodicheskie aspekty) [Specialized Vocabulary and Proverbs (Linguo-Contrastive and Methodological Aspects)]. – Tashkent: MERIYUS, 2013. – 140 p.

[4] Zhukov V.P. Slovar' russkikh poslovits i pogovorok [Dictionary of Russian Proverbs and Sayings]. – М., 2000. – 580 s.

[5] Zaharov V. I., ZHungietu E. V. Zdorov'e v rukah cheloveka. Posloviy, pogovorki i aforizmy raznyh narodov [Health Is in Human Hands: Proverbs, Sayings, and Aphorisms of Different Peoples]. – Kishinev.: «SHtiinca. – 1975. – S. 2003-2010.

[6] Kenzhebaeva A.A.1, Sarkenova R. «Koncept «sem'ya» v tureckoj i russkoj lingvokul'turah (na materiale paremij)» [“The Concept of ‘Family’ in Turkish and Russian Linguocultures (based on Paremiological Material)”] // Izvestiya. Kazahskij universitet mezhdunarodnyh otnoshenij i mirovyh yazykov. Seriya: Filologicheskie nauki. – 2020. – Tom 58 № 3. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2020.58.3.004>

[7] Kolshanskii G.V. Ob"ektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke [The Objective Worldview in Cognition and Language"]. – М: Nauka, 1990. – 107 s.

[8] Savenkova L. B. Russkie paremii kak funktsioniruyushchaya Sistema [Russian Proverbs and Sayings as a Functioning System]: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. – Rostov-na-Donu, 2002. – 46s.

[9] Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar' russkoi kul'tury. Opyt issledovaniya [Constants: A Dictionary of Russian Culture. A Research Study]. – М.: Shkola, Yazyki russkoi kul'tury, 1997 – 824 p.

[10] Permyakov G. JI. Poslovitsy i pogovorki narodov Vostoka. Sistemizirovannoe sobranie izrechenii dvukhsot narodov [Proverbs and Sayings of the Peoples of the East: A Systematized Collection of Sayings from Two Hundred Peoples]. – М.: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatel'stva «Nauka», 1979. https://www.poslovici_i_pogovorki_narodov_vostoka.pdf

[11] Populyarnaya meditsinskaya entsiklopediya [Popular Medical Encyclopedia]. Gl. red. B.V. Petrovskii. V 1-m tome. Abort – Yashchur. – М.: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. –704 s.

[12] Mieder W. Modern paremiology in retrospect and prospect //Paremia. – 1997. – 6V. – P. 399 - 416. https://www.academia.edu/download/106090826/064_mieder.pdf

[13] Mieder W. Behold the proverbs of a people: proverbial wisdom in culture, literature, and politics, 2014 <https://search.worldcat.org/en/title/881469680>

[14] Lauhakangas O. The Matti Kuusi International Type System of Proverbs. – 2001: n. pag. Print. https://www.academia.edu/44927892/The_Matti_Kuusi_international_type_system_of_proverb

[15] Qazaq maqal-mätelderi [Kazakh proverbs and sayings]. Jinap, qurastyrgan O. Turmanjanov. – Almaty: Ana tili, 1997. – 184 b. [in Kaz.]

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР МӘДЕНИ МҰРА ӨКІЛІ РЕТІНДЕ: ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ АСПЕКТІСІ

*Алибекова К.Е.¹, Базарбаева А.С.²

*^{1, 2} әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада орыс және қазақ тілдеріндегі «денсаулық» және «гигиена» негізгі ұғымдары бар мақал-мәтелдердің мағынасы мәдени мұра контекстінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – екі тілдің салыстырмалы талдауы лингвомәдени аспектіде жүргізіледі, мәдени кодтарды, контекстік мағыналарды және бір мәдениетті екіншісінен ажырататын ерекше белгілерді анықтауға бағытталған.

Мақал-мәтелдерге лингвомәдениеттік талдау мазмұны жағынан ұқсас әмбебап өрнектердің, сонымен қатар мағыналары айтарлықтай ерекшеленетін мақал-мәтелдердің бар екендігін көрсетеді, сол арқылы зерттелетін мәдениеттердің әрқайсысының мәдени ерекшеліктері мен бірегейлігін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар тілдерде ортақ ұғымдар болғанымен, олардың интерпретациялары мен символдық мағынасы мәдени контекстке байланысты әртүрлі болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Зерттеу процесінде келесі әдістер қолданылды: лингвистикалық сипаттау әдісі, салыстырмалы әдіс, компоненттік талдау әдісі, статистикалық әдіс.

Мақал-мәтелдерге лингвомәдениеттік талдау мазмұны жағынан ұқсас әмбебап өрнектердің, сонымен қатар мағыналары айтарлықтай ерекшеленетін мақал-мәтелдердің бар екендігін көрсетеді, сол арқылы зерттелетін мәдениеттердің әрқайсысының мәдени ерекшеліктері мен бірегейлігін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар тілдерде ортақ ұғымдар болғанымен, олардың түсіндіру мен символдық мағынасы мәдени контекстке байланысты әртүрлі болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Сонымен, орыс және қазақ тілдеріндегі «денсаулық» және «гигиена» негізгі ұғымдары бар мақал-мәтелдерді зерттеу нәтижелері паремиологиялық бірліктердің мәдени айырмашылықтары мен ұқсастықтарын сақтауға және түсінуге бағытталған кейінгі зерттеулерге негіз бола алады.

Жүргізілген лингвомәдени талдау және талдау нәтижелері орыс тілін екінші тіл ретінде, сонымен қатар қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың цифрлық технологияларын пайдалана отырып, әдістемелік тәсілдерді, педагогикалық стратегияларды, белсенді және интерактивті тапсырмаларды әзірлеуге негіз болады. Қазіргі әлемдегі мәдениетаралық коммуникациялар үшін ерекше маңызды болып табылатын жаһандану контексті.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, мақал-мәтелдер, ұғымдар, мәдени мұра, салыстырмалы талдау, тіл білімі, орыс мақал-мәтелдері, қазақ мақал-мәтелдері

PROVERBS AS REPRESENTATIVES OF CULTURAL HERITAGE: A LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECT

* Alibekova K.E.¹, Bazarbaeva A.S.²

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article considers the meaning of proverbs with basic concepts of «health» and «hygiene» in the Russian and Kazakh languages in the context of intangible cultural heritage.

The aim of the study is to conduct a comparative analysis of the two languages from a linguocultural perspective, with a focus on identifying cultural codes, contextual meanings, and specific features that distinguish one culture from the other.

The study highlights the unique linguistic and cultural features inherent in each language, allowing us to understand better the cultural differences and similarities between the Russian and Kazakh peoples. For example, while both cultures recognize the importance of health and hygiene, how these concepts are expressed and the emphasis placed on certain aspects may vary greatly.

The following methods were used in the research process: linguistic description, comparative, method of component analysis, and statistical.

The analysis of the idioms in linguistics shows the existence of universal expressions, which are similar in content, and, at the same time, the meanings of the sayings differ significantly, thus reflecting the cultural specifications and uniqueness of each studied culture. These differences underline that while languages may have common concepts, their interpretation and symbolic meaning can vary depending on the cultural context.

Thus, the results of the study of proverbs with basic concepts of «health» and «hygiene» in Russian and Kazakh languages can serve as a basis for further research, aimed at preserving and understanding the cultural differences and similarities of Paremyological units of Russian and Kazakh languages.

The conducted linguocultural analysis and the results of the analysis form the basis for the development of methodological approaches, pedagogical strategies, and active and interactive tasks with the use of digital technologies for the effective teaching of Russian as a second language, as well as Kazakh as a second language in the conditions of globalization, which is of particular importance for intercultural communication in the modern world.

Keywords: linguistics, proverbs, concepts, cultural heritage, comparative analysis, linguistics, Russian proverbs, Kazakh proverbs

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Алибекова Куляш Еркиновна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-6826-8907>, e-mail: alibekova_k@mail.ru

Базарбаева Айман Салиевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4601-2640>, e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Алибекова Куляш Еркиновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-6826-8907>, e-mail: alibekova_k@mail.ru

Базарбаева Айман Салиевна – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4601-2640>, e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

Information about the authors:

Alibekova Kulyash Erkinovna – PhD in Education, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-6826-8907>, e-mail: alibekova_k@mail.ru

Bazarbaeva Aiman Salievna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4601-2640>, e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

UDC 81-13

IRSTI 16.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.002>

**METHODOLOGY OF CONTEMPORARY LINGUISTICS IN THE
PARADIGM OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE HUMANITIES:
AN ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE**

Bakytzhanova A.K.¹, *Zhanzhigitov S.Zh.²

¹ Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

* ² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article is dedicated to analyzing the issue of methodological aspects in contemporary linguistics, as evidenced by the increase in the number of publications on this topic in the Scopus database from 1973 to 2023. The relevance of the topic is driven by the growing interest in the methodology of linguistics in the context of multidisciplinary and the digitalization of scientific research.

The goal of this study is to identify the main trends and directions in the research of linguistic methodology based on the analysis of 844 scientific publications identified by the keywords «methodology» and «linguistics». The research methodology includes the use of statistical data analysis employing the SPSS program and other digital tools to analyze large volumes of information, which has provided quantitative indicators of the growth in research interest in this issue.

The theoretical significance of the article lies in the systematization of knowledge about the methodology of linguistics, contributing to a deeper understanding of the multidisciplinary nature of research in this field. The practical significance is determined by the possibility of using the results obtained to develop new research methodologies and enhance academic interaction between various scientific disciplines.

The research results have shown significant growth in scientific publication activity since the early 2000s and highlighted the global nature of research, reflecting the expansion of scientific collaboration on the international stage. The conclusions emphasize the need to continue researching methodological approaches in linguistics to strengthen scientific dialogue and integrate digital technologies into humanities research.

Keywords: methodology, language studies, linguistic science, linguistics, humanities, publication analysis, statistical analysis, multidisciplinary, integration

Introduction

In today's world, where the boundaries between disciplines are increasingly blurred, the relevance of studying linguistic methodology in the context of the humanities becomes especially important. This article analyzes foreign methodological approaches that allow integrating linguistic research into a wide range of humanitarian disciplines. It examines how different countries apply theoretical foundations and practical developments in the field of linguistics to solve pressing social, cultural, and educational tasks. This analysis will not only enrich academic theory with new data but also propose effective methods and strategies for solving specific problems in the field of humanities.

An analysis of publication activity in the field of modern linguistic methodology based on data from the Scopus database for the period from 1973 to 2023 revealed 844 publications, indicating a steady academic interest in this topic. The studies cover the keywords «methodology» and «linguistics,» with a focus on the humanities. The leading countries by the number of scientific works are the United States (330), the United Kingdom (129), and Germany (63), reflecting their leading role in the development of research methodologies in linguistics. Additional contributions from Australia, Canada, and Spain, as well as participation from countries with fewer publications, such as Kazakhstan and the Russian Federation, underscore the global and multidisciplinary nature of this academic discipline, reinforcing the need for further development of international and cross-cultural research approaches in the field of linguistic methodology.

Our study, *«Methodology of contemporary linguistics in the paradigm of scientific knowledge in the humanities: an analysis of foreign experience»* aims at a deep analysis of international approaches and methods in the field of linguistics, focusing on the contribution of the humanities to the development of linguistic research. The research objectives include studying key trends and methodologies adopted in different countries, quantitative analysis of publication activity, determining the geographical distribution of scientific works, and identifying leading scholars and organizations in this field. We also plan to analyze the influence of cultural and social contexts on the development and application of linguistic methodologies. Based on the collected data, we strive to identify current knowledge gaps and underexplored aspects, which will allow us to propose directions for future research and contribute to a deeper understanding of the interaction between language science and the humanities.

Methodological diversity in linguistic research is constantly expanding through the integration of both quantitative and qualitative approaches. The use of multivariate statistical models, as discussed in the works of Hu et al. [1], allows researchers to analyze linguistic variations in different contexts and languages, which is especially valuable for identifying patterns that may remain unnoticed in qualitative analysis. On the other hand, qualitative methodologies,

as emphasized by Kartika and Irma [2], provide a deep understanding of linguistic phenomena through detailed case studies and discourse analysis, allowing an in-depth exploration of nuances in language use and understanding how cultural and contextual factors influence linguistic choices. Such a combination of quantitative and qualitative methods allows for a more comprehensive understanding of linguistic phenomena, highlighting the importance of a holistic approach in studying sociolinguistic contexts, as done by Fernández Fernández [3], where both types of methodologies are used to study language use.

The integration of cognitive and sociocultural approaches significantly enriches the understanding of linguistic processes, emphasizing the interconnection between language and cognitive functions, as well as the social contexts of their use. Schmid [4] argues that to enhance the explanatory power of cognitive linguistics, it is necessary to consider social and pragmatic dimensions, which allows for a fuller assessment of how language is acquired and used in various environments. Approaches based on the interaction of sociocultural and cognitive factors, as in the works of Arnold [5], demonstrate how educational strategies oriented toward accounting for sociocultural realities can improve the language learning process. Also significant is the study of narrative skills, where Balaban and Hohenberger [6] show how cognitive and sociocultural factors influence the development of storytelling abilities in children, emphasizing that understanding narrative skills requires considering both cognitive processes and sociocultural influences. These studies confirm the significance of using approaches that take into account the interaction of cognitive abilities and sociocultural contexts in the process of meaningful language use.

Digital transformation has a significant impact on the methodologies of linguistic research, introducing algorithms and machine learning techniques for analyzing linguistic data. Advances in the field of natural language processing (NLP), as noted by Hirschberg and Manning [7], allow for refining the understanding of linguistic structures and patterns, improving the quality of research. Lexicography also shows how digital tools can reveal new aspects in the evolution and use of language [8]. With the expansion of accessibility to linguistic resources via the internet [9], scholars gain the ability to share data and collaborate, contributing to the democratization of the scientific process. This also changes data collection methods, where the use of smartphones and other mobile technologies allows for collecting real linguistic data in natural conditions [10], providing researchers with the opportunity for deeper and more accurate analysis.

An overview of modern methodologies in linguistics shows how quantitative and qualitative approaches, the integration of cognitive and sociocultural factors, as well as the introduction of digital technologies, radically transform this scientific field. The combination of these methods expands the boundaries of

understanding linguistic phenomena, allowing scholars to approach the analysis of linguistic structures and practices from a new perspective. Such multidisciplinary and technologically supported research opens up new prospects for further study of language, emphasizing the importance of adapting research approaches to current scientific and technological trends.

Materials and methods

The study focuses on analyzing the methodological aspects of modern linguistics based on data collected from the Scopus database for the period from 1973 to 2023, using the keywords «methodology» and «linguistics» and an additional filter for the «Humanities» field. A total of 844 publications were identified, covering a wide range of formats, including articles, conference proceedings, reviews, book chapters, and other academic materials. The data are predominantly composed of articles, reflecting intensive scientific discussion of methodological issues in linguistics in an international context. This analysis covers important scientific journals and series, such as the *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *Clinical Linguistics and Phonetics*, and others, highlighting the multidisciplinary and global nature of research. Such diversity of sources provides a comprehensive view of the evolution of research approaches and allows for a deeper understanding of the dynamics of methodological strategy development in linguistics. Moreover, accounting for the geographical and cultural diversity of publications additionally enriches the analysis, allowing us to study how different scientific traditions influence the formation of methodological approaches in the humanities. This extensive database becomes a key resource for identifying major trends and directions in the study of linguistics, contributing to a more accurate and substantiated understanding of current scientific discussions and developments in this field.

For a comprehensive analysis of the data collected from publications using the keywords «methodology» and «linguistics» in the Scopus database, a set of various analytical tools was used. The foundation for data processing is the SPSS program, known for its ability to perform both descriptive and multivariate statistical analyses. This tool is ideally suited for working with large data volumes, providing opportunities for time series analysis, which is critically important for our understanding of trends in the development of methodological approaches in linguistics. Microsoft Excel software is also used for data visualization, which contributes to a more visual presentation of statistical conclusions and improves the overall perception of research results. This comprehensive approach to selecting analysis tools ensures high accuracy and depth of the study, making possible a thorough examination of international experience in the field of linguistic methodology.

The analysis procedure in our study begins with a detailed search in the Scopus database, where using the keywords «methodology» and «linguistics» and the filter for the «Humanities» field, relevant scientific works from 1973 to 2023 are selected. This stage includes a thorough analysis of each publication for compliance with the research criteria, including their type, volume, authorship, year of publication, and number of citations, to create an extensive database for subsequent analysis. Then the data are systematized and cataloged to facilitate access and analytical work. In the analysis process, the SPSS statistical package is used to perform descriptive analysis, where basic statistical indicators are calculated. Upon completion of quantitative and qualitative analysis, a data visualization stage follows, including the creation of charts, graphs, and histograms that visually demonstrate distributions and dependencies identified during the study. These visual summaries help in interpreting and preparing the final report, which integrates all collected and analyzed data and serves as the basis for forming the scientific article.

Discussion

The analysis of the collected data from the Scopus database using the keywords «methodology» and «linguistics» allowed us to identify significant trends and directions in the field of linguistic methodology. Temporal analysis demonstrates an increase in the number of publications by year, reflecting a growing academic interest in methodological research in linguistics. A geographical review confirms the global nature of research with the active participation of scholars from various countries, indicating widespread international interaction in this scientific field. Analysis of knowledge branches emphasizes a multidisciplinary approach in research, drawing attention to the interconnection of linguistic methods with other areas of the humanities. The study of publications in various scientific journals, such as the *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* and *Clinical Linguistics and Phonetics*, revealed leading platforms for sharing scientific achievements. Analysis of keywords in publication titles reveals the main discussion topics, and the assessment of citation counts helped highlight the most influential works shaping the directions of scientific debates. All these aspects collectively reflect the dynamics and depth of the development of methodological research in linguistics, emphasizing the significance of this topic for the ongoing development of the humanities.

The analysis of the dynamics of publication activity by year allows us to trace important changes in the field of modern linguistic methodology. Starting from 1973, when only three publications were registered, the number of works in this field began to grow confidently, reaching 22 publications by 2023. This growth indicates a gradually increasing interest in methodological issues in linguistics, reflecting the intensification of research efforts and the introduction of new approaches in the study of linguistic phenomena (Figure 1).

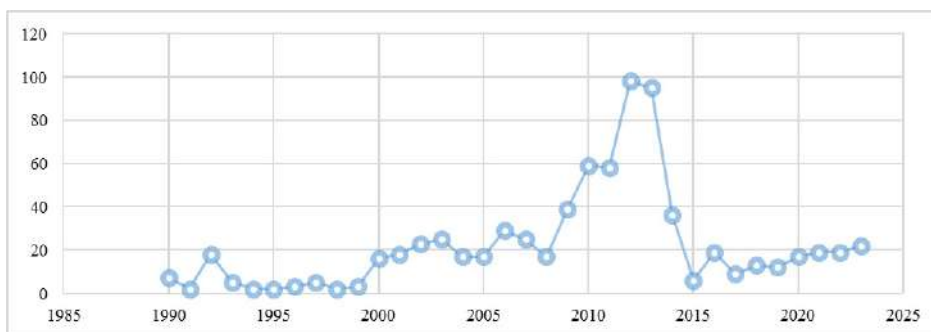

Figure 1 – Dynamics of publication activity on linguistic methodology: analysis of Scopus data from 1990 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Especially notable is the growth in the number of publications since the early 2000s, when the active application of digital technologies and interdisciplinary methods in scientific research began. In recent years, the number of publications has stabilized; however, their quality and contribution to the development of science continue to grow. This emphasizes not only the deepening of thematic studies but also the growth of international collaborations, which contributes to the exchange of knowledge and experience among researchers from different countries and specializations.

The analysis of the number of publications by country on the topic of modern linguistic methodology shows that the United States continues to lead with 330 publications, reflecting its dominant role in scientific research in this field. The next positions are occupied by the United Kingdom and Germany, with 129 and 63 publications, respectively, confirming their leading role in the European scientific community. These countries stand out for their active development of linguistic research and methodological approaches within a broader cultural and educational context (Figure 2).

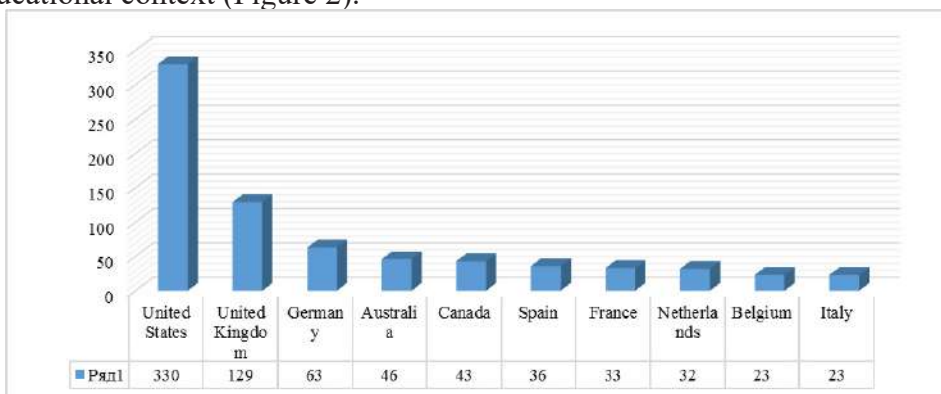

Figure 2 – Top 10 countries by the number of publications on modern linguistic methodology: analysis of Scopus data for 1973 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Canada, Australia, and Spain have also made significant contributions to research, with 43, 46, and 36 publications, respectively, highlighting the global nature and international cooperation in the development of linguistics. The presence of active research centers in these countries contributes to the dissemination of new methodological developments and the exchange of knowledge on the international stage. This diversity allows for a deeper and multifaceted understanding of linguistic processes and research methods, which is important for further progress in the field of humanities.

The analysis of the number of publications by branches of knowledge in the context of modern linguistic methodology reveals significant attention given to arts and humanities, with 802 works, emphasizing the deep connection of linguistics with cultural and historical aspects of society. Social sciences, with 586 publications, and psychology, with 352 publications, also occupy significant places, demonstrating the close integration of linguistic methods in the analysis of social interactions and human behavior, reflecting scholars' striving to understand how language influences social structures and individual psychological states (Figure 3).

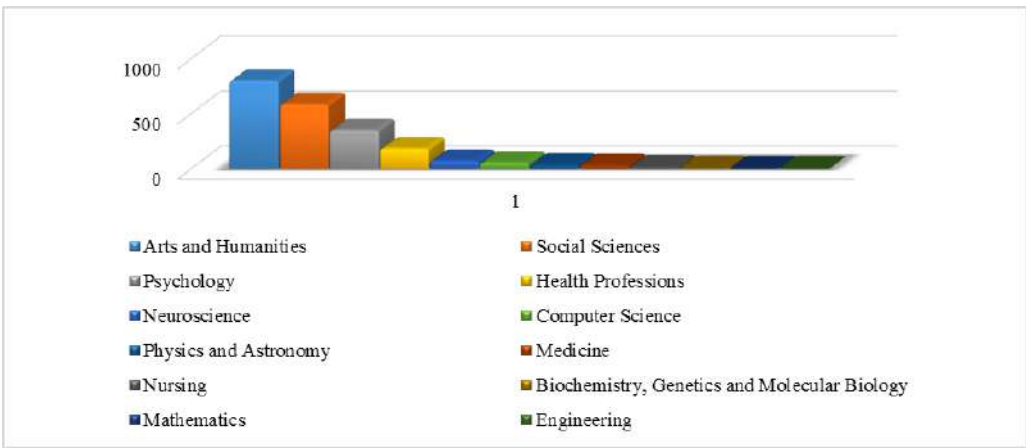

Figure 3 – Top 12 branches by the number of scientific publications on modern linguistic methodology: analysis of Scopus data for 1973 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Health sciences and neuroscience, with 185 and 73 publications, respectively, emphasize the importance of researching linguistic aspects in the context of medical and neurological studies, while the field of computer sciences, with 59 publications, demonstrates the application of information technologies for analyzing and processing linguistic data. These data not only underscore the significance of each branch in studying language but also reflect the interdisciplinary and globalized approach to research in the field of modern

linguistic methodology, contributing to the development of new research methods and understanding of language in various life and academic contexts.

The analysis of the number of publications by scientific journals related to the topic of modern linguistic methodology revealed key platforms for publications. The study highlights the leading position of the *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, with 70 articles, illustrating the active study of psychological aspects of language in the context of cognitive sciences. Clinical Linguistics and Phonetics and the *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, with 55 and 51 publications, respectively, also occupy significant positions, emphasizing the importance of phonetic and speech therapy aspects in linguistic research (Figure 4).

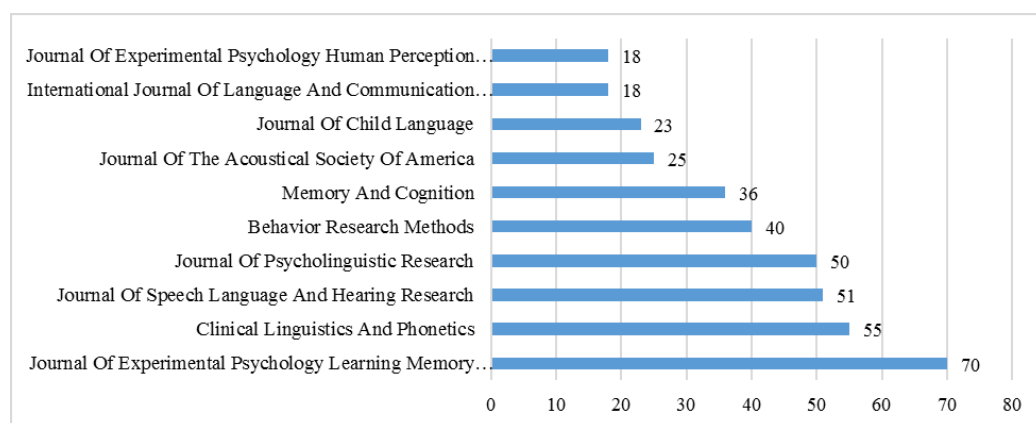

Figure 4 – Top 10 scientific journals by the number of publications on modern linguistic methodology: analysis of Scopus data for 1973 to 2023 (Source: own calculations based on data from publications indexed by Scopus)

Additional journals, such as *Behavior Research Methods* and *Memory and Cognition*, with 40 and 36 works, indicate the integration of experimental and cognitive approaches in language study. These scientific platforms make important contributions to the development and testing of new methodological tools and theories in linguistics, contributing to a deeper understanding of linguistic processes and mechanisms. The extensive representation of various aspects of linguistics through scientific journals emphasizes the multidisciplinary and international nature of modern research in this field.

The analysis of citation trends of scientific works related to language conflicts reveals key articles that have significantly influenced the development of this topic. Notably, the article «Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas» by Warriner, A.B., Kuperman, V., and Brysbaert, M., published in 2013 in the journal *Behavior Research Methods*, has 1,348 citations. This work and other leading publications, such as «Concreteness ratings for 40

thousand generally known English word lemmas» by the same authors with 1,250 citations, emphasize the significance of comprehensive analysis of linguistic data and their impact on understanding linguistic processes and conflicts (Table 1).

Table 1. Top 10 most cited works in the field of language conflicts: analysis of Scopus data for 1973 to 2023 (Source: own calculations based on data from articles indexed by Scopus; Export Date: 28 October 2024)

<i>Authors</i>	<i>Title of the Work</i>	<i>Classification</i>	<i>Year</i>	<i>Citations</i>
Warriner, A.B., Kuperman, V., Brysbaert, M.	Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas	Behavior Research Methods	2013	1348
Brysbaert, M., Warriner, A.B., Kuperman, V.	Concreteness ratings for 40 thousand generally known English word lemmas	Behavior Research Methods	2014	1250
Lemhöfer, K., Broersma, M.	Introducing LexTALE: A quick and valid Lexical Test for Advanced Learners of English	Behavior Research Methods	2012	792
Cutler, A., Dahan, D., Van Donselaar, W.	Prosody in the Comprehension of Spoken Language: A Literature Review	Language and Speech	1997	698
Crawford, M., Popp, D.	Sexual double standards: A review and methodological critique of two decades of research	Journal of Sex Research	2003	599
Keuleers, E., Brysbaert, M.	Wuggy: A multilingual pseudoword generator	Behavior Research Methods	2010	480
Hirsh-Pasek, K., Cauley, K.M., Golinkoff, R.M., Gordon, L.	The eyes have it: Lexical and syntactic comprehension in a new paradigm	Journal of Child Language	1987	421
Sprouse, J.	A validation of Amazon Mechanical Turk for the collection of acceptability judgments in linguistic theory	Behavior Research Methods	2011	354
Anagnostopoulos, C.-N., Iliou, T., Giannoukos, I.	Features and classifiers for emotion recognition from speech: a survey from 2000 to 2011	Artificial Intelligence Review	2015	337

Sui, J., He, X., Humphreys, G.W.	Perceptual effects of social salience: Evidence from self-prioritization effects on perceptual matching	Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance	2012	336

Other significant works, such as «Introducing LexTALE: A quick and valid Lexical Test for Advanced Learners of English» by Lemhöfer, K. and Broersma, M. with 792 citations, and «Prosody in the Comprehension of Spoken Language: A Literature Review» by Cutler, A., Dahan, D., and Van Donselaar, W. with 698 citations, emphasize the multidisciplinary nature of research covering both psycholinguistic and sociolinguistic aspects. These studies make substantial contributions to the development of analysis methods and understanding of language conflicts, emphasizing the importance of ongoing dialogue in this relevant scientific sphere.

The concluding review of the presented research data emphasizes the significance of a multifaceted approach to studying modern linguistic methodology within the humanities. The analyzed works, such as the study by Warriner and colleagues on the emotional coloring of words, Brysbaert's research on word concreteness, and LexTALE by Lemhöfer and Broersma, illustrate a wide range of methodologies and approaches used for a deep understanding of linguistic processes. These studies not only contribute to the academic understanding of language but also provide practical tools for its analysis, promoting a deeper study of the interconnections between language and cognitive processes in different cultural contexts. Thus, modern linguistic methodology is enriched by integrating new data and analytical models, contributing to the advancement of the humanities to a new level of research.

Results

The aim of our study was to highlight the current state and dynamics of modern linguistic methodology using global academic data. The objectives included analyzing publication activity, identifying leading scientific platforms, and assessing the influence of various cultural and linguistic contexts on research in linguistics. These aspects were considered through the prism of methodological approach diversity and discipline integration.

The results confirmed the significance of international analysis of the emotional components of language, as emphasized in the works of researchers like Chen et al. [11] and Vélez-Urbe & Rosselli [12], who found that emotional words elicit different neural responses compared to neutral words. These data illustrate how the emotional loading of words can enhance cognitive processes during their

processing. The study emphasizes that immediate reactions to emotional stimuli, recorded using online surveys, provide data reliability, reflecting participants' true emotional responses.

It is also worth noting that emotional aspects of language are closely related to social interactions and cultural context. Studies by Trnka et al. [13] and Zhou et al. [14] showed that ways of expressing and understanding emotions can differ significantly in various cultures, influencing communication and interpersonal relationships. The use of crowdsourcing to collect data from diverse cultural and linguistic contexts not only enriches the information base but also increases the universality of conclusions, allowing for generalizations applicable in different conditions.

Our research demonstrates important implications for the further development of methodology in the humanities, especially in linguistics, emphasizing the role of technology and interdisciplinary methods. The introduction of digital tools and approaches, such as big data and machine learning, is radically changing the ways of analyzing linguistic data, making research deeper and more extensive. These technologies contribute to a better understanding of complex linguistic structures and interactions, as demonstrated by the example of working with emotional content in texts. Particularly noticeable is the influence of these technologies on the quality of educational processes and psychological research, where the application of new methods allows for more accurate analysis of cognitive processes and emotional states. Such approaches open up new opportunities for intercultural research and contribute to the globalization of the scientific community, making knowledge and experience exchange more accessible and effective. These developments not only expand the theoretical frameworks of linguistics but also make a significant contribution to the practical application of linguistic research in various fields, from education to computer technologies.

In the context of the continuous development of modern linguistic methodology, it is recommended to pay special attention to the development and implementation of innovative technological approaches and tools that can significantly enhance analytical potential in the humanities. For example, applying machine learning methods and natural language processing for analyzing large volumes of textual data will allow for more precise study of linguistic patterns and cultural language features. Moreover, it is advisable to develop interdisciplinary projects that integrate linguistic methods with cognitive psychology, sociology, and information technologies for a deeper understanding of linguistic processes and their influence on human behavior. It is also necessary to intensify international cooperation and experience exchange to ensure the inclusion of diverse cultural and linguistic perspectives in research, contributing to a more complete and comprehensive understanding of global linguistic trends and changes.

Conclusion

The conducted research allowed us to reveal the dynamics and trends in the development of modern linguistic methodology in the context of humanitarian scientific knowledge, relying on foreign experience. The obtained results showed that since the early 1970s, there has been a significant growth of scientific interest in methodological issues in linguistics, especially against the background of the introduction of new technologies and interdisciplinary approaches. This growth is supported by the active participation of the international scientific community, emphasizing the global nature of research and cooperation among scholars from different countries.

The analysis of publications by country and scientific journals revealed leading centers and platforms where the exchange of scientific achievements and developments takes place, contributing to the deepening of theoretical and applied aspects in language study. It is important to note that modern research integrates emotional and cognitive aspects and actively uses new digital technologies, expanding opportunities for deep analysis of linguistic phenomena. Ultimately, our research confirms the relevance and significance of further development of methodological foundations in linguistics, opening prospects for new scientific discoveries and a deeper understanding of linguistic processes in a global context.

REFERENCES

- [1] Hu X., Xiao R., Hardie A. How do English translations differ from non-translated English writings? A multi-feature statistical model for linguistic variation analysis // *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*. – 2019. – Vol. 15, № 2. – P. 347–382. <https://doi.org/10.1515/cllt-2014-0047>.
- [2] Kartika D., Irma I. Conditional sentences in Japanese and English: a contrastive study // *Leksema: Jurnal Bahasa dan Sastra*. – 2021. – Vol. 6, № 1. – P. 77–89. <https://doi.org/10.22515/ljbs.v6i1.3420>.
- [3] Fernández Fernández F. Macroregional sociolinguistics: uses and preferences on null direct objects in Spanish // *Journal of Linguistic Geography*. – 2019. – Vol. 7, № 1. – P. 46–60. <https://doi.org/10.1017/jlg.2019.5>.
- [4] Schmid H. Why cognitive linguistics must embrace the social and pragmatic dimensions of language and how it could do so more seriously // *Cognitive Linguistics*. – 2016. – Vol. 27, № 4. – P. 543–557. <https://doi.org/10.1515/cog-2016-0048>.
- [5] Arnold L. Accompanying as accomplices: pedagogies for community engaged learning in sociocultural linguistics // *Language and Linguistics Compass*. – 2019. – Vol. 13, № 6. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12329>.
- [6] Balaban H., Hohenberger A. The development of narrative skills in Turkish-speaking children: a complexity approach // *PLOS ONE*. – 2020. – Vol. 15, № 5. – Article e0232579. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232579>.

[7] Hirschberg J., Manning C. Advances in natural language processing // *Science*. – 2015. – Vol. 349, № 6245. – P. 261–266. <https://doi.org/10.1126/science.aaa8685>.

[8] Yang F. A computational linguistic approach to English lexicography // *TCSISR*. – 2023. – Vol. 2. – P. 39–44. <https://doi.org/10.62051/wepk6t89>.

[9] Lezcano L., Sánchez-Alonso S., Roa-Valverde A. A survey on the exchange of linguistic resources // *Program: Electronic Library and Information Systems*. – 2013. – Vol. 47, № 3. – P. 263–281. <https://doi.org/10.1108/prog-06-2012-0030>.

[10] Hilton N., Leemann A. Editorial: using smartphones to collect linguistic data // *Linguistics Vanguard*. – 2021. – Vol. 7(S1). <https://doi.org/10.1515/lingvan-2020-0132>.

[11] Chen P., Li J., Chen B., Lu C., Guo T. Processing emotional words in two languages with one brain: ERP and fMRI evidence from Chinese-English bilinguals // *Cortex*. – 2015. – Vol. 71. – P. 34–48. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2015.06.002>.

[12] Vélez-Urbe I., Rosselli M. Electrophysiological correlates of emotion word processing in Spanish-English bilinguals // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2020. – Vol. 24, № 1. – P. 31–55. <https://doi.org/10.1017/s136672892000036x>.

[13] Trnka R., Šolcová I., Tavel P. Components of cultural complexity relating to emotions: a conceptual framework // *New Ideas in Psychology*. – 2018. – Vol. 51. – P. 27–33. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2018.05.001>.

[14] Zhou P., Critchley H., Nagai Y., Wang C. Divergent conceptualization of embodied emotions in the English and Chinese languages // *Brain Sciences*. – 2022. – Vol. 12, № 7. – Article 911. <https://doi.org/10.3390/brainsci12070911>

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМИ БІЛІМ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІ ӘДІСНАМАСЫ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ТАЛДАУ

Бакытжанова А.К.¹, *Жанжигитов С.Ж.²

¹ ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институты, Астана, Қазақстан

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала қазіргі заманғы тіл білімінің әдіснамалық аспектілері проблемасын талдауға бағытталған. Бұл проблеманың өзектілігін 1973-2023 жж. аралығында Scopus дерекқорындағы жарияланымдар санының өсуі дәлелдеді. Тақырыптың өзектілігі көпсалалылық пен ғылыми зерттеулерді цифрландыру жағдайындағы тіл білімінің әдіснамасына деген қызығушылықтың артуына да байланысты.

Мақаланың мақсаты «әдіснама» және «лингвистика» кілт сөздері бойынша табылған 844 ғылыми жарияланымды талдау негізінде тіл білімі әдіснамасын зерттеудің негізгі үрдістері мен бағыттарын анықтау болып табылады. Зерттеу әдіснамасы SPSS бағдарламасын және ақпараттың ауқымды көлемін талдау үшін басқа да цифрлық құралдарды пайдалана отырып, статистикалық деректерді зерделеуді қолдануды қамтиды. Бұл ұстаным осы проблемаға деген ғылыми қызығушылықтың өсуінің сандық көрсеткіштерін анықтауға да мүмкіндік берді.

Бұл мақаланың теориялық маңызы осы проблемалық саладағы зерттеулердің көпсалалы сипатын тереңірек түсінуге ықпал ете отырып, лингвистика әдіснамасы туралы білімді жүйелеуде жатыр. Практикалық маңызы жаңа зерттеу әдістерін әзірлеуге және әртүрлі ғылыми салалардың өзара академиялық байланыстарын жақсарту үшін алынған нәтижелерді қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Зерттеу нәтижелері 2000 жылдардың басынан бастап ғылыми жарияланымдар белсенділігінің айтарлықтай өскенін көрсетті және халықаралық аренадағы ғылыми ынтымақтастықтың кеңеюін көрсететін зерттеулердің жаһандық сипатына баса назар аударды. Алынған қорытындылар ғылыми диалогты нығайту және гуманитарлық ғылымдарды зерттеуге цифрлық технологияларды енгізіп қолдану үшін лингвистика саласындағы әдіснамалық тәсілдерді зерделеуді жалғастыру қажеттігін көрсетеді.

Тірек сөздер: әдіснама, тіл білімі, лингвистика, гуманитарлық ғылымдар, жарияланымдарды талдау, статистикалық талдау, көпсалалылық, интеграция

МЕТОДОЛОГИЯ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В ПАРАДИГМЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ: АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Бакытжанова А.К.¹, *Жанжигитов С.Ж.²

¹ Институт законодательства и правовой информации Республики
Казахстан, Астана, Казахстан

*² Евразийский национальный университет, им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу проблемы методологических аспектов современного языкознания, что подтверждается увеличением количества публикаций по теме в базе данных Scopus с 1973 по 2023 годы. Актуальность темы обусловлена растущим интересом к методологии языкознания в условиях мультидисциплинарности и цифровизации научных исследований.

Цель работы заключается в выявлении основных тенденций и направлений в исследованиях методологии языкознания на основе анализа 844 научных публикаций, выявленных по ключевым словам «methodology» и «linguistics». Методология исследования включает использование статистического анализа данных с применением программы SPSS и других цифровых инструментов для анализа больших объемов информации, что позволило получить количественные показатели роста исследовательского интереса к данной проблеме.

Теоретическая значимость статьи состоит в систематизации знаний о методологии языкознания, способствуя углублению понимания мультидисциплинарного характера исследований в данной области. Практическая значимость определяется возможностью применения полученных результатов для разработки новых исследовательских методик и совершенствования академического взаимодействия между различными научными дисциплинами.

Результаты исследования показали значительный рост научной публикационной активности с начала 2000-х годов и подчеркнули глобальный характер исследований, отражающий расширение научного сотрудничества на международной арене. Выводы подчеркивают необходимость продолжения исследования методологических подходов в лингвистике для укрепления научного диалога и интеграции цифровых технологий в гуманитарные исследования.

Ключевые слова: методология, языкознание, лингвистика, гуманитарные науки, анализ публикаций, статистический анализ, мультидисциплинарность, интеграция

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 21.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Bakytzhanova Altyn Kuanyshbekovna – Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: altyn051275@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Zhanzhigitov Syrym Zhanmuratovich – PhD, Postdoctoral Researcher, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Авторлар туралы мәлімет:

Бакытжанова Алтын Куанышбековна – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, e-mail: altyn051275@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Жанжигитов Сырым Жанмұратұлы – PhD, постдокторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан, e-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Информация об авторах:

Бакытжанова Алтын Куанышбековна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Астана, Казахстан, e-mail: altyn051275@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, постдокторант, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

ӘОЖ 80

ГТАХР 16.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.003>

ОНОМАТОПЕЯЛЫҚ СӨЗДЕРДІҢ ТІЛАРАЛЫҚ БЕРІЛУДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

*Бейбітова А.С.¹, Қоңыратбаева Ж.М.², Қапанова А.Қ.³

*^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

³Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада «Ж. Роулиннің «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» көркем аудармасының прагмалингвистикалық аспектісі» докторлық диссертация шеңберінде ономатопеялық сөздердің тіларалық берілудегі прагматикалық аспектісі ұсынылады. Зерттеу жұмысында қазақ және ағылшын халқының тілі мен мәдениетінде маңызды орын алатын ономатопеялық (еліктеу) сөздердің аудармасы мәселесі зерттеледі. Ономатопеялық сөздер құбылыстардың дыбыстық және көбінесе эмоционалды жақтарын жеткізе отырып, тілде маңызды рөл атқарады.

Жұмыстың мақсаты – ономатопеялық тіркестердің мәтіндегі прагматикалық қызметін ескере отырып, аударма ерекшеліктерін зерттеу. Зерттеудің негізгі бағыттарына ономатопеяның аудармасына мәдени және тілдік ерекшеліктердің әсерін талдау, сондай-ақ осы тіркестердің прагматикалық мағынасын барабар жеткізудің стратегияларын әзірлеу кіреді.

Зерттеу әдістемесі әртүрлі тілдердегі параллель мәтіндердегі ономатопеялық тіркестерді салыстырмалы талдауға негізделген. Ономатопеялық бірліктердің бір тілден екінші тілге аударылу ерекшеліктеріне, сөзбе-сөз аударма, эквивалентті аударма сияқты әртүрлі аударма тәсілдеріне де мән беріледі. Негізгі назар аударылатын мәселе – прагматикалық сипат. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ономатопеялық сөздер жасалатын дыбыстар мен мағыналардың сәйкес келмеуі, сондай-ақ мәдени және әлеуметтік айырмашылықтар келтіріледі. Ономатопеялық сөздер арқылы екі тіл мен мәдениеттегі мәтінді қабылдауға және ой-санаға қалай әсер ететіні талданады. Аудармашылардың ономатопеялық бірліктерді беру кезінде мәдени реңк пен мәнмәтін сияқты прагматикалық факторларды ескеру мәселесі зерттеледі.

Зерттеу нәтижелері ономатопеялық сөздердің прагматикалық аспектісі туралы түсінікті кеңейтуге көмектеседі және тіларалық коммуникацияда жұмыс істейтін аудармашылар мен лингвистер үшін пайдалы ұсынымдар береді. Сондай-ақ ономатопеялық бірліктерді аударудағы прагматиканың

маңыздылығын және түпнұсқадағы эмоционалды дыбысты сақтауға ұмтылатын аудармашыларға жаңа мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ономатопея, ономатопеялық сөз, прагматикалық сипат, көркем аударма, мәнмәтін, коммуникация, салыстырмалы зерттеу, прагматикалық ерекшелік

Кіріспе

Сөз таптары категориясына жататын, тілдік емес акустикалық түйсікті адамға тән артикуляциялық органдардың көмегі арқылы тілдік дыбыстармен беруге тырысу – қазақ тілінде еліктеу сөздер терминімен мәлім категория. ЕС (еліктеу сөздер) – лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тұрғыдан алып қарағанда, тілдің басқа сөздерінен бөлек ерекше сөздер. Олар табиғат пен күнделікті тіршілікте кездесетін сан алуан дыбыстарды тілде соларға еліктеп, алуан түрлі күй-сипатты, қимыл-қозғалыстарды тілде бейнелеп көрсетеді. Бұл сөздер С.В. Воронин негізін қалаған фоносемантика ілімінің нысаны болып табылады. ЕС тілдердің фонетикалық және морфологиялық құрылыстарының әрқилылығына қарамастан қандай да бір белгілі дыбысқа немесе қозғалысқа негізделетіндіктен олардың әртүрлі тілдердегі фонетикалық құрылымы өзара ұқсас, универсалды болып келеді. Сондықтан да, бұл тілдік категория – Фердинанд де Соссюрдің тілдік таңбаның екі жағы, олардың арасындағы байланыстың еркін екендігі жөніндегі белгілі іліміне қайшы құбылыс.

ЕС бүгінгі таңға дейін әртүрлі тілдерде белгілі дәрежеде зерттелсе де, тіл білімінің әлі күнге дейін толық шешімін таппаған көптеген даулы, демек, әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады. Бұл сөздер лингвистикада ономатопея (грек. *onomatopoica* – сөз жасау, мұндағы *onoma* – атау, *poesis* – жасау) терминімен белгілі.

ЕС-дің тіл біліміндегі жалпы зерттеу дәрежесі жөнінде Қ. Құсайынов былай деп тұжырымдады: «В целом же, исходя из исследований ранних и позднейших исследований звукоизобразительности, можно заключить, что к настоящему времени собран значительный фактический материал, разработана классификация подражательных слов, различными методами исследования доказано существование звуко-символизма в ряде языков мира, определены закономерности в характере соотношения между звукоизобразительным словом и его денотатом, доказана системность подражательных слов, начато изучение типологии звукоизобразительных систем и фоносемантических универсалий» [1, 31 б.].

Oxford Learner компаниясының онлайн сөздігінде: “Ономатопеялық сөздер – бұл ұқсас шуды, мысалы, *ысқырықты* сипаттау үшін дыбыстарды қамтитын жазбадағы сөздердің қолданылуы” деген анықтама берілген [2]. Дыбыстық сөздер күнделікті әңгімеде де, әдебиетте де кездеседі.

Ономатопеялық сөз – көбінесе роман, поэма, комикстерде қолданылатын әдеби көркемдегіш құралдың бір түрі. Демек, осы сөздермен сенсорлық тәжірибе жасау арқылы көріністер бейнеленеді.

ЕС XX ғ. 50-60 жылдарынан бастап қазақ, қырғыз, түркімен, ұйғыр және т.б. түркі тілдерінде дербес сөз табы ретінде қарастырылып келеді және ауызекі тілде де, көркем әдебиетте де кеңінен қолданылады. Ал ағылшын тілінде басқа да үндіеуропалық тілдердегідей одағайлардың құрамында қарастырылады. Бұған себеп – үндіеуропалық тілдерде ЕС-дің сөйлемдегі орны мен қолданылуы жағынан одағайларға ұқсас келетіндігі. Мәселен, ЕС, негізінен, одағайлар сияқты голофрастикалық сипатта болады, яғни өзі жеке тұрып, бүтін бір сөйлемнің қызметін атқара алады. Еліктеу сөздердің қазақ тілінде екі түрі бар екені белгілі: еліктеуіш және бейнелеуіш сөздер [3, 344 б.]. Ағылшын тілінде дыбысқа еліктеуден гөрі бейнелеуіш сипатты танытатын түрі басым, ал қазақ тілінде әрі еліктеуіш, әрі бейнелеуіш сөздер бірдей белсенді. Көшпенді тұрмыс-салтын ұстанғандықтан қазақ халқында табиғатпен тікелей байланыс ерекше дамыған. Сол себепті айналадағы дыбыстарға еліктеу белсенді қабатта көрініс табады. Ал ағылшын халқы отырықшылықпен ертерек айналысуына байланысты бейнелеуіш сөздер қатары азырақ болып келеді.

Жалпы ономатопеялық сөздердің шығу кезеңіндегі екі халықтың күйі, өмір сүру салты маңызды рөл атқарады. Ағылшын-қазақ тіліндегі ономатопеялық сөздерді (еліктеу сөздерді) салыстыра қарасақ, қолданылу жиілігінің әртүрлі екендігін аңғаруға болады. Бұл сөздер ағылшын тілінде саны жағынан аз, әрі көркем әдебиетте де қазақ тіліндегідей кеңінен қолданылмайды.

Алайда Ж. Роулиннің «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» романында әдеби көркемдегіш құралдарды жиі қолданған, солардың ішінде маңызды рөл атқаратын – ономатопеялық сөздер (еліктеу сөздер) қатары. Бұл роман алғаш рет Ұлыбританияда 1997 жылы Блумсбери баспасынан жарық көрді. Кітап 1999 жылы New York Times ең көп сатылатын фантастика тізімінде бірінші орынға ие болды. Уақыт өте келе бұл кітап дүние жүзінде 80 тілге аударылды, олардың ішінде қазақ, орыс, әзірбайжан, беларус, украин, араб, урду, хинди, бенгал, уэльс, африкан, албан, латыш және вьетнам тілдері бар.

Оқырмандардың назарын аудару үшін автордың әдеби құралды, әсіресе ономатопеялық сөздерді қолдануы романды қанық етіп, ерекшелей түсті. Еліктеу сөздер – көркем әдебиетте көп кездесетін, айтатын ойды дәл жеткізу жағынан ерекше мәні бар, тілімізге әрдайым әсемдік, ықшамдылық, көріктік сипат беріп тұратын, шығарма тілін бейнелеп, мәнерлеп тұратын сөздер [4, 129 б.]. Ағылшын және қазақ тілдері әр типтес тілдер тармағына жатады. Сол себепті автор идеясы мен мәнмәтінді түпнұсқа тілден аударма тіліне көшіру оңай емес. Сөздікте барлық дыбыстық сөздер берілмеген

және бұл аудармашыларға оларды аударуда қиындықтар туғызады. Луиза Хейвуд ономатопея ерекше құбылыс немесе сөздің дыбыстық формасы екенін атап өткен. Олар дыбысқа еліктеу арқылы жасалады. Сөз бен мағынаның арақатынасы «мәдени қарым-қатынаспен» және берілген тілдің фонологиялық жүйесімен тығыз байланысты. Сонымен қатар ономатопеялық сөз әдетте ресми тілден гөрі бейресми қарым-қатынаста жиі қолданылады. Тілдер арасындағы әртүрлі тілдік жүйелер мен мәдениеттер олардың аударма үдерісінде мәселе тудыруы мүмкін. Сондықтан бұл зерттеуде ономатопеялық сөздердің ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы талданатын болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Нақты зерттеу материалы ретінде Ж. Роулиннің «Хэрри Поттер және пәлсапа тас» туындысында кездесетін ономатопеялық сөздер және олардың аудармасы алынды. Бұл зерттеуде ономатопеялық сөздер және олардың аудармасы мәселесі қарастырылады, екі тілдің ономатопеялық сөздер қатарын зерттеуде салыстырылмалы әдіс қолданылады. Бұл әдісті қолдану мақсаты және себебі – тіркестердің түпнұсқа тілі, яғни ағылшын тілінде және аударма тілі (қазақ тілінде) болуы.

Нәтижелер

Зерттеу барысында «Хэрри Поттер және пәлсапа тас» туындысында түпнұсқа тілінде 103 ономатопеялық тіркес анықталды.

Біз өз ізденісімізде ағылшын тіліндегі көркем туындының аудармасын қарастыратындықтан, ономатопеялық сөздерді ағылшын тіліндегі жіктеліміне сәйкес біріншілік (дыбыстық) және екіншілік (бейнелеуіштік) ономатопея деп талдауды мақсат еттік.

Бұл жіктеуді ағылшын зерттеушісі Стивен Ульманн «Language and Style» (Тіл және стиль) еңбегінде атап өткен:

- 1) Біріншілік (primary) ономатопея
- 2) Екіншілік (secondary) ономатопея [5, 83-84 б.].

Біріншілік және екіншілік ономатопеяны ажырату қажет. Біріншілік ономатопея, яғни дыбыстың дыбысқа еліктеуі, екіншілік түріне қарағанда қарапайым және мәселе туғызбайды. Екіншілік ономатопеяда қозғалыстың акустикалық емес тәжірибесі, өлшемі, эмоционалдық реңкі және т.б. дыбыстармен бейнеленеді. Көп жағдайда бір шу әртүрлі тілде шамамен бірдей қабылдануы және транскрипциялануы тиіс. Бұған «көкек» шығаратын дыбыс мысал ретінде жиі келтіріледі және бұл құстың көптеген үнді-еуропа тілдерінде ғана емес (ағылшынша cuckoo, французша coucou, испанша cuculillo, итальянша cuculo, немісше kuckuck, орысша kukushka және т.б.), сонымен қатар кейбір фин-угор идиомаларында (венгр какук,

фин каки, зырян кёк) өте ұқсас дыбыс шығаратыны белгілі. Сол сияқты қорылдауды білдіретін етістіктер көптеген тілдерде (ағылшынша *snore*, немісше *schnarchen*, голландша *snorken*, латынша *stertere*, французша *ronfler*, испанша *roncar*, орысша храпеть, венгрше *horkolni*, қазақша қорылдау т.б.) р дыбысымен келетіні – табиғи құбылыс. Мұндай сәйкестіктер қызығушылық тудырады және әрі қарай зерттеуге тұрарлық, алайда тілдің іргелі құрылымына тым айқын.

Ал «екіншілік» ономотопеяға байланысты туындайтын мәселелер анағұрлым күрделі. Бұл типте дыбыс пен мағынаның байланысы біріншілікпен с

– поэзиядағы танымал құрал. Белгілі бір дыбыс үлгілерінің тілдерде салыстырғанда көп байқалмағанымен, мұнда да әртүрлі тілдегі ономотопея арасында айтарлықтай ұқсастықтар бар. І [ай] дауыстысының кішілікті, кішкентайлықты білдіретін символдық мағынасы бірнеше тілде кездеседі: ағылшынша *little, slim, thin, wee, teeny-weeny*, французша *petit*, итальянша *piccolo*, румынша *mic*, латынша *minimus*, грек тілінде *pikpos* т.б. Көптеген тілдерді зерттей отырып, бұл ұқсастық қаншалықты жалпы екенін және оны статистикалық тұрғыдан қорытындылап тұжырымдауға болады.

Ономотопея стилистикалық мақсаттарда қалай қолданылатынында керемет жүйелілік бар.

Стивен Ульманн ағылшын тіліндегі ономотопеяны біріншілік және екіншілік деп жіктесе, қазақ тілінде еліктеу сөздер ішкі мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі түрге бөлінеді: бірі – еліктеуіш сөздер, екіншісі – бейнелеуіш сөздер.

Еліктеуіш сөздер – өзіне тән лексика-семантикалық мағынасы адамның есту мүшесі арқылы дыбысқа еліктеу ұғымын білдіретін еліктеу сөздердің бір мағыналық түрі.

Бейнелеуіш сөздер – табиғаттағы құбылыстар мен заттардың, жан-жануарлардың сыртқы сын-сипаттары мен әрекет қимылдарын көру мүшесі көз арқылы қабылданған бейне-көріністердің атаулары.

Ағылшын тілінде ономотопеялық сөздер таза лексикалық қабатқа жатқызылса, ал қазақ тілінде лексика-грамматикалық категория ретінде жеке сөз табы болып бекітілген.

«Characteristics of Onomatopoeia (Ономотопея сипаттамалары)» еңбегінде Ц. Томас ономотопеялық сөздерді өздері сипаттаған дыбысқа байланысты төрт топқа бөлді, атап айтқанда:

- 1) жануарлар шығаратын дыбыс;
- 2) табиғатқа қатысты дыбыстар,
- 3) адам шығаратын дыбыс,
- 4) басқа дыбыстар [6].

Natim & Munday (2004) Ж.-П. Вине және Ж. Дарбельне ономатопеялық сөздерді аудару үдерісін екі түрге жіктеді:

1) тікелей аударма, басқа тілден енген, калька және сөзбе-сөз аударманы қамтиды;

2) жанама аударма, транспозиция, модуляция, эквиваленттілік және бейімделуді қамтиды. Олар аударма бірлігін «сипаты жеке-жеке аударуға болмайтындай байланысқан айтылымның ең кіші бөлігі» деп анықтады [7].

Ономатопеяны зерттеуге арналған бірнеше теориялар ұсынылады, олардың кейбіреулері фонетикаға, басқалары сөз түрлеріне назар аударады. Ladtschenko (n.d) неміс ономатопеялық қозғалыс етістіктерін зерттеді. Автор бұл етістіктердің өнімді болатынын айтады. Олар ономатопеялық зат есімдермен бірдей қасиетке ие. Бірақ кейбір жағдайларда бұл сөздер аудармада түсіріліп қалады. Meireles (2009) жапон, неміс және португал тілдерінің ономатопеялық сөздерін салыстырды. Корпус негізіндегі зерттеу неміс және португал тілдеріндегі ономатопеялық сөздердің жапондарға қарағанда ұқсастықтары көбірек екенін көрсетті. Alameer (2019) жүргізген зерттеу ағылшын және араб тілдері әуендік тілдер болып табылады және екеуі де технология мен поэзия сияқты әртүрлі салаларда ономатопеяны қолдана алады деп тұжырымдайды. Ономатопеялық сөздердің категориясына, мағынасына, дыбысталуына байланысты араб және ағылшын тілдерінің ұқсастықтары бар екенін дәлелдеді. Әртүрлі тілдердегі ономатопеяларды анықтау үшін бірқатар зерттеулер жүргізілгенімен, ағылшын-қазақ немесе керісінше қазақ-ағылшын аударматану саласында қарастырған еңбектер жоқтың қасы.

Сондықтан ономатопеяны ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару үдерісіне жаңа көзқарас қажет.

Біріншілік (дыбыстық) ономатопеялық сөздердің аударма үдерісін талдау. Жалпы ағылшын тілінде біріншілік ономатопеялық сөздерден гөрі екіншілік ономатопеялық сөздердің қолданылу жиілігі белсенді болып келеді. Дей тұрғанмен «Хэрри Поттер және пәлсапа тас» туындысында біріншіліктің, яғни дыбыстық еліктеулердің орны басым. Бұл жайт аталмыш көркем туындының балаларға арналғандығына байланысты деп тануға болады. Себебі бала тілінде қоршаған табиғат құбылыстарының және айналадағы заттардың қозғалуына қызығушылық басым.

Талқылау

Туындыда ономатопеялық сөздер, негізінен, етістік, зат есім, сын есім, үстеу, шылау сөздер ретінде келеді. Солардың ішінде ең жиі кездесетіні – етістік.

Кесте 1. Мәнмәтіндегі ономатопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
Hagrid whooped and clapped and Mr. Ollivander cried, «Oh, bravo! Yes, indeed, oh, very good. Well, well, well... how curious... how very curious...» [8, 60 б.].	Хәгрид аһ ұрып, қол соқты . Оливандер мырза болса қуанып: - Браво! - деді. - Иә, өте жақсы. Пай, пай, пай ...неткен қызық...өте қызық... [9, 93 б.]

Onomatopoeia Dictionary реестрінде ономатопея ретінде тіркелген *whooped* және *clapped* етістіктері қазақ тіліне күрделі етістік түрінде аударылған. Яғни ұлттық тіл аудармасында еліктеу сөз вербалданып тұр [10]. Дыбысқа негізделген бұл біріншілік ономатопеяның ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де прагматикалық аспектісі тең дәрежеде. Мұнда кейіпкердің оқиғаға деген айрықша көңіл күйі әсерлі жеткізілген. Ономатопеяның аударма нұсқасы да қуанышты сол деңгейде бере алған.

Кесте 2. Мәнмәтіндегі ономатопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
Harry didn't sleep all night. He could hear Neville sobbing into his pillow for what seemed like hours [8, 176 б.].	Түнімен ұйықтай алмады. Невил де біраз уақыт жастыққа басын қойып, қорсылдап жатты [9, 257 б.].

Аудармада кейбір сөздердің грамматикалық категориясы өзгереді. Бұл үдерісте сөз таптары, нақтырақ айтқанда, зат есімдер етістіктерге немесе кез келген басқа сөз таптарына, кейде сөз тіркесіне немесе сөйлем сөйлемге ауыстырылады. Келтірілген мысал *sobbing* герунді зат есімі *қорсылдап* етістігіне айналғаны көрсетілген. Ғылыми дәлелдерді негізге ала отырып, аудармашы берілген біріншілік ономатопеяны түпнұсқа тіл мен аударма тілдің арасында бірдей мағына беру үшін транспозиция әдісін қолданған.

Кесте 3. Мәнмәтіндегі ономатопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
Around half past twelve there was a great clattering outside in the corridor and a smiling, dimpled woman slid back their door and said, «Anything off the cart, dears?» [8, 72 б.].	Сағат он екі жарымға таман купенің сыртынан салдыр-гүлдір дыбыс естілді де, есікті күлімсіреген әйел ашып: –Тіске басар аласыңдар ма, балақайлар ? – деді [9, 108 б.].

Модуляция түпнұсқа мәтіннің семантикалық мәнін өзгертеді, бірақ идея немесе ой өз қалпында қалады. Түпнұсқа мәтін мен мақсатты мәтінде

қолданылатын сөз немесе сөз тіркесі әртүрлі. Бұл әдіс жалпы аудармада 13 ономотопея аудармасында қолданылады. Мысалдар «clattering» «қатты заттардың құлауы немесе бір-біріне соқтығысуы сияқты үздіксіз сықырлау дыбысын» білдіреді. Бұл жағдайда аудармашы модуляция тәсілі орынды деп санайды, себебі ол түпнұсқа мәтіннің мағынасын сақтап қалған. Сонымен бірге аудармашы жалпы тіркестерді, немқұрайлылық пен тілдің қарабайырлығын қолданудан аулақ [10, 82 б.]

Кесте 4. Мәнмәтіндегі ономотопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
Then, suddenly, Hagrid let out a howl like a wounded dog [8, 10 б.].	Ол ит қыңсылағандай жылап жіберді [9, 25 б.].

Эквивалентті аударма тәсілі түпнұсқа мәтіннің стилистикалық әсерін сақтайды. Бұл – ономотопеялық сөздерді аударудың ең оңтайлы тәсілі. Аудармашы көрсетілген сөздерді осы тәсіл арқылы аударған. Мәтінде «a howl» сөзі «ит қыңсылағандай» деп аударылды.

Кесте 5. Мәнмәтіндегі ономотопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
None of them noticed a large, tawny owl flutter past the window [8, 1 б.].	Ешқайсы терезенің жанынан үлкен сарғыш үкі пыр етіп ұшып өткенін байқаған жоқ [9, 12 б.].
There was suddenly a sound of more galloping from the other side of the clearing [8, 186 б.].	Алаңқайдың қарсы бетінен тұяқ дүрсілі естілді [9, 269 б.].

Келесі мысалда «to fly unsteadily or hover by flapping the wings quickly and lightly» дегенді білдіретін *flutter* етістігіне еліктеген дыбыс «пыр етіп» деп аударылған. Яғни біріншілік еліктеу сөз аударма тілінде де біріншілік санатын сақтаған.

Тағы бір дыбысқа еліктеуден пайда болған ономотопея galloping герунд зат есімі дүрсіл деп субстантивтенген.

Кесте 6. Мәнмәтіндегі ономотопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
They heard the click of the mail slot and flop of letters on the doormat [8, 22 б.].	Сол сәтте кіре беріс есіктегі поштаға арналған саңылау ашылып, жерге түскен хаттың дыбысы естілді [9, 42 б.].

Onomatopoeia Dictionary реестрінде біріншілік ономотопея ретінде тіркелген click зат есімі жай дыбысты емес, сәл жылдам, өткір дыбыс мағынасын береді [11]. Сондықтан аударма тілінде «жерге түскен хаттың *сарт етіп түскен дыбысы* естілді» деп қосу тәсілін қолдануды ұсынамыз. Бұл субстантивтену + адвербалдану әдісіне нақты мысал болып, түпнұсқа мағынасын аша түсер еді.

Кесте 7. Мәнмәтіндегі ономотопеялық сөздерді екі тілде салыстыру

Түпнұсқа тілінде	Аударма тілінде
«S-s-sorry,» sobbed Hagrid, taking out a large, spotted handkerchief and burying his face in it [8, 10 б.].	К-к-кешіріңіз, – деді Хэгрид ағыл-тегіл көз жасы жуған бетін орамалмен сүртіп жатып [9, 25 б.].
A man appeared on the corner the cat had been watching, appeared so suddenly and silently you'd have thought he'd just poppped out of the ground [8, 5 б.].	Бір кезде мысық қарап отырған бұрыштан бір ер адам шықты. Дыбыссыз әрі кенеттен пайда болғандықтан, жер астынан шықты ма дерсің [9, 18 б.].

Бейнеге негізделген бұл екіншілік ономотопея «sobbed» «ағыл-тегіл» деп аударылды, сәйкесінше мағынасы сақталған. To sob сөзінің мағынасы Onomatopoeia Dictionary сөздігінде: еңтігу, әдетте жылау кезінде. Демек, ағылшын тіліндегі біріншілік ономотопея қазақ тілінде екіншілік ономотопея ретінде берілген.

Келесі мысалдағы екіншілік ономотопеялық сөз жай етістік болып аударылған, алайда *to pop* сөзінің мағынасы – жай *шығу* емес, *атып шығу*. Сол себепті қосу тәсілін қолдана отырып, жер астынан атып шықты ма дерсің деп аудару ұсынылады. Ономотопеялық сөздің прагматикалық дәрежесі жоғарылай түсер еді.

Түйіндей келгенде, ағылшын-қазақ тілдері әр типтес болғандықтан, сөз табы жұмсалымында сандық айырмашылықтар бар.

Қорытынды

Зерттеу бойынша келесідей қорытынды жасауға болады: 1) Ономотопеялық сөздер зат есім, етістік, шылау, үстеу болып аударылады. Ономотопеялық етістік екі тілде де жиі кездеседі. 2) Аударма талдауының негізінде аудармашы Vinay және Darbelnet теориясына қатысты тікелей аударма, транспозиция, модуляция, эквиваленттілік және бейімделу болып табылатын аударма тәсілдері қолданылған. 3) Ономотопеялық сөздерді аударуда калька және сөзбе-сөз аударма тәсілдері қолданылмайды, өйткені олар түпнұсқа мәтін сөздерінің мағынасын сақтау керек.

Ономотопея адам өмірінің айналасындағы тірі дыбыстарға негізделген сөздерді жасау болғандықтан, ол визуализация мен сезімнің құралы болып

табылады. Бұл зерттеу тек ағылшын тілінен қазақ тіліне ониматопеялық сөздерді аударуға бағытталған. Зерттеу нәтижелері болашақта аударматану және лингвистика салаларындағы зерттеу еңбектерінде пайдалануға негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Хусаинов К. Звуко-изобразительность в казахском языке. – Павлодар: Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, 2010. – 268 с.
- [2] Oxford Learner's Dictionary. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
- [3] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- [4] Рустемова А. М. Жапон және қазақ тілдеріндегі еліктеу сөздерінің зерттелу мәселесі (Проблема исследования звукоподражательных слов в казахском и японском языках) // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2013. – № 3. – Б. 128-159.
- [5] Ullmann S. Blackwell, B. Language and Style: Collected Papers. Front Cover, 1964 – Language and languages – 270 p.
- [6] Thomas T. W. C., & Clara, C. H. W.. Characteristics of Onomatopoeia: Lin 1001 Discovering Linguistics, 2004. Retrieved from www.thomastsoi.com/research/files/characteristics_of_Onomatopoeia.
- [7] Hatim B., & Munday J. Translation: an advanced resource, 2004. New York: Routledge.
- [8] Роулин Ж.К. Хэрри Поттер мен пәлсапа тас. – Алматы, Steppe&World, 2021. – 324 б.
- [9] Rowling J. K. Harry Potter and the Philosopher's Stone / J. K. Rowling. – L.: Bloomsbury, 1997. – 196 p.
- [10] Сәдубек С.Қ. Ағылшын тіліндегі ертегілерді қазақ тіліне аудару ерекшеліктері // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ “Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы. – 2020. – № 3. – Б. 81-87.
- [11] Written Sound Onomatopoeia Dictionary. <http://www.written-sound.com/index.php?term>

REFERENCES

- [1] Khusainov, K. Zvuko-izobrazitel'nost v kazakhskom iazyke [Sound-visualism in the Kazakh language] . – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU, 2010. – 268 s. [in Rus.]
- [2] Oxford Learner's Dictionaries. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
- [3] Yskakov, A. Kazirgi kazak tili. 2-basylymy. Filologiya fakultetleri

studentterine арналған okulyk [Modern Kazakh language. 2nd edition. Textbook for students of philological faculties].— Almaty: Ana tili, 1991. —384 p. [in Kaz.]

[4] Rustemova A.M. Zhapon zhәне qazaq tilderindegi elikteu sözderiniñ zerttelu мәselesi (The issue of studying onomatopoeic words in Kazakh and Japanese languages) – «Philology» series of the scientific journal «Vestnik» of Al-Farabi Kazakh National University – 2013, No. 3. – pp. 128–159. [in Kaz.]

[5] Ullmann S. Blackwell B. Language and Style: Collected Papers. Front Cover, 1964 – Language and languages – 270 p.

[6] Thomas T. W. C., & Clara C. H. W. Characteristics of Onomatopoeia: Lin 1001 Discovering Linguistics, 2004. [www.thomastsoi.com/ research/files/characteristics_of_Onomatopoeia](http://www.thomastsoi.com/research/files/characteristics_of_Onomatopoeia)

[7] Hatim B., & Munday I. Translation: an advantsed resourtse book, 2004. New York: Routledge. [in Eng.]

[8] Rouling Zh.K. Khərri Potter men pəlsapa tas [Harry Potter and the Philosopher’s Stone]. – Almaty, Steppe&World, 2021. – 324 b. [in Kaz.]

[9] Rowling I. K. Harry Potter and the Philosopher’s Stone / I. K. Rowling. – L. : Bloomsbury, 1997. – 196 p.

[10] Sadubek S.K. Agilshin tilindegi ertegilerdi kazak tiline a,udaru erekshelikteri [Features of translating English fairy tales into Kazakh] // Abylai han atyndağy QazHҚjÄTU “Habarşysy ” ğylymi jurnalynyñ “Filologia ğylymdary” seriasy. – 2020. – No3. – B. 81-87. [in Kaz.]

[11] Written Sound Onomatopeia Dictionary. <http://www.writtensound.com/indekh.php?term>

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОНОМАТОПОЭТИЧЕСКИХ СЛОВ В МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ПЕРЕДАЧЕ

*Бейбитова А.С.¹, Коныратбаева Ж.М.², Капанова А.К.³

*^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

³Международный университет Астана, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье прагматический аспект оноματοпоэтических слов в межъязыковой передаче рассматривается в рамках докторской диссертации «Прагмалингвистический аспект литературного перевода произведения Дж. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень»». В научной статье рассматривается проблема перевода оноματοпических (звукоподражательных) слов, которые занимают важное место в языке и культуре казахского и английского народов. Звукоподражательные слова играют важную роль в языке, передавая звуковую, а зачастую и эмоциональную сторону явлений.

Цель работы – изучить особенности перевода звукоподражательных слов с учетом прагматической функции их в тексте. К основным направлениям исследований относятся анализ влияния культурных и языковых особенностей на перевод звукоподражаний, а также разработка стратегий адекватной передачи прагматического смысла этих словосочетаний.

Методика исследования основана на сравнительном анализе звукоподражательных словосочетаний в параллельных текстах на разных языках. Внимание уделяется особенностям перевода звукоподражательных единиц с одного языка на другой, а также на различных методах перевода, таких как дословный перевод и эквивалентный перевод. Важную роль играет прагматический аспект. Отмечается несоответствие звуков и значений звукоподражательных слов в казахском и английском языках, а также культурные и социальные различия. Анализируется, как звукоподражательные слова влияют на восприятие и мышление текстов двух языков и культур. Исследуется вопрос учета переводчиками прагматических факторов, таких как культурный тон и контекст, при передаче звукоподражательных единиц.

Результаты исследования помогают расширить понимание прагматического аспекта звукоподражательных слов и дать полезные рекомендации переводчикам и лингвистам, работающим в межкультурном общении. Это также подчеркивает важность прагматики при переводе звукоподражательных единиц и предоставляет новую возможность переводчикам, стремящимся сохранить эмоциональное звучание оригинала.

Ключевые слова: ониматопея, ониматопеическое слово, прагматический характер, художественный перевод, контекст, коммуникация, сравнительный метод исследования, прагматический аспект

PRAGMATIC ASPECT OF ONOMATOPOEIC WORDS IN INTER-LANGUAGE TRANSMISSION

*Beibitova A.S.¹, Konyratbaeva Zh.M.², Kapanova A.K.³

*^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³ Astana International University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article presents the interlingual pragmatic aspect of onomatopoeic words in the framework of a doctoral dissertation on the topic «The Pragmalinguistic aspect of the Literary Translation of J. Rowling «Harry Potter and the Philosopher’s Stone». The article presents the problem of translating onomatopoeic words, which occupy an important place in the language and culture of the Kazakh and English peoples. Onomatopoeic words play an important role in language, conveying the sound, and often the emotional side of phenomena.

The purpose of the work is to study the features of the translation of onomatopoeic words, taking into account their pragmatic function in the text. The main areas of research include the analysis of the influence of cultural and linguistic characteristics on the translation of onomatopoeia, as well as the development of strategies for adequately conveying the pragmatic meaning of these phrases.

The research methodology is based on a comparative analysis of onomatopoeic phrases in parallel texts in different languages. Attention is paid to the features of translating onomatopoeic units from one language to another, as well as to various translation methods, such as literal translation and equivalent translation. The pragmatic aspect plays an important role. There is a discrepancy between the sounds and meanings of onomatopoeic words in the Kazakh and English languages, as well as cultural and social differences. It analyzes how onomatopoeic words influence the perception and thinking of texts in two languages and cultures. The issue of translators' consideration of pragmatic factors, such as cultural tone and context, when transmitting onomatopoeic units is explored.

The results of the study help to expand the understanding of the pragmatic aspect of onomatopoeic words and provide useful recommendations to translators and linguists working in interlingual communication. It also highlights the importance of pragmatics when translating onomatopoeic units and provides a new opportunity for translators seeking to preserve the emotional resonance of the original.

Keywords: onomatopoeia, onomatopoeic word, pragmatic feature, literary translation, context, communication, comparative research method, pragmatic aspect

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 17.06.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Авторлар туралы мәлімет:

Бейбітова Айдана Сымбатқызы – негізгі автор, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6356-1847>, e-mail: aydana_94.18@mail.ru

Қоңыратбаева Жанар Молдалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Қапанова Айжан Қапановна – білім беру магистрі, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: aizhan.kapanova@aiu.edu.kz

Информация об авторах:

Бейбитова Айдана Сымбаткызы – магистр гуманитарных наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6356-1847>, e-mail: aydana_94.18@mail.ru

Коныратбаева Жанар Молдалиевна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Капанова Айжан Капановна – магистр образования, Международный университет Астана, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: aizhan.kapanova@aiu.edu.kz

Information about the authors:

Beibitova Aidana Symbatkyzy – Master of Arts, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6356-1847>, e-mail: aydana_94.18@mail.ru

Konyratbayeva Zhanar Moldalievna – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Kapanova Aizhan Kapanovna – Master of Education, Astana International University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>, e-mail: aizhan.kapanova@aiu.edu.kz

УДК 81'22

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.004>

ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМА КАК МИКРОКОНЦЕПТ: ГРАНИЦЫ ПОНЯТИЙ И ИХ ПЕРЕСЕЧЕНИЕ

*Бейсембаев А.Р.¹, *Бахралинова А.Ж.²

¹ Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, Казахстан

^{*2} Павлодарский педагогический университет им.Элкей Марғулана
Павлодар, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается феномен лингвокультурум как носителей уникальных культурных и исторических смыслов, их роль в формировании и сохранении национальной идентичности в условиях глобализации. Лингвокультурумы анализируются как микроконцепты, отражающие ключевые аспекты культурных ценностей, традиций и мировоззрения. Научная новизна исследования заключается в выявлении их взаимосвязи с концептами, установлении границ и пересечений между этими понятиями.

Цель исследования – анализ лингвокультурум как микроконцептов, их роль в сохранении культурной идентичности и передачи уникальных смыслов и ценностей в условиях глобализации.

В исследовании использованы семантический, когнитивный, этнолингвистический и дискурс-анализ, контент-анализ и сопоставительный метод.

Лингвокультурема, являясь конкретной языковой единицей (слово, выражение или символ), передает локализованные культурные реалии и уникальную информацию, свойственную определенной культурной системе. Концепт, напротив, представляет собой абстрактное когнитивное образование, объединяющее обобщенные представления, которые включают в себя множество взаимосвязанных лингвокультурум. Лингвокультурумы выполняют вспомогательную функцию в структуре концепта, формируя локальные аспекты его содержания. Различие между ними определяется степенью конкретности и объемом передаваемой информации: лингвокультурема сфокусирована на выражении специфической культурной информации, в то время как концепт интегрирует разнородные аспекты культурного опыта в единую когнитивную систему.

Лингвокультурумы представлены как сложные языковые символы, которые интегрируют в себе культурные, исторические и социальные смыслы. Они играют ключевую роль в сохранении и передаче уникальных ценностей и мировоззренческих установок, формируя основу национальной

идентичности. Как маркеры культурной памяти лингвокультура фиксируют элементы национальной истории, мифологии, обычаев и преданий, выступая мостом между поколениями и обеспечивая преемственность культурного наследия. Так, в центре внимания находятся лингвокультура казахского языка *дала (степь)* и *жол (путь)*, которые являются знаковыми символами национальной идентичности, фиксируют элементы исторической памяти, мифологии и обычаев, обеспечивая преемственность культурных ценностей.

Результаты исследования имеют прикладное значение и могут быть интегрированы в образовательные программы по межкультурной коммуникации, этнолингвистике и когнитивной лингвистике. Выявленные особенности лингвокультуры открывают возможности для разработки учебных материалов, способствующих пониманию и анализу культурных особенностей различных народов.

Ключевые слова: лингвокультура, концепт, микроконцепт, национальная идентичность, культура, глобализация, языковая форма, культурная память

Введение

Лингвокультура представляет собой языковую единицу, которая отражает культурно-исторические значения, связанные с конкретными национальными традициями, ценностями и мировоззрением. Она функционирует как микроконцепт, фиксирующий отдельный аспект культуры через язык.

Лингвокультура является микроконцептом, который передаёт локальные аспекты культуры через конкретные языковые формы (слова, символы, фразеологизмы), тогда как концепт объединяет более широкий спектр культурного опыта, включая внеязыковые элементы.

Лингвокультура выполняет функцию сохранения и передачи культурных ценностей, исторической памяти и моральных ориентиров, являясь важными связующими звеньями между поколениями и обеспечивая преемственность традиций.

В условиях глобализации лингвокультура адаптируется, обогащаясь новыми коннотациями и интегрируясь в другие культурные системы. При этом они сохраняют базовые значения, связанные с национальной идентичностью. Лингвокультура как микроконцепты выполняют ключевую роль в передаче культурных ценностей, сохранении исторической памяти и формировании моральных ориентиров. Они являются связующими звеньями между поколениями, обеспечивая преемственность традиций и культурных норм.

Лингвокультураны казахского языка такие, как *дала* (степь) и *жол* (путь, дорога) представляют собой **глубинные культурные смыслы**, отражающие образ жизни, мировоззрение и ценностные установки казахского народа. Эти единицы являются своеобразными **микроконцептами**, конкретизирующими и детализирующими более широкие концептуальные сферы такие, как пространство, движение, звук, память и идентичность. Через них язык фиксирует устойчивые формы коллективного восприятия мира и культурной памяти.

Выбор концептов *дала* и *жол* в рамках настоящего исследования обусловлен их **пространственной природой**: они формируют символическое представление о мире кочевников, где степь не просто географическое пространство, а основа жизненного уклада и источник философии свободы. *Дала* – это символ природной открытости, сопричастности к бескрайнему и вечному. *Жол* – путь, который выражает не только движение в физическом смысле, но и метафору судьбы, личного выбора, жизненной миссии. Именно эти лингвокультураны отражают **ментальную самобытность казахов**, их исторический опыт и устойчивую культурную идентичность.

В эпоху глобализации процессы взаимодействия культур усиливаются, что приводит к трансформации и взаимопроникновению культурных ценностей. Лингвокультураны, будучи носителями национальной специфики, становятся важными элементами сохранения культурной идентичности, они представляют собой языковые единицы, содержащие культурные и исторические значения, что позволяет им служить своеобразными маркерами культуры и национального самосознания. Глобализация создает новые условия для взаимодействия культур, в которых происходит обмен идеями, практиками и традициями. В этом контексте лингвокультураны, представляющие собой уникальные элементы языка и культуры, становятся теми мостиками, которые соединяют различные культуры и способствуют их взаимодействию. Однако такое взаимодействие часто приводит к сложным процессам ассимиляции, где элементы одной культуры могут растворяться в другой, что в свою очередь угрожает исчезновению уникальных культурных идентичностей.

Лингвокультураны являются носителями не только языковых, но и культурных традиций, они включают в себя фольклорные элементы, обычаи, символы и архетипы, которые выражают особенности национального самосознания. Изучение лингвокультуран как микроконцептов позволяет выявить, каким образом культуры сохраняют свою идентичность в условиях, когда глобальные тренды могут угрожать их уникальности, а лингвокультураны помогают сохранить историческую память и культурные корни, что особенно важно для малых народов и этнических групп, стремящихся сохранить свою самобытность. Лингвокультураны

функционируют как средства передачи уникальных смыслов и ценностей, которые могут быть незаменимыми для понимания данной культуры. Например, в казахском языке слова *дала*, *жол* содержат глубокие культурные значения, которые невозможно полностью выразить через перевод. Изучение этих микроконцептов помогает понять, как эти элементы языка связывают поколения, транслируя традиции, моральные нормы и социальные ценности. Несмотря на глобальные изменения, многие этносы успешно адаптируют свои лингвокультуры к новым условиям. Например, в казахской культуре наблюдается возвращение к традиционным ценностям таким, как уважение к старшим, семейные связи и национальная гордость, что выражается через активное использование лингвокультуры в современных контекстах, что служит опорой для сохранения идентичности.

Таким образом, рассмотрение лингвокультуры как микроконцептов позволяет не только глубже понять механизмы сохранения и трансляции культурно значимых смыслов, но и выявить способы адаптации национальных ценностей к новым социокультурным реалиям. В условиях глобализации лингвокультуры выступают как **гибкие знаковые структуры**, способные интегрировать современные смыслы, не утрачивая связи с традиционным ментальным кодом. Они продолжают выполнять роль **связующего звена между поколениями, языками и культурами**, обеспечивая преемственность и устойчивость национальной идентичности. Функционирование лингвокультуры в современных медиадискурсах, художественных и образовательных текстах подтверждает актуальность исследования как динамичных и значимых единиц, способных к диалогу с глобальным культурным пространством.

Цель данного исследования заключается в анализе лингвокультуры как микроконцептов, их роли в сохранении культурной идентичности и передачи уникальных смыслов и ценностей в условиях глобализации. Исследование направлено на выявление взаимосвязи между лингвокультурами и концептами, а также на определение границ и пересечений между этими понятиями.

Задачи исследования:

- дать определения лингвокультуры и концептов, выявить их характеристики;
- рассмотреть, каким образом глобализация влияет на трансформацию лингвокультуры и их интерпретацию в различных культурных контекстах;
- исследовать пересечения между лингвокультурами и концептами, выявить, как они взаимодействуют и взаимодополняют друг друга в языке и культуре;
- проанализировать роль лингвокультуры в сохранении и формировании культурной идентичности в условиях культурного смешивания и глобализации.

Гипотеза данного исследования заключается в том, что лингвокультура, будучи носителями уникальных культурных значений и исторической памяти, играют ключевую роль в сохранении культурной идентичности. При этом они функционируют как микроконцепты, способствующие передаче и интерпретации культурных ценностей, что позволяет создать представление о культурной динамике и изменениях в языке.

Описание материалов и методов

Материалы данного исследования охватывают широкий спектр источников, позволяющих всесторонне изучить лингвокультуру как микроконцепты в различных культурных и языковых контекстах. Использование лексикографических ресурсов, фольклорных и литературных текстов, эмпирических данных, а также междисциплинарных исследований помогает глубже осмыслить роль лингвокультуры в сохранении культурной идентичности. Включение национальных словарей, корпусных исследований и материалов массовой культуры позволит не только проанализировать традиционные смыслы, закрепленные в языке, но и проследить за изменениями, которые происходят в условиях глобализации.

Для достижения целей исследования и решения поставленных задач использовался комплекс методов, обеспечивающих всесторонний анализ лингвокультуры как микроконцептов в различных культурных и языковых контекстах:

а) метод семантического анализа позволил глубоко изучить содержание лингвокультуры через анализ их значения в языке и культуре и был направлен на выявление его основных характеристик, коннотативных оттенков и взаимодействия с более широкими культурными концептами;

б) сопоставительный анализ лингвокультуры различных языков (казахского, русского) помог выявить культурные различия и универсалии, позволил сопоставить национальные концепты и лингвокультуры, рассмотрено их взаимодействие и трансформации в условиях межкультурного диалога;

в) метод когнитивного анализа позволил изучить лингвокультуры с точки зрения их концептуализации в сознании носителей языка, проанализировать, как лингвокультуры формируют понятийные структуры и как они взаимодействуют с другими концептами в процессе мышления;

г) метод этнолингвистического анализа был направлен на изучение взаимосвязи между языковыми единицами и культурными традициями, обрядами, обычаями, на исследование важных аспектов этнической культуры, ценностных ориентиров через призму языка;

д) дискурс - анализ способствовал исследованию лингвокультурам в конкретных контекстах (медиа, литературные произведения, публичная речь, интернет-ресурсы), выявить, как культурные смыслы и ценности выражаются через язык в различных типах дискурсов и как лингвокультуры отражают социокультурные изменения;

е) метод контент-анализа применялся для изучения содержания текстов (литературных произведений, медийных статей, социальных сетей), содержащих лингвокультуры.

Использование этих методов в комплексе позволило провести глубокий и разносторонний анализ лингвокультурам, выявить их роль в сохранении культурной идентичности, а также проследить трансформацию и адаптацию этих единиц в условиях глобализации.

Результаты

Исследование лингвокультурам как микроконцептов, основанное на комплексном использовании методов, дало ряд значимых результатов, которые позволяют глубже осмыслить роль этих языковых единиц в процессе сохранения и трансформации культурной идентичности.

В ходе исследования была детализирована и уточнена концептуальная природа лингвокультурам как микроконцептов, которые представляют собой не просто слова или выражения, а сложные символы, несущие в себе целый спектр культурных, исторических и социальных значений. Они функционируют как ключевые маркеры, позволяющие каждой культуре сохранять и передавать свои уникальные смыслы и ценности. Национальная специфика лингвокультурам заключается в том, что они отражают глубинные культурные установки, нормы поведения, мировоззренческие позиции и даже эмоции, которые сложно выразить через прямые переводы на другой язык. Лингвокультуры выполняют важную функцию **сохранения культурной памяти**, фиксируют элементы национальной истории, мифологии, обычаев и преданий, создавая тем самым неразрывную связь между поколениями. Например, *дала* и *жол* передают не только буквалистское значение, но и эмоциональные, символические оттенки, отражающие важные культурные ценности. Таким образом, лингвокультуры становятся средством **кодирования национальной идентичности**, которая передается через поколения, несмотря на изменения в окружающем мире и влияния глобализации.

Кроме того, лингвокультуры обладают способностью к **адаптации в условиях культурных взаимодействий**, что делает их гибкими элементами языка, способными трансформироваться и приобретать новые смыслы в зависимости от контекста. Однако, несмотря на такие трансформации, они продолжают выполнять свою основную функцию – **сохранение**

культурной самобытности. Лингвокультураны играют важную роль в формировании **национального мировоззрения**, которое выражается через язык и проявляется в повседневной коммуникации, литературе, искусстве и традициях, выступают не просто как слова или фразы, но как **культурные маркеры**, которые аккумулируют и передают национальный опыт, формируя мировоззрение и философию. Как справедливо отмечает З.К. Ахметжанова «Лингвокультураны, ее дифференциальные признаки и характеристики позволяют нам более/менее объективно эксплицировать такую сложную сущность, как национальный менталитет. Традиционно в качестве признаков нации указывают на язык» [1, с.7].

Одним из центральных результатов исследования стало чёткое разграничение понятий «лингвокультурана» и «концепт», что позволило глубже осмыслить их взаимодействие и взаимозависимость. Лингвокультурана была определена как конкретная языковая единица, которая несёт на себе отпечаток национальной культуры и отражает специфическую культурную информацию, устойчиво связана с определёнными культурными традициями, обычаями, ценностями или мировоззренческими установками. В литературных произведениях *дала* представляет собой особенный мир, некое пространство, через описание которого авторы выражали свое мировосприятие, свое отношение к природе, свою любовь к родному краю, отображали чувства, мысли, душевное состояние героев своих произведений. Приведем примеры семантических составляющих лингвокультураны *дала* в казахских лирических текстах О.Сулейменова, представленных на русском языке.

В стихотворении «Ришад, сын степняка» степь ассоциируется с *Родиной, землей*, где человек родился и вырос:

*Люди летом уходят к морю,
Его тянет в сухие степи.*

Показателен сам заголовок стихотворения «Ришад, сын степняка», подчеркивающий принадлежность человека к определенной местности (в данном случае – к степи, а именно к казахским степям). Смысл стихотворения заключается в мечте о будущем, когда герой обязательно вернется на Родину:

*Я поеду к себе на родину.
Я поеду в адайские прерии,
Там колючки, жара и морозы,
Пыль и кони такие! Прелесть!
Я поеду к себе на родину...[2, с.25].*

В стихотворениях О. Сулейменова «Разлив», «Ночные сравнения», «Дикое поле» образ степи сопоставляется с образами гор:

*Здесь долг я понял
глянуть на года,*

*возвысить степь, не унижая горы,
схватить ладонь твою и нагадать
тебе дорогу дальнюю, о город.*

Два образа представляют собой единое понятие, объединяются в одной плоскости, горизонтальной и вертикальной. Образу степи свойственна широта, бескрайность, при этом горы подчёркивают величавость:

*Мы – твои однолюбы,
мы бережём, не глотая,
право – зубы не стиснуть,
но выдержать,
право кричать
широтой степи, высотой хребтов
Алатау,
глубиной морей!*

Через образы степи и гор показаны и любовные чувства поэта:

Только все стихи уже написаны.

*Так в горах любили и в степях,
так любили –и смеясь и плача.*

Разве можно полюбить иначе?..

*Я люблю тебя, как
я – тебя... [2, с. 15].*

Итак, лингвокультурема *дала* в произведениях О. Сулейменова интерпретируется как родной край, родная земля со своими национальными традициями казахского народа, степь и горы составляют единое целое окружающего мира.

Вышеизложенное позволяет сделать вывод, что в казахском языке лингвокультурема *дала* (степь) выражает не только конкретное понятие, но и целую систему культурных смыслов и ассоциаций (родной край, родная земля, окружающий мир), которые глубоко укоренены в историческом опыте народа. Концепт же был рассмотрен как более широкое и комплексное когнитивное образование, которое объединяет в себе различные аспекты человеческого опыта: не только лингвистические, но и психологические, ментальные, когнитивные и культурные компоненты. Концепт охватывает более абстрактные и обобщённые представления, которые могут быть представлены не только словами, но и образами, символами, метафорами и даже поведенческими моделями.

Важное различие между лингвокультуремой и концептом заключается в их степени конкретности и объёме информации, которую они передают. Лингвокультурема, как правило, выражается через конкретную языковую форму – это слово или устойчивое выражение, которое фиксирует культурные значения. Концепт же включает в себя целую сеть взаимосвязанных

представлений, где лингвокультурема является лишь одним из элементов. Итак, лингвокультурема может быть частью концепта, отражая его определённый аспект, но она всегда конкретна, зафиксирована в языке и чётко ассоциируется с конкретными культурными реалиями. Концепт же более универсален и многослоен, он включает в себя как языковые, так и внеязыковые формы выражения и его смысловая структура выходит за рамки одного слова или выражения.

Как показали проанализированные примеры из произведений О. Сулейменова, **дала (степь)** – одна из наиболее знаковых лингвокультурем казахского языка. Степь символизирует не только природное пространство, но и ценность свободы, открытости и независимости, которые формируют национальную самобытность казахского народа. Степь в сознании казахов – это источник жизни и вдохновения, символ бескрайности и связи с природой. Кочевой образ жизни, характерный для казахов, обусловлен восприятием степи как пространства свободы и движения. *Дала* воплощает идею гармонии между человеком и природой, что глубоко отражается в культурных традициях и мировоззрении народа.

Жол (путь, дорога) – ещё одна ключевая лингвокультурема, которая в казахской культуре символизирует не только физический маршрут, но и жизненный путь, судьбу, отражает важную для кочевого народа идею движения, странствий и поиска своего места в мире.

Рассмотрим в качестве примеров паремии казахского народа. Например: *Жол қадірін жүрген біледі (Тот, кто преодолевает препятствия, знает путь). Жол мақсаты – жету, Қыз мақсаты – кету. (Цель дороги – добраться до пункта назначения, цель девушки – выйти замуж). Алыс жүрсең де жолмен жүр (Если далеко пойдешь, то иди по дороге).* В данных паремиях лингвокультурема *жол* символизирует жизненный путь человека, преодоление препятствий, поиск мудрости и смысла. В казахской традиции понятие пути включает в себя идею духовного роста и достижения целей через преодоление препятствий. Путь может быть не только физическим, но и метафорическим – символизирующим внутреннее развитие человека, его становление как личности, что делает *жол* одной из центральных культурных и философских концепций казахской идентичности. Так, исследователь Г.А. Кажигалиева относит *жол* к эндемическому концепту, отражающему национально-культурную самобытность казахского этноса [3].

Лингвокультуремы *дала* и *жол* представляют собой культурные маркеры, через которые казахский народ сохраняет и передаёт свои ценности и смыслы. Несмотря на современные вызовы глобализации, они продолжают играть важную роль в сохранении национальной идентичности, отражая уникальность культурного наследия казахов и их связь с традициями и природой.

Трансформация лингвокультурам в условиях глобализации – это сложный и многогранный процесс, включающий в себя как сохранение культурной основы, так и адаптацию к новым контекстам. В ходе анализа современного казахстанского медиадискурса (включающего более 50 рекламных и информационных текстов, постов в социальных сетях, новостных материалов 2020-2024 годов) было выявлено, что традиционные лингвокультурамы *дала*, *жол* подвержены изменениям в значениях и коннотациях под воздействием глобальных сдвигов, урбанизации, технологического прогресса и межкультурного взаимодействия. Эти процессы способствуют переосмыслению и обновлению традиционных ценностей, при этом не разрушая их ядро.

Так, **лингвокультурама дала** в традиционной культуре казахов всегда ассоциировалась с образом свободы, открытости и независимости. Однако в современных урбанизированных контекстах *дала* приобретает новые коннотации, связанные с идеей экологичности, уединённости, природного баланса и даже романтического символа как противовеса городскому шуму и стрессу. Тем не менее, несмотря на обновлённые смыслы, она сохраняет культурную основу и продолжает быть важным символом казахской идентичности.

Ярким примером может служить рекламная кампания казахстанского бренда *Таза дала* (2023), продвигающего экологически чистую питьевую воду. Визуальные образы и слоган кампании – *Чистота, рожденная степью* – формируют новый культурный код, в котором степь выступает как источник естественной чистоты и здоровья. Здесь *дала* сохраняет свою символику свободы и природы, но дополняется актуальными экологическими смыслами. Такая трансформация показывает, как традиционная лингвокультурама может не только сохранить свою актуальность, но и успешно функционировать в новых культурных и коммуникационных контекстах.

Другим примером трансформации может служить **лингвокультурама жол**, которая в традиционной казахской культуре символизировала жизненный путь, странствия, преодоление трудностей и формирование личности. Этот символ тесно связан с кочевым образом жизни казахов, философией странствия и понятием судьбы. Однако в условиях технологического прогресса и повсеместного распространения цифровых технологий *жол* приобретает новые семантические оттенки, отражающие современные реалии.

В ходе анализа собранного установлено, что *жол* всё чаще используется в метафорическом значении, обозначающем **учебную, карьерную или цифровую траекторию** личности. Например, в мотивационных постах Telegram-канала *Білім жолы (Путь знаний)* встречаются выражения

вроде: *Сенің жолың – сенің таңдауың* (Твой путь – твой выбор) или *Әр баланың өз жолы бар – біз оған бағыт береміз* (У каждого ребёнка есть свой путь – мы помогаем его найти). Здесь *жол* явно интерпретируется не как физическое передвижение, а как метафора индивидуального развития, выбора и самоопределения.

Таким образом, под влиянием глобальных трендов **лингвокультурема** *жол* трансформируется, не теряя при этом своей базовой концептуальной структуры. Она по-прежнему выражает идею движения, выбора и поиска, но теперь в **расширенном контексте** – как путь к знаниям, профессии, цифровой самореализации или сетевому взаимодействию. В современном дискурсе *жол* становится многослойной метафорой, объединяющей традиционные ценности (упорство, путь к цели, преодоление испытаний) с новыми культурными реалиями – персонализированным обучением, карьерным планированием и цифровой мобильностью. Подобная **семантическая эволюция** демонстрирует высокую адаптивность лингвокультуремы, которая, несмотря на смену контекстов, сохраняет свою символическую нагрузку. Это подтверждает, что *жол* как и другие ключевые элементы казахской культурной картины мира выступает **медиатором между традицией и современностью**, обеспечивая преемственность идентичности даже в условиях стремительных социокультурных изменений.

Обсуждение

В ходе исследования был осуществлён анализ трансформации лингвокультурем в условиях глобализации, что позволило выявить несколько ключевых результатов. Каждый из них раскрывает механизм адаптации культурных единиц языка к новым условиям и обогащения их семантического потенциала. Данное исследование подтверждает, что лингвокультуремы не только сохраняют традиционные значения, но и развиваются, отражая культурные, социальные и технологические изменения. Так, в условиях глобализации традиционные лингвокультуремы такие, как *дала* адаптируются, приобретая новые смыслы и сохраняя свою культурную основу. Если в классической культуре степь символизировала пространство свободы и слияния с природой, то в современных условиях она всё чаще воспринимается как **экологический символ и пространство внутреннего покоя**, противопоставляемое урбанизированному миру. Подобное значение зафиксировано, в частности, в рекламной кампании бутилированной воды *Таза дала* (2023), где степь предстает как источник чистоты и здоровья. Слоган *Чистота, рожденная степью* демонстрирует, как традиционная лингвокультурема получает новое смысловое наполнение в контексте устойчивого развития, оставаясь при этом узнаваемым культурным маркером.

Эти наблюдения согласуются с идеей З.Н. Сарсенбаевой, которая утверждает: «Символы, укоренённые в национальной культуре, способны поглощать новые смыслы, сохраняя при этом свои базовые ценностные ориентиры» [4, с. 233]. Указанный тезис получает подтверждение в материалах медиадискурса и современных визуальных коммуникаций, где *дала* интерпретируется как метафора естественности, спокойствия и внутренней устойчивости. Показательно, что такая трансформация не приводит к нивелированию культурной специфики. Напротив, это свидетельствует о гибкости лингвокультуры как устойчивых знаковых структур. Американский ученый А. Дж. Тойнби отмечал, что «величие культуры определяется её способностью сохранять свою идентичность, не оставаясь неизменной» [5, с. 112].

Таким образом, данные примеры подтверждают сделанный в исследовании вывод: лингвокультуры адаптируются к современным реалиям, сохраняя свою роль носителей национальной памяти и культурной самобытности и тем самым обеспечивают устойчивость идентичности в условиях глобальных изменений.

В казахской культуре лингвокультуры *дала* и *жол* адаптируются под влиянием урбанизации, цифровизации и межкультурного взаимодействия, при этом сохраняют свои основополагающие ценности и символическую нагрузку. Этот процесс демонстрирует не разрушение традиционных культурных кодов, а их постепенное переосмысление и расширение в новых семиотических пространствах. Например, **концепт** *жол*, который в традиционном мировосприятии символизировал физическое или духовное странствие, в современном контексте всё чаще интерпретируется как путь к профессиональной самореализации, образовательный маршрут или даже цифровая траектория личности. В современных медиатекстах наблюдается активное употребление выражений *білім жолы* (путь знаний), *цифрлық жол* (цифровой путь), *мансап жолы* (карьерный путь), где *жол* выполняет функцию универсального символа движения, роста и выбора. Подобная трансформация не разрушает исходную семантическую структуру, а, напротив, усиливает гибкость лингвокультуры и её значимость в современном социокультурном пространстве. Анализ материала подтвердил активное расширение смыслового поля лексемы *жол* с сохранением её культурного ядра. Этот процесс согласуется с наблюдением американского социолога Питера Бергера, который отмечал: «Глобализация не уничтожает локальные культуры, она вынуждает их пересматривать себя, обновляться и тем самым укреплять собственную идентичность» [6, с. 68].

В традиционных казахских пословицах это понятие закреплено как метафора судьбы, жизненного выбора и усилия. Так, в пословице *Жолда жүргеннің жолы болады (У путника всегда найдётся путь)* выражается

убеждение в том, что движение вперёд – независимо от трудностей – ведёт к успеху.

В XXI веке лингвокультурема *жол* демонстрирует тенденцию к **семантической универсализации и адаптации к новым социальным контекстам**. Так, в статье на образовательном портале *Bilimland.kz* от 2022 года под заголовком *Әр баланың өз жолы бар (У каждого ребёнка – свой путь)* путь трактуется как **индивидуальная образовательная траектория**: *Біздің міндетіміз – әр оқушының жолын табуына жағдай жасау (Наша задача - создать условия, чтобы каждый ученик нашёл свой путь)*.

В медиапространстве также закрепилось устойчивое словосочетание *мансап жолы (карьерный путь)*, обозначающее профессиональное самоопределение и восхождение. В журнале *Kursiv Research* (№4, 2023) в статье «*Gen Z: жаңа жол іздегендер*» (*Поколение Z: в поисках нового пути*) подчёркивается трансформация ожиданий молодёжи: *Бүгінгі жас ұрпақ дәстүрлі жолмен жүрмейді – олар өз жолын цифрлық кеңістіктен іздейді (Современная молодёжь не следует традиционному пути – она ищет свой путь в цифровом пространстве)*.

В контексте цифровизации в официальных документах и СМИ широко используется выражение *цифрлық жол (цифровой путь)*. В Стратегии «Цифровой Казахстан» (2018) подчёркивается: *Цифрлық жол – бұл елдің бәсекеге қабілеттілігі мен келешегінің кепілі (Цифровой путь – это залог конкурентоспособности и будущего страны)*.

В условиях глобализации лингвокультураны казахской культуры трансформируются, не теряя своей семиотической прочности. Они продолжают выполнять функции культурного кода и медиатора между традицией и современностью, обеспечивая преемственность и актуальность национальных ценностей.

Таким образом, анализ трансформации лингвокультураны в условиях глобализации подтверждает их способность сохранять культурное ядро, выступая устойчивыми элементами культурной идентичности. На основе анализа современных медиатекстов, рекламных дискурсов, а также речевых практик в образовательной и цифровой среде в рамках настоящего исследования было установлено, что ключевые лингвокультураны казахского языка *дала* и *жол* демонстрируют высокую степень адаптивности. Они сохраняют базовые национальные смыслы, одновременно приобретая новые интерпретации, отражающие изменяющуюся культурную и технологическую реальность. Лингвокультурема *жол* трансформируется из символа жизненного пути в метафору карьерной и цифровой траектории, *дала* – в образ экологического пространства и личного уединения.

Данные результаты согласуются с наблюдением казахстанского исследователя Ж. Токсанбаева, который отмечает, что «лингвокультураны

становятся своего рода культурным якорем, сохраняющим национальную специфику и в то же время способствующим культурной гибкости» [7, с.111]. Таким образом, эмпирические данные настоящего исследования подтверждают теоретическую концепцию **гибкости и адаптивности культурных кодов**, позволяющую им сохранять значимость и функциональность в условиях стремительных глобальных изменений.

Д. Бондаренко подчёркивает: «в условиях глобализации традиционные культурные единицы расширяют свои значения, что позволяет адаптировать национальные ценности к потребностям современного общества» [8, с. 18]. Эти наблюдения согласуются с анализом эмпирического материала, подтверждающим, что *жол* функционирует как универсальный культурный код, медиатор между ценностями прошлого и ожиданиями настоящего.

Идею универсализации культурных смыслов поддерживает Н.Ф. Алефиренко, отмечающий, что «лингвокультуремы, сохраняя свою этническую специфику, в условиях глобального взаимодействия обогащаются универсалиями, понятными разным культурам» [9, с. 83]. Такое расширение смыслового поля особенно характерно для понятий, связанных с **самореализацией, целеполаганием и ростом**, – категорий, играющих всё более важную роль в высококонкурентной информационной среде.

Трансформация лингвокультуремы *жол* в сторону универсализации не означает утраты её культурного ядра. Напротив, она демонстрирует способность казахской культурной модели адаптироваться к глобальным контекстам, сохраняя устойчивость идентичности через динамическое обновление символических кодов.

Гибкость и адаптивность лингвокультурем *дала* и *жол* подчёркивают важность культурных элементов, способных к трансформации в условиях глобализации, сохраняя при этом свою идентичность и уникальность.

Американский исследователь Р. Чалдини подчёркивает: «Культурные элементы, которые демонстрируют гибкость, имеют больше шансов на выживание и развитие в условиях стремительных изменений» [10, с.174]. Эта идея находит подтверждение в наблюдениях за современной казахстанской культурной динамикой.

Из вышеизложенного следует, что лингвокультуремы *дала* и *жол* демонстрируют способность не просто адаптироваться, а активно формировать культурную устойчивость, выступая медиаторами между традицией и современностью. Их семантическое развитие отражает не утрату, а обновление – интеграцию в глобальный контекст с сохранением этнокультурной сущности.

Глобализация, приводя к значительным культурным изменениям, тем не менее не ослабляет культурную значимость лингвокультурем. Напротив,

их гибкость становится критически важной для сохранения культурного кода и идентичности в условиях, когда новые технологии, цифровые практики и социальные тренды оказывают мощное воздействие на систему культурных смыслов. Как подчёркивает М. Кастельс, «адаптация традиционных культурных элементов к новым условиям обеспечивает их дальнейшее существование и возможность быть понятными новым поколениям» [11, с. 61]. Эта способность к адаптации позволяет культуре не только сохранять свою аутентичность, но и эволюционировать, обогащая как национальные, так и глобальные культурные коды.

Таким образом, гибкость лингвокультурум в условиях глобализации позволяет не только сохранить культурное наследие, но и интегрировать его в новый, стремительно изменяющийся мир. В этом мире культурные идентичности не растворяются, а, напротив, вступают в диалог, обогащая друг друга и способствуя формированию более сложной и многослойной культурной картины современности.

Заключение

В ходе проведённого исследования было установлено, что лингвокультуумы казахского языка *дала* и *жол* представляют собой не просто языковые единицы, а многослойные символы, отражающие ключевые ценности, образ жизни и мировоззренческие ориентиры казахского народа. Выявленные лингвокультуумы выполняют важную функцию в сохранении и передаче национальной идентичности, обеспечивая преемственность культурных смыслов и традиций через поколения. В условиях глобализации, сопровождающейся усилением процессов унификации и стандартизации, они становятся своего рода **якорями культурной памяти**, способными удерживать ценностное ядро и усиливать культурную устойчивость. Таким образом, данные культурно-языковые коды играют ключевую роль в сохранении казахской идентичности, помогая народу сохранять свои корни и ориентацию в быстро меняющемся мире.

Таким образом, *жол* утрачивает сугубо локальное и физическое значение и превращается в **многофункциональный символ выбора, самоопределения и стремления к целям** в различных сферах — от образования до цифровых технологий. Эта универсализация придаёт лингвокультуре дополнительную культурную устойчивость, позволяя ей сохранять актуальность в условиях стремительных изменений.

Проведённое исследование позволило системно осмыслить феномен лингвокультурум в казахском языке и культуре, а также проследить их трансформации в условиях глобализации. Анализ материала показал, что казахские лингвокультуумы сохраняют ключевую роль в формировании и актуализации национальной идентичности, несмотря на активное

воздействие со стороны современных социокультурных процессов.

Было уточнено понятие *лингвокультуремы* как знаково-символической единицы, фиксирующей культурно значимые смыслы в языке. Лингвокультуремы рассматриваются в исследовании как культурные репрезентанты, соединяющие лингвистическую форму и этническую ментальность. Были выделены их признаки: символичность, устойчивость, способность к семантической эволюции.

Зафиксировано, что глобализация не разрушает традиционные лингвокультуремы, а трансформирует их, наполняя новыми значениями. В частности, *дала* переосмысливается как символ экологичности и духовного уединения, а *жол* как образовательная, карьерная и цифровая траектория. Данные изменения прослежены через анализ медиатекстов, литературных произведений XXI века, языковых практик в цифровой среде и в сфере массовой культуры.

Установлено, что лингвокультуремы пересекаются с концептами, образуя семантические поля. Так, *жол* представляет собой не только лингвокультурему, но и концепт движения, выбора, судьбы, что делает его значимым элементом концептуального пространства казахского языка. Доказано, что лингвокультуремы выполняют важную роль в сохранении и трансляции культурной идентичности. Анализ медиапространства, образовательного и художественного дискурса показал, что они остаются значимыми символами казахской ментальности. Через трансформации и переосмысление в новых контекстах они продолжают выполнять функцию культурного якоря и механизма преемственности. Их гибкость позволяет интегрировать национальные смыслы в глобальный культурный диалог, не утратив их уникальность.

Таким образом, проведённое исследование подтвердило, что лингвокультуремы в казахской культуре представляют собой динамичные, но устойчивые семиотические единицы, способные адаптироваться к изменяющемуся миру. Они выполняют функцию культурной навигации в условиях глобализации и обеспечивают не только сохранение традиций, но и их продуктивное развитие в новых социокультурных форматах.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148с.

[2] Сулейменов О. Избранная лирика. – Москва: Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1968. – 32 с.

[3] Кажигалиева Г.А, Жумагулова В.И., Оналбаева А.Т. Концепт «путь» в аспекте модернизации общественного сознания. <https://ulagat.com/2020/11/26>

- [4] Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2018. – 306 с.
- [5] Тойнби А.Дж. Постижение истории/ пер. с англ. Е.Д. Жаркова. – М.: Айрис -пресс, 2010. – 640 с.
- [6] Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
- [7] Язык и межкультурная коммуникация. Типы лингвокультурем. https://openu.kz/storage/lessons/1108/yazykmezhkulturnayakommunikaciya_6_lecture.pdf
- [8] Бондаренко Д. Глобализация и лингвокультурная трансформация: Векторы изменения семантики // Вопросы культурологии. – 2021. – № 3. – С. 15–22.
- [9] Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. = 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 288 с.
- [10] Чалдини Р. Психология влияния: как научиться убеждать и добиваться успеха / Р. Чалдини; перевод с английского О. С. Епимахов. – Москва: Эксмо, 2022. – 368 с.
- [11] Кастельс М. Сила идентичности. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 608 с.
- [12] Кембаева А.Т., Жұбай О.С. «Қазақ халқы» концептісінің когнитивтік моделі // Abylaj han atyndary QazKHQ zhəne ƏTUNABARSHYSY «Filologiya ғыlymdary» seriyasy. – 2024. – №4 (75). – Б. 132–150. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.009> [in Kaz.]
- [13] Kostrova O.A. Modus concept conditionality and its structure in german linguistic culture // Voprosy Kognitivnoy Lingvistiki. <https://www.scopus.com/pages/publications/85168483738> 14.07.2025

REFERENCES

- [1] Ahmetzhanova Z.K. Ocherki po nacional'noj konceptologii [Essays on national conceptology]. – Almaty: Izdatel'stvo «Eltanym», 2012. – 148s. [in Rus.]
- [2] Sulejmenov O. Izbrannaya lirika [Selected lyrics]. – Moskva: Izdatel'stvo CKVLKSM “Molodaya gvardiya”, 1968. –S. 25 [in Rus.]
- [3] Kazhigalieva G.A, Zhumagulova V.I., Onalbaeva A.T. Koncept «put'» v aspekte modernizacii obshchestvennogo soznaniya [The concept of the «path» in the aspect of modernization of public consciousness]. <https://ulagat.com/2020/11/26>[in Rus.]
- [4] Sarsenbaeva Z.N. Etnos i cennosti [Ethnos and Values]. – Almaty: Izdvo: Poligrafkombinat. – 2018. – 306 s. [in Rus.]
- [5] Tojnbi A.Dzh. Postizhenie istorii [Comprehension of history] /A.Dzh. Tojnbi: per. s angl. E.D. Zharkova. – М.: Ajris-press, 210. – 640s. [in Rus.]

[6] Mnogolikaya globalizaciya [The multifaceted globalization]. Kul'turnoe raznoobrazie v sovremennom mire [Cultural diversity in the modern world] / Pod red. P. Bergera, S. Hantigtona. – M.: Aspekt Press, 2004.–379 s. [in Rus.]

[7] Yazyk i mezhekul'turnaya kommunikaciya [Language and intercultural communication. Types of linguistic cultures]. Tipy lingvokul'turem. https://openu.kz/storage/lessons/1108/yazyk-i-mezhekulturnaya_kommunikaciya_6_lecture.pdf [in Rus.]

[8] Bondarenko D. Globalizaciya i lingvokul'turnaya transformaciya: Vektory izmeneniya semantiki [Globalization and Linguocultural Transformation: Vectors of Semantic Change] // Voprosy kul'turologii. – 2021. – № 3. – S. 15–22. [in Rus.]

[9] Alefirenko N. F. Lingvokul'turologiya: cennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka [Linguoculturology: The Value-Semantic Space of Language]. – M.: Flinta: Nauka, 2013.– 288 s. [in Rus.]

[10] Chaldini R. Psihologiya vliyaniya: kak nauchit'sya ubezhdatsya i dobivat'sya uspekha [The Psychology of Influence: How to Learn to Persuade and Achieve Success] / R. Chaldini; perevod s anglijskogo O. S. Epimahov. – Moskva: Eksmo, 2022. –368 s. [in Rus.]

[11] Kastel's M. Sila identichnosti [The Power of Identity]. – M.: GU VShE, 2004. – 608 s. [in Rus.]

[12] Kembraeva A.T., Zhymbaj O.S. «Қазақ халқы» концептісінің когнитивтік моделі [The Cognitive Model of the Concept of the Kazakh People]. – 2024. – №4 (75). – B. 132–150. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.009> [in Kaz.]

[13] Kostrova O.A. Modus concept conditionality and its structure in German linguistic culture // Voprosy Kognitivnoy Lingvistiki. <https://www.scopus.com/pages/publications/85168483738> 14.07.2025

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТ МИКРОКОНЦЕПТ РЕТІНДЕ: ҰҒЫМДАРДЫҢ ШЕКАРАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚИЫЛЫСЫ

Бейсембаев А.Р.¹, *Бахралинова Ә.Ж.²

¹ Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан

*² Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан

Андатпа. Мақалада лингвомәдениет құбылысы бірегей мәдени және тарихи мағыналардың тасымалдаушысы ретінде, олардың жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен сақтаудағы рөлі қарастырылады. Лингвомәдениеттер мәдени құндылықтардың, дәстүрлердің және дүниетанымның негізгі аспектілерін көрсететін микроконцептер ретінде талданады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы-олардың

тұжырымдамалармен байланысын анықтау, осы ұғымдар арасындағы шекаралар мен қиылыстарды белгілеу.

Зерттеудің мақсаты: лингвомәдениеттердің микроконцепт ретінде талдауы, олардың мәдени бірегейлікті сақтаудағы және жаһандану жағдайында бірегей мағыналар мен құндылықтарды берудегі рөлі.

Зерттеу семантикалық, когнитивті, этнолингвистикалық және дискурстық талдауды, мазмұнды талдауды және салыстырмалы әдісті қолданды.

Лингвомәдениет белгілі бір тіл бірлігі (сөз, өрнек немесе символ) бола отырып, белгілі бір мәдени жүйеге тән локализацияланған мәдени шындықтар мен ерекше ақпаратты жеткізеді. Тұжырымдама, керісінше, көптеген өзара байланысты лингвомәдениеттерді қамтитын жалпыланған түсініктерді біріктіретін абстрактілі когнитивті білім.

Лингвомәдениеттер тұжырымдаманың құрылымында көмекші функцияны орындайды, оның мазмұнының жергілікті аспектілерін қалыптастырады. Екеуінің арасындағы айырмашылық нақтылық дәрежесімен және берілген ақпарат көлемімен анықталады: лингвомәдениет белгілі бір мәдени ақпаратты білдіруге бағытталған, ал тұжырымдама мәдени тәжірибенің гетерогенді аспектілерін біртұтас когнитивті жүйеге біріктіреді.

Лингвомәдениеттер мәдени, тарихи және әлеуметтік мағыналарды біріктіретін күрделі тілдік рәміздер ретінде ұсынылған. Олар ұлттық бірегейліктің негізін құра отырып, бірегей құндылықтар мен дүниетанымдарды сақтау мен жеткізуде шешуші рөл атқарады. Мәдени жадының маркерлері ретінде лингвомәдениеттер ұрпақтар арасындағы көпір бола отырып және мәдени мұраның сабақтастығын қамтамасыз ете отырып, ұлттық тарихтың, мифологияның, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің элементтерін түсіреді. Мәселен, ұлттық бірегейліктің символдық нышандары болып табылатын, мәдени құндылықтардың сабақтастығын қамтамасыз ете отырып, тарихи жадының, мифологиясы мен әдет - ғұрыптарының элементтерін бекітетін «дала» (дала), «жол» (жол), «күй» (музыкалық дәстүр) - қазақ тілінің лингвомәдениеттері басты назарда.

Зерттеу нәтижелері қолданбалы болып табылады және мәдениетаралық коммуникация, этнолингвистика және когнитивті лингвистика бойынша білім беру бағдарламаларына біріктірілуі мүмкін. Лингвомәдениеттің анықталған ерекшеліктері әртүрлі халықтардың мәдени ерекшеліктерін түсінуге және талдауға ықпал ететін оқу материалдарын жасауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: лингвомәдениет, тұжырымдама, микроконцепт, ұлттық бірегейлік, мәдениет, жаһандану, тілдік форма, мәдени жады

LINGUISTIC CULTURE AS A MICROCONCEPT: BOUNDARIES OF CONCEPTS AND THEIR INTERSECTION

Beisembaev A.R., *Bakhralinova A.Z.

¹ the Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

*² Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. The article examines the phenomenon of linguistic cultures as carriers of unique cultural and historical meanings, their role in the formation and preservation of national identity in the context of globalization. Linguistic cultures are analyzed as microconceptions reflecting key aspects of cultural values, traditions and worldview. The scientific novelty of the research lies in identifying their relationship with concepts, establishing boundaries and intersections between these concepts.

The purpose of the study is to analyze linguistic cultures as microconceptions, their role in preserving cultural identity and transmitting unique meanings and values in the context of globalization.

The study uses semantic, cognitive, ethnolinguistic and discourse analysis, content analysis and a comparative method.

Linguoculturalism, being a specific linguistic unit (word, expression or symbol), conveys localized cultural realities and unique information peculiar to a particular cultural system. The concept, on the contrary, is an abstract cognitive education that combines generalized concepts that include many interrelated linguistic cultures.

Linguistic cultures perform an auxiliary function in the structure of the concept, forming local aspects of its content. The difference between them is determined by the degree of concreteness and the volume of information transmitted: linguoculturalism focuses on the expression of specific cultural information, while the concept integrates heterogeneous aspects of cultural experience into a single cognitive system.

Linguistic cultures are represented as complex linguistic symbols that integrate cultural, historical and social meanings. They play a key role in preserving and transmitting unique values and worldviews, forming the basis of national identity.

As markers of cultural memory, linguoculturalism captures elements of national history, mythology, customs and traditions, acting as a bridge between generations and ensuring the continuity of cultural heritage. Thus, the focus is on the linguistic cultures of the Kazakh language – «dala» (steppe), «zhol» (path), «kui» (musical tradition), which are iconic symbols of national identity, fix elements of historical memory, mythology and customs, ensuring the continuity of cultural values.

The results of the research are of applied importance and can be integrated into educational programs on intercultural communication, ethnolinguistics and cognitive linguistics. The identified features of linguistic cultures open up opportunities for the development of educational materials that contribute to the understanding and analysis of the cultural characteristics of various peoples.

Keywords: linguoculturalism, concept, microconcept, national identity, culture, globalization, linguistic form, cultural memory

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 21.11.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Информация об авторах:

Бейсембаев Амангельды Ракишевич – доктор филологических наук, профессор Инновационного Евразийского Университета, Павлодар, Казахстан, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>, e-mail: aman2908@mail.ru

Бахралинова Асель Жаксылыковна – кандидат филологических наук, PhD, доцент Павлодарского педагогического университета им.Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>, e-mail: 87013271319@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсембаев Амангелды Ракишұлы – филология ғылымдарының докторы, Инновациялық Еуразия университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>, e-mail: aman2908@mail.ru

Бахралинова Әсел Жақсылықызы – филология ғылымдарының кандидаты, PhD, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің доценті, Павлодар, Қазақстан, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>, e-mail: 87013271319@mail.ru

Information about the authors:

Beisembayev Amangeldy Rakishevich – Doctor of Philology, Professor of the Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>, e-mail: aman2908@mail.ru

Bakhralinova Asel Zhaksylykovna – Candidate of Philology, PhD, Associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>, e-mail: 87013271319@mail.ru

UDC 81'27+81'33

IRSTI 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.005>

LINGUISTIC REPRESENTATION OF GENDER CONSCIOUSNESS IN ENGLISH AND RUSSIAN-LANGUAGE MEDIA TEXTS

***Beisembayeva A.U.¹, Issina G.I.², Erofeeva I.V.³**

***^{1,2} Karaganda University named after academician E.A. Buketov**

Karaganda, Kazakhstan

³ Kazan Federal University, Kazan, Russia

Abstract. This article examines the concept of gender consciousness, its genesis and interpretation. The genesis of the formation of identity and its consciousness has come a long way, starting its development from the primitive communal system. The struggle for power, for dominance in society, historical events, as well as many other factors have created the conditions for the formation of modern gender consciousness, in which a man plays a dominant role. Despite the traditional ideas about men and women, we are witnessing the flourishing of women's self-awareness, formation and progressivism. The anthropocentric paradigm explores key concepts related to humans, thinking, and speech. Within the framework of this paradigm, many new directions arise that explore the interaction of gender with other aspects of science, language, and man in general: gender linguistics, feminist criticism, gender politics, sociolinguistics, and others. One of the most important issues considered by scientists is the concept of gender identity. The gender identity of the new generation is a developed, cultural, social personality, less and less dependent on the gender of a person. This identity has such a gender consciousness that expands the possibilities of a person regardless of his gender. The scientific significance of the study lies in the study of the linguistic representation of gender relations in the media. The practical significance of the work is aimed at identifying the linguistic features of media texts. The article presents the results of a study of gender consciousness in the media texts of American and Russian media. The authors noted not only the stylistic and lexical features of male and female journalistic speech, but also demonstrated the distinctive features of information transmission by male and female authors.

Keywords: gender consciousness, media texts, identity, man, woman, personality, language, media

Introduction

The anthropocentric paradigm explores the interaction between a person, his thinking and speech. Modern person has all the advantages for the formation

of a progressive personality: education, digital technologies, career growth, travel and new social opportunities. The cultural and social development of identity dynamically builds new relationships in society, changes the perception and ways of transmitting information, affects the idea of values and mores. Identity acquires new psychological, social and cultural dominants. Unlike the modern idea of personality, historically a person was divided into men and women, and gender differences have always played a key role in the life of society and in people's minds. The purpose of this work is to identify the features of gender identity consciousness in the mass media.

The genesis of the formation of gender consciousness begins with the period of the primitive communal system, when the dominant role in society was occupied by women. Gender consciousness was that men were engaged in foraging, recognized the primacy of women, and women, in turn, were engaged in the distribution of prey and took care of descendants. In the course of the development of human society, new norms and rules of life appear, new social relations are being built between all members of the community, clan. A woman begins to lose her leading position, and, by the beginning of the formation of the feudal system, a man plays a dominant role. With the spread of Christianity, the position of a woman in society becomes more shaky, because due to religious writings about the sin of the ancestress Eve, the image of a woman acquires frivolity, stupidity, sinfulness. Religious dominance in society has played an important role in changing a woman's social status, her role, her physical and mental abilities, and has also prompted over-control and guardianship on the part of men.

With the advent of the capitalist system, discrimination against women continues to spread in all spheres of life. Patriarchal relations in society have taken root, men have taken all the leading positions in power. Women continue to engage in family, parenting, and their gender consciousness has changed so much that they almost do not even consider the possibility of seizing leading positions from men in order to go beyond public opinion or declare themselves as a self-sufficient person.

Gender consciousness in society has so belittled the possibilities of the female mind that in the event of the death of her husband or father, a guardian was appointed to the woman, who conducted all the affairs of the family, allocated a certain mandatory amount to the woman for her expenses. Men encouraged an easy-going nature, taciturnity, meekness, and all the traits of a strong personality were attributed to tyranny, poor upbringing and severely censured. Interestingly, men skillfully manipulated women's consciousness, deliberately distracted from political life through balls, receptions, lots of jewelry, dresses and intrigues. As Napoleon wrote while on St. Helena: "Nature created women to be our slaves. They are our property, we don't belong to them. As the tree that bears fruit is

owned by the gardener, so we own them. What a crazy idea to demand equality for women! Women are nothing but a birthing machine for the production of children” [1].

The situation began to change when at the end of the XVIII – beginning of the XIX century women began to study. European women activists have raised the issue of equality between the sexes. Male pride, imperiousness and female ignorance have long supported prejudices about the female sex. In the twentieth century, women’s rights defenders and feminists raised a storm of activity. They were able to raise not only topical issues of the relationship between men and women, but also to bring important issues of masculinity and femininity to a new level of scientific research. Modern science studies the phenomenon of gender identity not only within the framework of psychology, sociology, anthropology, but also linguistics. In view of the formation of interdisciplinary sciences, new directions are emerging that put the research of the person himself, his worldview, and worldview at the forefront. Areas such as cognitive linguistics, social linguistics, gender linguistics and others seek to provide an answer to how identity changes, how it is reflected in language and how it contributes to a change in gender consciousness in general.

According to D.B. Zharkimbayeva, gender consciousness is defined as “one of the forms of social consciousness reflecting social existence represented by the presence of two sexes, their relations with each other, as well as the attitude of society towards these relations” [2]. The concept and essence of gender consciousness is being studied by scientists of various sciences and is becoming increasingly relevant in view of the changes that are taking place in society.

A team of Chinese researchers conducted an interesting study on modern human information needs. The authors conducted a study using the example of Chinese society, however, the results of the study can be applied to the consciousness of men and women in various social and cultural dimensions. Scientists note that the information needs of society are changing, so the authors of media texts and other information materials are adapting in accordance with the new requirements and interests of the readership [3].

Markina Y. V. in her research notes the factors influencing the transformational processes of gender relations in society. The author notes the high human need for the development of their personal identity, which affects the media content and the new value orientations of young people. The media today promotes the modeling of a new personality, taking into account its cultural, mental, and social component. Markina Y. V. I am convinced that the way of thinking of young people departs from generally accepted stereotypical patterns, which requires a more detailed study of the issue of human consciousness and gender relations in society [4]. Walker A. also deals with the issues of studying the relationship between gender and consciousness [5].

Babenkova E., Vasilkina E. and Mishina M. study issues related to gender roles, stereotypes in society, as well as the impact of print and electronic media on society, culture and people's consciousness. From the researchers' point of view, the modern language of the media demonstrates some neutralization of gender differences [6].

Sarbassova A., Kubayeva A. gave a description of the linguostylistic and linguopragmatic features of media texts. The authors believe that studying the various linguistic means of media texts can help in more detailed research by specialists in various linguistic fields [7].

The genesis of the development of gender consciousness can also be clearly traced through the media texts of newspaper publications that broadcast the most relevant information. Thus, the overall global media picture during the Second World War demonstrates transformational changes in the perception of men and women about gender roles. Women had to take on the role of not only a mother and breadwinner, but also to provide all possible assistance in industry, science and other areas of life. In the 1960s, the American media actively observed a new round of formation of female gender identity and other changes in human gender consciousness. Modern American media transmit a strong interest in human identity, its thinking, formation and development, that is, American media texts are more human-oriented. This fact is typical for the United States, since it is associated not only with the historical development of American society, but also with a number of other social factors: migration, gender policy, military conflicts, and others. Russian media promote values related to society, culture, unity and tradition to a greater extent. The current geopolitical situation in the world forces the authors of media texts to pay attention to human problems, to the destruction of stereotypical ideas about men and women, and to issues related to human society.

Materials and methods

In the course of the study, such methods as the continuous sampling method, theoretical and methodological analysis of materials on the research topic, comparative analysis, as well as a method of classification and systematization of the materials and results obtained were used. The continuous sampling method allowed us to select examples for analyzing media texts. A comparative analysis of media texts was carried out in order to identify the features of gender consciousness among English-speaking and Russian-speaking authors, their similarities and differences. The method of classification and systematization of the obtained materials and results, combined with other methods, made it possible to conduct a theoretical and methodological analysis of media texts.

Media texts in publicistic discourse based on materials from the English-language and Russian-language press for the period from 2023 to 2024 in the

amount of 124 texts, of which 76 texts in Russian and 48 texts in English were analyzed. In 2023, we analyzed 54 media texts: 19 in English and 35 in Russian. In 2024, we analyzed 70 media texts: 29 in English and 41 in Russian.

Table 1. Statistical data of the study

Media texts	2024	2023
	Men/Women	Men/Women
English-language press	15/14	9/10
Russian-language press	18/23	16/19
Total	70	54

During the analysis we studied such information and analytical publications as «The Izvestiya», «The Argumenty I Fakty», «The New York Times», «USA Today», «New Yorker».

Results and discussion

The behavioral values of men and women have their own distinctive features, both in American and Russian society. The study found that men in American society are interested in topics such as politics, economics, and sports. In addition, it is worth noting such areas as society and culture. Within these areas, greater emphasis is placed on investments, finance, career, and skills. In the Russian-speaking society, similar topics that are interesting for the male consciousness prevail. Nevertheless, there are pronounced distinctive features. For example, men in Russian-speaking society are more likely to raise issues of cultural perception of society. In addition, we have noted such subtopics as food, alcohol, art, science, and law in media texts.

In a comparative aspect, male authors are more likely to write articles about art than women. Men's speech, unlike women's, is more information-rich, structurally designed. In an effort to get a lot of readers, male authors use a variety of stylistic and lexical techniques and tropes in their works. In Russian-language publications, male authors actively use epithets that demonstrate strength, scale, size or material. For instance, *историческая правда, масштабный кинопроект, эпический пафос, тотальная беспомощность, титанический труд* («The Izvestiya», «The Argumenty I Fakty»). The epithets of English-speaking male authors differ in the more frequent use of adjectives characterizing emotionality, character traits, and mentality. For example, *terrible idea, indefensible, illogical hope, tyrannical coach, luminous charisma, the cold-blooded honesty* («The New York Times», «New Yorker», «USA Today») and others.

During the analysis of media texts from the popular newspapers «The Izvestiya», «The Argumenty I Fakty», «The New York Times» and «USA Today» we noted the features of epithets used by female authors. Female

authors of Russian-language publications are more likely to use epithets related to emotions and feelings. Such epithets can be somewhat exaggerated in order to convey all the emotional force, disagreement, and confrontation. For example, in the newspaper «The Argumenty I Fakty» the author of the article «Противоестественные надобности» uses the following epithets as a way of expressing protest, indignation: *чудовищное горе, дурная компания*. Female authors in the English-language press use more abstract epithets that emphasize some of the realities of life, their attitude, and position. For example, *difficult life, equal chance, inspirational quotes, short life* and others. In general, the use of epithets of women in both languages has common features. For example, the use of epithets characterizing or describing appearance, fashion, atmosphere, setting, and so on.

In American society, as our analysis of «New Yorker», «New York Times» and «USA Today» shows, women pay more attention to such topics as society, culture, and sports. Within the framework of this topic, it is worth noting such subtopics as career, love, finance, friends, and health. In the American women gender consciousness, there are somewhat different cultural and social attitudes than in Russian society. In our opinion, this is due to the fact that the value dominants in the minds of women are beginning a new transformation, undergoing significant changes and focusing on greater gender equality and independence.

In one of the «New Yorker» articles for 2023, 8 respondents were interviewed, who noted that in modern conditions it is vital to create an identity that is able to independently build its life position, achieve career success, gain financial independence and only then build partnerships. American linguistic culture demonstrates a special view on the issue of motherhood. It is well known that women consciously begin to think about having a child after the age of 32.

In the Russian mind, the issues of motherhood and upbringing are more relevant at the age of 20-22 years. According to statistics, the gender consciousness of women in Russian society corresponds to such topics as health, motherhood, culture, society, family, celebrities. It is worth emphasizing that the female authors in their articles consider the issues of health, childbirth and motherhood from the point of view of medical science. For example, in the articles «Рожденные в клетке» and «С чего начать» of the newspaper «The Argumenty I Fakty» for 2024, issue No. 6, the authors raised the issue of genetic studies of pregnant women and children in order to detect pathologies early. The authors raise not only the issues of motherhood, but also the problems of large families, early pregnancy, abortions and so on. The mentality of a woman, despite the modern challenges of society, continues to cover those areas of life that have historically been fixed for them.

The mediatexts of the Russian-language and English-language press have journalistic features of information transmission. Using the continuous

sampling method, we analyzed 124 media texts in the period from 2023 to 2024. The analysis of mediatexts allowed us to identify not only the thematic areas of interest of male and female authors, but also to highlight the linguistic features of the journalistic text of the authors of both sexes, taking into account their gender, cultural and mental components. A comparative analysis of mediatexts revealed the distinctive features of information transmission by the authors of both cultures: the English-language press is characterized by a greater number of articles of a dialogical nature, while in the Russian-language press 80% of the analyzed articles are monologue. We believe that this fact is related to the peculiarities of the Russian and American mentality. American authors are more human-oriented, emotional, and publish their articles taking into account the fact that information is accessible to any average American, regardless of his level of education, language proficiency, age, and other social parameters. The use of abbreviations, borrowed vocabulary, special terms, neologisms, phraseological units, metaphors, and other lexical and stylistic means of expression is typical for the American media. Unlike the American media text, Russian journalistic texts can be considered more information-rich. The authors of Russian media texts actively use such stylistic and lexical means of expression, which are maximally known to the general public. We also noted that the authors of Russian-language media texts often use socially significant vocabulary: *свобода, вера, Родина* and others.

The texts of the authors of articles in American magazines do not have a strict official business style, they differ in emotional coloring and the use of informal vocabulary. For example:

- «... *taking aim with his enormous lens and scaring the hell out of everyone at dropoff...*», «*Why the hell should that be art?*», «*I was sad*» («New Yorker», 2023, May) and others.

Unlike American media texts, the authors of the Russian-language press adhere strictly to the official business nature of writing texts. The media texts of the Russian-speaking society are characterized by the pattern, structure of the text, the use of special vocabulary, as well as the wider use of stylistic phrases compared with the English-language press. One of the features of modern Russian media texts is the introduction of popular foreign vocabulary into speech («кибербуллинг», «вейпы», «снюсы» and so on). One of the parameters of a traditional journalistic text is statistics. Russian-language media texts contain extensive statistical data in various headings. For example:

- «*Семьёй всё чаще обзаводятся не в 23–24 года, как в XX в., а после 35 лет. В результате, по данным переписи населения, 55% семей в стране имеют одного ребёнка, 33% — двух*» («The Argumenty I Fakty», № 35 from 30.08.23).

The use of a variety of artistic stylistic means of expression is inherent to a greater extent in male authors. We have noted that male authors of Russian-language newspapers use metaphors more often than female or male authors of American media texts. For instance, «так рождался Менделеев как технолог», «воплощением зла», «керосинового суверенитета России». The metaphors of Russian-speaking authors are evaluative in nature, they touch on strategically important issues of society, economics, culture and science. In the American press, metaphors are more neutral, focused on a person, his activities, abilities and hobbies. For example, «He shot me a mischievous grin», «the book was stillborn», «professional listeners». It should be noted that despite the metaphorical nature of media texts, masculinity continues to be noted in the works of male authors. Metaphors most often correspond to the “male” themes of war, games, politics, economics, and science. Male authors often resort to using such means as exaggeration in media texts («He made countless fixes, and I made fixes to his fixes, and together we made ten thousand more», «тысяча мелочей»), rhetorical questions («What’s the path into a profession for which there is no school or certification, and to which no one actually aspires?»).

In media texts, men use various phraseological phrases, mainly of a somatic nature. For example, «уйти в закат», «язык денег», «уши вянут», «Harry was all heart», «Harry won the heart of my daughter». This trend is primarily related to the peculiarities of male thinking and worldview. It is believed that women are more abstract by nature, while male perception relies more on sensory orientation. In the course of the study, we conducted quantitative and qualitative studies of abstract nouns. Thus, women are 73% more likely to use abstract vocabulary. Modern men use such abstract nouns as “goal”, “opportunity”, “success” and others.

One of the features of male speech is the use of facts, statistics and references to authoritative opinion. Female speech is characterized by generalization, abstraction of acquired knowledge and information. The peculiarities of male and female speech are also present in media texts: male authors most often refer to world-famous personalities («Вспомните Ивана Грозного, Петра первого, Екатерину Вторую», «That imperious Windsor motto, “Never complain, never explain» and others).

In one of the «The Izvestiya» articles, a female author conducted a study of food prices in one of the largest trade pavilions. It is important to note one distinctive feature, the female author refers to the opinion of experts from this field, to the opinion of merchants and buyers themselves, that is, a woman most often writes about what carries and worries the ordinary man in the street and refers to those who are understandable and known to an ordinary person. There are numerous similar examples in publicistic: female authors write about parents, their everyday life, about health, not just about finances, but about the

family budget and savings, not just about a career, but about the possibility of additional earnings during maternity leave and the possibility of self-realization in conditions of permanent employment. In other words, despite the fact that both men and women write on the same topics, the information itself, its presentation and goals are different.

It is important to note that modern gender consciousness departs from its inherent stereotyping, however, the basic concepts remain to this day. Both men and women in their works raise questions about gender, identity, what worries modern people and how to build their lives in a rapidly changing world. In the media texts of American and Russian authors, men are more likely than women to make remarks about gender. It is worth noting that men tend to write more often about their mothers and their feelings towards them. In the article «Ghostwriter» author wrote that Princess Diana as a mother is still a difficult topic for Prince Harry. Any word addressed to her raises a lot of emotions and worries in him. In a Russian newspaper, one of the authors named his mother talismans and claims that «главную роль в моей жизни сыграла мама». In comparison, we have not identified any cases of such statements about the mother or father on the part of female authors.

Female authors tend to use less stylistic means in comparison with men: the most frequent means is metaphor. Thematic metaphors belong to those areas of research that affect the sphere of interest of female representatives: weight, health, upbringing, appearance, etc. (*«прирастают килограммы и у нас», «взрастить гения», «страшно красивая», «love triangle»*). It is stereotypically believed that women are prone to exaggeration, however, in the course of research by female authors, techniques of hyperbolization or irony are used in isolated cases.

Conclusion

The analysis of media texts showed that, despite the preservation of some traditional female consciousness, changes in gender identity occur in different directions. The main reason for changes in women's consciousness is an increase in functionality. A modern woman not only runs a house, runs a household, takes care of children, but also conducts professional activities, shows new socially significant functions. For example, women are car enthusiasts, women are robot builders, and women are politicians and others. This trend is normal and generally accepted.

The traditional values of male consciousness are also undergoing a transformation process. Work is still a way of self-affirmation: career success, financial opportunities and personal qualities are the main characteristics of the male sex. Nevertheless, modern male consciousness is not as categorical as it was a few decades ago. Men retain their family values; however, this is due not only to the desire to continue the family, but also to a new social status, which

characterizes a man as a self-sufficient and established personality.

Unlike men, women's position on family values is undergoing significant changes: modern young women do not seek early marriages, preferring to gain financial independence, achieve career results and self-realization. The desire to realize their own potential does not leave women even after marriage, on maternity leave. Widespread digitalization creates additional opportunities for mothers to work remotely on maternity leave, and the desire to earn money opens up new prospects for doing business online. The author of the article «Tired of Sucking It Up as a Climber, I've Embraced a Softer Strength» in «The New York Times» for 2024 notes, that *«women can continue their careers with vigor after having children», «We have to move forward, not back».*

In our opinion, masculine gender identity has not yet realized the changes that are taking place in the new gender consciousness of women. Most men, accustomed to the typical behavior of women, are not able to assess the scale of cognitive, social, gender and legal changes that occur in thinking. The manifestation of feminine traits and emotionality in men's speech indicate that everyday consciousness strives for gender equality. For example, attempts to express their feelings by male authors have become more common in media texts (*«I was sad», «Every time I caught his show, I'd feel confused, empty, sad, but also amazed at how much he had to say»*).

The activation of research on gender consciousness of men and women occurred in view of the global study of identity itself, that is, self-knowledge through the prism of oneself, family, and society. This issue is accompanied by research in all fields of science and highlights such areas as gender linguistics, gender sociolinguistics, feminist criticism, gender psychology, gender politics and others. Scientists pay attention to gender asymmetry, since male dominance often creates an obstacle to female self-realization in view of the stereotypical thinking of all participants in society.

Modern publicistic discourse has all the possibilities for the formation of a new generation of gender identity. Media texts are arranged in such a way as to support the stereotyping of a particular phenomenon, or they are designed to influence the reader, his worldview, worldview. Stereotypically, a few decades ago, female authors wrote only about celebrities, culture, and motherhood issues, because these topics were close to them, and only their opinion was important to readers. Modern readers, regardless of gender, want to know the opinion of representatives of both sexes, since, due to their characteristics, men can notice in their articles what escapes the attention of women, and vice versa. Media texts in the American and Russian media are undergoing changes in their structure, language, and style, acquiring new features of a free style.

REFERENCES

- [1] Uspenskaya V. I. Feminism do feminism: idei v zaschitu prav zhenchin v istorii Evropeyskoi sotsialnoi mysli [Feminism before feminism: ideas in defense of women's rights in the history of European social thought] // V kn.: Gendernyi kaleydoskop, Kurs lektsiy/ Pod obschey redaktsiei dr economy nauk M.M. Malyshevoy. – M.: Academia, 2001. – S. 76-98. [in Rus.]
- [2] Zharkimbayeva D. B. Funktsii gendernogo soznaniya [Functions of gender conscious] // Vestnik Tchelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Kulturologiya. – 2014. – № 25 (354). – S. 59–62. [in Rus.]
- [3] Zhi Y., Shu B., Luo L., Wang J. Gender and linguistic distinctions of information needs in the Chinese context: Conscious and formalized levels // Library & Information Science Research. – 2022. – P. 32-39.
- [4] Markina Y. V. Transformatsiya gendernykh ustanovok v molodezhnoy srede: sotsiokulturnyi i mediynnyi aspekty [Transformation of gender attitudes among young people: socio-cultural and media aspects] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv. – 2025. – №2 (124). – S. 31-39. [in Rus.]
- [5] Walker A. Collective consciousness and gender. – Palgrave Macmillan UK, 2018. – 354 p.
- [6] Babenkova E., Vasilkina E. & Mishina M. Gender stereotypes parameters in English-language media // Philology. Theory & Practice. – 2025. – № 18. – P. 2041-2049.
- [7] Sarbassova A., Kubayeva A. Gazet takyrypattaryndagy pragmatikalyk aleueti arttyryshy tildik quraldar (Aktobelik «Evrika» gazeti mysalynda) [Language means enhancing the pragmatic potential in newspaper headlines (on the example of the Aktobe newspaper Evrika)] // Zhurnal «Izvestiya. Seriya: Philologicheskkiye nauki». Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. – 2024. – № 3 (73). – B. 222-237 [in Kaz.]

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДІ МЕДИАТЕКСТЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК САНАНЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

*Бейсембаева А.У.¹, Исина Г.И.², Ерофеева И.В.³

*^{1,2} академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан

³ Казан федералды университеті, Казан, Ресей

Аңдатпа. Бұл мақалада гендерлік сана ұғымы, оның генезисі мен түсіндірмесі қарастырылады. Жеке тұлғаның, оның санасының қалыптасуының генезисі өзінің дамуын алғашқы қауымдық жүйеден бастап ұзақ жолдан өтті. Билік үшін, қоғамдағы үстемдік үшін күрес, тарихи оқиғалар, сондай-ақ көптеген басқа факторлар қазіргі заманғы гендерлік

сананың қалыптасуына жағдай жасады, онда ер адам басым рөл атқарады. Ерлер мен әйелдер туралы дәстүрлі түсініктерге қарамастан, біз әйелдердің өзін-өзі тануының, қалыптасуы мен прогрессиясының өркендеуіне куә болып отырмыз. Антропоцентрлік парадигма адамға, ойлауға және сөйлеуге қатысты негізгі ұғымдарды зерттейді. Осы парадигма аясында гендердің ғылымның, тілдің, жалпы адамның басқа аспектілерімен өзара әрекеттесуін зерттейтін көптеген жаңа бағыттар пайда болады: гендерлік лингвистика, феминистік сын, гендерлік саясат, әлеуметтік лингвистика және басқалар. Ғалымдар қарастыратын маңызды мәселелердің бірі-гендерлік сәйкестілік ұғымы. Жаңа ұрпақтың гендерлік сәйкестігі адамның жынысына аз тәуелді дамыған, мәдени, әлеуметтік тұлғаны білдіреді. Бұл сәйкестік адамның жынысына қарамастан оның мүмкіндіктерін кеңейтетін гендерлік санаға ие. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы БАҚ-тағы гендерлік қатынастардың тілдік көрінісін зерттеу болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы медиатекстердің тілдік ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Мақалада американдық және ресейлік БАҚ-тың медиа мәтіндеріндегі гендерлік сананы зерттеу нәтижелері келтірілген. Авторлар ерлер мен әйелдердің публицистикалық сөйлеуінің стилистикалық, лексикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар ерлер мен әйелдер авторларының ақпарат беруінің айрықша белгілерін де атап өтті.

Тірек сөздер: гендерлік сана, медиа мәтіндер, сәйкестілік, еркек, әйел, тұлға, тіл, медиа

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО СОЗНАНИЯ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И РУССКОЯЗЫЧНЫХ МЕДИАТЕКСТАХ

*Бейсембаева А.У.¹, Исина Г.И.², Ерофеева И.В.³

* ^{1,2}Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

³ Казанский федеральный университет, Казань, Россия

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие гендерного сознания, его генезис и трактовка. Генезис становления идентичности, его сознания прошел долгий путь, начиная свое развитие еще с первобытнообщинного строя. Борьба за власть, за доминирование в обществе, исторические события, а также многие другие факторы создали условия для формирования современного гендерного сознания, в котором главенствующую роль занимает мужчина. Несмотря на традиционные представления о мужчинах и женщинах, мы являемся свидетелями расцвета женского самосознания, становления и прогрессорства. Антропоцентрическая парадигма исследует ключевые понятия, связанные с человеком, мышлением и речью. В рамках данной

парадигмы возникает множество новых направлений, которые исследуют взаимодействие гендера с другими аспектами науки, языка, человека в целом: гендерная лингвистика, феминистская критика, гендерная политика, социолингвистика и другие. Одним из важнейших вопросов, рассматриваемых учеными, является понятие гендерной идентичности. Гендерная идентичность нового поколения представляет собой развитую, культурную, социальную личность, все менее зависящую от пола человека. Данная идентичность обладает таким гендерным сознанием, которое расширяет возможности человека вне зависимости от его пола. Научная значимость исследования заключается в изучении языковой репрезентации гендерных взаимоотношений полов в СМИ. Практическая значимость работы направлена на выявление языковых особенностей медиатекстов. В статье представлены результаты исследования гендерного сознания в медиатекстах американских и российских СМИ. Авторами отмечены не только стилистические, лексические особенности мужской и женской публицистической речи, но и продемонстрированы отличительные черты передачи информации авторами-мужчинами и авторами-женщинами.

Ключевые слова: гендерное сознание, медиатексты, идентичность, мужчина, женщина, личность, язык, медиа

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 20.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Beysembaeva Aigerim Urazanbekovna – Master of Arts, doctoral student, Karaganda University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8956-5184>, e-mail: aigerim1707@mail.ru

Issina Gaukhar Ilikeshevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, the chair of foreign philology, Karaganda University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1853-8901>, e-mail: g.issina@mail.ru

Erofeeva Irina Valeryevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Russia, e-mail: erofeeva89@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсембаева Айгерим Уразанбековна – гуманитарлы ғылымдар магистрі, PhD докторанты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8956-5184>, e-mail: aigerim1707@mail.ru

Исина Гаухар Иликешевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, шетел филологиясы кафедрасының профессоры, Е.А. Бөкетов

атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1853-8901>, e-mail: g.issina@mail.ru

Ерофеева Ирина Валерьевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Ресей, e-mail: erofeeva89@mail.ru

Информация об авторах:

Бейсембаева Айгерим Уразанбековна – магистр гуманитарных наук, PhD докторант, КарУ имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8956-5184>, e-mail: aigerim1707@mail.ru

Исина Гаухар Иликешевна – доктор филологических наук, профессор, кафедра иностранной филологии, КарУ имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1853-8901>, e-mail: g.issina@mail.ru

Ерофеева Ирина Валерьевна – доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Россия, e-mail: erofeeva89@mail.ru

UDC 81 373.45:008

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.006>

CULTURAL SIGNIFICANCE OF ONOMATOPOEIC WORDS

***Dalelkyzy K.¹, Masimkhanuly D.², Abidenkyzy A.³**

***¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan**

**^{2,3} the Institute of Oriental Studies named after. R.B. Suleimenov
Almaty, Kazakhstan**

Abstract. The study in this article focuses on the cultural meaning of onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages. The main objective of this article is to conduct a comparative analysis of onomatopoeic words in these languages. The study emphasizes the key role of onomatopoeic words in the considered cultures. Within the framework of this study, the phonetic system and its influence on the use of onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages were studied, as well as the cultural context, which plays a significant role in the formation and use of onomatopoeic words. Scientific and practical significance - provides valuable information about the cultural meaning of onomatopoeic words and contributes to an expanded understanding of linguistic and cultural diversity, which shows different uses of such words. The main research methods were corpus and diachronic analysis of onomatopoeia; genre-functional analysis of texts; systemic lexicographic and cultural comparative analysis; method of selection and verification of linguistic sources; complex comparative linguistic analysis, including phonetic and semantic-pragmatic interpretation. As a result of the study, it was concluded that onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages have much in common, which confirms their universality in these cultures. They play an important role in cultural expression, reflecting the unique values of each culture. The theoretical significance of the study lies in its contribution to linguistics, deepening the understanding of the role of onomatopoeic words in language development and learning, as well as the influence of the phonetic and written systems on their formation. The practical significance lies in improving intercultural communication and mutual understanding between Kazakhstan and China through a better understanding of cultural values and the context of language use, which will help to avoid misunderstandings.

Keywords: onomatopoeic words, language development, cultural significance, Kazakh language, Chinese language, comparative analysis, phonetic system of language, written language system, emotional expression

Introduction

Onomatopoeic (imitative) words are linguistic units that phonetically reproduce or evoke the sounds associated with the objects, actions, or phenomena they denote. Thanks to this direct link with auditory reality, they possess heightened expressiveness and function as a valuable communicative resource in both spoken and written discourse.

Based on the interpretation of onomatopoeia as an acoustically motivated form of linguistic representation reflecting the sound nature of the designated phenomena, the work of G.A. Isyangulova [1] focuses on the structural autonomy and functional significance of imitative vocabulary, reasonably distinguishing it into a separate lexical and grammatical category. Within the framework of behaviorist concepts of language acquisition - from the associative theory of E.L. Thorndike and the operant conditioning model of B.F. Skinner to the two-factor model of O.H. Mowrer - imitation is considered as the primary mechanism of linguistic internalization, as shown in the work of Kymissis E. and Poulson C.L. [2]. As L.I. Notkin [3] points out, at the early stage of ontogenetic speech development, the imitative activity of the child covers not only the articulatory base, but also prosodic parameters (intonation, tempo, sound intensity), forming stable speech patterns. According to the observations of experts, it is the imitative nature of the first lexemes, including onomatopoeic forms, that ensures the establishment of an initial connection between the acoustic signal and the designated object, which is confirmed by empirical data [4].

Beyond everyday speech, onomatopoeic words enrich literature, poetry, and journalism by generating vivid sensory imagery and intensifying emotional impact. In English, for instance, many sound-imitative lexemes gradually undergo semantic shifts, altering their range and nuance while retaining their stylistic function of self-expression [5].

The trajectory of the study of onomatopoeia extends from ancient myths about the origin of language through the reflections of J.-J. Rousseau, R. Descartes and M. V. Lomonosov to the pioneering works of O. Jespersen on sound symbolism in the 1920s, as shown in the study of Z. G. Sharafetdinova [6]. Within the Turkic and Finno-Ugric sphere, N.I. Ashmarin catalogued more than 1 600 Chuvash “mimes,” identifying 115 structural types and emphasizing their formal homogeneity [7]. G.E. Kornilov later framed these forms as “musical images” that convey both perceptual and emotional qualities, thereby broadening the analytical lens [8]. Subsequent works by N.K. Dmitriev, N.A. Baskakov, S.A. Alieva, R.A. Budagov, V.V. Fatyukhin and others deepened the understanding of their structural and semantic richness, which is also reflected in the work of Z.G. Sharafetdinova [6].

Kazakh linguists such as A.I. Iskakov, Sh.Sh. Sarybaev, A.T. Kaidarov, B.Sh. Katembaev, S.R. Ibraev and K.Sh. Khusainov consider lexical-semantic,

phonetic, morphological and syntactic properties that justify the consideration of onomatopoeic words as a separate part of speech with unique stylistic functions [9]. Their findings reinforce the idea that language reflects cultural experience: Kazakh examples such as “құлақ” (howling wind), “қызыл” (crackling fire), and “жылжыл” (murmuring spring) evoke nomadism and intimate ties to nature, while Chinese counterparts like “嘀嗒” (dripping water), “咕咕” (cuckoo call), and “啾啾” (bird chirp) add emotional depth to folk prose, poetry, manhua, and anime [10].

Although sound imitation appears universal, comparative research on its cultural connotations in Kazakh and Chinese remains limited, underscoring the relevance of the present study. Its aim is to conduct a systematic comparison of the cultural significance of onomatopoeic words in these two languages. To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks:

- to describe the phonetic mechanisms underlying their formation,
- to analyze their semantics and communicative roles in folklore and literature,
- to identify both universal patterns and language-specific nuances.

Employing a combination of theoretical and empirical literature review, systematic lexical comparison, and socio-cultural analysis, this investigation offers an integrated perspective on how onomatopoeic words embody the sensory experiences, values, and worldviews of Kazakh and Chinese speech communities.

Materials and methods

The following methods were used in this study:

1. The method of corpus formation and diachronic analysis of the use of onomatopoeia

For the purpose of chronological representativeness, the corpus was structured into four diachronic levels, which made it possible to trace the dynamics of the use of onomatopoeic words over time.

- Oral folklore (Kazakh fairy-tales and legends; early Chinese folk narratives) that preserve archetypal imitations [9-11];
- Classical written monuments (Old Turkic inscriptions; Tang-dynasty poetry) that document the earliest literary integration of onomatopoeia [1];
- Modern prose (20th–21st century novels and short stories) reflecting sociocultural modernisation and lexical innovation [12];
- Contemporary mass-culture texts (Chinese manhua and anime scripts; Kazakh urban prose) illustrating current colloquial and graphic practices [10].

2. Method of genre-functional analysis of onomatopoeic texts

In each diachronic layer, the corpus includes proportionally balanced narrative, poetic and didactic texts, which ensured the identification of genre-specific functions of onomatopoeia (for example, enhancing the expressiveness of the narrative and enriching the rhythmic structure).

3. Method of selection and verification of linguistic sources

The study included only linguistic sources cited in the list of references, which ensured their independent verification. This approach guarantees scientific reliability and reproducibility of the results by relying on verified, peer-reviewed and authoritative publications. Strict critical selection of sources excluded the use of unreliable data and strengthened the methodological basis of the study.

4. Method of systematic lexicographic and cultural comparison

The study was based on a systematic analysis and comparison of recognized lexicographic and scientific sources, which allowed for a historical-etymological, structural and cultural interpretation of onomatopoeic lexemes. In particular:

- A.I. Ashmarin’s catalogue of Turkic “mimes” [7] supplied a historical-etymological framework for Kazakh forms.
- G.A. Isyngulova’s typology of imitative words [1] provided the baseline for structural classification in both languages.
- A.A. Nurgalieva’s study of Kazakh imitative lexemes in translation [12] guided the cultural annotation of Kazakh tokens.
- Zong Muyao’s analysis of Chinese onomatopoeic vocabulary [10] offered an indexed list of contemporary Chinese forms and usage contexts.

This method involved comparing, systematizing and integrating lexical data into a bilingual database, which created a scientifically sound basis for subsequent comparative analysis.

5. The method of complex comparative linguistic analysis of onomatopoeia

The proposed method includes several closely interconnected stages of research:

- Phonotactic profiling of Kazakh and Chinese tokens (segment inventories, reduplication patterns).
- Semantic–pragmatic coding that distinguished acoustic denotation, sensory extension and emotional load.
- Socio-cultural interpretation, mapping each token to the cultural sphere it evokes (e.g., nomadic pastoralism, festival symbolism), based on contextual evidence from the tiered corpus.

Taken together, the described methods formed a comprehensive, systemic and empirically substantiated approach to the study of onomatopoeic vocabulary in the Kazakh and Chinese languages. The use of this methodological complex made it possible to trace the historical dynamics and genre features of onomatopoeia, as well as to identify its functional-semantic and cultural aspects, providing a deep comparative understanding of this linguistic phenomenon in two language traditions. Such a methodological arsenal makes a significant contribution to the development of intercultural linguistics and expands the understanding of the relationship between onomatopoeia, meaning and cultural context in the languages of the world.

Results and discussion

In the Kazakh language, onomatopoeic words are often used to describe sounds made by animals, nature, and household objects. For example:

“Шылдай” is used to describe the sound of leaves rustling.

“Куыр” represents the sound of a horse’s hooves.

“Жап” is the sound of a door or window closing.

Chinese also has common onomatopoeic words that are used to express sounds, actions, and states of being. For example:

“咔嚓 (ka cha)” is used to imitate the sound of a camera shutter.

“嘀嗒 (di da)” represents the sound of dripping water.

“嗡嗡 (wen wen)” is the buzzing of bees or other insects.

Imitation words, also known as onomatopoeia or sound symbolism, play a critical role in language by capturing and conveying sounds, actions, and sensory experiences.

Language proficiency plays a key role in the imitation process, especially when it comes to onomatopoeic words. Research shows that speakers with good knowledge of the phonetic and phonotactic patterns of their language are able to produce onomatopoeic words more accurately. This is because language proficiency allows them to use their speech habits and phonetic information to produce more natural and expressive pronunciations. In the context of Kazakh and Chinese, where onomatopoeic words reflect unique cultural and sound features, language proficiency can significantly improve the accuracy and expressiveness of imitation, which in turn contributes to a deeper understanding and perception of these words in their respective cultural contexts [13].

They perform several important functions [14]:

1. Sound performance. Onomatopoeic words reproduce or imitate the sounds they describe. They allow us to represent and communicate a variety of natural and artificial sounds, such as animal sounds (e.g. meow, woof), environmental sounds (e.g. splash, bang), or human sounds (e.g. whisper, sigh). This helps us describe the world around us more vividly and promotes effective communication.

2. Sensory perception. Imitative words go beyond auditory representation and extend to other sensory perceptions. They can convey tactile sensations (e.g. scratch, tick-tock), visual impressions (e.g. sparkle, shimmer), or even tastes and smells (e.g. fizz, sweet). By using imitative words, we can evoke sensory experiences and enhance the richness of our language.

3. Emotional expression. Onomatopoeic words have strong expressive power and can convey emotions and feelings. They can convey the intensity of emotion (e.g. boom, crash) or depict subtle nuances of human experience (e.g. whisper, giggle). By incorporating mimic words into our language, we can add

emotional depth and enhance the overall impact of our expressions.

4. Cultural significance. Onomatopoeic words often have cultural meaning and can vary across languages and cultures. They reflect the unique ways in which different communities perceive and interpret sounds and experiences. By studying onomatopoeic words, linguists gain insight into cultural values, environmental influences, and the specific context in which the language is used.

In this way, onomatopoeic words enrich language by providing a means to represent sounds, convey sensory experiences, express emotions, and reflect cultural nuances. They add depth, vibrancy and expressiveness to our communication, making speech more exciting and dynamic.

The Kazakh language is a member of the Turkic language family and is predominantly spoken in Kazakhstan. It is rooted in the ancient Turkic languages, and the oldest known written sources related to the Kazakh language are written in the Old Turkic alphabet. The language has evolved over time and has been influenced by various cultures and languages as a result of the historical movements and interactions of the Kazakh people.

Chinese, on the other hand, is a Sino-Tibetan language with several dialects, the most common of which is Mandarin. Classical Chinese was the literary standard for many centuries and had a significant influence on other East Asian languages. Modern Chinese continues to be a major global language with a rich literary and cultural history.

Let's look at examples of onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages in Table 1.

Table 1. Onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages

Kazakh language	Chinese language	Meaning
«Шыр» (shyr)	«沙沙» (shā shā)	sound of leaves rustling
«Жаң» (zhang)	«铃铃» (líng líng)	sound of a bell
«Қызыл» (qyzyl)	«噼啪» (pī pā)	the sound of a crackling fire
«Құқық» (ququq)	«咕咕» (gū gū)	cuckoo sound
«Қырық» (qyrq)	«呱呱» (guā guā)	frog sound
«Жылжыл» (zhylzhyl)	«溪溪» (xī xī)	sound of a stream
«Құлақ» (qulaq)	«呼呼» (hū hū)	wind noise
«Қырыл» (qyryl)	«嘶嘶» (sī sī)	horse sound
«Қызық» (qyzyq)	«啾啾» (jiū jiū)	bird sound
«Қырқ» (qyrq)	«吱吱» (zhī zhī)	door sound

Comparing onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages, we see that in both languages onomatopoeic words are used to denote various sounds in nature and everyday life. These words are formed based on the sounds they represent, and although the actual words vary due to each language's unique phonetic systems, they serve the same purpose - to imitate real world sounds.

Both languages use onomatopoeic words to enrich their linguistic fabric. The use of onomatopoeia in language is a universal phenomenon, and each language has its own unique way of interpreting and integrating these sounds into everyday communication.

Onomatopoeic words are an integral part of both the Kazakh and Chinese languages, serving to increase the expressiveness and descriptive quality of communication. They reflect the cultural and environmental context of the speakers and are evidence of the creativity inherent in human language.

Onomatopoeic words, also known as onomatopoeic words, play a significant role in cultural expression. They are often used in literature, music and other art forms to convey a sense of realism and spontaneity. By emulating the sounds of the natural world, these words help create a vibrant and immersive experience for the audience.

In many cultures, copycat words are also used in rituals and ceremonies. For example, some African cultures use onomatopoeic words in storytelling to bring stories to life and attract the audience's attention. Similarly, in Japanese culture, onomatopoeic words are widely used in manga and anime, giving them a unique style and appeal.

In the Kazakh language, onomatopoeic words are deeply rooted in the nomadic history of culture and close connection with nature. For example, the word "ҚЫЗЫЛ" (kyzyl), imitating the sound of a crackling fire, reflects the importance of fire in the life of nomads, both as a source of heat and as a tool for cooking. Likewise, the word "ҚҰЛАҚ" (fist), imitating the sound of the wind, reflects the nomadic experience of life on open, windy plains. These words not only enrich the language, but also open a window into the historical and cultural experience of the Kazakh people.

In Chinese, onomatopoeic words are often used to add emphasis and emotional depth to the language. They are often used in literature, poetry and popular culture, such as comics and animation. For example, the word "咕咕" (gugu), which imitates the sound of a cuckoo, is often used to create a feeling of calm and tranquility. Similarly, the word "吱吱" (zhi zhi), imitating the sound of a creaking door, is often used to create a feeling of anticipation or anxiety. These words not only add color and texture to the language, but also reflect Chinese culture's emphasis on emotional expression and subtlety [10].

From a linguistic point of view, the use of onomatopoeic words in both the Kazakh and Chinese languages, demonstrates the principle of sound symbolism, which is that vocal sounds carry meaning in themselves. Although specific sounds and their meanings vary across cultures, the use of sound symbolism through onomatopoeic words is a universal phenomenon. This suggests that our linguistic systems are not arbitrary, but are deeply connected to our sensory experience and cultural context.

Onomatopoeic words in the Kazakh and Chinese languages play a significant role in cultural expression. They reflect the unique experiences, values and perceptions of each culture and offer a rich source of information for linguistic and cultural research.

Onomatopoeic words can also reflect social norms and values. The sounds that a culture chooses to represent through onomatopoeia can reveal what is important or noteworthy to that culture. For example, a culture that has many words for different types of rain may place great importance on the natural world and weather phenomena.

Moreover, the way these words are used can also reflect social norms. For example, in some cultures, imitating certain sounds may be considered rude or inappropriate, while in others it may be seen as a sign of creativity and expressiveness.

In the Kazakh language, consider the onomatopoeic word “Шылышыл”, imitating the sound of flowing water. This word could reflect the importance of water sources in the nomadic lifestyle, symbolizing life and livelihood. Another example is “Шыр”, imitating the rustling of leaves. This may reflect the Kazakh people’s close connection with nature and their keen awareness of the environment, which is a crucial survival skill in a nomadic lifestyle.

In Chinese, consider the onomatopoeic word “滴滴” (di di), which imitates the sound of dripping water. This may reflect the cultural significance of water in Chinese philosophy, where it is seen as a symbol of wisdom and flexibility. Another example is “嗡嗡” (weng weng), which imitates the buzzing of bees. This may reflect Chinese culture’s recognition of harmony in nature, and the social structure of bees may symbolize order and industrialism.

Thus, onomatopoeic words in both the Kazakh and Chinese languages are not just linguistic features, but also mirrors of cultural norms, values and social structures.

Onomatopoeic words in Kazakh and Chinese offer a unique window into the social norms and values of each culture. They reflect the unique experiences, values and perceptions of each culture [11].

In Kazakh culture, onomatopoeic words are often used in folk tales and songs. They help create a rich and engaging narrative and reflect the close connection between culture and the natural world. For example, the word «Шыр» (shir), imitating the sound of rustling leaves, can be used in a folk tale to create atmosphere and set the scene.

In Chinese culture, onomatopoeic words are widely used in literature and popular culture. They are often used to add humor or express emotion. For example, the word “咕咕” (gugu), which imitates the sound of a cuckoo, can be used in comics for humorous effect.

Let's look at a few more examples.

“ЖЫЛЖЫЛ” - This word is used to imitate the sound of a galloping horse. This reflects the importance of horses in Kazakh culture and the attention to detail in language when it comes to describing the sounds associated with these significant animals.

«Күкір» - This word is used to describe the sound that a crow makes. This shows attention to detail in language when it comes to describing animal sounds, which would be important in a nomadic lifestyle where understanding animal behavior could be critical to survival.

«Дыбыс» - This word is used to describe a loud, booming sound similar to thunder. It reflects the exposure of the nomadic lifestyle to the elements and the importance of understanding and respecting the power of nature.

The Chinese language, with its tonal nature and pictographic writing system, also has a rich collection of onomatopoeic words. These words are often used in everyday conversation, literature, and even when naming various things.

“滴滴” (Didi) is a word used to imitate the sound of a car horn. It is also the name of a popular taxi app in China, similar to Uber.

“咕噜” (Gulu) is a word used to describe the sound of a rumbling stomach or the gurgling of boiling water. It is often used in playful or informal contexts.

“喵” (Miao) is the sound a cat makes, similar to «meow» in English. It is commonly used throughout China to describe the sound and also to refer to cats.

As we see, in both cultures these onomatopoeic words not only enrich the language, but also provide insight into cultural values, norms and ways of perceiving the world.

Next, we consider the issue of cultural connotations. Cultural connotations refer to the meanings that a word, phrase, or concept carries in a particular cultural context. These meanings go beyond the literal definition of the word and are shaped by the cultural experiences, beliefs, and values of people within that culture.

For example, In Western cultures, the use of white symbolizes purity and innocence, while in some Eastern cultures it is associated with mourning and departure from life. At the same time, the owl in Western cultures is often seen as a symbol of wisdom, and in some other cultures it can be considered a bad omen.

Understanding cultural connotations is critical in intercultural communication to help avoid misunderstandings and misinterpretations. This allows for a deeper understanding of the nuances of a culture and its language.

Let's consider onomatopoeic words associated with the sound of a rooster crowing in the Kazakh and Chinese languages.

In the Kazakh language, the word “Кыкыпiki” is used to imitate the crow of a rooster. In Kazakh culture, the crow of a rooster is often associated with dawn

and the beginning of a new day. It symbolizes awakening, renewal and the cycle of life.

In Chinese, the word "喔喔" (wowo) is used to imitate the crow of a rooster. However, in Chinese culture, the crowing of a rooster, especially at night, is often associated with bad luck or ominous events. It is believed that it drives away evil spirits.

We will also consider onomatopoeic words associated with the sound of wind in both languages.

In the Kazakh language, the word "Шыу-шыу" is used to imitate the sound of the wind. In Kazakh culture, wind often has a negative connotation. This is due to harsh weather conditions, which can make the nomadic lifestyle difficult.

In Chinese, the word "呼呼" (huhu) is used to imitate the sound of wind. However, in Chinese culture, wind often has a positive connotation. It is associated with change, freedom and the movement of Qi (life force or energy flow).

Now let's look at onomatopoeic words associated with the sound of a baby crying.

In the Kazakh language, the word "Ары-ары" is used to imitate the sound of a baby crying. In Kazakh culture, a child's cry is often seen as a sign of life and vitality. This is considered a blessing and a symbol of continuation of the family line.

In Chinese, the word "哇哇" (wawa) is used to imitate the sound of a baby crying. However, in Chinese culture, a baby's crying, especially at night, is often associated with anxiety and bad luck.

Thus, although both words imitate the same sounds, they carry opposite cultural meanings in Kazakh and Chinese cultures.

Note that onomatopoeic words are a rich and expressive part of the language that carries deep cultural connotations. They are shaped by and reflect the unique sensory experiences, cultural practices, and belief systems of a society. Although the specific forms and meanings of onomatopoeic words vary across languages and cultures, they all have a universal cognitive basis that transcends geographic and cultural boundaries.

Conclusion

The study of onomatopoeic words in this study revealed their significant cultural distinctiveness in Kazakh and Chinese linguistics. These background imitations play an important role in the process of language acquisition and development. Their influence is not limited to the sphere of spoken language, but extends to written discourse, poetry and literature, thereby maximizing the realism of the text and the short-term interaction with the reader.

In the latter culture, onomatopoeic words act as evidence of unique sensory experiences, cultural practices and belief systems, and principles of society. Within Kazakh culture, these words often resonate with the characteristics of nomadism and close relationships with nature. Conversely, the Chinese linguistic system uses onomatopoeic words to add expressiveness and emotion to the language, often finding its way into translation, poetry and popular culture.

Despite differences in the specific forms and meanings of onomatopoeic words in different linguistic and cultural traditions, they are based on a universal cognitive basis that transcends territorial and cultural boundaries. This study demonstrates the richness and expressiveness of onomatopoeic words, highlighting their role in enhancing the dynamism and cultural sensitivity of our communication. While linguistic research continues, the study of onomatopoeic words provides a needed perspective, reminding us of sounds that, although deeply rooted in their cultural period, remain common across countries.

REFERENCES

[1] Isyangulova G.A. Istoriya izucheniya podrazhatelnyh slov i ih mesto v sisteme chastey rechi [History of the study of imitative words and their place in the system of parts of speech] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – 2015. – T.20. – №2. – S. 552-555. [in Rus.]

[2] Kymissis E., Poulson C.L. The history of imitation in learning theory: the language acquisition process. Electronic resource. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/2230633/> (access date 06/17/2024).

[3] Notkin L.I. Imitatsiya obscheniya pri obuchenii inostrannomu yazyku [Imitation of communication when teaching a foreign language] // Vestnik RGGU. Seriya «Psixologiya. Pedagogika. Obrazovanie». – 2018. – №3(13). – S. 41–51. [in Rus.]

[4] Protsess ovladeniya rechyu [The process of mastering speech]. <https://helpiks.org/1-38579.html> 06.17.2024 [in Rus.]

[5] Alkenova S.N. Issledovanie klasterov podrazhatelnyh slov angliyskogo i kazahskogo yazykov [Study of clusters of imitative words in English and Kazakh languages]. <https://www.gramota.net/materials/2/2015/2-2/3.html> 06.16.2024 [in Rus.]

[6] Sharafetdinova Z.G. Podrazhatelnye slova v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke [Imitative words in the modern Tatar literary language: abstract. diss. on sois] / avtoref. diss. na sois. uchen. step. kand. fil. nauk. – Kazan, 2007. – 24 s. [in Rus.]

[7] Ashmarin A.I. O morfologicheskikh kategoriyaх podrazhaniy v chuvashskom yazyke [On the morphological categories of imitation in the Chuvash language]. – 1928. – 128 s. [in Rus.]

[8] Kornilov G.E. K teorii imitativov i dannye chuvashskikh dialektov [On

the theory of imitatives and data from Chuvash dialects] // Dialekty i toponimiya Povolzh'ya. – 1978. – V.5. – S. 122–123. [in Rus.]

[9] Obschetyurkskaya, kazahskaya etnonimiya v pantopohronii i problemy tipologicheskoy universalii tyurkskie yazyki [Common Turkic, Kazakh ethnonymy in pantopochrony and problems of typological universality of Turkic languages]. <https://uchebana5.ru/cont/1813868-p8.html> 06.16.2024 [in Rus.]

[10] Zong M. Comparison of English and Chinese onomatopoeic vocabulary (based on the novel “The secret life of bees” by S. M. Kidd and its translation into Chinese). 2022. <https://docviewer.yandex.kz/view/0/> 06.18.2024

[11] Yazyk kak otrazhenie istorii i kultury naroda [Language as a reflection of the history and culture of the people]. <https://infolesson.kz/statya-na-temu-yazyk-kak-otrazhenie-istorii-i-kultury-naroda-5279853.html> 06.15.2024 [in Rus.]

[12] Nurgalieva A.A. Elikteuish sozdardi audarudaghy qindyktar S. Muratbektiñ «Zhusan isi» / «Gorkiy zapakh polyni» povesi mysalynda [Difficulties in translating imitative words on the example of S. Muratbek's story «The Smell of Wormwood» / «The Bitter Smell of Wormwood»] // Izvestiya KazUMOiMIA imeni Ablai Khana seriya «Filologicheskie nauki». – 2023. – №4(71). – B. 292-303. [https://doi.org/10.1016/S0095-4470\(02\)00072-4](https://doi.org/10.1016/S0095-4470(02)00072-4) [in Kaz.]

[13] Shadowing latency and imitation: the effect of familiarity with the phonetic patterning of English // Journal of Phonetics. – 2003. – №31. – P. 63-79.

[14] Alieva V. N. Zvukopodrazhaniya sovremennogo russkogo yazyka kak razvivayuschiysya razryad slov [Onomatopoeia of the modern Russian language as a developing category of words]. file:///C:/Users/User/Downloads/zvukopodrazhaniya-sovremennogo-russkogo-yazyka-kak-razvivayuschiysya-razryad-slov.pdf 06.17.2024 [in Rus.]

ОНОМАТОПОЕИЯЛЫҚ СӨЗДЕРДІҢ МӘДЕНИ МӘНІ

*Дәлелқызы Қ.¹, Мәсімханұлы Д.², Әбіденқызы А.³

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақаладағы зерттеу қазақ және қытай тілдеріндегі ономотопеялық сөздердің мәдени мағынасына назар аударады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – осы тілдердегі ономотопеялық сөздерге салыстырмалы талдау жасау. Зерттеу қарастырылып отырған мәдениеттердегі ономотопеялық сөздердің негізгі рөлін көрсетеді. Бұл зерттеуде қазақ және қытай тілдеріндегі ономотопеялық сөздердің фонетикалық жүйесі мен оның қолданылуына әсері, ономотопеялық сөздердің жасалуында және қолданылуында маңызды рөл атқаратын мәдени контекст зерттеледі. Ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы – ономотопеялық сөздердің мәдени мағынасы туралы құнды мәліметтер береді және мұндай сөздердің әртүрлі

қолданыстарын көрсететін тілдік және мәдени әртүрлілікті кеңірек түсінуге ықпал етеді. Негізгі зерттеу әдістері ономатопеяның корпустық және диахрондық талдауы болды; мәтіндерді жанрлық және функционалдық талдау; жүйелі лексикографиялық және мәдени салыстырмалы талдау; лингвистикалық дереккөздерді таңдау және тексеру әдісі; фонетикалық және семантикалық-прагматикалық интерпретацияны қоса алғанда, жан-жақты салыстырмалы лингвистикалық талдау. Зерттеу нәтижесінде қазақ және қытай тілдеріндегі ономатопеялық сөздердің көп ортақтығы бар деген қорытындыға келді, бұл олардың осы мәдениеттердегі әмбебаптығын растайды. Олар әр мәдениеттің бірегей құндылықтарын көрсететін мәдени көріністе маңызды рөл атқарады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы – оның тіл біліміне қосқан үлесі, ономатопеялық сөздердің тіл дамыту мен оқытудағы рөлін, олардың қалыптасуына дыбыстық және жазбаша әсер етуші ықпалын тереңдете түсуінде. Тәжірибелік маңыздылығы мәдени құндылықтарды және тілді қолдану контекстін жақсырақ түсіну арқылы Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдениетаралық қарым-қатынас пен өзара түсіністікті жақсартуда жатыр, бұл түсініспеушіліктерді болдырмауға көмектеседі.

Тірек сөздер: ономатопеялық сөздер, тілдің дамуы, мәдени маңызы, қазақ тілі, қытай тілі, салыстырмалы талдау, тілдің дыбыстық жүйесі, жазба тіл жүйесі, эмоциялық өрнек

КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ

*Далелкызы К.¹, Масимханулы Д.², Абиденкызы А.³

*¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

^{2,3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Аннотация. Исследование в данной статье сосредоточено на культурном значении звукоподражательных слов в казахском и китайском языках. Основной целью в данной статье является проведение сравнительного анализа звукоподражательных слов в этих языках. Исследование подчеркивает ключевую роль звукоподражательных слов в рассматриваемых культурах. В рамках данного исследования проведено изучение фонетической системы и ее влияния на использование звукоподражательных слов в казахском и китайском языках, а также изучение культурного контекста, который играет значительную роль в формировании и использовании звукоподражательных слов. Научная и практическая значимость - дает ценную информацию о культурном значении звукоподражательных слов и способствует расширенному пониманию языкового и культурного разнообразия, которое показывает различные варианты использования таких

слов. Основными методами исследования были корпусный и диахронный анализ ономотопеи; жанрово-функциональный анализ текстов; системный лексикографический и культурный сопоставительный анализ; метод отбора и верификации лингвистических источников; комплексный сравнительный лингвистический анализ, включая фонетическую и семантико-прагматическую интерпретацию. В результате исследования сделаны выводы о том, что звукоподражательные слова в казахском и китайском языках имеют много общего, что подтверждает их универсальность в этих культурах. Они играют важную роль в культурном выражении, отражая уникальные ценности каждой из культур. Теоретическая значимость исследования заключается в его вкладе в лингвистику, углубляющем понимание роли звукоподражательных слов в языковом развитии и обучении, а также влияния фонетической и письменной систем на их формирование. Практическая значимость заключается в улучшении межкультурной коммуникации и взаимопонимания между Казахстаном и Китаем через лучшее понимание культурных ценностей и контекста использования языка, что поможет избежать недоразумений.

Ключевые слова: звукоподражательные слова, развитие языка, культурное значение, казахский язык, китайский язык, сравнительный анализ, фонетическая система языка, письменная система языка, эмоциональное выражение

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 10.09.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about authors:

Dalelkyzy Karakat – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, 50040, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Karakat126@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1485-1538>

Massimkhanuly Duken – Doctor of Philology, General Director of the Institute of Oriental Studies named after. R.B. Suleimenova KN MNVO RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: masimkhan-63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>

Abidenkyzy Ainur – PhD, leading researcher at the Institute of Oriental Studies named after. R.B. Suleimenova KN MNVO RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ainurbai-67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>

Авторлар туралы мәлімет:

Дәлелқызы Қаракат – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: Karakat126@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1485-1538>

Мәсімханұлы Дүкен – филология ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: masimkhan-63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>

Әбиденқызы Айнұр – PhD, ҚРҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, e-mail: ainurbai-67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>

Сведения об авторах:

Далелкызы Каракат – докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: Karakat126@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1485-1538>

Масимханұлы Дукен – доктор филологических наук, генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: masimkhan-63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-1499>

Абиденкызы Айнур – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: ainurbai-67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0109-4347>

UDC 81

IRSTI 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.007>

LINGUO-CULTURAL STUDY OF FAMILY TRADITIONS IN ENGLISH AND KAZAKH PROVERBS

Duisenova K.B. ¹, * Zhampeiis K.M. ², Sarbassova A.E. ³, Aleshinskaya E.V. ⁴

^{1,3} Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*² Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

⁴ National Research Nuclear University MRPhI, Moscow, Russia

Abstract. The study examines family traditions in English and Kazakh proverbs through linguocultural analysis in order to identify key values, norms and ideas about family life in these societies. The study is intended to compare the linguocultural features of family traditions in the two cultures through the analysis of proverbs related to roles of family members, relationships and responsibilities within the family. It reveals both common themes such as respect, loyalty and the importance of family relations, as well as different cultural perspectives conditioned by historical, social and religious factors.

The results of the study focus on the macro-concept of “family” in Kazakh-English proverbs, emphasizing the significance of both linguistic and cultural aspects. The study shows that proverbs serve as important cultural markers that transmit and preserve family values, passing them on from generation to generation. The research used methods of linguacultural analysis, methods of comparison and semantic analysis of proverbs and sayings. Comparative analysis of proverbs provides an opportunity to understand the cognitive and cultural features of family life in Kazakh and English societies, revealing how language expresses and transmits cultural identity and traditions through generations.

The practical value of the work lies in the fact that the results can be used for further research in the field of ethnolinguistics, linguocultural and intercultural semantics. The study revealed differences in the perception of the concept of ‘family’ in English and Kazakh cultures. English proverbs show a balance between rationality and sentimentality in family relationships, while Kazakh proverbs emphasize collective values. This study is an important contribution to understanding the inner world and national differences of ethnic groups. The study classified proverbs based on linguocultural analysis, which made it possible to identify common spiritual and cultural values that unite these peoples.

Keywords: linguo-cultural analysis, traditional values, national identity, Kazakh proverbs, English proverbs, family proverbs, comparative analysis, traditions, customs, cultural values

Introduction

In the era of globalization, people have become more connected than ever, leading to a deeper interest in understanding diverse cultures and communication styles. The rapid exchange of ideas, values, and traditions across borders has fostered a curiosity to explore how people from different backgrounds interact, express themselves, and interpret the world. As global norms and Western influences spread, concerns have emerged that local traditions and languages may be overshadowed or gradually eroded, leading to a loss of cultural distinctiveness.

Though the Kazakh and English cultures come from distinct origins and have dissimilar languages, numerous parallels emerge when examining their linguistic and cultural expressions, which carry rich cultural insights. It would be mistaken to assume these shared values are exclusive to Eastern cultures. In fact, the cultural continuity between the Turkic-origin Kazakhs and the English—whose historical trajectory was intertwined with French influence. Moreover, Kazakh culture owes much to the impact of Islam, which shaped the spiritual and cultural landscape across Eurasia. But the English have differences in culture, language, religion and worldview as it is affected and belongs to Western culture. So, there are significant cultural and spiritual similarities between these groups.

This study, centered on the universal concept of family relations, aims to foster intercultural tolerance between the English and Kazakh peoples and serves as a valuable reference for comparative research on culturally distinct ethnic groups. The English and Kazakh languages are unrelated, and their speakers represent two contrasting cultural traditions: one rooted in Asian values, the other shaped by Western norms. This research seeks to uncover the cultural code embedded in English linguistic and cultural expressions of the concept of ‘family’ by comparing English proverbs with Kazakh cultural patterns. The geopolitical shifts, information conflicts, and political instability, fostering intercultural and interfaith understanding through language is a key focus of this research. To develop our research on the lingo-cultural study of family traditions in English and Kazakh proverbs, we try to consider the following research questions:

- What are the common themes and structures in proverbs related to family traditions in both English and Kazakh cultures? How do these reflect cultural values and attitudes toward family roles?
- How do the proverbs express the cultural values and social norms surrounding family and relationships in English and Kazakh societies?
- How have historical and societal changes influenced on family traditions reflected in proverbs across these cultures?

The linguistic representations of the world reveal both ethnic similarities and differences among speakers of unrelated languages and different cultures through linguo-cultural analysis, reflecting each nation’s unique worldview. All these values can be defined through the analysis of linguistic units, like proverbs

and saying. The concept 'Family' is one of the topics which helps to reveal the linguocultural analysis of traditional values. Despite forming in diverse cultural environments, various cultures share universal concepts and values—such as views on nature, natural phenomena, existential truths, thought processes, judgments, customs, superstitions, and rituals—that are common to humanity. Meanwhile, the notion of 'family' is a conventional cultural construct that influences people's lives, values, and customs, often resulting in shared patterns across cultures.

In general, this study focuses not only on the examination of the linguistic and cultural nuances of family concept and family relations but also to highlight the shared cultural and worldview perspectives on family values of two traditions of the English and Kazakh peoples. The distinct development of each culture contributes to a broader sense of identity for both the English and Kazakh nations. The findings of this linguo-cultural study are intended to further enhance cultural relationships in our society and provide a foundation for future research by scholars worldwide.

Materials and Methods

The research employs a combination of linguo-cultural analysis, thematic classification, semantic analysis, and comparative methodology to examine family-related proverbs in English and Kazakh. The rationale for employing these methods lies in the dual linguistic and cultural nature of proverbs, which function not only as language units but also as carriers of cultural meaning and social values.

The study is based on a corpus of over 200 proverbs collected from authoritative Kazakh and English proverb dictionaries and databases. The selection of proverbs was guided by the following criteria:

- Relevance to family themes: Only proverbs explicitly referring to family roles, kinship, marriage, traditions, and intergenerational relations were included.
- Cultural representativeness: Proverbs were selected that reflect culturally significant ideas about family in each society.
- Lexical and semantic clarity: Proverbs with clearly identifiable key terms (e.g., mother, father, children, home, marriage) were prioritized for accurate semantic comparison.

The research proceeded in the following stages:

Linguo-cultural analysis: This method was used to identify cultural values embedded in proverbs. Each proverb was interpreted in its cultural context by referencing historical, social, and religious backgrounds. For instance, Kazakh proverbs were analyzed with attention to nomadic culture, Islam, and collective kinship structures, while English proverbs were examined within the framework of Western individualism and Christian traditions.

Thematic classification: Proverbs were grouped into six conceptual categories—(1) family traditions, (2) family member roles, (3) family relationships, (4) cultural values, (5) intergenerational wisdom and respect, and (6) marriage and partnership. These categories emerged inductively from the dataset, allowing for a structured comparative analysis.

Semantic analysis: Key lexical items and metaphorical structures were analyzed to reveal implicit meanings. Attention was given to symbolic representations (e.g., trees, animals, homes) and how they convey specific values in each culture.

Contrastive-comparative analysis: Proverbs from both languages were compared within each thematic category to identify both convergent (shared) and divergent (culture-specific) values. For example, while both English and Kazakh cultures value family honor, the mechanisms for expressing and preserving it differ substantially.

To enhance the objectivity of the analysis, tables and visual diagrams were used to present quantitative distributions of themes and semantic features. These visual tools helped to map the prominence of specific values (e.g., respect for elders, individual responsibility, collective unity) across the two cultures.

This multifaceted methodology ensures that the linguistic forms are not examined in isolation but are interpreted within their socio-cultural and ethnolinguistic frameworks, providing a reliable and replicable model for further comparative paremiological research.

Results

This research is conducted within the framework of the anthropocentric paradigm of linguistics and the ongoing development of linguistic and cultural studies. Numerous works emphasize the importance of understanding national culture through language units and the cumulative function of language. Prominent global linguists who have contributed to ethnolinguistics and linguistic-cultural studies include A. Mussa-Akhunov [1], V.V. Vorobev [2], E. Zhanpeisov [3], A. Kajdar [4], K.K. Sadirova and G. Nauryzbaikyzy [7] are recognized as the scientific founder of this field within Kazakh linguistics. Additionally, scholars who have explored the ethno-cultural analysis of English proverbs include G. Akhmetova [5], An Lan and Shan Shiguo [8]. Kazakh scholar A.M. Kurkimbayeva [6], through a comparative study of travel bloggers' posts in English and Kazakh, found that in both languages, the majority of the content emphasizes respect for the traditions and customs of tourist destinations. As a result of her research, she introduced the concept of the “tactic of respect for the traditions of a tourist destination” into academic discourse.

In today's increasingly multicultural, multilingual, and multi-faith society, there is a growing need to mobilize all scientific disciplines toward shared

goals. In a culturally rich and socially interconnected environment where various nationalities interact, cultural assimilation naturally occurs. This helps to develop general understandings and beliefs in their social life within different groups. According to An Lan and et al, this trend often impacts smaller ethnic groups. Furthermore, advances in science and technology have accelerated the incorporation of diverse elements, including language [8, p. 12].

There are not many research works on the comparative study of family proverbs. The analysis in the article of Alashbayeva, et al. (2020), effectively categorizes proverbs based on familial values, roles, and relationships, and presents insightful interpretations of how these elements reflect cultural identities. The discussion skillfully connects the findings to broader cultural narratives, showing that proverbs serve as a cultural bridge between Kazakh and Dungan communities [10, p. 738].

Another study of comparative linguistics by An Lan and others (2023) employs comparative and ethno-cultural analysis to examine marriage proverbs, focusing on the linguistic and cultural aspects that illustrate each culture's worldview. The authors categorize proverbs based on themes such as family hierarchy, gender roles, and societal expectations. This categorization allows for a structured comparison, revealing how marriage is framed within each culture's unique context [9, p. 14].

As A. Kuraluly stated that a deeper comparative analysis could enrich the understanding of subtle differences in the representation of family within each culture, enhancing the cross-cultural value of the study. The study reinforces the study's contribution to understanding Kazakh and English family values through proverbs. It succinctly ties back to the research objectives, though offering more concrete suggestions for future research would be beneficial for advancing the study's implications [12, p. 102].

A key aim of linguo-cultural studies is to explore and analyze the rich spiritual heritage embedded in language. Researchers, J.M. Mankeeva (2008), F. Orazakynkyzy and et al. have demonstrated that national identity, culture, and spiritual values are intricately expressed through linguistic forms [7, 13]. The linguo-cultural research can be organized not only dealing with lexical elements, but also the linguo-cultural aspect which helps to define the interrelations between culture and language [14, p. 303]. To organize our findings, we categorized them into several subtopics.

According to An Lan and Shan Shiguo (2023), the findings highlight that English family proverbs convey a balanced view of marriage and love, advocating for a union grounded in both rationality and sensibility rather than impulsive or blind action. This rational approach to choosing a partner reflects an advanced and sober perspective on relationships, emphasizing thoughtful decision-making. English proverbs tend to emphasize individualism, progress,

and pragmatism. The authors use a comparative approach to highlight the unique features of each language's proverbs and sayings. They analyze the structural and semantic distinctions, demonstrating how similar concepts can be conveyed differently depending on cultural context. For instance, while English might use an idiom related to animals to convey wisdom, Kazakh might employ references to traditional customs or natural elements specific to its cultural setting [9].

Additionally, the proverbs illustrate the rising status of women in different societies, indicating progressive views on gender roles within marriage. The authors explore unique cultural expressions within each language, focusing on how these phraseological units reflect social norms, values and cultural attitudes. The study emphasizes how proverbs and idioms serve as carriers of cultural knowledge. Kazakh phraseological units, for instance, frequently reflect nomadic life and close connections to nature, whereas proverbs often carry historical and social undertones linked to communal and rural life. In general, the concept of "family" holds a central place in English spiritual values, with the English placing high importance on family traditions, as reflected in numerous proverbs, idioms, and cultural terms. The concept of 'family' exists as a fundamental notion in every culture. The concept of different languages depends on the worldview and understanding of the world around them. Linguo-cultural aspect of language is reflected in proverbs which are hackneyed expressions developed through centuries and pass from generation to generation.

Discussion

Human nature often distances itself from the unknown, yet the modern evolution of civilization focuses on bridging inter-ethnic divisions and fostering intercultural communication, primarily through language learning and the promotion of spiritual and material culture. Linguistics plays a unique role in meeting this goal, and we should remember that language often preserves historical insights beyond what historians can document. Language and religion are fundamental to the history of any nation, evolving together to shape its essence, character, and spiritual culture [11, p. 33].

Comparative paremiology demonstrates that cultures around the world share many similarities, despite the geographical and cultural distances that separate them. Regardless of the differences in their historical development or the structures of their political and economic systems, nations often resemble one large family. In this context, the comparative study of proverbs serves as an important tool for promoting intercultural dialogue, enhancing mutual understanding, and fostering closer connections between diverse communities [15].

A lingo-cultural study of family traditions through English and Kazakh proverbs offers rich insights into the cultural values, social structures, and historical contexts that shape family relationships in both societies. Proverbs

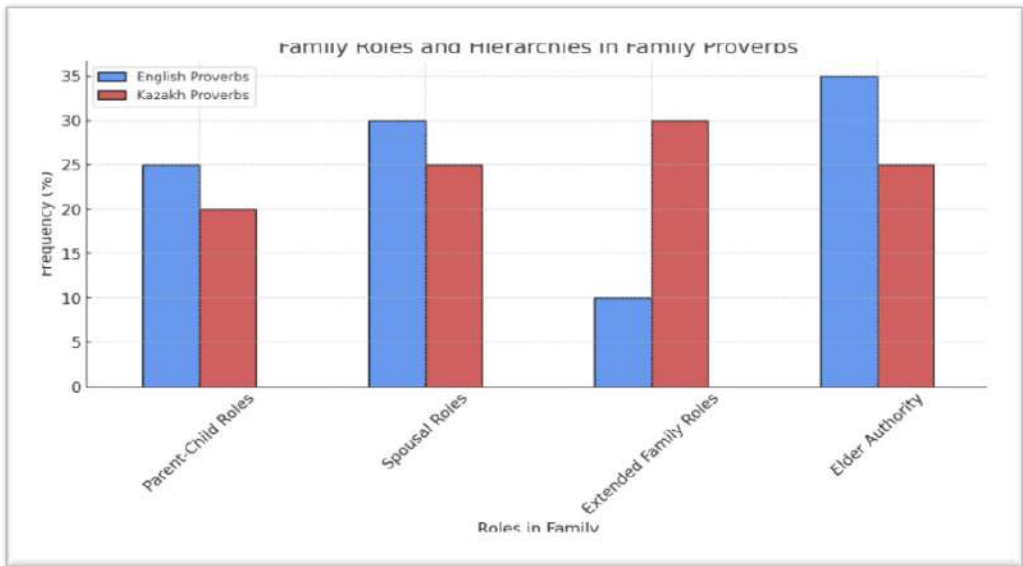
in these languages reflect the norms, values, and expectations that each culture places on family, often encapsulating wisdom passed down through generations. We analyzed more than 200 proverbs and sayings related to Family concept in two languages. Here’s an analysis based on common themes, cultural values, and linguistic aspects:

1. *Family Roles and Hierarchies in Family proverbs*

Analysis shows that both English and Kazakh proverbs assign specific roles to family members, reflecting traditional family structures. English proverbs often emphasize individual roles within the family and the value of self-reliance within family contexts. For example, ‘*Blood is thicker than water*’ suggests that family bonds hold a special, enduring significance, often implying loyalty and support.

Kazakh proverbs frequently reflect the extended family structure, with a focus on respect for elders and the central role of family unity in society. An example is the Kazakh proverb ‘*A tree is known by its fruits; a person, by their family,*’ highlighting the idea that an individual’s value and reputation are tied closely to their family’s honor and achievements.

Family Roles and Hierarchies in Family Proverbs is classified into 4 subtopics: parent-child roles, spouse roles, extended family roles and elder authority. The following Picture 1 shows the distribution of roles and hierarchies as expressed in family-related proverbs in Kazakh and English languages.

Picture 1 – Family Roles and Hierarchies in Family proverbs

Quantitative analysis (as presented in Table 1 and Figure 1) indicates the following distribution:

Parent-Child Roles: Represented in 25% of English proverbs and 20% of

Kazakh proverbs, showing a moderate focus on the roles between parents and children.

Spousal Roles: Emphasized in 30% of English proverbs and 25% of Kazakh proverbs, indicating the importance of marriage and partnership dynamics.

Extended Family Roles: Stronger in Kazakh proverbs (30%) compared to English proverbs (10%), reflecting the cultural significance of extended family in Kazakh tradition.

Elder Authority: This category appears in 35% of English proverbs and 25% of Kazakh proverbs, showing a significant emphasis on respect for authority figures across generations, especially in English culture.

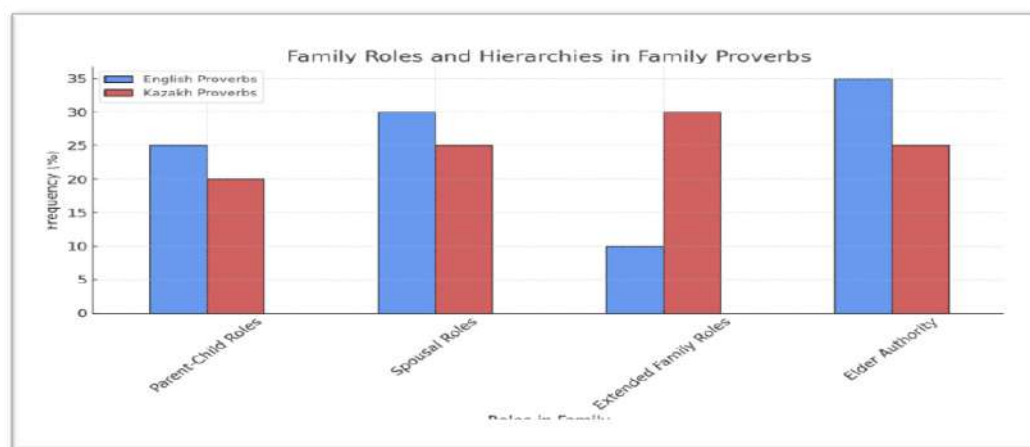
Both cultures exhibit a strong emphasis on the roles and hierarchies within families, with English proverbs highlighting elder authority and spousal roles, while Kazakh proverbs place greater importance on extended family relationships. This distinction underscores the communal aspect of Kazakh culture, where extended families play a pivotal role in social structure.

2. Cultural Values of Kinship and Community

English proverbs about family tend to underscore individualism and the concept of family as a chosen support system. '*A house divided against itself cannot stand*' implies that family unity is important but also acknowledges the fragility of relationships within it.

As for the Kazakh proverbs, they place greater emphasis on communal values, loyalty, and the family as a collective. For instance, '*Seven sons are not too many for one father*' reflects the value placed on large, interconnected family structures, where each member contributes to the family's strength and survival.

The following Picture 2 shows the distribution of roles and hierarchies expressed in family-related proverbs.

Picture 2 – Cultural Values of Kinship and Community

The Picture 2 depicts values associated with kinship and community, based on Kazakh family proverbs:

Loyalty: Accounts for 40%, showing a significant emphasis on loyalty within the family.

Unity: 30% of proverbs highlight unity, underscoring the importance of togetherness within Kazakh culture.

Collective Responsibility: This value constitutes 20%, emphasizing the shared duties and collective responsibility among family members.

Community Support: Represented in 10% of proverbs, reflecting the value of mutual aid within the community.

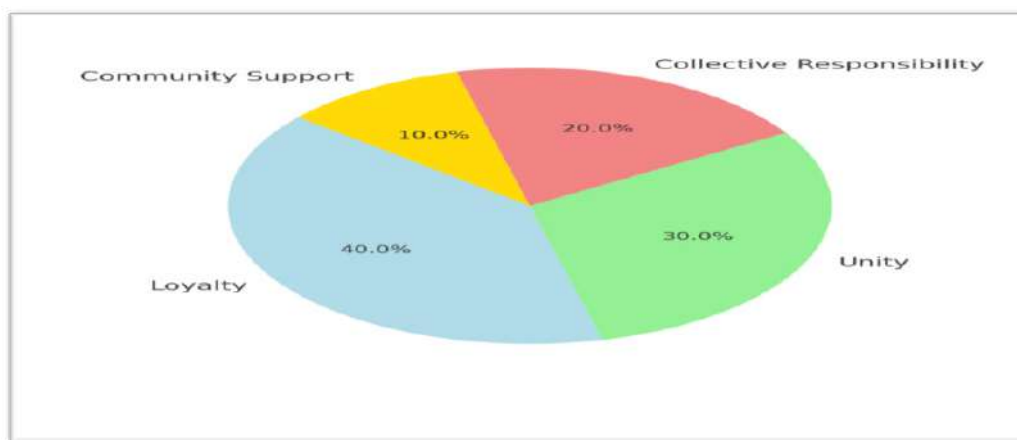
The analysis of kinship values indicates a pronounced emphasis on loyalty and unity within Kazakh proverbs, reflecting the deep-rooted cultural significance of community ties. English proverbs, while also valuing kinship, demonstrate a more individualistic perspective, focusing on personal relationships.

3. Intergenerational Wisdom and Respect in Family proverbs

In English Proverbs, there is a respect for generational knowledge, but it is often mixed with a sense of independence or critical reflection. This proverb implies that children learn through the trials set by their parents, which may also imply a developmental transition from dependence to independence.

In this sense, Kazakh culture highly regards elders, viewing them as custodians of wisdom and tradition. Proverbs like '*A child who does not respect their elders is like a bird without wings*' stress the importance of honoring elders as a fundamental social duty, with elder respect being essential for a well-rounded person and society.

Intergenerational Wisdom and Respect in Family Proverbs can be subdivided into: respect for elders, parental guidance, inherited wisdom and family traditions. The following Picture 3 compares the emphasis on respect for elders, inherited wisdom, and generational influence in English and Kazakh family proverbs.

Picture 3 – Wisdom and Respect in Family proverbs

Respect for Elders: This value is prominent in Kazakh proverbs, making up 30%, compared to 20% in English proverbs. It highlights the deep respect for elders within Kazakh family traditions.

Parental Guidance: 25% in English proverbs and 20% in Kazakh proverbs, reflecting the role of parents as figures of guidance in both cultures, though slightly more so in English.

Inherited Wisdom: Present in 30% of English proverbs and 25% of Kazakh proverbs, showing an appreciation for wisdom passed down through generations.

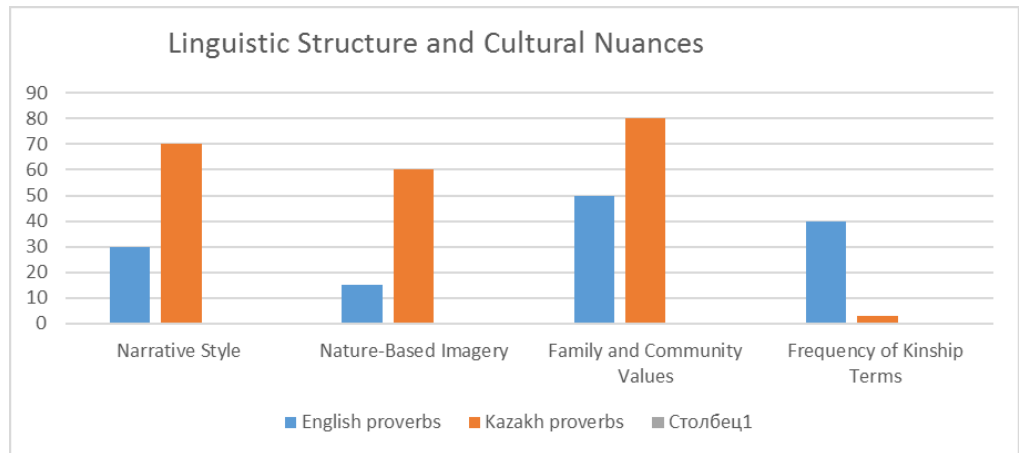
Family Traditions: Equal focus in both cultures at 25%, indicating that family traditions are valued consistently in both English and Kazakh proverbs.

These descriptions provide a clear understanding of how both English and Kazakh proverbs emphasize family roles, respect for elders, and the transmission of values across generations. The findings show that respect for elders is a cornerstone of both cultures, though Kazakh proverbs place a higher premium on this value. This reflects a cultural tradition that prioritizes wisdom and the role of elders in guiding family dynamics. The analysis of kinship values indicates a pronounced emphasis on loyalty and unity within Kazakh proverbs, reflecting the deep-rooted cultural significance of community ties. English proverbs, while also valuing kinship, demonstrate a more individualistic perspective, focusing on personal relationships.

4. Linguistic Structure and Cultural Nuances

English proverbs tend to be brief and metaphorical, often prioritizing clarity and simplicity, which aligns with the broader linguistic tendency toward conciseness. The expressions frequently employ direct imagery, like ‘*The apple doesn’t fall far from the tree*’ to suggest inherited characteristics within families.

Kazakh proverbs, shaped by an oral tradition, are often more elaborate and narrative. They frequently use nature-based imagery that is deeply rooted in Kazakh nomadic life. For instance, ‘*A family is like a herd of horses: unity makes them stronger*’ uses the imagery of animals, which holds significance in Kazakh culture, to convey the importance of family unity. The Picture 4 below presents a comparison of linguistic structure and cultural nuances between Kazakh and English proverbs.

Picture 4 – Linguistic Structure and Cultural Nuances

Narrative Style (Percentage of Proverbs with Elaborate Narratives): Kazakh: 70% (more detailed and narrative) English: 30% (more concise and direct).

Nature-Based Imagery: Kazakh: 60% (often includes animals, landscapes) English: 15% (sparse use of nature-based imagery).

Family and Community Values: Kazakh: 80% (emphasis on unity and community) English: 50% (some focus on family, often individual responsibility).

Frequency of Kinship Terms (e.g., family, siblings): Kazakh: 75% English: 40%.

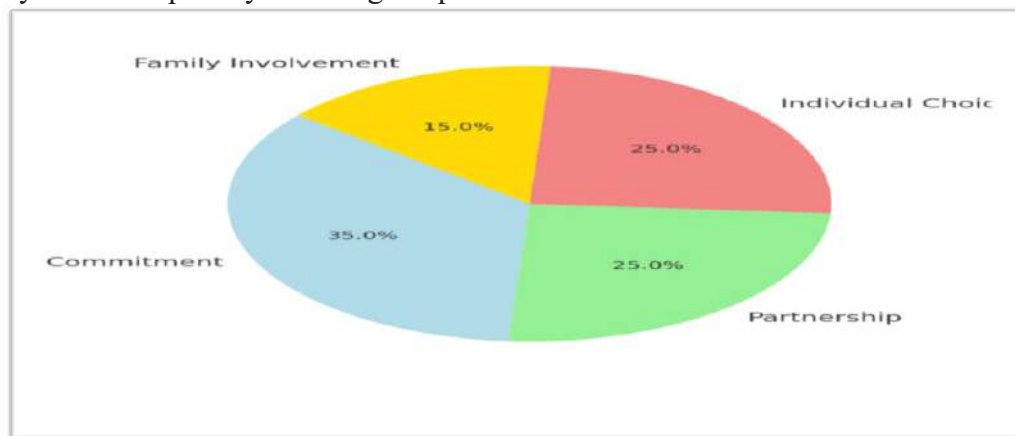
The differences in linguistic structures reveal a broader narrative style in Kazakh proverbs compared to the concise nature of English proverbs. This indicates not only a linguistic diversity but also a cultural preference for storytelling in Kazakh traditions, emphasizing the sharing of knowledge through narratives. Kazakh proverbs, shaped by an oral tradition, are often elaborate and narrative in nature. The Kazakhs frequently use nature-based imagery deeply rooted from Kazakh nomadic life, such as animals, landscapes, and pastoral themes.

5. Perspective on Marriage and Family Dynamics

The marriage and family dynamics are often framed with pragmatic undertones in English proverbs. They reflect a view of marriage as a personal commitment and social institution. For example, *‘Marry in haste, repent at leisure’* warns of the potential pitfalls of impulsive decisions, emphasizing thoughtfulness in marital commitments.

Kazakh proverbs on marriage reflect the broader community’s role in family affairs, highlighting marriage as an important alliance. *‘Marriage is not a game, but a serious decision’* underscores the communal expectation that marriage should be entered into responsibly, with full consideration of family and social implications.

The Picture 5 shows the focus on various aspects of marriage and family dynamics as portrayed in English proverbs.

Picture 5 – Concepts of Legacy and Generational Continuity

The Picture 5 reveals the following focus areas in English proverbs:

Commitment: Accounts for 35%, showing marriage as a key commitment.

Partnership: 25% of proverbs reflect the partnership aspect, underlining equality within marriage.

Individual Choice: Emphasized in 25%, indicating personal choice as a valued aspect.

Family Involvement: Comprising 15%, it reflects the family's role in marital decisions.

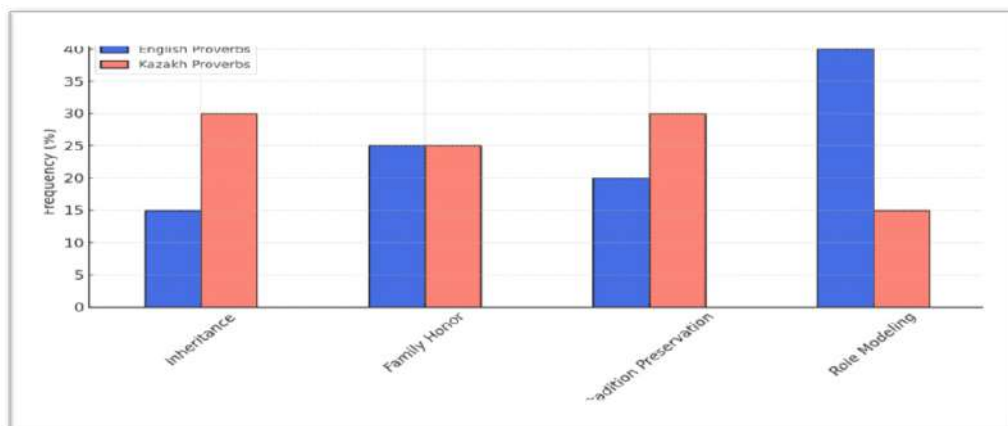
The analysis indicates that both cultures recognize the significance of marriage, but the nuances in English proverbs emphasize personal choice and commitment, whereas Kazakh proverbs highlight the collective involvement of family in marital decisions.

6. Concepts of Legacy and Generational Continuity

English proverbs often focus on individual legacy within the family context. For instance, '*Like father, like son*' expresses a belief in generational continuity in personality or skill, yet this continuity is seen through an individualistic lens, with each generation standing on its own.

Kazakh proverbs emphasize the importance of familial lineage and collective legacy. A Kazakh proverb like '*The roots give strength to the tree*' suggests that one's ancestors are a fundamental source of strength, grounding, and identity for future generations, which highlights the collectivist value placed on family legacy.

The Picture 6 compares the focus on concepts of legacy and generational continuity in English and Kazakh family proverbs and the subtopics related to this topic.

Picture 6 – The comparative focus on legacy and continuity

The statistical data shows that:

Inheritance: Represented in 15% of English proverbs and 30% of Kazakh proverbs, highlighting a stronger emphasis on inheritance within Kazakh culture.

Family Honor: Found in 25% of English and Kazakh proverbs, illustrating a shared value in family honor.

Tradition Preservation: 20% in English and 30% in Kazakh proverbs, with Kazakh culture more focused on preserving family traditions.

Role Modeling: Emphasized in 40% of English proverbs and 15% of Kazakh proverbs, with English proverbs more frequently reflecting ideals of modeling behavior across generations.

The data analysis demonstrates both similarities and distinct cultural priorities in how family roles, values, marriage, and legacy are portrayed in English and Kazakh proverbs. The focus on concepts of legacy reveals a shared value in preserving family honor and traditions across generations, with Kazakh proverbs showing a stronger emphasis on inheritance and tradition preservation, highlighting the importance of cultural continuity.

In summary, English and Kazakh proverbs encapsulate distinct family values shaped by cultural context. English proverbs often reflect individualism, pragmatism and an emphasis on personal choice within family dynamics. In contrast, Kazakh proverbs embody a collectivist worldview, prioritizing family loyalty, respect for elders, and the importance of maintaining familial unity. These differences in expression and thematic emphasis underscore the diverse ways in which family traditions are valued and transmitted across cultures. This analysis reveals that while family is a universal theme, cultural interpretations and the language are used to express these values offering a window into each society's unique perspective on family life.

Conclusion

The article is connected with the linguo-cultural concept of family in proverbs of Kazakh and English languages. worldview of both cultures regarding the concept of “Family” was compared by means of an analysis of linguistic and cultural units related to family relations, house construction, and symbols denoting family and home.

The research was guided by several key questions, to address these questions, a mixed methodology was applied, including linguo-cultural analysis, thematic classification, semantic interpretation, and comparative analysis. Over 200 proverbs were selected from reliable lexicographic sources in both languages. These proverbs were systematically categorized into six conceptual domains: family roles and hierarchies, kinship and community values, intergenerational wisdom and respect, linguistic structure, marriage dynamics, and legacy and continuity. The analysis relied on clearly defined criteria based on both thematic relevance and cultural significance.

The findings revealed that while both English and Kazakh proverbs value family as a central societal institution, they differ in how they conceptualize its function and structure. Kazakh proverbs tend to emphasize collective responsibility, reverence for elders, and the importance of extended family. These patterns reflect a deeply rooted nomadic, patriarchal worldview where family is viewed as an intergenerational and social unit tied closely to tribal and communal life. English proverbs, in contrast, more often reflect individualism, emotional pragmatism, and a nuclear family structure, highlighting personal responsibility and rational decision-making within the family unit.

The comparative findings contribute significantly to our understanding of cultural cognition, value transmission, and ethnolinguistic identity. Proverbs in both cultures serve as cultural texts that preserve societal norms and provide insights into the moral and ethical expectations related to family life. They act as mnemonic tools for transmitting traditional knowledge across generations and as mirrors of the social structures from which they emerged.

The study also holds practical implications. It can serve as a foundation for further research in fields such as ethnolinguistics, intercultural communication, and cross-cultural education. The classification system and methodological framework developed here may be applied to similar studies in other language pairs.

Our study suggests examining family proverbs reveals the diverse ways across languages in which societies conceptualize and interpret shared human experiences. In general, the article provides significant insights into the ways how the language encapsulates the worldview within cultural identity through proverbs in cross-cultural understanding.

REFERENCES

- [1] Mussa-Akhunov A., et al. Linguistic and Cultural Expression of the Macro Concept of “Family” in Kazakh–Dungan Proverbs // *International Journal of Society, Culture, & Language*. – 2024. – №12(1). – P. 57-70. ISSN 2329-2210 https://www.ijscel.com/article_708381.html
- [2] Vorobev V. V. *Lingvokulturologija* [Linguoculturology]. – M.: Publishing house RUDN, 2008. – 340 s. [in Rus.]
- [3] Zhanpeisov E. *Etnokulturnaja leksika kazahskogo jazyka* [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language] – Moscow:Nauka, 1989. – 112 s. [in Rus.]
- [4] Kajdar A. Halyk danalygy (Kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu) [Folk wisdom (explanatory dictionary of Kazakh proverbs and sayings and research)]. – Almaty, 2004. – 230 b. [in Kaz.]
- [5] Akhmetova S.G. Dictionary of English proverbs, sayings, phraseological units and ways of their transmission in Russian, Kazakh and German languages. – Almaty ‘Mektep’, 2009. – 224 p.
- [6] Kurkimbayeva A.M, Akhatova B.A., Gumovskaya G.N., Ktenyatkina I.B. Communicative Strategies in Modern Linguistics (on the Material of English Travel Blogs) // *Xlinguae*. – 2020. –№13 (2). DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.03
- [7] Sadirova K.K., Nauryzbaikyzy G. National features of family discourse: A comparison of Kazakh, Russian, and English Languages. // *International Journal of Society, Culture and Language*. – 2023. – №11(1). – P.61-75. <https://doi.org/10.22034/ijscel.2022.563424.2793>
- [8] An Lan, Shan Shiguo. An Analysis of Marriage and Love Concepts in English Proverbs // *Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*. – 2024. – №2(147). <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/754/495>
- [9] An Lan, Shan Shiguo, Bekkozhanova G., Shengelbayeva N., Ospanova G. Comparative and Ethno-Cultural Characteristics of Marriage Proverbs in Chinese and English // *Social Sciences & Humanities Open*. – 2023. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4568871>
- [10] Alashbayeva Z., Yeskeyeva M. K., Omarov B. Z., Sharip A. Z., Otelbay G. T. Semantic relation of medieval Turkic written monuments and modern Kazakh languages proverbs // *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*. – 2020. –№36 (91). – P.734-749.
- [11] Kulmanova Z. B., Zhirenov, S. A., Mashinbayeva G. A., Orynbayeva D. G., Abitova, Z. S., & Babaeva K. S. Reflection of the religious worldview in language // *International Journal of Society, Culture and Language*. – 2022. – №10(3). – P.31-43.
- [12] Kuraluly A. *Kazak dasturli madenietinin enciklopediialyk sozdigi* [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture]. – Almaty, Sozdik, 1997. – 215 b. [in Kaz]

[13] Orazakynkyzy F., Anipina A., Paltore Y., Ozgambayeva R., Assylbekov R., Permakhan K. Proverbs in the representation of the linguistic picture of the world: Theoretical analysis of the problem // International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – №24(9). – P.4090-4094. <https://doi.org/10.37200/V24I9/28938>

[14] Orlova T. G. The implementation of the conception of friendship on the basis of comparative structural-semantic analysis of English and Russian proverbs // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics, and Semantics. – 2020. – №11(2). – P. 301–318. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2020-11-2-301-318>

[15] Kenzhebaeva A., Sarkenova R. The concept of “family” in turkish paremiology against the background of the Russian language // Journal «Bulletin. Series: Philological Sciences». – 2020. – №58 (3). – P 30-47. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2020.58.3.004>

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ОТБАСЫЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЗЕРТТЕУ

Дуйсенова К.Б. ¹, *Жампейіс Қ.М. ², Сарбасова А.Е. ³, Алешинская Е.В. ⁴

^{1,3} Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*² Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдер университеті, Алматы, Қазақстан

⁴ Ұлттық зерттеу ядролық университеті, Мәскеу, Ресей

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын және қазақ мақал-мәтелдеріндегі отбасылық дәстүрлерді лингвомәдени талдау тұрғысынан қарастырып, мәдени тілдік бірліктер арқылы қоғамдағы отбасы өміріне қатысты негізгі құндылықтардың, дәстүрлі нормалардың және наным-сенімдердің қалай ашылатынын зерттейді. Зерттеудің мақсаты – мақал-мәтелдерге салыстырмалы талдау жасау арқылы қазақ және ағылшын мәдениетіндегі отбасылық дәстүрлердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау. Отбасылық рөлдер, қарым-қатынастар мен жауапкершілікке байланысты мақал-мәтелдерді талдау арқылы зерттеуде құрмет, адалдық және отбасылық қарым-қатынастың маңыздылығы сияқты ортақ тақырыптармен қатар тарихи, әлеуметтік және діни әсерлер арқылы қалыптасқан әртүрлі мәдени көзқарастар анықталады.

Анықталған нәтижелер зерттеудің қазақ-ағылшын мақал-мәтелдеріндегі ‘отбасы’ макроконцепциясына бағыттала отырып олардың лингвомәдени перспективаларына баса назар аударады. Зерттеу мақал-мәтелдердегі отбасылық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа сақталып, жеткізілуіндегі мәдени белгілердің қызметін атап көрсетеді.

‘Отбасы’ ұғымына қатысты екі тілдегі айырмашылықтар анықталды. Зерттеу жұмысын жүргізуде лингвомәдени талдау әдістері, мақал-мәтелдерді салыстыру және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Салыстырмалы талдаудың нәтижелері ағылшын және қазақ қоғамдарындағы отбасылық өмірдің когнитивтік және мәдени ерекшеліктерін түсінуге және ондағы тілдің мәдени бірегейлік пен дәстүрлердің қамтылуы мен ұзақ уақыт сақталу себептерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық құндылығы ретінде зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, лингвомәдениеттану және мәдениетаралық семантика салаларындағы зерттеулерге пайдалануға болады. Зерттеу ағылшын және қазақмәдениеттеріндегі ‘отбасы’ ұғымын қабылдаудағы айырмашылықтарды анықтады. Ағылшын мақал-мәтелдері отбасылық қарым-қатынаста ұтымдылық пен сентименталдылық арасындағы тепе-теңдікті көрсетсе, қазақ мақал-мәтелдері ұжымдық құндылықтарға ерекше мән береді. Зерттеу нәтижелері халықтардың рухани мәдениеті мен этникалық ерекшеліктерін түсінуге маңызды үлес қоса алады. Зерттеу барысында лингвомәдени талдау негізінде мақал-мәтелдердің классификациясының жасалуы осы халықтарды біріктіретін ортақ рухани және мәдени құндылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: лингвомәдени талдау, дәстүрлі құндылықтар, ұлттық болмыс, қазақ мақал-мәтелдері, ағылшын мақал-мәтелдері, отбасы мақал-мәтелдері, салыстырмалы талдау, дәстүр, әдет-ғұрып, мәдени құндылықтар

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В АНГЛИЙСКИХ И КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Дуйсенова К.Б.¹, *Жампейіс Қ.М.², Сарбасова А.Е.³, Алешинская Е.В.⁴

^{1,3}Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Актобе, Казахстан

*²КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

⁴Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ
Москва, Россия

Аннотация. В данном исследовании проводится лингвокультурный анализ семейных традиций, представленных в английских и казахских пословицах, с целью выявления ключевых ценностей, норм и представлений о семейной жизни в данных обществах. Исследование направлено на сравнение лингвокультурных особенностей семейных традиций двух культур посредством анализа пословиц, связанных с ролями, отношениями и обязанностями внутри семьи. Оно выявляет как общие темы, такие как уважение, лояльность и важность семейных уз, так и различные культурные перспективы, обусловленные историческими, социальными и религиозными факторами.

Результаты исследования сосредоточены на макроконцепте ‘семья’ в казахско-английских пословицах, подчеркивая значимость как языковых, так и культурных аспектов. Исследование показывает, что пословицы служат важными культурными маркерами, которые передают и сохраняют семейные ценности, передавая их из поколения в поколение. При проведении исследовательской работы использовались методы лингвокультурологического анализа, методы сравнения и семантического анализа пословиц и поговорок. Сравнительный анализ пословиц дает возможность понять когнитивные и культурные особенности семейной жизни в казахском и английском обществах, раскрывая, как язык выражает и передает сквозь поколения культурную самобытность и традиции.

В результате исследования были выявлены различия в восприятии концепта ‘семья’ в английской и казахской культурах. В английских пословицах прослеживается баланс между рациональностью и сентиментальностью в семейных отношениях, в то время как в казахских пословицах акцент делается на коллективных ценностях.

Практическая ценность работы заключается в том что, результаты могут быть использованы для дальнейших исследований в области этнолингвистики, лингвокультурологии и межкультурной семантики. Данное исследование представляет собой важный вклад в понимание духовной культуры и этнической идентичности народов. В ходе исследования была проведена классификация пословиц на основе лингвокультурологического анализа, что позволило выявить общие духовные и культурные ценности, объединяющие эти народы.

Ключевые слова: лингвокультурологический анализ, традиционные ценности, национальная идентичность, казахские пословицы, английские пословицы, семейные пословицы, сравнительный анализ, традиции, обычаи, культурные ценности

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Duisenova Karylga – doctoral student of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz

Zhampeiis Kuralay – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of speech practice of foreign languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4391-5879>, e-mail: aru_diya@mail.ru

Sarbassova Aigul – Candidate of Philological Sciences, Docent, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>, aigul_sarbassova@mail.ru

Aleshinskaya Evgenia – Candidate of Philological Sciences, Docent, National Research Nuclear University MRPhI, Moscow, Russia, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>, e-mail: evaleshinskaya@mephi.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Дуйсенова Карлыга Берденовна – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz

Жампейіс Құралай Мәйкенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4391-5879>, e-mail: aru_diya@mail.ru

Сарбасова Айгул Елтаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

Алешинская Евгения Владимировна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ұлттық зерттеу ядролық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>, e-mail: evaleshinskaya@mephi.ru

Информация об авторах:

Дуйсенова Карлыга Берденовна – докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz

Жампейіс Құралай Мәйкенқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Каз УМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4391-5879>, e-mail: aru_diya@mail.ru

Сарбасова Айгул Елтаевна – кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

Алешинская Евгения Владимировна – кандидат филологических наук, доцент, Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ, Москва, Российская Федерация, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>, e-mail: evaleshinskaya@mephi.ru

УДК 81`373

МРНТИ 16.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.008>

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ АНГЛИЦИЗМОВ В КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ БИЗНЕСА

* Жунусова А.С.¹, Айдарбек К.Ж.², Шильдебаева Л.К.³

*^{1,2} Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

³ Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

Аннотация. Объектом исследования в данной статье являются англицизмы, которые стремительно проникают в казахский язык. В условиях глобализации и интеграции с мировой экономикой количество заимствований в казахском языке неуклонно растет и возникает насущная потребность их всестороннего изучения. Цель данного исследования – анализ англицизмов в бизнес терминосистеме казахского языка с точки зрения их функционирования. Перед нами стоит задача определить роль англицизмов в коммуникативной эффективности участников бизнеса, менеджмента и управленческих процессов в Казахстане. В статье дается классификация англицизмов по способу их образования, а также по степени адаптации. Кроме того, в статье даны лексико-семантические особенности английских аббревиатур и даны их казахские эквиваленты. Актуальность исследования обусловлена активным развитием бизнеса в Казахстане, что требует изучения англицизмов в терминосистеме бизнеса казахского языка для их корректного перевода, систематизации и унификации терминологии в условиях роста казахскоязычного контента. Англицизмы в казахском языке играют важную роль в профессиональной коммуникации, выполняя одновременно номинативную и идентификационную функции, что подчеркивает их социальную и профессиональную значимость. Большинство заимствований сохраняет свои исходные формы, адаптируются к особенностям фонетики, грамматики и лексики принимающего языка, и выступают в качестве *lingua franca* для представителей бизнес сообщества. В казахском языке сосуществуют различные варианты их перевода, что усложняет процесс стандартизации терминов. Для эффективного развития терминологической системы бизнеса следует опираться на языковые нормы, обеспечивать унификацию терминов и активно задействовать возможности казахского языка. Заимствованные термины, вошедшие в казахскую лексику, зачастую сохраняют свой первоначальный облик, однако в процессе использования могут адаптироваться к особенностям национальных языковых стандартов. Соответственно перед лингвистами

возникает проблема унификации терминов и их логическое упорядочивание в терминосистемах языка. Основными методами исследования в статье послужили структурно-семантический, сравнительно-сопоставительный, лексикографический и дефиниционный анализы. Теоретическая значимость исследования заключается в углублении знаний о механизмах заимствования и адаптации англицизмов в терминосистему бизнеса казахского языка. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для создания словарей бизнес англицизмов, а также для разработки рекомендаций по стандартизации и адаптации заимствованных терминов в казахском языке.

Ключевые слова: англицизмы, бизнес, заимствования, терминосистема, терминология, функционирование, адаптация, унифицированность

Введение

Англицизм – это заимствование из английского языка, которое может быть представлено как отдельным словом, так и целым выражением. В некоторых случаях англицизмы сохраняют свои исходные формы, а в других адаптируются к особенностям фонетики, грамматики и лексики принимающего языка. Хотя английский язык может не быть родным для большинства, тем не менее он повсеместно принят как *lingua franca* в сфере международной торговли. Компании и их сотрудники должны эффективно взаимодействовать, а английская лексика на сегодняшний день обеспечивает общую платформу для глобальной коммуникации, которая позволяет осуществлять бесперебойные операции. Данный процесс можно отнести к новым экономическим реалиям Казахстана, требующим от участников бизнес отношений высокой адаптивности не только к современной экономической системе, но и к новой иноязычной лексике, требующей пояснения, транскрипции и расшифровки. В начале 21 века англицизмы «нахлынули» сначала в русский, а затем в казахский язык вследствие экономического доминирования в тот период англоязычных Запада и США. Это объясняется тотальным отсутствием в постсоциалистическом Казахстане деловой лексики капиталистической системы. Так в казахский язык прочно вошли такие термины как бизнес, маркетинг, бренд, мерчендайзинг, таргет, менеджмент, стартап, дедлайн, аутсорсинг, КРІ, коуч, криптовалюта, провайдер, девелопер, кэшбэк, маркетплейс, трейдер, брокер, IPO и др. Таким образом перед учеными-лингвистами обозначилась проблема поиска казахских эквивалентов в родном языке. На сегодняшний день огромный поток иноязычной терминологии в различных сферах жизни, включая бизнес, стал одной из самых актуальных проблем казахского языкознания.

Обзор литературы

Проблемы терминологии казахского языка являются одними из наиболее значимых процессов в формировании лексикологии. Основоположителем казахской терминологии по праву считается А. Байтурсынов, который первым разработал принципы создания новых терминов на основе родного языка. Его последователями, по праву можно считать, таких ученых как К.К. Жубанов, Н.Т. Сауранбаев, С.А. Аманжолов, А.Т. Кайдар, Ш.Ш.Сарыбаев, С.К. Кенесбаев, С.А. Абдрахманов и О. Айтбайулы, которые внесли значительный вклад в формирование основ казахской терминологии. По мнению О. Айтбайулы, терминология представляет собой одну из самых сложных сфер современной лингвистики. Несмотря на активное развитие этой области с 1980-х годов, многие аспекты остаются нерешёнными. Ученый описывает эту ситуацию как «верхушку гигантского терминологического айсберга» [1]. Ш. Курманбайулы отмечает, что значительная часть казахской терминологии включает заимствованные слова, основанные на словообразовательных системах иностранных языков [2]. Однако А.В. Суперанская подчеркивает, что многие заимствования трансформируются внутри языка и используются в качестве синонимов, что обеспечивает их интеграцию в лексическую систему [3].

В энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона термин «англицизм» определяется как «особенность английского языка, перенесенная в другой язык» [4]. Современные лингвистические исследования предлагают двоякую интерпретацию данного понятия. Согласно В.М. Аристовой, в широком смысле англицизм понимается как лингвистическое явление, при котором основу составляют особенности английского языка, включая его различные варианты (американский, индийский, австралийский и другие). В более узком подходе англицизм трактуется исключительно как заимствования из исконно английской лексики. Семантическими англицизмами считаются элементы английского языка (аффиксы, слова, фразеологизмы и др.), которые передаются средствами другого языка посредством кальки или полукальки [5].

В соответствии с классификацией Л.П. Крысина, заимствования возникают в ситуациях, когда необходимо назвать новое явление, разграничить понятия, близкие по содержанию, или специализированно обозначить объект в определенной области. К основным факторам распространения иноязычных терминов относят глобализацию, развитие мировой экономики, появление новых технологий и терминов, а также престижность заимствованных слов [6]. Часто иноязычные слова воспринимаются как более точные и изящные, например, использование термина «презентация» вместо «представление». Согласно утверждению А.А. Аймолдиной, развитие современных подходов к анализу бизнес-текстов

способствует расширению перспектив изучения деловой коммуникации и деловой переписки, что формирует многоаспектный подход к исследованию этих явлений [7].

По мнению Ж.М. Жусубалиной и Б.М. Тлеубердиева, для эффективного использования англицизмов в коммуникации важно уделять особое внимание изучению их этимологии в процессе освоения английского языка. Знание о происхождении заимствованных слов и их семантических особенностей позволяет не только правильно понимать терминологию, но и адекватно применять её в профессиональной сфере. «Современный образовательный процесс должен включать изучение этимологии англицизмов. Это способствует не только обогащению словарного запаса, но и формированию системного представления о механизмах заимствования, а также расширению знаний обучающихся в различных сферах» [8, с. 239].

Казахская терминология, включающая в себя международные термины, в значительной мере опирается на исторические и этимологические источники. Формирование терминов осуществляется с применением моделей словообразования, включая использование аффиксов и других средств деривации. В этом контексте в деловой терминологии часто встречаются многокомпонентные выражения. Такие терминофразы классифицируются по числу составляющих элементов, их этимологическим особенностям и значению. Термины, образованные с использованием сложных структур, играют важнейшую роль в создании терминологических определений и являются основой формирования соответствующих языковых полей.

Как отмечает Дьяков, термин обладает двумя главными характерными чертами: принадлежностью к специализированной профессиональной сфере ограниченного употребления и наличием определенных сущностных признаков: точность, системность, однозначность, краткость, стилистическая нейтральность, мотивированность, общепринятость, номинативный характер, отсутствие синонимов и т.п. [9].

Развитие терминологической системы казахского языка связано с необходимостью балансировать между сохранением национальной языковой идентичности и интеграцией международного опыта. Работы основоположников терминологии казахского языка и их последователей сформировали базу для создания казахской терминологии, но дальнейшие исследования и стандартизация остаются важными задачами для развития казахского языка в целом. Учитывая вызовы глобализации, терминология должна развиваться как инструмент, способный отражать современные реалии и сохранять культурное наследие языка.

Ф.Д. Кадыркулова считает, что основная цель современной терминологии менеджмента состоит в обеспечении ясного и эффективного понимания управленческих процессов, инструментов и методов, а также

облегчении коммуникации между специалистами и участниками бизнеса. Эта терминология является ключевым элементом профессионального языка менеджмента, который помогает организациям успешно функционировать и развиваться в современном динамичном мире бизнеса [10, с. 479]

Описание материалов и методов

Объектом исследования в данной статье являются англицизмы казахской терминосистемы бизнеса. Наиболее приемлемыми методами исследования терминов-англицизмов стали структурно-семантический анализ – описание групп англицизмов по способу образования (прямое заимствование, кальки, гибриды, экзотизмы, композиты) и степени их адаптации (адаптированные, частично адаптированные, неадаптированные), сравнительно-сопоставительный анализ для сравнения англицизмов и их казахских эквивалентов, компонентный анализ для описания лексического значения слова путем установления смысловых компонентов этого значения, лексикографический анализ – исследование заимствованных терминов из терминологических словарей. А также был применен дефиниционный анализ лексических единиц. Такой многоаспектный подход позволяет не только описать их структуру и функционирование, но и определить их роль в формировании современной терминологической системы казахского языка.

Результаты и обсуждение

Исследование англицизмов в современной казахской деловой лексике демонстрирует существование различных групп заимствований, классифицируемых по степени их адаптации в казахском языке, способу формирования и структурным особенностям. Общей чертой всех таких заимствований является их высокая актуальность и частота употребления среди участников управленческой деятельности в бизнес-среде. Англицизмы в бизнес-лексике делятся на несколько групп в зависимости от способа их образования:

1) прямое заимствование – это иноязычное слово или устойчивое словосочетание, перенесённое в новую языковую систему с сохранением звуковой формы: *маркетинг* (англ. marketing), *стартап* (англ. startup);

2) структурные кальки и полукальки – это поморфемный полный или частичный перевод заимствованного слова: *тұтынушы базасы* (англ. customer base), *бизнес-жоспар* (англ. bussines plan), *табыстылық көрсеткіші* (англ. performance indicator);

3) термины-гибриды – слова, созданные путём соединения иностранного корня с казахским аффиксом или окончанием: *креативті* (англ. creative), *маргиналдық* (англ. marginal);

4) экзотизмы – заимствования, обозначающие специфические бизнес-реалии или термины, не имеющие точных казахских эквивалентов: *франчайзинг* (англ. franchising), *аутсорсинг* (англ. outsourcing), *краудфандинг* (англ. crowdfunding);

4) иноязычные вкрапления – это слова и целые фразы, которые передаются в переводе при помощи грамматических и фонетических особенностей языка источника: *Уай! (WOW!), Окей! (OK!)*. В Национальном корпусе казахского языка имеются иноязычные вкрапления в издании «Айкын»: «*Көресіз де, Уай! дейсіз*», а также периодической печати, в частности газете «Алатау» есть статьи, в названии которых используются англицизмы: «*Көрсеткішке қарасақ, Қазақстанда бәрі «окей» немесе бір Құдайдан басқа кімге сенеміз*» и др.;

5) композиты – термины, образованные из двух английских лексем, сохранивших свою структуру: *офис-менеджер* (англ. office manager – кеңсе менеджері), *инвестициялық портфель* (бағалы қағаздар мен басқа активтердің жиынтығы).

По степени адаптации, англицизмы можно классифицировать на три категории: адаптированные, частично адаптированные и неадаптированные. Адаптированные англицизмы – это заимствованные слова, которые прошли процесс фонетической, графической, грамматической, словообразовательной и семантической ассимиляции. Такие термины, как *фирма* (firm) и *мониторинг* (monitoring) прошли этап узуализации благодаря своей многофункциональности и устойчивости в языке, которые могут использоваться вне терминологического поля. Частично адаптированные англицизмы – термины относительно недавно вошедшие в казахский язык и используемые в оригинальной форме с минимальными изменениями: *тимбилдинг* (team building) – «топтық жұмыс», *хедхантинг* (headhunting) – «білікті мамандарды аңдып жүріп, іздеу». Неадаптированные англицизмы представляют собой заимствования, находящиеся на начальной стадии интеграции в язык. Они остаются малоизвестными и слабо освоенными. Например: *блокчейн* (blockchain) – «желі қатысушыларының барлық транзакциялары туралы ақпаратты блок тізбегі», *токен* (token) – «фьючерс, майнинг».

Особую категорию в рамках англицизмов деловой лексики составляют аббревиатуры, сохраняющие оригинальную графическую форму языка-источника. Эти сокращения образуются из начальных букв терминов и сохраняют их первоначальное написание без изменений. Поскольку подобные аббревиатуры выполняют функцию кодирования информации, они представляют собой важный инструмент профессиональной коммуникации в деловой сфере. Примеры англицизмов в сфере бизнеса казахского языка, состоящих только из аббревиатур и широко используемые в речи: *PR* (Public

Relations) – **ниар** (қоғаммен байланыс), CEO (Chief Executive Officer) – **CEO** (бас атқарушы директор, компанияның жоғарғы лауазымды тұлғасы), HR (Human Resources) – **эйчар** (адам ресурстары), B2B (Business to Business) – **Би-ту-би** (бизнес арасындағы қатынас), B2C (Business to Consumer) – **Би-ту-си** (бизнес пен тұтынушы арасындағы қатынас).

Приведем примеры терминов практически не имеющих казахских эквивалентов, которые прочно вошли в бизнес лексику казахстанцев. **IT** (Information Technology) – «**ақпараттық технологиялар**», **CRM** (Customer Relationship Management) – «**тұтынушылармен байланыс жүйесі**», **KPI** (Key Performance Indicators) – «**негізгі нәтижелілік көрсеткіштері**», **ERP** (Enterprise Resource Planning) – «**кәсіпорын ресурстарын жоспарлау**», **IPO** (Initial Public Offering) – «**акцияларды алғашқы жария сату**», **ROI** (Return on Investment) – «**инвестиция қайтарымы**», **SMM** (Social Media Marketing) – «**әлеуметтік медиа маркетинг**».

Одним из основных терминов современного целеполагания в построении бизнеса является «**SMART**». Термин составлен из начальных букв следующих слов, характеризующих цель: *Specific* (Нақты), *Measurable* (Өлшенетін), *Attainable* (Қол жетімді), *Relevant* (Өзекті), *Time bound* – (Уақыты шектеулі). Данный термин позже был дополнен двумя дополнительными буквами – *E* (*Evaluate* – «Бағалау») и *R* (*Redo* – «Қайтадан жасау»), в итоге превратившись в «**SMARTER**». В интернете также можно встретить дополненные «**SMARTTA**» – «*Trackable and Agreed*», **SMARTT** – «*Realistic and Relevant*» – «реалистичность» говорит о придержанности имеющимся ресурсам, и соответственно общей цели, видению или миссии. *I-SMART* – «социальная цель, с демонстрационным «воздействием» (англ. Impact – Әсер) [6]. Кроме того термин «*сма́рт*» встречается со значением «умный» и «цифровизация». Например часто «*smart*» в казахских источниках встречается в составе словосочетаний «**SMART қала**» (умный город), «**SMART қондырғы**» (умная установка), «**SMART орта**» (цифровая среда), «**SMART технологиялар**» (умные технологии). Данные термины активно используются и в казахском СМИ: «Қала басқаруына **ақпараттық технологияларды қолдану**, **Smart технологиясын** енгізу Алматы қаласының басты сипаттамасы болып табылады».

В настоящее время, высокой частотностью использования обладает и термин «**SWOT-анализ**», представляющий собой «инструмент стратегического планирования, направленный на систематизацию информации о внутренней и внешней среде компании или проекта». Данная аббревиатура формируется из начальных букв английских слов: **Strengths** (күшті жақтары), **Weaknesses** (әлсіз жақтары), **Opportunities** (мүмкіндіктері) и **Threats** (қатерлері / қауіптері). Адаптация термина в казахском языке проявляется преимущественно в его словообразовательной

функции, что выражается в присоединении элементов, таких как «анализ» или «модель» (например, **SWOT-анализ**, **SWOT-модель**). При этом оригинальная английская графика аббревиатуры полностью сохраняется, что свидетельствует о минимальной степени фонетической или орфографической трансформации заимствования. В специфичных для бизнеса ресурсах можно обнаружить следующие термины аббревиатуры: **SEO** (Search Engine Optimization) – «іздеу жүйесін оңтайландыру», **PPC** (Pay Per Click) – «басу арқылы төлем», **CFO** (Chief Financial Officer) – «қаржы директоры», **RnD** (Research and Development) – «зерттеу және даму», **CSR** (Corporate Social Responsibility) – «корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік» и др.

В «Русско-казахском словаре банковских терминов» Р.С.Токсанбай, охватывающем более 62 000 единиц, из них около 2000 терминологических единиц составляют термины-англицизмы. Автор не исключает параллельное сосуществование в языке казахских аналогов терминов. При составлении словаря учитывался казахский эквивалент перевода, который в заимствующем языке зачастую представлен несколькими вариантами.

Таблица 1. Термины-англицизмы и их варианты в казахской терминологии

Термин-англицизм	Происхождение слова	Варианты термина в казахском языке
аффилиат	англ. affiliate «филиал»	<i>аффилиат, қосылма, еншілес, үлестес</i>
дилер	англ. dealer «торговец»	<i>дилер, делдал</i>
инвестиция	англ. Investment «вложение»	<i>инвестиция, күрделі қаржы, күрделі жұмсалым</i>
траст	англ. trust «доверие»	<i>траст, сенім қоры, сенімгерлік</i>
варрант	англ. warrant «полномочие, доверенность»	<i>варрант, сендірме</i>
баланс		<i>теңгерім, безбендеме</i>

Подобное явление в казахской терминологии наблюдается и с терминами, заимствованными через английский язык: «кризис ликвидности – өтімділік дағдарысы, өтемпаздық дағдарысы»; «кредитор – несиегер, несие беруші»; «консалтинг – ақыл-кеңес беру, ақылы кеңес беру»; «коммерция – сауда, пайдакорлық»; «лимитирование – лимиттеу, шектеу»; «маржа – айырма баға, бағам арасындағы айырма, шек»; «ликвиды – өтімді ақша, нақты ақша» и др. Это означает, что терминосистема бизнеса в казахском языке все еще находится на стадии формирования.

При этом хотелось бы отметить, что в казахском языке термины «маклер», «брокер», «посредник», «дилер», «риелтор» в различных терминологических словарях, преимущественно представляются одним и тем же термином «делдал»: «маклер – маклер, делдал» [15, с.374]; «брокер – брокер, делдал» [15, с.63]; *посредник – делдал; бітуаж; ара ағайын*» [15, с.614] и т.д. Хотя в казахском литературном языке имеется достаточное количество общеупотребительных слов, способных отменить многозначность и омонимию термина «делдал» в казахском языке: *келістіруші, бітуаж, бітіміші, арашы, дәнекерші, жарастырушы, бітістіруші* и др.

Семантический компонентный анализ данных языковых единиц в казахском языке дает возможность выявить идентифицирующие семы, которые могут послужить основанием для унификации данных терминов [10, с. 580].

Таблица 2. Семантические признаки общеупотребительных слов

Общеупотребительное слово	Семантический объем языковой единицы	Идентифицирующие семы
<i>келістіруші</i>	<i>Келісімге келтіруші</i>	<i>посредник, примиритель</i>
<i>бітуаж, бітуажашы</i>	<i>Аралық дәнекер; келістіруші, араағайын, бітім жасаттырушы</i>	<i>посредник, маклер</i>
<i>бітіміші</i>	<i>Араздасушы екі жақ арасын келістіруші адам, мәмілеші</i>	<i>посредник (в переговорах о примирениях)</i>
<i>арашы</i>	<i>Арашалаушы, араға түсуші, қорғаушы</i>	<i>быть посредником, примирителем</i>
<i>дәнекерші</i>	<i>Селбестіруші, жаслғастырушы, байланыстырушы</i>	<i>посредник, примиритель</i>
<i>жарастырушы</i>	<i>Тіл табыстырушы, келістіруші</i>	<i>посредник, примиритель</i>
<i>бітістіруші</i>	<i>Екі жақты келістіруші, араға түсуші, мәмілеші</i>	<i>примиряющий</i>

В связи с этим, общеизвестные терминологические работы, направленные на унификацию терминов, в особенности упорядочение, требует тщательного рассмотрения понятий норма и культура речи. Это связано с тем, что одним из основных условий, предъявляемых к терминам, является их лингвистическая правильность. Поэтому в упорядочении терминологии на первый план выдвигаются именно нормативные требования.

Известно, что каждый язык в процессе терминообразования прежде всего опирается на свой словарный фонд и способы образования. Тем не менее, значительную часть каждой национальной терминологии составляют термины, принятые не только из сложившихся терминологий, тем самым увеличивая объем межотраслевых терминов, но и значительную часть ряда новых названий-терминов представляют заимствования из других языков. Это является доказательством того, что в области казахской терминологии происходит непрерывный процесс заимствования терминов, в связи с чем постоянно возникает необходимость его сознательно-целевого упорядочения.

В этом контексте необходимо обратить внимание на следующий факт: терминологические заимствования из других языков определяют период становления и формирования конкретной отрасли, которые в дальнейшем начинают функционировать параллельно с оригинальными вариантами на национальном языке и во многих случаях при естественной конкуренции предпочтение отдается терминам, созданным на основе своего языка. Например: *процент*→*пайыз*→*процент*; *рынок*→*нарық* →*рынок* – несмотря на подобную ситуацию в казахской терминологии, когда вновь официально утверждается заимствованный вариант термина, хотелось бы отметить, что если хотя бы один раз в узус, будь то официальный язык или разговорная речь попадает термин, созданный на основе своего языка, он всегда будет приоритетным в функционировании (если соответствует всем лингвистическим нормативным требованиям) перед его заимствованным вариантом.

В настоящее время, предпочтение англоязычной терминологии в коммуникации может быть обусловлено высокой престижностью английского языка в сознании носителей казахского языка. Социальная значимость англицизмов позволяет использовать их как средства языковой и социальной идентификации. Применение англицизмов для обозначения принадлежности к определённым экспертным группам, как в процессе номинации, так и самоназывания. Характерной особенностью использования англицизмов в профессиональной коммуникации является их двойная функция: выполняя роль номинации реалий бизнеса, они одновременно служат языковым маркером. Деловой человек, активно использующий англоязычную терминологию, выделяется на фоне других носителей языка как специалист, обладающий высоким уровнем компетенции и профессионализма в области бизнес терминологии. Можно предположить, что автор сообщения, насыщенного англицизмами, с высокой вероятностью может быть профессионалом, непосредственно вовлечённым в управление бизнес-процессами либо ее участником.

Таким образом, современная казахская научная картина мира, характеризуется насыщенностью и активным функционированием терминологической лексики бизнеса. При этом, установлено что терминосистема бизнеса в казахском языке состоит, как из общеупотребительной лексики, так и терминов, применяемых только в сфере бизнеса, имеющих статус узкоотраслевой. Вместе с тем, как и любая терминосистема, находящаяся на стадии становления пополнение терминологической системы бизнеса происходит за счет заимствования из других языков, а также посредством процесса омонимии и использования терминообразовательных средств казахского языка.

Заключение

Терминосистема бизнеса казахского языка формируется на основе синтеза общеупотребительного языка и подязыка экономической науки и представляет собой широкую сферу применения в разнообразных видах деятельности человека. Сложная и формирующаяся терминосистема характеризуется особыми категориальными классами слов-гибридов, простыми, производными и сложными единицами, терминологическими словосочетаниями разнообразной сложности. Из всех многообразных категорий, демонстрирующихся терминосистемами или системы значений терминологий: предметная категория, категория процесса, категория ситуаций, категория режимов, категория меры, категория размера, категория наук и их отраслей, категория профессий и специальностей, терминосистема бизнеса, представляет объединение трех сущностей: предметная категории, процессуальной категории и состояния, т.е. базовыми концептами выступают понятия объекта и процесса. Изменение значений англицизмов-терминов бизнеса осуществляется при помощи вследствие семантической деривации: расширение или сужение значения исходных терминологических единиц.

Анализ терминов бизнеса демонстрирует, что в процессе фонетической адаптации англицизмов в казахском языке формируются прямые заимствования, сохраняющие звуковую форму оригинала. Указанные англицизмы отражают тенденцию активного проникновения заимствованных слов в терминосистему бизнеса казахского языка. Необходимо отметить, что большая часть терминов из английского языка приходится на имена существительные. Это объясняется тем, что их заимствование происходит без существенных изменений структуры, а сами термины одновременно интегрируются в казахскую терминосистему бизнеса как в лексическом, так и в грамматическом аспектах.

Заимствования проникают в профессиональную бизнес лексику различными путями, включая прямое заимствование, калькирование, образование гибридных форм и экзотизмов. Англицизмы удовлетворяют

потребность в наименовании новых явлений, а их высокая частотность употребления в управленческой и корпоративной коммуникации свидетельствует об их функциональной востребованности. Эти процессы подчеркивают гибкость казахского языка и его способность к адаптации в условиях информационного и экономического развития. Англицизмы в форме аббревиатур занимают немаловажное место в казахской деловой лексике, имеют оригинальную графическую форму и выполняют функцию кодирования информации. Эти термины широко используются в профессиональной коммуникации, обеспечивая удобство и точность выражения значений. Безусловно решение проблемы перевода англицизмов-аббревиатур в казахском языке требует стандартизации подходов. Оптимальным будет создание единого словаря терминов с казахскими аналогами, учитывающими их краткость и соответствие оригинальному значению. Будет ли перевод аббревиатур востребован среди носителей языка, покажет время.

Таким образом, терминосистема бизнеса казахского языка в настоящий момент находится на стадии формирования. Особую сложность представляет омонимия терминов, когда одна лексема используется для обозначения нескольких понятий и затрудняет однозначное понимание. Для эффективного развития терминологической системы бизнеса необходимо учитывать нормы языка, унифицировать термины и активно использовать потенциал казахского языка. Заимствованные термины, интегрированные в казахскую лексику, часто сохраняют свой оригинальный вариант, но в процессе функционирования могут адаптироваться к национальным языковым стандартам. Кроме того, англоязычные заимствования служат не только средством номинации, но и социальным маркером профессионализма в деловой сфере.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. – Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 с.
- [2] Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
- [3] Суперанская А.В. Общая терминология. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 248 с.
- [4] Брокгауз Ф., Ефрон И. Иллюстрированный энциклопедический словарь. – М., 2006. – С. 18.
- [5] Аристова В.М. К истории англо-русских литературных связей и заимствований // Семантические единицы в категории русского языка в диахронии. – Калининград, 1997. – С. 12–19.
- [6] Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – С. 42–45.

[7] Aimoldina A. Models For Discourse Analysis Of Business Correspondence: Kazakhstani Context. In N. L. Amiryanovna (Ed.), Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – vol 86. – P. 25-36. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.4>

[8] Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Заманауи англицизмдерді медиамәтіндер арқылы оқыту // Алматы: Известия. Серия: Филологические науки. – 2022. – Том 65 № 2. – С.233–249. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.018>

[9] Дьяков А.И., Чирейкина О.Ю. Англицизмы в русских терминологических системах // Международный научно-исследовательский журнал. – 2020. – №5(95). – С.43–47. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.95.5.089>

[10] Кадыркулова Ф. Д., Югай Д. Т., Койчуманова Э. Б. Англицизмы как инструмент адаптации к экономическим реалиям современности: терминология менеджмента // Бюллетень науки и практики. – 2025. – Т. 11. №1. – С. 478-481. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/110/55>

[11] Казахско-русский словарь: Ок. 50000 слов. Под ред. член-корр. НАН РК Р.Г.Сыздыковой, проф.К.Ш.Хусаин. Институт языкознания им.А.Байтурсынова Министерства образования и науки РК. – Алматы. Дайк-пресс. 2002. – 1008 с.

[12] Kosenko E.I. Analysis of the Functioning of Economic Anglicisms in Modern Russian Mass Media // Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Ser.: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki. – 2017. – №2. – P. 107-113. DOI: <https://doi.org/10.17238/issn2227-6564.2017.2.107>

[13] Захарова И.О. Современная терминология менеджмента: англицизмы как средство адаптации к новым экономическим реалиям // Вестник университета. – 2023. – № 8. – С. 109–115.

[14] Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.

[15] Аксенова Т. В. Вариативность терминологической дефиниции в англоязычном лингвистическом и инновационно-техническом дискурсе // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2020. – № 1. – С. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.17308/lic.2020.1/2732>

REFERENCES

[1] Aitbaiuly O'. Osnovy kazakhskoi terminologii [Foundations of Kazakh Terminology] Almaty: Izdatel'stvo «Abzal-Ai», 2014. – 384 s. [in Rus.]

[2] Qurmanbaiuly Sh. Terminqor qalyptastyru ko`zderi men terminzhasam ta`silderi. [Sources of Term Formation and Methods of Term Formation]. – Almaty: So`zdik-Slovar', 2005. – 240 b. [in Kaz.]

- [3] Superanskaya A.V. Obshchaya terminologiya [General Terminology]. – М.: Editorial URSS, 2003. – 248 s. [in Rus.]
- [4] Brokgauz F., Efron I. Illyustrirovannyi entsiklopedicheskii slovar' [Illustrated Encyclopedic Dictionary]. – М., 2006. – 18 s. [in Rus.]
- [5] Aristova V.M. K istorii anglo-russkikh literaturnykh svyazei i zaimstvovaniy // Semanticheskie edinytsy v kategorii russkogo yazyka v diakhronii [On the History of Anglo-Russian Literary Connections and Borrowings] // Semantic Units in the Category of the Russian Language in Diachrony]. – Kaliningrad, 1997. – S. 12-19. [in Rus.]
- [6] Krysin L.P. Inoyazychnye slova v sovremennom russkom yazyke [Foreign Words in Modern Russian Language]. – М., 1968. – S. 42–45. [in Rus.]
- [7] Aimoldina A. Models For Discourse Analysis Of Business Correspondence: Kazakhstani Context. In N. L. Amiryanovna (Ed.), Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects, vol 86. // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – P. 25-36. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.4>
- [8] Zhussubalina Zh.M., Tleuberdiev B.M. Zamanauy anglicizmdy mediamətinder arqyly oqytu [Teaching Modern Anglicisms through Media Texts] // Izvestiya. Seriya: Filologicheskie nauki. – 2022. – Tom 65, № 2. – B. 233–249. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.018> [in Kaz.]
- [9] D'yakov A.I., Chireikina O.Yu. Anglitsizmy v russkikh terminologicheskikh sistemakh. [Anglicisms in Russian Terminological Systems] // International Research Journal. – 2020. – №5(95). S.43–47. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.95.5.089> [in Rus.]
- [10] Kadyrkulova F. D., Yugai D. T., Koichumanova E. B. Anglicizmy kak instrument adaptatsii k ekonomicheskim realiyam sovremennosti: terminologiya menedzhmenta [Anglicisms as a Tool for Adapting to the Economic Realities of Modernity: Management Terminology] // Byulleten' nauki i praktiki. – 2025. – T. 11. №1. – S. 478–481. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/110/55> [in Rus.]
- [11] Kazakhsko-russkii slovar': Ok. 50000 w. Pod red. chlen-korr. NAN RK R.G.Syzdykovoï, prof.K.Sh.Khusain [Kazakh-Russian dictionary]. Institut yazykoznaniiya im.A.Baitursynova Ministerstva obrazovaniya i nauki RK. – Almaty. Daik-press, 2002. – 1008 b. [in Kaz.]
- [12] Kosenko E.I. Analysis of the Functioning of Economic Anglicisms in Modern Russian Mass Media // Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Ser.: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki. – 2017. – №. 2. – P. 107–113. DOI: <https://doi.org/10.17238/issn2227-6564.2017.2.107>
- [13] Zakharova I.O. Sovremennaya terminologiya menedzhmenta: anglitsizmy kak sredstvo adaptatsii k novym ekonomicheskim realiyam [Modern management terminology: Anglicisms as a means of adaptation to new economic realities] // Vestnik universiteta. – 2023. – № 8. – S. 109–115. [in Rus.]

[14] Sauranbaev N.T. Qazaq til biliminiń problemalary [Problems of Kazakh Linguistics]. – Almaty: G`ylym, 1982. – 352 b. [in Kaz.]

[15] Aksenova T. V. Variativnost' terminologicheskoi definitsii v angloyazychnom lingvisticheskom i innovatsionno-tekhnicheskom diskurse [Variability of terminological definition in English-language linguistic and innovative-technical discourse] // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – 2020. – № 1. – S. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.17308/lic.2020.1/2732> [in Rus.]

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БИЗНЕС ТЕРМИНЖҮЙЕСІНДЕГІ АНГЛИЦИЗМДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

*Жунусова А.С.¹, Айдарбек К.Ж.², Шильдебаева Л.К.³

^{*1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліне жедел еніп жатқан англицизмдер зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Глобализация және әлемдік экономикамен интеграция жағдайында қазақ тіліндегі кірме сөздердің саны тұрақты түрде өсуде, сондықтан олардың жан-жақты зерттелуі өзекті қажеттілікке айналып отыр. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілінің бизнес терминжүйесіндегі англицизмдердің функционалдық ерекшеліктерін талдау. Біздің алдымызда тұрған міндет – англицизмдердің Қазақстандағы бизнес, менеджмент және басқарушылық үдестеріндегі коммуникациялық тиімділікке ықпалын анықтау.

Мақалада англицизмдердің жасалу тәсілдері мен бейімделу деңгейлеріне қарай жіктелуі ұсынылады. Сонымен қатар, ағылшын қысқартуларының лексикалық-семантикалық ерекшеліктері мен олардың қазақ тіліндегі баламалары көрсетілген. Қазақ тіліндегі англицизмдер кәсіби коммуникацияда маңызды рөл атқарып, номинативтік және идентификациялық функцияларды қатар орындайды. Бұл олардың әлеуметтік және кәсіби маңыздылығын айқындайды. Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы бизнестің белсенді дамуымен байланысты, бұл қазақ тіліндегі бизнес терминологиясындағы англицизмдерді дұрыс аудару, жүйелеу және терминологияның унификациясын зерттеуді талап етеді.

Кірме сөздердің көпшілігі бастапқы пішінін сақтап, қабылдаушы тілдің фонетикалық, грамматикалық және лексикалық ерекшеліктеріне бейімделеді, сондай-ақ дефин бизнес қауымдастығы өкілдері үшін *lingua franca* қызметін атқарады. Қазақ тілінде олардың әртүрлі аударма нұсқаларының қатар өмір сүруі терминдерді стандарттауды қиындатады.

Бизнес терминологиясын тиімді дамыту үшін тіл нормаларына сүйеніп, терминдерді біріздендіріп, қазақ тілінің әлеуетін белсенді түрде пайдалану қажет. Қазақ лексикасына енген кірме сөздер көп жағдайда бастапқы пішінін сақтағанымен, қолданылу барысында ұлттық тіл стандарттарына бейімделеді. Осыған байланысты тіл мамандардың алдында терминдерді біріздендіру және оларды тілдің терминологиялық жүйелерінде логикалық ретке келтіру мәселесі туындайды. Мақалада қолданылған негізгі зерттеу әдістері – құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-салғастырмалы, лексикографиялық және дефинициялық талдаулар. Зерттеудің теоретикалық маңызы – англицизмдердің қазақ тілі бизнес терминологиясының жүйесіне ену және бейімделу механизмдері туралы білімдерді тереңдетуде. Зерттеудің практикалық маңызы – бизнес англицизмдеріне арналған сөздіктерді жасау, сондай-ақ қазақ тіліндегі кірме терминдерді стандартизациялау және бейімдеу бойынша ұсыныстарды әзірлеу мүмкіндігі.

Тірек сөздер: англицизмдер, бизнес, кірме сөздер, терминжүйе, терминология, қызмет ету, бейімделу, бірізділік

FUNCTIONAL ASPECTS OF ANGLICISMS IN THE BUSINESS TERMINOLOGY SYSTEM OF THE KAZAKH LANGUAGE

*Zhunusova A.S.¹, Aidarbek K.Zh.², Shildebayeva L.K.³

^{*1,2}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. This article examines anglicisms that are rapidly entering the Kazakh language as the object of research. In the context of globalization and integration into the global economy, the number of borrowed terms in the Kazakh language is steadily increasing, creating an urgent need for their comprehensive study. The aim of this research is to analyze the functional characteristics of anglicisms in the business terminology system of the Kazakh language. The study focuses on determining the role of anglicisms in enhancing the communicative efficiency of participants in business, management, and administrative processes in Kazakhstan.

The article presents a classification of anglicisms based on their formation methods and degrees of adaptation. Additionally, the lexical-semantic features of English abbreviations and their Kazakh equivalents are discussed. The relevance of the study is driven by the active development of business in Kazakhstan, which necessitates the study of Anglicisms in the business terminology system of the Kazakh language for their accurate translation, systematization, and unification in the context of the growing Kazakh-language content. Anglicisms play a significant role in professional communication within the Kazakh language, performing both nominative and identificational functions, highlighting their social and professional importance.

Most borrowed terms retain their original forms while adapting to the phonetic, grammatical, and lexical features of the recipient language, serving as lingua franca for representatives of the business community. However, the coexistence of multiple translation variants complicates the process of standardizing terminology in the Kazakh language.

For the effective development of the business terminology system, it is essential to adhere to linguistic norms, ensure the unification of terms, and actively utilize the potential of the Kazakh language. Borrowed terms, while often preserving their original forms upon entering Kazakh vocabulary, may adapt to national linguistic standards during use. Consequently, linguists face the challenge of unifying terminology and logically structuring them within the language's terminological systems. The main research methods used in the article include structural-semantic, comparative, lexicographic, and definitional analyses. The theoretical significance of the study lies in deepening the understanding of the mechanisms of borrowing and adapting anglicisms into the business terminology system of the Kazakh language. The practical significance of the study lies in the potential application of its results for the creation of business anglicism dictionaries, as well as for the development of recommendations on standardizing and adapting borrowed terms in the Kazakh language.

Keywords: anglicisms, business, borrowings, terminological system, terminology, functioning, adaptation, standardization

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 04.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Жунусова Айгерим Султановна – докторант, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aigera.kz777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0059-9169>

Айдарбек Карлыгаш Жамалбековна – доктор филологических наук, доцент, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aidarkar_10@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>

Шильдебаева Ляззат Кадырбековна – кандидат технических наук, доцент, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: lyazzatk.sh.2007@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8655-9707>

Авторлар туралы мәлімет:

Жүнусова Айгерім Сұлтанқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aigera.kz777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0059-9169>

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aidarkar_10@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>

Шілдебаета Ләззат Қадырбекқызы – техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: lyazzatk.sh.2007@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8655-9707>

Information about the authors:

Zhunusova Aigerim Sultanovna – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigera.kz777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0059-9169>

Aidarbek Karlygash Zhamalbekovna – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aidarkar_10@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>

Shildebayeva Lyazzat Kadyrbekovna – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: lyazzatk.sh.2007@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8655-9707>

УДК 801.7

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.009>

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПЕЦИФИКИ ВОСПРИЯТИЯ ЭТНИЧЕСКИХ СТЕРЕОТИПОВ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ НА КАЗАХСКОМ, РУССКОМ, АНГЛИЙСКОМ, ФРАНЦУЗСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Исакова С.С.¹, *Тухтарова А.С.², Култанбаева Н.К.³, Танатова Р.К.⁴

^{1,*2,3,4} Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлены результаты комплексного экспериментального исследования, посвященного анализу особенностей восприятия этнических стереотипов в юмористических текстах на казахском, русском, английском, французском и арабском языках. Целью исследования является выявление общих и культурно-специфических особенностей восприятия этнического юмора, а также изучение механизмов воздействия стереотипных представлений на процесс интерпретации этнических анекдотов и шуток, отражающих национальный характер представителей разных народов.

В ходе исследования был проведен ассоциативный эксперимент с участием различных этнических групп, проживающих на территории Республики Казахстан и за ее пределами, которые оценивали степень уместности этнических шуток в межкультурном контексте и уровень своей подверженности влиянию этнических стереотипов. Кроме того, использование метода статистической обработки данных позволило получить точную и достоверную информацию от участников эксперимента. С помощью методов описательного и сравнительного анализа авторам удалось определить механизмы формирования и функционирования этнических стереотипов в юмористическом дискурсе разных лингвокультур.

Результаты исследования показали, что этнические стереотипы в различных юмористических текстах, с одной стороны, могут вызвать схожие реакции среди представителей разных культур, а с другой – воспринимаются и интерпретируются исключительно в рамках определенной культурной традиции. В ходе исследования удалось установить, что этнические стереотипы в казахских шутках отражают многовековые традиции и ценности народа, в то время как этнические шутки о разных народностях, являющихся частью России или бывшего Советского Союза, могут способствовать распространению дискриминации. Этнические стереотипы в английском юморе проявляются через самоиронию и игру слов.

Высокая толерантность к этническому юмору во Франции может быть связана с принятием антидискриминационных законов в стране. В арабo-мусульманской культуре наблюдается более сдержанная тенденция к использованию этнических стереотипов в шутках, что обусловлено религиозными соображениями.

Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные результаты могут быть полезны для специалистов в области лингвистики, этнопсихолингвистики, лингвокультурологии, дискурсологии, межкультурной коммуникации и медиаиндустрии. Следовательно, результаты исследования способствуют пониманию специфики формирования этнических стереотипов с квoзь призму юмора и их роли в межкультурном взаимодействии, а также могут быть использованы для построения межкультурного диалога и предотвращения этнокультурных конфликтов.

Ключевые слова: анекдот, шутка, этнический юмор, юмористический дискурс, этнический стереотип, этническая группа, социальная установка, культурная интеграция

Введение

В современном мире, где взаимодействие культур становится все более интенсивным, проблема влияния этнических стереотипов на процесс межкультурной коммуникации приобретает особую актуальность. Изучение специфики формирования этнических стереотипов в юмористическом дискурсе и их влияния на когнитивно-эмоциональные особенности восприятия у представителей отдельных этносов является одним из ключевых условий успешного диалога культур. Следовательно, в условиях глобализации и мультикультурализма возрастает роль социальной среды, в которой этнические стереотипы могут служить как источником достаточно безобидных шуток, так и поводом для разжигания межэтнической розни. В связи с этим особое внимание уделяется тому, как исторические, социальные и культурные факторы влияют на восприятие этнических стереотипов в различных шутках и анекдотах.

Этнический стереотип представляет собой обобщенные представления о типичных чертах характера, поведении и менталитете представителей той или иной этнической группы [1, с. 158]. Механизмом формирования этнических стереотипов являются различные когнитивные процессы (обобщение, категоризация, эмоциональная реакция, память и ассоциации), которые влияют на восприятие образа конкретной этнической группы [2]. Немаловажную роль в формировании этнических стереотипов играют предубеждения и установки родителей, родственников и друзей, культовые экранные образы, личный опыт общения с представителями

других национальностей, а также распространённые в обществе шутки. Как отмечает В.А. Маслова, большинство этнических анекдотов строится на стереотипных представлениях, при этом в них могут оцениваться не только черты характера, но и традиции, обычаи и анатомические особенности [3, с. 40]. Например: *Казахи всегда приходят вовремя, но только на свои личные торжества – ведь кто же еще успеет угостить гостей? Русские говорят, что «пунктуальность – это для немцев». Англичане же приходят по расписанию и, держа чашку чая в руках, готовы дожидаться остальных. Французы опаздывают, чтобы подчеркнуть свой шарм. А арабы просто ждут, когда все соберутся, чтобы начать мероприятие!* Здесь прослеживаются особенности стереотипизированного восприятия времени в разных культурах: казахи особенно склонны к опозданиям, если это не касается их личных интересов; русские не уделяют большого значения строгому соблюдению временных рамок; англичане известны своим уважением не только к категории времени, но и к традиции чаепития; французы могут намеренно опаздывать, чтобы создать атмосферу некой загадочности или повысить свою значимость в глазах окружающих; в арабской культуре межличностные отношения и социальное взаимодействие имеют гораздо большую ценность, чем строгое следование графику. Важно понимать, что стереотипные представления о других народах часто формируются неосознанно, что приводит к укреплению или разрушению существующих стереотипов.

Использование этнических стереотипов в юмористическом дискурсе может способствовать как сближению культур, так и созданию определенных барьеров в общении. О.А. Билан и Я. Попов рассматривают юмор как эффективный инструмент, который помогает создать дружескую атмосферу общения и преодолеть страх в неловких ситуациях, вызванных этническими стереотипами [4; 5]. Т.В. Хрущева указывает, что юмор может служить не только средством развлечения, но и важным механизмом формирования общественного мнения в условиях межкультурного взаимодействия [6]. Схожей точки зрения придерживался и У. Липпман, который в 1922 году впервые ввел понятие «стереотип» и определил его роль в формировании общественной картины мира [7]. При этом необходимо отметить, что различные медиаплатформы играют важную роль в формировании этнических стереотипов в общественном сознании. Например, в современных комедийных шоу часто обыгрываются этнические шутки и номера, которые способствуют созданию как положительного, так и отрицательного образа какой-либо этнической группы [8; 9; 10]. С одной стороны, этнический стереотип, представляя собой своеобразную форму обобщения человеческого опыта, может способствовать установлению и развитию контактов между представителями различных национальностей. С

другой стороны, подобное обобщение может возникать на основе внешних, зачастую выдуманных, признаков, присущих той или иной этнической группе. Это приводит к формированию искажённых представлений об определенном этносе, что, в свою очередь, препятствует успешной межкультурной коммуникации.

Настоящее исследование посвящено экспериментальному анализу специфики восприятия этнических стереотипов в юмористических текстах на казахском, русском, английском, французском и арабском языках. На наш взгляд, каждый из представленных языков характеризуется наличием богатого словарного фонда, выразительных лингвистических средств и способностью передавать все многообразие окружающей действительности, что позволяет провести глубокий сравнительный анализ и выявить как общие, так и отличительные особенности восприятия этнического юмора представителями разных народов.

Описание материалов и методов

Теоретико-методологической основой данного исследования послужили труды отечественных и зарубежных ученых, в которых рассмотрены особенности этнических стереотипов в контексте юмористического дискурса. Значительный вклад в разработку данной проблематики внесли А.С. Алметова [1], Г.А. Ергалиева [2], Н.Е. Алясова [8], В.А. Маслова [3], О.А. Билан [4], Я. Попов [5], Т.В. Хрущева [6], У. Липпман [7], Ч. Грюнер [9], Дж. Соуси-Хамфрис [10] и другие исследователи. Теоретические положения и фундаментальные идеи, разработанные в научных работах вышеназванных казахстанских и зарубежных исследователей, обеспечили методологическую основу для комплексного экспериментального анализа особенностей восприятия этнического юмора носителями казахского, русского, английского, французского и арабского языков. Отбор практического материала исследования был осуществлен из различных источников, включающих результаты опроса, а также подборку шуток про представителей различных этнических групп: казахов, русских, англичан, французов, арабов, американцев, татар, узбеков, корейцев, башкир и украинцев.

В соответствии с поставленной целью были применены методы описательного и сравнительного анализа, которые позволили определить механизмы формирования и функционирования этнических стереотипов в пространстве юмористического дискурса различных лингвокультурных сообществ. Наряду с вышеперечисленными методами исследования был проведен ассоциативный эксперимент среди представителей различных этнических групп, проживающих на территории Республики Казахстан и за ее пределами, в том числе студентов бакалавриата, магистратуры и PhD

докторантуры филологического факультета и факультета иностранных языков Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. В рамках эксперимента испытуемым было предложено заполнить созданную на платформе “Google Forms” опросную анкету, включающую в себя комплекс вопросов, требующих развернутого ответа или с возможностью выбора одного из нескольких вариантов ответа. Кроме того, статистическая обработка экспериментальных данных обеспечила высокую степень достоверности полученных результатов. Результаты ассоциативного эксперимента позволили раскрыть особенности восприятия этнического юмора и определить степень его воздействия на респондентов, представляющих разные возрастные, гендерные и этнические группы.

Результаты и обсуждение

В данной части исследования представлены результаты ассоциативного эксперимента, направленного на выявление особенностей восприятия этнических стереотипов в юмористическом дискурсе на казахском, русском, английском, французском и арабском языках. В ходе экспериментального исследования были опрошены 366 человек, из них женщин – 71,3% (261 человек), мужчин – 28,7% (105 человек). При анализе возрастного состава участников эксперимента было установлено, что наибольшее количество респондентов составляют лица младше 20 лет, их доля равна 55%, что соответствует 201 человеку. К возрастной категории от 21 до 30 лет относятся 54 человека, что составляет 15% от общего числа респондентов. Группа участников в возрасте от 31 до 40 лет представлена 12%, что эквивалентно 43 человек. 10% опрошенных находятся в возрастном диапазоне от 41 до 50 лет, что соответствует 36 участникам. Самую малочисленную группу занимают лица старше 50 лет, их доля составляет 8% или 32 человека. Что касается этнического состава респондентов, то среди участников эксперимента значительно преобладают казахи, их доля составляет 51,5% или 188 человек. На втором месте находятся русские с показателем в 11,2%, что соответствует 41 участнику. Процентное соотношение англичан составляет 10,1% от общего количества участников опроса, что равно 37 респондентам. Доля арабов составляет 6,3% или 23 человека, следом идут французы с показателем в 5,5% или 20 опрошенных. В опросе также приняли участие 18 американцев (4,9%), 13 татар (3,5%), 8 узбеков (2,2%), 7 корейцев (1,9%) и 6 башкир (1,6%). Наименьшую долю среди опрошенных составили представители украинской этнической группы (1,4% или 5 человек).

В результате проведенного исследования было выявлено, что большинство респондентов (55,7% или 204 человека) знают четкое определение понятия «этнический стереотип», представляющее собой «обобщенные представления о складе ума, менталитете и стандартном

поведении представителей того или иного этноса» [2, с. 57]. 113 человек (30,9%) ответили, что этнический стереотип – это «принятый в обществе образец восприятия» [7, с. 125]. 44 респондента (12%) отметили, что этнический стереотип является «устойчивым, сложившимся мнением группы лиц о каком-либо событии или явлении» [10, с. 6]. Четверо испытуемых (1,1%) ответили, что не знают значения данного понятия, и лишь один из участников опроса (0,3%) смог дать собственное определение понятию «этнический стереотип», трактуя его как социально-психологический опыт взаимодействия человечества, интегрирующий совокупность отношений между членами общества, социальными группами, государствами, нациями. Эти данные представлены ниже на 1-рисунке:

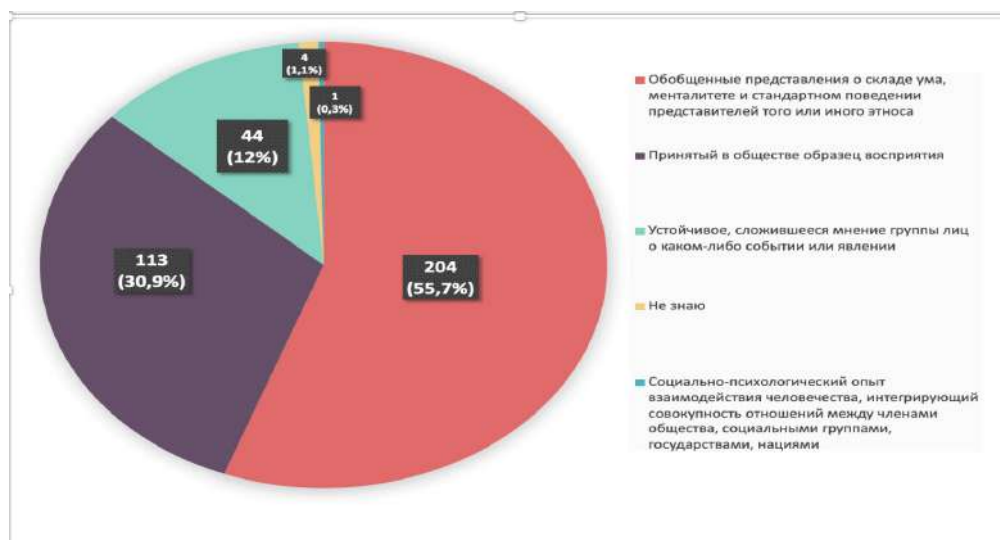

Рисунок 1 – Определение респондентами значения понятия «этнический стереотип»

По данным, представленным на 1-рисунке, можно сделать вывод о том, что оценка степени осведомленности респондентов о понятии «этнический стереотип» зависит от множества факторов, включая уровень образования, культурную среду, личный интерес и опыт общения с представителями разных этнических групп. Несмотря на то, что значительная часть опрошенных (55,7%) знают правильное толкование понятия «этнический стереотип», некоторые участники опроса (42,9%) не смогли верно интерпретировать значение данного понятия, перепутав его с общим определением термина «стереотип». Следовательно, современная молодежь в возрасте от 17 до 20 лет имеет лишь общее представление о стереотипах, не придавая особого значения четкому разграничению понятий «стереотип» и «этнический стереотип».

В ходе опроса нам удалось выявить отношение респондентов к современным комедийным шоу, в которых обыгрываются этнические шутки и номера. Полученные данные представлены ниже на 2-рисунке:

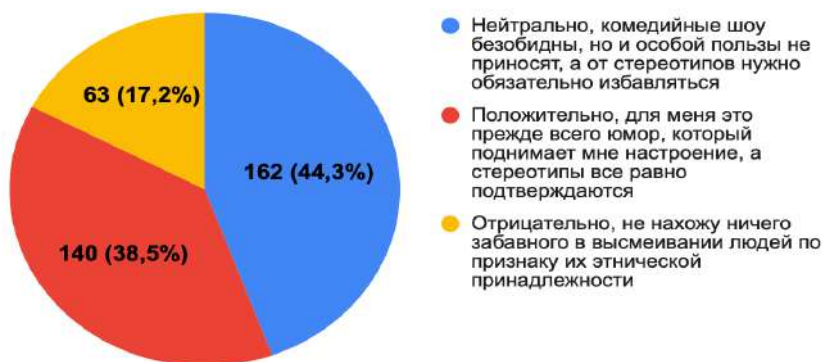

Рисунок 2 – Общее восприятие респондентами современных комедийных шоу, в которых обыгрываются этнические шутки и номера

Как показывает 2-рисунок, большая часть респондентов (44,3% или 162 человека) относятся к современным комедийным шоу нейтрально, отмечая, что обыгрываемые в них этнические шутки безобидны. 38,5% участников опроса (140 человек) испытывают положительные эмоции от просмотра юмористических шоу, воспринимая этнические шутки прежде всего как юмор, который поднимает им настроение. Однако 17,2% опрошенных (63 человека) все же имеют отрицательное отношение к современным комедийным шоу, не находя ничего забавного в высмеивании людей по признаку их этнической принадлежности. Анализ представленных данных свидетельствует о том, что у большинства испытуемых этнические шутки о разных народах и культурах вызывают смешанные чувства. Дело в том, что в современных юмористических шоу актуальность обсуждаемой темы играет ключевую роль, поскольку существуют темы, на которые не принято шутить. В противном случае этнические шутки могут быть восприняты как бестактность или оскорбление, что приводит к конфликтам между различными общностями, разобщая их и препятствуя формированию дружественных отношений [11]. Кроме того, приписывать представителям какого-либо народа такие качества, как глупость, лень, или, напротив, необычайный ум и трудолюбие, считается нелепым. Тем не менее, учитывая тот факт, что юмористические программы чаще всего смотрят в компании друзей или родных, это создает тёплую дружескую атмосферу, где безобидные шутки о разных народах вызывают у зрителя радость, смех и улыбку. Таким образом, этнические стереотипы сквозь призму юмора отражают многолетний опыт взаимодействия различных этнических

общностей и имеют ценность как часть духовной культуры.

С целью выявления степени влияния этнических стереотипов на современного человека, респондентам было предложено ответить на следующий вопрос: «Случалось ли с Вами, что из-за этнических стереотипов Вы попадали в неловкое положение?». Подробный анализ полученных ответов изложен ниже на 3-рисунке:

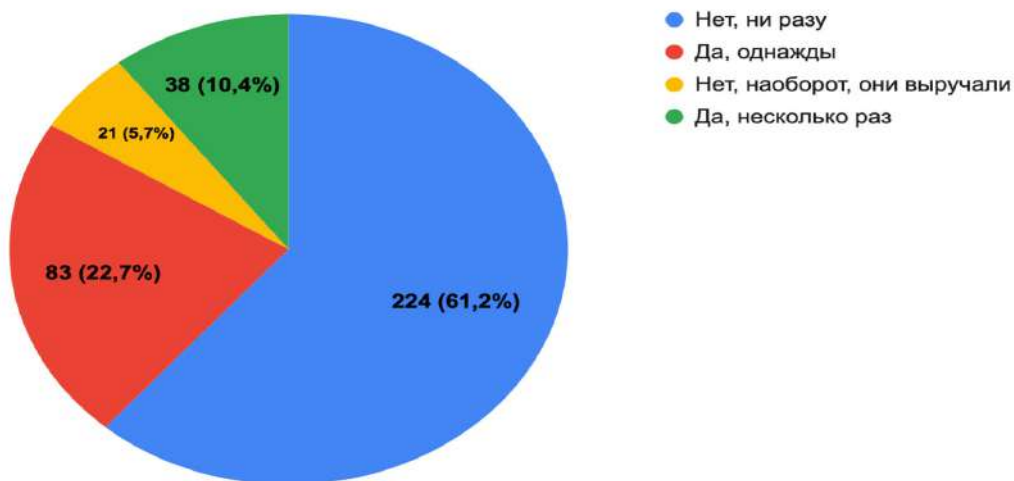

Рисунок 3 – Частота попадания респондентов в неловкие ситуации, вызванные этническими стереотипами

Как видно из 3-рисунка, подавляющее большинство участников опроса (61,2% или 224 человека) никогда не испытывали чувства неловкости из-за этнических стереотипов. В то же (раздельно!) время, другие 83 респондента (22,7%) признались, что однажды они уже сталкивались с подобной ситуацией. 38 человек (10,4%) сообщили, что неоднократно попадали в неловкие ситуации при общении с представителями других наций, и лишь 5,7% опрошенных (21 человек) отметили, что этнические стереотипы, наоборот, их не раз выручали в различных ситуациях. На наш взгляд, любая неловкая ситуация, возникающая под влиянием этнических стереотипов, может вызвать у человека широкий спектр эмоций, такие как смущение, стыд, страх или гнев. Однако следует отметить, что в настоящее время существуют стереотипы почти о всех народах мира. Эти стереотипы выступают в роли «ментальных ярлыков», позволяя людям быстро оценивать ситуации или других людей. Проанализировав ответы участников эксперимента, можно сделать вывод о том, что стереотипам разных стран следует придавать значение, поскольку это позволяет избежать возможных неловких ситуаций и установить доверительный контакт с собеседниками. Следовательно, этнические стереотипы оказывают существенное

воздействие на взаимодействие между различными этническими группами и формирование межэтнического восприятия.

Результаты проведенного исследования позволили выявить реакцию респондентов на различные этнические шутки. Участникам опроса было предложено ответить на следующий вопрос: «Представьте, что Вы столкнулись с ситуацией, в которой Ваш знакомый неудачно пошутил про Вашу нацию. Как Вы себя поведете?». Развернутый анализ полученных данных представлен ниже на 4-рисунке:

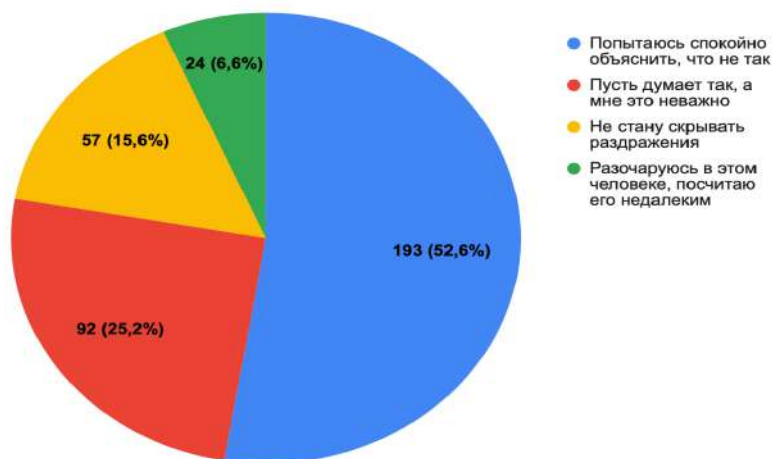

Рисунок 4 – Реакция респондентов на «неудачные» этнические шутки

Согласно 4-рисунку, 52,6% опрошенных (193 человека) ответили, что если бы они столкнулись с ситуацией, в которой их знакомый неудачно пошутил про их нацию, то попытались бы спокойно объяснить, что именно не так. 25,2% респондентов заявили, что не стали бы никому ничего объяснять. 15,6% испытуемых (57 человек) отметили, что не смогли бы скрыть своего раздражения, и лишь 6,6% участников опроса (24 человека) признались, что разочаровались бы в этом человеке, посчитав его недалеким. Анализ полученных данных указывает на то, что подавляющее большинство участников опроса воспринимают неуместные шутки, затрагивающие их этническую принадлежность, довольно сдержанно, всегда стараясь объяснить, почему подобные шутки недопустимы. Следовательно, адекватная реакция на неподобающие этнические шутки может способствовать формированию конструктивного диалога, который позволит найти общий язык с окружающими через обсуждение культурных различий, а также подчеркнет значимость уважения и толерантности к другим народам. Как показал опрос, некоторые респонденты предпочитают игнорировать неуместные шутки о своем этническом происхождении, чтобы избежать дальнейшего развития конфликта. Если нелепая шутка,

высмеивающая конкретную этническую группу, все же затрагивает чувства людей, это может вызвать у них недовольство и раздражение, что, в свою очередь, приведет к созданию крайне напряженной атмосферы общения.

Заключительным этапом анализа данного исследования является выявление наиболее правдивых и ложных стереотипов в анекдотах про казахов, русских, англичан, французов, арабов, американцев, татар, узбеков, корейцев, башкир и украинцев. Участникам опроса предложили назвать самый глупый и самый правдивый, по их мнению, стереотип, который они когда-либо слышали в анекдотах о своей нации. Как отмечалось ранее, главной целью настоящего исследования является выявление специфики восприятия этнического юмора в казахской, русской, английской, французской и арабской лингвокультурах. Тем не менее, в результате проведенного исследования были получены ответы респондентов, представляющих другие этнические группы, включая американцев, татар, узбеков, корейцев, башкир и украинцев. Рассмотрим анализ ответов более подробно (1-таблица):

Таблица 1. Наиболее правдивые и ложные стереотипы в анекдотах про казахов, русских, англичан, французов, арабов, американцев, татар, узбеков, корейцев, башкир и украинцев

Этническая группа	Ложные этнические стереотипы	Правдивые этнические стереотипы	Количество ответивших (чел.)
Казахи	Ленивые, живут в юртах и ездят на верблюдах, в фильме «Борат» казахи представлены как отсталый народ	Гостеприимные, пунктуальные, добродушные, общительные, заботливые, едят много мяса, всегда пьют чай	188
Русские	Недружелюбные, угрюмые, у каждого есть свой загородный дом или дача, где можно провести лето, не бояться холода	Суеверные, прямолинейные, щедрые, любят «водку и драки»	41
Англичане	Заносчивые, высокомерные, крайне националистичные	Сдержанные, вежливые, чтят свои традиции, любят пить чай и виски, часто говорят о погоде	37

Арабы	Богатые, агрессивные, невоспитанные, подозрительные, могут быть «потенциальными» террористами	Честные, религиозные, сдержанные, спокойные	23
Французы	Нечистоплотные, жадные, высокомерные, едят исключительно лягушек, предпочитают носить берет и матроску, любят «сыр, вино и багет»	Самокритичные, патриотичные, элегантные, вежливые, романтические	20
Американцы	Богатые, глупые, едят только фастфуд, безвкусно одеваются, виновны в развязывании войн и беспорядков во многих странах и регионах мира	Толерантные, патриотичные, трудолюбивые, общительные, независимые, честные	18
Татары	Хитрые, скупые, жестокие, злопамятные	Гостеприимные, чистоплотные, трудолюбивые	13
Узбеки	Хитрые, способны работать лишь малярами или строителями, соблюдают исключительно патриархальные традиции	Гостеприимные, трудолюбивые, дружелюбные	8
Корейцы	Едят собак, обладают безупречной кожей, помешаны на своем внешнем виде, снимают только дорамы	Трудолюбивые, чтят свои традиции и бережно относятся к семейным узам	7
Башкиры	Обладают узким разрезом глаз, темноволосые, хитрые	Гостеприимные, отзывчивые, религиозные	6
Украинцы	Грубые, ленивые, необразованные, едят только сало и борщ	Честные, открытые, верят в предрассудки	5
Итого			366

Согласно результатам исследования, представленным в 1-таблице, всего в опросе приняло участие 188 казахов. Большинство опрошенных относят казахское гостеприимство, непунктуальность, добродушие, общительность, заботливость, чрезмерное употребление мясной пищи и любовь к чаю к наиболее правдивым стереотипам, получившим широкое распространение в этнических анекдотах. В то же время, участники эксперимента опровергли стереотипы о ленивости, степном образе жизни

современных казахов, их проживании в юртах и езде на верблюдах. Кроме того, они отвергают стереотипные ассоциации, связанные с фильмом «Борат», в котором казахи изображены как отсталый народ. Так, респонденты привели в качестве примера несколько казахских шуток, которые, по их мнению, наглядно отражают различные стереотипные черты характера казахского народа:

1) чрезмерное употребление мяса и чая: *«Казаики, в отличие от девушек других национальностей, мечтают о принце на вкусном коне!», «Казахи заняли второе место по потреблению мяса, а первое место досталось волкам!», «Гости ушли. Теперь можем и сами попить чай», «Только казахи могут снять головную боль чаем»;*

2) непунктуальность: *«В мире есть две пунктуальные нации: немцы и казахи. Немцы приходят в назначенный час, а казахи в назначенный день», «Когда Бог раздавал пунктуальность, казахи опоздали»;*

3) гостеприимство и дружелюбие: *«Как казахи обычно принимают гостей? Сначала Вам предложат ароматный чай, а затем угостят мясом. В конце обязательно поинтересуются, остались ли Вы довольны едой и напитками, чтобы понять, какое блюдо лучше подать на десерт», «Когда Вы торгуетесь на базаре в Казахстане, будьте готовы к тому, что Вас могут пригласить на чай. В итоге Вы можете заплатить больше, чем нужно!».*

В ответах 41 русского респондента были выделены несколько стереотипов о русских, которые они считают правдивыми. К ним относятся суеверность, прямолинейность, щедрость и любовь к «водке и дракам». При этом испытуемые отметили, что такие стереотипы, как недружелюбие, высокая устойчивость к холоду и наличие загородного дома или дачи у каждого русского, являются наиболее ошибочными. Больше всего участникам опроса запомнились следующие забавные шутки, иллюстрирующие особенности русской ментальности и традиций: *«Ты что, собираешься на рыбалку сегодня, в пятницу 13-го Конечно! Надеюсь, хоть сегодня рыбам не повезет»; «Инопланетяне, похитившие пьяного русского, не выдержали уговоров и все-таки дали тому порулить»; «В чем отличие русского джентльмена от английского? Английский джентльмен сначала пропустит даму, а русский – рюмочку»; «Что такое уйти по-русски? Долго прощаться, выпить всю водку и остаться ночевать».*

Среди 37 опрошенных англичан преобладает мнение, что наиболее правдивыми стереотипами в английских анекдотах являются британская сдержанность, вежливость, почитание традиций, любовь к чайным церемониям и виски, а также частые разговоры о погоде. Вместе с тем, такие стереотипы, как заносчивость, высокомерие, националистичность, респонденты называли ложными. Например, такие шутки, как *«Я на диете,*

в которой разрешено только виски. Смог продержаться целых три дня!» или *«Тонет круизное судно. На фоне всеобщей паники к капитану подходит англичанин с трубкой в зубах и вежливо спрашивает: «Скажите, пожалуйста, сэр, а какая из илюпок для курящих?»*, отражают ключевые черты английского характера – сдержанность, вежливость и ироничное отношение к различным жизненным ситуациям и событиям.

Известно, что представителями арабской культуры строго соблюдаются упоминания о месте и границах юмора, что основано на требованиях священных сур Корана. Однако это не означает, что в исламе шутки запрещены, они лишь не должны противоречить законам шариата. Как упоминалось ранее, в опросе приняло участие 23 араба, которые относят честность, религиозность, сдержанность и спокойствие к наиболее правдивым стереотипам об арабах в анекдотах. При этом такие стереотипы, как агрессивность, невоспитанность, материальная обеспеченность, подозрительность и образ «потенциального» террориста, были признаны наиболее глупыми и не соответствующими действительности. Необходимо отметить, что участники опроса привели несколько примеров шуток об особенностях арабского менталитета: *«Вчера арабский террорист подложил в израильском ресторане свинью!»*; *«Любой араб мечтает жениться на четырех сестрах, ведь в этом случае у него будет только одна теща»*; *«Власти Саудовской Аравии учредили «Совет по защите прав женщин», однако ни одна женщина не была приглашена в его состав»*.

20 французов, принявших участие в опросе, выделили несколько стереотипов о французах, которые они считают наиболее верными. К ним относятся самокритичность, патриотизм, элегантность, вежливость и романтичность. Наряду с этим, испытуемые отметили, что некоторые распространенные стереотипы являются ошибочными. К таким мифам относятся жадность, нечистоплотность, высокомерие, представление о том, что французы едят исключительно лягушек, а также постоянно носят береты и матроски. Кроме того, стереотип о том, что французы любят только «сыр, вино и багет», также оказался не совсем точным. Так, респонденты поделились примерами шуток, в которых отражены стереотипы поведения и образ жизни французского народа: *«Почему французы жадные? Это жаба давит их, мстя за лягушек!»*; *«Встречаются два француза. Один другому: «Жак, ты знаешь, твоя жена нам изменяет»*; *«Почему французы выбрали петуха своим символом? Это единственная птица, которая поет, стоя по колено в навозе»*.

Следует отметить, что помимо казахов, русских, англичан, арабов и французов, в опросе приняли участие 18 американцев. Они выделили несколько стереотипов о своей нации. По их мнению, к наиболее правдивым из них относятся толерантность, патриотизм, трудолюбие,

общительность, независимость и честность. Среди ложных стереотипов американцы отметили представления о материальном благосостоянии, глупости, чрезмерном употреблении фастфуда, отсутствии чувства стиля и обвинениях в развязывании войн и беспорядков в различных странах и регионах мира. В своих ответах респонденты указали, какие шутки об американцах запомнились им больше всего: *«А вы не заметили, что по всем сценариям инопланетные цивилизации хотят уничтожить США? Как же они всех достали!»*; *«Какой самый популярный вид спорта среди американцев? Безусловно, это быстрое и аппетитное поедание пиццы!»*; *«Америка ведет две войны – с терроризмом и с ожирением. Особая удача – когда попадают жирные террористы»*.

В эксперименте также приняли участие представители татарской этнической группы. Всего было опрошено 13 татар, которые отметили, что такие качества, как гостеприимство, чистоплотность и трудолюбие, действительно отражают правдивые стереотипы о татарском народе. Кроме того, они указали, что такие черты, как чрезмерная хитрость, скупость, жестокость и злопамятство, являются наименее обоснованными стереотипами, часто используемыми в шутках о татарах. По мнению респондентов, следующие шутки наглядно отражают различные стереотипные черты характера, присущие татарскому народу: *«Татары выразили недовольство известной поговоркой «Незванный гость хуже татарина» и обратились с жалобой в Госдуму. После долгих обсуждений Госдума постановила изменить поговорку на: «Незванный гость лучше татарина»*; *«Чем отличаются жители города Казань от жителей города Рязань? Жители Казани точно знают, что они татары, а жители Рязани только догадываются»*; *«Там, где татарин с удочкой сидел, еврею с бреднем ловить нечего»*.

8 представителей узбекской этнической группы, участвовавших в опросе, указали, что наиболее правдивыми стереотипами, получившими отражение в этнических анекдотах, являются узбекское гостеприимство, трудолюбие и дружелюбие. Вместе с тем, к наиболее ошибочным стереотипам они отнесли чрезмерную хитрость, приверженность исключительно патриархальных традиций, а также представление о том, что узбеки могут работать только малярами или строителями. В качестве примера участники опроса привели несколько этнических шуток, которые наглядно отражают типичные черты характера узбекского народа: *«Узбекские ученые уже несколько раз пытались создать вакцину от коронавируса, но всякий раз получался плов!»*; *«Когда разнорабочий из Узбекистана купил себе на обед банку шпрот, то понял, что в квартире поместится еще 16*

родственников»; *«Встретились как-то казах и узбек. Узбек гордо заявляет: «У каждого нашего узбека в доме по две машины». Тогда казах спокойно отвечает: «А у нас в каждом доме по два узбека».*

В опросе приняли участие 7 корейцев, которые поделились своим мнением о стереотипах, связанных с их культурой. Они отметили, что в анекдотах про корейцев действительно отражаются такие стереотипы, как трудолюбие, уважение к традициям и бережное отношение к семейным узам. В то же время, корейцы считают ложными такие стереотипы, как употребление собак в пищу, способность снимать только корейские дорамы, а также помешанность на безупречной коже и внешнем виде. По мнению участников эксперимента, ключевые характеристики корейской этнической группы получили распространение в следующих этнических шутках: *«Недавно я приобрел себе новый российский телевизор. Ну и как? Корейские телевизоры явно лучше. Что тут поделаешь, корейцы на этом собаку съели»; «В Корее на заборах можно увидеть предупреждение: «Осторожно! Злая и невкусная собака!»; «Для корейцев хот-дог является не просто метафорой»; «Жители Южной Кореи, которые плохо себя ведут, после смерти попадают в Северную».*

Среди 7 опрошенных башкир преобладает мнение, что наиболее правдивыми стереотипами, отраженными в шутках об их этнической группе, являются гостеприимство, отзывчивость и религиозность. Кроме того, стереотипы о том, что башкиры имеют узкий разрез глаз и темный цвет волос, а также чрезмерно хитрые, считаются ошибочными. Например, такие шутки, как *«Когда башкир приглашает Вас в гости, будьте готовы провести у него как минимум неделю»* или *«Какой самый популярный вид спорта среди башкир? Соревнования по выпиванию чая!»*, запомнились респондентам больше всего.

В опросе участвовало всего 5 украинцев. Они причислили честность, открытость и суеверность к наиболее правдивым стереотипам о своей нации в различных анекдотах. К наиболее ошибочным стереотипам они отнесли такие качества, как грубость, ленивость, необразованность и чрезмерное употребление сала и борща. При этом респонденты привели несколько примеров этнических шуток, отражающих особенности украинской культуры: *«Кум! Что Вы делаете в моем погребе? Я Вас искал! А зачем сало съели? Чтобы не валялось под ногами!»; «Агафья Аскольдовна, почему в анкете Вы указали, что Вы украинка? Что в Вас украинского? Как что? Например, пятьдесят килограммов сала!»; «Извините, а где тут поезд на Одессу? Уже ушел. Как жаль! А когда следующий?».*

Таким образом, результаты опроса помогли нам определить специфику восприятия этнических стереотипов в анекдотах и шутках, отражающих особенности национального характера и менталитета

представителей 11 народов: казахов, русских, англичан, французов, арабов, американцев, татар, узбеков, корейцев, башкир и украинцев. Все собранные данные обработаны с соблюдением максимальной конфиденциальности и использованы исключительно в академических целях. Анализ собранных данных позволил выявить основные механизмы воздействия социальных и культурных факторов на формирование и распространение этнических стереотипов в юморе. Каждая из представленных этнических групп обладает уникальными особенностями восприятия этнических анекдотов и шуток, что подчеркивает тесную связь между культурными традициями и осознанием своей этнической идентичности. Следовательно, результаты экспериментального исследования подчеркивают необходимость разработки особого подхода к вопросам межэтнического взаимодействия, что, в свою очередь, может способствовать формированию более гармоничного общества, основанного на взаимном уважении и понимании.

Заключение

Экспериментальное исследование специфики восприятия этнических стереотипов в юмористических текстах на казахском, русском, английском, французском и арабском языках показывает, что юмор играет важную роль в развитии межэтнических отношений. Несмотря на то, что этнические стереотипы противоречивы по своей природе и не всегда соответствуют действительности, они могут отражать социальные, экономические, исторические и иные актуальные аспекты жизни этнической группы.

Результаты проведенного исследования позволили выявить общие и культурно-специфические особенности восприятия этнического юмора в казахской, русской, английской, французской и арабской лингвокультурах. Во всех пяти исследуемых культурах этнические шутки отражают систему ценностей, традиции, обычаи и нормы поведения, характерные для всех членов одной нации. В любом обществе юмор, основанный на этнических стереотипах, выполняет важную социальную функцию – способствует созданию дружелюбной, непринужденной атмосферы общения и налаживанию контактов. Тем не менее, неуместные шутки, высмеивающие этническую принадлежность, могут быть восприняты как оскорбление и стать причиной напряженных отношений и конфликтов между различными этническими общностями. В ходе исследования авторам также удалось обнаружить ряд отличительных особенностей восприятия этнического юмора в каждой из рассматриваемых лингвокультур. Так, этнические стереотипы в казахских шутках воспринимаются не критически, поскольку они отражают преимущественно традиционные семейные ценности и образ жизни казахского народа. В то же время, оскорбительными или уничижительными считаются этнические шутки, высмеивающие

различные народы, входящие в состав Российской Федерации. Английские шутки, использующие этнические стереотипы через самоиронию и игру слов, могут восприниматься как проявление остроумия и вызывают положительные реакции у слушателей. Важной особенностью восприятия французского юмора является выработка негативного отношения к этническим шуткам, которые могут дискриминировать людей по расовым, этническим, религиозным и прочим признакам. Для арабо-мусульманской культуры характерно тщательное соблюдение границ этнического юмора в соответствии с предписаниями священных сур Корана.

Таким образом, этнические стереотипы представляют собой многогранное явление, способное отражать как общие культурные ценности, так и специфические характеристики различных этнических общностей. Понимание этих особенностей способствует критическому восприятию юмора, основанного на этнических стереотипах, а также помогает урегулировать этнокультурные конфликты в процессе межкультурного общения.

Информация о финансировании

Данное исследование проведено в рамках грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2023-2025 годы МОН РК АР19676461 «Этнические стереотипы и категория смеха в юмористическом дискурсе: сравнительный аспект».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Әлметова Ә.С., Жиенбаева А.С. Стереотип ұғымы және оның түрлері // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2017. – №1 (144). – Б. 157-166.

[2] Ергалиева Г.А., Доскалиева Р.Б., Маденова Л.М. Этнопсихологияда этникалық стереотиптерді зерттеу мәселелері // М.Өтемісов атындағы БҚУ хабаршысы. – 2013. – №3(51). – Б. 55-62.

[3] Маслова В.А. Культурный стереотип и его роль в поведении сквозь призму языка // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К.Л. Хетагурова. – 2009. – №9. – С. 37-43.

[4] Билан О.А. Анекдот как отражение стереотипных представлений // Альманах современной науки и образования. – 2013. – №6 (73). – С. 26-29.

[5] Попов Я. Этнические стереотипы в национальном юморе как выражение социальных страхов // Вестник Московской международной академии. – 2014. – №2. – С. 100-108.

[6] Хрущева Т.В. Роль стереотипов в межкультурной коммуникации (на примере гетеростереотипов о русских и китайцах) // Филологический аспект. – 2016. – №12. – С. 78-87.

[7] Lippmann W. Public Opinion with a New Introduction by Michael Curtis. – London, UK: Transaction Publishers, 1998. – 427 p.

[8] Алясова Н.Е. Медиа стереотиптерді қалыптастыру алаңы ретінде // М. Қозыбаев атындағы Солтүстік-Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2022. – № 2 (54). – Б. 98-102.

[9] Gruner Ch. A Game of Humor: Comprehensive Theory Why We Laugh. – New Brunswick, NJ: Transaction publishers, 2017. – 226 p.

[10] Soucy-Humphreys J., Judd K. & Jürgens A.-S. Challenging the Stereotype through Humor? Comic Female Scientists in Animated TV Series for Young Audiences // Frontier Communication. – 2023. – Vol. 7. – P. 1-22. DOI: <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.1024602>

[11] Issakova S.S., Kultanbayeva N.K., Tukhtarova A.S., Zhetessova Z.A., Kartzhan N.A. Linguocultural Analysis of Ethnic Stereotypes in Humorous Discourse: a Comparative Analysis // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9. (3). – P. 33-47. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903004> (<https://ejal.info/menuscrypt/index.php/ejal/article/view/590/181>)

REFERENCES

[1] Almetova A.S., Zhienbaeva A.S. Stereotip ugymy zhane onyn turleri [The concept of a stereotype and its types] // Abylaj han atyndagy KazHKzhATU habarshysy. «Pedagogika gylymdary» seriyasy. – 2017. – №1 (144). – Б. 157-166. [in Kaz.]

[2] Ergalieva G.A., Doskalieva R.B., Madenova L.M. Etnopsihologiyada etnikalyk stereotipterdi zertteu maseleleri [Problems of studying ethnic stereotypes in ethnopsychology] // M. Otemisov atyndagy BKU habarshysy. – 2013. – №3 (51). – Б. 55-62. [in Kaz.]

[3] Maslova V.A. Kul'turnyj stereotip i ego rol' v povedenii skvoz' prizmu yazyka [Cultural stereotype and its role in behavior through the prism of language] // Vestnik Severo-Osetinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni K.L. Hetagurova. – 2009. – №9. – S. 37-43. [in Rus.]

[4] Bilan O.A. Anekdot kak otrazhenie stereotipnyh predstavlenij [An anecdote as a reflection of stereotypical ideas] // Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniya. – 2013. – №6 (73). – S. 26-29. [in Rus.]

[5] Popov Ya. Etnicheskie stereotipy v nacional'nom yumore kak vyrazhenie social'nyh strahov [Ethnic stereotypes in national humor as an expression of social fears] // Vestnik Moskovskoj mezhdunarodnoj akademii. – 2014. – №2. – S. 100-108. [in Rus.]

[6] Hrushcheva T.V. Rol' stereotipov v mezhkul'turnoj kommunikacii (na primere geterostereotipov o russkikh i kitajcah) [The role of stereotypes in intercultural communication (on the example of heterostereotypes about Russians and Chinese)] // Filologicheskij aspekt. – 2016. – №12. – S. 78-87. [in Rus.]

[7] Lippmann W. Public Opinion with a New Introduction by Michael Curtis. – London, UK: Transaction Publishers, 1998. – 427 p.

[8] Alyasova N.E. Media stereotipterdi kalypastyru alany retinde [Media as a platform for the formation of stereotypes] // M. Kozybaev atyndagy Soltustik-Kazakhstan memlekettik universitetinin habarshysy. – 2022. – № 2 (54). – B.98-102. [in Kaz.]

[9] Gruner Ch. A Game of Humor: Comprehensive Theory Why We Laugh. – New Brunswick, NJ: Transaction publishers, 2017. – 226 p.

[10] Soucy-Humphreys J., Judd K. & Jürgens A.-S. Challenging the Stereotype through Humor? Comic Female Scientists in Animated TV Series for Young Audiences // Frontier Communication. – 2023. – Vol. 7. – P. 1-22. DOI: <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.1024602>

[11] Issakova S.S., Kultanbayeva N.K., Tukhtarova A.S., Zhetessova Z.A., Kartzhan N.A. Linguocultural Analysis of Ethnic Stereotypes in Humorous Discourse: a Comparative Analysis // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9. (3). – P. 33-47. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903004> (<https://ejal.info/manuscript/index.php/ejal/article/view/590/181>)

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН, ФРАНЦУЗ ЖӘНЕ АРАБ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРДІ ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТАЛДАУ

Исакова С.С.¹, *Тухтарова А.С.², Култанбаева Н.К.³, Танатова Р.К.⁴

^{1,*2,3,4} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ, орыс, ағылшын, француз және араб тілдерінің әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптерді қабылдау ерекшеліктерін талдауға арналған кешенді эксперименттік зерттеудің нәтижелері берілген. Зерттеудің мақсаты этникалық әзіл-оспақты қабылдаудағы ортақ және мәдени, қайталанбас ерекшеліктерді, сондай-ақ, әртүрлі халық өкілдерінің ұлттық мінез-құлқын бейнелейтін этникалық анекдоттар мен әзілдерді түсіндіру үдерісіндегі стереотиптік көзқарастарға әсер ету механизмдерін анықтау болып саналады.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы аумағында және одан тысқары жерде өмір сүретін әртүрлі этникалық топ өкілдері қатысқан ассоциативтік эксперимент жүргізілді, олар мәдениетаралық қарым-қатынаста этникалық әзілдердің орындылық деңгейін және өздерінің этникалық стереотип ықпалына бейімділік деңгейлерін бағалады. Сонымен бірге, мәліметтерді статистикалық өңдеу әдісін қолдану экспериментке қатысушылар туралы нақты және шынайы ақпараттар алуға мүмкіндік

берді. Авторлар сипаттама және салыстырмалы талдау әдістерінің көмегімен әртүрлі лингвомәдениеттегі әзіл-оспақ дискурсының қалыптасу және қызмет ету механизмдерін анықтауға қол жеткізді.

Зерттеу нәтижелері әртүрлі әзіл-оспақ мәтіндеріндегі этникалық стереотиптердің бір жағынан, әртүрлі мәдениет өкілдері арасында ұқсас реакцияларды туғызатынын көрсетсе, екінші жағынан, нақты бір мәдени қауымдастық өкілдері арасында қабылданатыны және түсіндірілетіні анықталды. Зерттеу барысы қазақ әзілдеріндегі этникалық стереотиптер халықтың көпғасырлық құндылығы мен дәстүрін бейнелейтінін көрсетсе, Ресейдің құрамындағы немесе бұрынғы Кеңес одағы құрамында болған түрлі халықтарда этникалық стереотиптер кемсітушіліктің таралуына ықпал етуі мүмкін екенін анықтады. Ағылшын әзілдеріндегі этникалық стереотиптер сөз ойыны мен өздеріне күлуден көрінеді. Француз әзілінің стереотиптік әзілге төзімділігі жоғары, бұл елдегі кемсітушілікке қарсы зандардың қабылдануымен байланысты болуы мүмкін. Араб-мұсылман мәдениетінде этникалық стереотиптерді қолдануға неғұрлым ұстамды тенденция байқалады, бұл діни көзқарастарға байланысты.

Зерттеудің практикалық құндылығы алынған нәтижелер мәдениетаралық қарым-қатынас, медиаиндустрия, дискурсология, лингвомәдениеттану, этнопсихолингвистика, тіл білімі салаларының мамандарына пайдалы болуымен анықталады. Демек, зерттеу нәтижелері әзілпризмасы арқылы этникалық стереотиптердің қалыптасу ерекшеліктерін және олардың мәдениетаралық өзара әрекеттесудегі рөлін түсінуге ықпал етеді, сонымен қатар мәдениетаралық диалогты құру және этномәдени қақтығыстардың алдын алу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: анекдот, әзіл, этникалық әзіл, әзіл-оспақ дискурсы, этникалық стереотип, этникалық топ, әлеуметтік бағдар, мәдени интеграция

EXPERIMENTAL ANALYSIS OF ETHNIC STEREOTYPE PERCEPTION IN KAZAKH, RUSSIAN, ENGLISH, FRENCH AND ARABIC HUMOROUS DISCOURSE

Issakova S.S.¹, *Tukhtarova A.S.², Kultanbayeva N.K.³, Tanatova R.K.⁴

^{1,*2,3,4} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The article summarizes the results of a comprehensive experimental research aimed at analyzing the peculiarities of ethnic stereotype perception in humorous texts as portrayed through Kazakh, Russian, English, French and Arabic jokes. The purpose of the study is to identify common and distinctive features of ethnic humor perception and examine how stereotypical representations influence the interpretation of ethnic jokes and anecdotes reflecting the national character of different ethnic groups.

An associative experiment was conducted among various ethnic groups living in the Republic of Kazakhstan and abroad, who evaluated the degree of appropriate usage of ethnic jokes in an intercultural context as well as the level of their susceptibility to ethnic stereotypes. Furthermore, the statistical data processing method enabled the authors to obtain accurate and reliable information from experiment participants. The descriptive and comparative analysis methods were applied to identify basic mechanisms of ethnic stereotype formation and functioning in humorous discourse across different linguocultures.

The research findings suggest that ethnic stereotypes in various humorous texts, on the one hand, may elicit similar reactions among representatives of different cultures, but on the other hand, they are likely to be perceived and interpreted only within particular cultural traditions. The study proves that ethnic stereotypes in Kazakh jokes reflect ancient Kazakh traditions and values, whereas ethnic jokes about various nationalities from Russia or the former Soviet Union countries can lead to the spread of discrimination. Ethnic stereotypes in English jokes are usually expressed by using self-irony and wordplay. French humor demonstrates a higher tolerance toward ethnic stereotypes, possibly due to the adoption of anti-discrimination laws in the country. Arab-Muslim culture has a more restrained tendency to use ethnic stereotypes in jokes, which is influenced by certain religious beliefs.

The research practical significance is determined by the fact that the results obtained can be used by specialists in the field of linguistics, ethnopsycholinguistics, linguocultural studies, discourse, intercultural communication and media industry. Consequently, the research findings contribute to understanding basic mechanisms of ethnic stereotype formation through the lens of humor and their role in intercultural communication. Finally, the research main conclusions and outcomes can be used to create intercultural dialogue and prevent ethnocultural conflicts.

Keywords: anecdote, joke, ethnic humor, humorous discourse, ethnic stereotype, ethnic group, social attitude, cultural integration

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 10.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Информация об авторах:

Исакова Сабира Сагынбековна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: sabira-i@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Тухтарова Акмарал Сердалиевна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: akmaral.1990@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>

Култанбаева Нургул Калдыгуловна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: nuryku76@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Танатова Роза Кубеновна – преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: rose_karina@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4142-3547>

Авторлар туралы мәлімет:

Исакова Сабир Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: sabira-i@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Тухтарова Акмарал Сердалиевна – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: akmaral.1990@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>

Култанбаева Нургул Калдыгуловна – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: nuryku76@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Танатова Роза Кубеновна – оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: rose_karina@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4142-3547>

Information about the authors:

Issakova Sabira Sagynbekovna – Doctor of Philology, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: sabira-i@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Tukhtarova Akmaral Serdalievna – PhD, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: akmaral.1990@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>

Kultanbayeva Nurgul Kaldygulovna – PhD, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: nuryku76@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Tanatova Roza Kubenovna – Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: rose_karina@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4142-3547>

ӘОЖ 81'42(075.8)

ГТАХР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.010>

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ «ҚУАНЫШ» ЖӘНЕ «МҰҢ» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.², Нурсейтова А.А.³, Акдаулетова Ж.А.⁴

*^{1,2,3,4} А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ халық лирикасы мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың когнитивті сипаты қарастырылады. Когнитивті лингвистика тіл арқылы қоғамдық құбылыстар мен дүниені танып білудің танымдық-теориялық негіздерін қалыптастырады. Мақаламыз қазақ халқының ұлттық дүниетанымы үшін маңызды ұғымдардың бірі – *қуаныш және мұң* контрасты концептілері талдауға арналған. Талдау нысанына «Бабалар сөзі» жинағына енген тарихи жырлар, қара өлеңдер, ғашықтық дастандар алынды. Қуаныш және мұң ұғымдарына қазақ тілінің түсіндірмелі сөздіктерінен түсініктемелер беріліп, мән-мағынасы ашылды.

Ғылыми зерттеудің мақсаты қазақ халық лирикасы тіліндегі *қуаныш пен мұң* концептілерінің көрінісін ашу. Фольклорлық мәтіндердегі қуаныш пен мұң тілдік бірліктерінің когнитивті сипатын аша отырып, халықтың ақиқат дүние туралы көзқарасы, мәдени танымы мен тұрмыс-тіршілігімен байланысты тілдік деректерген қол жеткізе аламыз. Негізгі бағыттары қазақ халық лирикасы тіліндегі *қуаныш пен мұң* концептілеріне талдау жасау барысында сол дәуірдегі халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын, мәдениетін тану.

Зерттеу барысында талдау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде қазақ халық лирикасы тілі мұқият талдауға, фольклорлық шығармалар тілінде кездесетін *қуаныш және мұң* концептілерінің мағынасын ашатын фреймдер, ойсурет, сценарийлік және схемалық құрылымдар жинақталып, талдаулар жүргізуге септігін тигізді. Жұмысымызда алғаш рет қазақ халық лирикасындағы *қуаныш пен мұң* концептілерінің танымдық сипаты айқындалып, тілдік бірліктерге концептілік талдау жасалынды. Жұмыстың тұжырымдары мен нәтижелері жоғары оқу орындарындағы өтілетін Стилистика және тіл мәдениеті, Когнитивтік лингвистика, Тіл білімінің жаңа бағыттары пәндерінің теориясын толықтыруға өз үлесін қосады.

Зерттеудің ғылыми құндылығы зерттеу нәтижелерін бағалау теориясын одан әрі тереңдетілген талдауға белгілі бір үлес қоса алатынымен айқындалды.

Мақаланың практикалық негізі когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика сияқты тіл білімінің жаңа бағыттарына қосылған үлес болып табылады деген ойдамыз. Мақаладағы концептілік талдауларды қазақ фольклортануына қатысты арнайы семинарларда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: халық лирикасы, фольклор, болмыс, концепт, фрейм, тіл, дүниетаным, халық, қуаныш, ұғым

Кіріспе

Қазақ дүниетанымында қуаныш және мұң қатар жүретін ұғымдар. Адамның өмірі қарама-қайшылыққа толы оқиғалардан тұрады. Осы қайшылықтарды жеңу үшін адам болашаққа үміт артады, мақсат қояды және мұратына жетуге тырысады. «Бабалар сөзі» еңбегінде «қайғының арты қайырлы болсын», «әр істің қайыры бар» деген жұбаныш сөздер жиі кездеседі. Бұл сөздер адам баласына сүйеу болып, әрі қарай өмір сүруіне септігін тигізіп жатады. Қазақ халық лирикасындағы *қуаныш пен мұң* контраст концептісін айқындайтын тілдік бірліктер талдауға түсті. Адамның психологиялық күйін, ішкі жанын, күйзелісін, толқуын, шаттыққа бөленген жайын ашатын эмоционалды концептілерді анықтай отырып, концептілік құрылымдардың берілу жолдарын көрсетуге тырыстық.

Адамның өмірінде қуаныш пен мұң бірге жүретін факторлар болып келеді. Қуаныштан шаттанып, күліп, кейде жылап та жатады. Ал қайғыдан жылап, арты қайырыммен аяқталып жатады. Міне, бұл – адам өмірінде болатын табиғи сезімдер. Эмоцияның әсерінен адам күліп, қуанып, мұңайып, жылап, секіріп, шаттанады. Мұндай сезімдерді сөзбен жеткізу мүмкін емес. Тек қана адамның эмоциясы арқылы сырт көзбен байқай аламыз. Мақаламызда осындай эмоцияны бере алатын *қуаныш пен мұң* концептісінің танымдық сипатын анықтап, концептілік талдау жасауды мақсат етіп отырмыз. Зерттеу нысанына «Бабалар сөзі» жинағына енген тарихи жырлар, қара өлеңдер, ғашықтық дастандар алынды. Фольклорлық шығармаларда қуану, шаттану сезімдері мынандай сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан. Мысалы: қуанышқа бөленді, қуаныш әкелді, қуанышқа кенелді, қуаныштан жүрегі жарылып кетті (ауыспалы мағынада), қуанышы қойнына сыймады, қуанышында шек болмады, қуаныш оты жарқ етті, қуанышын жасыра алмады т.б.

Қазақ ұлтының түйсігіндегі қуаныш, мұң ұғымдарының мәнін тану бабаларымыздың халық лирикасынан бастау алады. Себебі халық лирикасында қазақ халқының жүріп өткен жолын, таным-түсінігін көре аламыз. Сондықтан, жұмысымызды қазақ халық лирикасындағы *қуаныш, мұң* концептілерінің танымдық сипатын зерттеуге арнап отырмыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақаламызда «Бабалар сөзі» еңбегіндегі «Қара өлең», «Тарихи жырлар», «Ғашықтық дастандар» жинақтары талдауға түсті. Осы еңбектерге жүгіне отырып, *қуаныш пен мұң* концептілерін қолданудағы лингвистикалық талдауға бағыт алып отырмыз. Зерттеу барысында талдау және жинақтау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау әдістері қолданды.

Талқылау

Б.А. Серебренников: «Тіл мен ойлау екі түрлі сала болғанмен әрқашан өзара қарым-қатынаста болады [1, 16 б.]], - дей келіп, олардың қатынасынан «дүние бейнесі» танылатындығын айтады. Оның бірі – концептілік бейне, екіншісі – тілдік бейне. Мұның біріншісі – ұғынуға қатысты, екіншісі – тілде бейнелеуіне қатысты. «Дүниенің бейнесі» дегенді ақиқат немесе бейақиқат болмыстың көрінісі деп түсінген дұрыс.

Біз өз тарапымыздан когнитивтік терминтанымда термин кәсіби дискурс бірлігі ретінде қарастырылып, кәсіби тілдік тұлғаның когнитивтік іс-әрекетінің нәтижесі тұрғысынан зерттелуі қажет дейміз [2, 170 б.].

Контраст концептілер — бірінсіз бірі болмайтын, бірін екіншісі толықтырып отыратын немесе бірінен кейін бірі жүретін, тіпті бір -біріне қарама-қарсы тұратын ақиқат дүниелердің жұптасып қана танылуы (Өмір/өлім, қала/дала, бақыт/қайғы) [3].

Эмоционалды концептілер әлемнің эмоционалды лингвистикалық бейнесін қалыптастыру үшін маңызды, өйткені олар эмоционалды, құндылық және бағалау сипаттамаларымен ерекшеленеді.

Фольклорлық шығармаларда қуаныш ұғымының мағынасын ашатын мынандай сөз тіркестері кездеседі: «рахат сезімі», «ішкі қанағаттану», «мұндай сезімнің сыртқы көрінісі», «мұндай сезімді қоздыратын нәрсе» (сөйлесу стилінде).

Әрбір тіл, халықтың дүниетанымы белгілі бір контексте тілдік бірліктердің іске асырылуын анықтайды, бұл қазақ тілінің ұлттық корпусының материалдары негізінде біз жасаған контекстік талдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу барысында *қуаныш және мұң* концептілерінің сыртқы өзгерістерге әкелетіні анықталды. *Қуаныш пен мұң* ұғымдарын белгілі бір әрекеттер мен сезімдер және күйлер арқылы көруге болады. Мысалы: ұру, жылау, шапалақтау, кездесу, сөйлеу, дірілдеу, айқайлау, ән айту, бару, ұру, дұға ету, құшақтау, ұйқышылдық, секіру, күлу және т. б. Белгілі бір сезімдер мен күйлер арқылы көрініс тапқан: қорқу, дірілдеу, тұншығу, ашулану, еске түсіру, бұлыңғыр болу, құлау, жарқырау, тыныс алу, есінен тану, өлу және т. б. Әр адам қуаныштан, мұңнан күледі, жылайды, секіреді, шаттанады, есінен танып қалады. Бұл *қуаныш пен мұң* сезімдерінің

әсерінен берілетін эмоциялық әрекеттер. «Бабалар сөзі» еңбегінде *қуаныш пен мұң* концептілері мынандай жағдайлар арқылы берілгенін атап айтып кетуге болады. Мысалы: баланың дүниеге келгені, отау көтеру, шайқастан жеңіспен оралу, ғашықтық сезім, ғашықтардың қосылмауы, шайқаста ерінен айырылуы, ұрыстан жеңіліспен қайтуы т.б.

Дүниеге баланың шыр етіп келуі ең үлкен бақыт болып саналады. Себебі сәбидің дүниеге келуі өмірдің бастауы, ұрпақтың жалғасуы. Қазақ халқы бала дүниеге келгенде азан шақыртып ат қою, шілдеhana, қырқынан шығару сияқты рәсімдер жасаған. Міне, соның бір көрінісін «Ләйлә – Мәжнүн» жырынан аңғаруға болады. Мысалы:

Қайыс деп сол баланың атын қойды,

Қуанып неше түрлі қылды тойды.

Қырық күндей кедейлерге тамақ беріп,

Меккеде талай құрбан түйе сойды [4, 54 б.]. Баланың дүниеге келгеніне қуанып, той жасап, құрбандық шалуы баяндалады.

Нәтижелер

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қуаныш сөзін мына сөздер ашатыны көрсетілген: 1. Бір көргенге қуану сезімі; шаттық. 2. Ауысп. Біреудің көңілге медеу тұтарлық жұбанышы, қызығы. Қуаныш әкелді – қуантты, қуанышқа кенелтті. Қуанышқа батты [бөленді, кенелді] – мәз болды, шаттанды. Қуанышқа бөледі – қуантты, мәз етті. Қуаныш білдірді – бірге қуанды, қосыла қуанды. Қуаныш етті [қылды, көрді] – қуанды, мәз болды. Қуаныш құтты (қайырлы) болсын – қуанышты адамға айтқызатын игі тілек. Қуанышында шек жоқ [шек болмады] – қатты қуанды, шаттанды. Қуанышын жасыра [ішіне сыйғыза] алмады – мәз болды, шаттанды. Қуанышыңды жер көргір – жастай солғыр! Қуаныштан жүрегі жарылып кете жаздады – қатты қуанды, шаттанды. Қуанышы қойнына сыймады – мәз болды, шаттыққа бөленді [5, 528 б.].

Түсіндірме сөздікте: Мұң. 1. Қайғы, шер, қасірет. 2. Ауысп. Қиын, азап, күш. Мұңға батты – қайғырды, күйзелді, шерленді. Мұң екен - іле шала, артынша, күтіп отырғандай. Мұңын мұңдады – біреудің қайғысына бірге қайғырды. Мұңын шақты – біреуге мұңын айтты, зарын шақты [5, 602 б.].

Қуаныш пен мұң бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар. Халық лирикасында қатар қолданылып, бинарлық оппозиция құрайды. Бұл ұғымдар адам өмірінде болып жатқан жағдайларға байланысты эмоциямен берілетін сезімдер.

Фольклорлық шығармалар тілінде *қуаныш пен мұң* ұғымдары қатар жүретіні, мұңды көрмесе, адамның қуанышты бағалай білмейтіні сабақ етілген. Халық лирикасы шығармалар тілінде жиі кездесетін «қолда бардың қадірін біл», «бақыт, байлық қолда тұрмас», деген мақалдар да

қуанышыңды, қолға қонған бақытыңды қадірлей біл дегенді тиек етеді. Мысалы, бақыттың да адам баласына уақытша берілетіні, үнемі қолда тұра бермейтіндігі келесі өлең жолдарында баяндалған.

Үнемі қолда тұрмас бақыт-байлық,

Жаманның пайдасы жоқ шекем шайлық.

Бар болса ағайынның залалы жоқ,

Дегендей бірде сулық, бірде майлық [6, 32 б.]. *Бақыт-байлық «шекем шайлық, бірде сулық, бірде майлық»* деген ойсурет арқылы айқындалған. Бірде бар бірде жоқ болатын бақыттан ләззат алып, бағалай білу керектігін байқай аламыз. Бұл мысалдан қазақтың дүниетанымының даналығын, өмір тәжірибесінің молдығын аңғарамыз. Себебі *«алтынның қадірін біл»* деген мақал бекерден-бекер айтылмағанының дәлелі.

Т.А. Ван Дейк фрейм мен тілдік актіні танымның кешенді бір бөлігі деп есептеп, «фрейм – бұл аморфты емес жалпы білім, ол – концептуалды жүйе ретінде ұйымдастырылған білім. Фреймдер білімнің еркін бөлініп алынған бір ғана бөлшегі емес. Біріншіден, олар белгілі бір концепті айналасында ұйымдастырылатын бірліктер» деп сипаттайды [7, 16 б.]. Байқағанымыздай, ғалым фреймді конвенционалды (шартты) бірлік деп тұжырым жасайды.

Зерттеу барысында *қуаныш және мұң* концептілерінің мәнін ашатын *қуаныш–өзен, бағы жанған, қуаныш – тірек, қуаныш–құт, қайғылы жүрек, қайғылы өмір т.б.* фреймдер және *қайғыдан қан жылау, қайғыдан жүдеу, қайғыдан жынды болу, қайғыдан қаңғып кету т.б.* сценарийлік құрылымдар анықталды.

1-фрейм. Қуаныш – өзен.

Кей адам өзені көп көлге теңес,

Өзені көп болса да, көл көберсімес.

Кеңесіп ақылменен атқарған іс,

Ешқашан бекер босқа кеткен емес [6, 263 б.]. *«Кеңесіп ақылменен атқарған іс»* ойсурет арқылы жұмыла істеген іс жеңіл болатындығы, береке әкелетіндігі баяндалған. Кеңесіп ақылменен атқарған істің өзі қуанышты сәттердің бірі екендігін көреміз. Себебі ұйымшылдық, бір-біріне деген қамқорлық, қол ұшын беру сияқты әрекеттер адамның жанына жылулық сыйлай алады. ***Қуаныш – өзен*** фреймі қуанышты өзенге теңеу арқылы, ол сезімнің де уақытша екендігі баяндалған. Қуаныш өзен сияқты бір орында тұрмайды, адам өмірінде белгілі бір мезгілде қуанышты сәттерде ләззатқа бөленіп, уақытша сезімді бағалай білу керектігі айтылған. Және өзеннің өзі көл сияқты бір орында тұрмайтындығын *«өзені көп болса да, көл көберсімес»* деген сценарийлік құрылым арқылы аңғаруға болады.

Қуаныш деген – бұл бір орын алған оқиғаның салдарынан немесе ең бағалы адамдарының жанынан табылу себептерінен көңіл-күйдің көтерілуі, адамның шаттық сезімге бөленуі. Мысалы: *«Қыз Жібек»* жырында *Төлеген*

ел - жұртына аман-есен оралғанда, ата-анасы ұлының келгеніне қуанып, елді жинап, той жасайды. Яғни бұл – ата-анасының өздеріне аса қымбат жанның оралуына байланысты қуанышы.

Төлеген қайтыс болғаннан кейін Сансызбай әмеңгерлік жолмен және өзінің ерлігімен Жібекке үйленеді. Сонда Жібек Төлегеннің інісі Сансызбайға тұрмысқа шыққанына қуанады. Мысалы:

*Жібек тұрды қуанып,
Қуана басып бұралып,
Сансызбайдың ерлігі,
Жібекке болды сыналып [4, 776.].*

2-фрейм. Бағы жанған.

*Ел қорғаған ерлердің жанып бағы,
Ақыры жеңіл шықты ғой істің ағы.
Жұмылғанға жұдырық тағы берсек,*

Келісімсіз болмас па арғы жағы [8, 189 б.]. Бұл өлең жолдарынан елін қорғап, халқына бейбіт өмір сыйлай білген қазақ батырларының қайсар мінезін көре аламыз. Батырлардың абыройы – шайқастан жеңіспен оралуы. Олар ақтық демі қалғанша елінің азаттығы үшін жан аямай шайқасқан. Ел арасындағы алауыздықтарды тоқтатып, халқын бірлікте ұстаған. **Жанып бағы** фреймі «*жұмылғанға жұдырық тағы берсек*» деген сценарийлік құрылым арқылы ашылған. Көппен істелген жұмыстың қайырлы іс болатындығының дәлелі «*ақыры жеңіл шықты ғой істің ағы*» деген ойсурет арқылы анықталған.

3-фрейм. Қуаныш – тірек.

*Жүрегіміз бірде күліп, бірде жылап,
Сөз естіп тыңдайтұғын екі құлақ,
Баланың ата-анасы пірі болса,*

Болады бірі асқар, бірі бұлақ [8, 383б.]. Осы өлең жолдарынан бала үшін ата-ананың орны бөлек екендігі баяндалған. Ата-ана – ол қамқоршы, тірек, болашаққа бағдар берер тәлімгер. Ата-анасы бар адам – бақытты. Себебі оның арқа сүйері, құлағанда сүйеніш, жығылғанда жұбаныш бола алатын ең бір жанашыр жандары қасында. **Қуаныш – тірек** фреймі «*болады бірі асқар, бірі бұлақ*» деген ойсурет арқылы ашылған.

4-фрейм. Қуаныш – құт.

*Қуаныш құттықтайды, ел ұрандап,
Батыры баяғыдай тұр бұлаңдап.
Әкелген жүз жылқыны елге беріп,*

Алыпты мінуіне бір ат таңдап [8, 365 б.]. Батырының шайқастан еліне олжамен оралуы елі үшін үлкен қуаныш. *Ел ұрандап* ойсурет арқылы халқының бақытты күйін көз алдымызға елестете аламыз. **Қуаныш – құт** фреймі *қуаныш құттықтайды* тіркесі арқылы ашылған. Қазақ

батырларының жеңіспен оралуы еліне бақ, құт, тыныштық әкелген.

Әдетте «туған жерінен не жақын адамдарынан безінді, қол үзді; тілінен, ділінен безінді, мәңгүрттенді» дегенді ерекше әсермен айтқымыз келсе, қағынан жеріді, қағынан жеріген құландай бейнелі сөз тізбегінің бірін қолданамыз [9, 316 б.]. Осындай бейнелі сөз тізбектері фольклорлық шығармаларда кеңінен қолданыс тапқан. Мысалы: қайғыдан қаңғып кету, қайғыдан безіп кету, мұңға батты, мұңын шақты, қуанышы қойнына сыймады т.б.

«Бабалар сөзі» еңбегіндегі ғашықтық жырлар томында сүйгенінен айырылу, ата-ана қарсылығы, өлім, жылау сияқты сценарий желісі көптеп кездеседі. Қайғыдан қан жылады, қайғыға берілді, қайғы тартты, жеді, басты, шекті дегендер халық аузынан жиі естіледі.

Адам баласы ғашық болған кезде өзінің таңдап сүйген адамының қиналғанын, қайғырғанын, жылағанын қаламайды. Дәл осындай көрініс «Ләйлә-Мәжнүн» жырында да кездеседі. Мысалы:

*Қайысым жүрсе қуанып,
Қайғысын мен-ақ татайын.
Ғашықтықтық дертіне,
Күн сайын әрі батайын* [4, 56 б.].

Қайғылы жүрек – фрейм. Санада ассоциативтік таңбалар арқылы қалыптасады. Мысалы:

Бір түрлі жүрегінде қайғысы бар,

Білмеймін не себептен болды наза [4, 82 б.]. Ғашығына қосыла алмаған жаралы жүректің мұңы «қайғылы жүрек» фреймі арқылы ашылған.

Қайғыдан қан жылау – сценарий. Санада ассоциативтік таңбалар арқылы қалыптасқан. Мысалы:

*Атаң кәрі, інің жас,
Көзімді кімге саламын?
Бұл барғаннан келмесең,
Қайғыменен қан жұтам* [4, 88б.].

Қазақ фольклорлық шығармаларында жауапсыз махаббат, ата-анасының қарсылығы, әмеңгерлік, әйел теңсіздігі мәселелері көтерілген. Аталмыш шығармаларда көп ғашықтардың бір-біріне қосыла алмай махаббат дертінен құса боп, қайғы жұтқан жай-күйлері сценарийлік құрылымдар арқылы ашылған. Фольклор тілін талдау барысында *қайғыдан қан жылау, қайғыдан жүдеу, қайғыдан қаңғып кету т.б.* сценарийлік құрылымдар анықталды.

Мысалы қайғыдан жүдеу – сценарийлік құрылым санада стереотиптік таңбалар арқылы қалыптасады. *Қайғыдан жүдеу* сценарийлік құрылым арқылы Мәжнүннің ішкі жан күйзелісі мен ғашығына деген сағыныш мұңы анық баяндалған. Мысалы:

*«Ләйлә» деп зарланады ұзақ түнде,
Жүдеді қайғысы асып күннен-күнге [4, 92 б.].*

Қайғыдан қаңғып кету – сценарийлік құрылым санада мифологиялық танымы арқылы қалыптасқан. Мысалы:

*Зарланып келіп тұрмыз алдыңызға,
Бір балам ғашық еді хан қызына.
Қайғыдан қаңғып кетті диуана боп,
«Жынды» деп бермей қойды жалғызыма [4,98 б.].*

Әкесінің Ләйліні басқа адамға қосқаны туралы хабарды естіген ғашық жігіт жапан түзді кезіп кетеді. Елден жырақ кеткен Мәжнүннің көкірегі толған ащы шерін ұшқан құс пен жортқан аңнан басқа ешбір жан түсінбеген. *Қайғыдан қаңғып кету* сценарийлік құрылым Мәжнүннің қайғыдан жалғыз қалған шерлі жүрегінің зарын көз алдымызға елестетеді. Қайғыдан қаңғып кеткен Каис есімінің Мәжнүн деп аталып кетуінің басты себебі – осы еді. *Ғашықтық – қайғы* ойсурет *«ғашық оты өртеді ішін»* сценарийлік құрылым арқылы ашылған. Мысалы: *Жалындап ғашық оты өртеді ішін,*

Сол қайғы ақыл мен алды күшін [4, 101 б.].

Қайғыдан сорлау стереотиптік бірлік арқылы екі ғашық жүректің өзге адамдардың әрекетінен қосыла алмаған шарасыз күйлері көз алдымызға келеді:

*Сенің де жарын болса Ләйлә аттас,
Қайғылы сорлы болсаң өзім заттас.
Сен неге қанды жасты ағызбайсың,
Болып па ең ғашығынның дертінен тас? [4,105 б.]*

Қарсылықтың соңы өліммен аяқталғаны, елінен безген Мәжнүннің күйі *ғашықтық дерті* тіркесі арқылы ашылған. Ләйлі де ғашық дертінен қайғырып, мәңгілік тыныштық мекеніне аттанғандығын *«қайғыдан сорлау»* деген стереотиптік бірлік арқылы тануға болады.

Шер қайнар күн. Қазақ батырлары халқы үшін қорған, тірек, қамқор болған. «Ері бар елдің жері көгерер» деп қазақ халқы батырларымен мақтанып, жайма шуақ өмір сүрген. Батырынан айырылған халқының қорғансыз күйі баяндалған. *«Ыңырмақ атты ыңыр күн»* деген ойсурет арқылы батырынсыз халықтың туған күні *ығыр күн, шер қайнар күн* тіркестері арқылы ашылған. *«Түтінсіз бықсып көңілсіз»* сценарийлік құрылым арқылы халықтың мұңды күйі баяндалған.

*Арыстан едің, Байсейіт,
Атыңнан қапы жығылдың.
Жау алдынан жай тартқан,
Енді жауға тығын кім?
Басына тұмақ бар елдің
Ыңырмақ атты ыңыр күн.*

Түтіндей бықсып көңілсіз

Шер қайнар ығыр күн [8, 87 б.].

Қуаныш пен мұң қарама-қайшылықтарға ие болғандықтан оларды оппозициялық қатынаста қарастыруға тырыстық. Сол себепті оларды оппозиция ретінде қарастыру үшін, сөзіміз дәлелді болу үшін қуаныш пен мұң сөзін анықтайтын адам түйсігінде туындайтын ассоциациялардың жиынтығына сүйенуді жөн көрдік. Мысалы:

1. Қуаныштан адамның рухани дені сау, жүзі жарқын, мұңнан адам рухани дертке ұшыраған.

2. Қуаныш жылы, ыстық болады, мұң салқын, суық болады.

3. Қуаныш шаттыққа бөлейді, мұң көңілсіз, бейжайлылық күйге әкеледі т.б.

Қорытынды

Қазақ фольклорының жанры – қара өлеңдер, тарихи жырлар жинақтарындағы *қуаныш пен мұң* концептісі талдауға түсті. Эмоционалдық концептілерді талдау барысында қазақ халқының ұлттық танымын көрсететін фреймдер жинақталды. Эмоционалдық концептілердің мәнін ашатын фреймдер: *қуаныш–өзен, бағы жанған, қуаныш – тірек, қуаныш–құт, қайғылы жүрек, қайғылы өмір т.б. Және қайғыдан қан жылау, қайғыдан жүдеу, қайғыдан жынды болу, қайғыдан қаңғып кету т.б.* сценарийлік құрылымдарға талдау жасалынды. Әр фреймдік құрылыстың мағынасы жеке-жеке талдауға түсті. «Бабалар сөзі» еңбегіндегі *қуаныш пен мұң* концептісі арқылы сабырлық, адалдық, шыдамдылық, әділетсіздік сияқты қасиеттерді байқай аламыз. Эмоция әсерінен аңғармастан шығатын *жылау, дірілдеу, айқайлау, ән айту, дұға ету, құшақтау, ұйқышылдық, секіру, күлу, қорқу, тұншығу, ашулану, еске түсіру, бұлыңғыр болу, құлау, жарқырау, тыныс алу, есінен тану, өлу және т. б.* әрекеттер мен сезімдерді тануға болады. Әрине бұл қуаныш пен мұң сезімінің әсерінен берілетін эмоциялық әрекеттер.

Фольклорлық мәтіндегі тілдік бірліктер ұғымдарының мазмұнды болып келуі қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін, ұлттық дүниетанымын сипаттауымен тығыз байланысты. Қара өлеңдер, батырлар жыры, ғашықтық жырлардың танымдық жүйесін айқындау барысында эмоционалдық концептілер адамның өмірінде әртүрлі жағдайлармен байланысты болып келетіндігіне көз жеткіздік. *Қуаныш пен мұң* концептісін суреттейтін фреймдер ата-бабаларымыздың танымдық ерекшеліктерін когнитивтік санада терең түсіндіруде қолданылғаны дәлелденді. Жинақталған фреймдік құрылыстар арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын аңғаруға болады. *Қуаныш пен мұң* концептісі халықтық тәжірибе арқылы қалыптасқан, негізінен мазмұндық жағынан қоғамдық қызмет атқарушы

деген қорытынды жасауға болады.

Қазақ ұлттық дүниетанымында «қуаныш», «қайғы» халықтың тұрмыс-тіршілігін, сана-сезімін, толғанысын білдіретін ұғымдар болып табылады. Жұмысымызда *Бабалар сөзіндегі* фольклорлық шығармалар тіліне концептілік талдау жүргізу арқылы адам өмірінде қуаныш пен қайғы қатар жүретіні және екі ұғымның адамның эмоционалдық көңіл-күйін көрсетуге қызмет ететіндігі анықталды. Қуаныш пен қайғы ұғымдарын білдіретін тілдік бірліктерді бір-біріне контраст қою арқылы олардың мән-мағыналарын аштық.

ӘДЕБИЕТ

[1] Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – Москва, 1998. – 240 с.

[2] Хасангалиева Б.К., Исакова С.С., Әлімбек Г.Р. Когнитивтік терминтанымның негізгі ұстанымдары // Еуразиялық гуманитарлық институтының Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 4. – 170 б. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.11>

[3] Әмірбекова Г.Р. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі: фил.ғыл.канд. автореф. – Алматы, 2006. – 28 б.

[4] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», т. 54: Ғашықтық жырлар. – 2009. – 456 б.

[5] Жанұзақ Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[6] Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.70: Қара өлең. – Астана: “Фолиант”, 2011. – 416 б.

[7] Ван Дейк Т.А. Язык, познание, коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.

[8] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2010.Т. 63: Тарихи жырлар. – 456 б.

[9] Хабиева А.А., Уәли Н.М. Қазақ тұрақты сөз тіркестерінің мәдени-танымдық мазмұны // «Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы» журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – Том 73 №1 – Б. 311-324. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.021>

REFERENCES

[1] Serebrennikov B.A., Kubrākova E.S., Postovalova V.Ĭ., i dr. Röl chelovecheskogo faktora v yzyke: yzyk i kartina mira [The role of the human factor in language: language and picture of the world]. – Moskva, 1998. – 240 s. [in Rus.]

[2] Hasangalieva B.K., İskakova S.S., Älımbek G.R. Kognitivтік termintanyznyñ negızgı üsntanymdary [The main positions of my cognitive

term] // Eurazialyq humanitarlyq institutynyñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – № 4. – 170 b. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.11> [in Kaz.]

[3] Ämirbekova G.R. Konseptilik qurylymdardyñ poetikalyq mätindegi verbalданu ereкшелігі [Conceptilik kurylymdardyn poetikalyk matindegi verbalданu yereksheligi]: fil.ğyl.kand. avtoref.– Almaty, 2006 – 28 b. [in Kaz.]

[4] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T 71: Ğaşıyqtıyq zhyrlar. – Astana: Foliant, 2009.– 456 b. [in Kaz.]

[5] Janūzaq T. Qazaq tiliniñ túsındırme sözdıǵı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b. [in Kaz.]

[6] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T 70: Qara öleñ. – Astana:Foliant, 2011. – 416 b. [in Kaz.]

[7] Van Deik T.A. İazyk, poznanie, komunikasia [Language, cognition, communication]. – M.: Progres, 1989. – 310 s. [in Rus.]

[8] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T 63: Tarihi jyrlar. – Astana: Foliant, 2010. – 456 b. [in Kaz.]

[9] Habieva A.A., Uäli N.M. Qazaq tūraqty söz tırkesteriniñ mädeni-tanymdyq mazmūny [Kazakh regular word cultural and cognitive content of phrases] // «Abylai han atyndaǵy QazHҚ jäne ÄTU Habarşysy» jurnalı, «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2025. – Tom 73 №1. – B. 311-324. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.021> [in Kaz.]

КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТОВ «РАДОСТЬ» И «ПЕЧАЛЬ» В КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИРИКЕ

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.², Нурсеитова А.А.³, Акдаулетова Ж.А.⁴

*^{1,2,3,4} Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынұлы
Костанай, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается когнитивный аспект концептуальных структур в текстах казахской народной лирики. Когнитивная лингвистика формирует теоретико-познавательные основы познания общественных явлений и мира через язык. Данная статья посвящена анализу контрастных концептов *радости и печали*, имеющих большое значение в национальном мировоззрении казахского народа. В качестве объекта анализа выбраны исторические песни, кара өлең (стихотворение) и произведения любовной поэмы, вошедшие в сборник «Слова предков». Даются объяснения понятий *радость и печаль* по толковым словарям казахского языка, раскрывается их семантика.

Цель научного исследования – выявление проявлений концептов *радость и печаль* в языке казахской народной лирики. Раскрывая

когнитивные особенности языковых единиц, выражающих радость и печаль в фольклорных текстах, можно получить данные, отражающие народное представление об окружающей действительности, понять особенности культурного сознания и образа жизни. Основные направления – через анализ концептов радость и печаль в языке казахской народной лирики понять быт, мировоззрение и культуру народа того времени.

В ходе исследования были использованы общенаучные методы: аналитический, описательный, сравнительный и синтетический. В статье язык казахской народной лирики подвергся тщательному анализу. В ходе исследования были собраны и проанализированы фреймы, ментальные образы, сценарные и схемные структуры, раскрывающие значение концептов *радости и печали* в фольклорных произведениях. В данной работе впервые выявлены когнитивные особенности концептов *радость и печаль* в казахской народной лирике, проведён концептуальный анализ языковых единиц. Выводы и результаты работы вносят вклад в дополнение к теории изучаемых в вузах дисциплин стилистики и языковой культуры, когнитивной лингвистики, этнолингвистики, лингвокультурологии.

Научная ценность исследования определяется тем, что его результаты могут внести определённый вклад в дальнейшее углублённое развитие теории оценки результатов исследования.

Практическая основа статьи, по нашему мнению, заключается в её вкладе в пополнение исследовательской базы новых направлений языкознания, таких как когнитивная лингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика. Концептуальный анализ, представленный в статье, может быть использован на специализированных семинарах, посвящённых изучению казахского фольклора.

Ключевые слова: народная лирика, фольклор, бытие, концепт, фрейм, язык, мировоззрение, народ, радость, понятие

THE COGNITIVE ASPECT OF THE CONCEPTS OF «JOY» AND «SADNESS» IN KAZAKH FOLK LYRICS

*Ispandiyarova A.T.¹, Dossova A.T.², Nurseitova A.³, Akdauletova Zh.A.⁴

*^{1,2,3,4} A.Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The article examines the cognitive nature of conceptual structures in the text of Kazakh folk lyrics. Cognitive linguistics studies the formation of cognitive and theoretical foundations for cognition of social phenomena and the world through language. The article is devoted to the analysis of one of the most important concepts for the national worldview of the Kazakh people – the concepts of joy and sadness. The object of the analysis were historical poems, *kara olen* (poems), poems about love included in the collection “The Word of ancestors”.

Explanations of the concepts of joy and sadness were given in the explanatory dictionary of the Kazakh language and the meanings were revealed. The purpose of the scientific research is to identify the expression of the concepts of joy and sadness in the language of Kazakh folk lyrics. By revealing the cognitive nature of the joy and sadness linguistic units in folklore texts, we can gain access to linguistic data about the true world related to the vision, cultural cognition and way of life of the people. The main direction of the research during the analysis of the concepts of joy and sadness in the works of Kazakh folk lyrics was to learn the way of life and culture of the people of that era. The research used methods of analysis, description, comparison and conclusion. As a result, the language of Kazakh folk lyrics contributed to a thorough analysis, frames, a picture of the world, scenario and schematic structures were collected and analyzed, revealing the meaning of the concepts of “joy” and “sadness” found in the language of folklore works. They were also summarized and analyzed for the first time in our work, the cognitive nature of the concepts of “joy and sadness” in Kazakh folk lyrics was determined, and a conceptual analysis of linguistic units was carried out.

The conclusions and results of the work contribute to the theory of the disciplines of stylistics and linguistic culture, cognitive linguistics, and new areas of linguistics studied at universities. The scientific value of the study was determined by the fact that it can make a certain contribution to further in-depth analysis of the theory of evaluation of research results. We believe that the practical basis of the article is the contribution to new areas of linguistics, such as cognitive linguistics, linguoculturology, ethnolinguistics. The conceptual analysis of the article can be used at special seminars dedicated to Kazakh folklore.

Keywords: folk lyrics, folklore, being, concept, frame, language, worldview, people, joy, notion

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 14.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>, e-mail: ispandiarovaa@mail.ru

Досова Алма Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>, e-mail: almdosova@mail.ru

Нурсейтова Айшагүл Айдарбековна – А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-2882-3729>, e-mail: a-nurseitova@mail.ru

Акдаулетова Жанар Ашимовна – А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, филология магистрі Қазақстан, Қостанай қ., <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Информация об авторах:

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, магистр гуманитарных наук, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>, e-mail: ispandyarova@mail.ru

Досова Алма Тюлюгеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры филологии и практической лингвистики Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан., <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>, E-mail: almdosova@mail.ru

Нурсейтова Айшагуль Айдарбековна – старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, магистр гуманитарных наук, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-2882-3729>, E-mail: a-nurseitova@mail.ru

Акдаулетова Жанар Ашимовна – старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, магистр филологии, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Information about the authors:

Ispandiyarova Ainur – senior lecturer of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Master of Humanities, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>, e-mail: ispandyarova@mail.ru

Dosova Alma T. – Candidate Sci. (Philology), Associate professor of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>, e-mail: almdosova@mail.ru.

Nurseitova Aishagul Aidarbekovna – senior lecturer of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Master of Humanities, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-2882-3729>, e-mail: a-nurseitova@mail.ru

Akdauletova Zhanar Ashimovna – senior teacher of the Department of Philology and Practical Linguistics, Master of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

UDC 81'373=512.122=111

IRSTI 16.41.25

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.011>

KAZAKH LANGUAGE AND BRITICISM

*Karibekova A.¹, Turarova A.²

^{*1} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

² Taraz Regional University named after M.H.Dulati, Taraz, Kazakhstan

Abstract. The primary aim of this study is to investigate the recent lexical items in the modern Kazakh language that have been borrowed from English, as well as the methods of their dissemination and the contexts in which they are utilized within the language. The objectives of the study are to identify the scope of Briticisms in the Kazakh language, to analyze their semantic and structural features, and to evaluate their level of adaptation within the lexical system of the Kazakh language. The significance of this topic arises from the limited research conducted on English lexical borrowings, particularly regarding their quantity, content, scope, and the specific characteristics of their adaptation or assimilation into Kazakh. These phenomena are closely linked to the globalization processes observable at the lexical level across numerous languages, influenced by American and British cultures, and notably, the increasing incorporation of English terms into the Kazakh lexical framework. The sociolinguistic factors underlying these trends have not been thoroughly examined. Consequently, the systematization, unification, and standardization of Briticism are of paramount importance for the proper functioning of the literary norms of the Kazakh language. The theoretical value of this study is due to its results can be taken as a basis for the subsequent detailed consideration in Kazakh corpus other languages loanwords (English). The practical significance of the present research is that both teachers and students at universities where a humanities faculty exists, can utilize this study in Linguistics Department especially when teaching Lexicology or Terminology. It is quantitative as well as qualitative analysis which has been employed after data collection formed the way this piece of work happen and along with it content existed. To complete this study, we conducted a survey among first- to fourth-year students of Abai Kazakh National Pedagogical University via an online platform, with a total of 215 participants. The analysis shows that Briticisms have become established in the Kazakh language over the past twenty years.

Keywords: Kazakh language, English, briticism, lexicology, terminology, globalization, language dominance, worldview

Introduction

At the beginning of the 20th century, Britain stood out as the most profitable imperial power, controlling territories like India, Canada, Australia, and various smaller regions. English became the predominant language in these areas, serving as the main mode of international communication in Europe, outpacing other languages. After World War II, the English-speaking United States rose to a position of economic dominance. The economic, social, and military support provided by the U.S. to developing countries gradually led to the decline of French as the diplomatic language. Several factors contributed to the widespread adoption and popularity of English worldwide:

- its status as one of the official languages of the United Nations;
- advancements in industry and technology;
- the expansion of telecommunications and aviation;
- the spread of new films and television shows;
- the global appeal of pop music;
- the rise of electronic communication technologies.

In this study, the term *Briticism* is used following Merriam-Webster's definition as "a characteristic feature of British English", and according to the Oxford Learner's Dictionaries as "a word or expression used in Britain but not in other English-speaking countries [1].

Across multiple domains, English has functioned as the predominant international lingua franca. The achievements of artists such as Bob Dylan and John Lennon, who performed in English and attracted significantly larger audiences than many of their international counterparts, illustrate that the widespread appeal of their music was largely attributable to the popularity of English-language songs rather than to any inherent superiority of artistic talent. The global influence of English continues to expand annually, reinforcing its central role in international communication. Collectively, these factors have consolidated English as the principal lingua franca across diverse spheres, including science, business, academia, and tourism [2]. By the latter half of the twentieth century, English had formally attained recognition as one of the official languages of the United Nations [3]. B. Kachru's "Three Circles" framework (Inner, Outer, Expanding Circles) not only illustrates the geographical diffusion of English but also highlights the distinct sociolinguistic functions it fulfills across regions [4]. Complementing this perspective, J. Jenkins underscores the adaptive role of English as a shared communicative code among speakers from varied linguistic backgrounds, with a particular emphasis on intelligibility rather than strict conformity to native-speaker norms [5].

This dynamic frequently generates complex debates on language policy, particularly within multilingual societies where English operates simultaneously as an official language and as a vernacular spoken by substantial segments of

the population. Moreover, the notion of English as a form of “cultural capital” underscores how proficiency in the language affords individuals both social and economic advantages, thereby reinforcing its dominant status and shaping educational policies in non-English-speaking contexts [6]. The global diffusion of English has, in turn, given rise to a broad spectrum of localized varieties, collectively referred to as World Englishes, which embody the linguistic and cultural specificities of their respective regions rather than conforming to a uniform standard. Adding a critical dimension to this discussion, R. Phillipson’s theory of “linguistic imperialism” argues that the dominance of English is sustained through political, economic, and educational structures that frequently marginalize indigenous languages [7]. While some scholars interpret this phenomenon as an inevitable outcome of globalization, others emphasize the potential threat it poses to linguistic diversity.

A comparable trend has emerged in Kazakhstan over the past two to three decades, as an increasing number of individuals have begun to acquire English. The language has been introduced at earlier stages of the curriculum, and the national trilingual education policy (Kazakh–Russian–English) has fostered its functional integration into both secondary and higher education [8]. Nazarbayev Intellectual Schools have been at the forefront of this initiative, pioneering the instruction of core subjects in English and establishing a model subsequently adopted by other institutions. According to the findings of Furiassi, Pulcini, and Rodríguez González, there is a marked growth in the use of anglicisms—English loanwords that have been phonologically and morphologically adapted—particularly among younger generations [9]. These borrowings encompass both technological terminology (e.g., computer, smartphone) and cultural concepts (e.g., weekend, manager), reflecting the dual influence of global media and the prestige attached to English in professional domains. A salient indicator of this linguistic influence is the extensive influx of such loanwords, which are gradually assimilated into the local phonetic system. Furthermore, these adapted English expressions are increasingly employed in everyday communication, with those officially incorporated into the national lexicon being categorized as Briticisms.

Materials and methods

This study aims to investigate the emergence of new lexical items in contemporary Kazakh that have been borrowed from English, with particular attention to the mechanisms of their dissemination and the communicative contexts in which they are employed. The relevance of this topic lies in the scarcity of comprehensive research on English lexical borrowings, especially regarding their quantitative representation, semantic domains, functional scope, and the specific features of their adaptation or assimilation into the Kazakh language. These processes are closely associated with globalization, manifesting

at the lexical level in many languages shaped by American and British cultural influence, and they underscore the increasing integration of English-American terms into the Kazakh lexicon. However, the sociolinguistic factors underlying these dynamics remain insufficiently examined [10]. In this regard, the systematization, unification, and standardization of English-derived lexical items (commonly referred to as Briticisms) are essential for ensuring the stability and effective functioning of the literary norms of the Kazakh language.

To achieve the objectives of the research, a survey was conducted among undergraduate students (Years 1–4) at Abai Kazakh National Pedagogical University through an online platform, involving a total of 215 participants. The methodological framework was specifically designed to address several key research tasks. First, the structured online survey facilitated the systematic identification and documentation of English-derived lexical items currently used by students. This enabled the study to determine both the quantitative parameters (frequency and extent of usage) and the qualitative dimensions (contexts and registers of use) of such borrowings. Furthermore, open-ended questions and thematic coding procedures were employed to elicit additional examples of lexical borrowing and to capture students' perceptions regarding the adaptation and standardization of English-origin words. This qualitative component ensured that the analysis encompassed not only the linguistic forms themselves but also the sociolinguistic attitudes associated with their use. The findings indicate that English-derived lexical items have been present and increasingly integrated into the Kazakh language over the past two decades.

Results and discussion

R.Kamau emphasizes the deep connection between language and nation [11]. As a result, the vitality of a language is closely tied to the health of the community that speaks it. A language thrives in a nation that is progressing and developing, while it tends to diminish in a nation experiencing decline. Linguistic theory has long acknowledged the concept of “dead languages,” which includes not only those of smaller nations and tribes but also languages from historically significant civilizations like Sanskrit, Coptic, Avestan, Hunnic, and Latin. Although it may be inaccurate to label these languages as completely extinct, given that they have not been spoken for centuries, they nonetheless form the foundational roots and historical precursors for many modern languages. Historical documents show extensive interaction of the Kazakh language with various languages, particularly Turkic, Arabic, Russian, and more recently, English. The considerable influx of loanwords from these languages can be traced back to various historical influences. The nature and extent of these borrowings shed light on the relationships among different peoples and the cultural contexts of their interactions. The historical periods detailed in the following table clarify

the key ethnopolitical and sociolinguistic transformations that have occurred throughout Kazakhstan's history, as well as the evolving role of foreign languages in the nation's communication landscape.

In 1731, Kazakhstan began its integration into the Russian Empire, a process that culminated in the establishment of the Soviet Union in 1917. Between 1917 and 1940, the majority of languages within the USSR underwent a transition from the Arabic script to a Latin alphabet. Subsequently, in 1940, the Kazakh alphabet was altered from Latin to Cyrillic. The period from 1940 to 1991 saw an intensification of the Soviet Union's Russification policies, which significantly altered the ethnodemographic landscape of Kazakhstan, resulting in Kazakhs becoming a minority in their own homeland. The year 1991 marked Kazakhstan's emergence as an independent state, initiating a process of nation-building.

As illustrated in the accompanying table, foreign languages such as Arabic, Persian, Mongolian, and Russian gradually yielded prominence to European languages. Consequently, by the early 21st century, English emerged as the primary source of lexical borrowing in the Kazakh language. The national lexicon of Kazakh is abundant in vernacular expressions; however, the Russification policies of the Soviet era fundamentally transformed the functional characteristics, terminological standards, and alphabetic system of the Kazakh language. This transformation is supported by the observations of scholar A. Musorin, who noted that the languages of the former USSR can be viewed as a linguistic union [12]. The prolonged coexistence of these languages within a multinational state, coupled with the substantial influence of Russian, led to the emergence of shared features across their linguistic systems. For instance, previously absent phonemes such as [ф], [х], and [ц] appeared in Udmurt due to Russian influence, while many adjectives in Komi-Permyak began to adopt the suffix “-овой” (derived from the Russian forms -овый, -овая, -овое). Additionally, complex sentence structures that were previously lacking in Tuvinian began to develop.

The lexicon of these languages was profoundly impacted by Russian, with nearly the entire socio-political and scientific terminological framework in the languages of the former USSR being either borrowed from Russian or shaped under its significant influence.

The late 20th century and the onset of the 21st century have been characterized by a significant acceleration of globalization processes worldwide. The global community is currently navigating a multifaceted phase of social dynamics, which is notably influenced by advancements in information technology. Globalization has permeated various sectors, including economic, political, and cultural domains. This phenomenon is a subject of inquiry across numerous fields of contemporary scholarship, such as sociology, cultural studies, political science, and notably, linguistics.

In this context, R.Kainazarov, a prominent figure in linguistic philosophy, posits that “Globalization is an objective process that is not inherently designed to undermine existing languages. However, its rapid pace and extensive reach can undermine the foundations of languages, particularly those of smaller nations, communities, tribes, and ethnic groups” [13, 134 p.]

English serves as a driving force behind globalization and the dissemination of information, earning it the designation of a “global language.” A key indicator of the globalization of English is the swift proliferation of Anglicisms, which encapsulate significant elements of Western European culture. Consequently, both global and national media act as conduits for the introduction of Anglicisms into various languages.

Kazakh is recognized as the official language of the Republic of Kazakhstan. Statistical estimates indicate that approximately 22 million individuals worldwide communicate in Kazakh, with over 14 million residing in Kazakhstan, 8 million in other CIS nations, and 3 million in China. Additionally, the Kazakh language enjoys a presence in Mongolia, Afghanistan, Pakistan, Iran, Turkey and etc. It is evident that there exists a substantial potential audience for information in the Kazakh language, with approximately 25% of its speakers residing outside of Kazakhstan. The Kazakh language belongs to the Kypchak subgroup of Turkic languages, which includes Tatar, Bashkir, Karachay-Balkar, Kumyk, Karaim, Crimean Tatar, Karakalpak, and Nogai, with the closest linguistic ties to Nogai and Karakalpak. The Kypchak area encompasses Kazakhstan and extends into parts of Eastern Europe, including Northern Crimea, the lower Volga region, Northern Caucasia, and portions of Khoresm and Uzbekistan.

Kazakh grammar is characterized by a range of distinctive features, with a notable aspect being the ability of Kazakhs, despite residing over vast distances, to communicate in a single language devoid of dialectal variations. The standard Kazakh language boasts a rich lexical inventory and a sophisticated system of word formation and morphological processes, which facilitate the expression of a wide array of concepts related to contemporary social phenomena across various domains such as science, technology, industry, culture, and information technology, all articulated in the Kazakh language itself.

To comprehend the essence of Kazakh vocabulary and its evolution, it is essential to investigate the etymology of its lexicon, the historical factors influencing its structure, scope, and significance, as well as the comparative roles of indigenous and loanwords in the expansion of Kazakh vocabulary.

The written form of the Kazakh language has undergone considerable transformation over time. It was originally based on the Arabic script until 1929, followed by a period where the Latin script was predominant from 1929 to 1940. Since 1940, the Cyrillic alphabet has been in use. The transition to the Cyrillic script in 1940 resulted in the Russian language becoming the primary medium for international vocabulary, with borrowed terms being influenced predominantly by Russian pronunciation and orthography.

The issue of altering the graphical foundation of the Kazakh alphabet has been a topic of discussion within contemporary Kazakh society for over two decades. In this context, it is important to consider the implications of such changes.

In 2002, the Ministry of Culture, Information, and Public Accord, in partnership with the Institute of Linguistics at the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, initiated significant nationwide projects. This endeavor culminated in 2011 with the publication of a comprehensive 15-volume Dictionary of the Kazakh Literary Language.

The dictionary encompasses a total of 92,300 words and 57,856 phrases, resulting in over 150,000 lexical units. It provides explanations for 166,612 lexical meanings. This work represents a substantial contribution from the contemporary generation of Kazakhs towards the preservation of their linguistic heritage, as well as the systematic organization and scientific classification of the language, with the overarching aim of transmitting this extensive cultural legacy to future generations.

Since gaining independence, English has emerged as the primary source for lexical borrowing in the Kazakh language. English terms have been effectively integrated into various domains of social life in Kazakhstan, ranging from diplomatic discourse to everyday conversations. However, the percentage of vernacular versus international words in Kazakh remains unexamined. This is partly due to the protracted nature of the borrowing process and the insufficient availability of etymological dictionaries. Ongoing discussions among scholars focus on the translation of international terms into Kazakh. In this context, linguist A.Khudaibergenova emphasized that the primary criterion for borrowing terms should be to avoid using foreign words when a native term with a similar meaning already exists [14]. She advocates for the use of available international words to fill terminological gaps, suggesting that when synonymous terms differ in motivational levels, preference should be given to the more motivated terms.

Content analyses of Kazakh-language mass media and lexicographical literature reveal a notable presence of Briticisms.

Table 1

№	<i>Functioning spheres</i>	<i>Briticisms</i>
1	Education	университет (university); институт (institute); факультет (faculty); силабус (syllabus); лекция (lecture); ректор (rector); директор (director); доктор (doctor); профессор (professor); диплом (diploma); грант (grant); тест (test); курс (course); технология (technology); инновация (innovation); стандарт (standard); сертификат (certificate); конференция (conference); эдвайзер (advisor); супервайзер (supervisor); тэзис (thesis) etc.

2	Informational technologies	компьютер (computer); диск (disk); модем (modem); интернет (internet); чат (chat); сканер (scanner); ксерокс (xerox); символ (symbol); флешка (flash card); монитор (monitor); бит (bit); байт (byte); алгоритм (algorithm); факс (fax); скайп (skype); блог (blog); дисплей (display); файл (file); интерфейс (interface); принтер (printer); браузер (browser); сайт (site); веб-сайт (website); портал (portal); плейер (player); драйвер (driver); чат (chat); фейсбук (facebook); ватцап (WhatsApp), etc.
3	Sports	атлетика (athletics); акробатика (acrobatics); аутсайдер (outsider); бокс (box); бейсбол (baseball); гольф (golf); футбол (football); волейбол (volleyball); гандбол (handball); виндсерфинг (windsurfing) сноубординг (snowboarding) теннис (tennis) хоккей (hockey) нокаут (knock-out); нокдаун (nock down); рекорд (record); снайпер (sniper), etc.
4	Show business	хит (hit); пиар (PR - public relations); интервью (interview); альбом (album); номинация (nomination); шоу (show); шоумен (showman); шоу бизнес (show business); триллер (thriller); блокбастер (blockbuster); бестселлер (bestseller); видео (video); видеоклип (videoclip) etc.
5	Mass-media	пресс-конференция (press conference); брифинг (briefing); журналист (journalist); журналистика (journalism); интервью (interview); интервьюер (interviewer); репортер (reporter); журнал (journal); радио (radio); пиар (PR – public relations); спикер (speaker), фото (photo); фотосалон (photo salon); фотосессия (photo session); дискотека (disco); клуб (club); диджей (диск-жокей) (DJ); имидж (image); имиджмейкер (image maker); мейкап (make-up); спонсор (sponsor); детектор (detector); дайджест (digest); масс-медиа (mass media); офис-менеджер (office-manager) etc.
6	Economy and business	агент (agent); акция (action); аудит (audit); аудитор (auditor); банк (bank); банкир (banker); бартер (barter); бенефициар (beneficiary); бренд (brand); бюджет (budget); брокер (broker); ваучер (voucher); дилер (dealer); дистрибьютер (distributor); дефолт (default); фирма (firm); менеджмент (management); менеджер (manager); инфляция (inflation); бизнес (business); маркетинг (marketing); дебитор (debtor); депозит (deposit); депозитор (depositor); кредит (credit); кредитор (creditor); экономика (economy); индоссамент (endorsement); индекс (index); импорт (import); экспорт (export); супермаркет (supermarket); гипермаркет (hypermarket); капитал (capital); консалтинг (consulting); инвестиция (investment); инвестор (investor); холдинг (holding); компания (company); индустрия (industry), etc

7	Policy and society	президент (president); парламент (parliament); сенат (senate); премьер-министр (prime-minister); декларация (declaration); делегат (delegate); департамент (department); дипломат (diplomat); кандидат (candidate); оппозиция (opposition); стратегия (strategy); конгресс (congress); автономия (autonomy); комитет (committee); демонстрация (demonstration); депутат (deputation); конституция (constitution); партия (party); реформа (reform), etc.

A significant portion of Briticisms in Kazakh, as illustrated in the table, functions primarily in the nominative case. The meanings associated with these terms in Russian are carried over into the Kazakh language. When these borrowed words enter a new linguistic context, there is a noticeable effort to clarify their meanings, as they may not be readily understood by speakers of the borrowing language.

Scholarly debates on national development consistently underscore the significance of language policy as a core component of cultural and social identity. In contemporary Kazakhstan, language policy—particularly with regard to the state language—represents one of the priority areas of sociolinguistic development. The key issues include expanding the social functions of the Kazakh language and strengthening its constitutional status, as emphasized in recent studies [15]. From this perspective, it becomes evident that the advancement of the Kazakh language is not only a linguistic task but also a strategic factor in ensuring national cohesion and sustainable development.

The survey was conducted to identify the presence and influence of Briticisms among Kazakh youth. The questionnaire included both closed-ended and open-ended items and covered the following areas: 1) demographic information; 2) language background and exposure to English; 3) recognition and understanding of Briticisms; 4) usage patterns; 5) attitudes toward Briticisms; 6) open-ended reflections.

A total of 215 students participated in the present study, including 21 male and 194 female students. This distribution is largely explained by the gender composition characteristic of pedagogical programs, where female students traditionally predominate. Consequently, the predominance of female respondents in the survey is a natural reflection of the existing academic environment, and the obtained data accurately represent the real context, thereby enhancing the reliability of the analysis.

Table 2

Gender	Number	%
Male	21	09.80
Female	194	90.20
Total	215	100.00

In addition, the course of study and the average age of the surveyed students allow for the assumption that their overall level of exposure to English in everyday communication is relatively consistent. This suggests that students within this cohort possess a comparable degree of “familiarity” with commonly used English words in speech. Such an observation is important, as it provides a contextual basis for interpreting the findings of the study and for assessing the role of age and academic background in shaping language competence.

Table 3

Course	Number	%
First	117	54.40
Second	67	31.20
Third	11	05.10
Fourth	20	09.30
Total	215	100.00

One of the anonymous respondents noted: “In the future, Kazakh speakers will be positively influenced by words borrowed from English. Since English is a global language, it provides many opportunities. Such borrowings may have a dual impact on the Kazakh language. On the one hand, with the development of new technologies and science, English terms may enter Kazakh and facilitate communication. When young people and professionals study abroad or use English in their careers, these terms gradually become part of everyday speech. On the other hand, this trend may pose challenges to preserving the originality and purity of the Kazakh language. If English terms are adopted without proper equivalents, the unity of national culture and language may weaken.”

All 215 students surveyed emphasized this ambiguity, which reflects a division within Kazakh society. On the one side are Russian-speaking parents and adults, while on the other side stand modern youth, who are more familiar with English borrowings in daily communication.

The survey results demonstrate that Anglicisms have already become a noticeable element in the linguistic practices of Kazakh youth. While students generally recognize and understand these lexical borrowings, their attitudes remain ambivalent. On the one hand, Anglicisms are associated with global communication, access to modern technologies, and integration into the international academic and professional sphere. On the other hand, concerns were expressed about their potential impact on the preservation of the Kazakh language’s cultural uniqueness and purity. Overall, the findings suggest that the influence of Anglicisms is steadily growing, and young people are both the main drivers and the main critics of this process.

Conclusion

The examination of the integration of Briticisms into the Kazakh language reveals several notable trends:

1. A significant portion of Briticisms in Kazakh has been acquired through the Russian language.

2. Many Briticisms have entered the Kazakh lexicon via semantic assimilation.

Research indicates that a majority of borrowed terms in Kazakh are international words, which belong to the global lexical inventory.

Despite the longstanding interest of linguists in the phenomenon of borrowings, the sociolinguistic aspects of Briticisms—specifically the processes surrounding their emergence, spread, and usage within the Kazakh language system—require further comprehensive investigation.

Summing up, the study shows that Briticisms are gradually integrating into the speech of Kazakh youth, reflecting both opportunities and challenges for language development. Future research should focus on a comparative analysis of Briticisms and Americanisms in Kazakh, as well as the long-term impact of English borrowings on the preservation of national linguistic identity.

The primary motivations for the adoption and utilization of English-derived terms in contemporary Kazakh are largely extralinguistic. Nonetheless, intralinguistic factors also play a role. Due to the differences in the graphic systems of the alphabets and the phonetic norms of the Kazakh language, the degree of phonetic, grammatical, and semantic assimilation of loanwords varies. The incomplete morphophonological and graphic adaptation of these terms indicates that the national characteristics, phonetic, and orthographic standards of the Kazakh language are partially altered. Addressing this issue may involve the systematic organization of the national terminological corpus and a transition to a Latin-based script.

REFERENCES

- [1] Merriam-Webster. (n.d.). Briticism. In Merriam-Webster.com dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/briticism>. 01.09.2025
- [2] Seidlhofer B. Understanding English as a Lingua Franca. – Oxford University Press, 2011. – 240 p.
- [3] Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 212 p.
- [4] Kachru B. B. Standards, Codification and Sociolinguistic Realism / English in the World. –Cambridge University Press, 1985. – P.11-30.
- [5] Jenkins J. English as a Lingua Franca: Attitude and Identity. – Oxford University Press, 2007. – 296 p.
- [6] Sharifian F. World Englishes, Intercultural Communication and

Requisite Competences. – Routledge eBooks. Informa, 2012. – P. 310-322.

[7] Phillipson R. Linguistic Imperialism. – Oxford University Press, 1992. – 365 p.

[8] British Council. Secondary English Language Teaching in Kazakhstan. – 2023. – 55 p. https://www.teachingenglish.org.uk/sites/teacheng/files/202306/Kazakhstan_country_report_FINAL.pdf

[9] Furiassi C., Pulcini V., Felix R. The Anglicization of European Lexis. – John Benjamins, 2012. – 356 p.

[10] Baidrakhmanova D., & Doszhan G. Historical and Sociolinguistic Aspects of Use of Anglicisms in the Kazakh Language // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – №190. – P. 346–352.

[11] Kamau R. The Role of Language in the National Identity of a Socially Dynamic Society // European Journal of Literature, Language and Linguistics Studies. – 2022. – №6 (1). – P. 1–15. <https://carijournals.org/journals/index.php/ejl/article/download/898/1112/3280>

[12] Musorin A. Yu. Linguistic union of the languages of the former USSR // Voprosy Jazykoznanija. – 2009. – №5. – P. 3–15.

[13] Kainazarov K. K. probleme razvitiya filosofii yazyka. [On the problem of development of philosophy of language]. – Tashkent: Uzbekistan, 2007. – 134 s. [in Rus.].

[14] Khudaibergenova A. Printsipy postroeniya perevodnogo ideograficheskogo slovary bankovskoi terminologii (na materiale russkogo, angliiskogo i kazakhskogo yazykov) [Principles of constructing a translated ideographic dictionary of banking terminology (based on the material of Russian, English and Kazakh languages)]. – Almaty: Izdatel'skii dom. – 2023. – 28 s. [in Rus.].

[15] Koyanbekova S. B., Nurmukhametova K. T., Jamambetova A. U., Rakimkulova A. A. Qazaq tılı ekspressivтік stilistikasy: logika-filosofialyq paradigmalary zertteudіn özekтілігі [Expressive Style of the Kazakh Language: Relevance of the Study of Logic and Philosophical Paradigms] // Bulletin. Series: Philological sciences» of the Joint Stock Company «KazUIR&WL named after Ablai Khan. – 2025. – № 2 (77). – B. 168-183. [in Kaz.].

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ БРИТИЗМ

* Кәрібекова А.¹, Тұрарова А.²

¹Абай Атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
Алматы, Қазақстан

² М.Х.Дулати Атындағы Тараз Өңірлік Университеті, Тараз, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты қазіргі кездегі қазақ тіліне ағылшын тілінен енген лексикалық бірліктерді, сондай-ақ олардың таралу

әдістері мен тілде қолданылатын контексттерді зерттеу болып табылады. Зерттеудің міндеттері болып қазақ тіліндегі бритизм қолданыс аясын айқындау, олардың семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін талдау, сондай-ақ қазақ тілінің лексикалық жүйесіне бейімделу деңгейін бағалау болып саналады. Зерттеудің маңыздылығы ағылшын тілінен енген сөздер жайлы зерттеулердің дамуына, әсіресе олардың мазмұнына, ауқымына және олардың қазақ тіліне бейімделуінің немесе ассимиляциясының ерекшеліктеріне байланысты талдаулардың жолға қойылуына ықпал етеді. Бұл құбылыстар американдық және британдық мәдениеттердің әсерінен көптеген тілдерде лексикалық деңгейде байқалатын жаһандану процестерімен, яғни ағылшын сөздерінің қазақ тілінің лексикалық базасына енуінің артуымен тығыз байланысты. Бұл бағыттағы қазақ тіліндегі социолінгвистикалық факторлар мұқият зерттелмегені байқалады. Демек, бритизмдерді жүйелеу, біріздендіру және стандарттау қазақ тілінің әдеби нормаларының қалыптасуы бағытында зерттеу жасаудың маңыздылығы жоғары. Бұл зерттеудің теориялық құндылығын, оның нәтижелерін қазақ тілі корпусына басқа тілдерден (ағылшын) алынған сөздерді алдағы уақытта зерттеу үшін негіз ретінде алуға болады. Сонымен қатар зерттеудің практикалық маңыздылығы гуманитарлық бағытта білім беретін университеттердің оқытушылары мен студенттері лингвистикалық пәндерді оқыту барысында, әсіресе лексикология немесе терминологияны оқытуда қолдана алады. Бұл мақала сандық және сапалық талдаудан тұрады. Зерттеуде Абай атындағы Қазақстан ұлттық педагогикалық университетінің (ҚазҰПУ) студенттері арасында (1-4 курс, жалпы саны 215 адамнан тұратын) онлайн-платформада сауалнама алынып, талдау жасалынды. Талдау көрсеткендей, бүгінгі таңда бритизм қазақ тілінде соңғы жиырма жыл ішінде кеңінен тарай бастағаны анықталды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ағылшын, бритизм, лексикология, терминология, тілдік империализм, жаһандану, дүниетаным

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И БРИТИЗМ

* Карибекова А.¹, Турарова А.²

^{*1} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

² Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

Аннотация. Основной целью данного исследования является изучение новейших лексических единиц в современном казахском языке, которые были заимствованы из английского, а также методов их распространения и контекстов, в которых они используются в языке. Задачами исследования являются определение сферы употребления бритизмов в казахском языке,

анализ их семантических и структурных особенностей, а также оценка степени адаптации в лексической системе казахского языка. Важность этой темы обусловлена ограниченным количеством исследований, посвященных лексическим заимствованиям из английского языка, особенно в отношении их количества, содержания, сферы охвата и специфических особенностей их адаптации или ассимиляции в казахском языке. Эти явления тесно связаны с процессами глобализации, наблюдаемыми на лексическом уровне во многих языках, под влиянием американской и британской культур, и, в частности, с растущим внедрением англо-американских терминов в лексическую базу казахского языка. Социолингвистические факторы, лежащие в основе этих тенденций, не были тщательно изучены. Следовательно, систематизация, унификация и стандартизация бритизмов имеют первостепенное значение для надлежащего функционирования литературных норм казахского языка. Теоретическая ценность данного исследования заключается в том, что его результаты могут быть взяты за основу для последующего детального рассмотрения в корпусе казахского языка заимствований из других языков (английского). Практическая значимость настоящего исследования заключается в том, что как преподаватели, так и студенты университетов, где существуют гуманитарные факультеты, могут использовать это исследование на факультете лингвистики, особенно при преподавании лексикологии или терминологии. Это как количественный, так и качественный анализ. Для завершения работы мы провели опрос среди студентов Казахстанского национального педагогического университета (КазНПУ) имени Абая (1-4 курс) на онлайн-платформе, общим количеством 215 человек. Анализ показывает, что на сегодняшний день бритизм укоренился в казахском языке уже на протяжении двадцати лет.

Ключевые слова: казахский язык, английский, бритизм, лексикология, терминология, языковой империализм, глобализация, мировоззрение

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 03.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Кәрібекова Акторғын Жамаубайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7269-42477>

Турарова Айсулу Нурдуновна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, e-mail: aisulu.turarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4712-54200>

Информация об авторах:

Карибекова Акторгын Жамаубаевна – кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7269-42477>

Турарова Айсулу Нурдуновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати, e-mail: aisulu.turarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4712-54200>

Information about the authors:

Karibekova Aktorgyn – Candidate of Philological Sciences, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, e-mail: ak_torgyn-karibek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7269-42477>

Turarova Aisulu – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Taraz Regional University named after M.H.Dulati, e-mail: aisulu.turarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4712-54200>

UDC 81-2/80.1.02

IRSTI 16.01.24

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.012>

CROSS-CULTURAL LINGUISTIC MODELS OF TIME

***Kulmanova Z.B.¹**

***¹Michigan State University, East Lansing, USA**

Abstract. Time is one of the most significant and complex categories in human cognition, and its linguistic representation plays a vital role in uncovering cultural specificities. This article explores the metaphorical conceptualization of time in Kazakh and English from an intercultural linguocognitive perspective. By comparing the conceptual structures and semantics of time in both languages. The study identifies both similarities and differences in their cultural-cognitive paradigms.

The research relies on linguistic data from both languages and employs linguocognitive and intercultural analysis methods. Metaphorical reports from text corpora are tested in a controlled way for cognitive as well as cultural validity. Time is merged with space in Kazakh, capturing natural phenomena and everyday practice routines, but in English, time is most typically understood through a linear mechanical mode, most commonly discussed as being an entity or money. These distinctions mirror the most significant cultural-cognitive features embedded in each language. The concepts of time and space vary in their interpretation depending on each nation's unique worldview. The research reveals the core metaphorical models of time in Kazakh and English and their semantic and pragmatic features. The book provides useful data on time as a cognitive aspect of language and culture, and is advisable to be used for implementation in translation studies and language education.

Keywords: time, concept, metaphorical conceptualization, cognitive linguistics, intercultural communication, national worldview, linguistic consciousness, comparative analysis

Introduction

Language and culture are an integrated and interconnected unified system. The interwoven and interrelated linguistic and cultural meanings reveal their distinctive features in connection with humans, society, and nature, primarily through the content layer of lexical and phraseological units of the language [1, p. 314]. Time is probably the most abstract and the most complicated of all human concepts. Because of the fact that time is not visible and is imperceptible to the body, humans project time into different metaphors and meanings. Each cultural and linguistic community understands time in its own way, describing it through

distinct images and expressions. This makes cognitive linguistics a key discipline in studying the metaphorical and associative representations of time.

Cognitive linguistics views metaphor not merely as a rhetorical device, but as a fundamental mechanism through which the human mind comprehends abstract concepts. Prominent American scholars in the field of cognitive linguistics and metaphor theory have observed: “In our culture, time is described in terms of motion and space. We imagine time as a resource, something that can be lost, wasted, saved, spent, or exhausted” [2, p. 95]. This idea explains the cognitive basis of comparing time to human activity, movement, or material resources. Linguistic metaphors play a significant role in cross-cultural communication as reflections of national worldviews and mentalities. The analysis of time metaphors in the Kazakh and English languages highlights the cognitive attitudes toward time in each culture, underscoring the relevance of this study. This article explores the metaphorical conceptualization of time in both Kazakh and English in depth. The aim is to compare the cognitive and cultural features of metaphors, similes, and figurative expressions related to time in both languages and to identify their similarities and differences.

Literature Review

The way time is perceived through metaphor, linguistic imagery, and association has sparked interest across many languages. The concepts of time and space vary in their interpretation depending on each nation’s unique worldview. “Metaphor is not merely a linguistic expression; it is one of the core cognitive mechanisms that describe mental processes and an integral part of human thought”, as noted by scholars [2, p. 95]. American researchers, in defining metaphor, analyze cognitive models reflected in language through conceptual metaphors such as “*Time is money*”, “*Time is a moving object*”, “*Time as space*”, “*Time is a resource*”, and “*Time is a substance*”. In their studies, they also describe the method of understanding one conceptual domain in terms of another, which lies at the heart of metaphor interpretation.

Cognitive linguistics plays a crucial role in explaining the mental integration of time and space in human cognition. V. Evans, in his work, demonstrates through the “*Time as space*” model that our spatial understanding significantly influences the way temporal structures are formed. He emphasizes that the semantic structures of the time concept in language emerge from human interaction with the physical world [3]. Similarly, N. Clark, in his research on the development of the time concept in children’s cognitive growth, analyzes children’s speech from both syntactic and semantic perspectives [4]. The author is considered one of the early researchers to explore how the concept of time is formed and developed in human consciousness. The work views time not merely as a logical system but as a cognitively constructed structure.

Cross-cultural research enables the recognition of the time-bound characteristics of metaphors and a deeper comprehension of the view that different societies have of the world. Temporal manifestation of the notion of time is not just a language fact, but also a manifestation of cultural knowledge and experience in the past. In comparative intercultural analysis, L. Boroditsky's study of the English and Mandarin time conceptualization illustrates the impact of language on thought [5]. Time is thought of as traveling in a horizontal direction by English, but in a vertical direction by Mandarin. This study offers experimental evidence for the effect of language and culture on cognition.

In his work, G. Radden proposes a typology of time metaphors and identifies several types [6]. For instance, in expressions such as "*Moving Ego*" (e.g., We are approaching the deadline), "*Moving Time*" (e.g., Time is flying by), and "*Stationary Time*" (e.g., The exam is ahead of us), he explores the linguistic representation of time, its scenario-based features, and the semantic field of the concept. These models conceptually distinguish between time moving relative to the person and the person moving relative to time.

In Kazakh linguistics, some of the first systematic studies on the metaphorical representation of the time concept can be found in the works of Zh. Mankeeva [7], B. Kasym [8], and N. Uali [9]. Zh. Mankeyeva explores the connection between metaphors in the Kazakh language and national worldview, analyzing the conceptual meaning of figurative expressions used to describe time. For instance, expressions like "*sağymдай bıldyrap*" (shimmering like a mirage), "*kósken uaqyt*" (time that has moved on), and "*qas pen kózdín arasında*" (in the blink of an eye) illustrate the dynamic and elusive nature of time.

B. Kasym (2010) examines how time, as a historical and social category, is reflected in the Kazakh language, approaching it from a cognitive-cultural perspective. A. Şalqarbek addresses the mental character of fixed expressions and idiomatic expressions, underlining the function of metaphors in representing the national worldview [10, p. 250].

The analysis of the literature demonstrates that metaphorical understanding of time has universal characteristics and culture-specific features. Cognitive linguistics provides useful techniques in order to explain variations in them, revealing their cognitive origins, and building their semantic networks. This article's comparative, linguo-cognitive analysis of time and space conceptualizations in Kazakh and English highlights its relevance and offers a new perspective on the intercultural connections between the two linguistic worldviews.

Materials and methods

To identify the cognitive and cultural features of time-related metaphors in Kazakh and English, a set of comparative-cognitive methods was employed. The research material from the Kazakh language was drawn from texts registered

in the National Corpus of the Kazakh Language (KTNC) developed by the Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, as well as fixed expressions found in literary works and scholarly studies, particularly those of Zh. Mankeeva, N. Uali, B. Kasym, E. Zhanpeisov, G. Qaliyev, Sh. Sarybaev, and B. Momynova. In addition to that, additional information was gleaned from S. Amanzholov's, A. Amanzholov's (works that include historical semantics and national-cultural aspects), and O. Smagululy's books. Information in English was gained from the British National Corpus (BNC) and example conceptual metaphors in works by Lakoff & Johnson (1980), Evans (2004), Boroditsky (2001), and Radden (2004), among others.

Several key methods were employed in the analysis of metaphors. First, the comparative method was used to identify similarities and differences between time metaphors in the two languages. Cognitive analysis was conducted based on the theory of conceptual metaphor, allowing for the identification of spatial and abstract elements within the semantic structure of the time concept. In addition, content analysis was applied to examine the frequency of metaphorical expressions, their contextual functions, and pragmatic roles. Semantic field analysis revealed that the concept of time is conceptualized through domains such as "*movement*", "*direction*", "*value*", and "*exhaustible resource*". The study is qualitative, descriptive in character, and cognitively and culturally sensitive.

Results and discussion

Time and space are the very essence of human consciousness, and their linguistic expression is a multifaceted process based on the lifestyle and worldview of any ethnos [11, p. 345]. The image of time and space of the Kazakh has evolved from everyday life and nomadic experience. In the Kazakh language, these concepts are inseparable and appear as a unified cognitive structure, clearly reflected in linguistic expressions and fixed phrases. In this regard, A. Wierzbicka notes that time and space are conceptualized differently across languages, shaped by cultural worldview, and each language possesses its unique conceptual framework [12, p. 58]. In Kazakh culture, time is closely associated with concrete actions in daily life. For instance, expressions such as "*süt pisirim uaqyt*" (the time it takes to boil milk – 10–15 minutes), "*et pisirim uaqyt*" (the time it takes to cook meat – 2–3 hours), and "*bie sawym uaqyt*" (the time between two milkings of a mare – approximately 1.5 hours) reflect how time intervals are measured based on specific domestic and agricultural activities.

At the core of Kazakh time measurement lies a culturally rooted cognitive chain: "*Time* → *Daily activity* → *Perception of duration* → *Cultural consciousness*". A.K. Kобеeva highlights in her research that metaphors in the Kazakh language are deeply connected to the people's way of life, emphasizing the special role of time units based on pastoral activities [13]. Through such

metaphors, the abstract concept of time becomes concrete and imaginable. These linguistic structures can be seen as culturally adapted equivalents of the metaphorical models proposed by Lakoff and Johnson, such as “*Time is a resource*” and “*Time is a substance*”.

Metaphors are also widely used in English to represent the concept of time, but they reflect a culture that is markedly different from that of the Kazakh language. For instance, the concept “*Time is money*” frames time as an economic resource. Expressions such as “*spend time*”, “*waste time*”, “*save time*”, and “*invest time*” demonstrate that English commonly conceptualizes time as a material entity. This reflects a cognitive model rooted in capitalist society: “*Time* → *Material resource* → *Planned / Spent / Saved* → *Measured in terms of profit and loss*”. Time is seen as a source of productivity and income. Consequently, in English, the quantifiable, measurable, and manageable nature of time takes precedence. Moreover, as Z. Kövecses notes, expressions like “*time flies*” and “*the hours dragged on*” illustrate time as a moving object, aligning with the “*Time is a moving object*” model [14]. Kövecses emphasizes that linguistic metaphors are culturally contextual, yet the “*time as motion*” model appears to share a common cognitive basis across many languages.

In Kazakh, the swift passage of time is metaphorically conveyed as well. Phrases such as “*qas-qagym sät*” (a fleeting moment), “*kózdi ashyp-zhumgansha*” (in the blink of an eye), and “*ayyz zhygansha*” (before one could close their mouth) not only depict the rapid flow of time but also conceptualize it through comparison with biological actions. In the Kazakh worldview, this creates a chain of cognitive associations: “*Time* → *Biological reaction* → *Extremely fast/brief interval* → *Emotionally evaluative quality*”. This is an anthropocentric concept. Time is quantified in terms of the body of man and is founded upon kinesthetic and visual experience. It is a culturally situated model in which time is experienced and preferentially judged, with richness of imagery and affective nuance.

Semantic and cognitive equivalents do exist between Kazakh and English use such as “*in the blink of an eye*” or “*in a heartbeat*”. In describing space, the Kazakh language and culture also employ measurements closely tied to time. For example, expressions such as “*at shaptyrym zher*” (a horse’s gallop away), “*kúndik zhol*” (a day’s journey), and “*aishylyq alys zhol*” (a distance of a month’s travel) do not merely describe space. These equivalents also imply the time required to traverse that space.

In the Kazakh worldview, cognition follows the chain: “*Space* → *Movement (mode of transport – horse or on foot)* → *Time* → *Cultural experience*”. This illustrates a culturally grounded version of metaphorical models such as “*Time is distance*” and “*Space is time*”. In this context, H. Zhou and X. Luo explore the interconnection between spatial and temporal representations in language, framing them within cognitive linguistics and linking them to cultural-historical experience [15].

Similar models can also be found in English, with expressions such as “a long day”, “a short journey”, and “we’re getting close to the deadline” establishing metaphorical links between time and space. While the figurative expressions in Kazakh are richly poetic and deeply rooted in traditional lifestyle, in English, these phrases tend to reflect more colloquial and pragmatic language use.

The division of time units in the Kazakh language based on natural light and biological rhythms reflects the people’s deep cognitive attunement to their environment. Expressions such as “*eleñ-alañ*”, “*qulaniek*”, “*qulqyn sári*”, “*sáske*”, “*tal tús*”, “*shaqpai tús*”, “*qas qaraya*”, “*apaq-sapaq*”, and “*beuqaqt*” describe very subtle periods. These phrases indicate the aspect that the Kazakhs live and feel time in accordance with today’s movement of the sun and the contrast between light and darkness. According to the old Kazakh understanding, time is not only a quantitative measure using the clock. Instead, it is a qualitative process that happens through a line of particular activities or natural processes. These constructions are neither a residue of pre-clock thinking about time nor an expression of a linguo-cognitive theory of time thinking. Moreover, these constructions have social, cultural, and symbolic meaning. For instance, “*beuqaqt*” is something that deranges the normal day sequence, with the tendency to be agitated or threatening times. These Kazakh terms are more specific and detailed than English words “*dawn*”, “*sunrise*”, “*high noon*”, “*twilight*”, “*dusk*”, and “*midnight*”.

Measuring systems of time and space among Kazakh people are linguistic-cultural indicators shaped over centuries within the influence of their way of life, economic activity, and contact with nature. This system reflects the cognitive worldview of the ethnic group. Linguistic data indicate that in Kazakh cognition, abstractions of time and space are often expressed metaphorically and comparatively. For example, units of length and distance are based on human body parts, animal movement, and the reach of sound: “*bir eli*” (one forearm’s length), “*bir süyem*” (one palm’s width), “*bir qarys*” (one span), “*quryq bou*” (length of a lasso), “*atshaptyrym zher*” (a horse’s gallop away), “*aigai zheter zher*” (a place where a shout can reach), “*qozy kósh zher*” (the distance a lamb moves with the flock). These measures prioritize practical equivalence over numerical precision in spatial perception.

Spatial cognition is thus not purely rational but a cognitive process intertwined with cultural and linguistic experience. In other words,

Space → Measured by the body (span, palm)

Space → Measured by movement (on horseback, on foot)

Space → Measured by sound (the distance a shout can travel)

↓

Practical, vivid, culturally meaningful measures related to daily life.

Such expressions represent a body-centered cognitive model of spatial evaluation, associated with the “*Space is body*” metaphor.

Similar to Kazakh, English also has instances where measurements of space and length are based on concrete metric systems. For example, units such as “*inch*,” “*foot*,” “*yard*,” and “*mile*” originally derived from human body parts (e.g., *foot*, *hand*) but have since distanced themselves from their figurative meanings to become standardized, systematic units of measurement. This illustrates the cognitive impact of a conventional metric system. In other words, in English culture, space denotes a precise quantity measured by exact numbers, whereas in Kazakh, space is a relative and context-dependent concept.

Volume measurements in the Kazakh language are also figurative and grounded in everyday life: expressions such as “*ot oryndai*” (the size of a hearth), “*oimaqtai*” (like a dumpling), “*túmedei*” (like a button), “*jeroşaqtai*” (like a small pot), “*şańyraqtai*” (like a yurt’s roof), and “*túeniń shónshiginiń auzindai*” (like the mouth of a camel’s nostril) exemplify this. Figuratively, the concept of volume is based more on human perception and imagination than on precise measurement. For instance, “*túmedei*” denotes something very small, while “*şańyraqtai*” conveys largeness or spaciousness in a relative sense.

Words like these are typical of the cultural heritage of Kazakhs, like yurt, hearth, dress, and domestic utensils—things that people come across in everyday life. They not only have an instrumental purpose but also act as cognitive tools. The combination of figurativeness, everyday grounding, and relative cognition forms the linguo-cognitive peculiarity of volume measurements in Kazakh.

Volume → Image of a household object (dumpling, button, hearth, yurt roof)

↓

Imagining volume through comparison with a familiar object

↓

Qualitative, figurative, culturally contextual measurement.

Volume measurements in Kazakh are conveyed not as numerical values but through sensory and cognitive experience. Ethnolinguistic and cognitive features of spatial and volumetric understanding are characterized by vivid, image-based measures. These expressions demonstrate the close connection between the Kazakh language and its indigenous culture and lifestyle. They are metaphorically based, producing relative, rather than fixed, spatial images.

In English, such forms as “*thimble-sized*”, “*palm-sized*”, “*kitchen-sized*”, “*mouse hole*”, and “*barn-sized*” are not very common and mainly appear in poetry, but never in official or technical language. Relative and phraseological units characteristic of Kazakh contribute to the pragmatic function of the metaphor in speech. The community’s close relationship with nature and their

economic activities through metaphorical structures in the language that express their perception of time. For example, expressions such as *“bie sawym”* (mare milking time), *“süt pisirim”* (milk boiling time), *“et pisirim”* (meat cooking time), *“shay qaynatym”* (tea boiling time), *“qas-qagym”* (a fleeting moment), and *“kózdi ashyp-zhumǵansha”* (in the blink of an eye) measure time not by precise minutes but by the duration of specific actions. This reflects the *“Time is an action”* conceptual model.

These expressions are closely connected to daily human activities. For instance, *“bie sawym waqyt”* corresponds roughly to 30 minutes, while *“qas-qagym”* refers to a duration shorter than a second. Such time measurements are linked not only to economic practices but also to ecological and social contexts, representing the conceptualization of time within a cultural calendar framework.

Time measurements in English are mostly based on the chronometric system, the words like *“minute”*, *“hour”*, *“day”*, *“week”*, *“month”*, and *“year”*. Metaphorical terms like *“in the blink of an eye”*, *“in a heartbeat”*, *“in no time”*, and *“a split second”* are employed to express time metaphorically. These idioms, however, are mostly in everyday speech and are more discontinuous and less systemic than well-coordinated figurative time measurements in Kazakh.

Kazakh cognition of time and space is notably different. Morphologically, Kazakh measurement expressions are typically formed analytically, as in *“et pisirim waqyt”* (meat cooking time), *“bir eli”* (one forearm’s length), and *“qol sozym zher”* (arm’s reach). Here, a noun combines with a modifier to create a new semantic unit. There are parallel expressions in English that occur chiefly as fixed expressions like *“a stone’s throw”*, *“a hair’s breadth”*, *“a mile away”*, or idioms like *“time flies”* and *“the clock is ticking”*. However, these tend to function expressively rather than serve as alternatives to standardized units of measurement.

In Kazakh, phraseological measurement expressions are often based on somatisms (human body parts), animal references, and numerals. Examples include *“túeniń túiagy túsetin zher”* (a place where a camel’s hoof lands), *“qozy kósh zher”* (a lamb’s walking distance), *“qasqaldaqtyń qanyndaı”* (as rare as the blood of a grebe), as well as *“zheti qarańgy tün”* (seven dark nights), *“qyryq kün”* (forty days), and *“bir tutam”* (a handful). These expressions reflect the folkloric, symbolic, and artistic nature of the traditional Kazakh system of measurement. Phraseological measurement categories:

Somatisms → *“bir tutam”* (a handful), *“tize búktim”* (I kneeled down)

Animals → *“túeniń túiagy”* (camel’s hoof), *“qozy kósh”* (lamb’s journey)

Numerals → *“zheti qarańgy tün”* (seven dark nights), *“qyryq kün”* (forty days)

↓

Folkloric + Symbolic + Figurative characteristics.

The notions in this chain are not abstract but concrete in sensory experience, rich imagery, and cultural symbolism. They transfer the Kazakh view, sense of space and time, and the ethnic people's consciousness. English, by contrast, does possess the identical expressions essentially on the idiomatic level, such as "*a hair's breadth*", "*six feet under*", or "*once in a blue moon*". Such idioms do not impinge to any notable extent on the general system of measurement and are stylistic or expressive, not functional.

The study revealed that the metaphorical conceptualization of time in both Kazakh and English is based on several core cognitive models. These models rely on humans' associative and denotative abilities in understanding the world. Each model is characterized by distinct semantic fields, which were analyzed through concrete linguistic data.

When examining the actual linguistic usage of metaphors through corpus-based evidence, expressions such as "*attai zulap ötti*" (passed by like a horse), "*zmyrağan zhyldar*" (the years that flew by), and "*waqytty iirip otır*" (twisting time) are frequently found in the Baitursynov University Corpus of Kazakh Language. In comparison, the British National Corpus (BNC) contains widely used metaphorical constructions such as "*Time flies when you're having fun*", "*We are running out of time*", and "*The future lies ahead*", which reflect the prevalence of time-related metaphorical models in English.

Drawing on the corpus-based material, we observe a range of metaphorical expressions that reflect how time is conceptualized as a moving entity. This model frames time as a fast, fleeting, and uncontrollable phenomenon—something that escapes human grasp. In Kazakh, expressions such as "*uaqyt zulap öte şyqty*" (time sped by), "*zhyldar syrğyp ötti*" (the years slipped away), "*künder közdi aşıp-zhumğansha öte şyqty*" (the days passed in the blink of an eye), "*attai zulap ötti*" (rushed like a galloping horse), "*uaqyt zulap barady*" (time is racing), "*qas-qağym sätte*" (in the blink of an eye), and "*ömir – özen, ötedi de ketedi*" (life is a river—it flows and is gone) are commonly used. In English, comparable expressions such as "*time flies*", "*years slipped away*", "*the days passed in the blink of an eye*", "*the time ahead of us*", and "*we are approaching the deadline*" illustrate the same conceptual metaphor of time as a rapidly moving force.

This metaphor is intrinsically linked to the image of directional motion in physical space being projected onto the domain of time. In Kazakh as well, the connection between time and movement is deeply embedded in linguistic expression. While both Kazakh and English rely on spatial models to conceptualize time, their metaphorical realizations reveal significant cultural differences. In Kazakh, speed and transience are often portrayed through images tied to nature, flowing water, and nomadic life. In contrast, English tends to emphasize inner tempo, urgency, and psychological perception. These differences underscore how cultural worldview shapes the cognitive framing of abstract concepts such as time.

The space of time is present in Kazakh and in English. English presumes the future ahead and the past behind, as can be seen from the prevalence of sentences like “*The past is behind us*”, “*Look forward to the future*”, and “*The road ahead is long*”. These sentences do not allow for doubt and put time concepts into spatial location. Similarly, in Kazakh, the following spatial metaphors are found: “*Ötken kün ötti, özen bop aǵyp ketti*” (the day that has gone away, running like a river), “*Bolaşaq aldymyzda, jarqyn kün*” (the future ahead, a good day), and “*Zamana kóshinen qalma*” (don’t lag behind the procession of time). Yet within Kazakhstan, the employment of space imagery is more traditionally involved in the ebb and flow of existence and natural movement, drawing a picture of the world where time is not merely going straight but a part of the larger, circular, and organic trajectory.

The metaphorical idea of **Time as a Precious Commodity** is an expression of the prevalence of contemporary economic, technological, and rational thinking. It is inscribed into the lingua franca of idiomatic expressions such as “*time is money*”, “*don’t waste time*”, “*invest your time wisely*”, “*spending time*”, and “*saving time*”. These examples are an expression of a tendency in the culture to conceive of time as a scarce, quantifiable resource, which is the heart of the conceptual metaphor “*time is a valuable commodity*”. In Kazakh, similar ideas are conveyed more implicitly through expressions such as “*uaqyt qádirin bilgen ozadı*” (who values time will get ahead), “*otti dáuren*” (the good times have passed), and “*sáǵat sanauly*” (time is numbered), which encourage a more philosophical reflection on the nature and value of time. This difference discloses a profound worldview contrast between linguistic cultures: in Kazakh culture, time is conceived as a natural one-directional process, whereas in the Western mind, it is seen as an exploitable and manipulable resource.

The metaphorical idea of **Time as a Container** provides a background for events to be located in a given time frame. In Kazakh, expressions such as “*bir kün ishinde*” (within a day), “*jyl boyy*” (throughout the year), “*túnnıń soǵyna deiin*” (by the end of the night), as well as phrases like “*kúnnıń ayaǵynda*” (at the end of the day), “*qyrkúiekke deiin*” (by September), and “*bir apta sheginde*” (within a week), enable the perception of time as a bounded space or container. Therefore, the most frequent sentences that we come across in English are, for example, within a day, during the year, at the end of the night, during a week, and during the summer. Here, time is specified as something that contains or has events. English, through having other prepositions like *in*, *within*, *during*, and *throughout*, gives specification of the spatial and bounded nature of time. Similarly, a string of auxiliary words in Kazakh – “*ishinde*” (inside/comprising), “*boyy*” (throughout), “*sheginde*” (within), and “*soǵyna deiin*” (up to the end)—serve the same cognitive and grammatical role.

From a cognitive perspective, these structures allow time to be imagined as a physical space, helping to organize daily human activities.

Table 1. National-Linguistic Features of the Concepts of Time and Space
Note: Based on the collected data

Aspect	Kazakh	English
Nature of metaphor	Natural-cyclical	Linear, mechanical
Source of metaphor	Nature, animals, and body parts	Machine, money, movement
Counting method	Finger joints, livestock cycles	Hour, minute, second
Relation to space	Time = Space (movement, distance)	Time $\neq$ Space (abstract flow)
Purposefulness	Adapted to everyday life	Planning, productivity, efficiency

The table above summarizes the cognitive models of the concept of time in Kazakh and English based on metaphorical comparisons. Each model reflects specific cultural perceptions and interpretations of time. In Kazakh, time is often described through metaphors linked to nature, daily life, and physical activity, whereas in English, it is represented through abstractions such as space, direction of movement, and money. These differences reveal the cognitive images shaped by each culture's worldview and historical way of life.

Conclusion

In this study, we explored how time is expressed through figurative language in both Kazakh and English, comparing their conceptual frameworks and semantic fields from a cognitive perspective. The analysis revealed that in both languages, time is understood through spatial, dynamic, and value-based dimensions. However, Kazakh reflects time and space measurement through vivid, culturally rich phraseological expressions deeply rooted in everyday life, nature, and traditional practices. This is compared to English, which has a more technical and standardized framework and is sometimes technical in nature. These contrast emphatically in the way in which language and culture effectively influence divergent ways of conceiving and representing the idea of time.

Kazakh culture's time and space measurement systems are an intersection of worldview, daily life, cultural norms, and thought patterns. The measurement systems reflect the deep sensitivity of the Kazakh people to nature as well as their special appreciation of time and space shaped in the main by a pastoral way of life. Moreover, the Kazakh notion of time has a close organic relation to everyday life, work, natural cycles, and astronomy.

In general, the Kazakh linguistic-cognitive model of space and time measurements is based on nature, biological cycles, and economic utilitarian requirements. The models are metaphorical, comparative, and image-rich. English models are economically, technologically, and abstractly built. The similarities and differences between the two languages mirror each culture's distinct way of understanding the world and expose their respective historical and cultural backgrounds.

Conflict of interest, acknowledgements, and funding

The author ensures no conflict of interest in this study. The study was conducted without any kind of outside funding or money. It was strictly on the author's initiative and for academic interest. The author also thanks colleagues and referees for their outstanding remarks and useful suggestions in preparing this work.

REFERENCES

- [1] Khabiyeva A.A., Uali N.M. Qazaq turakty soz tireksterinin мәдени-танымдық mazmұny [Cultural and educational content kazakh stable expressions] // «Abylai han atyndaǵy QazHqjäneĀTU Habarşysy» jurnaly, «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2025. – Tom 76. – №3. – B. 311-324. [in Kaz.]
- [2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
- [3] Evans V. The structure of time: Language, meaning and temporal cognition. – Amsterdam: John Benjamins, 2004. – 406 p.
- [4] Clark H. H. Space, time, semantics, and the child // Moore T. E. (ed.). Cognitive development and the acquisition of language. – New York: Academic Press, 1973. – P. 27–63.
- [5] Boroditsky L. Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time // Cognitive Psychology. – 2001. – Vol. 43, № 1. – P. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1006/cogp.2001.0748>
- [6] Radden G. The metaphor TIME AS SPACE across languages // Languages in Contrast. – 2004. – Vol. 4, № 2. – P. 275–292.
- [7] Mankeeva Zh. Kazakh tilindegi baıyrǵy túbirlerdi zhańǵyrtı [Revitalization of archaic roots in the Kazakh language]. – Almaty: “Memlekettik tildi damytu ortalyǵy” ZhSHS, 2010. – 212 b. [in Kaz.]
- [8] Kasym B. Kazakh tilindegi kúrdeli sózder: úázhdeme zhane atalym [Compound words in the Kazakh language: motivation and nomination]. – Almaty, 2001. – 119 b. [in Kaz.]
- [9] Uali N., Kydyrbaev O. Kazakh tili. Sóz madenieti [Kazakh language. Speech culture]. – Almaty: Mektep, 2006. – 264 b. [in Kaz.]
- [10] Şalqarbek Ā., Jauynşieva J.B., Qońyrbaeva G.Q., Utegulova Z.N.

Tanymdyq közqaras aiasyndaғы frazeologialyq birlіkterdіñ әlemdіk beinesі [The world picture of phraseological units within the framework of a cognitive approach] // «Abylai han atyndaғы QazHqjäneÄTU Habarşysy» jurnaly, «Filologia ğylymdary» seriesy. – 2023. – Tom 70. – No3. – B. 247-264. [in Kaz.]

[11] Bender A., Beller S. Mapping spatial frames of reference onto time: A review of theoretical accounts and empirical findings // *Cognition*. – 2014. – Vol. 132, № 3. – P. 342–382. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.03.016>

[12] Vezhbitskaya A. Language, culture, and meaning. – Moscow: Nauka, 1996. – 384 p.

[13] Kobeeva A. K. Uaqyttyñ tildik metaforasy: kazakh tilindegi uaqyt ólshemderi [Linguistic metaphors of time: temporal measures in the Kazakh language] // *Kazakh til bilimindegi zhaña baғыttar*. – 2020. – T. 3, № 1. – B. 45–53. [in Kaz.]

[14] Kövecses Z. Metaphor: A practical introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 398 p.

[15] Zhou H., Luo X. Embodied-Cognitive Linguistics: Integrating Marxist perspectives on contemporary Cognitive Linguistics theory // *Frontiers in Psychology*. – 2024. – Vol. 15, Article 1475196. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1475196>

УАҚЫТТЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

*Кульманова З.Б.¹

^{*1}Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, АҚШ

Аңдатпа. Уақыт – адамзат танымындағы ең күрделі әрі маңызды ұғымдардың бірі. Оның тілдік бейнеленуі тек когнитивтік емес, сонымен қатар мәдени ерекшеліктерді танытудың маңызды құралы болып табылады. Осы мақалада уақыт ұғымының қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт концептуализациясы мәдениетаралық лингвокогнитивтік тұрғыдан салыстырмалы түрде қарастырылады.

Зерттеудің басты мақсаты – екі түрлі тілдік-мәдени жүйеде уақыт ұғымының концептуалдық құрылымы мен семантикалық ерекшеліктерін салыстыра отырып, олардың мәдени-танымдық парадигмаларын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін қазақ және ағылшын тілдеріндегі тілдік деректер іріктеліп алынып, лингвокогнитивтік және мәдениетаралық талдау әдістері қолданылды. Мәтіндік материалдар негізінде алынған метафоралық үлгілер жүйелі түрде сарапталып, олардың когнитивтік және мәдени мәні талданды. Қазақ тіліндегі метафоралар уақыт пен кеңістік ұғымдарының өзара тығыз байланысын бейнелей отырып, табиғат құбылыстары мен дәстүрлі

тұрмыс салтына негізделген бейнелерді ұсынады. Мысалы, уақыттың айналымдылығы, маусымдық сипаттары және табиғатпен үндестігі жиі байқалады. Ал ағылшын тіліндегі метафоралар көбінесе уақытты сызықтық құрылымда, сандық және механикалық модельде бейнелейді. Бұл тілде уақыт жиі «ақша», «ресурс» немесе «жол» ретінде сипатталады, бұл оның утилитарлық және экономикалық тұрғыдан бағаланатынын көрсетеді. Аталған айырмашылықтар екі тілдің мәдени-танымдық ерекшеліктері мен когнитивтік парадигмаларын айқын бейнелейді. Бұл зерттеу екі мәдениет арасындағы уақытты қабылдаудың ерекшеліктерін тереңірек түсінуге жол ашып, тілдік және мәдениаралық құзыреттілікті арттыруға ықпал етеді. Мақалада ұсынылған тұжырымдар мәдениетаралық білім беру бағдарламаларында, әсіресе шет тілін оқыту процесінде пайдалы болуы мүмкін. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері аударматану, мәдениетаралық коммуникация және когнитивтік лингвистика салаларында қолдануға әлеуетті.

Тірек сөздер: уақыт, концепт, метафоралық концептуализация, когнитивтік лингвистика, мәдениетаралық коммуникация, ұлттық дүниетаным, тілдік сана, салыстырмалы талдау

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ВРЕМЕНИ

*Кульманова З. Б.¹

^{*1}Мичиганский государственный университет, Ист-Лансинг, США

Аннотация. Время является одной из самых сложных и значимых категорий в человеческом познании. Его языковое отражение представляет собой не только когнитивный, но и важный культурный механизм. В данной статье концептуализация времени в казахском и английском языках рассматривается в сравнительном аспекте с точки зрения межкультурного лингвокогнитивного анализа.

Цель исследования – выявить концептуальную структуру и семантические особенности представления времени в двух различных языково-культурных системах, а также определить сходства и различия их культурно-когнитивных парадигм. Для достижения этой цели были отобраны языковые данные казахского и английского языков, использованы методы лингвокогнитивного и межкультурного анализа. Метафорические модели, извлечённые из текстового материала, подверглись системному анализу с акцентом на их когнитивную и культурную значимость. Метафоры в казахском языке демонстрируют тесную взаимосвязь понятий времени и пространства, опираясь на природные явления и традиционный образ жизни. Например, в языке часто прослеживаются представления

о цикличности времени, его сезонных характеристиках и гармонии с природой. В английском языке метафоры, как правило, отражают линейную структуру времени и его восприятие в количественных и механических моделях. В этом языке время часто описывается как «деньги», «ресурс» или «дорога», что указывает на его утилитарное и экономическое осмысление. Эти различия ярко отражают культурно-когнитивные особенности двух языков. Настоящее исследование способствует более глубокому пониманию восприятия времени в различных культурах и развитию языковой и межкультурной компетентности. Выводы, представленные в статье, могут быть полезны в межкультурных образовательных программах, особенно в процессе преподавания иностранных языков. Кроме того, результаты исследования имеют практическую ценность для таких областей, как переводоведение, межкультурная коммуникация и когнитивная лингвистика.

Ключевые слова: концепт, время, метафорическая концептуализация, когнитивная лингвистика, межкультурная коммуникация, национальное мировоззрение, языковое сознание, сравнительный анализ

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 23.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the author:

Kulmanova Zulfiya Bekbulatovna – PhD, Postdoctoral Research Fellow, Michigan State University, East Lansing, the USA, e-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Автор туралы мәлімет:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна – PhD, постдокторантура зерттеушісі, Мичиганский государственный университет, Ист-Лансинг, США, e-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Информация об авторе:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна – PhD, научный сотрудник постдокторантуры, Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, АҚШ, e-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

ӨОЖ 81.04

ҒТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.013>

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МЕН ҚЫРҒЫЗ ЕСІМДЕРІНДЕГІ ӨЗАРА ҰҚСАСТЫҚТАР

Құрбанов А.Г.¹, Кажиакбарова Р.Б.², *Арынбаева Д.Ж.³

^{1,2, *3} Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық
университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу түркі тілдес халықтардың антропонимикалық жүйесіндегі тарихи, мәдени және лингвистикалық байланыстарды айқындауға бағытталған. Мақалада түркі халықтары мен қырғыз халқының есім жүйесі арасындағы өзара ұқсастықтар жан-жақты қарастырылады. Түркітілдес халықтардың ортақ тарихи тамыры мен мәдени құндылықтары есімдер жүйесінде кеңінен көрініс табатыны талданады. Зерттеудің басты мақсаты — қырғыз есімдерінің шығу тегі мен құрылымын басқа түркі халықтарының есім жүйелерімен салыстыра отырып, ортақ белгілер мен айырмашылықтарды саралау арқылы олардың рухани және мәдени жақындығын, тарихи сабақтастығын айқындау. Негізгі идея — түркі халықтарының антропонимдік қорында ұқсас морфологиялық және семантикалық құрылымдардың жиі кездесетінін көрсету. Зерттеу міндеттері — қырғыз антропонимдерінің шығу тегі мен құрылымын анықтау; түркі халықтарының есім жүйелерімен салыстыра отырып, ортақ және айырмашылықты белгілерді айқындау; есімдердегі тарихи-мәдени, этнолингвистикалық мәнді талдау; фольклор мен эпостық дәстүрдің қазіргі есімдер жүйесіне ықпалын көрсету.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, сипаттамалық және этнолингвистикалық әдістер қолданылды. Түркі халықтарының (қазақ, өзбек, түрік, әзербайжан, татар, башқұрт және т.б.) есімдеріне шолу жасалып, қырғыз есімдерімен салыстырмалы талдау жүргізілді. Мысалы, «Жылдыз», «Тәңірберген», «Байрам», «Өмірбек», «Бүркіт» сынды есімдердің түрлі нұсқалары әртүрлі түркі халықтарының есімдік қорында кездесетіні көрсетілген. Сонымен қатар, батырлық эпостар мен фольклор үлгілеріндегі есімдердің қазіргі заманғы есімдер жүйесіне ықпалына да назар аударылады. Ең жиі кездесетін есім түбірлері мағыналық ұқсастықтар мен этникалық кодтар зерттеу нысанына айналды.

Зерттеу нәтижесінде қырғыз есімдеріндегі көне түркі элементтерінің сақталу дәрежесі жоғары екені анықталып, көптеген есімдердің түркі халықтарында ортақ қолданыста екені дәлелденді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы — түркі мәдениетін, ономастикалық үрдістерді, тарихи

тамырластықты терең түсінуге мүмкіндік беруінде. Зерттеу барысында есімдердің тек атау ретінде ғана емес, белгілі бір тарихи кезеңнің, дәуірлік сананың, ұлттық болмыстың айнасы екендігі көрсетіледі.

Тірек сөздер: түркі халықтары, қырғыз есімдері, ономастика, тарихи байланыс, антропонимия, есімдердің мағынасы, есімдер ұқсастығы, этнолингвистика

Кіріспе

Қырғыз тілінде де түркі тілдері сияқты есім сөздерді пайдалану барысында ерте кезден-ақ мағыналы сөздердің қолданыста болғанын зерттеу жұмыстары дәлелдеп отыр. Бірақ олардың кейбіреулері көне заманнан келуіне байланысты бастапқы мағынасы ескіріп, ұмыт болып, халық санасында тұрақталып қалмады.

Қырғыз тілінде адамның аты жай сөз немесе сөз тіркесі емес. Адам есімі кісіге ат қоюда өзіндік мәні бар. Оның аты-жөні, қандай жағдайда, кімдер арқылы қойылғанының мәні мен мағынасы ерекше. Сонымен бірге жалқы есім нені білдіреді? Оның мағынасы қандай? Тілегі қандай? Қырғыз есімдерінің тарихы мен әдет-ғұрыптары, ұлттық есімдерге ықпалы – бөлек қарастырылатын бір тақырып екені анық.

Тіл білімінің атауларды зерттейтін саласы ономастика, ал адам есімдерін зерттейтін саласы антропонимика деп аталады. Антропонимия – адам есімдерінің жалпы жиынтығы. Яғни бұл мақала қырғыз антропонимиясына арналғанын айтқымыз келеді. Сондай-ақ ұсынып отырған мақалада түркі халықтары мен қырғыз есімдеріндегі өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы мәліметтер беріледі.

Қырғыз антропонимикасы туралы мәліметтер К. Әшіралиевтің, А. Ыдырысовтың, Қ. Дыйқановтың, Ш. Жапаровтың, А.А. Бороновтың, Н.Қ. Қазыевтың, Н.П. Бутенконың, К. Мәмбеталиеваның, Қ. Қалиловтың еңбектерінен байқауға болады. Бұл ғалымдардың зерттеу жұмыстары қырғыз антропонимикасы жайлы мәліметтерге тағы бір үлес қосады деп ойлаймыз.

Бұл мақалаға дейін қырғыз антропонимиясына арналған бірқатар мақалалар, қырғыз антропонимикасы туралы анықтамалар мерзімді ғылыми басылымдарда, кітап баспаларында жарияланған. Айта кетерлік бір жай, түркі халықтарының антропонимикасы мен антропонимиялық құрылымдарының жүргізілген зерттеулерде ұқсастықтар мен мағыналас тұстары көп. Өйткені, туысқан халықтардың есімдері әрқашан қызығушылық тудырған. Бүгінде қырғыздар балаларына жаңа есім таңдағанда басқа түркі халықтарының есімдер тізіміне жүгінеді. Бұған дейін де қырғыздар ұл-қыздарына қазақ, өзбек есімдерін қойған[1]. Осы орайда айта кетерлігі, «халықаралық және мәдениетаралық қатынастардың қазіргі кезеңінде салыстырмалы

лингвистикалық зерттеулерге қызығушылық ерекше қарқынмен артуда. Әсіресе генетика саласында жүргізіліп жатқан зерттеулер күрделі әрі өзара тығыз байланысқан мәселелерді қамтитын маңызды ғылыми бағыт ретінде айқындалып отыр» [2]. Сондықтан қырғыз антропонимиясын басқа түркі халықтарының есімдер жүйесімен салыстыра талдау қазіргі ғылымдағы өзекті бағыттардың бірі болып табылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеуде түркі халықтары мен қырғыз есімдеріндегі өзара ұқсастықтарды анықтау мақсатында салыстырмалы-тарихи әдіс, лексика-семантикалық әдіс, жүйелі-құрылымдық әдістер қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс түркі халықтарының антропонимиялық жүйесін тарихи тұрғыдан салыстыра отырып, қырғыз есімдерінің өзге түркі тілдеріндегі есімдермен ұқсастықтарын анықтау үшін пайдаланылды. Ал, лексика-семантикалық әдіс бойынша қырғыз және басқа түркі халықтарының есімдеріндегі ортақ немесе жақын мағыналы элементтері зерттелді. Қырғыз есімдері мен басқа түркі халықтарының есімдерін салыстырып, олардың ортақтығы мен ерекшеліктерін жүйелі түрде талдау үшін салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылды. Есімдердің құрылымдық ерекшеліктерін айқындау және олардың тілдік жүйедегі орнын белгілеу мақсатында жүйелі-құрылымдық әдістің маңызы артты. Бұл әдістер зерттеудің кешенді және ғылыми негізде жүргізілуін ұамтамасыз етіп, түркі халықтарының ономастикалық жүйесіндегі ортақтықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалы ретінде түркі халықтарының антропонимиясына қатысты ғылыми еңбектер, тарихи деректер мен ономастикалық зерттеулер пайдаланылды. Атап айтқанда, А.С. Жолдошбаевтың «Кыргызские имена», О.Т. Молчанованың «Мотивированные личные имена у алтайцев», Н.И. Шатинованың «К истории алтайских имен», «История Хакасии с древнейших времен до 1917» атты еңбектері, Т.Д. Жанұзақовтың «Очерк казахской ономастики», С.Э. Кенжаеваның «Ўзбек антропонимларининг семантик ва социоллингвистик тадқиқи» секілді зерттеулері басшылыққа алынды. Бұл еңбектер қырғыз есімдерінің шығу тегі мен құрылымын басқа түркі халықтарының антропонимдік жүйелерімен салыстыруда негізгі дереккөз қызметін атқарды.

Нәтижелер мен талқылау

Тіл жағынан қырғыздарға ең жақын халық – алтайлықтар (Оңтүстік Алтай). Қырғыз және Алтай тілдері түркі тілдерінің Таулы Алтай (орталық-шығыс) тобының дербес қырғыз-қыпшақ тобына жататыны белгілі. Дегенмен, бүгінде Қырғыздар мен Алтайлар ұзақ жылдар бойы әр өңірге бөлініп кеткен халықтар. Тілдерінен басқа ұқсастықтары көп, өйткені, кезінде

бұл екі халық бір ұлт болған. Бұл шындыққа ешкім шүбә келтіре алмайды. Олардың түр-түсі де, тілі де, мәдениеті де, ауыз әдебиеті де, этникалық тайпалардың атаулары да, есімдері де ұқсас. Кез келген тіл бірліктерінің қалыптасуы мен мағынасы белгілі бір концептуалдық негізге сүйенеді. Олар ұлттың мәдениетімен, дәстүр-салтымен, діни наным-сенімімен тығыз байланысты. Тіл арқылы ұлттың өмір сүру салты, дүниетанымы мен рухани құндылықтары көрініс табады. Сол себепті тіл бірліктерін ұғыну ұлттық-мәдени деңгейге көтерілмейінше мүмкін емес. Тілді мәдениеттен, тарих пен дәстүрден бөле-жара қарастыру — оның терең мәнін жете түсінбеуге алып келеді.

Молчанова О.Т. «Мотивированные личные имена у алтайцев» атты еңбегінде алтай халқының антропонимиясында көптеген есімдер мағыналық уәжділігімен және түркі халықтарына ортақ қолданыстарымен ерекшеленетінін атап көрсетеді [3]. Автордың пікірінше, антропонимдердің белгілі бір әлеуметтік, тұрмыстық немесе табиғат құбылыстарымен байланысы олардың туыстас халықтарда да ұқсас нұсқада кездесетінін дәлелдейді. Осыған орай, алтай және қырғыз есімдеріндегі ортақтықтарға назар аударайық:

Ер кісі есімдері: Акай-Акай; Аксагал-Аксакал; Айылдаш, Айылчы - Айылчы; Акчабай - Акчабай, Акчабек; Белек-Белек; Байрам-Майрам; Ыргал - Жыргал; Жаманбала, Жолду-Жолдубай; Жаманул-Жаманбала, Жамануул; Жаркын- Жаркынбай, Жаркынбел; Койчы-Койчу, Койчуман; Качкын-Качкын, Качкынбек, Качкынбай; Какай-Какай; Кара, Карабала-Кара, Карабала; Койонок, Кулун-Кулун, Кулунбай; Койончы - Коёнбай, Коёнкөз; Көкүл-Көкүл, Көкүлбай; Кумдузак-Кундузак; Малчы-Малчы; Сарыбаш-Сарыбаш; Сактан-Сактан; Салым-Салымбек; Сарытеке-Теке, Текебай; Темир-Темир; Тойчы-Тойчу; Топчы-Топчу; Тезек-Тезек, Тезекбай; Түлкү-Түлкү, Түлкүбай; Үкү-Үкү, Үкүбай; Чотпор-Чокмор; Чот-Чотбай, Чоткара; Шонкор - Шумкар; Эркелей, Эркемей-Эрке, Эстебе - Эстебес; Эркебай, Эркебек;

Қыздардың есімдері: Акча - Акча, Акчайым; Айылчы - Айыл, Айылда; Айбала - Айдай, Алтынбаш-Алтын; Байрам-Майрам; Жылдыс-Жылдыз; Ыргал - Жыргал; Кумдузак - Кундузак; Карагыс - Каракыз; Карлагаш - Карлыгаш; Койон-Коёнгүл, Коёнкөз; Кумаш-Кумаш; Сырга - Сырга; Сарыкыс - Сарыкыз; Топчы - Топчу, Топчукан; Үкү - Үкү; Ырыспай - Ырыс, Ырыскан; Эркелей - Эрке, Эркайым т.б. [3].

Бәлкім, ерте заманда қырғыздарда да төменде көрсетілген алтайлықтарға ұқсас есімдер болған шығар. Мысалы: Атаган, Алтынчы, Болчокбаш, Жарыкчы, Ирбис (илбирс), Акчач, Анчы (аңшы, мерген), Ийнелик, Кабак, Кичинекей, Көгөн (көген), Кымыс, Мөрөй (Мерей), Саадак, Саныскан (сауысқан), Уктабай, Оймок, Ойынчы, Чечек (гүл), Эстебе т.б.

Алтайлықтардың есімдерінің айтылуы мен мағынасына жүгіну арқылы олардың уәжін анықтауға болады. Алтайлықтардың есім таңдаудағы уәжі қырғыздардың есім таңдау уәжіне ұқсас. Балаларының денсаулықтары жақсы болсын деген ниетпен зоонимдерді (жануар атауларын) қолдану, қалауларына қарай ат қою, мінез-құлқына қарай ат қою, ат қоюдағы баланың дүниеге келуіне байланысты сезімдерін білдіретін ырымдар.

Алтай халқының антропонимиясына қырғыз халқымен жақын туысқандығы бар болған соң зерттеу оны объектісі деп таңдадық. Ежелгі қырғыздар мен алтайлықтар бір халықты құрап, аталған халықтың ата-бабаларымен бір аймақта өмір сүрген.

Шатинова Н. И. «К истории алтайских имен» атты еңбегінде алтайлықтар мен қырғыздардың өзара қарым-қатынасының тереңдігі мен тілдік жақындығын ерекше атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, олардың тарихи сабақтастығы Орталық Азия кеңістігінде қалыптасып, көршілес түркі халықтарымен тығыз байланыста дамыған. Әсіресе қазақтар мен өзбектерге жақын орналасуы қырғыз антропонимиясына айрықша әсер етіп, есімдер жүйесінде ұқсастықтар мен сәйкестіктердің пайда болуына ықпал еткен. Мұндай ортақтықтың қалыптасуына мекенжайлардың сабақтастығы, көршілік қарым-қатынас, тарихи оқиғалардың ортақтығы, тіл мен мәдениет жақындығы, ислам дінін бірге қабылдау, сондай-ақ парсы және араб тілдерінің ықпалы себеп болғанын автор нақты көрсетеді [4].

Қазақ тілі түркі тілдерінің ноғай-қыпшақ тобына жатады. Дәстүрлі қазақ антропонимикасы да қырғыз антропонимикасы сияқты бірнеше бөліктерден тұрады: Нағыз түркілік есімдер, қазақ лексикасынан туындаған есімдер, моңғол тілдес халықтармен ортақ есімдер, ислам мәдениеті мен араб-иран тілдерінің ықпалымен қойылған есімдер. Сонымен қатар, қазақ есімдерінің тізімінде ата-ананың балаға деген құдайшылдығы әсерінен, табиғат құбылыстарын бақылаудан, жануарлар атауларынан, ырым-тыйымдарынан, тілегінен, сезімінен туындаған адам есімдері анық кездеседі. Олардың қазақ тіліндегі айтылуы мен мазмұны қырғыз атауларына өте ұқсас. Мысалы: 1) Қазақ есімдері: 2) Қырғыз есімдері: *Тәңіршілдікке байланысты есімдер*: Тәңірберген-Теңірберген, Теңірберди; Егемберді-Әгемберди; *Табиғат пен жаратылысқа байланысты есімдер*. Ақай, Айтуған, Айбала, Айдай, Айкүміс, Айтолқын, Жұлдыз, Жұлдызай-Жылдыз, Жылдызқан; Боран, Боранбай, Бораншы-Бороон, Бооронбай, Бороончу; Толғанай-Ақай, Айбала, Айдай, Айкүмүш, Толгонай; Шолпан-Чолпон; Жетіген-Жетиген; *Жануарлар мен құстардың атауларына байланысты есімдер*: Бүркіт, Бүркітбай-Бүркүт, Бүркүтбай; Бөрі, Бөрібай-Бөрү, Бөрүбай; Киікбай-Кийик, Кийикбай; Қозы, Қозыбай-Козу, Козубай; Құралай-Куралай, Марал-Марал; Қарлығаш-Карлыгач; Тоты-Тоту; Торғай-Торгой.

Өсімдік атауларына байланысты есімдер: Алмагүл-Алмагүл; Бидайбек-Буудайбек; Жамбыл-Жамбыл;

Ата-ананың баланың туылуына байланысты сезімдерінен туған есімдер:

Куан, Куанбай, Куаныш-Кубан, Кубанбек, Кубаныч; Сағын, Сағындык-Сағын, Сағындык;

Арман – тілектерге байланысты есімдер:

Алтын-Алтын; Байбатыр, Байбол, Байгелді-Байбаатыр, Байбол, Байкелди; Болат-Болот; Бекболат, Бекболсын-Бекболот, Бекболсун; Бектұр, Бектұрсын-Бектур, Бектурсун; Тұрсын, Тұрсынай-Турсун, Турсунай; Темір-Темир; Тастан-Таштан; Құттыбай, Құттыбек-Қуттубай, Қуттубек; Күміс-Күмүш, Қымбат-Кымбат; Сұлу, Сұлыхан-Сулуу, Сулуукан; Сымбат-Сымбат; Өмірбек, Өмірзақ-Өмүрбек, Өмүрзақ; Жанұзақ-Жанузақ.

Сенім-ырымдарға байланысты есімдер:

Анарбай, Анарбек-Анарбай, Анарбек; Артық-Артык; Жаманғара-Жаманқара; Сатыбалды, Сатыбек-Сатыбалды, Сатыбек; Тоқтасын-Токтосун; Тұмар-Тумар; Сырға-Сырға.

Этноантропонимдерге (тайпа, ру аттары бойынша) байланысты есімдер:

Алшынбай-Алчынбай; Арғын, Арғынбай-Арғын, Арғынбай; Найманбай, Найманбек-Найманбай, Найманбек.

Ислам дінінің, араб-иран тілдерінің ықпалына байланысты есімдер:

Аббас-Аббас; Әбдіразак-Абдыразак; Әбділда-Абдылда; Әбдіқадыр-Абдықадыр; Әбдірайым-Абдырайым; Гүлғайша-Гүлайша; Жамал-Жамал; Зейнеп-Зейнеп, Шырын-Ширин т.б.

Джанузаков Т. Д. «Очерк казахской ономастики» атты еңбегінде қазақтар мен қырғыздардың тарихи-мәдени жақындығына ерекше мән береді. Ғалымның пікірінше, бұл екі халықтың болмысы, тілі, ұлттық мәдениеті, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі өзара тығыз байланыста дамып, көптеген ортақ сипаттарға ие болған. Тарихи деректерге сүйенсек, қазақтар мен қырғыздар кезінде қалмақтарға бірігіп қарсы шыққан, көршілес аймақтарда бірге қоныстанып, туыстық қатынастар орнатып, құда түсіп, ортақ той-думандар өткізген [5].

Оған дәлел ретінде қырғыз және қазақ арасында айтылып жүрген төмендегі бір өлең шумағын мысалға келтіруге болады.

Сенин кийгенің ак калпак,

Менин кийгеним ак калпак,

Сенин бетин жапсалпак,

Менин бетим жапсалпак,

Кимибиз кыргыз, кимибиз казак?

Бұл өлеңді екі тілде бірдей айтуға болады.

Түркі мемлекеттері арасында Қырғызстан Қазақстанмен бірге Өзбекстанмен де шекаралас. Сонымен қатар Өзбекстанның аймағында қырғыздар, Қырғызстанның оңтүстік аймағында өзбектер тұрады. Өзбек тілі түркі тілдерінің карлұқтілдері тобына, дәлірек айтсақ, карлұқ-хорезм тобына жататын ұйғыр тіліне жақын тіл. Өзбек тіліне иран тілдері, солар арқылы араб тілі қатты әсер еткен. Диалектілері бойынша өзбек тілі қыпшақ тобы мен оғыз тобына да қатысы бар.

Жақында жарияланған зерттеулерге сүйенсек, түркі халықтарының антропонимиясы тарихи және мәдени тұстар бойынша интер-салыстырмалы талдауды қажет етеді. Мысалы, Абдурахманов С., Асқарова М. мақаласында «өзбек антропонимиясы ғылыми негізде ХІХ–ХХ ғғ. зерттеліп, 1965 жылы Э. Бегматов “O’zbek tili antroponiymiyasy” атты диссертациясын қорғады» деп атап көрсетілген. Бұл өзбек есімдерінің тарихи пластары мен құрылымдық ерекшеліктерін зерттеуде маңызды қадам болды [6].

Қырғыздар антропонимикасы мен өзбектер антропонимиясындағы ұқсас есімдер мен сәйкес антропонимикалық туындыларды мына мысалдар арқылы көруге болады:

1. Өзбек есімдері: 2. Қырғыз есімдері:

Баланың туған жеріне деген қарым-қатынасы мен сезіміне байланысты есімдер:

Меҳмон, Меҳмоноӣ, Меҳмонкелди-Мейман, Мейманалы, Мейманбек, Мейманбай, Меймангүл, Мейманжан; Келдихон, Келсин, Келсиной-Келсин, Келсиная, Келсинкан, Келсинбүбү; Хумор-Кумар; Орзунисо-Арзыкан; Тилаболди-Тилебалды, Тилек; Севиндик, Севинч, Суюндик-Суйүн, Сүйүндүк; Умид, Умида-Үмүт; Кувондик, Кувонч, Кувонтой-Кубан, Кубаныч, Кубанычбек; Яхшилик-Жакшылык. *Эноантропонимдерге (тайпа, ру аттары бойынша) байланысты есімдер:* Найман-Найманбай, Найманбек; Олчин, Олчинбек-Алчын, Алчынбай, Алчынбек; Қипчок-Қыпчак, Қыпчакбай, Қыпчакбек; Қирғиз-Өзбек; Қўнғирот-Конурат. *Жануарлар мен құстардың атауларына байланысты есімдер:* Маралжамол-Марал, Акмаралі; Сувсар-Суусар; Қарлигоч-Карлыгач; Кундуз-Кундуз; Тўти-Тоту, Тотукан; Тўрғай-Торгой.

Өсімдік атауларына байланысты есімдер:

Атиргул-Атыргул; Райҳон-Райкан; Бодомгул-Гүлбадам;

Сенім-ырымдарға байланысты есімдер:

Ырым-тыйымдарға байланысты есімдер:

Анорбой, Анора-Анар, Анарбек, Анарбай; Тожи, Тожигул-Таажыгул, Таажыкан; Ёмонбола, Ёмонкул-Жаманбала, Жаманкул; Булакбой-Бөлөкбай; Тўхтасин-Токтосун; Ортик-Артык.

Арман – тілектерге байланысты есімдер:

Ботир-Баатыр; Умрзоқ-Өмүрзак; Омон-Аман; Кутли, Кутликелди-

Куттубай, Куттубек; Кумуш-Күмүш; Тошбой-Ташбай; Пұлат-Болот; Темир-Темир; Турсун-Турсун; Турғун-Тургун; Тұра-Төрө; Ёрқиной-Жааркынай; Эсон-Эсен.

Табиғат пен жаратылысқа байланысты есімдер:

Довулбой-Добул, Добулбек; Юлдуз-Жылдыз; Ойтұлди, Ойтұлик - Айтолду, Толгонай.

Ислам дінінің, араб-иран тілдерінің ықпалына байланысты есімдер:

Абдулкарим-Абдыкерим; Абдулжаббор-Абдыжапар; Ахмад-Акмат; Абдулқодир-Абдыкадыр; Асал-Асел; Гулжамол-Гүлжамал; Гулшод-Гүлшат; Жамол-Жамал, Зайнаб-Зейнеп, Сафар-Сапар; Ширин-Ширин ж.б.

Нафасов Т., Маркаев М. «Ономастика Узбекистана» еңбегінде өзбек этноантропонимдерінің қалыптасу ерекшеліктерін жан-жақты талдап көрсетеді. Авторлардың пайымдауынша, қырғыз және өзбек антропонимиясында көптеген ұқсастықтар бар, алайда өзбек есімдерінде иран және араб тілдерінің ықпалы айқынырақ байқалады [7].

Алтай, қазақ, өзбек антропонимиясынан басқа, қырғыз антропонимиясының басқа түркі халықтары антропонимикасымен (ислам дінінің ықпалымен пайда болған атауларды қоспағанда) бірқатар ұқсастықтары бар. Мысалы:

Башқұрт есімдері: Сулпан (Чолпон), Йондоз (Жылдыз), Нағындык (Сағындык), Торһон (Турсун), Ылыу (Сулуу), Юлдыбай;

Қарашай – Балқар есімдері: Къочхар, Къозу, Тюлкю, Бёрю, Жулдуз, Къундуз, Бекболат

Қырым Татарлары есімдері: Байрам, Батыр, Бекташ, Бектемир, Улан, Умер, Кенжегуль;

Ногай есімдері: Байдемир, Кенжеболат, Кобккобз, Оьмирбек, Суьйиндик, Темирбек, Йибек, Куьмис, Алтын, Юлдыз;

Татар есімдері: Чулпан, Йолдыз, Айсылу, Куандык, Торсын, Алтын, Таштимер, Батыр, Котлыбай, Юлбарыс, Карлыгач, Миңлебай;

Тувалықтардың есімдері: Белек, Маадыр (Баатыр), Мерген, Алдын-оол, Алдын-кыс, Каракыс, Моңгуш;

Түрік есімдері: Aydan, Baykara, Bahadır, Gülsün, Demir, Dilek, Deniz, Dolanay, Dursun, Durdu, İpek (Жібек), Yiğit;

Құмық есімдері: Акъай, Атабай, Атай, Батыр, Бектемир, Болат, Къанболат;

Хакас есімдері: Ағбай, Айдолай, Мирген, Хара, Харахыс, Өртек (Өрдөк), Нохай (Ногой-ит), Суна (Чоно-бөру);

Тувалықтардың есімдері: Белек, Маадыр (Батыр), Мерген, Ак-оол, Алдын-оол, Кара-оол, Алдын-кыс, Кара-кыс ж.б.

Ежелгі дәуірдегі есімдер жануарларға, құстарға, табиғат

құбылыстарына, өсімдіктерге, заттар мен бұйымдарға, ежелгі адамдардың есімдеріне, адамдардың сыртқы белгілеріне байланысты болған. Мысалы:

Бугу, Бағыш, Жолборс, Кундуз, Суусар, Бүркүт, Жапалак, Үкү, Кекилик, Торгой, Жылдыз, Чолпон, Ай, Арча, Балта, Кылыч, Курмушу, Чокмор, Орок, Темир, Таш, Алтын, Күмүш, Дөөлөс, Найман, Кыпчак, Акуул, Кара, Сары, Аккөз т.б.

Бірқатар есімдердің мағынасы уақыт өте келе архаикалық сипат алғандықтан, қазіргі кезеңде түсініксіз болып қалады. Мұндай атау элементтері антропонимдерге кейінгі дәуірлерде қосылды деген тұжырымдар бар. Мысалы: Барсбек, Ынанчу Алп Билге, Ынанчу Чур, Эрен Улук, Алп Сол, Бойла Кутлуг Ярган, Угечи Кашка және т.б.

Бірте-бірте ислам дінінің ықпалымен қырғыздар арасында да араб және иран тілдес халықтардың аттары тарала бастады. Мысалы:

Аалы, Абдыракман, Мухаммед, Бакыт, Жалил, Жамал, Бермет, Дөөлөт, Керим, Сапар т.б.

Кеңес дәуірінде орыстардың ықпалымен және жаңа коммунистік саясатқа сай қырғыз лексикасы мен араб-иран лексикасы негізінде жаңа есімдер пайда болды. Мысалы:

Азат, Азада, Эркин, Үрүят, Кеңеш, Кеңешгүл, Теңдик, Мелис, Марлен, Совет, Советкан сияқты есімдер. Оларға кейінге кездерде орыстар арқылы: Элвира, Элеонора, Лилия, Лира, Клара, Мая, Эрнис, Марат, Мелис, Роза, Талант сияқты есімдер қосылған.

Сонымен қатар, түркі тілдеріндегі антропонимдердің араб-парсы әсеріне мән берген зерттеулер бар. Мысалы, «Comparative analysis anthroponomy in kazakh, kyrgyz, uzbek and tatar languages» атты мақалада ежелгі астрологиялық мотивтер — Ай, Күн, Жұлдыз, жартас, жануарлар және қасиетті сандар негізінде құрылған есімдер жүйелері салыстырмалы түрде қарастырылады [8]. Бұл тәсіл қырғыз антропонимиясы мен басқа түркі халықтарының есімдік модельдерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Қырғыз есімдері ертеде халық арасында балаларға қойылатын белгілі бір салт-дәстүрлерге де байланысты болған. Балаға ат қойғанда ата-ананың, туған-туыстың тілегі мен сезімдері ескеріліп, жағымды мінез қалыптастыруға күш салынды, баланың жеке қасиеттері танылып, оларға ырымдап есім беру де қалыптасты. Мысалы:

Актилек, Жакшылык, Аман, Эсен, Турсун, Тургун, Жанузак; Сүйүндүк, Сагындык, Кубаныч; Баатыр, Эрболот, Адилет, Мырза, Мырзайым; Сары, Карачач, Такырбаш, Аккөз, Көккөз; Бечел, Анар, Нышан, Артык, Барктабас, Сырга, Топчу, Жаманбала, Сатыбалды, Бөлөкбай, Токтокан, Токтобек, Болдукан, Бурулай, Уулай, Умсунай, Бешкемпир т.с.с.

Қырғыздардың балаға есім қою дәстүрі күні бүгінге дейін сақталып келеді. Әрине, қазіргі кезде кейбір дәстүрлер ұмытылып, заман талабына

сай болмаса да, мүлде жойылмаған, кей жерлерде әлі күнге дейін сақталып келеді.

Түрікмен, әзірбайжан, қарақалпақ, ұйғыр есімдерінде ұқсастық та азды-көпті кездеседі, бірақ якут және чуваш антропонимиясында ондай ұсастықтар жоқтың қасы. Өйткені якут және чуваш тілдері түркі тілдерінен біршама ерекшеленеді. Чуваштардың ұлттық антропонимикасы (татар антропонимикасының әсерін есепке алмағанда) ерекше көзге түседі. Якуттардың ұлттық антропонимикасы сақталмаған дерлік. Олардың есімдеріне христиан діні мен орыс тілі айтарлықтай әсер еткен.

Буддизмнің ықпалын тувалықтардың есімдерінің тізімінен көруге болады. Молдавиядағы гагауздар христиан дінін қабылдағаннан кейін олардың есімдері негізінен грек және болгар антропонимиясынан алынған. Түрік және гагауз лексикасы арқылы жасалған есімдері жоқтың қасы.

Зерттеуші Ә.Қайдар: «Қазақ және қырғыз тілдерінде, жалпы түркі тілдерінде ертеден сақталып, бүгінгі күнге дейін күнделікті өмірде жан-жақты қызмет атқарып келе жатқан сөздер қатары мол» деп атап көрсетеді [9]. Шындығында, қырғыздар мен жоғарыда аталған түркі халықтарының есімдерінің айтылуында, мағынасында және уәжінде ұқсастықтар бар екені даусыз. Біздің келтірген мысалдар тек айтылым ерекшеліктерін ғана қамтиды. Ал жалпы түркі тілдерінің лексикасында, уәждік негіздерінде, сондай-ақ діни ықпалында ортақтық әлдеқайда мол. Мұндай ұқсастықтарды сөздіктерден де айқын көруге болады. Осы тұрғыдан алғанда, «түркі тілдерінің ортақ сөздіктерін ортақтықтардың басты көрсеткіші әрі қоры» деуге болады [10].

Түркі халықтарының құрамына енетін тофаларға арнайы тоқталып өтейік. Тофалар (бұрын қарағас — қара қаздың тотемдік атауынан шыққан) — Ресейдің Сібір бөлігіндегі Иркутск облысы, Нижнеудинск ауданында тұратын түркі халықтарына кіретін халық. 2010 жылғы халық санағы бойынша 800 адам болды. Тофа тілі шығыс түркі тілдерінің саян тобына жатады. Ресейде аз ғана халық ретінде тіркелген тофалардың антропонимиясы туралы мәліметтер өте аз.

20 ғасырдағы Қазан төңкерісіне дейін тофа халқы 8 тайпадан тұрған: Қара-Йогду (Қара-Чогду), Чогду (Ақ-Чогду), Четпей, Қара-Қаш, Түрік-Қаш (Түрік), Ірге-Қаш (Ірге), Тенек-Қаш (Тенек), Сары-Хаш. Осылармен бірге Туулай атты дербес аталық топ та (бір атадан тараған әулет топтарының одағы) аталады. Тофалардың ақсақалдары өздерінің фамилиясының қай атаға жататынын, әкесінің аты қай тайпаға жататынын хабардар. Мысалы:

Қара-йогду тайпасының құрамында Тайгааалы, Хого-аалы, Отрум-аалы, Мұхай-аалы;

Чогду тайпасының құрамына Амоштай-алы, Мұхай-алы, Тобулай-алы, Буучей-алы, Кіштея-алы, Хикий-алы, Балыхай-алы, Мамоқай-алы есімдері

кірген. Басқа рулар да осындай аталық есімдерге бөлінеді.

Патронофамилиялар әкесінің аты, тектерге бөлінеді, мысалы:

Тайға-алы әкесінің аты Токуевтар, Унгуштаевтар;

Хого-алы әкесінің аты Арантаевтар, Изотовтар, Бақанаевтар болып бөлінеді. Екінші жағынан, тофа тайпалары мен әкесінің аты туралы сақталған мәліметтер қырғыздардың шежіресіне біршама ұқсас.

Орыстар келгенге дейін тофалар буряттармен тығыз байланыста болған, дәлірек айтсақ, батыс бурят княздарына бағынып, алым-салық төлеп отырған. Олар 1648 жылдан бастап олар Ресейдің қол астына өткен. Бүгінде тофалар әр түрлі халықтардың қысымына ұшырап бұрынғы жерлерінен айырылып, қазіргі шағын ауданға қоныстанған шағын халық. Тофалардың аз санына бір уақыттарда кейбір эпидемиялар әсер еткен болуы мүмкін.

1926 жылғы санақ бойынша жалпы саны небәрі 417 адам болған.

Қазан төңкерісіне дейін тофаларды орыстар шомылдырып, шоқындыру рәсімінен өтуге мәжбүр етті. Олар христиан халықтары құрамына енді, олардың ресми есімдері орыс тілінде тіркелген. Олардың дәстүрлі діни нанымдары анимизм, шаманизм және тотемизммен сипатталады, ламаизм (буряттардан) туралы да кейбір мәліметтер бар.

Орыс ғалымы Игорь Рассединнің пікірінше, тофалардың атын ресми тіркеу кеңестік кезеңде де (1930 жылдардан бастап) тегі, аты, әкесінің аты бойынша орысша жалғасты. Бұған дейін ұлттық сипаттағы есімдер: Синай Шыпшир оглы, Огдойн (Авдотя) Шыпшир қызы. Тегі орысша жасағанда аталарының атын алған, мысалы: Изоттың немересі Изотов фамилиясын, Адамның немересі Адамов фамилиясын алған, т.б.

Тофалардың фамилиялары да әкесінің аты-жөнімен аталған. Мысалы: Сағаан, Құсай, Туулай, Муухай, Болхой әкесінің аты Сағанов, Құсаев, Тулаев, Мұхаев, Болхоев есімдерінен туған. Бүгінгі таңда тофалардың бұрынғы ұлттық антропонимиясының мысалдарынан ұқсас фамилияларды көруге болады. Сонымен қатар, антропонимдік мысалдарды өз заманында жазылған тофалардың ертегілерінен де көре аламыз. Мысалы:

«Көшпелі аңшы» ертегісінде аңшының аты Қуламай, әйелінің аты Маймаяк, Мунго деген ер адам, Халыай әйел, Мәрікпай бақсы оларға жақын маңда тұрады; «Жаман Ұлызұн хан» ертегісіндегі ханның аты, аты айтып тұрғандай, Ұлызұн.

Айта кетерліктей, тофалар туралы халық ертегілерінің арасында «Тофалардың пайда болуы» туралы әңгімесі бар. Мысалы: «Бірі бурят, екіншісі тува, үшіншісі татар еді. Олар балық аулау және аңшылықпен өмір сүрді. Кейінгі кездерде жабайы маралды қолға үйретіп, маралды көбейтіп, азық-түлік, киім-кешек көбейген соңбір топ халық болып қалыптасты».

Олар да үш тайпаға бөлінеді. Бірінші тайпа Удаға, екіншісі Ияға, үшіншісі Гутараға қоныстанды. Тофа халқы осылайша пайда болды. Татар

– хакастар өздерін тадар деп атаған, кейін оларды орыстар Минусинск, Абакан, Енисей татарлары деп атаған. Оларды тофалар да солай атаған.

Мұндай деректерді көптеген ертегілерде кездесетін этнографиялық мәліметтерді көруге болады: Мысалы: 1) Қай халықтар бір-бірімен тығыз байланысты; 2) Адамдардың өмір сүруінің негізі; 3) Адамдардың қоныстанған жері.

Тарихи, этнографиялық, лингвистикалық деректерге сүйенер болсақ, тофалардың бұрынғы антропонимикасы тувалар мен хакастардың антропонимиясына ұқсас болған. Соңғы уақыттарда бурят, сонан соң орыс тілі мен антропонимикасы әсер еткен деген тұжырым бар.

Соңғы жылдардағы сауалнамаға сүйенер болсақ, тофа халқының 16 пайызы ғана өз ана тілін біледі. 1990 жылдан бері тофа тілін сақтау үшін бірқатар жұмыстар жүргізілді, бірақ тофа тілі жойылып бара жатқан тілдердің бірі деп айтуға болады.

Қорытынды

Осы уақытқа дейін келтірілген мәліметтерге сүйенер болсақ, қырғыз есімдерінің тарихы көне дәуірден, дәлірек айтсақ біздің дәуірімізге дейінгі бірнеше ғасырлардан бастау алып, бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Қырғыз халқы түрлі тарихи жағдайлар мен өзгерістерге тап болса да өзінің дәстүрлі сипатын жоғалтпай, түркі халықтары мен қырғыз ұлтына қатысты өзіндік ерекшеліктерін күні бүгінге дейін сақтап келеді. Алайда қырғыз антропонимикасы ешқашан тұйық жүйеде болған емес. Ұлттық есімдер тізімі басқа халықтар мен мәдениеттер есебінен толықтырылды. Қазіргі қырғыз антропонимикасы бірнеше қабаттан тұратын жүйе деуге болады.

Бүгінгі дәстүрлі қырғыз антропонимикасы көне түркі, нағыз қырғыз есімдерінен, моңғол тілдес халықтармен ортақ есімдерден, ислам дінінің ықпалымен пайда болған араб, иран тілдес халықтардың есімдерінен тұрады. Қырғыз антропонимиясында дәстүрлі есімдерінен басқа, орыс тілінің әсерінен пайда болған еуропалық және басқа халықтардың есімдері болып табылатын тағы бір дербес шағын топ бар екенін ғылыми негізде зерделенген зерттеу жұмыстары дәлелдейді.

Мақаламыз әрбір ұлттың есім қояудағы салт-дәстүрінің сақталуына өз үлесін қосады деген пікірдеміз.

Әрбір ұлттың ұлттық антропонимиясында жалпы есімдер тізімі бар. Қырғыз есімдерінің қоры 20 мыңнан астам есімдерден тұрады. Қырғыз халқы есімдерге бай халық деп айта аламыз. Ол жайында бұл мақаламызда ұлттық нақышы бар есімдерден де мысалдар берілген. Келтірілген мысалдарда дәстүрлі есімдермен қатар жаңа есімдер де бар. Бұл мақаламыз

арқылы түркі халықтарымен қатар қырғыз антропонимикасы жайында аз да болса мәлімет бере алдық деп ойлаймыз.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қырғыз антропонимдерінің тарихи қалыптасу кезеңдері анықталып, қазіргі есімдердің көпқабатты құрылымы сарапталды. Түркі халықтарының ортақ есімдік қоры негізінде қырғыз антропонимиясының өзіндік ерекшеліктері мен ортақ белгілері көрсетілді, сондай-ақ фольклор мен эпостық дәстүрдің қазіргі заманғы есімдер жүйесіне ықпалы дәлелденді. Алдағы уақытта қырғыз есімдерінің аймақтық-диалектілік ерекшеліктерін анықтау, заманауи әлеуметтік факторлардың ықпалын талдау және антропонимдерді цифрлық базаға енгізу арқылы кең ауқымды салыстырмалы зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды. Бұл бағыттар түркі халықтарының мәдени сабақтастығы мен тарихи тамырластықты тереңірек тануға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Жолдошбаев А. С., Иманов Ж. Б. Кыргызские имена. – Жалал-Абад: «Полиграфия ааламы» ЖИ, 2010. – 96 с.

[2] Сатенова С. К., Алшинбаева Ж. К. Contemporary approaches to phraseological studies // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 73, № 2. – Б. 149-163. DOI: 10.48371/PHILS.2024.73.2.011.

[3] Молчанова О. Т. Мотивированные личные имена у алтайцев / Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: проблемы антропонимики. – Москва, 1970. – С. 189–194.

[4] Шатинова Н. И. К истории алтайских имен / Этнография имен. – Москва, 1971. – С. 65–70.

[5] Джанузаков Т. Д. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с.

[6] Abdurahmanov S. A., Askarova M. B. Historical Anthroponymis of the Uzbek Language (Based on Salohiddin Tashkendi's "Temurnoma") // Theoretical & Applied Science. – 2020. – №11(91). – P. 338–342. DOI: 10.15863/TAS. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.11.91.70>

[7] Нафасов Т., Маркаев М. Узбекские этноантропонимы // Ономастика Узбекистана. Сб. тез. II респ. научно-практ. конф.— Карши, 1989.— С. 136–139.

[8] Rysbayeva G., Issayeva Zh., Tattibayeva A. Comparative analysis anthroponomy in kazakh, kyrgyz, uzbek and tatar languages // European Journal of Natural History. – 2018. – № 2 – P. 49-52. <https://world-science.ru/en/article/view?id=33858>

[9] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. 1-том. Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

[10] Рахимова Д. Б., СадыковТ. С. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі туыстық атаулардың тілдік мәдени көрінісі және ерекшеліктері // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 75, № 4. – Б.199-213. DOI: 10.48371/PHILS.2024.4.75.013.

REFERENCES

- [1] Zholdoshbaev A. S., Imanov Zh. B. Kyrgyzskie imena [Kyrgyz names]. – Zhalal-Abad : «Poligrafija aalamy» ZhI, 2010. – 96 s.[in Rus.]
- [2] SatenovaS. K., AlshinbaevaZh. K. Contemporary approaches to phraseological studies // Abylaj han atyndagy KazHKzhaneATU Habarshysy. Filologija gylymdary serijasy. – 2024. – Т. 73, № 2. – P.149-163. DOI: 10.48371/PHILS.2024.73.2.011.
- [3] Molchanova O. T. Motivirovannye lichnye imena u altajcev [Altaians have motivated personal names] / Lichnye imena v proshlom, nastojashhem, budushhem: problemy antroponimiki. – Moskva, 1970. – S. 189–194. [in Rus.]
- [4] Shatinova N. I. K istorii altajskih imen [Towards the history of Altaic names] / Jetnografija imen. – Moskva, 1971. – S. 65–70. [in Rus.]
- [5] Dzhanuzakov T. D. Oчерk kazahskoj onomastiki [An essay on Kazakh onomastics]. – Alma-Ata: Nauka, 1982. – 176 s. [in Rus.]
- [6] Abdurahmanov S. A., Askarova M. B. Historical Anthroponymis of the Uzbek Language (Based on Salohiddin Tashkendi’s “Temurnoma”) // Theoretical & Applied Science. – 2020. – №11 (91). – P. 338–342. DOI: 10.15863/TAS. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.11.91.70>
- [7] Nafasov T., Markaev M. Uzbekskie jetnoantroponimy [Uzbek ethnoanthroponyms] // Onomastika Uzbekistana. – Karshi, 1989. – S. 133–139. [in Rus.]
- [8] Rysbayeva G., IssayevaZh., Tattibayeva A. Comparative Analysis Anthroponomy in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Tatar Languages // European Journal of Natural History. – 2018. – № 2 – P. 49-52. <https://world-science.ru/en/article/view?id=33858>
- [9] Kajdar A. Kazaktar ana tili aleminde [Kazakhs in the world of their native language]: jetnolingvistikalyk sozdik. 1-tom. Adam. – Almaty : Dajk-Press, 2009. – 784 b. [in Kaz.]
- [10] Rahimova D. B., SadykovT. S. Kazak zhane kyrgyz tilderindegi tuystyk ataulardyn tildik madeni korinisi zhane ereksheelikleri [Linguistic cultural expression and features of cognate names in the Kazakh and Kyrgyz languages] // Abylaj han atyndagy KazHK zhane ӨТУ Habarshysy. Filologija gylymdary serijasy. – 2024. – Т. 75, № 4. – Б.199-213. DOI: 10.48371/PHILS.2024.4.75.013. [in Kaz.]

ВЗАИМНОЕ СХОДСТВО В ИМЕНАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И КЫРГЫЗОВ

Курбанов А.Г.¹, Кажиақбарова Р.Б.², *Арынбаева Д.Ж.³

^{1,2, *3} Южно-Казахстанский педагогический университет имени
О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан

Аннотация. Данное исследование направлено на выявление исторических, культурных и лингвистических связей в антропонимической системе тюркоязычных народов. В статье подробно рассматриваются взаимные сходства между тюркскими народами и системой имен кыргызского народа. Анализируется, что общие исторические корни и культурные ценности тюркоязычных народов широко отражаются в системе имен. Основная цель исследования – определить их духовную и культурную близость, историческую преемственность путем дифференциации общих черт и различий, сравнивая происхождение и структуру кыргызских имен с системами имен других тюркских народов. Основная идея состоит в том, чтобы показать, что подобные морфологические и семантические структуры часто встречаются в антропонимическом фонде тюркских народов. Задачи исследования – выявить происхождение и структуру кыргызских антропонимов; определить общие и отличительные черты в сравнении с именными системами тюркских народов; проанализировать историко-культурное и этнолингвистическое значение имён; показать влияние фольклора и эпической традиции на современную систему имён.

В исследовании использовались сравнительно-исторические, описательные и этнолингвистические методы. Проведен обзор имен тюркских народов (казахских, узбекских, турецких, азербайджанских, татарских, башкирских и др.), проведен сравнительный анализ имен кыргызских. Например, различные варианты имен «Жылдыз», «Тенгирберген», «Байрам», «Омирбек», «Беркут» встречаются в фондах местоимений разных тюркских народов. Также обращено внимание на влияние имен в героических былинах и образцах фольклора на современную систему имен. Наиболее распространенные корни имен семантические сходства и этнические коды стали предметом изучения.

Исследование показало высокую степень сохранности древнетюркских элементов в кыргызских именах и доказало, что многие имена имеют общее применение в тюркских народах. Научная и практическая значимость работы заключается в том, что она позволяет глубже понять тюркскую культуру, ономастические процессы, историческую укорененность. В ходе исследования показано, что имена являются зеркалом не только имени, но и определенного исторического периода, эпохального сознания, национального бытия.

Ключевые слова: тюркские народы, киргизские имена, ономастика, историческая связь, антропонимия, значение имен, сходство имен, этнолингвистика

MUTUAL SIMILARITY IN THE NAMES OF THE TURKIC PEOPLES AND THE KYRGYZ

Kurbanov A.G.¹, Kazhiakbarova R.B.², * Arynbayeva D.Zh.³

^{1,2, *3} South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This study is aimed at identifying historical, cultural and linguistic links in the anthroponymic system of the Turkic-speaking peoples. The article examines in detail the mutual similarities between the Turkic peoples and the Kyrgyz naming system. The analysis shows that the common historical roots and cultural values of the Turkic-speaking peoples are widely reflected in the naming system. The main purpose of the study is to determine their spiritual and cultural affinity, historical continuity by differentiating common features and differences, comparing the origin and structure of Kyrgyz names with the name systems of other Turkic peoples. The main idea is to show that similar morphological and semantic structures are often found in the anthroponymic fund of the Turkic peoples. Research objectives include identifying the origin and structure of Kyrgyz anthroponyms, determining common and distinctive features in comparison with the naming systems of Turkic peoples, analyzing the historical, cultural, and ethnolinguistic significance of names, demonstrating the influence of folklore and epic tradition on the modern naming system.

Comparative historical, descriptive, and ethnolinguistic methods were used in the study. A review of the names of the Turkic peoples (Kazakh, Uzbek, Turkish, Azerbaijani, Tatar, Bashkir, etc.) has been conducted, and a comparative analysis of Kyrgyz names has been conducted. For example, various variants of the names «Zhyldyz», «Tengirbergen», «Bayram», «Omirbek», «Berkut» are found in the funds of pronouns of different Turkic peoples. Attention is also drawn to the influence of names in heroic epics and folklore samples on the modern naming system. The most common roots of names, semantic similarities and ethnic codes have become the subject of study.

The study showed a high degree of preservation of ancient Turkic elements in Kyrgyz names and proved that many names have a common use in Turkic peoples. The scientific and practical significance of the work is in the fact that it allows for a deeper understanding of Turkic culture, onomastic processes, and historical roots. The study shows that names are a mirror not only of a name, but also of a certain historical period, epochal consciousness, and national existence.

Keywords: Turkic peoples, Kyrgyz names, onomastics, historical connection, anthroponymy, meaning of names, similarity of names, ethnolinguistics

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 05.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Авторлар туралы мәлімет:

Құрбанов Ағапаша Гуләліұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, e-mail: agapasha.kurbanov.67@bk.ru,

Кажиақбарова Раушан Батыршаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, e-mail: raushan.kazhiakbarova.75@mail.ru,

Арынбаева Дильдакуль Жанайдаровна – педагогика ғылымдарының магистрі, докторант. Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, e-mail: dildagul.aryn@mail.ru,

Информация об авторах:

Курбанов Агапаша Гулалиевич – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, e-mail: agapasha.kurbanov.67@bk.ru

Кажиақбарова Раушан Батыршаевна – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, e-mail: raushan.kazhiakbarova.75@mail.ru

Арынбаева Дильдакуль Жанайдаровна – магистр педагогических наук, докторант Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, e-mail: dildagul.aryn@mail.ru

Information about the authors:

Kurbanov Agapasha Gulalievich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, e-mail: agapasha.kurbanov.67@bk.ru

Kazhiakbarova Raushan Batyrshaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, e-mail: raushan.kazhiakbarova.75@mail.ru

Arynbaeva Dildakul Zhanaidarovna -Master of Pedagogical Sciences, doctoral student. South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, e-mail: dildagul.aryn@mail.ru

ӨОЖ 81-115

ГТАХР 16.21.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.014>

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ»
БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ, МАЗМҰНДЫҚ,
ГРАФИКАЛЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

*Маралбек Е.¹, Қожахмет Ә.М.²

^{*1} Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» деп аталатын желілес кітаптарының жиырма үш басылымы өзара салыстырылып, олардың құрылымдық, мазмұндық және графикалық ерекшелігі талданып, эволюциясы анықталады. Ғалымның аталған желілес оқулықтары қазақ ғылымы мен білім беру саласының бастауында тұрған ізашар, ұлттық сипаттағы классикалық еңбек болғандықтан, бүгінгі таңда қазақша оқулықтар дайындау үшін айрықша маңызға ие. Десе де қазақ тіл білімінде «Оқу құралы» басылымдары қазірге дейін салыстырылып, толық библиографиясы жасалмады және текстологиялық ерекшелігі арнайы қарастырылмады. Тіпті толық басылымдары кирил графикасымен жарық көрген жоқ. Сондықтан да оқулық басылымдары арнайы зерттеу нысаны етілді. Зерттеудің мақсаты – Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» деп аталған желілес кітаптардың эволюциясын зерттеу арқылы ғалымның әліппе, оқулық жазу тәжірибесін анықтау. Талдау үш кезеңге бөліп жүргізілді: бірінші кезеңде «Оқу құралының» жинақталған жиырма үш басылымы төрт топқа жіктеліп, құрылымдық, деректемелік ерекшеліктері сөз болады. Бұл кезеңде зерттеу деректанымдық бағытта жүргізіледі; екінші кезеңде «Оқу құралы» басылымдарының мазмұндық ерекшеліктері талданады. Бұл кезеңде зерттеу лингводидактикалық бағытта жүргізіледі; үшінші кезеңде «Оқу құралы» басылымдарының графикалық ерекшеліктері өзара салыстырылды. Бұл кезеңде зерттеу лингвотекстологиялық бағытта жүргізіледі. Нәтижесінде «Оқу құралы» басылымдарының құрылымы мен жүйесіндегі өзгерістер, мазмұнындағы толықтырулар мен түзетулер, графикалық эволюциясы анықталды. Сондай-ақ мұрағаттық зерттеулер нәтижесінде анықталған «Оқу құралы» басылымдарының бүгінгі тіл біліміне, ғалымдарға белгісіз бірнеше нұсқалары туралы деректер айтылып, кейбір зерттеушілер көрсетіп жүрген ағат басылымдар туралы дәйектер ұсынылады. Зерттеу «Оқу құралының» түпнұсқа басылымдары негізінде жүргізілді. Зерттеудің барлық кезеңінде салыстырмалы-тарихи,

текстологиялық және сипаттамалық әдістер интегративті сипатта қолданылды. Соңында «Оқу құралы» басылымдарының өзгеру, даму себептері мен одан туған нәтижелерге баға берілді және қорытынды тұжырымдар шығарылды. Зерттеу тұжырымдары мен нәтижелері Ахмет Байтұрсынұлының оқулық дайындау тәжірибесін тануға мүмкіндік беріп, қазақ тілі әліппесін ұлттық сипатта дайындау үшін ғылыми-әдіснамалық негіз бола алады. Сондай-ақ қазақ жазуының түйткілді мәселелерін зерттеуде теориялық негіз болады және жазу теориясының ғылыми базасын кеңейтеді.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, «Оқу құралы», «Әліппе», «Байтұрсынұлы әліпбиі», жазу, емле, төте жазу, жазу тарихы

Кіріспе

Қазақ ұлттық ғылымы ХХ ғасыр басындағы қазақ оқулықтарынан жүйелі бастау алады. Осы оқулықтардың ішіндегі ең алғашқысы және ұлттық сипатымен ерекшеленетіні – Ахмет Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «оқу құралы» деп аталатын балаларға арналған әліппесі болды. Оқулықтың ұлттық сипаты мазмұнынан ғана емес, графикалық бейнесі, тілі, лингводидактикалық ерекшелігінен де көрінеді. «Оқу құралы» еңбегінде жүйеленген тіл білімінің мәселелері, оның ішінде жазу мәселесі ұлттық ғылымының дүниеге келуінің алғашқы баспалдағы деуге болды. «Оқу құралы» оқулығына осылай баға бере салу жеткіліксіз, мұның мәнін дәйектеу қажет.

Ахмет Байтұрсынұлының «оқу құралы» деп аталатын желілес кітаптары мен оның көптеген басылымдары бұрын-соңды арнайы лингвистикалық, лингвотекстологиялық зерттеу нысаны болмады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап ғалым еңбектері кирил қарпімен қайта жарық көре бастағанымен, «оқу құралы», «әліппе» аталатын бірнеше басылымдар әлденеше рет жарық көріп, ғалым еңбектерінің көптомдығына енгенімен, аталмыш еңбектің толық басылымдары өзара салыстырылып, олардың құрылымдық, мазмұндық және графикалық эволюциясы анықталмады, сондай-ақ «Оқу құралы» басылымдарының толық библиографиясы жасалмады. Мұны Ахметтанудағы, ғалымның тілтанымдық мұрасы мен әдістемесін зерттеудегі үлкен олқылықтың бірі деуге болады. Өйткені ғалым ойы, ғылыми-шығармашылық қызметі ұдайы даму үстінде болғаны, дәуір тынысы мен заман сынына қарай, оқушылар мен қоғамның сауаттылық деңгейіне сәйкес жетілдіріліп отырғаны белгілі. Ғалым еңбектерінің көптеген басылымдарында бір-бірімен тұтасып, тамырдай тарамданып жатқан әрбір жеке тұжырымдарын ескермей, зерттеу нысанын әр тақырып бойынша кешенді түрде құрмаластықта қарастырмай тұрып, ғалым ойқазынасын ашу, таным жұлгесі мен жүйесіне терең бойлау мүмкін емес.

Олай болса, «Оқу құралы» басылымдарының құрылымдық, мазмұндық, графикалық эволюциясын зерттеу нысаны ету, әуелі – Ахмет Байтұрсынұлының академиялық, лингвистикалық толық шығармалар жинағын құрастырып, оқырман назарына ұсыну үшін ғылыми түсініктемелік сипатқа ие және қазақ тілі әліппесін ұлттық сипатта дайындау үшін әдіснамалық негіз бола алады. Сондай-ақ қазақ жазуының түйткілді мәселелерін зерттеуде теориялық негіз бола алады. Демек мақала А.Байтұрсынұлының әліппе, оқулық дайындау тәжірибесін зерттеуді мақсат етеді.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай міндеттер желісіне жауап іздеу керек:

Бірінші, «Оқу құралы» басылымдарының санын және түрлерін анықтау;

Екінші, «Оқу құралы» (Әліппе) басылымдарының құрылымдық, мазмұндық, графикалық эволюциясын талдау;

Үшінші, «Сауат ашқыш» басылымдарының құрылымдық, мазмұндық, графикалық эволюциясын анықтау;

Төртінші, «Баяншы» басылымдарының құрылымдық, мазмұндық, графикалық эволюциясын талдау;

Бесінші, «Оқу құралы» (Хрестоматия) басылымдарының ерекшелігін көрсету.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

«Оқу құралы» басылымдарын құрылымдық, мазмұндық және графикалық ерекшеліктерін түпнұсқа деректерсіз анықтау мүмкін емес. Сондықтан бұл зерттеуде архивтік әдіс негізгі әдістердің бірі саналады. Бірінші кезекте Қазақстан мен шетелдік кітапханалардан, архивтерден Ахмет Байтұрсынұлының түпнұсқа еңбектері жинақталды.

Зерттеудің келесі кезеңінде «Оқу құралының» жинақталған 23 басылымы төрт топқа жіктеліп, құрылымдық, мазмұндық және графикалық ерекшеліктері өзара салыстырылды. Нәтижесінде «Оқу құралы» басылымдарының құрылымдық, мазмұндық және графикалық эволюциясы анықталды. Бұл кезең үшін салыстырмалы-тарихи, текстологиялық және сипаттамалы әдістер интегративті сипатта қолданылды.

Зерттеудің соңғы кезеңінде «Оқу құралының» толық басылымдары негізінде өзгеру, даму себептері мен одан туған нәтижелерге талдау жасалып, баға берілді және қорытынды тұжырымдар шығарылды. Бұл үшін құрылымдық және сипаттамалы әдістер қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеудің ғылыми дереккөзі ретінде атап айтарлықтай мақалада қойылған міндеттерді тікелей қарастырған еңбектер жоқ. Өйткені «Оқу

құралы» еңбегінің барлық басылымдары текстологиялық тұрғыдан мүлде зерттелмеді. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінің жинағы мен көптомдықтарында «Оқу құралы» басылымдары туралы библиографиялық деректер кездеседі, бірақ онда мазмұндық, графикалық мәселелер айтылмайды. Бұлардың қатарында Ғ.Әнес [1], [2] пен Г.Мамырбектің [3], [4] бірнеше мақалаларын атауға болады. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері топтастырылған «Тіл тағылымы» [5], «Бес томдық шығармалар жинағы» [6], «Алты томдық шығармалар жинағы» [7], «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты бір томдық антология [8], «Он екі томдық шығармалар жинағы» [9] зерттеудің ғылыми-материалдық базасы бола алады.

Зерттеудің негізгі материалдық базасы – отандық және шетелдік сирек кітаптар қорынан жинақталған «Оқу құралының» 23 басылымы. Атап айтқанда: ысул сутие жолымен тәртіп етілген 1912 жылғы «Қазақша алфба», 1913 жылы шыққан «Алфбаға жалғас 2-кітап», бұл екі басылым біріктіріліп, ал кейде 1-кітап жеке басылған «Оқу құралының» 1914, 1916, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925 жылғы басылымдары, сондай-ақ жаңа емлемен, түрлі суреттерімен жаңартылып басылған «Жаңа құрал» атты әліппенің 1926, 1927, 1928 үш басылымы. Бұл басылымдар зерттеудің толық материалдық базасын құрайды.

Нәтижелер және талқылау

Ендігі кезекте аталған 23 басылым «Оқу құралының» құрылымдық, мазмұндық, графикалық өзгешеліктері қандай, соған тоқталайық. Ол үшін аталған басылымды мазмұны мен нысанына қарай топтарға бөліп, әр топтағы басылымдарды бөлек-бөлек салыстыру керек:

1. Балаларға арналған әліппе, бірінші кітап – 13 басылым;
2. Араб-парсы сөздерін жазуға арналған әліппе, екінші кітап – 6 басылым;
3. Мұғалімдерге арналған «Баяншы» – 4 басылым;
4. «Сауат ашқыш» – 3 басылым;
5. Хрестоматия – 3 басылым.

Бұл басылымдарды осы ретпен салыстырғанда, «Оқу құралы» еңбектер желісінің эволюциясы анық көрінеді.

1912 жылы «Оқу құралы» (Ысул сутие жолымен тәртіп етілген қазақша Алфба, бірінші кітап) Орынборда жарық көрді. Ғалым бұл оқулықты жазу барысында қандай еңбектерді басшылыққа алды, бұл – әлі анықталмаған, өз алдына зерттеуді қажет ететін тақырып. Біздің болжамымызша орысша оқулықтар мен Уфа, Қазан қалаларында басылған арабграфикалы мұсылманша оқулықтарды қатар пайдаланған сияқты. Өйткені «Ысул сутие» дегеннің өзі – оқулық мазмұнының өзегі, қолданылған әдістің арабша атауы. «Ысул» – «әдіс», «сутие» – «жаңа» дегенді білдіреді. Бұл «дыбыстық

әдіс» деп те аталады. Ал «Алфба» – мұсылманша медреселерде Құран қаріптерін үйрететін оқулықтар үшін бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі атау. Сондай-ақ «Оқу құралы» еңбегінде берілген қаріптердің алфавиттік рет-тәртібі өзіне дейінгі Құран әліпбилерінің тәртібімен сәйкес келеді. Бұның өзі «Оқу құралы» мұсылманша кітаптардан негізін үзбегенін байқатады. Ал оның дыбыстық әдіске негізделуі, яғни әр дыбысқа бір қаріп арналуы кирил, латын әліпбиінің жүйесіне жақын. Сондай-ақ әр қаріпті үйрету жүйесі, мысалдарын беру тәртібі, жаттығулары, жалпы құрылымы алғашқы кирилграфикалы қазақша оқулықтарға сәйкес. Бұл ретте 1908 жылы Қазаннан шыққан «Букварь для киргизъ» атты әліппемен ұқсастықтары көп. Мұны болашақта тереңірек қарастыруға қалдырайық.

Жоғарыда «Оқу құралы» атауы «алфба» сөзінің орнына қолданылған деген болжам жасадық. Дегенмен, «алфба» атауы қалмай, бірге қолданылды: 1912-1922 жылдарда «алфба»; 1923-1925 жылдары «әлбба»; ал 1926-1928 жылдарда «әліп-бій» деп аталды және солай жазылды. Ал орысшасы «букварь» деп берілді. Әуелі осы үш атаудың өзіне назар аударайық:

Бұл үш атау біз негіздеп жүрген Ахмет Байтұрсынұлы жазу реформасының «Өтпелі кезең» (1912-1922 жж.), «Ұлттық кезең» (1923-1925 жж.), «Бәсекелестік кезең» (1926-1929 жж.) деп атаған үш кезеңмен сәйкес келеді. «Оқу құралының» мұқабасындағы «алфба» («ايفلا») сөзі қазіргі барлық аудармаларда «алифба» деп беріліп жүр. Біздіңше бұл графикалық тұрғыдан дұрыс емес. Бұл сөзде 5 ғана қаріп бар, 6 қаріп емес, ол – «а-л-ф-б-а». «Алифба» деген – оның татарша немесе мұсылманша медресе тілінде оқылуы.

Ахмет Байтұрсынұлы «Оқу құралының» 1913 жылы шыққан екінші кітабына араб-парсы тіліне тән 12 дыбыс қарпін харакаттармен қоса енгізеді. Бұл 1922 жылға дейін қолданылды. Өйткені қадім, жәдит элементтерін бірден түбегейлі алып тастау мүмкін емес еді. Ғалым мұны түсіне келіп, екіарадан шығар жол тапты. Ол – «Өтпелі кезең емлесі» (1912-1922) болатын. Бұған дейін түрлі ескі жазба мәтіндер мен хаттарда жазылып келген, көпшіліктің көзі үйренген қаріптерді, дәстүрлі принциппен жазылатын араб-парсы сөздерін қиындықсыз оқи алу үшін, татарша, мұсылманша кітаптарды еркін пайдалана алуы үшін бұл қаріптерді алды, бірақ қазақ қаріптерінен бөлек үйретіп, жеке әліппе дайындады. Мұны ғалым «екі әліпбидің арасын түйіншексіз жалғау» деп атайды. Осындай дәстүрлі принцип бойынша жазылған сөздердің қатарында «алфба» («ايفلا») да бар. 1923 жылы 13 баптан тұратын «Қазақ тілінің жаңа емле ережесі» қабылданғанда, бұрынғы хатакаттармен қоса, араб-парсы тіліне тән 12 дыбыс қаріптерінің 8-і әліпбиден шығарылып, тек қажет деп танылған «ф», «ч», «һ», «х» төрт қаріп әліпбиде қалды. Ереженің 5 бабында: *«Ішінде «خ» (x), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздер, мағынасы*

бұзылып кетпейтін болса, ішіндегі жат дыбыстары шығарылып, орнына қазақ тіліндегі дыбыстар қойылып, қазақ тілінің дыбыс қиынына үйлестіріліп айтылып, һәм солай жазылады. Жоғарғы төрт хәрф, ішіндегі жат дыбыстарды шығарып тастағанда сөздің мағынасы бұзылып кететін болғанда ғәна, сол жат дыбыстарды белгілеу үшін жазылады. Ондай сөздерді әркім әртүрлі жазып кетпейтін болуы үшін Білім кемесиесі жат сөздерді тізіп, лұғат жазып шығарады»[10, 203], – деген тармақ қабылданды. Ережеге сәйкес дәстүрлі принциппен жазылып келген араб-парсы сөздері қазақшаға икемделіп жазыла бастады, кірме дыбыстар қазақ тілінің дыбыстарымен ауыстырылды. Сондықтан «алфба» сөзіндегі /ф/ дыбысы /б/-ға ауыстырылып, «әлбба» болып жазылды.

1924 жылы «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» /ф/, /ч/, /һ/, /х/ төрт дыбыс қазақ әліпбиінен шығарылды және өзге қадім-жәдит элементтері толық жойылды. Олардың қатарында дәстүрлі принцип бойынша сөз соңында /п/ дыбысының орнына /б/ дыбысы жазылатын норма да өзгерді. Шын мәнінде қазақ сөздердің түбірі (соңы) /б/ дыбысына емес, /п/ дыбысына аяқталатындықтан және «әлбби» болып үш дауыссыз қатар келмейтіндіктен, /л/ мен /б/ дыбыстарының арасына /і/ еніп, «әлб» сөзі «әліп»-ке өзгерді. Қазақтың ауызша тіл нормасында да бұл сөз «әліп» деп айтылатын. Ал «би» – /б/ «ب»-ның арабша /бә/ деп оқылуынан өзгерген немесе «б»-ның латынша (кирилше) атауы. 1924 жылғы Съезде мұндағы /и/ дыбысы таратылып /ый/, /ій/ үлгісінде жазылатын ереже қабылданғандықтан, «би» сөзі «бій» болды. Сондықтан да оқулық атауы «Әліп-бій» болып өзгерді. Яғни бұл – ғалымның ойланып отырып, осы дұрыс болса керек деп жаза салған сөзі емес, нормаға, емле ережесіне бағынудан туған графикалық ерекшелік.

«Оқу құралы», балаларға арналған әліппенің 13 басылымын салыстырып қарағанда, төмендегідей өзгерістер мен түзетулер енген:

1912 жылғы бірінші басылымнан 1914 жылғы екінші басылымның айтарлықтай өзгешелігі бар. Бұл өзгерістер негізінен еңбектің бірінші бөлігіне, дыбыстар мен қаріптер бөліміне енген. Атап айтқанда, «س» /с/, «ت» /т/, «ن» /н/, «ق» /қ/, «ب» /б/, «ج» /ж/, «چ» /ш/, «م» /м/, «غ» /ғ/, «د» /д/, «پ» /п/, «ك» /к/, «گ» /г/ дауыссыздары мен «و» /о/, «ۇ» /ү/, «ی» /ы/, «ۇ» /у/, «ي» /й/, «و» /ө/, «ۆ» /ү/, «آ» /ә/, «ا» /е/ дауыстыларының қаріптеріне арналған мысалдардың ¼ бөлігі қысқарса, тағы ¼ бөлігі, кейде одан да көп бөлігі өзге мысалдармен ауыстырылған. Ал «آ» /а/, «آ» /і/, «و» /р/, «و» /з/, «ل» /л/, «ك» /н/ дыбыстарының қаріптеріне арналған мысалдар өзгеріссіз қайта берілген. Ал екінші бөлігі – оқуға арналған шағын мәтіндерге бір-екі тақырыптар бойынша ғана түзетулер енгізілген.

1916 жылғы үшінші басылымына да аздаған түзетулер енген. Бұл түзету негізінен /ү/ «ү», /ү/ «ү» дыбыстарының таңбалануына қатысты болып, бұлар бұған дейін сөздің барлық буынында бір қаріппен жазылса,

енді екінші буыннан кейін «ۇ» түрінде екі қаріппен жазылатын болған. Бұл /ұ/ дыбысын екі дыбыс санаудан, яғни сөздің басында қысқа /ұ/ және сөздің соңында ұзын /ұ/ бар деп санаудан болған. Сондай-ақ осы /ұ/ дыбысына қатысты мысалдар берілген өзге «ح» /ж/, «چ» /ш/, «ي» /й, и/ «گ» /г/ дыбыстарының мысалдарына түзетулер енген, өзге мазмұндар 1914 жылғымен бірдей.

1920 жылғы Орынбор басылымында да өзгерістер бар. Мұндағы негізгі өзгеріс мазмұн мен мысалдарда емес, тақырыптық әріптерде. Әліппеде тақырып түрінде берілген әр дыбыс қаріптерінің бұған дейін бір ғана тұрпаты беріліп келсе, бұл басылымда екі және үш тұрпаты берілген. Мысалы, «ذ» «ڈ» «ڤ» түрінде. Алайда жіңішке дауыстылардың «و» /ө/, «ۆ» /ү/, «آ» /ә/, «ى» // қаріптері бұрынғыдай бір тұрпатта берілген. «Оқу құралдың» бұл нұсқасы реті бойынша «төртінші басылым» болуға тиіс еді, бірақ мұқабада нешінші басылым екені көрсетілмеген. Бұрынғыдай бірінші және екінші кітап (алфба) бірге басылса да, мұқабада «1-кітап» деп берілген. Сондай-ақ «Сөз басы» деп аталған алғы сөзі толық алынып тасталған.

1921 жылғы Орынбор басылымы 1920 жылғы Орынбор басылымымен бірдей. Тек 1921 жылғы басылым мұқабасында ғана «Оқу құралы» деп берілсе, 1920 жылғы басылымға дейін «Оқу құралы» деп берілген. Ал мұқабада «Оқу құралының» нешінші басылымдары екені көрсетілмеген.

1922 жылы «Оқу құралы» (Алфба) Орынборда және Ташкентте шыққан. Бұлардың мазмұны да 1920, 1921-жылғы басылымдармен бірдей, тек графикалық ерекшеліктері бар. Жоғарыда айтқанымыздай, 1920, 1921-жылғы басылымдарда алфбаның «Бірінші кітабы» мен «Екінші кітабы» бірге басылса да, мұқабада «1-кітап» деп беріліп еді. Бұл сөз 1922 жылғы басылымның Орынбор нұсқасында алынып тасталған, Ташкент нұсқасында бар. Сондай-ақ 1922 жылғы басылымның Ташкент нұсқасында «Төртінші басылуы», Орынбор нұсқасында «Бесінші басылуы» деп берілген. Жоғарыдағы 1920, 1921 жылғы басылымдар басылым ретіне енбеген.

Ахмет Байтұрсынұлы 1922 жылғы Орынбор басылымының алғашқы бетінде «Мұғалімдер жадына» тақырыбымен осы басылым туралы мынадай түсініктеме береді: *«Бұл – «Оқу құралының» 5-нші басылуы. 4-нші басылуына жасалған стереотип (құймалы баспа) мен басылып тұр. Ол стереотип Қазанда жасалған еді. Жасатуға жіберген адамның салақтығынан әліппенің аяқ жағында қате кеткен сөздер бар. Яғни, арабша жазылатын сөздер арабша жазылатын күйінде кеткен. Мәселен, «Құдай» деген сөз «Хдай» деген түрде, «дәулет» деген сөз «долт» деген түрде, «қабыл» деген сөз «қбол» деген түрде, тағысын тағы сол сияқты арабша сөздер арабша емлемен кеткен. Бұларды мұғалімдер балаларға оқытқанда, түзетіп, жаңаша жазып, оқыту керек. – А.Б. Орынбор. 6-декабрь, 1922 жыл»*. Ғалымның айтуына сүйенсек, өткен жылы Қазаннан

біз тауып әкелген 1920 жылғы басылым бәрінің түпнұсқасы болса керек. Бірақ ғалым бұл басылымды «4-басылуы» деп көрсетсе де, мұқабада оның жазылмағаны, басылым санатына енбей қалғаны түсініксіз. Рет-тәртібі бойынша 1920 жылғы Орынбор басылымы 4-басылуы, 1921 жылғы Орынбор басылымы 5-басылуы, 1922 жылғы Ташкент басылымы 6-басылуы, 1922 жылғы Орынбор басылымы 7-басылуы болуға тиіс еді.

1922 жылғы екі басылымдағы өзгешеліктерді көру үшін ғалымның жоғарыдағы түсініктемесі жеткілікті деп ойлап едік, бірақ салыстыра келгенімізде, бұлардың да бұған дейінгі басылымдардан өзгешеліктері көрінді. Айталық, 1920 жылғы Орынбор, 1921 жылғы Орынбор басылымдарында әр тақырыптық қаріптердің сөз шеніне қарай келетін тұрпаттары толық берілсе, 1922 жылғы басылымдарда тағы да тек бір нұсқасы, яғни жеке тұрпаты ғана берілген. Мысалы, «ك» «گ» «ڭ» емес, тек «ڭ» түрінде.

1922 жылғы басылымдардың Ташкент және Орынбор нұсқаларын өзара салыстырып қарағанда да айтарлықтай өзгешеліктерді көруге болады. Бір жылдағы бұл екі нұсқа лексема тұрғысынан бірдей, графикалық тұрғысынан бірдей емес деп айтуға болады.

Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы /ұ/ дыбысының таңбасы үшін «ۇ» қарпін алған, бұл 1922 жылға дейін /у/ дыбысын таңбалау үшін де қолданылған. «ۇ»-ны ғалым әліпби реформасының өзіндік жаңалықтарын көрсететін қаріптердің бірі деуге болады. Орынбор, Қазан қалаларындағы баспаханалар «Байтұрсынұлы емлесімен» кітап басу үшін бұл қаріпке арнайы тас ойдыратын болған. Сөз болып отырған 1922 жылғы басылымдардың Ташкент нұсқасында /ұ/, /у/ дыбыстары оқулық бойы «ۇ» емес, «و» қарпі арқылы таңбаланған. Мысалы, «ووراء» (*арұу*) түрінде. Біздің ойымызша Ташкент қаласындағы баспаханаларда Байтұрсынұлының «ۇ» таңбасы болмағандықтан осылай берілген.

Бұл басылымның графикалық ерекшелігі мұнымен шектелмейді: сөз соңындағы /ң/ үшін «ڭ» емес, «گ» қолданылған; сөз соңындағы /й/ немесе /и/ дыбысы үшін «ي» қарпінің орнына «ى» қарпі қолданылған; сөз басындағы /е/ дыбысы үшін «ه» емес, «ه» қарпі қолданылған; /ү/ дыбысының да орнына «ۇ» емес, «ۇ» қарпі қолданылған. Қаріптердегі бұл өзгешеліктер 1922 жылғы басылымның Ташкент нұсқасын графикалық тұрғыдан мүлде басқа басылым сияқтандырып көрсетеді. Дегенмен, кирил қарпіне аударғанда, бұл басылымдар ұқсас нұсқа болып шығады. Жалпы 1922 жылғы Ташкент нұсқасында баспа қателері (мысалы, қаққан – қатқан, қаз – қан, ық – ақ, ыс – ас, т.б.) мен көріксіз, толымсыз графикалар өте көп. Сондықтан бұл басылымды графикалық тұрғыдан сәтсіз басылым деуге болады.

1922 жылдың ішінде Қаз АКСР Оқу комиссариаты жанынан Ғылым ордасы (АКЦЕНТР) құрылып, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ

зиялылары қазақ тілі мен жазуын, қазақша мектеп оқулықтарын ұжымдық түрде өңдей бастады. Бұл ретте алғашқы жұмыстардың бірі – қазақ тілінің емле ережелерін толықтыру еді. Жоғарыда айтқан, 1923 жылы мартта жарияланған 13 баптан тұратын ереже осы жұмыс нәтижесінде қабылданды. Аталған Емле ереже «Оқу құралы» еңбегінің құрылымы мен графикасына елеулі өзгерістер әкелді.

1923 жылы Орынборда «Оқу құралы» алтыншы басылымы шықты. Бұл кезеңде Байтұрсынұлының «Өтпелі кезең емлесі» (1912-1922) өзгеріп, «Ұлттық кезең емлесі» (1923-1925) қалыптаса бастаған. Оқулық емле өзгерісімен тұспа-тұс жарық көргендіктен, құрылымы мен мазмұнында, графикасында айтарлықтай өзгешелік болатыны заңды. Оқулық мұқабасында «Қазақша әлбба» деп берілген. «Алфба»-ның «әлбба»-ға өзгеру себебін жоғарыда айтқанбыз. Төменде аталған басылымның бұған дейінгі басылымдардан тағы қандай өзгешелігі бар, санамалап көрсетейік:

1. Қаріптерінің сөз шеніне қарай жазылатын екі, кейде үш тұрпаты тақырыпта толық берілген. Бұған дейінгі 1922 жылғы екі басылымда тек бір ғана тұрпаты берілген;

2. /У/ дыбысы бұған дейін «ұ» қарпімен таңбаланып келсе, енді оның орнына «џ» қарпі алынған және әліппедегі «у» тақырыбының мысалдары толық өзгерген;

3. Кейбір қаріптердің әліпбидегі берілу реті ауысқан. Мысалы: /у/, /ұ/ дыбыстары қатар берілген; /м/ дыбысы /ы/ дыбысымен орны ауысып, оның алдында берілген және оның жарты мысалы ауысқан;

4. Екінші буыннан бастап /ұу/ дыбыс тіркесімі оқулық бойы бір ғана «џ» /у/ таңбасы арқылы берілген. Мысалы, «اَلْجُ» // *алжу* (*алжұу емес*);

5. /Ы/ дыбысы сөздің басы мен бас буында қалмай жазылатын болған. Мысалы, «اَلْی» // *ырым* («*рым*» емес). Сондай-ақ бұл тақырыптың мысалдары толық ауысқан. Бұған дейін сөз басы мен бас буында /ы/ түсіріліп жазылатын;

6. /Ғ/, /Г/, /І/ дыбыстарының таңбаларына қатысты тақырыптардың мысалдары ішінара ауысқан;

7. /Е/ дыбысының сөз басы мен бас буында жазылып келген «ә» орнына «ө» таңбасы алынған және оқулық мәтіндеріндегі бұл таңба толық ауысқан;

9. /У/ «џ» мен /и/ «ي» жарты дауысты дыбыс ретінде берілген және қазақ алфавитінен жеке таңбасы бар дыбыс ретінде орын алған;

10. Қаріптерден кейін, екінші бөлімдегі жаттығу мәтіндерінің мысалдары ішінара ауысқан, өңделген;

11. «Оқу құралының» араб-парсы сөздерін жазуға арналған екінші кітабынан «ф», «ч», «h», «х»-ден өзге 8 дыбыс таңбасы мен харакаттар және бұларға арналған жаттығу мазмұндары қысқарып, «Оқу құралының» бірінші кітабымен мүлде кіріктіріліп берілген.

Байқап қарасақ, 1923 жылғы алтыншы басылымда өзгеріс көп. Бұлардың көпшілігі 1923 жылы мартта қабылданған «Қазақ тілінің жаңа емле ережелерінің» баптарына толық сәйкес келеді.

1923 жылғы алтыншы басылымның қаріптік және мазмұндық өзгерістері автордың өз бетімен жасаған кезекті реформасы емес, дәуірдің талабы, уақыттың сұранысымен жасалған жоспарлы жұмыс еді. Кеңес үкіметі толық орнағаннан кейін ҚазАКСР Оқу комиссариаты жанынан 1922 жыл Ғылым ордасы (АКЦЕНТР) құрылып, құрамында бірнеше ғылыми-методикалық кеңестер жұмыс істеді. Солардың бірі – «Қазақ ғылым-әдебиет кеңесі». Кеңес (комиссия) бірінші кезекте қазақша оқулықтар жазу, бар оқулықтарды сараптамадан өткізу жұмыстарын жүйелі жүргізе бастайды. Өйткені Одақтың алғашқы 3-4 жылында автономды республикаларда ұлттық тілге басымдық берілген. Мұны тиімді пайдаланған Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары жедел іске кірісіп, өнімді жұмыстар жасады. Осы ретте, қазақ тілін үйретудің басты құралы болғандықтан, Байтұрсынұлы оқулықтарына бірінші кезекте сараптама жүргізіледі. Бұл туралы Телжан Шонанұлы «Қызыл Қазақстан» журналының 1923 жылғы 19-21 номеріндегі «Қазақ Ғылым кеңесінің жұмысы» атты мақаласында: *«Білім кеңесінің үлкен бір істеген ісі – бұрынғы Ахметтің алфбасын қайта қарап шығып, жеңілдетіп, қаріптерінің кейбіреулерінің пішінін өзгертті. Барлық мектеп һәм мекемелер сол соңғы алфбамен жазуға міндетті»* [11, 105] деп жазады. Бұл басылымға енген өзгерістерді «Қазақ ғылым-әдебиет кеңесі» мүшелерінің ұжымдық жұмысының нәтижесі деуге де болады. Кеңес құрамы өзгеріп отырған, сол тұста басшысы – Ахмет Байтұрсынұлы, мүшелері: Н.Құлжанова, С.Сейфуллин, М.Жолдыбаев, М.Дулатұлы, М.Мырзаұлы, Е.Омарұлы болды. Дегенмен, Кеңестің жұмыс тәртібіне сәйкес «Оқу құралына» сараптама жасаған кім, қандай өлшемдер мен бағдарламалар негізге алынды, толықтыру, түзету жұмыстары қалай жүргізілді, мұны архивтік зерттеулер арқылы анықтау қажет.

1923 жылғы алтыншы басылым 1924 және 1925 жылы Орынборда жарық көрген басылымдармен толық ұқсас. Бір қызығы 1924, 1925 жылы екі басылымның да мұқабасында «жетінші басылым» деп көрсетілген. Сондықтан да 1924 жылғы Орынбор басылымы қазірге дейін белгісіз болып, зерттеушілердің назарына ілікпей келді.

Балаларға арналған «Оқу құралы» басылымдарының жаңарған соңғы нұсқасы «Әліп-би» // Жаңа құрал) атымен 1926 жылы Орынборда жарық көрді. Бұл басылымның жаңарған мазмұндары көп, жүйесі де, атауы да басқа болғандығы себебінен болса керек, «Оқу құралының» басылым ретімен жалғаспай, өз алдына басылым болған. Бұл басылымды графикалық тұрғыдан 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің» нәтижесі деуге болады. Мазмұн жағынан, «Шығарушыдан» атты

оқулықтың алғы сөзінде ғалымның өзі айтқандай, «Мемлекеттік программа» (Гос программа)-ға сәйкестендірілген. Ал құрылым жағы қолданылған әдіске байланысты. Бұл туралы ғалым былай дейді: *«Үйретілуі жағынан «дыбыс әдісі» мен «тұтас оқу» әдісінің екеуіне бірдей жарарлығы көзделді»*. Бұрынғы «Оқу құралдары» тек дыбыстық әдіс негізінде түзілген.

Бұл басылым эволюциясынан қандай нәтиже көреміз? Оң ба, теріс пе? Әуелі, бір қарағанда байқалатын оң нәтижелерді төмендегіше санамалайық:

1. Графикалық тұрғыдан айтқанда, екіұшты оқылатын сөздер азайған, тіпті жоқ деуге де болады. Қазіргі төте жазу мен қазақ тілінің орфографиялық нормасына барынша жақын;

2. Бұрынғы нұсқалармен салыстырғанда, «бір дыбыс бір қаріп» принципі толық жүзеге асқан, яғни дыбысбасына жеке-жеке қаріптер берілген;

3. Жазу, оқу үйренудің тағы бір визуалды оң әдісі – суреттерді, көрнекі құралдарды пайдалану жүзеге асқан;

Бұл басылымның аталған артықшылықтарынан басқа оң өзгерістерін табу қиын. Яғни графикалық эволюциясы өте сәтті, бірақ мазмұндық жағын, ұлттық мүдде тұрғысынан, сәтті дей алмаймыз.

Біздің байқауымызша, бұл басылымның кемшіліктері әр үңілген сайын көрінеді. Мұны тану үшін әуелі мынаған назар аудару қажет. Егерде «Байтұрсынұлы әліпбиі» қолданыстан шығарылып, латын әліпбиіне көшірілмегенде, әліппе эволюциясы жалғасар ма еді? Жалғасса, қай бағытта өрістеген болар еді? Мұны кез келген ұлы дүниенің (нәрсенің) ақырласқан (біткен) жерінде қойылуға тиіс заңды сұрақ деп білеміз.

Бұл сұрақтың жауабын оқулықтағы «Шығарушыдан» деп аталатын автор алғы сөзінен де табуға болатын тәрізді. Ғалым алғы сөзде «Әліп-би» (Жаңа құрал) жүйесін қысқаша таныстыра келіп, былай дейді: *«Арттағы жұрттың бірі – қазақ. Басқалар жаңаланып жатқанын көріп, біз де жаңаланғымыз келеді, бірақ не пайда! Көңіліміз тілегенмен, қолымыз жетпейді. Іске жалғыз көңіл емес, қол да керек. Сондықтан жаңаланамыз десек те, жаңалық бізден алыс жатыр»*. Мұнда «көңіл тілегі», «қол қысқалығы» деген астарлы тіркестерге ғалым үлкен мағына жүктеп айтып отырған тәрізді. Беті ашық айтылмаған сөзді әркім әртүрлі болжауға лайық. Сол қатарда біз де бұл сөзді өзімізше болжаймыз. Біздіңше «көңіл тілегі» деген – қазақ балаларының тез сауат ашып, тез жазу үйренуіне, болмысы, танымы ұлттық сипатта қалыптасуына, білім-дағдысы әлемдік деңгейге жетуіне ықпал ететін озық оқулық. Ал «қол қысқалығы» – цензура: оқулық мазмұнында, мысалдарында, мәтіндерінде ұлттық құндылық пен әлемдік құндылықтардың ең үздік түрлерін бере алмауы, қазақ балаларын тек мәтін оқып, сөз жазуға жарамды етуге ғана шамасы келу. Ғалым бұл туралы тағы: *«Бұл «Әліп-би» кітабы жаңа әдіске көшу жөніндегі көңіл тілегі мен қол*

қысқалығын бір-біріне жанастыру, жақындату шарасын табу түрде шығарылып тұр», – дейді. Демек, ғалымның оқулыққа көңілі толмайды. Бұл еңбек – ғалым талантының дәуір талқысына түсіп, Кеңес (Совет) қалыбы қысқан замана сығындысы немесе қолда бар құрақтан ісмерлікпен құрап тіккен құрақ көрпеге ұқсас өнім.

Байқап қарасақ, «Әліп-би» еңбегінде қазақ ұлтының сыртқы пішіні бар да, ішкі мазмұны жоқ. Яғни тұрмыс дағдысы мен тұтынатын заттарының атауынан басқа, рух, болмысы, танымы жоқ. Оқулықбойы қазақ тарихы мен қазақ хандарының ерліктерінің орнына «Октябрь мейрамы» (93-бетте) туралы беруі, қазақ батырларының орнына «комитетші сайлауы» (94-бетте) туралы беруі, би-шешендер сөздерінің орнына «Қабырға газет» (100-бетте) туралы мәтіндердің берілуі, «тазша баланың» тапқырлықтарының орнына «пионердің» (102-бетте) берілуі, түркінің бөрілі байрағының орнына жарлыны жақтаған Кеңес одағының орақ-балғалы жалауы (53 бетте), жалаңаш пен жарлы-жақпайға арналған мәтіндердің берілуі (67-бетте) біздің ойымызды негіздей түсетіндей. Оқулықтағы олқылықтарды ұсқынсыз суреттер арқылы меңзегендей: *«Қазақта суретші болмағандықтан, қазақ тұрмысына лайық даяр суреттер болмағандықтан, бұл «Әліп-би» кітабында сурет жағынан кемшілік көп. Онысы оңдала жатар», – дейді ғалым. Оқулыққа қуаты (синергия) кеміген қазақ сөзі мен келіссіз кескіндер ғана ене алған, өн-бойында интернационализм басым, сарт, татардан бастап, таппен, топпен, одақпен аяқталған. Тәртіп пен кеңестік дағды бар, ұлттық тәрбие жоқ. Материалдық базаның жеткіліксіздігі, қаржының тапшылығы Байтұрсынұлы үшін сапалы оқулық жазуға кедергі емес деп ойлаймыз. Мұндағы кедергі, «қол қысқалық» – қатаң партиялық бақылау.*

Біздің ойымызша, 1912-1925 жылдар аралығында шыққан «Оқу құралы» басылымдарының мазмұны мен жүйесі «Әліп-би» // Жаңа құралдан мықты. Мұны ғалым өзі де аңғартқандай, алғы сөзінің соңында: *«Мұғалімдерімізден өтініміз: бұрынғы «Оқу құралы» мен бұл «Жаңа құрал» екеуінің қайсысы үйретуге жеңіл? Екінші сөзбен айтқанда, қайсысымен оқытқанда балалар оқу мен жазуды тез үйренеді? Осы жағынан тәжірибе түйілсе екен», – дейді.*

Енді жоғарыдағы сұрақтың жауабы түсінікті болды деп ойлаймыз: Ғалымның қанша өмірі, қанша мүмкіндігі болса, заман сұранысы мен пайдаланушылардың деңгейіне қарай «Оқу құралы» толығы беретін еді.

«Әліп-би» // Жаңа құрал құрылымы жағынан мүлде жаңа нұсқасы деуге болады. Қаріптердің әліпбидегі берілу реті, оларды үйретуге арналған мысалдар, сөздер толық ауысқан. Мұны төмендегі кестеден көруге болады (Кестеде: 1-қатар – 1926-1928 жылдардағы «Әліп-би» // Жаңа құралдың алфавит тәртібі; 2-қатар – 1923-1925 жылдардағы «Оқу құралы» // Әлббаның алфавит тәртібі).

Кесте 1. «Оқу құралы» (1923-1925) мен «Жаңа құрал» (1926-1928) басылымдарының алфавит тәртібі

1	а	р	з	о	н	с	т	қ	ы	б	л	д	у	й	ұ	ш	ғ	м	ж	ң	п	е	к	і	г	ү	ө	э
2	а	р	з	л	с	т	о	н	қ	б	у	ұ	ж	ш	м	ы	ғ	д	п	ң	й	ө	ү	і	э	е	к	г

Қаріптердің әліпбидегі берілу (үйретілу) реті ауысуының қандайда бір себебі, негізі болуға тиіс, ол әдістемелік тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Ал жеке алфавит түрінде берілгенде, қаріптердің рет-тәртібі негізінен бірдей.

Ғалым «Әліп-би» // Жаңа құрал оқулығын «тұтас сөз әдісі» мен «дыбыс әдісі» қатар қолданылып, кіріктіре дайындалғанын айтады. Оқулықтағы түрлі кестелер осы тұтас сөз әдісін аңғартады. Ал қаріптер бұрынғыдай дыбыстардың тіркесімі негізінде жасалған жаңа сөздер арқылы үйретілмейді, яғни лексикалық минимумдар құрамындағы дыбыс тіркесімдері арқылы дыбыс пен оның қарпін үйретпейді. Керісінше лексикалық минимумдардың өзара тіркесі арқылы жаңа ұғым, жаңа ой, жаңа сөйлем жасауға бағыттайды. Дыбыс пен қаріпті де, сөздердің лексикалық мағынасын да лексемалардың функционалды синтаксистік әлеуетін меңгерту арқылы үйретіледі. Бұл қазір басымдық алған қазақ тілін мәтіндер арқылы үйрету әдісіне келінкірейді.

«Жаңа құрал» тақырыптарында, бұрынғыдай қаріптер және оның сөз шеніне қарай келетін 2-3 тұрпаты берілмейді, керісінше, үйретілетін қаріп (дыбыс) құрамында бар (сөз басында, не ортасында) бір-екі буынды бірнеше лексикалық бірліктер беріледі. Мұның қиындық жері бірден байқалады. Бұлай болғанда, тақырып қай қаріп туралы екендігі бұрынғыдай бірден түсінікті емес, берілген сөздердің құрамындағы жиі келген дыбыстардың не дыбыс екеніне қарай кідіріп анықтауға тура келеді. Мысалы, үлкен шрифтпен «ағаш», «тоғай», «торғай» (48 бет) деп берілген үш мысалдан тақырып /т/ дыбысына қатысты ма, /о/ дыбысына қатысты ма, әлде /ғ/ дыбысына қатысты ма, бірден ажырату қиын. Әр сөздің құрамында /ғ/ қалмай берілгендіктен ғана, ойланып отырып, тақырып /ғ/ туралы екенін білуге болады. Ал «елек», «теке», «кесе» деген мысалдар (64 бет) берілген мазмұнда тақырып /е/ туралы ма, /к/ туралы ма, аңғару да, қабылдау да қиын.

Қазіргі таңдағы қазақ тілі оқулықтарының жүйесіне, бағдарламасына, оқулықтарға, әліппелерге қарасақ, «Әліппе» арқылы бірден сөз, сөйлеу, тіл үйретуді көздейді. Ал Байтұрсынұлы мұны деңгейлерге бөлген, яғни «Оқу құралы», әліппелер арқылы қазақ сөздерін жазуға керек қаріптер мен олардың дыбыстарын меңгерткен, «Тіл-құрал» арқылы олардың заңдылықтарын, жүйесін түсіндірген, «Тіл-жұмсар» арқылы тілді дұрыс қолдануды үйреткен. Біздіңше ғалымның тіл үйрету әдістемесі жүйелі, нәтижелі, дұрыс.

«Оқу құралы» аталған оқулықтардың ендігі бір тармағы – үлкендерге арналған әліппелер. Әліппенің үлкендерге арналған басылымдары 1921 жылдан бастап, бұдан бөлек 1924 жылғы және 1926 жылғы үш басылымы бар. Бұл оқулық та алғашында «Оқу құралы» деп аталып, 1924 жылғы екінші басылымынан бастап «Сауат ашқыш» болып өзгертілген. Соңғы (үшінші) басылымы түзетілген емлемен 1926 жылы жарық көрген де, одан кейін қайта басылмаған. Қазақ жазуы 1929 жылы қазақ-латын әліпбиіне көшірілгеннен кейін, мұның орнын Т.Шонанұлының еңбектері басқан. Төменде осы үш басылымның ерекшеліктеріне тоқталайық:

1921 жылы Семейдегі мемлекеттік баспадан шыққан бұл «Оқу құралын» Сауатсыздықты жоятын Қазақтың Кіндік тығыз комиссиясы (Киргизской Центральной Черезвычайной комиссии по безграмотности) мақұлдаған. Таралымы 120 мың, қазірге белгілі «Оқу құралы» басылымдарының ішінде ең көп таралым – осы. Мұқабада «Бірінші кітап» деп берілген. Бұған қарағанда, балаларға арналған «Оқу құралы» сияқты, үлкендерге арналған «Оқу құралы» да бірнеше кітаптан тұрса керек. Бірақ олар бізге жетпеді.

1923 жылға дейінгі барлық «Оқу құралдар» «Ысул сутие жолымен тәртіп етілген қазақша Алфба» деп берілген. Сауатсыз үлкендерге арналған аталған 1921 жылғы басылым ғана «Жаңа жолмен тәртіп етілген қазақша Алфба» деп беріледі. Мұндағы «жаңа жол» дегені осы «Ысул сутие». Өйткені бұл оқулықтың «Сауат ашқыш» деп аталған 1924, 1926 жылғы басылымдарында «Дыбыс әдіс жолымен тәртіптелген қазақша Әлібби» деп берілген.

Сауатсыз үлкендерге арналған бұл «Оқу құралы», әрине, балаларға арналған «Оқу құралы» басылымдарымен құрылымы, мазмұны жағынан өте жақын. Сондықтан бұл басылымдарды өзара салыстырғанда, үлкендерге арналған «Оқу құралының» ерекшелігін анық көруге болады.

1921 жыл Орынборда жарық көрген балаларға арналған «Оқу құралы» мен ересектерге арналған «Оқу құралын» салыстырғанда, қаріптердің берілу рет-тәртібі бірдей. Ал өзгешеліктер төмендегідей:

1. Әліппеде үшінші ретпен тұрған «с» әрпінен бастап, дыбыстардан сөз құрап үйренуге, қаріптерден сөз құрап жазуға арналған, кестеге түсірілген жаттығу сөздерінің саны 18-ден 12-ге қысқартылған, бірақ сөздер бірдей;

2. Жіңішке дауысты /ө/, /ү/, /і/, /ә/ дыбыстарының қаріптері жинақталып, мысалдар саны да азайтылып, бір тақырыпта берілген;

3. Араб-парсы сөздерінде кездесетін /x/, /ф/, /h/ дыбыстарының қаріптері төл дыбыс қаріптері қатарында берілген, өйткені осы дыбыстар келетін қазақ тіліне әбден сіңісті болған араб-парсы сөздерін қазақ сөздері қатарына қосқан. Мысалы, *ғауһар, жаһангез, офат, муфті, хайуан, халық* т.б.;

4. Әр тақырып бойынша жаттығуға арналған мысал сөздердің барлығы қысқартылып, сол сөздерден құралған сөз тіркестері ғана қалған;

5. «Таңба» сөзінің орнына «белгі» сөзі қолданылған;

6. Араб-парсы сөздерін жазуға арналған мазмұн толық алынып тасталып, қаріптер тізбесі ғана берілген (негізі бұл 12 қаріп еді, жоғарыдағы 3 қаріп төл дыбыс қаріптері тізбесінде бергендіктен, мұнда тек 9 қаріп берілген).

Ересектерге арналған «Оқу құралының» екінші бөлігі – түрлі оқу мәтіндері. Мұнда тек ересектерге лайық мәтіндер қалған: туысқандық, киім-кешек, ойын, тамақ, дене мүше, ыдыс-аяқ, үй саймандары, мал, аң-құс аттары, қысқасы, балалар үйренуге тиіс лексикалық минимумдар түгел алынып тасталған; жаңылтпаш, жұмбақ сияқты тіл мен зейін жаттықтыруға арналған мазмұндар, тәрбиелік мазмұндағы мәтіндер де қысқартылған; керісінше адамгершілікке, адами қасиетке шақыратын, жаман әдеттерді сынап, еңбекқорлық сияқты жақсы қасиеттерді дәріптейтін мәтіндер берілген. Бұл басылым, шын мәнінде – ересектерге арналып, жоғары педагогикалық тәжірибемен арнайы түзілген оқулық. Осы басылымнан бастап, ересектердің сауат ашуына арналған оқулық мазмұны біртіндеп жетілдіріліп отырған. Қалай жетілдірілгені аталған басылымды келесі 1924, 1926 жылғы «Сауат ашқыш» басылымдарымен салыстырғанда анық көрінеді.

«Сауат ашқыш» оқулығының 1924 жылғы басылымы Орынборда, Қазақ мемлекеттік баспасында жарық көрген, жалпы көлемі 114 бет. Бұл басылым графикалық тұрғыдан 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі» қабылдаған қазақ емлесіндегі өзгерістердің толық көрсеткіші. Бұл басылымды 1921 жылғы үлкендерге арналған «Оқу құралымен» салыстырғанда:

1. Сүйеу таяқ («!»), мәт белгі («~») жойылған;
2. Бітеу буын ережесі жойылған;
3. /У/ дыбысының «ۇ» қарпінің орнына «ұ» қарпі алынған және /уу/ қосар дыбысы /уу/ түрінде таратылып берілген;
4. /Ш/ дыбысының «щ» қарпі орнына «ش» қарпі алынған және мысалдары жартылай ауыстырылған;
5. /Ж/ тақырыбында мысалдар толық ауысқан, /м/, /е/, /к/, /г/ мен /ғ/, /д/, /п/, /й/ тақырыптарында мысалдары ішінара өзгертілген;
6. Жіңішке дауысты дыбыстар бұрынғыдай топтап, бір тақырыпта берілген, бірақ мысалдары толық ауысқан;
7. /Е/ дыбысының сөз басы мен бас буын позициясында жазылып келген «ә» таңбасы «ө» таңбасына ауысқан және оқулық бойы мысалдардағы бұл таңба толық ауысқан;

8. /Ғ/ дыбысын таңбалайтын «ғ» қарпінің төбесіндегі нүктесі алынып, «ғ»-ға өзгертілген;

9. /Ы/ дыбысының әліппедегі орны ауысып, /у/ дыбысының алдына қойылған, сондай-ақ мысал тіркестер өзгерген;

10. /Ұ/ дыбысының әліппедегі орны ауысып, /у/ дыбысынан кейін, /ж/ дыбысының алдында берілген, /ұ/, /у/ дыбыстарының қатар берілуі бұлардың графикалануындағы қиындықтарды жылдам байқап, тез түсіну үшін болса керек;

11. 1921 жылғы басылымда төл дыбыстар қатарында берілген /х/, /һ/, /ф/ дыбыстарын қоса алғанда, кірме дыбыстар әліппиден толық шығарылып, оқулық соңында қаріптер тізбесі ғана берілген.

Салыстыра қарағанда, 1924 жылғы «Сауат ашқыштың» бірінші бөлімінде (Қаріптер бөлімі) өзгеріс, толықтырулар аз емес, графикалық тұрғыдан мүлде жаңа деуге болады. Ал екінші бөлімі (оқу мәтіндері бөлімі) толық өзгерген. Бұрынғы шағын мәтіндер алынып тасталған да, орнына қазақ би-шешендердің сөздері мен Абай бастаған ақындардың өлең-термелері, мысалдары, Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, Т.Шонанұлы сияқты Алаш қайраткерлерінің ғылыми-танымдық мәтіндері, аудармалары, т.б. 59 шағын және орта көлемді мәтіндер енгізілген. Бұл басылымдарды өзара байланыстыратын, жақындататын тұстары – олардың ересектерге арналуы, түзілу жүйесі, дыбыс және олардың қаріптерін үйрету әдістері және бірінші қаріптер бөлімі деуге болады. Бірақ екі түрлі деңгей, екі түрлі дайындық, екі түрлі өлшеммен әзірленгені анық көрініп тұрады. Қорыта айтқанда, 1924 жылғы «Сауат ашқыш» – жаңа оқулық.

Ересектерге арналған әліппенің соңғы басылымы – 1926 жылы Семейде жарық көрген «Сауат ашқыш». Оқулық Қазақстан Оқу комиссариатының мақұлдауымен Семейдің губерниялық баспасында жарық көрген, көлемі 83 бет. Оқулық мұқабасында «Сауатсыз үлкендер үшін бірінші кітап» деп берілген, таралымы 7400 дана. 1921 жылғы үлкендерге арналған «Оқу құралы» мен 1924 жылғы «Сауат ашқыш» мұқабасында «Бірінші кітап» деп берілген. Бұған қарағанда, бұл оқулықтың екінші, үшінші кітабы болуы немесе Ахмет Байтұрсынұлы дайындауды жоспарлаған болуы мүмкін. Кейде 1928-1929 жылдары шыққан «Тіл-жұмсар» оқулығы «Сауат ашқыштың» жоспардағы екінші, үшінші, тіпті төртінші кітаптары ма деген де ой келеді. Өйткені тілді деңгейлеп оқыту жүйесі бойынша аталған оқулықтар бір-бірімен қабысады. Бұл болашақта анықтала жатар, кезекте «Сауат ашқыш» оқулығының 1924 және 1926 жылғы басылымдарын салыстырып, ерекшеліктерін көрсетейік:

Ахмет Байтұрсынұлының балаларға арналған «Әліп-би» // Жаңа құрал оқулығы да 1926 жылы жарық көрген, алғы сөзінде «дыбыс әдісі» және «тұтас оқу әдісі» қатар қолданылғаны баяндалған. Ал «Сауат ашқыштың»

1926 жылғы басылым мұқабасында «Дыбыс әдіс жолымен тәртіп етілген қазақша әліпби» деп берілген. Соған қарағанда «Сауат ашқыш» оқулығы 1925 жылға дейінгі «Оқу құралы» басылымдарының жүйесімен, әдісімен дайындалған. Яғни «тұтас оқу әдісі» ересектер үшін қажет болмаған. Өйткені ересектер сөзден сөз тіркесі құрауды онсыз да біледі, лексикалық қоры мол, оларға тек дұрыс жазу мен оқуды үйрену керек. Осы тұрғыдан келгенде, «дыбыс әдісін» тиімді және әмбебап әдіс ретінде тануға болады.

«Сауат ашқыштың» 1926 жылғы басылымы мен 1924 жылғы басылым графикалық тұрғыдан бірдей, яғни оқулық 1924 жыл «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі» қабылдаған емле ереже бойынша дайындалған. Бұл – «Байтұрсынұлы емлесінің» ең жетілген нұсқасы, ұлттық әліпби. Біз мұны «Ұлттық кезең емлесі» деп танимыз.

«Сауат ашқыштың» сөз болып отырған 1926 жылғы басылымының бірінші бөлімі, яғни дыбыстар мен қаріптер бөлімі 1924 жылғы басылыммен бірдей деуге болады. Тек бірнеше тұсында ғана сөздер ауысқан, атап айтқанда:

1. «Қ» тақырыбында 1924 жылғы басылымдағы «Асан, Оқас қостас» тіркесі алынып тасталған;
2. «Ш» тақырыбында «Он құшақ арша» тіркес қосылған;
3. «Г» тақырыбында «Көп жасаған білмес» сөйлемі «көп жүрген білмес» болып түзетілген.

Бұдан басқа мазмұндар, қаріптердің рет-тәртібі, мысал сөздер мен тіркестер – бәрі де бірдей. Өзгеріс екінші бөлігінде. Бірінші бөлік дыбыс, қаріп, жазу үйретуге көбірек бағытталса, екінші бөлігі оқу мәтіндері арқылы тәрбиеге, идеологияға бағытталады, сондықтан бұл мазмұн көбірек цензураға ілігеді. «Сауат ашқыштың» 1924 жылғы басылымында шағын және орта көлемдегі, түрлі тақырыптағы 59 оқу мәтіндері берілген. 1926 жылғы басылымда солардың қатарынан «Мақалдар», «Арғын Шоқай би сөзі», «Тақпақтар» (толғау), «Торайғыр бидің тақпақтары» (толғау), «Терме», «Нияз Жауғаш би сөзі», «Досбол сөзі», «Әзіл», «Шоқай мен Досбол би», «Бұқарға барған қазақ шал», «Әзіл», «Жанкісі бидің сөзі», «Ұрының мінәжаты», «Қайыршылар», Алтынсаринның «Өнер білім бар жұрттар» өлеңі мен «Мен өзім» атты өлеңдер, жалпы 16 мәтін алынып тасталған. Бұл мәтіндердің көпшілігінің ішкі мазмұны Кеңестік идеологияға сәйкес келмегені анық. Сондықтан «Сауат ашқыштың» 1926 жылғы басылымын, әдістемелік, графикалық тұрғыдан жетістіктері айқын, бірақ мазмұны идеологияланған деуге болады, ал 1924 жылғы басылымын ең жақсы нұсқа ретінде танимыз.

«Оқу құралы» жүйесіндегі кітаптардың келесі бір түрі – «Баяншы». Бұл – мұғалімдерге арналған нұсқаулық кітап. Мұның қазірге белгілі 1912, 1920, 1921 жылғы – үш басылымы бар. 1912 жылғы тұңғыш басылымы

«Оқу құралы» деп аталып, мұқабасында «Ысул сутие жолымен тәртіп етілген Баяншы» деген сипаттама берілген. 1920 жылғы Қазан басылымы «Баяншы» атауымен жарық көрген, мұқабасында «Қазақ мұғалімдері үшін» деген сипаттама берілген. Ал 1921 жылғы Ташкент басылымы «Оқу құралы» атауымен жарық көріп, мұқабасында «Ысул сутие жолымен тәртіп етілген қазақша алфбаға Баяншы» деген сипаттама берілген. Яғни «Баяншы» атауы бірде сипаттама, бірде оқулық атауы ретінде қолданылған. 1912 жылғы алғашқы басылымының түпнұсқасы қазірге дейін табылмай келе жатқанын жоғарыда айттық. Қалған екі басылымы қолымызда бар. Осы екі басылымды салыстыра қарасақ, бұл басылымдардың қандай ерекшеліктері барын көруге болады. «Баяншы» екі бөлімнен құралады: бірінші бөлімі «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың белгілері», екінші бөлімі «Дыбыспен жаттығу» деп аталады. Бірінші бөлімінде қазақ тіліндегі дыбыстар мен оларға арналған қаріптер түсіндіріледі. Тұжырымдай айтқанда, ғалымның әліпби реформасының негізгі мәні, жүйесі баяндалады. Ал екінші бөлімінде осы әліпби реформасының әліппе форматындағы нәтижесін меңгертудің жолы, яғни «Оқу құралы» // Алфба еңбегін қалай пайдалану, балаларға үйрету жүйесін түсіндіреді. Сондықтан «Оқу құралының» мәні мен жүйесін түсінуде бұл еңбектің мәні зор.

«Баяншы»-ның «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың белгілері» деп аталған бірінші бөлімі «Айқап» журналының 1912 жылғы 4-5 номерлерінде «Жазу тәртібі» деген атпен жарық көрген. Оқулық та, мақала да 1912 жылы жарық көргендіктен, қайсысы алғашқы нұсқа, қайсысы жетілдірілген нұсқа екенін дәл басып айту қиын. Дегенмен, біздің ойымызша мақала алғашқы нұсқа болса керек. Қалай болғанда да, ғалым өзінің әліпби реформалаудағы идеясымен қазақ зиялыларын толық таныстыру мақсатын көздей отырып, «Айқап» журналына жариялаған болуға тиіс.

«Жазу тәртібі» мақаласы «Баяншы»-ның 1912 жылғы тұңғыш басылымымен салыстырылмады, одан өзге 1920 жылғы Қазан басылымы, 1921 жылғы Ташкент басылымдарымен салыстырылды. Бірақ айтарлықтай өзгеріс байқалмады: сөйлем құрамы, қолданылған кейбір сөздер, сөзсаптау ерекшеліктері, қолданылған мысалдарда ішінара өзгерістер бар. Десе де бұл өзгерістер автордың негізгі ойын, тұжырымдарын, теориясын мүлде өзгертпейді.

1912 жылы жарық көрген «Жазу тәртібі» мақаласы мен «Баяншы»-ның 1921 жылғы Ташкент басылымында айтарлықтай өзгеріс болмағандықтан, 1912 жылғы тұңғыш басылымы мен Қазан, Ташкент басылымдарының арасында да айтарлықтай өзгеріс жоқ деп болжам жасауға болады. Яғни «Баяншы» еңбегі көп өзгеріске түспеген.

Екі бөлімі де толық нұсқа ретінде «Баяншы»-ның 1920 жылғы Қазан басылымы мен 1921 жылғы Ташкент басылымын салыстырып қарастырғанда да айтарлықтай өзгерістер жоқ екен көруге болады. Бұл

туралы біз дайындаған «Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері» (Е.Маралбек, 2023: 55-79) атты оқу құралынан да толық ақпарат алуға болады.

Негізгі айырмашылықтарын айта кетер болсақ, өзгерістер төмендегідей:

1) Қазан басылымының алғы сөзіндегі «албба», «жаңа оқу» терминдері Ташкент басылымында «алфба», «ысул сутие» болып берілген;

2) Ташкент басылымына араб-парсы сөздерін жазуда қолданылатын қаріптер мен харакаттарды үйрету әдісі баяндалған жаңа бір абзац енгізілген;

3) Қазан басылымындағы кейбір қазақша сөздер Ташкент басылымында өзбекше немесе Түркістан АКСР аумағының жергілікті сөйленісі бойынша берілген: Мысалы, *артық – афзал, бәріне – һәмесіне, ауыз – ауаз* т.б.

4) Ташкент басылымында кейбір сөздердің жазылуында баспа қателері бар. Мысалы, *ықтық – ынтық, ар – аз, «кәс – қас» емес, «тас – таиш*» т.б.

5) Кейбір дыбыстардың таңбалары ауысып кеткен немесе баспадан қате кеткен. Мысалы: Ташкент басылымының 8-бетіндегі дауыссыз дыбыстар мен олардың қаріптері қатарында /ж/, /ң/ дыбыстары жоқ, түсіп қалған. Бұлар Қазан басылымында бар; Ташкент басылымының 9-бетіндегі: «/Ш/ дыбысы /с/-нан көрі /ч/-ға жақын» деген сөйлемде /ч/ дыбысының орнына /ж/ болуға тиіс;

Бұлардан байқағанымыздай, «Баяншы» басылымдарында жүйелі, принципті өзгеріс жоқ, тек баспа қателері мен лексикалық бірліктер ішінара ауысқан. Сондықтан бұлардың 1912-1921 жылғы барлық басылымдарын бірдей басылым ретінде тануға болады. Бір айта кететіні, Ташкент басылымында графикалық қателер өте көп. Мұның себебін жоғарыда «Оқу құралы» (Алфба)-ның 1922 жылғы Ташкент басылымын сөз еткен тұста айтқанбыз.

1922-1923 жылдан бастап, әліпби реформасының екінші, үшінші кезеңінде Байтұрсынұлы оқулықтарына графикалық, мазмұндық өзгерістер ене бастағаны белгілі. Олай болса, «Баяншы» неге 1921 жылдан кейін жаңартылып, қайта басылмады деген сұрақ туады. Біздің ойымызша мұның екі себебі бар. Бірінші, жазу ережесі тұрғысынан: қазақ емлесі 1922 жылдан кейін, Ахмет Байтұрсынұлының ғана еншісіндегі мәселе емес, қазақ зиялыларының ұжымдық жұмысына айналып, нәтижесінде «Қазақ тілінің жаңа емле ережесі» түрінде жеке берілу себебінен. Екінші, әдістемелік тұрғыдан: дерегі бар, бірақ қазірге дейін табылмай келе жатқан Ахмет Байтұрсынұлының тағы бір еңбегі – «Әліппе астары» оқулығымен байланысты деп ойлаймыз.

Сенімді деректерде «Әліппе астары» 1924 жылы, 24 бет көлемінде жарық көрген деп беріледі. Еңбектің 1924 жылы жарық көруі оның графикасы мен мазмұнында 1923 жыл Білім комиссиясы қабылдаған емле

ереже мен 1924 жыл «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі» қабылдаған емле ережелерінің баптары көрініс тапқанын білдіреді. Яғни графикалық тұрғыдан жаңа нұсқа болуға тиіс. «Әліппе астары» деген атаудың өзі де «әліппенің ішкі астарын көрсететін, жүйесін баяндайтын кітап» дегенді меңзейтіндей. Қысқасы, еңбектің аты да, көлемі де, мерзімі де осы «Баяншы» еңбегінің жетілген нұсқасы екенін көрсететіндей. Бұл болжамымыздың негізсіз еместігін белгілі Ахметтанушы ғалым Ғарифолла Әнес айтқанын мына тұжырымынан да аңғаруға болады: *«Ахаң бұнымен шектелмей, «Әліппенің» тәпсіріндей бір емес, екі бірдей «Баяншы» кітабын жазды, ол туралы да тарқатып айтар әңгіме баршылық. Бір ойланарымыз – біз атын ғана білетін, бірақ мынау жалпақ әлемнің қиыр-қиырынан бір данасын да табу мүмкін болмай тұрған «Әліппе астары» атты кезінде тасқа басылған еңбегі болған-ды»* (Ғ.Әнес, 2022). Ғалым айтып отырған «Екі бірдей Баяншының» бірі – «Әліппе астары».

Зерттеу үстіндегі іздеуік ойымызды болжам түрінде одан сайын сабақтай берсек, «Нұсқаушы» атты, дерегі бар, бірақ табылмаған тағы бір еңбегі ересектерге арналған «Оқу құралы» немесе «Сауат ашқыш» еңбегінің жүйесін түсіндіретін еңбек болуы да мүмкін. Қалай болғанда да, бұл еңбектер әліппеге қатысты кітаптар екені даусыз.

«Оқу құралы» атауымен 1912-1913 жылдары үш кітап жарық көргені белгілі. Олар: «Оқу құралы» // Алфба, «Алфбаға жалғас екінші кітап» (Қазақтан басқа түркі, араб, парсы сөздеріне жазылатын қаріптер) және «Баяншы». Аталған үш кітаптың алғашқы екеуі мұқабада «Бірінші кітап» және «Екінші кітап» деп беріледі. Ал «Баяншы» «үшінші кітап» аталмастан, «Алфбаға баяншы» деп беріледі. Әдетте Байтұрсынұлының желілес (сериалы) оқулықтары үш кітаптан тұрады. Мысалы, «Тіл-құрал», «Тіл-жұмсар». Олай болса, «Оқу құралы» да үш кітап болуға тиіс еді. Осы логикалық сұрақ бойынша тексеріп қарағанда, шынында да «Оқу құралы» үш кітаптан тұратын болып шықты. Үшінші кітаптың дерегін ХХ ғасыр басына тиесілі жазбалардан таптық. Бұл басылымның дерегі осы зерттеуде алғаш айтылып отыр, бұрын-соңды ешбір деректе кездеспейді. «Оқу құралының» үшінші кітабы 1912 жылы баспаға беріліп, жақын арада (1913 жылы болса керек) баспадан шығатыны хабарланған. Бұл үшінші кітапқа: «Алфбадан кейін оқытылатын үшінші кітап» деген сипаттама берілген. Ал оның мазмұны туралы: «Ғибратты сөздер, өлеңдер, мысалдар, ертегілер, мақалдар, һәм хикаялар бар» деп шағын аңдатпа берілген. Бірақ бұл оқулық сол жылы басылып шықты ма? Жоқ па? Еңбекті қазақ балалары пайдаланды ма? Бұл жағы белгісіз. 1914 жылы жарық көрген 124 беттен тұратын М.Дулатұлының «Оқу құралы» (Бастауыш мектепте екінші жыл оқытылатын қирағат кітабы) деп аталатын кітабы да болған, мазмұны да осындай осыған ұқсас. Бұл сол кітап болуы да мүмкін. Бірақ біз білетін

деректе «Үшінші кітап» деп анық жазылғаны, бұл оқулық Байтұрсынұлы «Оқу құралының» (алфбаның) үшінші кітабы деген ойға бізді көбірек сендіреді.

Қорытынды

«Оқу құралының» қазірге белгілі, нақты анықталған 23 басылымы бар, бұл басылымдар жүйесі бойынша әліппелер, оқу мәтіндері және үйрету әдісін көрсететін нұсқаулықтар болып 3 бағытқа бөлінеді. Аталған үш бағыт толыққанды болып, құрмаластықта қолданылғанда, білім мазмұнының жылдам, дұрыс, жеңіл меңгерілуіне қызмет етеді.

Ахмет Байтұрсынұлы «Оқу құралы» атты желілес оқулықтарын дайындауға барлық тәжірибесі мен ғылыми-әдістемелік әлеуетін заманның, саяси жүйенің мүмкіндік шеңберінде тиімді пайдалануға бар күшін жұмсады. Дегенмен, «Оқу құралы» басылымдарының эволюциясына XX ғасыр басындағы қазақ халқының білім деңгейі мен сауаты, дәуір талабы мен заман сұранысы, саяси-әлеуметтік факторлардың ықпалы зор болғандықтан, оқулық ұлттық мүдде тұрғысынан мінсіз бола алмады:

«Оқу құралы» құрылымы жағынан алғаш шыққан кезеңнен бастап ұлттық таным шеңберінде оңтайлы, жүйелі болуға икемделді, бұл үдеріс Кеңес одағы дәуірінде мемлекеттік бағдарламаларға бет бұра бастады;

«Оқу құралы» мазмұны жағынан 1912 жылдан бастап, ҚазАКСР құрылған алғашқы 4-5 жылға дейін үздіксіз даму, жетілу, жақсару үдерісінде болды. 1924-1925 жылдадан кейін Кеңес үкіметінің қатаң бақылау саясаты күшейген сайын оқулық мазмұны саясилана бастады және ұлттық мүдде тұрғысынан тиімсіздеді.

«Оқу құралы» графикалық жағынан алғаш жарияланған 1912 жылдан бастап, соңғы басылымдары шыққан 1927-1928 жылдарға дейін үздіксіз даму, жетілу процесінде болды. Байтұрсынұлының «Өтпелі кезең емлесі», «Ұлттық кезең емлесі» бойынша толықтырылу, жетілдірілу үдерісінен өтті. Сол арқылы қазақ ұлттық жазуы мен емлесінің қалыптасуына, зор ықпал етті. Сондай-ақ қазіргі «Төте жаудың» негізіне айналды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2024-2026 жылға арналған «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, іш корпустарын әзірлеу» (ЖТН BR24993244) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әнес Ғ. Әр нәрсе әліппеден басталады / «Abai.kz» ақпараттық порталы. – 2020 жыл, 3-қыркүйек. <https://abai.kz/post/119794>
- [2] Әнес Ғ. Қазақтың алғашқы «әліппе» кітаптары / «Ана тілі» газеті, 2022 ж. 17-қараша. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61202>
- [3] Мамырбек Г. Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі / «Abai.kz» ақпараттық порталы. 2019 жыл, 30-қыркүйек. <https://abai.kz/post/98357>
- [4] Байтенова Қ. Мамырбек Г. Байтұрсынұлының әдістемесі / «Егемен Қазақстан» газеті, 2022 жыл 14-ақпан. <https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi>
- [5] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- [6] Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – 4 т. Әліппелер мен мақалалар. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.
- [7] Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. IV (Әліппелер мен мақалалар, ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер). – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
- [8] Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- [9] Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. – 3 т. «Оқу құралы»: «Қазақша алфба»; «Әліб-бій»; «Жаңа құрал». – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 396 б.
- [10] «Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері»: оқу құралы. / ғылыми түсініктемесін жазып, құрастырған – Е.Маралбек. – Алматы: ЖК Асыл, 2023. – 584 б.
- [11] Шонанұлы Т. «Қазақ Ғылым кеңесінің жұмысы» / «Қызыл Қазақстан» журналы, 1923 ж. №19-21. – 105 б.

REFERENCES

- [1] Änec Ğ. Är närce älippenen bactalady [It all starts with the ABC] // «Abai.kz». – 2020. aqparattyq portaly. <https://abai.kz/post/119794> 24.02.2025 [in Kaz.]
- [2] Änec Ğ. Qazaqtyñ alğashqy «älippe» kıtapıary [The first Kazakh alphabets] / «Ana tılı» gazeti. – 2022. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61202> 24.02.2025 [in Kaz.]
- [3] Mamyrbek Ğ. Ahmet Baitürsynülynyñ älippeci [The Baiturcynuly method] // «Abai.kz» aqparattyq portaly. – 2019. <https://abai.kz/post/98357> 24.02.2025 [in Kaz.]
- [4] Baitenova Q., Mamyrbek G. Baitürsynülynyñ ädictemeci [The ABC of Akhmet Baiturcynuly] / «Egemen Qazaqstan» gazeti. – 2022. <https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi> 24.02.2025 [in Kaz.]

[5] Baitūrcynov A. Tıl taғыlymy (qazaq tılı men oqu-aғartuға qatysty eñbekteri) [Tıl tagylymy (works on the Kazakh language and education)]. – Almaty: Ana tılı, 1992. – 448 b. [in Kaz.]

[6] Baitūrcynūly A. Bec tomdyq шығармалар жинағы [The five-volume collection of works]. – 4 t. Älippeler men maqalalar. – Almaty: «Alaş», 2006. – 320 b. [in Kaz.]

[7] Baitūrcynūly A. Alty tomdyq шығармалар жинағы [The six-volume collection of works Akhmet Baitūrcynūla]. T. IV (Älippeler men maqalalar, ülttyq bacpacözde jarialanған köcemcözder). – Almaty: «El-şejire», 2013. – 384 b. [in Kaz.]

[8] Baitūrcynūly A. Qazaq tıl bılıminıñ мәceleleri [Problems of Kazakh linguistics] / Qūract.: Ğ.Änec. – Almaty: «Abzal-ai» bacpacy, 2013. – 640 b. [in Kaz.]

[9] Baitūrcynūly A. Шығармалары – Cochinenia [Works // Sochinenia]. On ekı tom. – 3 t. «Oqu qūraly»: «Qazaqşa älfba»; «Älib-bi»; «Jäña qūral». – Actana: «Alaşorda» QQ, 2022. – 396 b. [in Kaz.]

[10] Ahmet Baitūrcynūlynyñ älipbi, jazı, emle turaly eñbekteri [The works of Akhmet Baitūrcynūla on the alphabet, writing and spelling]: oqu qūraly. / Ğylymi tüciniktemecin jazyp, qūractyrған – E.Maralbek. – Almaty: JK Acyl, 2023. – 584 b. [in Kaz.]

[11] Şonanūly T. Qazaq Ğylym keñeciniñ jūmycy [The work of the Kazakh Scientific Council] // «Qyzyl Qazaqstan» jurnalı. –1923. – Vol. 19-21. – B. 105. [in Kaz.]

ЭВОЛЮЦИЯ СТРУКТУРЫ, СОДЕРЖАНИЯ И ГРАФИКИ ПУБЛИКАЦИЙ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ»

*Маралбек Е.¹, Кожахмет А. М.²

*¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье сравнены двадцать три издания книг под названием «Оқу құралы» Ахмета Байтурсынулы, анализируется их структурное, содержательное и графическое развитие, определяется эволюция этих изданий. Учебники ученого имеют особое значение для подготовки казахских учебников сегодня, поскольку они являются новаторским, классическим произведением национального характера, стоящим у истоков казахской науки и образования. Тем не менее, в казахском языкознании до сих пор не было проведено сравнительного анализа публикаций «Оқу құралы», не составлена полная библиография и не рассматривались текстологические особенности. Даже полные издания труда не были опубликованы на

кириллице. Поэтому публикации учебников стали объектом специального исследования. Цель исследования – выявить опыт ученого в написании алфавита, учебника путем изучения эволюции книги «Оку құралы» Ахмета Байтурсынова. Анализ был разделен на три этапа: на первом этапе двадцать три издания «Оку құралы» были разделены на четыре группы, и рассматриваются их структурные и документальные особенности. На данном этапе исследование проводится в источниковедческом направлении; на втором этапе анализируются содержательные особенности изданий «Оку құралы». На этом этапе исследование проводится в лингводидактическом направлении; на третьем этапе проведено сравнительное исследование графических особенностей публикаций. На этом этапе исследование проводится в лингвотекстологическом направлении. В результате определены изменения в структуре и системе, дополнения и исправления в содержании, а также графическая эволюция труда «Оку құралы». Кроме того, на основе архивных исследований были выявлены неизвестные на сегодняшний день варианты изданий «Оку құралы», о которых не знают современные лингвисты, а также представлены доказательства ошибок, указанных некоторыми исследователями в предыдущих изданиях. Исследование проводилось на основе оригинальных публикаций «Оку құралы». На всех этапах исследования использовались сравнительно-исторические, текстологические и описательные методы в интегративном сочетании. В заключение были оценены причины изменений и развития публикаций «Оку құралы» и их результаты, а также сделаны итоговые выводы. Выводы и результаты исследования позволяют признать опыт Ахмета Байтурсынова в подготовке учебника. Является научно-методологической основой для подготовки казахского алфавита. Он также послужит теоретической основой при изучении проблемных вопросов казахской письменности и расширит научную базу теории письма.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы, «Оку құралы», «Букварь», «Байтурсыновский букварь», письмо, орфография, Төте жазу, История письма

THE EVOLUTION OF THE STRUCTURE, CONTENT AND GRAPHICS OF AKHMET BAITURSYNULA'S PUBLICATIONS "OKU KURALY"

*Maralbek E.¹, Kozhakhmet A. M.²

^{*1}Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

²al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article compares twenty-three editions of books called "Oku Kuraly" by Akhmet Baitursynov, analyzes their structural, meaningful and graphic development, and determines the evolution of these publications. The

scientist's textbooks are of particular importance for the preparation of Kazakh textbooks today, as they are an innovative, classic work of national character, standing at the origins of Kazakh science and education. Until now, Kazakh linguistics has not conducted a comparative analysis of the publications of "Oku Kuraly", a complete bibliography has not been compiled, and textual features have not been considered. Even the complete editions of the work were not published in Cyrillic. Therefore, textbook publications have become the object of special research. The purpose of the study is to identify the scientist's experience in writing the alphabet, a textbook by studying the evolution of the book "Oku Kuraly" by Akhmet Baitursynov. The analysis was divided into three stages: at the first stage, twenty-three editions of "Oku Kuraly" were divided into four groups, and their structural and documentary features are considered. At this stage, the research is conducted in the source direction; at the second stage, the substantive features of the publications of "Oku Kuraly" are analyzed; at the third stage, a comparative study of the graphic features of publications is conducted. At this stage, the research is conducted in a linguodidactic direction; As a result, changes in the structure and system, additions and corrections in the content, as well as the graphical evolution of the work "Oku Kuraly" were identified. At this stage, the research is conducted in the linguotextological direction. In addition, on the basis of archival research, unknown versions of the Oku Kuraly editions have been identified, which modern linguists do not know about, as well as evidence of errors indicated by some researchers in previous editions. The study was conducted on the basis of the original publications of Oku Kuraly. Comparative historical, textual, and descriptive methods in an integrative combination were used at all stages of the study. In conclusion, the reasons for the changes and development of the Oku Kuraly publications and their results were assessed, as well as the final conclusions were drawn. The conclusions and results of the study allow us to recognize the experience of Akhmet Baitursynov in the preparation of the textbook. It is a scientific and methodological basis for the preparation of the Kazakh alphabet. It will also serve as a theoretical basis for the study of problematic issues of Kazakh writing and expand the scientific base of the theory of writing.

Keywords: Akhmet Baitursynov, "Oku Kuraly", "The ABC", "Baitursynovsky primer", letter, spelling, Tote jazu, the history of writing

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 05.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Маралбек Ермұхамет (корреспондент автор) – PhD, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ахметтану бөлімінің

менгерушісі, жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: muhamet.maralbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Қожахмет Әсем Мұхитқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sdu.aseм@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

Информация об авторах:

Маралбек Ермухамет – доктор философии (PhD), заведующий отделом Ахметоведение Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, ведущий научный сотрудник, Алматы, Казахстан, e-mail: muhamet.maralbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Қожахмет Асем Мухитқызы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: sdu.aseм@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

Information about the authors:

Maralbek Ermukhamet – Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Akhmet Studies at the Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Leading Researcher, Almaty, Kazakhstan, e-mail: muhamet.maralbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Kozhakhmet Assem Muhitkyzy – doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: sdu.aseм@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

ӨОЖ 81'1

ГТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.015>

**ӘЛ-БАРУДИДІҢ «ЛУҒАТ СӘЛӘС-СЕ ЗАБОН-УЧ ТИЛ» ЕҢБЕГІ
МЕН ОНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ОРНЫ
(ҚР ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ НҰСҚАСЫ)**

*Мухитдинов Р.С.¹, Мустафаева А.А.², Шоқай Е.К.³

*^{1,3}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ғалымжан әл-Барудидің (1857–1921) «Луғат сәләс-Се забон-Уч тил» (Үш тіл) атты оқулығын салғастырмалы тіл білімінің, түркітанудың зерттеу тақырыбы ретінде қарастыру мақсат тұтылған. Зерттеудің басты идеясы – ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Түркі әлеміндегі салғастырмалы зерттеулердің жүргізілгендігін дәлелдеу. Бұл оқулықтың практикалық және ғылыми маңыздылығы салғастырмалы тіл білімі, түркітану үшін ғана емес, қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуде айқындалады. Алайда бұл тілші, лингвист ғалымдардың назарынан тыс қалған еңбек. Бұл оқулықтың көлемі аз болғанымен, тарихи құндылығы жоғары. Бұл мақалада осы оқулықтың авторы жайлы қысқаша мәлімет беріледі. Мақалада ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған нұсқасындағы басылған мөрлерге де талдау жасалады. Оқулықтың әр тарауына жеке-жеке тоқталып, сол тарауда келген араб, парсы және түркі тілдерінің сөздеріне, грамматикалық ережелеріне талдау жүргізіледі, кітапқа сипаттамалық шолу жасалады. Тіл біліміндегі салғастырмалы зерттеу жүргізуге болатын кітаптың тақырыптары көрсетіледі. Үш тілдің грамматикалық ережелеріне салыстыра, салғастыра зерттеу жасалады. Оқулықта алдымен күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөздердің үш тілде аудармалары беріледі. Одан кейін грамматикалық ережелерді үш тілде мысалдар беріп, қысқаша түсіндіреді. Оқулықта қолданылған лингвистикалық терминдер қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуде пайдалы болады деген мақсатта олардың қазақ тіліндегі баламалары беріліп отырады. Зерттеуде салғастырмалы, салыстырмалы, диахронды әдістермен қатар сипаттау, шолу жасау, баяндау, аудару әдістері де қолданылады. Осының негізінде бұл еңбектің салғастырмалы тіл білімі үшін, түркітану үшін және қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеу үшін маңыздылығын ашып көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында біздің аймақтарда тіл білімінде салғастырмалы зерттеулердің болғандығын айта аламыз.

Тірек сөздер: үш тіл, салғастырмалы тіл білімі, араб, парсы, түркі, қазақ тілі, тарихи грамматика, лингвистикалық термин

Кіріспе

Бұл мақалада араб, парсы және түркі тілдерін салғастыра арқылы үйрету әдісін қолдана отырып жазылған Ғалымжан әл-Барудидің (1857–1921) «Луғат сәләс-Се забон-Уч тил» (Үш тіл) атты оқулығын зерттеу қолға алынады. Аталған оқулыққа салғастырмалы тіл білімінің нысаны тұрғысынан талдау және еңбекке толық сипаттамалық шолу жасалады.

Бұл мақала Алматы қаласында орналасқан ҚР Ұлттық кітапханасының «Сирек кітаптар мен қолжазбалар» бөлімінің №820 (3006-38) қорында сақталған *لغات ثلاث. سه زبان. اوچ تیل. ملا عالم جان البارودي* Мулла Ғалымжан әл-Барудидің «Луғат сәләс. Се забон. Уч тил» еңбегіне шолу жасалып, тіл біліміндегі орны сипатталады. Еңбектің атауы араб, парсы және түркі тілдерінен аударғанда «үш тілді» білдіреді. ҚР ҰК қорындағы бұл еңбек 1901 жылы Қазан қаласында «Типография Б.Л. Домбровскаго» баспаханасынан жарыққа шыққан. Бет саны – 40, көлемі 20x14 см [1]. Зерттеу нысаны ретінде алғаш рет беріліп отырған бұл еңбекті қарастыруға бірнеше себеп түрткі болды: біріншіден, еңбектің негізгі тілі түркі тілі; екіншіден, еңбек лексикографиялық түрде жазылып, түркі тілінен бөлек араб және парсы тілдерін қамтиды; үшіншіден, еңбектің тіл білімі және қазақ тілінің тарихи грамматикасын қалыптастыруда маңызы зор; төртіншіден, оның теориялық және практикалық тұрғыдан назардан тыс қалуы. Зерттеудің мақсаты түркі тіл біліміндегі салғастырмалы еңбектердің қатарына жататын Ғалымжан әл-Барудидің «Луғат сәләс. Се забон. Уч тил» (Үш тіл) атты еңбегіне сипаттамалық шолу жасау. Бұл мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

- кітаптың әр тарауын жеке-жеке талдап, шолу жасау;
- кітаптың авторының еңбекті жазудағы мақсатын айқындау;
- араб, парсы және түркі тілдеріндегі грамматикалық терминдерді нақтылау;
- XX ғасырдың басында жазылған бұл еңбектің қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеудегі маңыздылығын көрсету;
- түркі тіл біліміндегі салғастырмалы зерттеу еңбектерін зерттеу қажеттілігін айқындау.

Бұл еңбек – Ғалымжан әл-Баруди (1857-1921) құрастырған араб, парсы және түркі тілдерінің үш тілді тақырыптық сөздігі. Автор сөздікпен қатар аталмыш үш тілдегі кейбір грамматикалық категорияны да салыстырып, жалғаулар, жұрнақтарды және жіктеулерді түсіндіреді. Сондықтан бұл еңбекті бір жағынан сөздік болса, екінші жақтан оқулық және салыстырмалы зерттеу деп қарастыруға болады. Авторы туралы көп

ақпарат болмағанымен, жалпы тұлғасын танытатын мәліметтер аз емес. Оның өмірбаяны біздің мақаланың зерттеу нысаны болмағандықтан, ол туралы тек төмендегі мәліметтерді берумен шектелдік.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының негізгі материалы – Мулла Ғалымжан әл-Барудидің «Луғат сәләс. Се забон. Уч тил» еңбегі. Сонымен қатар салғастырмалы зерттеу жүргізілгендіктен араб, парсы, қазақ тілдеріндегі грамматикалық еңбектер мен сөздіктер қосымша материал ретінде пайдаланылды.

Зерттеу барысында кітапты жалпы таныстыру мақсатында шолу, мазмұнын баяндау, ашу үшін сипаттама, анықтама жасау әдістері, үш тілдегі мәліметтерді зерттеу үшін салғастырмалы, қазақ тілін түркі тілімен байналыстыру мақсатында диахронды және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелер және Талқылау

XIX ғасырдың соңында қазіргі Қазақстан, Татарстан аймақтарында шет тілдерін үйрету, салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімінің зерттеулері жүргізілген. Түркі тілі грамматикасында араб, парсы тілі грамматикасындағы қолданылатын терминдермен қатар түркі тілінің төл сөздерінен жасалған терминдер де қолданылған. Бұл түркі тілі мамандарының өз тілдерімен бірге салғастырмалы зерттеулер жүргізулерінің, өзге тілдерді зерттеу барысында қол жеткізген жетістіктері болып табылады.

Әл-Баруди – Нақшбандия-Мужаддия/Халидия шейхы (сопылық тариқат), Ресейдегі Орталық мұсылмандар діни басқармасының мүфтиі (1917–1921), З.Расулидің мүриді болған. Мұхаммадия медресесінде және Бұхарадағы Мир-Араб медресесінде тәлім алған. Ол қоғамда белсенді азаматтық позициясымен танылып, 1906 және 1917 жылдары мұсылмандар съездеріне қатысып, 1920 жылы ислам дінбасыларының съезіне төрағалық етті, сонымен бірге Еділ губернияларының аштықтан зардап шеккен халқына көмек көрсетуді ұйымдастыруға қатысқан. Әл-Баруди беделді ұстаз, көптеген діни оқулықтардың авторы, білім беру жүйесін реформалауды жақтаушы болған [2]. Оның бұл «Үш тіл» еңбегі алғаш рет 1893 жылы Қазан қаласында басылған. Біздің қолымызға түскен, зерттеуіміздің нысанына айналып отырған бұл нұсқа – Санкт-Петербургтың (түпнұсқада С.-Петербургъ) 31 қазан 1901 жылғы рұқсатымен 1902 жылы Қазан қаласының «Типография Б.Л. Домбровскаго» баспа үйінде жарыққа шыққан үшінші басылымы [1, 1 б.].

Кітаптың титул бетінде «الماتى نك مسلمان كتبخانه قرائتخانه سى» (Алматының Мұсылман кітапханасының қыраатханасы) Веръненская мусульманская

библиотека читальня» деген мөр басылған. Мөрдiң өзiнде бiрнеше маңызды ақпарат сақталған: бiрiншiден, мөрдегi жазуға сәйкес, өткен ғасырдың басында Алматы қаласы «Верный» атауымен қатар, «Алматы» деп те аталған; екiншiден, Алматыдағы кiтапхана атауы да берiлген (Мұсылман кiтапханасы). Бұл мәлiмет бұл кiтапхана туралы арнайы зерттеу жүргiзудiң қажеттiгiн көрсетедi. «Алматы» сөзiндегi «т» әрпi араб тiлiнде жiңiшке т-мен (التاء) жазылған. Қазiр араб тiлiнде оны жуан т-мен (الطاء) жазу дағдыға айналған. Бұл да қазақ онимдерiн араб тiлiнде жазу мәселесiнде бiр ескеретiн жағдай. Араб тiлiнде Алматыны жiңiшке т-мен дыбыстау жеңiл айтылып, мәтiндерiнде де солай қолданылады. Ал оны жуан т-мен жазып жүргендер «т» әрпiнен кейiн келген жуан «ы» дыбысын негiзге алып, оны жуан т-мен берудi дұрыс санайды. Бұл туралы арабтанушы ғалым Қ.А. Қыдырбаев өзiнiң осы сала байынша жазған докторлық диссертациясында: «Бесiншi себебi – аудармашының (не араб тiлдi жазушының) қазақ тiлi мен оның дыбыстық жүйесiн толыққанды бiлмеуi. Мысалы, аудармашы (не араб тiлдi жазушы) қазақ тiлiнiң дыбыстық жүйесiн бiлгенде Алматыны *ألماتي* [’almāti] деп емес *الماطي* [’almāṭi] деп жазар едi. Өйткенi Алматы сөзiндегi т дыбысы жуан дауыстылардың әсерiнен жуан дыбысталады. Сондықтан қазақ тiлiндегi дыбысталуына барынша жақындату үшiн араб тiлiндегi мустағли *مستغلي* [muṣṭa‘lin]) әрi мутбақ (*مطابق* [muṭbaqun]) ط [t] дыбысының белгiсiн қолданған жөн.. » [3, 119 б.], – деп көрсетедi. Мөрмен қатар, кiтаптың бұл бетiнде штамп қойылған. **Штампта** «*آلندی کتابخانه قرااتخانه نك اوز*» «Кiтапхана Қыраатхананың өз ақшасына 1907 сәне (жылы) 26-шы (июль) бағасы 1 сом 15 тиынға алынды» жазуы бар. Штамп арқылы 1907 жылы Алматы қаласында Мұсылман кiтапханасының жұмыс iстегенi, жеке қаражатының, сонымен қатар оның қыраатханасы (тура аудармасы: оқухана, қазiргi тiлде оқу залы) болғанын анықтаймыз. Штаптың қасында «Семиреченская областная Публичная библиотека» (тура ауд. Семиречье облыстық қоғамдық кiтапхана) деп штамп басылған. Бұл орыс тiлiндегi жазу әл-Бәрудидiң бұл еңбегiнiң Семей қаласындағы кiтапхана қорында болғанын бiлдiредi.

Ғалымжан әл-Бәруди кiтап жазып қана қоймай, оны баспадан шығаруды да қаржыландырған. Оған Алматы қаласындағы ҚР Ұлттық кiтапхананың Сирек кiтаптар мен қолжазбалар бөлiмiндегi №799 (3263-39) сақталған *علي القاري شرح مختصر الوقاية* (Али Қари. Шарх Мухтасар әл-Уикая) кiтабының бiрiншi бетiндегi қаржыландыруға байланысты ақпарат дәлел болады [4, 1 б.].

Автор «Үш тiл» еңбегiнiң кiрiспе сөзiн де, еңбегiнiң алғашқы бөлiмiн де «бисмилләмен» бастаған. Кiтаптың кiрiспесiнде араб тiлiнiң ислам шарифатының, дiн негiздерiнiң тiлi болғандығымен маңызды дей келе, бұл тiлдi үйренудiң қажеттiлiктерi мен артықшылықтарына қысқаша

тоқталады. Сондай-ақ араб тілін жеңілден ауырға қарай деңгейлеп оқып үйрену қажеттілігіне тоқталып, оны үйренуде сатылай жеңілден ауырға қарай үйрену қажеттілігін ескереді. Автордың өзі де бұл кітапта тіл үйретудің «жеңілден ауырға қарай» әдісін қолданған. Араб тілін Құран мен хадистердің түптілі ретінде қарастырып, діни мәтіндерді түсінуде маңыздылығына назар аударып, мұсылман елдерінде кеңінен тараған тағы бір тіл – парсы тілінің де мемлекетаралық және халықаралық деңгейімен қатар, сауаттылық дәрежесін көтерудегі маңыздылығын ескереді. Бұл араб және парсы тілдерін түркі тілімізбен салыстырып, «...бастауыш деңгейдегі оқушыларға тілдер үйрету мақсатында «Луғат сәләс» кітабын жаздым», – деп бұл үш тілді салыстырмалы әдіс арқылы үйретуге арналған еңбегінде көрсетеді [1, 2 б.]. Ғалымжан әл-Барудидің жоғарыда аталған үш тілді меңгерудің маңыздылығы туралы ой-пікірі Абайдың «Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дарулхараб, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?» деген ойымен сәйкес келеді [5, 119 б.].

Жалпы еңбек бірнеше тараудан тұрады. Ғалым еңбегін үш тілді тақырыптық сөздіктен бастайды. Кітапты сөздіктен бастау тәсілі түркі тіліне қатысты тарихи еңбектерде, оның ішінде Әбу Хайян әл-Андалусидің «Китаб әл-Идрак лилисән әл-әтрак» (كتاب الإدراك للسان الأترک) атты кітабында да кездеседі [6]. Ал Махмуд әл-Қашғаридің «Диуан луғат әт-турк» сөздігінде [7] алдымен грамматикалық ережелер берілген. Алғашқы араб лексикографтары да араб тілінің сөздіктерін тақырыптың сөздік жасаумен бастаған. Бұл да әл-Баруди орта ғасырлық сөздік құрастыру әдістерінен хабардар болғандығын көрсетеді.

Әл-Баруди сөздікті «Адам дене мүшелерінің атауымен» (түпнұсқада Кіши ағзасының атлары) бастап, үш бағанның әрқайсысына үш тілдің сөздерін жеке-жеке қойып шыққан. Бірінші ұяшыққа араб, екінші ұяшыққа парсы және үшінші ұяшыққа түркі тілінің сөздерін мағыналарына қарай сәйкестендіріп жасаған. Сөзтізбеде сөздер әліпбилік ретпен берілмеген. Жалпы үш тілдегі сөзтізбенің ешқайсысында сөздердің белгілі бір логикалық түзілу реті байқалмайды. Мысалы, сөзтізбеде берілген бас; құлақ; көз; кірпік; көз қабағы; қас; ми; маңлай; мұрын сияқты сөздердің үш тілде де осы сөздердің сөзтізбедегі ішкі реттілігі байқалмайды. Адамның дене мүшелерінің соңында әл-Баруди оң, сол, үсті, асты, алды, арты сияқты сөздерді де қосқан. Бұл бөлімде барлығы 71 сөздің үш тілдегі нұсқасы мен мағыналары берілген. Келесі екінші бөлімде «Адам түрлерінің атаулары» (Кіши турлерінің атлары) қатысты сөздерді жинақтаған. Мысалы: ер, қатын, күйеу, әйел, ата, ана, нағашы т.б. Бұл бөлімде 44 сөздің үш тілдегі аудармасы берілген, сөзтізбеге алынған сөздердің белгілі бір реті жоқ.

Бірақ алдымен туыстық қатынасқа қатысты атауларды, одан кейін жасына қатысты атаулардан сәби, нәресте, балиғатқа толған деген үш атауды береді. Сосын адамның сипатына қарай ақылды, надан, ақымақ, жынды секілді сөздер, одан кейін жігіт пен қарт, ары қарай азат, құл, күн, қызметші сөздері беріледі. Бөлімнің соңын дәріс өтуші (дәріскер), мұғалім, үйренуші және шәкірт сияқты сөздермен аяқтайды. Бірінші бөліммен салыстырғанда бұл бөлімде белгілі бір мағыналық жағынан реттілік байқалады. Үшінші «Жануар түрлері» туралы (Хайуан гуруһлары) бөлімде 58 сөз қамтылған. Алдымен төрт түлік, есек, қашыр атаулары, одан кейін мүйіз, құйрық, жүн, сүт, қаймақ сөздері, арыстан, аю, қасқыр, түлкі секілді жабайы аңдар, шыбын, бүрге, бит, ара, өрмекші секілді жәндіктер, көгершін, тауық, үйрек, қаз, қарға секілді құстардың атаулары үш тілде берілген. Бұл жерде де сөзтізбедегі сөздердің белгілі бір мағыналық реті болғаны көрінеді. Төртінші «Су және оған қатысты сөздер» (Сулар уа оған мунасиб шейлар) бөлімінде 15 сөз бар. Онда алдымен су, теңіз, өзен, көл, құдық сөздері келеді. Одан кейін сумен байланысы бар кеме, шелек, жіп, қазан, қасық, құман, леген секілді сөздердің үш тілдегі аудармасын берген. Бұл жерде де сөзтізбедегі сөздер әліпбилік ретпен реттелмегенімен, мағыналық жағынан белгілі бір реттік бар. Келесі бесінші «Көк нәрселері және уақыттар» (кук нәрселері уа уақытлар) бөлімінде 27 сөз берілген. Олардың ішінде көк (аспан), жер, ай, жаңбыр, қар секілді аспанмен қатысы бар атаулар, шығыс, батыс, күндіз, түнге, қыстан бастап төрт жыл мезгіліне, ең соңында жыл, ай, апта, күн және сағатқа тоқталады. Бұл сөзтізбеде де тақырыптық реттілік байқалады. Алтыншы «Киім және жиһаз» (киум уа уи жиһазы) бөлімінде 42 сөздің үш тілдегі аудармасы қамтылған. Алайда бұл бөлімдегі сөздердің де белгілі бір логикалық реттілігін байқамадық. Киім мен жиһазға қатысты атаулар араласып берілген. Жетінші бөлімде 23 сөз қамтылған. Бірақ бұл бөлімге атау берілмеген. Сөзтізбедегі сөздердің мағыналарына қарасақ, бұл елді мекендерден бастап, табиғатта кездесетін заттардың атауларына қатысты сөздерді қамтыған бөлім. Өйткені қала, ауыл, шөл, тау, дала, құм, топырақ, балшық, алтын, күміс, тас, темір секілді сөздер берілген. Келесі сегізінші «Астар және жемістер» (ашлар уа йәмишләр) деп аталатын тарауда 30 сөз қамтылып, жемістер мен көкөністердің атаулары араласып берілген. Тоғызыншы «Сипаттар» (Рушлар) деп аталатын бөлімде сын есімнің қызметін атқаратын 51 сөз қамтылған. Сөзтізбеде үлкен, кіші, ұзын, семіз, арық, алыс, жақын, іші, сырты, қымбат, арзан, аз, көп, сау, ауру, дос, дұшпан, жаңа, ескі, аш, тоқ секілді сөздермен қатар түр-түсті білдіретін ақ, жасыл, қара және соқыр, шоқрақ (кекеш), көсе (сақалсыз) секілді сөздер де берілген. Оныншы «Сандар» (санлар) бөлімінде 30 сөз, оның ішінде бірден жиырмаға дейінгі реттік сан есім, ондықтар, жүз, мың, жүз мың сөздері. Келесі он бірінші бөлім алдыңғы бөлімнің жалғасы секілді. Мұнда санға

қатысты жарты, үштен бірі, төрттен бірі, оннан бірі секілді 9 сөз қамтылған. Сонымен сөздік тарауы он бір бөлімнен тұрады, жетінші және он бірінші бөлімдерге атау берілмеген.

«Үш тіл» кітабының сөздік бөлімі жалпы жиынтығы 400 сөзден тұрады. Бұлардың барлығы тіл үйренуде бастауыш деңгей үшін қажетті, әрі сол заманда жиі қолданылған сөздер деуге болады. Осы сөздерге арнайы тоқталып, диахронды әдіс арқылы сол замандағы халық тұтынатын біраз заттарды, қоршаған ортаға қатысты жиі қолданылатын ұғымдарды анықтауға болады.

Кітаптың сөздік бөліміне қосымша мәлімет ретінде сөздікте кездесетін синоним сөздерге де тоқтала кетсек. Мысалы, автор араб тіліндегі он екі, ал парсы және түркі тілдерінде алты синоним сөзді де берген:

Араб тілінде: = العَضَد = السَّاعِد، السَّيَابَة = المَسِيحَة، القَدَم = الرجل، القلب = الفَواد، الأَمَام = القُدَام، الخلف = الِوراء، المرء = الرجل، المرأة = الأنثى، الأب = الوالد، الفاسق = الفاجر، الحنطة = بَلَك = سر پوش چشم، آب ریز = آفتابه، سیم = نقره، جیوه = الدخن. Парсы тілінде: = نارسى بالا، قوی = سارق، چوری = تیر، سیماب، کور = نیینا، صد هزار = لَک، قراوش، بُلُون = اینیش، استره = ساچ پاکوسی.

Араб тіліндегі «дахил» мен «хариж» сөздерінің екі мағынасын береді. Дахил 1. Бір нәрсенің іші, 2. Ішке кіруші адам, іштегі адам; Хариж 1. Бір нәрсенің тысы, сырты, 2. Сырттағы, тыстағы адам, сыртқа шығушы. Түркі және парсы тілдерінде осы екі мағына да екі сөзбен берілген, яғни дахил – іш, ішке кіруші; хариж – тысқары, шығушы.

Әл-Баруди оқулығының бірінші тарауы осымен аяқталады. Келесі тарауы ережелерге арналған. Автор грамматика ережелерін масдар (қимыл атауы, қимыл есімі) терминінің анықтамасын, парсы мен түркі тіліндегі масдардың жасалу жолын түсіндіруден бастайды. Ол: «Масдар – бір іске дәлелат етуші (нұсқаушы, көрсетуші, білдіруші) сөздер. Парсы масдарының соңына نَن «дән» немесе تَن «тән» қосымшасы жалғанады. Түркі масдарының қосымшасы болса, مَك «мек» немесе مَق «мақ» болады», – деп анықтама береді [1, 20 б.]. Әл-Барудидің пікірінше, түркі тіліндегі бармақ, келмек, тұрмақ, жүрмек секілді сөздер масдар қатарына жатып, араб лингвистері секілді есім сөздердің қатарына жатады. «Масдар» сөзі араб тілінен кірген, бір нәрсенің шығатын орны, шығу тегі мағыналарын береді. Лингвистикалық термин ретінде сөздің түбірі, қимыл есімі мағынасында қолданылады [9, 510 б.]. Қазіргі парсы, түрік, татар тілдерінде масдар термині қолданылады. Ғ.Қалиев масдарды «етістіктің қимыл атауы, қимылды не күйді білдіретін етістіктен жасалған есім» деп түсіндіреді [10, 205 б.]. «Диуан луғат әт-турк» кітабына қатысты «Шолпан» журналында жариялаған мақаласында қазақ зерттеушісі Х.Досмағамбетұлы да «масдар» терминін осы мағынада қолданып, түркі тіліндегі бармақ, келмек, тұрмақ секілді сөздерді масдар деп есептеген [11]. Қазіргі қазақ грамматикасында бұл сөздер мақсатты келер шаққа жатқызылады [10, 149 б.].

Жалпы алғанда, араб тіл білімінің өкілдері сөздерді сөз таптарына бөлгенде екі критерий тұрғысынан қараған; 1. Сөздің жеке тұрып мағынаға ие болуы; 2. Сөздің уақытпен байланысының болуы. Сөз жеке тұрғанда белгілі бір мағынаны беріп, оның уақытпен байланысы болмаса, ол исм (тура ауд. есім, атау) ретінде саналады. Бұл қазақ тіліндегі зат есім, сын есім, сан есім және есімдіктерді қамтиды. Егер сөз жеке тұрғанда белгілі бір мағынаны беріп, оның уақытпен байланысы болса, ол фигл (етістік) саналады. Масдар қимылдың өзі емес, оның атауы болғандықтан, араб лингвистері оны исмнің қатарына қосады. Ал қазақ ғалымдары болса, оны етістіктің мақсатты келер шағына жатқызады. Бұл да – түркі тілінің тарихи грамматикасын, тілдерді салғастыра зерттеуде назар аударатын еңбектің тұстары. Өл-Баруди де Ғибадат тарауында қолданылатын 78 етістіктің масдарының (мақсатты келер шақ) үш тілдегі аудармасын береді. Мысалы: бастамақ, аяқтамақ, кірмек, шықпақ, пәктемек және т.б. Келесі бөлімге атау бермей, күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын жемек, ішпек, шайнамақ, жұтпақ, келмек, кетпек секілді алпыс етістіктің масдарын берген.

Ғалымжан әл-Баруди масдарлардан кейін ٤٧ етістіктің өткен шағын үш тілдегі нұсқасын жазады. Еңбек авторы өткен шақты «өткен заман ішлері» (өткен шақ істері) деп атап, өткен шақтағы етістіктің негізі ретінде араб тілі грамматикасындағыдай үшінші жақ етістігін алады: оқыды, білді, естіді, көрді және т.б. Өл-Баруди қазіргі қазақ тіліндегі «шақ» терминін «заман» деп қолданған. Етістіктердің үш тілдегі кестесін бергеннен кейін, қысқаша ереже ретінде төмендегілерді көрсетеді: Арабшада хатун (әйел тегі) үшін әр сөзге бір «тә сәкинә» жалғанады. Мысалы, خرجت، جائت، قالت، секілді. Ал парсы мен түркі тілдерінде айтарлықтай тек категориясы болмағандықтан айырмашылық болмайды. Тәснияда¹ (екілік түрде) خرجا، жамғлар (көпше түр): خرجوا، خرجن. деп түсіндірме жасаған. Өл-Баруди араб тіліндегі муәннәс (مؤنث әйел тегі, орыс тілінде женский род) терминін түркі тіліне «хатун үшін» деп аударып, мұндай грамматикалық категорияның түркі мен парсы тілдерінде кездеспейтінін ескерткен. Сонымен қатар араб тіліне ғана тән екілік түрді (مثنى) сол қалпы «мусәнна» деп қолданған. Сол сияқты көпше түрге де араб тіліндегі жамғ (جمع) терминін қолданған.

Араб тіліндегі етістіктерді үшінші жақ өткен шақта ер тегінде, одан кейін әйел тегінде жіктеу арабтарда және Орта Азияда оқытылған араб тілі грамматикасы кітаптарында кездеседі. Ал Еуропа және бұрынғы Кеңес үкіметі арабтанушыларының араб тілі оқуылықтарында Еуропа тілдеріндегі секілді бірінші жақ, жекеше түрден бастайды.

¹ Кітапта تثنیه «тәсния» сөзі ثنائية «тәшния» деп қате жазылған. Бұл техникалық қате болуы мүмкін.

Ғалымжан әл-Баруди одан кейін етістіктің осы шағына тоқталады. Ол 33 етістіктің үш тілдегі аудармасын береді. Осы шақты әл-Баруди түркі тілінде «Келечек заман фиғллары» деп атаған. Кітапта таңдап алған өткен шақ пен осы шақтағы етістіктердің арасында белгілі бір жүйе жоқ. Өткен шақтағы етістіктерді оқыды, білді, үйренді, үйретті сияқты етістіктерден бастаса, осы шақтағы етістіктерді оқыр, жазар, аңлар (түсінер), кірек, шығар секілді етістіктерден бастайды. Одан кейін ереже ретінде автор «Араб тілінде әйел тегі үшін иә-ны тә-ға айналдырып айтылады. Мысалы: أرقت، بكت، خرجت، لمخبت، ناعرقى، хатунларда رالروقوا، жамғда (көпше түрде) ناعرقى، نأرقى. парсыша دن اوخيم، түркіше رالروقوا мағынасында», – деп түсіндірме жасаған.

Осы шақ етістіктерінен кейін бұйрық райға ^Λ етістікті мысал ретінде беріп, үш тілде бұйрық райдың жасалу жолын түсіндіреді. Араб тілінде әйел тегі үшін (жоғарыда көрсеткеніміздей, әл-Баруди оны «хатун үшін» деп қолданған) الياء «и» қосылады, тәснияда (екілік түрде) ер тегіне де, әйел тегіне де соңына әлиф жалғанады, мысалы: اعلموا ал көпше түрде ерлер اعلموا، әйелдерге اعلمن. Түркі тілдері мен парсы тілінде мұндай ерекшеліктер болмағаннан кейін оларға тоқталмаған.

Кітаптың 30-бетінде бұйрық райдан кейін «Тыйым» тарауы қарастырылған. Әл-Баруди араб тіліндегі النهي ән-нәһиді түркі тілінде «тыймақ бабы» деп берген. Бұл бапта 20 етістікті үш тілде беріп, етістіктерді бергеннен кейін араб тіліндегі ер тегі мен әйел тегіне, екілік түрге және көпше түрге қатысты орын алатын өзгерістерді мысалмен түсіндірген. Бұл да араб және түркі тілдерін салғастыра зерттеуде ескерілетін мәселе деп есептейміз. 31-бетте жахд (өткен шақта тұрған етістікті теріске шығару) бабына тоқталған. Әл-Баруди оны «өткендегі жоқтықты баяндау» (өткендегі жоқтықны баян) деп берген. Бұл жерде 20 етістікті үш тілде берген. 32-беттегі «Нәфи» бабында 20 етістікті үш тілде көрсетіп, оны түркі тілінде «келешекгі фиғлларны инкар» (келер шақтағы етістікті теріске шығару) деп атаған. 33-бетте «Исм әл-фағил» бабына тоқталып, 20 сөзді үш тілде береді. Түркі тілінде «Исм әл-фағилді» «Қылушы исми» (Негізгі есімше) деп атаған. Парсы тіліндегі үйренуші мен үйретуші бірдей жазылып кеткен. Алайда үйретуші آموزنده емес آموزگار болу керек еді. Бұны қателіктен қарағанда, мән берілмей қалған ағаттық деп санауға болады. Етістіктерді бергеннен кейін араб тіліндегі әйел тегінің соңына тамарбутаның қосылатындығын, екілік түрде әлиф пен нунның қосылатынын, ер тегінің көпше түріне уау мен нунның, көпше түрдегі әйел тегіне әлиф-і пен тә-сінің қосылатынын жазған. 34-бетте «Исм әл-мафғул» (ырықсыз есімше) бабына тоқталады. Ол жерде де жиырма сөзді үш тілде береді. Әл-Баруди «Исм әл-мафғулді» түркі тілінде «Қылунымыш исми» (ырықсыз есімше) деп атаған. Түркі тілінде көрілміш, қойылмыш, татылмыш (дәмге қатысты), алданмыш деп берген.

Бұл бапта да етістіктерді бергеннен кейін «Исм әл-фағил» бабындағы секілді араб тіліне тән ерекшеліктерге тоқталады. Ол да «Исм әл-фағил» бабындағы секілді өзгереді. 35-бетте «Исм әл-әлә» бабына тоқталып, түркі тілінде «құрал исми» деп аталады. Бұл жерде 15 сөзді үш тілде берген. Егер араб тілінде құрал атауларын жасаудың грамматикалық бір формасы (уазн) болса, түркі және парсы тілінде ондай уазн кездеспейді. 36-бетте «Исм әз-зарф» бабында әл-Баруди оны түркі тіліне тікелей аударма жасап, «орын уа заман исми» деп атаған. Бұл бапта 7 сөзді үш тілде берген. Араб тілінде исм әз-зарфты жасаудың да грамматикалық бір формасы (уазн) болса, түркі және парсы тілінде ондай уазн кездеспейді. 37-бетте «Исм әт-тафдил» (салыстырмалы шырай) бабына тоқталады. Оны түркі тілінде «Бир ишдеартығырағының намы» (бір істе артығырағының есімі) деп атайды. Бұл бапта 22 сөзді үш тілде береді. Түркі тілдеріне бұл грамматикалық категория -рак, -рек жұрнағы арқылы жасалады. Ал араб тілінде أفعال уазынымен жасалса, парсы тілінде сөздің соңына تر (-тәр) қосымшасы арқылы жасалады.

Одан кейін әл-Баруди «Кинаят» бабына тоқталады. Сөз басында ол араб тілінде киная жасалғанда ер кісі, әйел кісі, бір кісі, екі кісі, одан көп үшін әртүрлі жасалатын болса, парсы мен түркі тілдерінде сөздер ер мен әйел тегі болып бөлінбейтіндігін, сондай-ақ екілік түр мен көпше түрде де айырмашылық болмайтынын айтып, үш тілді бір-бірімен салғастыра түсіндіріп кетеді. Ол бұл жерде «киная» сөзін «дамир» (есімдік) сөзінің орнына қолданған. Дамирлерді араб тіліндегі жіктелуіне қарай үшінші жақтан бастап, екінші және бірінші жаққа тоқталған. Дамирлерді жекеше, екілік және көпше түрде ретімен жазған. Алдымен дамир мунфасилге (жеке жазылатын) рафғ халінде тұратын дамирлерге, одан кейін насб халінде тұратын дамирлерге тоқталған. Оларды музаккар (ер тегі) және муэннас (әйел тегі) деп екіге бөліп қарастырған. 39-40 беттерде араб тіліндегі харф (көмекші сөздер) сөз табына 50 сөзді келтірген. Бұл жерде сұраулық шылаулары да, көсемше жалғаулары да (исм әл-маусул) да қамтылған.

Түркі тілі мен араб және парсы тілдерін салыстыра зерттеулер жүргізу М.Қашқари, Әбу Хайян әл-Андалуси сынды орта ғасырлық лингвист ғалымдармен қатар түркі тілдерін зерттеген Батыс пен Ресей ғалымдарының еңбектерінде де кездеседі. Ол туралы академик В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде кездесетін араб, парсы сөздерінің терминденуін зерттеген С.Құлманов пен Г.Бүркітбайдың мақаласынан да оқуға болады [12].

Қорытынды

Қорытынды сөз ретінде Ғалымжан әл-Барудидің «Үш тіл» атты еңбегін зерттей келе, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында түркі тіл білімінде лингвистикалық еңбектердің болғандығына, түркі тіл білімінде салғастырмалы зерттеулер жасалғандығына көзіміз жетті. Автордың бұл еңбегі шет тілін салғастырмалы талдау жасай отыра, жеңілден ауырға қарай сатылай үйрететін оқулық әрі тақырыптық сөздік деп тұжырым жасай аламыз. Ғалымжан әл-Баруди өзі өмір сүрген ғасыр мен ортада жиі кездесетін, шет тілін үйренуде күнделікті қолданыста бар сөздерді таңдаған. Бұл еңбекте қазір қазақ тіл білімінде қолданыста жоқ, бірнеше лингвистикалық терминдерді де кездестіруге болады. Ол да қазақ тіл білімінің тарихын зерттеуде назар аударылуы тиіс мәліметтер саналады. Бұл шет тілдерін үйретуде оқулық мақсатында жазылған еңбек болғанымен, түркі тіл білімі туралы көптеген мәлімет беретін еңбек екендігін айта аламыз. Орхан-Енесей жазбаларынан бастау алып, М.Қашғари және басқа да орта ғасырлық түркі тіліндегі жазбалармен жалғасқан бүгінгі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің жүріп өткен жолын, қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуде де басшылыққа алынатын еңбек деп санаймыз. Сондықтан бұл кітапты түркі тілдерін зерттеуде басшылыққа алатын еңбектердің қатарына қосылуға лайықты деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ғалымжан әл-Баруди. Луғат сәләс. Се забон. Уч тил. – Қазан: Типография Б.Л. Домбровского, 1902. – 40 б.

[2] Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение – Список персоналий // Медина Издательский дом. <https://idmedina.ru/books/regions/?5841> 1510.2024

[3] Қыдырбаев Қ.А. Қазақ онимдерін араб тіліне транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері: 6D020900 – Шығыстану мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2012. – 176 б.

[4] Мула Али әл-Қари. Шарх мухтасар әл-Уиқая. (Мухатсар әл-Уиқая еңбегінің түсіндірмесі). II бөлім. – Қазан: Императорлық университеттің типо-литографиясы (Казань: Типо-литография Императорского университета), 1317/1902. – 510 б.

[5] Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. 2-том. – 528 б.

[6] أبو حيان الأندلسي. كتاب الإدراك للسان الأتراك. مصر: مطبعة عامرة، سنة ٩٠٣١. ص: ٣١٢.

[7] محمود بن الحسين الكاشغري. كتاب ديوان لغات الترك. İstanbul: Millet Kütüphanesi. Mikrofilm arşivi. № 153.

[8] المعجم الوسيط. استانبول: دار الدعوة. ٩٨٩١. ص: ٧٦٠١

[9] Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.

[10] Халел Досмұхаметұлы. Диуал луғат эт-турк. // «Шолпан» журналы. – Ташкент, 1923. – №6-8. – Б.19-29

[١١] عبد الله بن يوسف الجديع العنزي. المنهاج المختصر في علمي النحو والصرف. الناشر: مؤسسة الريان للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان. الطبعة: الثالثة، ٨٢٤١ هـ - ٧٠٠٢ م. ص: ٨٨١

[12] Құлманов С., Бүркітбай Г. В.В. Радлов сөздігінің лексикалық құрамы: араб, парсы кірме сөздері және олардың қазіргі кездегі терминдену үдерісі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2024. – №1 (72). – Б.174-191.

REFERENCES

[1] Ğalymjan al-Barudi. Luğat salas. Se zaban. Uç til [Three language]. – Qazan: Tipografia B.L. Dombrovskago, 1902. – 40 p. [in Turk.]

[2] “Ishanizm kak sufijskaya traditsiya Sredney Volgi v XX veke: formy, smysly, znachenie – Spisok personali [“Ishanism as a Sufi Tradition of the Middle Volga in the 20th Century: Forms, Meanings, Significance – List of Figures”] // Medina Izdatelskiy dom. <https://idmedina.ru/books/regions/?5841> 15.10.2024 [in Rus.]

[3] Qydyrbaev Q.A.. Qazaq onimderin arab tiline transliteratsialaudyn ğilymi-teorinalyq negizderi [Scientific and theoretical basis of transliteration of Kazakh onyms into Arabic]: 6D020900 – Şygystanu mamandyǵı boıynşa filosofıa doktori (PhD) ğilymi darjeşin alu üşin daryındalǵan dissertaşıa. – Almaty, 2012. – 176 b. [in Kaz.]

[4] Mula Ali al-Qari. Şarh muhtasar al-Uiqara [Commentary on the summary of al-Uiqara]. Vol. II. – Qazan: İmperiatorlyq universitetin tipo-litografiasy, 1317/1902. – 510 p. [in Arabic]

[5] Abai shigarmalarining akademyaliq toliq jinagi (2020) [Complete Works of Abai]. – Almaty: “Jazushy” baspasi. Volume 2. – 528. [in Kaz.]

[6] Abū Hayyān al-Andalusi. Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk [The Book of Perception of the Turkish Language]. – Mişr: Maṭba‘a ‘Āmira, 1309. – 213 p. [in Arabic]

[7] Maḥmūd bin al-Ḥusayn al-Kāshghari. Kitāb Divān Luġāt al-Turk [Book of the Divan of Turkic Languages]. Istanbul: Millet Kütüphanesi. Mikrūfilm arşivi. № 153. [in Arabic and Turkic]

[8] al-Mu‘jam al-Wasiṭ [Intermediate Dictionary]. – Istanbūl: Dār al-Da‘wa, 1989. – 1067 s. [in Arabic]

[9] Qaliev Ğ. Til bilimi terminlerinin tusindirme sozdigi [Glossary of linguistic terms]. – Almaty: “Sozdik-Slovar,” 2005. – 440 b. [in Kaz.]

[10] Halel Dosmuhammeduli. Diwal luğat at-turk [Book of the Divan of Turkic Languages]. // “Şolpan” jurnalı. – Taşkent, 1923. – №6-8. – B. 19-29. [in Kaz.]

[11] ‘Abd Allāh bin Yūsuf al-Juday‘ al-‘Anazi. al-Minhāj al-mukhtaşar fi ‘ilmay al-naḥw wa-ş-şarf [The Concise Curriculum in Grammar and Morphology]. Mu‘assasa al-Rayyan li-t-ṭibā‘a wa-n-nashr wa-t-tawzi‘, Bayrūt – Lubnān. al-Ṭab‘a: ath-thālitha, 1428 H - 2007 M. ş: 188. [in Arabic]

[12] Qulmanov S., Burkitbay G. V.V. Radlov sozdigining leksikalyq quramy: arab, parsy kirme sozdepi zhane olarding qazirgi kezdegi termindenu uderisi [The lexical composition of V.V. Radlov’s dictionary: Arabic and Persian loanwords and their current process of becoming terms] // Ablai Khan atyndaǵy QazKHQ zhane ATU Khabarshysy «Filologiya gylymdary» serıasy. – 2024. – № 1 (72). – B. 174–191. [in Kaz.]

ТРУД АЛЬ-БАРУДИ «ЛУГАТ САЛАС-СЕ ЗАБОН-УЧ ТИЛ» И ЕГО МЕСТО В ЯЗЫКОЗНАНИИ (ПО СПИСКУ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ РК)

*Мухитдинов Р.С.¹, Мустафаева А.А.², Шокай Е.К.³

*^{1,3} Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье предпринимается попытка рассмотреть труд Галымжана аль-Баруди (1857-1921) «Лугат саялс-Се забон-уч тил» («Три языка») как объект исследования сравнительного языкознания и тюркологии. Основная идея исследования заключается в определении и подтверждении того, что в конце XIX-начале XX века в тюркском мире уже проводились сравнительные исследования на материале трех языков. Практическая и научная значимость данного учебника-словаря выражается не только в сравнительном языкознании и тюркологии, но и при изучении исторической грамматики казахского языка. Однако данный труд, по сей день не стал объектом исследователей. Несмотря на небольшой размер этого труда, он имеет высокую историческую ценность. В данной статье представлена краткая информация об авторе данного учебника, версия, которого хранится в Фонде редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан. В статье уделяется внимание каждой главе, проводится анализ лексических единиц и грамматических категорий арабского, персидского и тюркского языков, также делается обзор по структуре и содержанию книги. Следовательно, кроме лексикографического материала, сравнительному и сопоставительному анализу подвергаются и грамматические правила трех языков. В учебнике сначала даются переводы слов, наиболее

часто используемых в повседневной жизни, далее правила грамматики с примерами арабском, персидском и тюркском языках. Лингвистические термины, использованные в учебнике, актуальны при изучении исторической грамматики казахского языка. Наряду с сопоставительным, сравнительным, диахроническим методами в исследовании используются также методы описания, обзора и перевода. В результате исследования определено то, что в XIX-начале XX века в наших регионах проводились сравнительные исследования в языкознании и лексикографии.

Ключевые слова: три языка, сравнительное языкознание, арабский, персидский, тюркский, казахский язык, историческая грамматика, лингвистический термин

AL-BARUDI'S WORK "LUGAT SALYAS-SE ZABON-UCH TIL" AND ITS PLACE IN LINGUISTICS (ACCORDING TO THE LIST OF THE NATIONAL LIBRARY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

*Mukhitdinov R.S.¹, Mustafayeva A.A.², Shokay Ye.K.³

*¹, ³Egyptian University of Islamic culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article focuses on the analysis of *Lugat Salas-Se Zabon-Uch Til* ("Three Languages") by Galyamzhan al-Barudi (1857–1921). The aim is to demonstrate that comparative linguistic studies were already being conducted within the Turkic world in the late 19th and early 20th centuries. Despite its brief length, this textbook holds substantial practical and scholarly value, not only for comparative linguistics and Turkology but also for the study of Kazakh historical grammar. The article provides a summary of the author's life and contributions and offers an analysis of the stamps and notations found on copies preserved in the Rare Books and Manuscripts Collection of the National Library of Kazakhstan. Each chapter of the textbook is reviewed, with an emphasis on its Arabic, Persian, and Turkic vocabulary, as well as its grammatical rules, which are presented as a basis for future comparative linguistic studies. In-depth grammatical comparisons of the three languages are provided. The author also includes Kazakh equivalents for linguistic terms, adding to the textbook's utility in Kazakh historical grammar studies. Employing comparative, contrastive, diachronic, descriptive, review, and translation methodologies, this study highlights the historical significance of the textbook in comparative linguistics, Turkology, and the study of Kazakh historical grammar. Findings reveal that comparative linguistic research was indeed present in our region by the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: three languages, comparative linguistics, Arabic, Persian, Turkic, Kazakh language, historical grammar, linguistic term

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 23.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Мухитдинов Рашид Сражович – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3910-8222>

Мустафаева Анар Абдикадиевна – PhD, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: rummana@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>

Шоқай Еркінбек Керімбекұлы – PhD, аға оқытушы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: jandabakty@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6585-0303>

Информация об авторах:

Мухитдинов Рашид Сражович – кандидат филологических наук, доцент, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3910-8222>

Мустафаева Анар Абдикадиевна – PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан, email: rummana@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>

Шоқай Еркінбек Керімбекулы – PhD, старший преподаватель, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: jandabakty@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6585-0303>

Information about the authors:

Mukhitdinov Rashid – Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor, Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Department of Islamic Studies, Kazakhstan, Almaty, email: mukhitdinov.rashid@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3910-8222>

Mustafayeva Anar – PhD, Assoc. Professor, al-Farabi Kazakh national university, Faculty of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan, email: rummana@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>

Shoqai Yerkinbek – PhD, Lecturer, Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Department of Islamic Studies, Kazakhstan, Almaty, email: jandabakty@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6585-0303>

УДК 81'27, 659.1

МРНТИ 06.77.75, 06.77.91

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.016>

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЕ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕКЛАМНЫХ СЛОГАНОВ АВТОМОБИЛЬНОЙ ИНДУСТРИИ В КАЗАХСТАНЕ

Нурбаева А.М.¹, *Байсыдык И.Б.,² Оспанов Е.Т.³

^{1, *2,3} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. В условиях глобализации и поликультурного взаимодействия рекламные слоганы выполняют не только информативную, но и когнитивную, экспрессивную и прагматическую функции, воздействуя на эмоциональное восприятие аудитории и формируя брендовые ассоциации. Актуальность работы обусловлена необходимостью изучения кросс-культурных и социолингвистических аспектов рекламной коммуникации в сфере автомобильного маркетинга в Казахстане.

Целью данной работы является выявление закономерностей языковой адаптации рекламных сообщений, стратегий кодового переключения, билингвальной адаптации и влияния языкового выбора на формирование имиджа бренда. Работа основана на комплексном междисциплинарном подходе, включающем лингвистический, социолингвистический и когнитивный анализ. Проведен дискурсивный и семантический анализ рекламных слоганов ведущих автомобильных брендов в Казахстане, таких как Toyota, Hyundai, Volkswagen, Mercedes-Benz, Audi и других. Определены ключевые языковые стратегии, включая использование метафор, аллюзий, гиперболизации, эпитетов и культурных кодов. Выявлены тенденции интеграции казахского, русского и английского языков в рекламных сообщениях, а также особенности адаптации слоганов с учетом национальной идентичности, социального контекста и психолингвистического восприятия потребителей. Исследование позволяет определить закономерности формирования рекламного дискурса автомобильных брендов, выявить влияние языковой идентичности на маркетинговую эффективность и предложить рекомендации по оптимизации рекламных стратегий в условиях многоязычного пространства. Исследование имеет теоретическую и практическую значимость для маркетологов, лингвистов и специалистов в области кросс-культурной коммуникации, поскольку способствует более глубокому пониманию механизмов языкового воздействия на потребительские установки и предпочтения.

Ключевые слова: рекламные слоганы, автомобильные бренды, кросс-культурная коммуникация, социоллингвистика, многоязычие, языковая адаптация, маркетинговые стратегии, дискурс

Введение

Язык в современном обществе выполняет не только коммуникативную, но и идентификационную функцию, являясь важным инструментом конструирования социальной, культурной и маркетинговой идентичности. В условиях глобализации и цифровизации рекламный дискурс приобретает особую значимость как ключевой канал взаимодействия между брендом и аудиторией. Согласно наблюдениям, рекламные тексты обладают когнитивной, прагматической и экспрессивной направленностью, формируя восприятие продукта, имидж бренда и поведенческие установки потребителей [1, 2].

В многоязычных сообществах реклама становится сложным лингвокультурным феноменом, в котором пересекаются языковые предпочтения, культурные коды и социальные нормы. Исследование таких явлений требует анализа лингвистических (структура, риторика, стилистика), когнитивных (восприятие, интерпретация), социокультурных (идентичность, традиции, символы) компонентов. Автомобильная индустрия как одна из наиболее конкурентных отраслей интенсивно использует рекламные коммуникации для продвижения продукции и формирования устойчивого брендинга. По данным исследователей, рекламные слоганы выступают как концентрированные речевые конструкции, транслирующие ценности компании и устанавливающие эмоциональный контакт с потребителем [3, 4]. Однако в условиях многоязычия, как показал Б.Сполски [5], процесс создания рекламных посланий усложняется необходимостью культурной и языковой адаптации к специфике целевой аудитории.

Казахстан, обладая уникальной языковой конфигурацией – казахский, русский и английский языки выполняют в обществе различные функции, – представляет собой продуктивную среду для анализа влияния многоязычия на рекламную коммуникацию. Как отмечают И. Пиллер [6] и Б. Шмитт [7], успешность маркетингового дискурса определяется степенью его культурной релевантности. В условиях Казахстана, где доминирует билингвальная (казахско-русская) среда с активным присутствием английского языка как маркера глобальности и инновационности, ключевым становится точный выбор языкового кода и прагматической стратегии воздействия.

Глобализация стимулирует унификацию маркетинговых подходов, особенно в сфере автомобильной рекламы, где транснациональные бренды – *Toyota*, *BMW*, *Mercedes-Benz* – применяют универсальные слоганы, ориентированные на глобальную аудиторию. Однако, как подчеркивают

И.Пиллер [2] и В.Коллер [8], в условиях культурного разнообразия такие стратегии нуждаются в адаптации. Для казахстанского медиаполя характерна локализация глобальных посланий через культурные образы, символы и метафоры, обладающие высокой степенью узнаваемости, например, архетип «темір тұлпар» (железный скакун), символизирующий надёжность, силу и преемственность.

Прагмалингвистический подход трактует рекламный слоган как речевой акт с перлокутивным потенциалом. По П. Грайсу [9], рекламные высказывания выполняют не только информативную, но и директивную функцию — они побуждают, внушают, формируют установки. Современные исследования подтверждают, что эмоциональная вовлечённость и когнитивная доступность достигаются через риторические приёмы, экспрессивную лексику, лаконичные структуры и культурные отсылки [7]. Важным остаётся и культурный код, описанный Г. Хофстеде [10] и Э. Холлом [11], где язык выступает инструментом репрезентации ценностей. Выбор языкового кода в рекламе становится актом символической коммуникации, интегрирующим бренд в локальное культурное пространство. В Казахстане это предполагает разработку рекламных посланий, учитывающих этнические и культурные особенности аудитории.

Несмотря на труды Н.Ж. Шаймерденовой [12], З.У. Чулаковой и Е.А. Журавлёвой [13], Ж.Т. Ермакбаевой [14], посвящённые вопросам билингвизма, языковой адаптации и культурной маркированности в рекламном дискурсе, именно кросс-культурные и социалингвистические аспекты слоганов автомобильной индустрии Казахстана до настоящего времени остаются недостаточно исследованными, что и определяет научную новизну и значимость настоящего исследования.

Цель исследования – осуществить комплексный междисциплинарный анализ кросс-культурных и социалингвистических аспектов рекламных слоганов автомобильных брендов, функционирующих в многоязычной среде Казахстана.

Задачи исследования:

1. Проанализировать лингвистические особенности рекламных слоганов в трёх языках.
2. Выявить механизмы языковой и культурной адаптации рекламных посланий.
3. Исследовать прагматические и семиотические стратегии воздействия на потребителя.
4. Провести кросс-культурный и социалингвистический анализ рекламных практик автомобильных брендов в Казахстане.

Таким образом, исследование опирается на междисциплинарный подход, объединяя инструментарий лингвистики, прагматики, социо-

лингвистики и маркетинга, что позволяет комплексно осмыслить функционирование рекламных слоганов как символических и прагматических единиц в поликультурной среде.

Описание материалов и методов

Эмпирическую основу исследования составили рекламные слоганы автомобильных брендов, представленных на казахстанском рынке в 2018–2024 гг. Материал включает локализованные кампании глобальных производителей (Toyota, BMW, Mercedes-Benz, Hyundai, Volkswagen и др.), адаптированные под многоязычное медиапространство страны. Источниками послужили официальные сайты компаний, цифровые и печатные СМИ, теле- и радиореклама, а также контент социальных сетей. В выборку вошли слоганы на казахском, русском и английском языках, что позволило проанализировать динамику языковой адаптации в контексте трилингвизма.

Анализ основан на междисциплинарном подходе, включающем лингвистические, социолингвистические, когнитивные и прагматические методы. Методологический инструментарий направлен на выявление структурных, семантических и прагматических особенностей слоганов, а также стратегий кодового переключения и билингвальной адаптации в условиях поликультурной среды.

Результаты и обсуждение

Рекламные слоганы автомобильных брендов представляют собой не только средство маркетинговой коммуникации, но и сложные языковые конструкции, отражающие разнообразные лингвистические стратегии. Их анализ позволяет выявить закономерности функционирования рекламного дискурса в многоязычном пространстве, определить ключевые когнитивные, прагматические и психолингвистические механизмы воздействия на потребителя. Лексико-семантический анализ позволяет выявить ключевые языковые стратегии, формирующие выразительность рекламных слоганов. Исследуются лексический состав, семантические особенности и стилистические приёмы (метафоры, эпитеты, аллюзии, окказионализмы), усиливающие эмоциональное воздействие и способствующие формированию устойчивых брендовых ассоциаций. Метод позволяет определить, какие языковые элементы наиболее эффективно функционируют в рекламном дискурсе и усиливают его маркетинговую результативность.

Метафоризация — один из базовых когнитивно-дискурсивных механизмов рекламной коммуникации, позволяет преобразовывать нейтральные характеристики продукта в концептуально нагруженные образы, вызывающие устойчивые эмоционально-ассоциативные реакции.

По принципу семантического переноса метафора переосмысляет объект рекламы через культурно значимые категории. Как отмечают Дж. Лакофф и М. Джонсон [15], метафора – не просто риторический приём, а ключевой инструмент концептуализации. В слоганах автомобильных брендов она выполняет не только экспрессивную, но и прагматическую функцию, усиливая идентификацию потребителя с брендом и его ценностями.

Анализ слоганов автомобильных брендов в Казахстане выявляет доминирование метафоры движения как символа свободы, прогресса и технологического развития. В слогане *Hyundai* – «Открывая новые горизонты» горизонт выступает метафорой перспективы. Сходные образы: *Toyota* – «Создавая завтра», *Audi* – «Будущее начинается здесь», *Volkswagen* – «Шаг в будущее», *Mazda* – «Искусство движения». Эти слоганы конструируют брендовый образ как ориентированный на инновации и развитие. Значительна роль метафор, связанных со скоростью и динамикой, особенно в рекламе спортивных и премиальных автомобилей. Концепты стремительности и мощности актуализируются в таких слоганах, как «*Jaguar* – Энергия в каждом мгновении», где автомобиль предстает источником неукротимой силы и постоянного импульса. Или: «*Porsche* – Скорость, которая завораживает», «*Bugatti* – Скорость, выходящая за рамки», «*Ferrari* – Мощность без границ», «*Lamborghini* – Энергия, которую невозможно укротить» «*BMW* – Эволюция скорости», «*Ford* – Мощность, рожденная для дороги». Во всех этих примерах идеи скорости, силы и динамики транслируются когнитивными метафорами с экспрессивной, вызывающими у адресата ассоциации с высоким уровнем адреналина и эмоциональным возбуждением, сопровождающим управление автомобилем.

Важную роль в рекламных слоганах играют образы, акцентирующие *надежность* и *безопасность*. Этот тип метафоризации особенно характерен для брендов, позиционирующих себя как гарантов устойчивости, контроля и комфорта. Так, в слогане «*Volvo* – For life» формируется представление о долговечности и исключительном уровне защиты. Сходные образы: «*Renault* – Ваш спутник на дороге», «*Chevrolet* – Ваш верный спутник», «*Toyota* – Абсолютная надежность», «*Mitsubishi* – Проверено временем и дорогами», «*Hyundai* – Забота на каждом километре», «*Ford* – Сила, которой можно доверять». Антропоморфные когнитивные метафоры, придают автомобилю черты надёжного партнёра или защитника. Такой подход усиливает эмоциональную идентификацию с брендом и транслирует ценности стабильности, предсказуемости и заботы.

Важную стратегию метафоризации представляет акцент на *статусность* и *превосходство*. Бренды используют метафоры элитарности, создавая образ эксклюзивного объекта, доступного лишь избранным. Так, в слогане «*Jaguar* – Don't dream it. Drive it!» автомобиль предстает

как материализованная мечта, символ недоступной роскоши. Подобная стратегия реализуется и в слоганах: «*Chrysler – Drive & Love*», «*Rolls-Royce – Легендарное качество*», «*Cadillac – Символ американской роскоши*», «*Maserati – Воплощение страсти*», «*Lexus – Совершенство в каждой детали*». Здесь эффект премиальности достигается за счёт номинативных конструкций и атрибутивной лексики («искусство», «воплощение», «совершенство», «легендарность»), усиливающих ощущение исключительности и культурной ценности бренда.

В современных условиях особое значение приобретают метафоры, связанные с экологичностью и устойчивым развитием. Интеграция этих концептов в рекламные послания отражает глобальные тренды, ориентированные на ответственное потребление и переход к альтернативным источникам энергии. Так, в слогане «*Tesla – Ускоряя будущее*» акцент делается не только на динамике движения, но и на технологическом прогрессе. Концепт «ускорения» здесь многозначен: он одновременно указывает на высокую скорость автомобиля и символизирует продвижение к инновационным решениям в области транспорта. Схожие смысловые стратегии реализуются в слоганах: «*Toyota – Гибридные технологии для лучшего будущего*», «*BMW – Энергия инноваций*», «*Hyundai – Экологичное движение*», «*Nissan – Интеллектуальная мобильность*», «*Volvo – Будущее без выбросов*». Во всех этих примерах экологическая тематика передаётся через когнитивные метафоры, ассоциирующие автомобиль с энергией, прогрессом, экологической ответственностью и будущим. Рекламное сообщение в данном случае не просто информирует о характеристиках продукта, а конструирует образ транспортного средства как символа глобальных перемен, активируя у аудитории установки на устойчивое развитие и новую модель потребления.

Анализ казахстанских слоганов автомобильных брендов позволяет выявить ключевые стратегии метафоризации, формирующие устойчивые когнитивные модели восприятия. Доминирующими выступают концепты *движения, прогресса, скорости, надёжности, статуса и экологичности*. Метафоры усиливают запоминаемость слоганов и эмоциональный отклик, а адаптация к культурно-языковому контексту обеспечивает эффективность коммуникации с целевой аудиторией. Метафоризация в рекламных сообщениях часто сочетается с гиперболизацией, усиливающей когнитивное и эмоциональное воздействие. Преувеличение характеристик автомобиля – скорости, мощности, надёжности или технологичности – позволяет сконструировать образ продукта, превосходящего обыденные ожидания. Особенно характерен этот приём для премиального сегмента, где фокус смещён на статус, исключительность и инновационное лидерство бренда.

Одной из наиболее выразительных форм гиперболизации в рекламных слоганах автомобильных брендов выступает акцент на безграничной мощности и скорости. Подобная риторическая стратегия не просто подчёркивает технические характеристики, но и создает эффект трансцендентного превосходства, выходящего за пределы физически возможного. Так, в слогане «*Ferrari – Шексіз күш*» (*Ferrari – бесконечная мощь*) автомобиль представлен как источник неукротимой силы, не знающей границ. Схожая установка реализуется в слогане «*Bugatti – шекараны бұзу*» (*Bugatti – разрушая границы*), где автомобиль метафорически символизирует абсолютную свободу, преодолевающую любые ограничения. В слогане «*Lamborghini – Устремленный в будущее*» автомобиль предстает как технологически совершенный объект, опережающий своё время.

Такие приёмы особенно характерны для рекламы спортивных и люксовых моделей, где ключевым является не только акцент на динамике, но и формирование образа недостижимости и элитарности. Слоганы «*Ferrari – Мощь без границ*», «*Bugatti – Скорость, выходящая за рамки*», «*McLaren – Высшая форма скорости*», «*Porsche – Страсть, скорость, мощь*» не только апеллируют к характеристикам движения, но и создают имидж абсолютного превосходства. Здесь гиперболизация достигается за счёт использования экспрессивных языковых конструкций, формирующих у потребителя представление о том, что эти автомобили не просто быстрые или мощные, а воплощают в себе идеальные параметры движения, недоступные для конкурентов.

Ещё одним вектором гиперболизации в рекламных слоганах является акцент на технологическом и инновационном превосходстве бренда. Так, «*Tesla – Абсолютная революция в технологиях*» позиционирует марку не просто как производителя автомобилей, а как драйвера глобальных технологических изменений. Сходный приём используется в слоганах премиальных брендов: «*BMW – Непревзойденная элегантность*», «*Lexus – Мощь и комфорт в гармонии*», «*Chrysler – Американская легенда*», «*Aston Martin – Элегантность без компромиссов*». Во всех случаях гиперболизация опирается на максимально усиленные оценочные характеристики и экспрессивные языковые конструкции, формирующие у потребителя представление об исключительности и недостижимости бренда в сравнении с конкурентами.

Особое значение гиперболизация приобретает в формировании доверия к бренду, особенно в рекламе, акцентирующей безопасность и надёжность. Слоганы «*Volvo – Безопасность, проверенная временем*», «*Toyota – Абсолютная надёжность*», «*Mitsubishi – Проверено временем и дорогами*» создают образ автомобилей как эталонов надёжности, не вызывающих сомнений. Эффект усиливается за счёт использования абсолютных форм

прилагательных, подчеркивающих исключительность характеристик. Другим распространённым направлением гиперболизации является эстетизация автомобиля, его ассоциация с искусством и совершенством формы. Данный приём особенно характерен для премиум-сегмента, стремящегося подчеркнуть не только техническое, но и художественное превосходство своей продукции. В слоганах «*Rolls-Royce – Совершенство в движении*», «*Bentley – Искусство в движении*», «*Maserati – Воплощение страсти*» автомобиль представляется как объект восхищения и роскоши, предназначенный для избранных. Здесь гиперболизация формирует образ бренда как символа эстетической исключительности и статуса.

Таким образом, гиперболизация в слоганах автомобильных брендов выполняет важнейшие функции: акцентирует превосходство продукта, усиливает эмоциональный отклик и формирует у потребителя чувство принадлежности к миру исключительности. Это позволяет брендам эффективно позиционировать себя в конкурентной среде, ассоциируясь с мощностью, скоростью, инновационностью и престижем.

Важную роль в рекламных слоганах играют эпитеты, усиливающие эмоциональное и экспрессивное воздействие на потребителя. Они не только подчёркивают ключевые качества продукта, но и формируют запоминаемый образ бренда, закрепляя устойчивые ассоциации. Эпитеты часто акцентируют уникальность, стиль и статус, создавая представление об автомобиле как об исключительном явлении. Одно из ключевых направлений – подчеркивание премиальности и роскоши. В слогане «*BMW – Непревзойденная элегантность*» эпитет «*непревзойденная*» создаёт образ идеала, усиливая восприятие бренда как эталона стиля и инженерного совершенства. В «*Audi – идеальный баланс*» эпитет «*идеальный*» подчёркивает гармонию между технологией, мощностью и дизайном. Эпитеты также подчеркивают надёжность. Так, в «*Subaru – Проверено дорогами и временем*» слово «*проверено*» формирует ощущение устойчивости и надёжности. Подобные смыслы передают слоганы: «*Toyota – Инновации, которым доверяют*», «*Chevrolet – Традиции качества*», «*Land Rover – Технологии, рожденные для приключений*».

Элементы роскоши и статусности выражаются через эпитеты в слоганах: «*Mercedes-Benz – Роскошь, в которой живешь*», «*Rolls-Royce – Чистое совершенство*», «*Cadillac – Высшая степень комфорта*», «*Lexus – Комфорт, который вдохновляет*», «*Porsche – Абсолютное удовольствие от вождения*». Эпитеты здесь акцентируют не утилитарные качества, а эмоциональную и эстетическую ценность. В слоганах спортивных и внедорожных моделей эпитеты усиливают восприятие мощности и динамики. Например, «*Volkswagen – Мощность, динамика, стиль*», «*Mazda – Скорость, эмоция, надёжность*», «*Jaguar – Бескомпромиссная динамика*»,

«*Ferrari – Чистая скорость*», «*McLaren – Совершенство в движении*». Они создают яркий образ автомобиля как источника драйва и наслаждения.

Таким образом, эпитеты в автомобильной рекламе усиливают эмоциональный отклик, подчёркивают ключевые ценности бренда – от надёжности до эксклюзивности – и способствуют формированию выразительных и убедительных слоганов.

Помимо эпитетов, важную роль в рекламных слоганах играют аллюзии, формирующие культурные и исторические ассоциации. Этот приём позволяет связать бренд с идеями прогресса, наследия и выдающихся достижений человечества, усиливая его позиционирование и ценностный образ. Аллюзии на научные открытия и инновации подчёркивают престиж бренда. В «*Tesla – Создавая энергию завтрашнего дня*» используется отсылка к *Николе Тесле*, символу технологических прорывов, что формирует восприятие марки как лидера в сфере электромобилей. Слоган «*Audi – Эволюция совершенства*» отсылает к идее непрерывного прогресса и технического развития. Аллюзии также конструируют образ автомобиля как средства освоения новых пространств. В слогане «*Jeep – Покоряй новые горизонты*» прослеживается отсылка к первооткрывательству и свободе передвижения. Сходные смыслы содержат «*Land Rover – Путь без границ*» и «*Ford – Наследие великих побед*», где бренд ассоциируется с преодолением и приключением. Для премиальных брендов актуальны аллюзии на традиции и историческое наследие. В «*Rolls-Royce – Легендарное качество*» акцент делается на эксклюзивности и долговечности. Похожая стратегия реализуется в слоганах «*Bentley – Мастерство и традиции*», «*Cadillac – Символ американской роскоши*», «*Lamborghini – Икона мощи*», где подчеркиваются статус, элитарность и приверженность традициям. Аллюзии на автоспорт актуальны для люксовых брендов. В «*McLaren – Дух гонок*» отражается связь с историей автогонок и технологическим превосходством.

Таким образом, аллюзии усиливают культурную насыщенность рекламных сообщений, формируют образ бренда как носителя наследия, прогресса и статуса, повышают эмоциональное вовлечение и запоминаемость слоганов, способствуя дифференциации брендов на конкурентном рынке.

Значимым инструментом воздействия на аудиторию выступает, наряду с семантическим наполнением, фонетическая организация рекламных слоганов, оказывая влияние на их запоминаемость, эмоциональное восприятие и когнитивную обработку. Звуковая структура слогана, включая ритм, аллитерацию, ассонанс и рифму, способствует формированию устойчивых ассоциаций с брендом, усиливая его позиционирование на рынке. Одним из распространённых приёмов является повтор ключевых лексических элементов, способствующий усилению ритмики и смысловой

выразительности. Так, в казахоязычном слогане «*Жаңа Kia – жаңа идеялар*» («Новый Kia – новые идеи») двукратное использование слова «*жаңа*» не только акцентирует внимание на категории новизны, но и обеспечивает ритмическую симметрию. Сходный приём реализуется в слогане «*Toyota – Дорога будет легче с Toyota*», где репетиция наименования бренда способствует усилению его узнаваемости и эмоциональной близости к потребителю.

Важную роль в формировании благозвучной и запоминающейся звуковой формы играют аллитерация и ассонанс. Например, в немецкоязычном слогане «*Volkswagen – Vorsprung durch Technik*» доминируют согласные звуки [v] и [t], что придаёт высказыванию ритмическую чёткость и энергичность. В англоязычных слоганах «*Mazda – Motion that moves you*», «*Ford – Feel the difference*», «*Lexus – Experience Amazing*» и «*Audi – Vorsprung durch Technik*» использование повторяющихся гласных и согласных звуков обеспечивает фонетическую цельность и эмоциональную насыщенность, соотносимую с премиальным имиджем данных марок. Не менее значимой является ритмическая структура слогана, предполагающая краткость, лаконичность и чёткое распределение ударений. Так, в слогане «*BMW – Sheer Driving Pleasure*» трёхкомпонентная структура с равномерным ударением создаёт эффект завершенности и динамики, что повышает его воспринимаемость и ассоциативную силу. Схожие принципы реализуются в слоганах «*Jaguar – The Art of Performance*», «*Hyundai – New Thinking. New Possibilities*», где ритмическая организация поддерживает концептуальную целостность бренда.

Дополнительное воздействие оказывает рифма, способствующая формированию благозвучия и усилению эстетического восприятия текста. В казахстанском рекламном слогане «*Жаңа Skoda – жаңа стандарт*» внутренняя рифма создаёт эффект музыкальности и лингвистической завершенности. Аналогичный приём наблюдается в англоязычных слоганах «*Nissan – Innovation that excites*», «*Toyota – Moving Forward*», где фонетическая согласованность усиливает коммуникативную эффективность рекламного высказывания.

Таким образом, фонетическая структура рекламных слоганов автомобильных брендов представляет собой неотъемлемую часть их риторического и прагматического потенциала. Приёмы звукописи способствуют не только повышению запоминаемости и эмоционального воздействия, но и усилению семиотической функции слогана как носителя ключевых ценностей бренда. Звуковая форма, действуя в синергии с семантикой, существенно расширяет возможности вербального воздействия на целевую аудиторию и укрепляет позиции бренда в условиях высокой конкуренции.

В условиях многоязычия казахстанского социолингвистического пространства рекламная коммуникация требует учёта не только языковых, но и культурных факторов. Распространённый билингвизм обуславливает стратегический выбор между казахским и русским языками с учётом возрастных, региональных и социокультурных характеристик аудитории, а также позиционирования бренда. Как подчёркивает П. Грайс [9], эффективность рекламы определяется её соответствием культурным ожиданиям адресата, особенно в полиязычной среде, где язык маркирует социальную и этническую идентичность.

Казахский язык в слоганах выполняет не только информационную, но и идентификационно-эмоциональную функцию, способствуя укреплению национальной лояльности и культурной аффилиации. Это особенно выражено в слоганах, адресованных регионам с преобладанием казахоязычного населения: «*Toyota – Сенімді серігің*» («твой надёжный спутник»), «*Renault – Жолыңыздың серігі*» («ваш спутник на пути»), «*JAC Motors – Жақсы таңдау, жақсы көлік*» («хороший выбор, хороший автомобиль»), «*Hyundai – Жаңа мүмкіндіктер*» («новые возможности»). Концепты надёжности, перспективности и локального доверия здесь доминируют и репрезентируют базовые установки казахстанского менталитета. Значимым инструментом в многоязычной адаптации слоганов становится семантическая трансформация, когда исходное значение рекламного девиза модифицируется с учётом локальной символики. Так, англоязычный слоган «*Toyota – Let's go places*», апеллирующий к динамике и приключениям, в казахской адаптации представлен как «*Toyota – Жолың ашық болсын*» («пусть твой путь будет легким»), встраивая в рекламное сообщение традиционную формулу благопожелания и культурной поддержки.

Русский язык сохраняет статус ключевого канала массовой коммуникации, особенно в урбанистических центрах, где преобладают прагматичные, рационально ориентированные потребители. Соответственно, слоганы на русском языке часто фокусируются на технологических, эксплуатационных и потребительских характеристиках продукта: «*Volkswagen – Надежность, проверенная временем*», «*Chevrolet – Технологии, которым можно доверять*», «*Ford – Прочность в каждой детали*», «*Nissan – Динамика на каждый день*». Данные формулы акцентируют устойчивость, доверие и надёжность, выстраивая ассоциации с традицией и функциональной стабильностью. Отдельного внимания заслуживает использование императивных конструкций в русском языке, направленных на активацию поведенческого отклика: «*Toyota – Управляй своей дорогой*», «*Hyundai – Выбери свой путь*», «*Renault – Полюби дороги*». Эти высказывания репрезентируют модель рекламной стратегии,

в которой автомобиль ассоциируется с автономией, свободой выбора и индивидуальной субъектностью потребителя.

Использование *английского языка* в рекламных слоганах обусловлено стремлением к формированию премиального имиджа и глобальной узнаваемости бренда. В общественном сознании английский язык связан с инновациями, технологическим лидерством и эмоциональной вовлечённостью. Слоганы «*Tesla – Accelerating the Future*», «*Audi – Future is an Attitude*», «*BMW – Sheer Driving Pleasure*» демонстрируют ориентацию на прогресс, эмоциональную насыщенность и исключительность, что особенно эффективно в контексте брендов, ориентированных на высокие стандарты и глобальные рынки.

Таким образом, в многоязычной среде рекламные стратегии автомобильных брендов формируются с учётом языковых предпочтений и культурных коннотаций, где казахский язык апеллирует к идентичности и традициям, русский – к рациональности и функциональности, а английский – к инновациям и престижу. Это позволяет брендам осуществлять гибкую сегментацию аудитории и усиливать эффективность маркетинговой коммуникации.

Для казахстанского рынка международные автомобильные бренды нередко применяют гибридные стратегии, сочетая английский язык с локализованными переводами. Так, слоган «*Chevrolet – Find New Roads*» адаптирован как «*Chevrolet – Жаңа жолдарды аш*» («Открывай новые дороги»), а «*Ford – Go Further*» – как «*Ford – Әрқашан алға*» («Всегда вперёд»). Англоязычная версия сохраняет глобальный имидж бренда, тогда как локализованный перевод усиливает связь с национальным контекстом. Одним из эффективных приёмов в условиях многоязычия является *кодированное переключение*, позволяющее брендам обращаться к разным сегментам аудитории. В автомобильной рекламе оно способствует балансу между глобальной идентичностью и локальной релевантностью. Например, в рекламной кампании Kia используется слоган «*Kia – Movement that inspires*», адаптированный как «*Жаңа Kia – жаңа идеялар*» («Новый Kia – новые идеи»). Подобный приём прослеживается в слоганах «*Hyundai – Drive your way / Жаңа жолыңыз*», «*Toyota – Beyond Boundaries / Шексіз мүмкіндіктер*», где англоязычная часть подчёркивает международный статус, а казахский язык усиливает культурную близость. Кодовое переключение также выполняет *ассоциативную функцию*: дублирование ключевых понятий на двух языках усиливает их восприятие. Например, слоган «*BMW – Sheer Driving Pleasure*» переводится как «*Нағыз жүргізу ләззаты*» («Истинное удовольствие от вождения»), а «*Mercedes-Benz – The Best or Nothing*» – как «*Mercedes-Benz – Ең үздігі немесе ештеңе*» («Лучшее или ничего»). Такое смысловое дублирование повышает запоминаемость и эмоциональный отклик.

В заключение следует отметить, что *оптимальная языковая стратегия* в казахстанском маркетинге требует гибкости и учёта языковых предпочтений целевой аудитории. Казахский язык формирует культурную идентичность и доверие, русский обеспечивает прагматичную и универсальную коммуникацию, а английский подчёркивает инновационность и глобальный статус бренда. Комбинирование этих стратегий через кодовое переключение позволяет создавать *многослойные рекламные послания*, адаптированные к условиям многоязычного общества.

Рекламные стратегии автомобильных брендов в Казахстане демонстрируют баланс между глобальными маркетинговыми подходами и локальными особенностями. В многоязычной среде, где пересекаются казахский, русский и английский языки, а также национальные культурные коды, бренды вынуждены адаптировать свои рекламные послания, сочетая элементы международного имиджа с локальными традициями. Особое значение в этом контексте приобретает концепт «*Темір тұлпар*» («железный скакун»), глубоко укоренённый в национальной культуре. Этот образ, уходящий корнями в кочевую традицию, символизирует силу, свободу, выносливость и надёжность, что делает его мощным инструментом маркетингового воздействия. Включение данного концепта в рекламные слоганы позволяет брендам не только подчеркнуть локальную идентичность, но и сформировать прочную эмоциональную связь с казахстанскими потребителями. Например, в слогане «*Nissan – Темір тұлпардың жаңа буыны*» («Новое поколение железных скакунов») соединяются традиционные культурные образы и современный технологический прогресс, формируя тесную связь между историческими ценностями и инновациями. В международных версиях таких сообщений эта отсылка заменяется более нейтральными формулировками, например: «*The next generation of driving experience*» («Новое поколение опыта вождения»).

Использование метафоры скакуна особенно актуально для брендов, ориентированных на внедорожники и автомобили премиального сегмента. Так, слоган «*Jeep – Темір тұлпардай мықты*» («Крепкий, как железный скакун») подчёркивает прочность и надёжность автомобиля, сопоставляя его с образом выносливого коня. В этом контексте концепт тұлпара переосмысливается и обретает современные черты, связанные с высокими технологиями, мощным двигателем и устойчивостью к различным дорожным условиям. Подобный подход демонстрирует и «*Land Rover – Жаңа кеңістіктерді аш*» («Открывай новые пространства»), перекликаясь с идеей освоения бескрайних степей и подчёркивая независимость и безграничные возможности владельца.

Одним из ключевых аспектов кросс-культурной адаптации является учёт национальной идентичности в рекламе. В казахстанских кампаниях

часто акцентируется близость автомобиля к традиционным ценностям. Например, в слогане «*Toyota – Жолдағы сенімді серігің*» («Надёжный спутник на дороге») используется концепт «*серік*» (спутник, попутчик), имеющий особое значение в казахской культуре. Этот мотив прослеживается и в слогане «*Renault – Жолыңыздың серігі*» («Renault – ваш спутник на пути»), который усиливает представление о надёжности и долгосрочном партнёрстве. В западных версиях подобных слоганов акцент чаще делается на инновациях и технологиях, например: «*Toyota – Moving Forward*» («Движение вперёд»). Такая разница в подходах объясняется различиями в менталитете: для западной аудитории важнее технологическое превосходство, тогда как в Казахстане автомобиль воспринимается не только как функциональное средство передвижения, но и как элемент стабильности и безопасности. Локализация рекламных сообщений проявляется и в адаптации глобальных концепций к культурным кодам. Например, слоган «*Hyundai – New Thinking. New Possibilities*» в Казахстане трансформируется в «*Hyundai – Жаңа мүмкіндіктер әлемі*» («Hyundai – мир новых возможностей»). Включение слова «*әлемі*» («мир») делает слоган более инклюзивным, усиливая ассоциации с бескрайними пространствами, что традиционно важно в казахском мировоззрении.

Не менее значимой является символика «*жол*» (дорога), которая в казахской культуре ассоциируется не только с физическим перемещением, но и с жизненным путём, преодолением трудностей и достижением целей. В этом контексте слоганы, использующие данную метафору, формируют у потребителя устойчивую ассоциацию автомобиля с надёжностью и прогрессом. Например, «*Renault – Жолыңыздың сенімді серігі*» («Renault – надёжный спутник на вашем пути») отражает не только технические характеристики автомобиля, но и его значение в жизни владельца. Схожие элементы присутствуют в слоганах «*Hyundai – жаңа көкжиектерге жол ашады*» («Hyundai – открывает новые горизонты») и «*Chevrolet – жаңа жол аш!*» («Chevrolet – открой новую дорогу!»), где акцент сделан на инновационность и возможности, предоставляемые автомобилем. Значимую роль в рекламных кампаниях играет и концепт «*таңдау*» (выбор), поскольку коллективистская культура Казахстана придаёт высокое значение общественному признанию. Включение этого элемента в слоганы позволяет брендам формировать ощущение правильного выбора, одобренного большинством. Так, слоган «*Chevrolet – халық таңдауы*» («Chevrolet – выбор народа») апеллирует к массовому признанию и авторитетности бренда. Аналогичный эффект достигается в слоганах «*Kia – таңдауың сенімді болсын*» («Kia – пусть твой выбор будет надёжным») и «*Volkswagen – таңдауың – қуат пен стиль*» («Твой выбор – мощь и стиль»), где подчёркиваются доверие и ключевые характеристики бренда.

Другим значимым направлением локализации слоганов является акцент на преемственность поколений и семейные ценности, играющие ключевую роль в казахстанской культуре. Автомобиль воспринимается не только как транспортное средство, но и как символ стабильности, заботы о близких и уверенности в будущем. Данный мотив прослеживается в слоганах «*Toyota – Әкең мінген, сен де мінесің*» («На Toyota ездил твой отец – и ты будешь ездить»), «*Mitsubishi – Отбасыңызға сенімді серік*» («Надежный спутник вашей семьи») и «*Hyundai – Балаларыңыз үшін қауіпсіз таңдау*» («Безопасный выбор для ваших детей»), подчеркивающих надёжность и семейную ориентированность брендов. Гибридные языковые стратегии, сочетающие казахский, русский и английский, становятся важным инструментом коммуникации в условиях многоязычия. Использование билингвальных конструкций позволяет интегрировать глобальные смыслы в локальный контекст. Так, в кампании «*Kia – жаңа идеялар*» («новые идеи») наблюдается сочетание казахского языка с англицизмами, как в слогане «*Kia – инновация мен динамика*» («инновации и динамика»), усиливающее эффект двуязычного позиционирования.

Международные примеры демонстрируют схожие механизмы, адаптированные к культурным кодам конкретных стран. В США и Европе образы автомобилей часто ассоциируются с дикими животными, например «*Ford Mustang*» или «*Jaguar – The Art of Performance*», акцентируя скорость и мощность. В Японии и Южной Корее преобладают технологические метафоры, как «*Toyota – Beyond Boundaries*» («За границами возможного»), фокусирующиеся на инновациях. В казахстанском контексте особую эффективность сохраняют образы, соотносящие автомобиль с кочевой традицией. Так, слоган «*Mitsubishi – Темір тұлпардай сенімді*» («Надежный, как железный скакун») отсылает к устойчивому культурному образу выносливого и верного спутника – тұлпара. Социолингвистические условия в Казахстане оказывают решающее влияние на восприятие слоганов. Переплетение казахского, русского и английского языков в общественном и коммерческом дискурсах обуславливает необходимость точного языкового выбора. Изучение этих процессов позволяет выявить, каким образом многоязычие способствует формированию эффективных рекламных стратегий и укреплению потребительской идентичности.

Выводы

Проведённое исследование позволило установить, что рекламные слоганы автомобильных брендов в условиях поликультурного и многоязычного пространства Казахстана представляют собой многослойную коммуникативную систему, в которой сочетаются когнитивные механизмы восприятия, прагматические стратегии воздействия и культурные

коды идентичности. Их эффективность определяется комплексным использованием риторических и стилистических средств, включая метафору, аллюзию, гиперболизацию, эпитеты, а также фонетические приёмы, активирующие когнитивные и эмоциональные реакции потребителей, способствующие запоминаемости и формированию устойчивой ассоциативной связи с брендом. В то же время кросс-культурный анализ показал, что успешность рекламного сообщения зависит от способности интегрировать универсальные маркетинговые смыслы с локальными культурными символами, такими как метафора темір тұлпар, которые усиливают культурную релевантность и эмоциональную глубину восприятия. Особое значение приобретает многоязычие и связанное с ним кодовое переключение, позволяющее обращаться к различным сегментам аудитории: английский язык транслирует инновационность и глобальный статус, казахский подчеркивает национальную идентичность и эмоциональную близость, русский обеспечивает прагматическую доступность и межэтническое посредничество. Социолингвистический анализ подтвердил, что восприятие слоганов различными социальными и этническими группами варьируется, что требует разработки сегментированных языковых стратегий. В этих условиях многоязычие следует рассматривать не как барьер, а как ресурс, расширяющий адресность рекламного дискурса и повышающий доверие к бренду, усиливающий его маркетинговую эффективность и обеспечивающий культурно адаптированное позиционирование в сознании аудитории.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Mooij M. de. Global Marketing and Advertising: Understanding Cultural Paradoxes / M. De Mooij. – 5th ed. – SAGE Publications, 2021. – 448 p.
- [2] Piller, I. Intercultural Communication: A Critical Introduction / I. Piller. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017. – 240 p.
- [3] Cook G. The Discourse of Advertising. 3rd ed. – London: Routledge, 2022. – 272 p.
- [4] Bhatia T.K. Advertising & Marketing in Rural India: Language, Culture, and Communication / T. K. Bhatia. 2nd ed. – New Delhi: Macmillan India, 2007. – 327 p.
- [5] Spolsky B. Rethinking Language Policy. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. – 240 p.
- [6] Piller I. Intercultural Communication: A Critical Introduction. 2nd ed. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. – 240 p.
- [7] Schmitt B. Experiential Marketing: How to Get Customers to Sense, Feel, Think, Act, and Relate to Your Company and Brands. 3rd ed. – New York: Free Press, 2023. – 320 p.

[8] Koller V. *Metaphor and Gender in Business Media Discourse*. – London: Palgrave Macmillan, 2023. – 256 p.

[9] Grice P. *Studies in the Way of Words*. – Harvard: Harvard University Press, 1975. – 384 p.

[10] Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. 2nd ed. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2022. – 596 p.

[11] Hall, E. T. *Beyond Culture*. – New York: Anchor Books, 2021. – 320 p.

[12] Шаймерденова Н.Ж. Языковая адаптация в условиях билингвизма: рекламный дискурс Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – №4(174). – С. 105–110.

[13] Чулакова З.У., Журавлева Е.А. Лингвистические аспекты формирования имен брендов в Казахстане // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2023. – Т. 71, № 4. – С. 182–191. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.018>

[14] Ермекбаева Ж.Т. Билингвизм и культурная маркированность в казахстанской рекламе // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. Серия филология. – 2020. – №3(132). – С. 84–89.

[15] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2022. – 256 p.

REFERENCES

[1] Mooij M. de. *Global Marketing and Advertising: Understanding Cultural Paradoxes*. 5th ed. – SAGE Publications, 2021. – 448 p.

[2] Piller I. *Intercultural Communication: A Critical Introduction*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017. – 240 p.

[3] Cook G. *The Discourse of Advertising*. 3rd ed. – London: Routledge, 2022. – 272 p.

[4] Bhatia T. K. *Advertising & Marketing in Rural India: Language, Culture, and Communication*. 2nd ed. – New Delhi: Macmillan India, 2007. – 327 p.

[5] Spolsky B. *Rethinking Language Policy*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. – 240 p.

[6] Piller I. *Intercultural Communication: A Critical Introduction*. 2nd ed. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. – 240 p.

[7] Schmitt B. *Experiential Marketing: How to Get Customers to Sense, Feel, Think, Act, and Relate to Your Company and Brands*. 3rd ed. – New York: Free Press, 2023. – 320 p.

[8] Koller V. *Metaphor and Gender in Business Media Discourse*. – London: Palgrave Macmillan, 2023. – 256 p.

[9] Grice P. *Studies in the Way of Words*. – Harvard: Harvard University Press, 1975. – 384 p.

[10] Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. 2nd ed. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2022. – 596 p.

[11] Hall E. T. Beyond Culture. – New York: Anchor Books, 2021. – 320 p.

[12] Shaimerdenova N.Zh. Iazykovaia adaptatsiia v usloviiakh bilingvizma: reklamnyi diskurs Kazakhstana [Language adaptation in the context of bilingualism: advertising discourse of Kazakhstan] // Vestnik KazNU. Seriiia filologicheskaiia. – 2019. – No 4 (174). – S. 105–110. [in Rus.]

[13] Chulakova Z.U., Zhuravleva, E.A. Lingvisticheskie aspekty formirovaniia imen brendov v Kazakhstane [Linguistic aspects of brand name formation in Kazakhstan] // Izvestiia KazUMOiMYA im. Ablai khana. Seriiia filologicheskii nauki. – 2023. – T. 71, № 4. – S. 182–191. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.018> [in Rus.]

[14] Ermekbaeva Zh.T. Bilingvizm i kul'turnaia markirovannost' v kazakhstanskoi reklame [Bilingualism and cultural markedness in Kazakhstani advertising] // Vestnik Evraziiskogo natsional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva. Seriiia filologiiia. – 2020. – No 3(132). – S. 84–89. [in Rus.]

[15] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2022. – 256 p.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АВТОМОБИЛЬ ИНДУСТРИЯСЫНДАҒЫ ЖАРНАМАЛЫҚ СЛОГАНДАРДЫҢ КРОСС-МӘДЕНИЕТТІК ЖӘНЕ СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Нурбаева А.М.¹, *Байсыдық И.Б.², Оспанов Е.Т.³

^{1, *2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Андатпа. Жаһандану және полимәдени өзара әрекеттестік жағдайында жарнамалық слогандар тек ақпараттық емес, сонымен қатар когнитивтік, экспрессивтік және прагматикалық функцияларды атқарып, аудиторияның эмоционалды қабылдауына ықпал етеді және брендтік ассоциацияларды қалыптастырады. Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы автомобильдік маркетинг саласында жарнамалық коммуникацияның кросс-мәдени және социолінгвистикалық қырларын зерделеудің қажеттілігімен айқындалады.

Бұл жұмыстың мақсаты – жарнамалық хабарламалардың тілдік бейімделу заңдылықтарын, кодтық ауысу стратегияларын, билингвалды бейімделуді және тілдік таңдау брендингтік имидждің қалыптасуына қалай әсер ететінін анықтау. Зерттеу кешенді пәнаралық тәсілге негізделіп, лингвистикалық, социолінгвистикалық және когнитивтік талдауды қамтиды. Қазақстандағы жетекші автомобиль брендтерінің (Toyota, Hyundai, Volkswagen, Mercedes-Benz, Audi және басқалары) жарнамалық

слогандарына дискурсивтік және семантикалық талдау жүргізілді. Негізгі тілдік стратегиялар айқындалды, олардың қатарында метафора, аллюзия, гиперболизация, эпитет және мәдени кодтар бар. Сондай-ақ жарнамалық хабарламаларда қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің интеграциялану үрдістері және ұлттық бірегейлік, әлеуметтік контекст пен тұтынушылардың психолингвистикалық қабылдауына сәйкес слогандарды бейімдеудің ерекшеліктері анықталды. Зерттеу автомобиль брендтерінің жарнамалық дискурсын қалыптастырудың заңдылықтарын айқындауға, тілдік бірегейліктің маркетингтік тиімділікке ықпалын анықтауға және көптілді ортада жарнамалық стратегияларды оңтайландыру бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Жұмыстың теориялық және практикалық маңызы маркетингтік, лингвисттер және кросс-мәдени коммуникация саласындағы мамандар үшін зор, себебі ол тілдік ықпал ету механизмдерінің тұтынушылық ұстанымдар мен талғамдарға әсерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Тірек сөздер: жарнамалық слогандар, автомобиль брендтері, кросс-мәдени коммуникация, социолінгвистика, көптілділік, тілдік бейімделу, маркетингтік стратегиялар, дискурс

CROSS-CULTURAL AND SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF ADVERTISING SLOGANS IN THE AUTOMOTIVE INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Nurbayeva A.M.¹, *Baisydyk I.B.², Ospanov Y.T.³

^{1, *2,3} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. In the context of globalization and multicultural interaction, advertising slogans perform not only informative but also cognitive, expressive, and pragmatic functions, influencing the emotional perception of the audience and shaping brand associations. The relevance of this study is determined by the necessity to examine cross-cultural and sociolinguistic aspects of advertising communication in the automotive marketing sphere in Kazakhstan.

The aim of the present work is to identify the patterns of linguistic adaptation of advertising messages, strategies of code-switching, bilingual adaptation, and the impact of language choice on the formation of brand image. The study is based on an integrated interdisciplinary approach that combines linguistic, sociolinguistic, and cognitive analysis. A discursive and semantic analysis of advertising slogans of leading automotive brands in Kazakhstan, such as Toyota, Hyundai, Volkswagen, Mercedes-Benz, Audi, and others, has been conducted. Key linguistic strategies have been identified, including the use of metaphors, allusions, hyperbolization, epithets, and cultural codes. The study has also revealed tendencies in the integration of Kazakh, Russian, and English languages

in advertising messages, as well as the specificities of slogan adaptation in relation to national identity, social context, and psycholinguistic perception of consumers. The research makes it possible to determine the regularities of the formation of the advertising discourse of automotive brands, to identify the influence of linguistic identity on marketing effectiveness, and to propose recommendations for optimizing advertising strategies in a multilingual environment. The study has both theoretical and practical significance for marketers, linguists, and specialists in the field of cross-cultural communication, as it contributes to a deeper understanding of the mechanisms of linguistic influence on consumer attitudes and preferences.

Keywords: advertising slogans, automotive brands, cross-cultural communication, sociolinguistics, multilingualism, linguistic adaptation, marketing strategies

*Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 15.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Информация об авторах:

Нурбаева Аида Мухтаровна – доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Байсыдық Индира Болатбекқызы – доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Оспанов Едилбай Тулебаевич – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Авторлар туралы мәлімет:

Нурбаева Аида Мухтарқызы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Байсыдық Индира Болатбекқызы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Оспанов Еділбай Тулебаевич – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Information about the authors:

Nurbayeva Aida Mukhtarovna – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Baisydyk Indira Bolatbekkyzy – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Ospanov Yedilbay Tulebaevich – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

ӘОЖ 82-91

ҒТАХР 16.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.017>

АТТИЛА ЗАМАНЫНДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР, АҢЫЗДАР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

* Нұрғалиева Ү.Н.¹, Дәрібаев С.Д.²

*^{1,2} әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада түркі халқының ата-тегі саналатын ғұн тайпасының ұлы көсемі Аттила өмір сүрген тұста кездескен қазақ дүниетанымына күні бүгінге дейін сақталып келген салт-дәстүрлер, жоралғылар, ойындар, сенім мен ауыз әдебиеті жан-жақты қарастырылады. Сондай-ақ, көне рим әдебиетімен қоса, қазақтың әдеби мұраларын тарихи-генетикалық әдебиеттану ғылымы мен ауыз әдебиеті негізінде байланыстырылады.

Мақаланың мақсаты мен бағыты – қазақ халқының кейбір сөздер, сөз тіркестер мен салт-дәстүрлердің шығу тарихын зерттеу арқылы негізімізді табу, тану. Гендік тұрғыда қанымызға сіңген болмыс пен әдет ғұрыптардың мәні ашылады. Қазақ мәдениеті тек 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін пайда болды деген Кеңестік стереотиптерді жоққа шығарып, құлдық санадан арылып, болашақты қалыптастыру – болашақ ұрпаққа жасалған инвестиция. Себебі өткенді түсінбей, түйін шығармай алға қарай даму болмақ емес. Біздің әдеби мұрамыз жаңа көзқарастағы зерттелуді қажет етеді.

Отаршылдық езгі, автолитарлы саясат қазақ болмысы мен шынайы бейнесінің эволюциясын тежеп, рухани дағдарысқа алып келді. Осының салдарынан, бағзы заманнан келе жатқан этногенетикалық тектілігінен, мәдениетінен айырылып қала жаздады. Сондықтан бұл зерттеудің басты идеясы - ұлы дала өркениеті мен әдебиетінің бастау көзі ежелгі сақ, ғұн кезеңінен пайда болып, қазіргі заманға дейін салтымызға айналып кеткен құндылықтарды фольклор мен археологиялық ескерткіштерге, жыр-аңыздарға, сөз тіркестерін талдау арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізе білу. Әдебиет – халықтың болмысын сақтап тұрушы негізгі компоненттердің бірі. Басты назар Ғұн мен қазақтың әдеби дәстүрлерінің тоғысуына, сондай-ақ Аттиланың Қазақ ұлттық санасында түркі халқының атасы ретіндегі рөліне аударылады. Зерттеудің нәтижесі С.Өтениязовтың «Аттила және оның әлем әдебиетіндегі орны» монографиясы, Ө.Қалбайұлының «Алаңқай батыр» поэмасы, Ә. Марғұлан зерттеген әдеби мұралар мен экспедициядан табылған дүниелер арқылы тұжырымдама жасалынады. Сондай-ақ, қазақ даласында тараған Аттила туралы деректер мен жыраулар айтып кеткен

ой-толғаулардың мағынасы айқындалады. Зерттеу салыстырмалы, мәдени-тарихи, жинақтау, қазақ әдебиетіндегі ежелгі жыр-аңыздарға шолу арқылы жүргізілді.

Зерттеудің жұмысында жүргізілген практикалық талдау – қазақ және түркі елдері әдебиеті мен мәдениеті, фольклорына, тарихына қатысты ғылым салаларына керекті дереккөз болып табылады.

Зерттеу жұмысының қорытындысы, яғни қазақ халқының әдебиеті мен тарихына терең бойлау, бір ғасырға жуық жаншылып, жұтылып келген мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің шығу тегін ақтару, оны қазіргі қазақ дүниетанымымен байланыстыру, ғұн дәуірінен келе жатқан сөздер мен сөз тіркестерді, ғұрыштарды іріктеп алу, талдау, мазмұндық ерекшеліктерін ашу – оның ғылыми және практикалық маңызын нақтылады.

Тірек сөздер: Аттила заманы, төл әдебиет, қазақ мәдениетінің деградациясы, салт-дәстүр, асық ойыны, Көк бөрі, Аттила дастаны, отқа табыну, бесікке бөлеу, Түркі мәдениетімен тоғысу, отаршылдық езгі, қазақ болмысы

Кіріспе

Қазақ даласы біздің заманымызға дейін көптеген саяси, мәдени, әлеуметтік байланыстардың бір арнаға тоғысқан жері болған. Алайда қазақ қоғамы көшпелі болғандықтан, мәдениеті мен әдебиетінде жазба мұралардан қарағанда ауызекі, халықтың аузында, құлағында қалған деректер болуына байланысты ата-бабамыздың әлем деңгейінде қосқан үлесі аса дәріптелмей отыр. Онымен қоса, жетпіс жылдың көлемінде Кеңес үкіметі қазақ мәдениетін, арғы тегін, тектілігін түбімен жоюға атсалысты: қолдан ашаршылық жасады, зиялы қауымын репрессияға ұшыратып, халықты үркітіп, аузын аштыртпай қойды. Төл әдебиетімізге келгенде, «Қазақ әдебиеті тек Кеңес дәуірінің қазақ даласына келуінің арқасында қалыптасты» деген жаңсақ идеология жүргізе бастады. Біз тек тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана жаңа көзқараста ойлана алатын дәрежеге жеттік.

«Заратуштра ілімі де Сырдария мен Өмудария аралығында пайда болған. Оны ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор А. Қыраубаеваның айтуынша «кәрі түйесі бар адам» деп аударалатын Заратуштра жарық дүниеге күліп келген әлемдегі жалғыз бала» [1, 7 б.]. Біздің күнге, отқа табынушылықтан қалған сенімдеріміз де сонау антикалық заманнан бастау алатыны белгілі.

Қазақтың фольклорлық саласында сақталған ежелден келе жатқан әдеби мұраларды антикалық дәуірмен сабақтастыра зерттеудің мәні зор. Себебі, осы уақытқа дейін қазақтарды басқа ұлт өкілдері үстемдік құрып, қаралап, ешқандай өркениеті, мәдениеті жоқ, тек ат үстінде ғана

малмен күн кешкен «варварлар» деген күйе жағылып келді. Өлі де бізді мұқатқысы келетіндер жетерлік. Мысалы, академик В.В. Бартольд: «Қазақ – қарақшы, бүлікшіл, ұрыншақ деген мағынаны білдіретін түрік сөзі», - деді [2]. Алайда, біз осындай қорлыққа төзуге мәжбүр болдық, қазіргі тілмен айтқанда «үлкен эмоционалды және интеллектуалды дағдарысты басымыздан өткіздік», артық тісімізді батыра жауап қайтара алмадық. Қазіргі қазақ заманының басты талабы қазақ ұлтының тарихы тереңде екенін дәріптеп, келесі ұрпақтың санасына сіңіру. Бағзы ата-бабамыздың әлемдік деңгейдегі мәдениетке өз үлестерін қосып, артынан алтын із қалдырып кеткен. Оны қанша жуып-шайып, қара күйе жаққысы келсе де, тарих ешқашан алдамайды. Осы тұрғыда профессор А. Қыраубаева қазақ халқы көптеген ұрпақтар бойы адамзат өркениетінің дамуына елеулі үлес қосқан түрлі этникалық топтар қоныстанған кең аумақ екенін, сондай-ақ қазақ әдебиеті халықтың бай тарихы мен терең мәдениетінің нәтижесі екенін атап өтті [1, 8 б.]. Осы сөздерінен ғалымның кешегі тоталитарлық саясаттың ызғарынан еркіндік алған, өткен заманға біздің дәуірімізге дейінгі арғы заман тарихына ешкімнен қорықпай, жалтақтамай бой алған шыншыл көзқарасты байқаймыз.

Әдебиет те тірі ағза секілді, уақыт өткен сайын даму үстінде, өзгереді, ерекшеленеді, талданады, қысқартылады. Қазақ әдебиетін сонау сақ, ғұн тайпаларымен қоса салыстырып зерттеу, оның ішінде ауыз әдебиетін қарастыру, ой елегінен өткізіп тұжырымдау тезірек іске асатын үлкен мәселе. Себебі, өз түп-тамырымызды тереңінен зерттемей жайқалып өсе алмаймыз. Қазақ әдебиетінің классигі, кемеңгер жазушы С.Мұқанов: *«Енеден туа өнерленіп кеткен ешбір ел жоқ. Мәдениетті елдердің бәрі де бірте-бірте өнерленген. Ендеше, қазақ та алдағы аз жылда мәдениетті болуына сөз жоқ. Бірақ ол күнді күтіп отырмай, қазақ әдебиетін тексерудің негізін қазір сала беру керек»* [3, 158 б.] - деп әдебиеттің түбін зерттеуді кешіктірмей ертерек бастауды ұсынады. Алайда, ол сүрген заман сұрапыл кеңес саясатының ықпалында болды. Сол себептен көптеген маңызды мәселелерді ашық көтере алмады, бірден қудалауға кетті немесе өлім жазасына кесілді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ әдебиетінде ауызекі сипатта сақталып келген салт-дәстүрлер кеңінен зерттеліп келе жатыр. Бұл циклда біз ұлтымыздың әдет-ғұрпы, болмысы, тұрмыс-тіршілігін тани аламыз. Қазір «психология заманы» болғандықтан, психологтардың өзі «қазіргі қоғамның ішкі жағдайы, эмоционалдық ересектігі тікелей ата-бабамыз бойынан өткерген ауыртпашылықтар, ішкі тірегінің болмауы, қорқыныштары кейінгі жеті ұрпағына дейін ген, қан арқылы беріліп отырады» деп тұжырым жасайды.

Салт-дәстүрлер, құндылықтарымыздың шығу тегін, тарихын айқындап, дәріптеу арқылы біз өз бойымыздағы шынайы болмыстың кілтін аша аламыз, ұлт санасына енгізу арқылы біз көкжиегімізді кеңейтіп, құлдық санадан арыла аламыз.

Зерттеуде *мәдени-тарихи әдіс* арқылы кейбір салтымызға айналып кеткен дүниелердің ғұн дәуірінің мәдени-тарихи жағдайымен байланысты болғаны байқалады. Хундардың құда түсу салты да қазақ пен қырғыздарда жақсы сақталғанын айта келіп Әлекең жазуы бойынша, бұл әдет-ғұрыптарда ата-аналар қалыңдыққа мал беріп, дәстүрлерін сақтаған. Ол есейген кезде әкесі күйеуіне қонаққа баруға рұқсат берді. Содан кейін, ол үйленгенде, оған сәулетті жасау беру ата-ананың құрметіне айналды. Бұл отқа табынудың бір түрі ретінде келін түскен кезде, беташар айтылып болған соң, келін алдымен атасының үйіне кіріп, отқа май құюын атап көрсетуге болады [4, 65 б.]. Әсіресе, қазақ салтында бұл кең етек жайған. Келін алғаш үйіне кіргенде отқа май құйып, сол отқа қолын апарып бетін сипалап өзінің қорғай жүруін сұрайды. Негізі бұның түп төркінін көбі біле бермей, автоматты түрде жасай береді. Алайда, ғұн дәуірінен бізге сіңіп кеткені соншалық, Күнге, отқа табыну үрдісі болмаса да, өздерінше жақсы ырымға балайды. Бертін келе, елімізде ислам дінін негізге ала отырып, дұрыс емес салт, Құдайға серік қосу деген аргументтермен шыққан кейбір белсенділер болғанымен, дәстүрді ешкім жоққа шығара алмайды. Оның өз алдына киесі болады.

Тарихи-теориялық әдіс арқылы нысанаға алынған мәселеге теория тұрғыдан келіп, санамызда жаңғырып тұратын жөн-жоралғы, асыл қазыналарымыздың тарихи санада көрініс табуы қарастырылды. Ғұндардың біздің тікелей ата-бабамыз екеніне бірнеше аспектілер мен факторлар дәлел бола алады. Соның бірі бесікке бөлеу. Ешбір түркі халқында осы дәстүр сақталмаған. Бесік көшпелі өмірде керек нәрсе болған. Атқа мінгенде баланы бесікпен ұстап отыру ыңғайлы болды. Бесік өз алдына баланың жатын бөлмесі іспетті. Басы иілген, төрт аяғы, астында төсегі, төсеніші бар, үстіне жапқышын жапқанмен, бала тұншықпайды. Археологиялық ескерткіштерден ғұндарға тиесілі бесік табылған. Ол біздің пайдаланып жүрген қазақтың бесігі. Біздің танымда бесікте жатқан бала әлеммен байланыс жасап жатады деген түсінік бар, бесік баланы жамандықтан қорғайды деген сенім сол ғұн кезеңінен бастау алады. Сонымен қатар ғұн молаларынан қойдың асық жілігінен жасалған шүмек табылған.

Сұрыптау әдісі арқылы бірнеше зерттелген деректерді бір арнаға тоғыстырып, әлі күнге дейін біздің жадымызда қалған дүниелерді қайта жаңғыртуға көмектесетін жайттарды қарастырдық. Ежелгі ғұндар мәдениетіне тән аса бағалы жәдігерлердің мекені – ежелгі Өртүкен қойнауы немесе қазіргі моңғол үстірті. Жақында Моңғолияның Арықанғай аймағында орналасқан «Гол мод» қорған-обасына жүргізілген

археологиялық қазба жұмыстары кезінде ең назар аударарлық жағдай қорғаннан табылған таңбалы асықтар. Археологиялық жұмыс тобының жетекшісі Ұлан-батыр университетінің оқытушысы, тарих ғылымдарының докторы Д. Эрдэнэбаатрдың жазуына қарағанда, ежелгі ғұндарға тән «Гол-мод» кешен қорғаны ірілі-ұсақты 30-шақты обадан тұрады. Осындағы бірінші обаны қазған кезде, онымен желілес үш обашықтан бала жерленген оба анықталған екен. Дәл осы бала мүрдесінің жанынан 200-ге тарта ұсақ малдың бүтін асығы табылыпты. Осылайша, қазіргі күнге дейін қолданыста жүрген асық ойынан ғұндардан қалған мұра екені дәлелденіп отыр [5, 280 б.]. Қазақ балалары арасында танымал ойындардың бірі болған – асық ойыны. Қазіргі таңда қолданылуы сирей бастаса да біздің мәдениетімізде алатын орны ерекше. Осыдан бөлек ежелгі Хан патшалығы (б.з.д.206-220 жж.) «Ху елі сүйек атып ойнайды» деген дерек барын білеміз.

Нәтижелер мен талқылау

Ежелгі аңыздар мен жыр-дастандарды, этимологияны қарастыратын зерттеулер біздің біраз қолданып жүрген сөз тіркестер, сөздер де ғұн заманынан шыққанын дәлелдейді. Мысалы, қазақтарда «Бетің тілінсін» деп қарғау, «бетім-ай» деп күрсіну немесе шошыну, «беті тілсе қан шықпайды» деп жеку сөздері әлі күнге дейін белсенді пайдаланылады. Осы тұрғыда Аттилатанушы, ғұндардың өмір салтын жан-жақты зерттеген белгілі зерттеуші С.Өтениязов айтуынша, Хун ордасы қатаң тәртіпке бағынған және қылмыс жасаған адам өмір бойы тыртық болып қалған бетіне кесу түрінде жаза алды. Бұл қылмысты еске түсірді және қайта қылмыс жасау мүмкін болмады, өйткені келесі жаза өлім болды. Сондықтан, бүгінде қазақ халқы қарғыс немесе Қаһар білдірген кезде, ежелгі дәуірдегі қатаң жазаны еске түсіру үшін «*бетің тілінсін*» тіркесін қолданады. Міне, сол заманмен тікелей жалғастырып тұрған әдет-ғұрыптың бірі осы» - деп дәп түсіп айтады [4, 78 б.]. А.Н. Веселевский ғұндардың кісі өлімінде болатын жайтты латын тілінен орыс тіліне аударған ғалым. Оның аудармасына сәйкес Аттиланың өлімінде ғұндар жиылып, беттерін тіліп, жоқтау жырын айтқан. Қазақ даласында әйелдердердің «Бетім-ай» - деп күрсінуі осы бет жыртудың қалдығы деп көрсеткен.

Бет жырту – қазаға қайғыру салты, ежелгі ғұн заманынан қазірге дейін сақталған, түркі халықтарының көпшілігіне ортақ ғұрып. Бет жыртудың мәні адамды қадірлеуден, өлімге қимаудан, күйзелуден шыққан. Бет жырту ғұрпы Түркі қағанаты кезінен қалған тас мүсіндерде, үй қабырғаларына сақталған суреттерде жиі кездеседі [6].

Аттила қайтыс болған шақта ғұндар өздерінің беттерін тіліп, шаштарын алып қатты қайғырған. Себебі олар ұлы қағаны кеткеннен кейінгі өмірі не болатынын жақсы білген, қорғаушысы, қорғаны қалмағандай мұң кешкен:

*Жібек шатыр ішіне жайған мәйіт,
Сыртынан айналып жүр салт аттылар.
Қиылған шаш, ерлердің беті жара,
Жаспен емес қан жуған түрге қара [7].*

П.Пельо мен В.В. Бартольдтің зерттеуінше хундардың ұрпағы сяньбилер де түрікше сөйлеген. Шираторийдің зерттеуінше, хундар мен үйсіндердің ел басқарған кісілері қазақ тіліне жақын сөйлеген, бірақ қытай иероглифі ол сөздерді бұзып жазған. Мәселен, Унуйми – қазақша Оңғарбай, Тулехе – қазақша Төлеке, Хулхе – қазақша Күлке (бір тайпаның аты). «Ажа» - бұйрық, заң. Қазақтар «Ай дерге ажа жоқ, қой дерге қожа жоқ» - дейді» - деп [4, 88 б.] Әлкей Марғұлан өте құнды ақпарат айтады. Ажа деген сөзді күнделікті қолданыстан шығып кетсе де «Ай дерге ажа жоқ, қой дерге қожа жоқ» дегенді көп естіп жатамыз. Негізінен, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «ажа» сөзін былай деп анықтама береді: Ажа зат.көне. Үй ішіндегі, ауыл аймақтағы бас көтерер ақылшы адам. Былай қарасақ, екеуінің де мағынасы бір. Демек, бізде мағынасын жете түсінбесек те, автоматтандырылған сөздеріміз сонау ежелгі антика дәуірінен келе жатқанына шүбә келтірмейді. Тағы Өкіреш деген сөзді алайық. Бұл сөзді кейбір аймақта бір кісіні сипаттағанда немесе әжуалағанда қолданады. С. Өтениязов хундардың Өкр, оғыз сөздерінің сол ғұннан қалған сөз екенін айтады. Кезінде «Өкіреш найман» деген тайпа болған. Түріктерде әлі күнге дейін «Оғыз» есімі қолданыста.

Аңызымен үндес тағы әдет-ғұрып категориясы бар. Хундардың әдет-ғұрпында және салт-дәстүріндегі кейбір ерекше түрлерінің бұл күндегі бірден бір мұрагері қазақ халқы. Олар негізінен мыналар:

- Баланы экологиялық таза ағаштан жасалған бесікке бөлеуі;
- Жылқының етін тамаққа пайдалануы, сүтін ішер сусынға пайдалануы;
- Қойдың басын сыйлы қонаққа тартуы;
- Қойдың жауырын сүйегін жоруға пайдаланса, қар жілікті киелі сүйек деп есептеуі т.б.

Атты ерекше қадірлеуі. «Ат үстінде жүргенде ғұндарды аттарынан ажыратып алу қиын екен. Құйып қойғандай ат та, адам да бір жаралған сипатты. Римдіктер оларды «центавр» депті. Басы адам, денесі жылқы бір тұтас мақұлық дегені» [8, 162 б.]. Қазіргі күнге дейін Еуропада «кентавр» деген аңыз әңгіме де осыдан сақталып қалса керек. Олардың түсінігінде кентаврлар ешқашан ұйықтамайды, өте ақылды бірақ шектен тыс қатігез, дұшпандарын жалмай салады.

Бұдан бөлек ерте ғұн заманынан келе жатқан отқа табынушылық, отты киелі санау үрдісі әлі күнге дейін санамызда мықты сақталған. М.Жұмабаевтың:

*«Күннен туған баламын,
Жарқыраймын жанамын.
Күнге ғана бағынам.
Өзім күнмін өзім от,
Сөзім, қысық көзімде – от
Өзіме-өзім табынам.
Жерде жалғыз тәңірі – от.*

Оттан басқа тәңірі жоқ» [9], - дейді өршіл романтик ақын. Оттың қасиеттілігін әспеттеу, оның культін ерекше бағалау Шығыс поэзиясына етене жақын мотив, демек отқа табыну бізге ежелден келе жатқан таным түсінік. Отты қазақтар тотем ретінде қарастырғаны осы ғұндардан қалған қалдық. Қазақ әдебиетімен қоса, Еуропада «Нибелунг туралы жыр» атты поэмада Аттила, оның өмірі туралы біраз дерек біле аламыз. Отандық ғалымдардың ішінен Ш. Уалиханов, М. Базарбаев, С. Өтениязев еңбектерінен, қазақтың салт-дәстүрінен, өмір салтынан ғұндардың, Аттила өмір сүрген ғасырдың элементтерін таба аламыз.

Енді барша түркі фольклорына ортақ Аттила дастанын қарастырсақ. Қазақ халқы көшпелі болған соң жыр-аңыздар ауызша бір-біріне жеткізу арқылы осы уақытқа дейін жеткен. Сол үшін де бір жырдың әртүрлі нұсқасы бар. Ел аузында жаттылап қалған мына өлең шумақтары бар, авторы әлі күнге белгісіз толғау:

*«...Батыстағы көп жұртты,
Бір шыбықпен айдаған
Қалың түрік көп халқың,
Дүниеге үстем етем деп,
Мына сұм жалған дүниеден*

Еділ батыр бұл өткен» - деген өлең тарихи шындықтың барын көрсетеді.

Сондай-ақ халқымыздың басынан өткен ескі тарихты жан-жақты жинап жүрген қадірменді кісі Өмірзақ Қалбаевтың үйінде Сабыр жырау шығармаларынан үзінділері бар екен.

*«... Бабамыз батыр Еділ-ді
Еділ кімнен жеңілді?
Көндірген екен ырқына,
Сонау төменгі жатқан көп елді
Қарсыласқан талай батырлар,
Ат артына теңелді.
Кезекті күні келгенде,
Мынау бес күндік дүниеден
Ол да өтіп жөнелді [4, 243 б.]...»*

Аттила туралы дастандар, жырлар негізінен қазақ даласында болған. Алайда, көптеген қорлау, ашаршылық, басқа да өрескел әрекеттер жасалғанда біршама туындыларымыз халықтың жадыдан өше бастаған.

Сонымен қатар, Өмірзақ Қалбаевтың «Алаңқай батыр» поэмасы 1991 жылы «Жазушы» баспасында жарық көрді. Поэманың негізгі кейіпкері Алаңқай батыр. Ол өзінің жастайынан ерекше талантты, жігерлі болып өседі. Аттила бұл жырда басты кейіпкер болмағанымен, оның жауапкершілігі, жауына қатал, досына мейірімді, әрі өте әділ қолбасшы болғандығы жан-жақты суреттеледі. Аттила бейнесін тағы бір ашатын шығармалардың бірі – «Валтария» және «Нибелунг туралы жыр». Бұл дастандарда ғұнардың сол кездегі әдет-ғұрпы, өмірлік ұстанымдары, ерліктері, халқының ішкі жандүниесі, психологиясы суреттеледі. Осы тұрғыда филология ғылымдарының докторы, профессор Мұрат Аджи былай деп сипаттайды: «Авторы «Песни о Нибелунгах» и «Валтария», вероятно, имели кипчакские корни, что подтверждается степными обычаями, отраженными в их произведениях, что видно по множеству деталей. Поэтому герой Этцель (Аттила), даже в ситуациях, которые европейцы считали непозволительными, сохранял благородство» [10]. Осыдан шығатын қорытынды, ғұндар дала заңымен өмір сүрген, олардың өмір сүрудегі кейбір элементтерін қазақ халқы әлі күнге ұстанады. Халық арасында тараған жыр-аңыздардың шындық негізі бар.

Жалпы, әр халықта аңыздар мен жыр-дастандарды білу, тану өте маңызды. Аңыздар мәдени құндылықтарды жеткізу мен ұрпаққа өз тегінің тарихын білуге кішкентай кезінен жадына құюға өз әсерін тигізеді. Ертегілер де өскелең ұрпақтың бойына құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді сіңіру мақсатында орындалатын тәрбиелік мәні бар материалдар есебінде қолданылады [11].

Түркілердің арғы тегі саналатын ғұндардың даңқты патшасы Аттила туралы да біраз теріс пікірлер айтылды. Рим империясын варварлар, ғұндар құлатты деген идеяны қазақтың Атилатанушысына айналған С.Өтениязов осы теорияның әлдеқашан ескіргенін, оқиғаға басқа қырынан қарай отыра зерттеу жүргізеді. Негізінен, 12 ғасыр өмір сүрген ешқашан ескірмейтін, өлмейтін алып Рим империясын құлатқан христиандықтар еді. Керісінше Аттила құлдықты алып тастады, Римге кіріп, ондағы маңызды архитектура мен көркем қаланың обалына қалғысы келмей тек салығын алып отырды. Сол заманда императорлық билік болды, яғни тек бір адамның ұрпақтарының басқаруы. Бұл үнемі сәтті бола бермейтін құбылыс. Сонымен әскер ішкілікке салынды, шіркеудің тұтқынына айналып, елдің арасында іріткі салу басталды. Енді Рим империясының құрылуындағы аңыз бен біздің Түркі халықтарының аңыздарына салыстыра қарасақ.

Рим империясының негізін салушы, аңыз бойынша Ромул мен Рем қасқыр қаншықтың сүтін еміп, оның қамқорлығында өскен балалар болған. Содан мықты мемлекет құрамыз деп шешіп, алып Рим империясын құраған. Түркі халқы да қасқырды пір тұтады. Қазақ мифіндегі көк бөрі – түркі халықтарының ата-тегі, олардың қастер тұтатын тотемі. Бұл сонау ерте заманнан, шамамен 5-6 ғасырлардың тарихи мәні жоғары, батырлықтың тұлғасы, грек аңызындағы жеңіс тәңірісі Ника секілді жеңімпаздыңтың символы саналған. Ғасырлар бойы жекелеген ақындар өздерінің өлеңдеріне қосып отырып, жастарға рух берген. Соның бірі С. Аронұлы бір өлеңінде былай жырлайды:

*«... Бөрілі байрақ астында,
Бөгеліп көрген жан емен.
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен.
Жау тисе жапан далада,
Бөрілі найза атамыз,
Қарасайлап шабамыз,*

Қызық қанға батамыз», - [12] деп, Көк бөріні тікелей ата-бабамызға теңейді. Осы мифтік аңыздарды зерттеп кеткен Н.Я.Бичурин мен орыс ғалымы Л.Н. Гумилев та «Қаншық қасқырдың ұрпақтары» деп атап көрсетеді. Римнің Ромул мен Рем секілді, қазақтың түсінігінде де, Көк бөрі түркілердің анасы іспеттес.

Жалпы, аңыз бойынша, ғұндардың «Тәңір құттысы» болған Аттила қайтыс болған соң, халық жаппай үлкен дағдарысқа түседі, жан-жақтан билікке талас басталады. Жан-жақтан көз тігіп отырған байырғы жаулары шектен шыққан шиеленісті өз пайдаларына асырғысы келіп, іштегі саясатты былықтыру үшін халықты бір-біріне айдап салып, провокациялар жасайды. Бір тудың астында болған мықты ел ақырындап ыдырай бастайды, халықтың мазасы кетеді. Сондай қырғынның бірінде он жасар баланы біздің дұшпанымыздың ұрпағын қорлаймыз деген мақсатта қол-аяғын шауып, ит-құсқа жем болсын деп орманға апарып тастайды. Оны көрген қаншық қасқыр баланың қол аяғын өзі жазып алады, асырайды, жаулардан қорғайды. Дұшпандары әдейі іздеп келіп сол баланы өлтіріп тынады. Қасқыр сол баладан жүкті болып, басқа шет аумақтағы орманға барып 10 бала босанады. Олар шеттерінен ақылды, зерек, темірдей мықты, қайтпайтын қайсар болып өседі. Солай өздерін «Түркі еліміз» деп атап бір алып мемлекет құра бастайды.

Көк бөріні тотем тұту жалпы түркі халықтарына ортақ нәрсе. Уақыт өте келе адамзат рухын көтеретін, жебеп жүретін бір алып күшке айналады. Қасқыр туралы қазақ дүниетанымына еніп кеткені сонша әлі күнге дейін балаларына «киелі жануардың» есімін беру үрдіс алып келеді. Ел арасында

Арлан, Бөріхан, Қасқырбай сынды есімдер ұшырасады. Түркі халықтарына ортақ мұра «Алпамыс батыр» дастанындағы бас кейіпкердің әкесінің аты Байбөрі болуының себебі де осыған саяды.

Асқар Егеубаев ерте ғасыр мұраларын зерттеген ғұлама ғалым, сонымен қатар қазақ поэзиясында да өз орнын алған ақын. Оның «Көк бөріге сиыну» атты өлеңінен көк бөріге деген ынтызарлығы, шынайы құрметін байқаймыз. Ақын осы өлең шумақтарымен «көк бөрінің ұрпақтарын» елдікке, батырлыққа баулығы келгендей:

*«... Бөрідейін сар даламды шолайын,
Ырғасқанды бөрідейін орайын!
Бесігімнен бөріктірген заманның
Беті қайтпас көк бөрісі болайын [12]...»*

Көк бөріге байланысты тотемдік сенім көнере келе «киелік» мәнге ауысады, сондықтан қасқырдың жүнінде «кие» бар деген ұғым пайда болып, жаңа туған нәрестені емізбестен бұрын, қайнатылған таза суға қасқырдың жүнін салып ауызданырған. Бұл тотемдік сенімге сиқырлау магиясының араласып келуі. Қасқырдың жүнін жас нәрестенің аузына тигізу арқылы бөрідей айбатты, жауына алдырмас күшті, әрі айлакер болсын деп ырымдаған.

Мына өлең жолдарынан ғұндардың ұрпағы саналатын оғыз, түркі халықтары көк бөріні жол бастаушы бір жұлдыз есебінде көргені байқалады, оған тіл бітіреді, болашақты болжайды, тарихын есіне салып тұрады [8, 118 б.]. Итли өзені Аттила атымен аталатын Волга болуы мүмкін. Оғыз сөзінің өзі ғұндардан шыққан сөздердің бірі. Оны әлі күнге дейін түрік ұлтының есімдерінен көре аламыз.

Өкінішке қарай, «Көк Бөрінің» ұрпағы санап жүрген қазақ халқы бір ғасырдан көп уақыт бодан халық санатында болды. Отаршылдық саясат бізді өткенімізбен, болашағымыздан айыртпақ ниетте барын салды. Отарлаушылармен қазақ жеріне келген қылмыс, қиянат паракорлықпен қана шектелген жоқ. Орыстар өздерімен бірге арақ ішіп, карта ойнау, түрмеге салып азаптау, итжеккенге айдау сынды зұлматтарды алып келді [13, 387 б.].

Қорытынды

Қазақ мәдениетінің гноселогиялық аспектілері кейінгі онжылдықта тереңдей дами түсті. Себебі, біз тұптамырымызды айқындамай, салт-дәстүрлер, жоралғылар, заттар, жәдігерлерді зерттемей, білмей өзіміздің төл тарихымыз бен мәдениетімізді қалыптастыра алмаймыз. Осыған орай, қазақ әдебиетшілері мен ғалымдар Кеңес дәуірінде айтылмай кеткен, қарастыруға болмайтын құпия мәліметтерді, бізге бұрмаланып жеткізілген біраз ақпараттардың дәстүр мен жаңашылдық өрісінде қарастыра бастады. Әрбір жоралғының мәнін білсек, шығу тарихын зерделесек келешек ұрпаққа

ол тез сіңімді болады. Қазақ халқының мәдениеті тек Қазан революциясынан кейін пайда болған жоқ, оның қайнар көзі одан ары жатыр.

Бұл мақалада біз қазақ қоғамына сіңіп кеткен қағидалар мен құндылықтардың шығу тегі ғұндар кезеңінен келе жатқан үрдіс екенін, ол жүре келе біздің салтымызға, өмірімізге айналып кеткенін мәдени-тарихи контекстте әлемдік мифология мен өзіміздің әдебиетімізді салыстыра отырып шолу жасадық. Зерттеудің келесі деңгейінде әр дәстүріміздің мағынасы мен беретін өнегесіне тереңірек талдау жасау, бұрынғы қалып кеткен теріс идеологиядан ада болған жаңаша көзқарастар деңгейінде талдау жүргізу көзделуде.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қыраубаева А. Өнегелі өмір / ред.басқ. Ғ.М. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 380 б.

[2] Бартольд В. Соченения. Том 5. – М.: Наука, 1968. – 754 с.

[3] Қабдолов З. С.Мұқанова – өз дәуірінің айнасы // Сәбит Мұқанов – қазақ әдебиетінің классигі деген тақырыпта өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 11-12 мамыр, 2000. – Алматы: ҚазҰУ хабаршысы, 2000. – 360 б.

[4] Өтениязов Самат. Аттила және оның әлем әдебиетіндегі орны: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 374 б.

[5] Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 400 б.

[6] Б.Сүйеркұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы, 2011. – 744 б.

[7] Тәжіғұлов Қ. Аттила жыр дастаны. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 160 б.

[8] Иманғазин М. Қазақ және антика әдебиеттеріндегі сюжеттік үндестіктер: филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 387 б.

[9] Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы: Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы: Жазушы. 2002. – 1 том. - 208 б.

[10] Аджи М. Полын половецкого поля. / М. Аджи- Москва: Новости, 2000. – 456 с.

[11] Aryn Y., A.Ibragim, U. Nurgaliyeva, S.Yerzhanova. Genres in Internet Literature: Myth, Fairy Tale, Fantasy // The International Journal of Literary Humanities. – 2024. – № 22 (4). – P. 33-50. doi:10.18848/2327-7912/CGP/v22i04/33-50.12

[12] Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1976. – 140 б.

[13] Токшылыкова Г.Б., Сартбаева Э., Бораш Р. Қазақ даласын отарлау процесінің әдебиеттегі көрінісі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы: «Полилингва» баспасы, 2023. – № 4 (71). – Б. 379-394.

REFERENCES

[1] Kyraubaeva A. Onegeli Omir [Moral life]/ red. G.M. Mutanov. – Almaty: Kazakh University, 2017. – 380 b. [in Kaz.]

[2] Bartol'd B.B. Sochineniya [Composition]. Tom 5. – M, Nauka, 1968. – 754 s. [in Rus.]

[3] Kabdolov Z. S.Mukanova – oz dauirinin ainasy // Sabit Mukanov – kazak adebietinin klassigi degen takyrypta otken halykaralyk gylymi-praktikalyq konferenciya materialdary. [S.Mukanov – a mirror of his era] // Proceeding of the international scientific-practicl conference held on the topic `Sabit Mikanov – classics of Kazakh literature]. – Almaty, KazUU Habarshy. May 11-12, 2000 – 360 b. [in Kaz.]

[4] Oteniyazov Samat. Attila zhane onyn alem adebietindegi orny [Attila and his place in world literature]: monograph. – Almaty, Kazak universiteti, 2021. – 374 b. [in Kaz.]

[5] Kairatuly B. Kazaktyn atbegilik oneri [Kazakh equestrian art]. – Nur-Sultan, 2019. – 400 b. [in Kaz.]

[6] Syierkulova B., Zhanuzak T., Jubaeva O. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 3-tom [The dictionary of Kazakh literature words]. – Almaty, 2011. – 744 b. [in Kaz.]

[7] Tozhagulov K. Attila zhyr dastany [The saga of Attila]. – Almaty, Kazak kitaby baspasy, 2019. – 160 b. [in Kaz.]

[8] Imangazinov M. Kazak zhane antika dauirindegi siuzhettik undestikter [Plot compliance in Kazakh and ancient literature]: filologiya gylymy doktory gylymi darezhesin alu ushin daindalghan dissertaciya. – Almaty, 2008 – 387 b. [in Kaz.]

[9] Jumabaev M. Kop tomdyk shygarmalar jinagy: Olender, dastandar, angime [Multi-volume collection of works: poems, sagas, stories]. – Almaty, Jazushy. 2002. – 1 tom. - 208 b. [in Kaz.]

[10] Adji M. Polyn poloveckogo polya [Wormwood field] / M. Adji – Moskva: Novosti, 2000. – 456 s. [in Rus.]

[11] Aryn Y., A.Ibragim, U. Nurgaliyeva, S.Yerzhanova. Genres in Internet Literature: Myth, Fairy Tale, Fantasy // The International Journal of Literary Humanities. – 2024. – № 22 (4). –P. 33-50. doi:10.18848/2327-7912/CGP/v22i04/33-50.12.

[12] Aronuly S. Aqiyq. Tolgaular, syn-syqaqtar, aitystar [Wisdom. Poems, critical-ironic poems, aitys']. – Almaty: Jazushy, 1976. – 140 b. [in Kaz.]

[13] Tokshylykova G.B., Sartaeva E., Borash R. Kazak dalasynyn otarlau procesining adebiettegi korinisi [The reflection of the policy colonization of Kazakh steppe in literature] // Abylai khan atyndagy KazHQ jane ATU Khabarshysy 'Filologia gylymdarynyn seriasy'. – Almaty: 'Polilingva baspasy'. – 2023. – №4 (71). – B. 379-394. [in Kaz.]

СВЯЗЬ ОБЫЧАЕВ, ЛЕГЕНД И СЛОВСОЧЕТАНИЙ ВРЕМЕН АТТИЛЫ С КАЗАХСКИМ МИРОВОЗЗРЕНИЕМ

* Нургалиева У.Н.¹, Дарибаев С.Д.²

*^{1,2} КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются традиции, обряды, игры, верования и устная литература казахского мировоззрения, которые продолжаютя со времен Аттилы, великого вождя племени гуннов, считающегося родоначальником тюркского народа. Также, помимо древнеримской литературы, казахское литературное наследие связано на основе историко-генетического литературоведения и устного творчества.

Цель и направление статьи – найти и познать нашу основу путем изучения истории происхождения некоторых слов, словосочетаний и традиций казахского народа. Раскрывается сущность характера и обычаев, заложенных в нашей крови, с генетической точки зрения. Научная значимость статьи – отрицание советские стереотипы о том, что казахская культура появилась только после Октябрьской революции 1917 года, избавиться от рабского мышления и сформировать будущее — это инвестиции в будущие поколения. Потому что без понимания прошлого не будет прогресса. В качестве объекта исследования были взяты литературные и культурные артефакты, объясняющие, что мы являемся потомками культуры, способствовавшей развитию человеческого сознания в нашей литературе. Наше литературное наследие нуждается в новом взгляде.

Колониальная репрессивная, авторитарная политика препятствовала развитию казахской идентичности и истинного имиджа и привела к духовному кризису. В результате этого народ багов практически утратил свое этногенетическое наследие и культуру. Поэтому основная идея данного исследования – является анализ фольклорных и археологических памятников, стихов и легенд передать следующим поколениям ценности, зародившиеся в древний сакско-гуннский период и ставшие нашей традицией. до современности. Литература – одна из главных составляющих, сохраняющих самобытность народа. Главное внимание уделяется переплетению гуннских и казахских литературных традиций, а также роли Аттилы как родоначальника тюркского народа в казахском национальном сознании. Практическое значение исследования имеют монография С.

Отениязова «Аттила и его место в мировой литературе», поэма У. Калбайулы «Аланкай батыр», анализируются на основе изученного А.Маргуланом литературного наследия и артефактов, найденных в ходе экспедиции. Также представлено стихи и поэмы об Аттиле, которые распространялись в казахских степях. Исследование проводилось методами сравнительного, культурно-исторического, составления, обзора древних стихотворений и преданий в казахской литературе.

Практический анализ, проведенный в исследовательской работе, является необходимым источником для научных направлений, связанных с литературой и культурой, фольклором, историей казахских и тюркских стран.

Итоги исследовательской работы, то есть глубокое погружение в литературу и историю казахского народа, исследование истоков нашей культуры и традиций, которые были раздавлены и поглощены в течение почти столетия, анализ и раскрытие содержательных особенностей слов, словосочетаний и обычаев гуннской эпохи и их связь современным казахским мировоззрением уточнили его научно-практическое значение.

Ключевые слова: при жизни Аттилы, оригинальная литература, деградация казахской культуры, традиции, игра Асык, Кок Бори, сага об Аттиле, поклонение огню, запеленать в колыбель, слияние с тюркской культурой, колониальное угнетение, казахская идентичность

THE CONNECTION OF CUSTOMS, LEGENDS AND PHRASES OF ATTILA'S LIFETIME WITH KAZAKH WORLDVIEW

* Nurgalieva U.N.¹, Daribayev S.D.²

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article determines traditions, rituals, games, beliefs and oral literature of the Kazakh worldview that have been preserved and absorbed into the Kazakh worldview, which continue from the time of Attila, who is considered the progenitor of the Turkic people. In addition, ancient Roman literature, the Kazakh literary heritage is connected on the basis of historical-genetic literature and oral literature.

The scientific purpose and direction of the article is that it rejects Soviet stereotypes which says that Kazakh culture appeared only after the October Revolution of 1917, and creates the future by getting rid of slave consciousness. Because without understanding the past there will be no progress. Literary and cultural artifacts were taken as the object of the study, explaining that we are the descendants of a culture that contributed to the development of human consciousness in our literature. Our literary heritage needs a new worldview.

Colonial repressive, authoritarian policies hindered the development of Kazakh identity and true image and led to a spiritual crisis. In result, Kazakh people practically lost their ethno genetic heritage and culture. Therefore, the main idea of this study is to analyze the values that originated in the ancient Saka and Hunnic periods and became our tradition, based on folklore and archaeological monuments, songs, legends and phrases. Literature is one of the main components that preserve the identity of nation. The main attention is paid to the interweaving of the Hunnic and Kazakh literary traditions, as well as the role of Attila as the ancestor of the Turkic people in the Kazakh national consciousness. The Huns, who, by their wisdom and things connected with them, were able to contribute to the wealth and precious channel of human culture, faced many incomparable insults and slanders and strangled before reaching the next generation. The origin of the Kazakh people was on the verge of extinction. Only after we achieved independence, we were able to return to the past.

Practical significance of research is S. Oteniyazov's monograph "Attila and his place in world literature", O. Kalbayuly's poem "Alankay batyr" analyzed on the basis of the literary heritage studied by A. Margulan and artifacts found during the expedition. Also presented are poems and sagas about Attila, which spread in the Kazakh steppes. The research used comparative, cultural and historical methods, compilation, review of ancient poems and legends in Kazakh literature.

The practical analysis carried out in the research work is a necessary source for scientific directions related to literature and culture, folklore, history of Kazakh and Turkic countries.

The results of the research work, i.e. a deep dive into the literature and history of the Kazakh nation, a study of the origins of our culture and traditions, which were crushed and absorbed for almost a century, the analysis and disclosure of the substantive features of words, phrases and customs of the Hunnic era and their connection with the modern Kazakh worldview clarified its scientific and practical significance.

Keywords: time of Attila, original literature, degradation of Kazakh culture, traditions, game Asyk, Kok Bori, saga of Attila, worship of fire, cradle, merging with Turkic culture, colonial oppression, Kazakh identity

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 21.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрғалиева Үміт Нұрланқызы – аға оқытушы, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: nur.um96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9684-6096>

Дарибаев Самал Дарибаевич – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

Информация об авторах:

Нұрғалиева Үміт Нұрланқызы – старший преподаватель, Международный Бизнес Университет имени Кенжегали Сагадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: nur.um96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9684-6096>

Дарибаев Самал Дарибаевич – кандидат филологических наук, старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

Information about the authors:

Nurgaliyeva Umit Nurlankyzy – senior lecturer of International Business University after named K. Sagadiyev, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nur.um96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9684-6096>

Daribaev Samal Daribaevich – Candidate of Philology, senior lecturer of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

УДК 81

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.018>

ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГОВ ТРАДИЦИОННЫХ И ОНЛАЙН-ШКОЛ

Ныгметова Б.¹, *Каирова М.², Кульбаева Б.³

^{1, *2,3} Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан
Павлодар, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлены особенности речевой культуры учителей традиционных и онлайн-школ. Основная цель работы – выявить специфику речевого поведения педагогов в различных образовательных форматах. Методологическая база включает филологический анализ, сравнительный анализ и анализ коммуникативных стратегий, а также элементы наблюдения и дискурсивного анализа. Новизна исследования заключается в комплексном филологическом подходе к изучению речевой культуры учителей традиционных и онлайн-школ. Результаты показали, что внедрение цифровых технологий значительно трансформировало сектор образования, требуя от учителей освоения новых коммуникативных стратегий. Выявлены особенности в речевой культуре учителей в традиционных и онлайн-условиях: в то время как традиционное обучение характеризуется прямым межличностным взаимодействием, более эмоциональным и экспрессивным стилем общения с активным использованием невербальных средств, онлайн-обучение, напротив, требует сдержанного и формализованного стиля, акцентирующего внимание на ясности, сжатости и структурировании речи в условиях ограниченного применения невербальных средств коммуникации. Теоретическая значимость исследования состоит в углублении представлений о трансформации речевой культуры педагогов в контексте цифровизации образования, что открывает перспективы для дальнейшего изучения профессиональной коммуникации в меняющихся образовательных условиях. Практическая ценность полученных данных заключается в их применимости для совершенствования педагогических подходов, разработки эффективных методик преподавания и систем повышения квалификации, ориентированных на специфику очного и дистанционного взаимодействия. Представленные результаты могут быть использованы при проектировании гибких образовательных моделей, учитывающих характер коммуникации в различных форматах учебного процесса, включая использование цифровых платформ и интерактивных инструментов.

Ключевые слова: речевая культура, коммуникативные стратегии, педагогический дискурс, речевое поведение, речевое взаимодействие, цифровизация образования, филологический анализ, образовательные технологии

Введение

Развитие цифровых технологий и переход к онлайн-обучению в последние годы существенно трансформировали образовательную среду. Педагоги традиционных и онлайн-школ сталкиваются с новыми вызовами и повышенными требованиями к своим коммуникативным навыкам.

У учителей классических учреждений уровень устной речи формируется в ходе живого межличностного общения с учащимися, что обеспечивает высокий эмоциональный отклик и эффективность взаимодействия. Согласно исследованию Л.С. Канаевой, В.Д. Нарожней и А.К. Дилдабековой, очное обучение сопровождается эмоционально окрашенной речью и активным использованием невербальных компонентов коммуникации – таких как жесты, мимика и интонационная выразительность [1, с. 193-194]. Кроме того, учителя в традиционном формате уделяют особое внимание ясности, логичности и доступности изложения учебного материала, поскольку имеют возможность оперативно реагировать на обратную связь со стороны учащихся и корректировать собственные речевые стратегии в зависимости от ситуации общения.

В условиях онлайн-формата особенности речи педагогов приобретают новые черты, претерпевая существенные изменения по сравнению с традиционным очным взаимодействием. В исследовании У. Стиклера и Л. Ши показано, что дистанционное обучение характеризуется более сдержанной и формализованной манерой общения, а также ограниченными возможностями для использования невербального общения [2, с. 73]. В таких условиях педагоги уделяют особое внимание четкости, лаконичности и структурированности речевых высказываний, поскольку непосредственная обратная связь от учащихся затруднена. Дополнительно на характер речи влияет технический фактор – нестабильность интернет-соединения может снижать темп и точность коммуникации, что подтверждается данными С. Уиттла и соавторов [3, с. 314].

Онлайн-формат обучения трансформирует речевую практику педагогов, создавая условия как для определённых ограничений, так и для новых возможностей развития речевой культуры. Так, в исследовании С. Ратерта и Н. Джабароглу отмечено, что письменное взаимодействие в чатах способствует формированию более комфортной речевой среды для застенчивых учащихся, стимулируя их активность и вовлеченность в учебный процесс [4, с. 11]. В свою очередь, Ван Ю. и Чэнь Н.С. подчёркивают,

что функции онлайн-платформ – такие как совместное редактирование документов, обсуждения в виртуальных комнатах и индивидуальные задания – открывают дополнительные каналы коммуникации между учителями и учащимися, способствуя активизации речевого взаимодействия [5, с. 320]. Эти данные акцентируют внимание не столько на ограничениях дистанционного формата, сколько на его потенциале для развития интерактивной, гибкой и персонализированной коммуникации, которая требует от педагогов владения новыми речевыми стратегиями и адаптивного подхода к обучению.

Согласно Дж. Голди, современные теоретические подходы, включая коннективизм, акцентируют влияние цифровых технологий и сетевых структур на трансформацию процессов обучения и усвоения знаний [6, с. 1065-1066]. Исследование М.Б. Хорна и Х. Стакера также демонстрируют рост онлайн-обучения в школах США, где к 2019 году не менее 50% средних курсов предоставлялось через онлайн-платформы [7]. В соответствии с федеральным законодательством США, в частности с Законом об образовании лиц с ограниченными возможностями (Individuals with Disabilities Education Act, 2004), утверждённым Конгрессом и регулируемым Министерством образования США, все учащиеся с ограниченными возможностями должны получать образование в соответствии с индивидуальной программой обучения (Individualized Education Program, IEP), вне зависимости от формата обучения – очного или дистанционного (§ 1400 и далее) [8].

Согласно исследованию И. Кингсбери, частные школы в отдельных штатах США, включая Калифорнию и Колорадо, сыграли пионерскую роль в развитии программ онлайн-обучения на уровне школьного образования [9]. Однако в период пандемии COVID-19, как отмечает сам исследователь, возникли трудности с репрезентативностью собранных данных: не все группы учащихся были охвачены в полном объёме, что затруднило получение обобщённых выводов на национальном уровне.

Несмотря на это, ученые Б. Манн, В. Ли и К. Беснуа отмечают, что онлайн-курсы улучшаются, и необходимо дальнейшее изучение вопроса эффективности дистанционных форм обучения [10, с. 9].

По мере возрастания значимости онлайн-образования становится актуальным не только эмпирический анализ его эффективности, но и теоретическое осмысление трансформаций в учебном процессе. В этом контексте теоретические концепции, такие как коннективизм, подчеркивают, что в цифровую эпоху обучение больше не ограничивается индивидуальными средами, а осуществляется в более широком контексте сетевых взаимодействий и распределённых источников знаний.

Особенностям речи учителя в эпоху цифровизации посвящены работы российских ученых. Л.А. Далинская отмечает, что в традиционных школах

некоторые учителя испытывают трудности, связанные с недостаточным уровнем развития риторических умений: затруднения вызывают чёткая формулировка и логическая структуризация высказываний, особенно в ситуациях публичного выступления перед аудиторией. В условиях онлайн-обучения также наблюдаются проблемы, касающиеся особенностей речи педагогов, однако они проявляются в иной форме. В частности, специфика дистанционного взаимодействия требует от учителей высокой степени речевой ясности, краткости и умения адаптировать своё сообщение к ограниченному формату восприятия. Одной из ключевых трудностей является необходимость удержания внимания учащихся в условиях фрагментарного восприятия, что стимулирует педагогов к использованию выразительных речевых средств, интонационных акцентов и визуального сопровождения. Таким образом, особенности речевой культуры учителей в онлайн-школах во многом определяются требованиями цифровой среды, отличающейся ограниченными возможностями невербальной коммуникации и повышенной нагрузкой на вербальный компонент взаимодействия [11].

В работе [12] Т. Наумовой, А. Рыбаковой и О. Тихомировой рассматриваются ключевые аспекты речевой культуры современного педагога, подчёркивается значение экспрессивных коммуникативных навыков в профессиональной деятельности учителя. Авторы акцентируют внимание на необходимости грамотного и компетентного речевого поведения, основанного на учёте психологических особенностей общения. В их исследовании отмечено, что владение выразительными средствами языка, умение выстраивать продуктивное профессиональное взаимодействие, а также готовность признавать и анализировать собственные ошибки являются важными компонентами эффективной педагогической практики.

Среди казахстанских учёных это направление исследовала Э.К. Абдираимова, представившая в своей работе сравнительный анализ особенностей речи учителей традиционных и онлайн-школ, в котором отмечается значение речи педагога в образовательном процессе, поскольку она существенно влияет на качество преподавания и восприятие информации учащимися [13, с. 135]. Шарипходжаева Ж., Астемес Г. и Искакова Л. подчёркивают значимость развития коммуникативных навыков у будущих педагогов, отмечая необходимость их подготовки для целенаправленного формирования речевой компетентности младших школьников. Авторы подчёркивают, что применение игровых методик, интерактивных занятий и коммуникативных упражнений в сочетании с созданием благоприятной эмоциональной атмосферы способствует формированию у педагогов выразительного, адаптивного и мотивирующего стиля речи, необходимого для эффективного взаимодействия с учащимися [14, с. 559-600].

Проведённый анализ показывает, что переход к онлайн-обучению значительно изменяет речевые особенности педагогов. От них требуется адаптация речевых стратегий к специфике дистанционного взаимодействия: использование более чёткой, лаконичной и структурированной речи, а также компенсация ограниченности невербальных средств общения. При этом онлайн-формат предоставляет новые возможности для речевого взаимодействия между педагогами и учащимися, включая более гибкие формы обратной связи и расширение коммуникативного пространства за счёт цифровых платформ.

Дальнейшие исследования могут быть нацелены на более детальное изучение влияния формата обучения (очный/заочный или офлайн/онлайн) на различные аспекты речевых особенностей педагогов, такие как применение выразительных средств, стратегии речевого поведения и характер взаимодействия с разными категориями учащихся. Перспективным представляется также сопоставление речевых особенностей педагогов, прошедших специализированную подготовку к онлайн-обучению, с характеристиками речи тех, кто осваивал новые форматы в ходе практической деятельности.

Появление цифровых технологий значительно трансформировало различные сферы, включая образование. Переход от традиционных классных комнат к онлайн-платформам потребовал переосмысления методик и ресурсов преподавания. Настоящее исследование посвящено углублённому анализу сложных процессов этой трансформации с акцентом на особенности речи педагогов как в традиционных, так и в онлайн-школах.

Быстрое развитие технологий и их интеграция в образовательные методики побудили педагогическое сообщество и представителей образовательной политики к переоценке традиционных учебных ресурсов. Современный образовательный ландшафт Казахстана характеризуется усиливающимся вниманием к качеству образования в начальной и средней школе со стороны как самих педагогов, так и заинтересованных сторон. Это внимание обусловлено рядом факторов: трудностями в эффективной реализации учебных программ, проблемами при выборе и интеграции электронных образовательных ресурсов, а также активным внедрением электронных учебников, отличающихся усовершенствованным визуальным оформлением и подачей материала [15, с. 54].

В условиях указанных трансформаций особую значимость приобретает исследование особенностей речи педагогов как ключевого компонента эффективной коммуникации в образовательной среде. В данной статье представлен анализ особенностей речевой культуры учителей, работающих в традиционных и онлайн-школах. Исследование основано на комплексном филологическом анализе, включающем лингвостилистический,

прагмалингвистический и дискурсивный подходы, что позволило выявить специфику речевых стратегий и коммуникативных моделей, обусловленных различиями в форматах обучения.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего изучения влияния дистанционных образовательных технологий на профессиональную деятельность педагогов. Масштабный переход части школ на онлайн-обучение в период пандемии COVID-19 поставил перед учителями задачу адаптации к новым условиям педагогического взаимодействия, требующим освоения иных коммуникативных стратегий. Эти изменения находят непосредственное отражение в особенностях речи педагогов. Анализ особенностей педагогической речи в традиционном и дистанционном форматах обучения позволяет выявить как общие закономерности, так и специфические черты речевого поведения педагогов, обусловленные различиями в формате образовательной среды.

Научная новизна исследования заключается в применении комплексного филологического подхода к изучению речевой культуры педагогов, работающих в условиях традиционного и дистанционного обучения. Под филологическим подходом в данном контексте понимается совокупность лингвистических методов анализа – лингвостилистического, прагмалингвистического и дискурсивного, – направленных на выявление особенностей профессионального речевого поведения учителя как носителя педагогического дискурса. Полученные результаты уточняют представления о специфике педагогической коммуникации в условиях цифровизации и вносят вклад в развитие лингвистики профессиональной речи. Материалы исследования могут быть использованы при разработке программ подготовки и профессионального развития педагогов в аспекте формирования их коммуникативной компетенции.

Описание материалов и методов

В качестве объекта исследования определены средняя общеобразовательная школа-гимназия им. Ш. Шокина г. Павлодар, средняя общеобразовательная школа № 39 инновационного типа с гимназическими классами г. Павлодар, онлайн-языковая школа Новое поколение г. Павлодар, онлайн-языковая школа Fast Speak г. Астана и Dwight Global Online School – онлайн-школа Нью-Йорка, США.

Исследование основывается на лингвистическом подходе к анализу профессиональной педагогической речи и охватывает как традиционный (очный), так и дистанционный (онлайн) форматы обучения. Эмпирическую базу составили:

- результаты включённого наблюдения за речевым взаимодействием педагогов с учащимися в реальных учебных условиях;

- анкеты, заполненные 32 педагогами: 17 из традиционных школ и 15 из онлайн-школ.

Для достижения целей исследования были применены следующие методы:

- Лингвистический анализ, направленный на выявление языковых характеристик речи педагогов. Анализу подвергались лексическое разнообразие, синтаксическая структура высказываний, точность формулировок, логичность построения речи и соблюдение языковых норм. Оценивались также элементы речевого этикета и уместность используемых выражений в педагогической ситуации.

- Сравнительно-коммуникативный анализ позволил выявить особенности речевого поведения педагогов в традиционном и дистанционном форматах обучения. Сопоставлялись частота и способы обращения к учащимся, характер обратной связи, особенности объяснительной и регулятивной речи, степень экспрессивности, а также адаптация речевых стратегий к условиям цифрового взаимодействия. Анализ включал исследование таких коммуникативных актов, как мотивирование, побуждение к действию, пояснение, корректировка и поощрение.

Применение этих методов в совокупности обеспечило комплексное и системное изучение речевой культуры педагогов, дало возможность выявить закономерности и различия в профессиональной речи в зависимости от формата образовательного процесса.

Результаты и обсуждения

Анализ особенностей речевой культуры педагогов, работающих в традиционных и онлайн-школах, позволяет выявить как общие тенденции, так и специфические особенности их речевого поведения в различных форматах обучения. В обоих форматах от педагогов требуются высокий уровень грамотности, логичность и ясность речи. Вместе с тем, в онлайн-формате педагоги вынуждены адаптировать свою речевую манеру к специфике дистанционного взаимодействия: использовать более лаконичные, структурированные высказывания, компенсировать ограниченность невербальных средств.

Для проведения сравнительного анализа были выделены основные коммуникативные стратегии, характерные для педагогов традиционных и онлайн-школ (таблица 1). Основанием для выделения данных стратегий послужили результаты эмпирического исследования, включающего наблюдение и анкетирование. Уроки охватывали дисциплины гуманитарного и естественнонаучного циклов, что позволило проследить речевые особенности в различном предметном контексте. Анкетирование было проведено среди 32 педагогов – 17 из традиционных школ и 15 из

онлайн-школ. Содержательный анализ собранного материала позволил классифицировать наиболее частотные речевые тактики и высказывания по типам коммуникативных стратегий, представленных в таблице.

Таблица 1. Основные коммуникативные стратегии, характерные для педагогов традиционных и онлайн-школ.

Традиционные школы	Онлайн-школы
1	2
Стратегия авторитарности	Стратегия установления контакта и создания благоприятной атмосферы
- Прошу всех прекратить разговоры и вернуться к работе! - Переходим к заданию. Прошу соблюдать тишину! - Выполняем задание строго по алгоритму. Все пояснения будут после. - На этом этапе важно выполнить задание так, как я объяснила! - Давайте соблюдать дисциплину, чтобы не отвлекать остальных и не тратить время на организационные меры! - Правила урока едины для всех, прошу их придерживаться! - Выполняйте задания в том порядке, как я объяснила – это обязательное условие. Всё понятно?	- Доброе утро, ребята! Как вы провели выходные? - Сегодня у нас интересный урок, я надеюсь, вы все в хорошем настроении! - Перед началом занятия давайте немного поговорим о том, что вас вдохновляет. - Как вы себя чувствуете сегодня? Готовы к новым открытиям? - Давайте начнем с небольшого Ice-Breaker! Поделитесь одним интересным фактом о себе. - Привет, команда! У нас много интересного сегодня, не пропустите! - Как вы относитесь к теме нашего урока? Что вы от него ожидаете?
Стратегия контроля	Стратегия информирования и объяснения
- Вы должны выполнить это задание в полном соответствии с моими инструкциями. - Я буду наблюдать за тем, как каждый из Вас справляется с работой. - Оценка будет зависеть от того, насколько точно вы следуете инструкциям при выполнении задания. - На каждом этапе выполнения задания я буду рядом, чтобы контролировать процесс и при необходимости подсказать. - Отклонение от требований может повлиять на качество работы, поэтому рекомендую выполнять задание в полном соответствии с ними. Следование инструкциям – важное условие организованного учебного процесса	- Сегодня мы обсудим важные аспекты грамматики и их применение в речи. - На этом слайде вы видите основные этапы эксперимента. Давайте их подробно рассмотрим. - Знайте, что для успешного выполнения задания нужно учитывать несколько факторов. - Обратите внимание на примеры, которые помогут вам лучше понять материал. - Мы будем использовать несколько ресурсов, чтобы расширить наши знания по этой теме. - Важно помнить, что все правила имеют свои нюансы и исключения. - Давайте обсудим, как мы можем применять эти знания на практике
Стратегия монологичности	Стратегия вовлечения и активизации учеников
- Сегодня мы будем изучать тему «Правописание безударных гласных». Записывайте за мной внимательно.	- Я предлагаю вам поделиться своими мыслями по этому вопросу. Что вы думаете?

- Я объясню Вам новый материал, а потом Вы будете выполнять упражнения. - Слушайте меня внимательно, потому что на контрольной работе будут вопросы по этой теме. - Во время объяснения новой темы прошу вас быть внимательными и сосредоточенным. - Сначала я подробно изложу тему, после чего вы приступите к выполнению практического задания. - Я расскажу Вам все, что нужно знать по этому вопросу, а потом проверю Ваши знания. - Вы должны внимательно слушать мои объяснения, так как это важно для дальнейшего усвоения материала.	- Сейчас проведем небольшое голосование. Кто за, кто против? - Давайте разобьем на пары и обсудим это задание между собой. - Попробуйте предложить свои варианты решения этой задачи. Я жду ваших идей! - Как вы думаете, какой из ответов правильный? Обоснуйте свой выбор. - Давайте создадим общий список идей по данной теме. Кто хочет начать? - Вы можете использовать чат, чтобы задавать вопросы и комментировать. Я буду следить за ним!
Стратегия дистанцирования	Стратегия поддержки и обратной связи
- Анель, не отвлекайся и сосредоточься на объяснении. - Я жду, когда Вы перестанете разговаривать и будете готовы к работе. - Если у Вас есть вопросы, поднимите руку, и я к Вам подойду. - Пожалуйста, не отвлекайтесь и следите за ходом моего объяснения. - Я прошу Вас прекратить разговоры и внимательно слушать меня. - Когда Вы будете готовы работать, дайте мне знать, и я подойду к вам. - Если у кого-то возникнут трудности, можете поднять руку, и я окажу Вам помощь.	- Прекрасно! Я вижу, что вы усердно работаете над заданиями. Продолжайте в том же духе! - Не переживайте, если вы допустили ошибку. Это нормально, мы учимся на них! - Вы делаете отличные успехи, и я горжусь каждым из вас! - Если у вас возникли трудности, не стесняйтесь спрашивать. Я здесь, чтобы помочь! Хорошая работа! Давайте обсудим, что вы сделали правильно, и что можно улучшить. - Я заметила, что вы активно участвуете. Это очень важно для вашего обучения! - Помните, что ваша активность и вопросы делают уроки более интересными!
Стратегия оценивания	Стратегия адаптации и индивидуализации
- Ваша работа выполнена неудовлетворительно, Вам нужно больше стараться. - За ответ я ставлю тебе «3», потому что в нем есть ошибки. - Я вижу, что некоторые из Вас не справились с заданием. Вам нужно будет переделать его. - Эта работа заслуживает низкой оценки, так как в ней много недочетов. - Результаты Вашей работы оставляют желать лучшего, Вам нужно улучшить свои знания. - К сожалению, Ваше выполнение задания не соответствует требованиям, поэтому оценка будет снижена. - Ваша работа выполнена ужасно, поэтому на следующем уроке выполните работу над ошибками	- Я вижу, что некоторые из вас учатся быстрее. Предлагаю дополнительные задания для вас. - Если кто-то не успевает, дайте знать, и я помогу вам разобраться с материалом. - Я готова предложить различные подходы к изучению для каждого из вас. - Я заметила, что вам интересны практические примеры. Давайте добавим их в уроки! - Если вам нужна дополнительная помощь, не стесняйтесь обращаться ко мне в любое время. - Каждый из вас уникален, и я хочу, чтобы вы нашли свой способ обучения. - Если у вас есть идеи, как улучшить наши занятия, я буду рада их услышать!
Примечание: таблица составлена авторами на основании источников [1-2; 11]	

Как видно из таблицы 1, для традиционного формата характерно преобладание директивных и регулятивных стратегий, отражающих иерархическую модель взаимодействия. В то время как педагоги онлайн-школ чаще прибегают к стратегиям вовлечения и поддержки, стремясь компенсировать дистанционность среды за счёт более демократичного речевого поведения. При этом элементы авторитарности встречаются и в онлайн-формате, но чаще в смягчённой, мотивационной форме.

Подобные различия обусловлены спецификой образовательной среды: в условиях очного взаимодействия учителя чаще используют методы прямого контроля и оперативного управления учебным процессом, тогда как в дистанционном обучении акцент смещается на создание психологически комфортной и мотивирующей атмосферы, обеспечивающей удержание внимания и вовлечение учащихся.

Для более наглядного представления полученных данных ниже приведена диаграмма (рисунок 1), иллюстрирующая процентное распределение ключевых коммуникативных стратегий, выявленных в ходе анализа речевого поведения педагогов традиционных и онлайн-школ. Основанием для построения диаграммы послужили результаты содержательной классификации более 170 речевых актов, зафиксированных в процессе наблюдения за 20 уроками и анкетирования 32 педагогов.

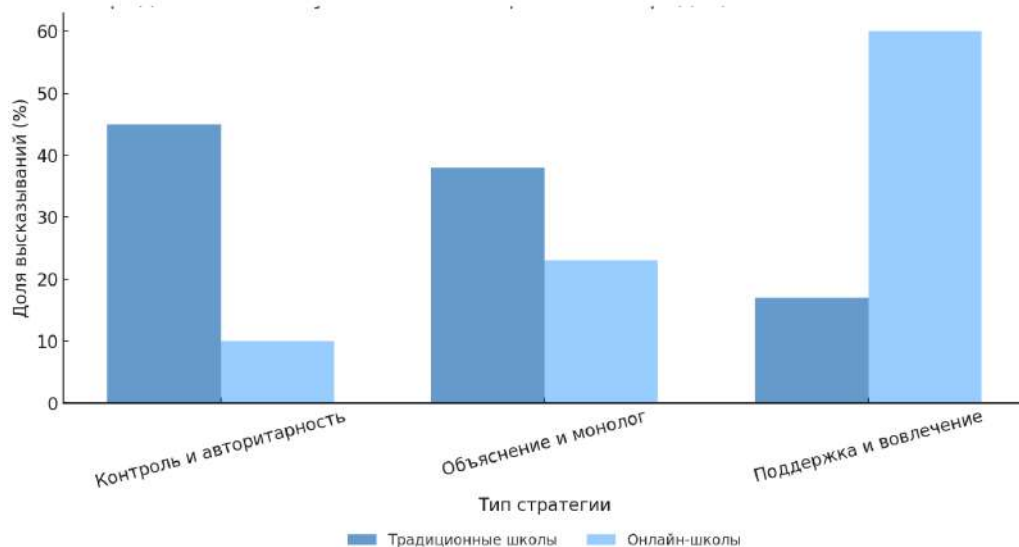

Рисунок 1 – Распределение коммуникативных стратегий педагогов традиционных и онлайн-школ

Рисунок 1 демонстрирует, что в традиционных школах 45% высказываний педагогов относились к стратегиям контроля и авторитарности, 38% – к объяснительно-информативным стратегиям, и

лишь 17% – к стратегиям поддержки и вовлечения. Напротив, в онлайн-школах преобладают вовлекающие и поддерживающие стратегии (60%), тогда как доля директивных высказываний не превышает 10%. Такой сдвиг отражает адаптацию речевой культуры учителей к условиям цифровой среды, где необходима чёткая, лаконичная и одновременно эмпатичная коммуникация, способствующая формированию доверительных и продуктивных образовательных взаимодействий.

Таким образом, можно отметить, что коммуникативные стратегии педагогов онлайн-школ в целом более ориентированы на сотрудничество, вовлечение и поддержку учеников, в то время как традиционные школы характеризуются более директивным и регулятивным стилем общения, что обусловлено спецификой очного взаимодействия и необходимостью поддержания учебной дисциплины.

Далее были выявлены сходства и различия коммуникативных стратегий и речевых действий педагогов традиционных и онлайн-школ, которые представлены на рисунке 2. Данный визуальный материал обобщает ключевые характеристики речевого поведения, опираясь на результаты качественного и количественного анализа, проведённого в рамках наблюдения за уроками и анкетирования участников. Сопоставление позволяет более глубоко понять, какие элементы педагогического дискурса являются универсальными, а какие – специфичны для конкретного формата обучения.

Рисунок 2 – Сходства и различия коммуникативных стратегий и речевых действий педагогов традиционных и онлайн-школ

Рисунок 2 наглядно демонстрирует, что несмотря на наличие общих стратегий, таких как информирование, объяснение и оценивание, речевая культура педагогов в традиционных и онлайн-школах имеет принципиальные различия. В традиционном формате преобладают стратегии авторитарности, монологичности и дистанцирования, отражающие иерархичную модель общения. В онлайн-формате, напротив, акцент смещается на вовлечение, сотрудничество и создание благоприятной атмосферы, что соответствует принципам гибкого и эмпатичного взаимодействия. Таким образом, формат образовательной среды оказывает прямое влияние на выбор коммуникативных стратегий и речевых действий педагогов.

Филологический анализ речевой культуры педагогов, работающих в традиционных и онлайн-школах, позволяет глубже понять, как формат обучения влияет на особенности профессиональной коммуникации. В рамках настоящего исследования были проанализированы фрагменты реальных уроков, а также использованы анкеты 32 педагогов, отражающие самооценку речевых стратегий педагогов.

Рассматривались три ключевых параметра:

- лексическое разнообразие,
- синтаксическая сложность высказываний,
- использование невербальных компонентов общения.

Лексический анализ проводился с использованием метода частотного подсчёта лексем, включая определение доли авторских выражений, синонимического ряда и эмоционально окрашенных слов. В традиционном формате, по результатам анализа, педагоги использовали более разнообразный словарь (в среднем 7,8 уникальных лексем на 10 высказываний), включая экспрессивную лексику («замечательно», «прекрасно справились», «давайте подумаем вместе»), а также стилистически насыщенные конструкции.

Синтаксическая структура высказываний в традиционных школах отличалась большей сложностью: в 63% случаев использовались сложноподчинённые или многочастные предложения. Пример: *«Если вы внимательно проследите за логикой, то увидите, как это правило работает на практике»*. В онлайн-школах, напротив, наблюдалось преобладание коротких, структурированных фраз (в среднем 1,2 грамматических основы на высказывание), направленных на быстрое донесение информации в условиях ограниченного внимания и технических ограничений.

Кроме того, в условиях онлайн-формата практически отсутствовали невербальные элементы, такие как мимика, жесты, зрительный контакт. Это было компенсировано использованием визуальных средств (слайдов, схем) и обращений, усиливающих речевую поддержку: *«Вы молодцы!»*, *«Спасибо за участие!»*.

Результаты данного анализа представлены на рисунке 3 и свидетельствуют о том, что формат образовательного взаимодействия оказывает влияние не только на выбор коммуникативной стратегии, но и на лексико-синтаксическую организацию речи педагога. Представленные данные подтверждают валидность анализа за счёт сочетания количественных (частотных) и качественных (контент-анализ, наблюдение) методов исследования.

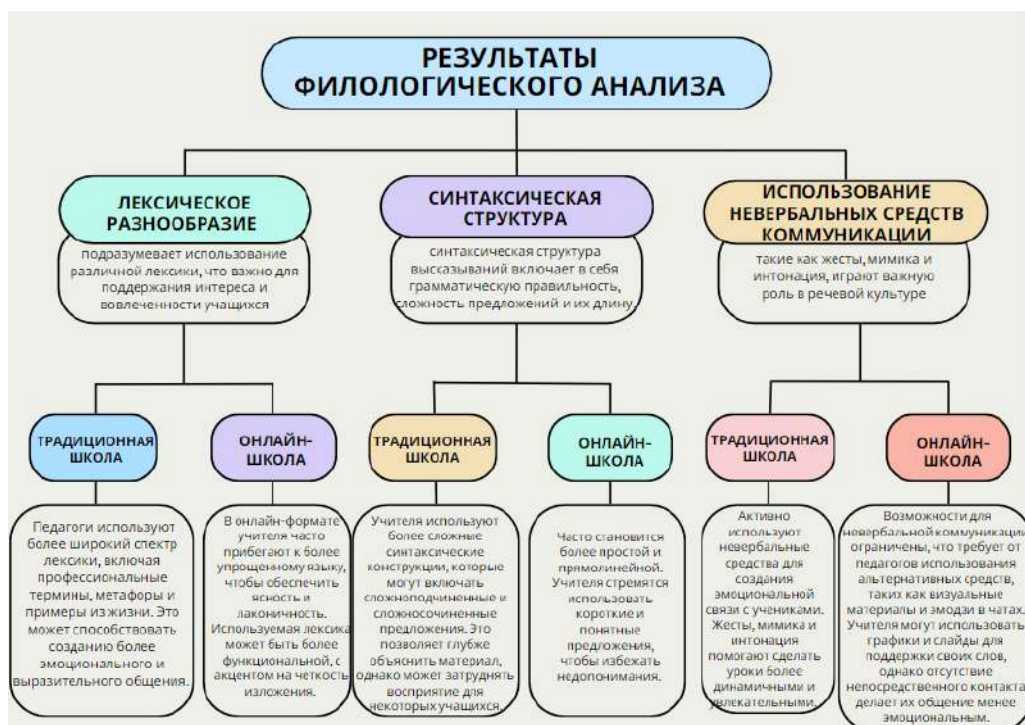

Рисунок 3 – Результаты филологического анализа особенностей речи педагогов

Таким образом, результаты филологического анализа подтверждают, что формат образовательной среды оказывает прямое влияние на специфику речевой культуры педагогов. В традиционном обучении преобладают более сложные синтаксические конструкции, высокий уровень лексического разнообразия и активное использование невербальных средств общения, что обеспечивает эмоционально насыщенное и экспрессивное взаимодействие с учащимися. Напротив, в онлайн-формате речь педагогов становится более упрощенной, четкой и структурированной, компенсируя отсутствие невербальных сигналов визуальными материалами и речевыми формулами поддержки.

Анализ трёх ключевых параметров – лексики, синтаксиса и невербальных компонентов – позволил выявить закономерные различия

между форматами, что подчёркивает необходимость целенаправленной подготовки педагогов к особенностям профессиональной коммуникации в цифровой среде. Эти выводы основаны на эмпирических данных, полученных в результате наблюдений за уроками и анкетирования педагогов, и подтверждены сочетанием количественных и качественных методов анализа.

Сравнительный анализ речевой культуры педагогов, работающих в очном и дистанционном форматах обучения заключается в следующем:

1. Лексическое разнообразие. Педагоги традиционных школ, как показало наблюдение за уроками в гимназии им. Ш. Шокина и СОШ № 39 г. Павлодара, используют более широкий и разнообразный словарный запас. Например, на уроке биологии учитель, объясняя строение клетки, применял такие термины, как цитоплазма, митохондрии, сопровождая их метафорами: *«Митохондрии это своего рода “электростанции” клетки»*. На уроке литературы педагог употреблял – образные выражения вроде *«эта сцена пронизана трагизмом»* или *«автор мастерски ведёт диалог с читателем»*, что способствовало эмоциональному вовлечению учеников в обсуждение текста. В онлайн-формате, например, в занятиях, проведённых в языковой школе Fast Speak, педагоги чаще прибегают к упрощённой лексике. Так, на уроке английского языка учитель, объясняя грамматическую конструкцию Present Perfect, использовал фразу: *«Это просто способ рассказать, что вы что-то уже сделали – например, I have finished my homework»*. В отличие от традиционной школы, здесь меньше эмоционально окрашенных выражений, и речь строится более прямо: *«Теперь откройте Google-документ»*, *«Смотрите на этот слайд, здесь ключевые слова»*. Такое упрощение способствует ясности, но ограничивает лексическое разнообразие. Таким образом, формат обучения напрямую влияет на выбор лексических средств: традиционные школы поощряют более выразительное и метафоричное общение, тогда как онлайн-среда ориентирована на краткость и понятность.

2. Один из аспектов особенностей речи педагога проявляется в умении варьировать синтаксические конструкции в зависимости от образовательного контекста. В традиционных школах, как показало наблюдение, педагоги чаще используют более сложные синтаксические структуры, включая сложноподчинённые и многочастные предложения. Например, на уроке истории учитель говорил: *«Если вы внимательно изучите причины Первой мировой войны, то сможете понять, почему конфликт принял такой масштаб»*. Такая синтаксическая организация речи позволяет подробно и последовательно излагать материал, обеспечивая логическую связность, однако может затруднять восприятие у отдельных учеников с разным уровнем подготовки. В онлайн-обучении, как было зафиксировано при

анализе занятий в школах Новое поколение и Dwight Global Online School, синтаксическая структура высказываний, как правило, отличается большей простотой и лаконичностью. Учителя стремятся к использованию коротких, односоставных или простых предложений: *«Откройте ссылку»*, *«Теперь выполним задание вместе»*, *«Это правило работает в прошлом времени»*. Подобная структура обусловлена спецификой дистанционного формата, где важно оперативно донести основную мысль в условиях ограниченного времени, технических помех и отсутствия немедленной обратной связи.

Синтаксическая организация речи в обоих форматах отражает адаптивность речевой культуры педагога к образовательной среде: традиционная модель поощряет развернутость и аргументированность, тогда как онлайн-обучение требует структурированной и экономной подачи информации без ущерба для её содержания.

3. Использование невербальных средств коммуникации. В традиционных классах невербальные средства общения, такие как жесты, мимика и интонация, играют ключевую роль в передаче эмоций и установлении связи с учениками. Педагоги могут использовать различные жесты для иллюстрации своих слов, что делает уроки более интерактивными и эмоционально насыщенными. В онлайн-обучении возможности невербальной коммуникации ограничены. Учителя могут использовать визуальные материалы, такие как слайды и графики, чтобы компенсировать отсутствие живого общения. Однако отсутствие непосредственного контакта может привести к менее эмоциональному взаимодействию, что затрудняет вовлечение учащихся.

4. Коммуникативные стратегии. В традиционных школах педагоги нередко используют директивные стратегии, включая чёткие указания, регламент выполнения заданий и контроль за их реализацией. Например, в ходе уроков фиксировались высказывания типа: *«Выполняем задание строго по алгоритму»*, *«Прошу соблюдать тишину и приступить к работе»*. Такие формулировки способствуют поддержанию дисциплины, однако, как показали результаты анкетирования, некоторые учащиеся воспринимают их как жёсткие, что снижает уровень вовлечённости. В онлайн-обучении, напротив, чаще применяются стратегии поддержки и вовлечения. Педагоги используют элементы диалога, обращаются по имени, поощряют участие, например: *«Спасибо за вашу идею»*, *«Как вы думаете, какой вариант лучше?»*. В ходе наблюдения за онлайн-уроками отмечены случаи активного использования групповых обсуждений, «ice-breaker»-заданий и чатов для обмена мнениями, что способствовало формированию атмосферы сотрудничества и повышению заинтересованности учащихся в учебном процессе.

В традиционных классах обратная связь может быть быстрой и непосредственной, что позволяет учителям оперативно реагировать на успехи и проблемы учеников. Это способствует более глубокому взаимодействию и пониманию.

В онлайн-обучении обратная связь часто носит более формализованный характер. Учителя могут использовать чаты и электронные письма для общения, что иногда приводит к задержкам в ответах. Это затрудняет процесс коррекции ошибок и формирования понимания.

Сравнительный анализ речевой культуры педагогов, работающих в очном и дистанционном форматах, показывает, что каждый из подходов имеет свои особенности и преимущества. Очный формат предлагает больше возможностей для эмоционального и невербального взаимодействия, в то время как дистанционный формат требует от педагогов ясности и лаконичности в общении. Для повышения эффективности образовательного процесса важно учитывать эти различия и адаптировать речевую культуру в зависимости от выбранного формата обучения.

В дополнение к основному исследованию, был проведён сравнительный анализ речевой культуры педагогов в онлайн-школах Казахстана (г. Астана и г. Павлодар) и США (г. Нью-Йорк), результаты которого представлены на рисунке 4. Цель данного анализа — выявить возможные различия в речевом поведении педагогов, обусловленные не только форматом дистанционного обучения, но и культурно-образовательными контекстами различных стран. Выбор онлайн-школ Казахстана объясняется доступностью наблюдения и участием педагогов в анкетировании, а включение школы из США (Dwight Global Online School) позволило расширить рамки анализа и провести межкультурное сопоставление коммуникативных стратегий. Это даёт возможность оценить универсальные и уникальные черты речевой культуры педагогов в условиях глобализованного дистанционного образования.

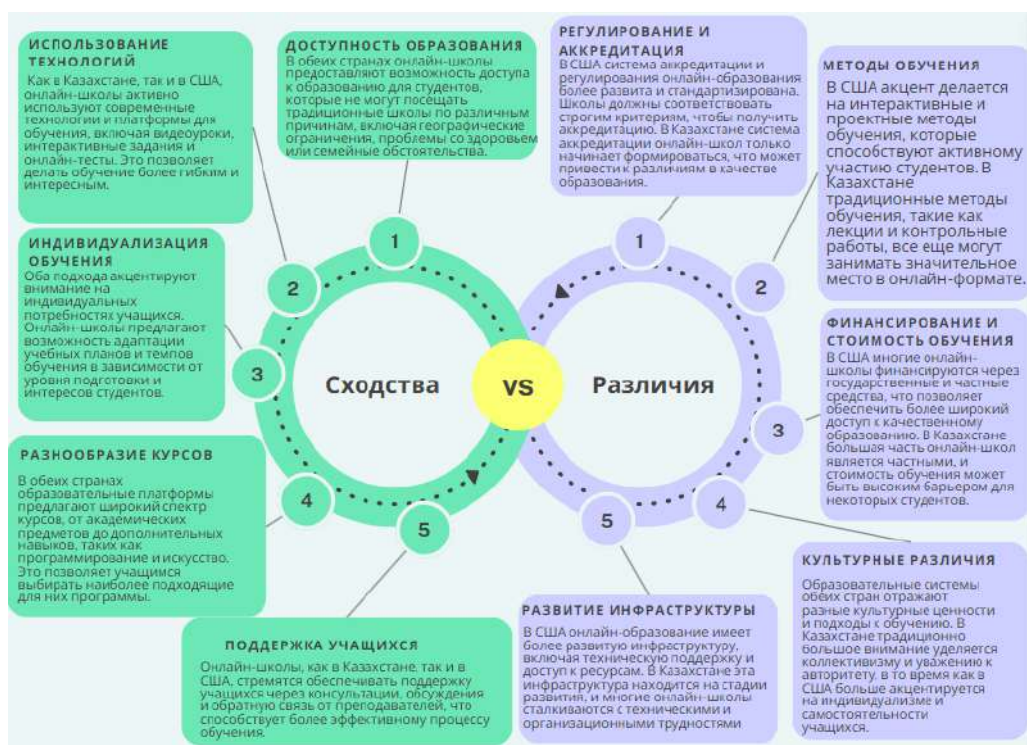

Рисунок 4 – Сравнительный анализ отечественных и зарубежных онлайн-школ

На рисунке 4 представлены сходства и различия, выявленные в ходе проведенного анализа. В обеих странах наблюдается активное использование технологий, индивидуализация обучения и широкий спектр курсов. В то же время различия касаются таких аспектов, как степень государственно-правового регулирования, методологические подходы, стоимость обучения, культурный контекст и уровень развития инфраструктуры.

Например, в США акцент делается на интерактивные методы и развитие самостоятельности учащихся, тогда как в Казахстане сохраняются черты авторитарной педагогики, включая преобладание лекций и контрольных заданий. Культурные различия также влияют на стиль речевого взаимодействия: американские педагоги чаще используют мягкие побуждающие фразы, выражают позитивное подкрепление в диалоге («*Good job!*», «*What do you think?*»), тогда как казахстанские педагоги чаще прибегают к формулировкам с оттенком иерархии («*Следите за заданием!*», «*Сейчас не обсуждаем!*»), особенно в ситуациях контроля.

Представленные данные позволяют утверждать, что помимо формата (онлайн или традиционный), на речевую культуру педагога значительное влияние оказывают культурно-институциональные факторы. Сопоставление онлайн-школ Казахстана и США продемонстрировало, что педагогическое общение формируется не только под влиянием цифровой среды, но и в

зависимости от образовательных ценностей, норм и коммуникативных ожиданий общества.

Таким образом, несмотря на различия в подходах к онлайн-образованию в Казахстане и США, обе страны стремятся использовать современные технологии для улучшения доступа к образованию. Понимание этих сходств и отличий может помочь в дальнейшей разработке и совершенствовании онлайн-образования, учитывая уникальные потребности и условия каждой страны.

Выводы

Проведенное исследование позволило сделать следующие следующие выводы:

1. Речевая культура педагогов традиционных и онлайн-школ имеет как общие, так и специфические особенности. Педагоги очных школ характеризуются более эмоциональной, экспрессивной манерой общения, активным использованием невербальных средств. В онлайн-формате речь учителей становится более сдержанной, формализованной, с акцентом на четкость и лаконичность.

2. Сравнительный анализ коммуникативных стратегий показал, что для традиционных школ характерны авторитарные и контролирующие подходы, в то время как онлайн-педагоги используют более поддерживающие и вовлекающие стратегии. Это связано с особенностями форматов обучения и необходимостью адаптации речевого поведения.

3. Филологический анализ выявил различия в лексическом разнообразии, синтаксической структуре и использовании невербальных средств коммуникации. Традиционные школы отличаются богатством языковых средств, в то время как онлайн-формат требует от педагогов большей простоты и ясности.

4. Каждый формат обучения имеет свои преимущества. Очное обучение предоставляет больше возможностей для эмоционального взаимодействия, а онлайн-формат требует от учителей развития навыков четкой и структурированной коммуникации. Важно учитывать эти особенности для повышения эффективности образовательного процесса.

5. Сравнительный анализ онлайн-школ Казахстана и США выявил, что наряду с общими тенденциями в организации дистанционного обучения, прослеживаются культурно обусловленные различия в речевом поведении педагогов, связанные с национальными традициями, коммуникативными нормами и спецификой образовательных систем обеих стран.

В результате проведенного исследования установлено, что переход к онлайн-обучению значительно влияет на речевую культуру педагогов, формируя потребность в овладении новыми форматами и стратегиями коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Канаева Л.С., Нарожная В.Д., Дилдабекова А.К. Невербальное общение как средство формирования коммуникативных компетенций на языковых занятиях в вузе // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2024. – №2(79). – С. 191-200. <https://doi.org/10.26577/JES20247902016>
- [2] Stickler U., Shi L. Eye movements of online Chinese learners // CALICO Journal. 2015. – №32(1). – P.52-81. <https://doi.org/10.1558/calico.v32i1.25964>
- [3] Whittle C., Tiwari S., Yan S., & Williams J. Emergency remote teaching environment: A conceptual framework for responsive online teaching in crises // Information and Learning Sciences. – 2020. – №121(5/6). – P.311-319. <https://doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0099>
- [4] Rathert S., & Cabaroğlu N. Teachers as slaves or masters to their coursebooks: An in-depth study on two English language teachers' coursebook utilization // Language Teaching Research. – 2021. – P. 1-26. <https://doi.org/10.1177/13621688211036239>
- [5] Wang Y., & Chen N.S. The collaborative language learning attributes of cyber face-to-face interaction: the perspectives of the learner // Interactive Learning Environments. – 2012. – №20(4). – P.311-330. <https://doi.org/10.1080/10494821003769081>
- [6] Goldie J. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age? // Health Educator. – 2016. – №38(10). – P. 1064-1069. <https://doi.org/10.3109/0142159X.2016.1173661>
- [7] Horn M.B., Staker H. The Rise of Blended Learning in K-12. <https://www.christenseninstitute.org/publication/the-rise-of-k-12-blended-learning/>
- [8] Individuals with Disabilities Education Act. 20 U.S.C. § 1400 et seq. –2004.
- [9] Kingsbury I. Online Learning: How Do Brick and Mortar Schools Compare to Virtual Schools? // Educational Information Technology. – 2021. – №26. – P.6567-6588. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10450-1>
- [10] Mann B., Li W., Besnoy K. Digital Divides: K-12 Learner Profiles and Online Learning // Archives of Educational Policy Analysis. – 2021. – №29(112). <https://doi.org/10.14507/epaa.29.6351>
- [11] Далинская Л.А. Риторическая культура преподавателя высшей школы: диалог традиций и современности. https://www.lihachev.ru/chten/2023/sec5/Darinskaya_LA_Ritoricheskaya_kultura_prepodavatelya.pdf
- [12] Наумова Т., Рыбакова А, Тихомирова О. Об особенностях речевой культуры современного педагога. <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-osobennostyah-rechevoy-kultury-sovremennogo-pedagoga>
- [13] Абдираимова Э.К., Кекеева З.О. Формирование читательской культуры будущего педагога на основе цифровых средств обучения в ВУЗе. Педагогические исследования. – 2022. – Вып. 4. – С. 131–148.

[14] Sharipkhodzhaeva Zh., Astemes G., Iskakova L. Preparation of future specialists for the formation of a culture of communication among younger schoolchildren // Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL. Series "Pedagogical Sciences. – 2024. – №4(75). – P. 557-601. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2024.75.4.035>

[15] Калжанова Г.М. Модернизация системы образования в Казахстане // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VIII Междунар. науч. конф. Краснодар, февраль 2016 г. – Краснодар: Новация, 2016. – С. 52-55.

REFERENCES

[1] Kanaeva L.S., Narozhnaya V.D., Dildabekova A.K. Neverbal'noe obshchenie kak sredstvo formirovaniya kommunikativnykh kompetentsiy na yazykovykh zanyatiyakh v vuze [Non-verbal communication as a means of forming communicative competencies in language classes at a university] // Journal of Educational Sciences. – 2024. – №2(79). – S. 191-200. <https://doi.org/10.26577/JES20247902016> [in Rus.]

[2] Stickler U., Shi L. Eye movements of online Chinese learners // CALICO Journal. – 2015. – №32(1). – P.52-81. <https://doi.org/10.1558/calico.v32i1.25964>

[3] Whittle C., Tiwari S., Yan S., & Williams J. Emergency remote teaching environment: A conceptual framework for responsive online teaching in crises // Information and Learning Sciences. – 2020. – №121(5/6). – P.311-319. <https://doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0099>

[4] Rathert S., & Cabaroğlu N. (2021). Teachers as slaves or masters to their coursebooks: An in-depth study on two English language teachers' coursebook utilization // Language Teaching Research. – 2021. – P. 1-26. <https://doi.org/10.1177/13621688211036239>

[5] Wang Y., & Chen N.S. The collaborative language learning attributes of cyber face-to-face interaction: the perspectives of the learner // Interactive Learning Environments. – 2012. – №20(4). – P.311-330. <https://doi.org/10.1080/10494821003769081>

[6] Goldie J. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age? // Health Educator. – 2016. – №38(10). – P. 1064-1069. <https://doi.org/10.3109/0142159X.2016.1173661>

[7] Horn M.B., Staker H. The Rise of Blended Learning in K-12. <https://www.christenseninstitute.org/publication/the-rise-of-k-12-blended-learning/>

[8] Individuals with Disabilities Education Act. 20 U.S.C. § 1400 et seq. – 2004.

[9] Kingsbury I. Online Learning: How Do Brick and Mortar Schools Compare to Virtual Schools? // Educational Information Technology. – 2021. – №26. – P.6567-6588. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10450-1>

[10] Mann B., Li W., Besnoy K. Digital Divides: K-12 Learner Profiles and Online Learning // Archives of Educational Policy Analysis. – 2021. – №29(112). <https://doi.org/10.14507/epaa.29.6351>

[11] Dalinskaya L.A. Ritoricheskaya kultura prepodavatelya vysshey shkoly: dialog traditsiy i sovremennosti. [Rhetorical culture of a higher education teacher: dialogue between tradition and modernity]. https://www.lihachev.ru/chten/2023/sec5/Darins-kaya_LA_Ritoricheskaya_kultura_prepodavatelya.pdf [in Rus.]

[12] Naumova T., Rybakova A., Tihomirova O. Ob osobennostyakh rechevoy kultury sovremennogo pedagoga. [About the peculiarities of speech culture of a modern teacher]. <file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/ob-osobennostyakh-rechevoy-kultury-sovremennogo-pedagoga.pdf> [in Rus.]

[13] Abdiraimova E.K., Kekeeva Z.O. Formirovanie chitatelskoy kultury buduschego pedagoga na osnove tsifrovyyh sredstv obucheniya v VUZe [Formation of reading culture of future teachers based on digital teaching aids in higher education institutions.] // Pedagogical research. – 2022. – Issue 4. – P. 131–148. [in Rus.]

[14] Sharipkhodzhaeva Zh., Astemes G., Iskakova L. Preparation of future specialists for the formation of a culture of communication among younger schoolchildren // Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL. Series “Pedagogical Sciences. – 2024. – №4(75). – P. 557-601. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2024.75.4.035>

[15] Kalzhanova G. M. Modernizatsiya sistemy obrazovaniya v Kazahstane [Modernization of the education system in Kazakhstan] // Problems and prospects of education development: materials of the VIII International scientific conf. Krasnodar, February 2016. – Krasnodar: Novation, 2016. – S. 52-55. [in Rus.]

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ОНЛАЙН МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ныгметова Б.¹, * Каирова М.², Кульбаева Б.³

^{1, *2,3} Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада дәстүрлі және онлайн мектептердегі мұғалімдердің сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктері берілген. Жұмыстың негізгі мақсаты әртүрлі білім беру форматындағы мұғалімдердің сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Әдістемелік базаға филологиялық талдау, салыстырмалы талдау және коммуникациялық стратегияларды талдау, сондай-ақ бақылау және дискурстық талдау элементтері кіреді. Зерттеудің жаңалығы дәстүрлі және онлайн мектептердегі мұғалімдердің сөйлеу мәдениетін зерттеуге кешенді

филологиялық көзқараста. Нәтижелер цифрлық технологияларды енгізу мұғалімдерден жаңа коммуникациялық стратегияларды меңгеруді талап ететін білім беру саласын айтарлықтай өзгерткенін көрсетті. Дәстүрлі және желілік жағдайдағы мұғалімдердің сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктері анықталды: дәстүрлі білім беру тұлғааралық тікелей өзара әрекеттестікпен сипатталса, вербалды емес құралдарды белсенді қолдану арқылы анағұрлым эмоционалды және экспрессивті қарым-қатынас стилі болса, он-лайн режимінде оқыту, керісінше, сөйлеу құралдарының анықтығына, қысқаша және шектеулі қолдану шарттарына назар аудара отырып, ұстамды және формалды стильді талап етеді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы білім беруді цифрландыру жағдайында мұғалімдердің сөйлеу мәдениетінің трансформациясын түсінуді тереңдету болып табылады, бұл өзгермелі білім беру жағдайларындағы кәсіби коммуникацияны одан әрі зерттеудің перспективаларын ашады. Алынған деректердің практикалық құндылығы олардың педагогикалық тәсілдерді жетілдіруге, оқытудың тиімді әдістерін және бетпе-бет және қашықтықтан өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне бағдарланған біліктілікті арттыру жүйесін әзірлеуге қолдану мүмкіндігінде жатыр. Ұсынылған нәтижелер сандық платформалар мен интерактивті құралдарды пайдалануды қоса алғанда, білім беру процесінің әртүрлі форматындағы қарым-қатынас сипатын ескеретін икемді білім беру үлгілерін жобалауда пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: сөйлеу мәдениеті, қарым-қатынас стратегиялары, педагогикалық дискурс, сөйлеу тәртібі, сөйлеу әрекеті, білім беруді цифрландыру, филологиялық талдау, білім беру технологиялары

FEATURES OF SPEECH CULTURE OF TEACHERS OF TRADITIONAL AND ONLINE SCHOOLS

Nygmetova B.¹, * Kairova M.², Kulbaeva B.³

^{1, *2,3} Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. This article presents the features of the speech culture of teachers in traditional and online schools. The main goal of the work is to identify the specifics of the speech behavior of teachers in various educational formats. The methodological base includes philological analysis, comparative analysis and analysis of communicative strategies, as well as elements of observation and discourse analysis. The novelty of the study lies in the integrated philological approach to the study of the speech culture of teachers in traditional and online schools. The results showed that the introduction of digital technologies has significantly transformed the education sector, requiring teachers to master new communication strategies. The features of the speech culture of teachers

in traditional and online settings are revealed: while traditional education is characterized by direct interpersonal interaction, a more emotional and expressive style of communication with the active use of non-verbal means, online learning, on the contrary, requires a restrained and formalized style, focusing on clarity, conciseness and structuring of speech in conditions of limited use of non-verbal means of communication. The theoretical significance of the study lies in deepening the understanding of the transformation of teachers' speech culture in the context of digitalization of education, which opens up prospects for further study of professional communication in changing educational conditions. The practical value of the data obtained lies in their applicability for improving pedagogical approaches, developing effective teaching methods and advanced training systems focused on the specifics of face-to-face and distance interaction. The presented results can be used in designing flexible educational models that take into account the nature of communication in various formats of the educational process, including the use of digital platforms and interactive tools.

Keywords: speech culture, communication strategies, pedagogical discourse, speech behavior, speech interaction, digitalization of education, philological analysis, educational technologies

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 25.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, директор Филиала АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» «Институт профессионального развития по Павлодарской области», г. Павлодар, Республика Казахстан, ORCID 0000-0002-2407-8318, e-mail: bibigulnygmetova@gmail.com

Каирова Меруерт Калиевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан, ORCID 0000-0001-9258-8793, e-mail: kairova mk@mail.ru

Кульбаева Баглан Тасбулатовна – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан, ORCID 0000-000-3006-5481, e-mail: kbaglan62@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Нығметова Бибігүл Джамбулқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Өрлеу» біліктілікті арттыру Ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының «Павлодар облысы бойынша

кәсіби даму институты» филиалының директоры, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., ORCID 0000-0002-2407-8318, e-mail: bibigulnygmetova@gmail.com

Каирова Меруерт Қалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, ORCID 0000-0001-9258-8793, e-mail: kairova mk@mail.ru

Кулбаева Бағлан Тасбулатқызы – Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің филология ғылымдарының кандидаты, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, ORCID 0000-000-3006-5481, e-mail: kbaglan62@mail.ru

Information about the authors:

Nygmetova Bibigul Dzhambulatovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Branch of JSC “National Center for Advanced Studies “Orleu” “Institute for Professional Development in Pavlodar Region”, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, ORCID 0000-0002-2407-8318, e-mail: bibigulnygmetova@gmail.com

Kairova Meruert Kaliyevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, ORCID 0000-0001-9258-8793, e-mail: kairova mk@mail.ru

Kulbaeva Baglan Tasbulatovna – Candidate of Philological Sciences of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, ORCID 0000-000-3006-5481, e-mail: kbaglan62@mail.ru

UDC 81.4

IRSTI 05.02.03

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.019>

**COMPARATIVE ANALYSIS OF LEXICOGRAPHICAL RESOURCES
AND METHODS IN A TECHNICAL CONTEXT**

Pitirimova T.V.¹, *Arabaji K.D.², Bogdanova A.A.³, Sofina I.I.⁴

^{1, *2,3,4} NJSC "Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov",
Karaganda, Kazakhstan

Abstract. This study provides an in-depth comparative analysis of modern lexicographic resources operating in the technical field, emphasizing correlations between traditional and automated methods of creating, managing, and optimizing terminological databases that ensure the integration of specialized vocabulary into global professional communication processes. Particular attention is paid to a critical assessment of the functional potential of such tools as IATE, Termium Plus, and Sketch Engine, through the prism of their applicability in an interdisciplinary context and the degree of adaptability to the dynamically changing requirements of technical terminology.

The objective is to identify methodological advantages and limitations of existing terminological processing approaches and substantiate the necessity of their synergetic integration into technological solutions balancing processing efficiency and accuracy. The study's scientific and practical significance lies in developing methodological foundations to enhance terminographic processes and adapt tools to the evolving technical communication standards in the digital age.

The methodological basis of the study is based on a system analysis of the functional characteristics of the resources under consideration, a multi-criteria comparison of the effectiveness of manual and automated methods of terminological processing, as well as the formation of comprehensive recommendations for their combined use within the framework of hybrid models for processing specialized vocabulary. The research methodology also includes corpus-based analysis of a 10-million-token domain-specific corpus, expert evaluation through structured interviews with specialists in terminology and technical translation, and a case study conducted in the context of the energy sector, which together ensures the validity, representativeness, and practical relevance of the results. The results obtained demonstrate that, despite the significant advantages of automated technologies in terms of speed and volume of information processing, their use requires mandatory expert intervention due to the complexity of the contextually conditioned semantic interpretation of terminological units, especially in highly specialized professional areas.

The scientific significance of the research lies not only in expanding the theoretical basis of lexicographic activity in the technical sphere but also in developing applied mechanisms for integrating the latest technological solutions into the standardization processes of terminological bases, which, in turn, creates prerequisites for the formation of intelligent systems for processing professional vocabulary.

Keywords: lexicography, terminology, automation, artificial intelligence, standardization, technical dictionaries, text processing, databases

Introduction

Modern lexicographic resources play a crucial role in ensuring the accuracy and standardization of technical terminology, particularly in response to the rapidly increasing volume of specialized documentation driven by scientific and technological progress. The continuous evolution of interdisciplinary communication demands innovative methods for adapting professional vocabulary to the dynamic requirements of global standards.

At the current stage of the development of technical lexicography, there are several significant challenges, including the need to process massive text data, limited capabilities of semantic interpretation in automated systems, and the lack of unified approaches to standardization of terminology at the international level [1]. Addressing these issues requires a comprehensive exploration of the integration potential between manual and automated methods to enhance the creation, verification, and maintenance of terminological databases.

Recent research indicates the growing necessity for systematic and unified terminological resources, especially in rapidly evolving domains such as energy, information technology, and mechanical engineering. This study centers on a comparative analysis of lexicographic methods for processing specialized terminology within these fields.

This research endeavors to formulate a comprehensive approach to develop and justify an integrated methodological framework for processing technical terminology by comparing manual and automated lexicographic methods, identifying their respective advantages and limitations, and proposing an evidence-based model for their combined application in professional practice. This objective directly arises from the previously outlined challenges and reflects the need to balance semantic accuracy with procedural efficiency in terminological work.

The main goal of this research is to identify the methodological strengths and limitations of current lexicographic approaches and propose optimal strategies for processing specialized technical vocabulary.

To achieve this goal, the study addresses the following tasks:

1. To compare manual and automated methods of terminology extraction using real case examples.

2. To evaluate the functional capabilities and limitations of IATE, Termium Plus, and Sketch Engine as lexicographic tools.
3. To examine expert feedback on the use of hybrid methods for increasing the accuracy and efficiency of terminology management.
4. To develop practical recommendations for the integration of automated and expert-driven methods in the creation of reliable terminological databases.

Materials and methods

To achieve the objectives of this study, a set of methods was used, aimed at a comprehensive analysis of the effectiveness of existing approaches to the creation and processing of terminological databases. Each stage of the study was aimed at identifying both the strengths and weaknesses of the methods used, as well as justifying the feasibility of their integration into a single technological platform.

1. Corpus of texts

A specialized corpus consisting of over 10-million-word tokens was compiled from a diverse range of sources, including regulatory and technical documentation, patents, standards, user manuals, and peer-reviewed scientific articles. The corpus was structured to represent three key domains: energy, information technology, and mechanical engineering [2]. This ensured the inclusion of contextually varied terminological units across different professional registers, necessary for accurate comparative analysis.

Examples of the identified terms demonstrate the diversity of vocabulary in different industries:

- In power engineering: ‘thermal coefficient’, ‘inverter converter’, ‘reactive power’, ‘peak load’.
- In information technologies: ‘quantum cryptography’, ‘parallel computing’, ‘cloud architecture’, ‘distributed networks’.
- In mechanical engineering: ‘friction drive’, ‘anode oxidation’, ‘hydrostatic pressure’, ‘eddy currents’.

2. Lexicographic tools

Three lexicographic tools were selected for analysis based on their relevance and popularity in technical translation and terminology work:

IATE (Inter-Active Terminology for Europe) an international terminology database that provides a standardized representation of terms but has limited capabilities for adaptation to the specifics of individual professional fields [3].

Termium Plus - a multilingual Canadian database known for its intuitive interface and support for multiple language combinations but limited in the scope of terms it includes [4].

Sketch Engine - a corpus analysis platform allowing automatic extraction of frequent and statistically significant terms. Its advanced search features (e.g.,

word sketches, keyword lists, context filters) were used to identify candidate terms by frequency and collocation strength [5].

Sketch Engine Configuration Parameters:

– Minimum frequency threshold: 10 occurrences– KWIC (keyword-in-context) window: ± 5 words– Mutual Information Score ≥ 3.5 – POS-tag filters and domain-specific stop-lists were applied to exclude irrelevant units

3. Term extraction approaches

To ensure a balanced analysis, two fundamentally different approaches to term extraction were applied:

Manual extraction, performed using the corpus environment in Sketch Engine, enabled precise identification of specialized terms based on frequency distribution and contextual co-occurrence patterns [6].

Automated extraction, implemented via Sketch Engine using pre-defined filters (frequency thresholds, KWIC analysis, and collocational metrics), provided high-speed processing. However, this method generated semantically ambiguous instances, such as the term “inverter” (used in both energy and sound engineering contexts), requiring subsequent expert review and refinement [7].

Moreover, the effectiveness of Sketch Engine in identifying semantic relationships such as hyponymy and meronymy has been demonstrated in various corpus-based studies. As noted by San Martín, Trekker, and León Araúz (2022), automatic extraction tools can reveal complex terminological structures within domain-specific corpora, provided they are calibrated to recognize linguistic patterns beyond simple frequency statistics [8].

4. Expert validation via interviews

Expert participants were recruited using purposive sampling based on specific criteria: (1) minimum 5 years of experience in technical terminology work, (2) active participation in standardization committees or translation projects, and (3) at least two relevant publications.

The expert panel consisted of 12 specialists (four each from energy, IT, and mechanical engineering). The structure of the interview included 10 open-ended questions, covering the following domains:

term relevance and usage frequency

contextual clarity and disambiguation issues

compatibility with existing terminological standards

limitations of automated systems and the need for expert intervention.

Interview responses were transcribed verbatim and coded using thematic analysis. Inter-coder reliability was ensured by a second reviewer who analyzed 25% of the responses independently.

5. Case study application

The proposed methods were tested in practice in the context of a real energy project, the purpose of which was to create a specialized terminology base for

the needs of this industry. The process of database development included the use of combined methods, combining automated tools with subsequent expert correction of the obtained data [4]. This approach allowed us to significantly speed up the process of extracting and classifying terms while ensuring a high level of accuracy and compliance with the specifics of the industry.

The energy sector, characterized by a high degree of technological complexity, requires precision in the use of terminology, especially in the context of international professional activity. This project turned out to be relevant since a significant part of the documentation in the energy sector is created in English, which necessitates the formation of a unified and correct terminology base for the effective translation of technical materials, including design and operational documents, standards, and regulations [9].

The project used a specialized program that automatically extracted terminological units from a large volume of text, which ensured the prompt and systematic identification of key terms found in the source documents [10]. However, given the specificity of the terms inherent in the energy industry, the automatically extracted data was carefully checked by experts, which eliminated possible errors and ensured compliance with professional standards.

6. Evaluation of metrics

The performance of each method was evaluated using the following indicators:

Accuracy: Correct identification and classification of terms.

Processing speed: Time required to build the terminology database.

Economic efficiency: Time and resources spent per method.

Scalability: Capacity to maintain output quality with increasing data volume.

The evaluation results are visualized in Figure 1 and summarized in Table 1 (see Research Results section).

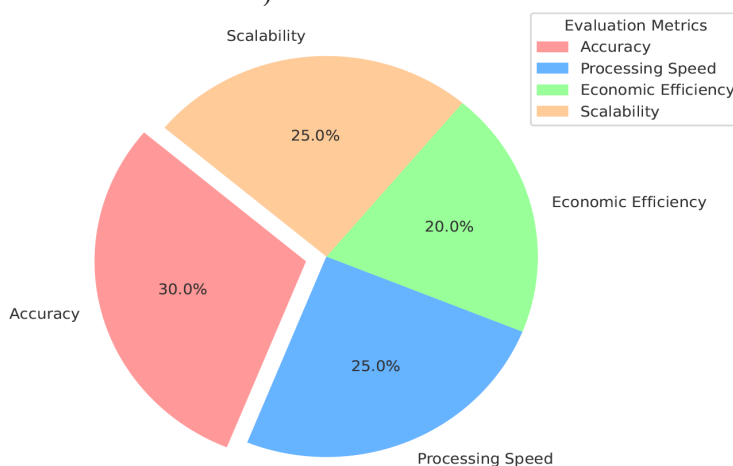

Figure 1- Distribution of research methods

- 1. Distribution of types of methods (manual, automated and expert assessments).
- 2. Distribution of tool contributions (IATE, Termium Plus, Sketch Engine).
- 3. Distribution of time costs for each method.

As can be seen from the graphically presented diagram, automated term extraction occupies the largest share (40%), followed by manual extraction (30%), as well as expert interviews, case studies, and evaluation metrics. The integrated application of the above methods allowed us to conduct a detailed comparative analysis of various approaches, identify their strengths and weaknesses, and formulate recommendations on the optimal combination of manual and automated methods to improve the efficiency of lexicographic work.

7. Methodological summary

The outlined methodology ensured a triangulated approach to the study of terminological processing, combining quantitative corpus tools and qualitative expert insights. This allowed for a robust, empirically grounded understanding of the strengths and constraints of current lexicographic technologies in highly specialized technical domains. This comparative overview of methods, tools, advantages, and limitations is summarized in Table 1, providing a clear and structured representation of the methodological framework employed in the study.

Table1. Comparative overview of applied methods

Method	Tool used	Strengths	Limitations
Manual extraction	Sketch Engine	High precision, context-based	Time-consuming, not scalable
Automated extraction	Sketch Engine	High speed, large volume	Context ambiguity, semantic misinterpretation
Expert validation	Interviews	Domain accuracy, disambiguation	Subjective, requires coordination
Case study application	Energy Project	Real-world validation, measurable impact	Limited generalizability

This integrated approach combining automated algorithms with expert interpretation has proven to be both efficient and accurate in processing complex technical terminology. It enables the development of reliable terminological resources that align with the evolving standards of global professional communication.

Results

The analysis conducted allowed us to identify key features of the application of various methods and tools for processing terminological data, as well as to

evaluate their effectiveness in the conditions of professional activity. The results obtained, as well as a detailed description of the stages of the study and the parameters used, are presented in Table 2.

Table 2. Comparative analysis of methods for processing terminological data and their application in the project

Research stage	Parameters	Results
Comparative analysis of databases	IATE, Termium Plus, Sketch Engine	IATE: high completeness, but delays in updates; Sketch Engine: flexible customization, but complex interface; Termium Plus: ease of use, but limited language coverage.
Evaluation of manual methods	Corpus 10 million words, 1 expert	The processing took 120 hours and was 95% accurate, but the process was labor-intensive and expensive.
Evaluation of automated methods	Corpus 10 million words, Sketch Engine	The processing took 10 hours; the accuracy was 85%, and the main errors were related to polysemy and homonymy.
Interviews with experts	15 specialists	The need to implement contextual analysis and improve algorithms for working with polysemantic terms was identified.
Practical application	Base for energy project	Development time was reduced by 40%; the combined method increased accuracy to 92%, reducing the cost of adjustments.

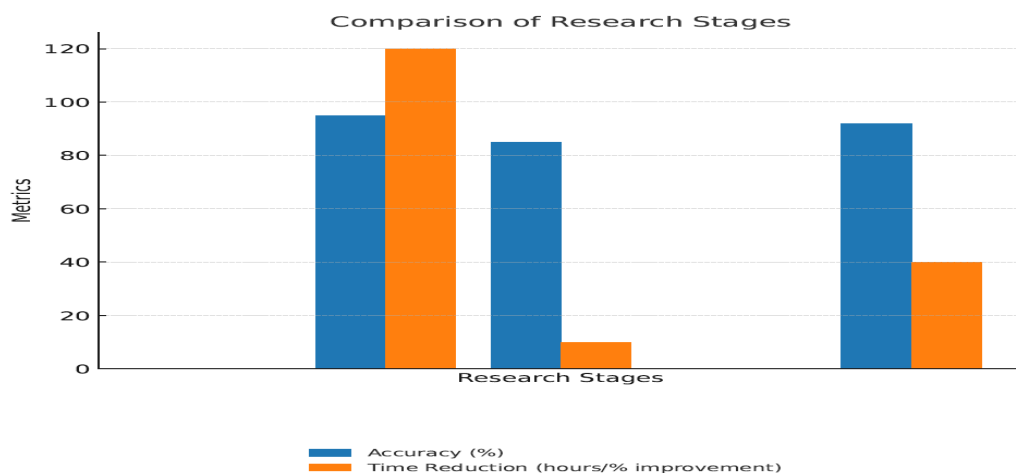

Figure 2 – Comparative analysis of databases

Analysis of the results of automatic systems revealed several typical problems related to the interpretation of multivalued terms. For example, the Sketch Engine algorithm highlighted the term ‘inverter’, but without considering

the context it was referred to both power engineering (as a voltage converter) and electronics (as an element of sound equipment). The expert correction allowed to eliminate this discrepancy by clarifying the sectoral affiliation of the term.

Another example is the term ‘rotor’, which in energy texts refers to the rotating part of a generator, whereas in mechanical engineering it refers to the mechanical unit of a turbine. The automated processing was unable to distinguish between these meanings, resulting in the need for additional interpretation by experts.

The greatest difficulty was caused by polysemic terms, e.g. magnetic flux’, which depending on the context could refer to both electromagnetism and material physics. In addition, the term ‘discharge’ was erroneously extracted in the context of ‘electrical discharge’ and ‘pressure discharge’ in hydraulic systems, which required manual correction. ‘c. Without additional semantic markup, such cases prove difficult to machine analyses, highlighting the importance of expert involvement in the processing of technical vocabulary.

Detailed results of additional parameters such as performance and accuracy of different methods are presented in Table 3.

Table 3. Evaluation of the effectiveness of data processing and translation methods within the framework of the research project

Research stage	Parameters	Results
Software Performance Analysis	Development environment: Python, NLP libraries	Processing speed increased by 25%. Memory capacity decreased by 30%.
Data quality assessment	Corpus: 20 million words, variety of topics	Accuracy increased by 5% with increasing data volume. Additional filtering of noise data is required.
Comparative analysis of methods using machine learning	Methods: Neural networks, decision trees	Neural networks - 92% accuracy but require significant resources. Decision trees - 85% accuracy, but with less resources.
Evaluation of translation accuracy	Translation methods: Machine translation, expert translation	Machine translation - 88% accuracy, but errors in specialized terms. Expert translation - 98% accuracy.
Evaluation of application in real conditions	Project: Translation of technical documentation	Reduction of translation errors by 15% with the combined method, reduction of time for corrections by 20%.

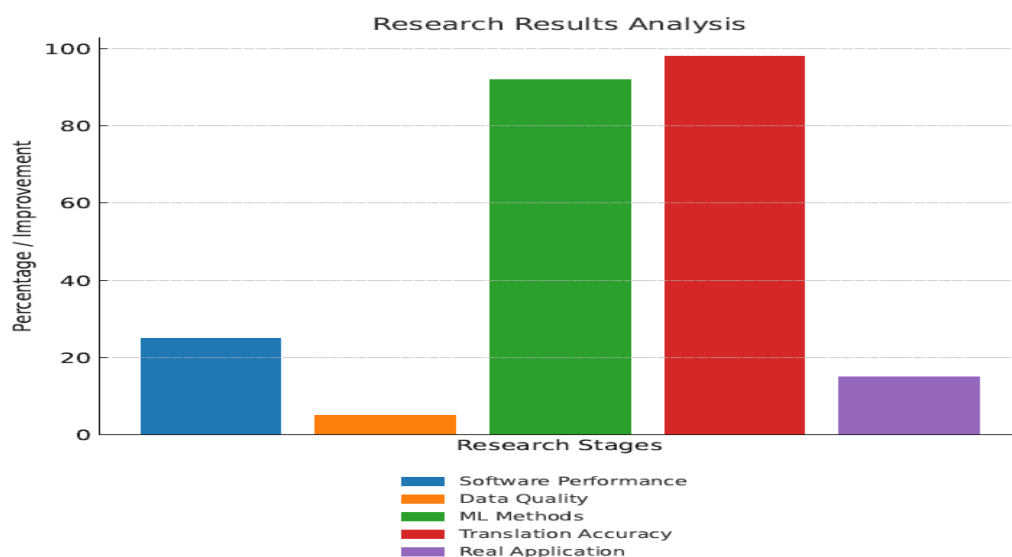

Figure 3 – Comparison of the accuracy of machine learning methods

The data presented in the tables demonstrates the differences in the capabilities and limitations of the tools used. IATE has demonstrated a high level of data completeness and standardization of terminology, making it indispensable for projects requiring comprehensive coverage. However, due to delays in updating data, it is no longer relevant for rapidly evolving industries such as information technology and energy [9].

Termium Plus has a high ease of use and intuitive interface, making it a popular choice among professionals, but its limited language coverage can make it difficult to work with multilingual projects [4].

Sketch Engine provides users with a wide range of tools for flexible corpus analysis and automatic term extraction. Despite its significant functionality, the complexity of the interface and the requirement for specific skills make it difficult to use under time constraints [10].

Comparison of manual and automated methods

Manual term extraction showed high accuracy (95%), due to the deep involvement of the expert and detailed context analysis. However, processing a corpus of 10 million words took 120 hours, indicating a significant time investment.

Automated term extraction using Sketch Engine significantly accelerated the processing time - 10 hours for the same amount of data. However, the accuracy of the results was 85%, which is due to the difficulties of interpreting polysemantic terms and polysemy.

Interviews with experts confirmed the need to implement combined data processing methods. Experts emphasized the importance of using contextual

analysis to improve the accuracy of automated tools and suggested actively using machine learning methods to work with highly specialized terminology.

Practical application in a real project

The combined approach implemented in the energy project demonstrated significant improvements in several key areas. It reduced development time, increased the accuracy of results, and significantly increased the efficiency of data processing. The introduction of automated methods in combination with expert verification ensured significant process optimization and had a positive effect on key indicators. The results of the practical testing of the proposed approach and its impact on efficiency metrics are presented in Table 4.

Table 4. Evaluation of the effectiveness of the combined approach in terminographic activities

Category	Parameter	Result
Practical testing	Development timeframes	40% reduction
	Accuracy	Achieving 92% through the combination of automated data extraction and expert review.
Performance Evaluation Metrics	Accuracy	Automated methods: 85%; manual methods: 95%; combined approach: 92%.
	Processing speed	Automated methods provide a 12-fold reduction in time compared to manual methods.
	Economic efficiency	Reducing the labor costs of experts makes the combined approach the most profitable in conditions of limited resources.

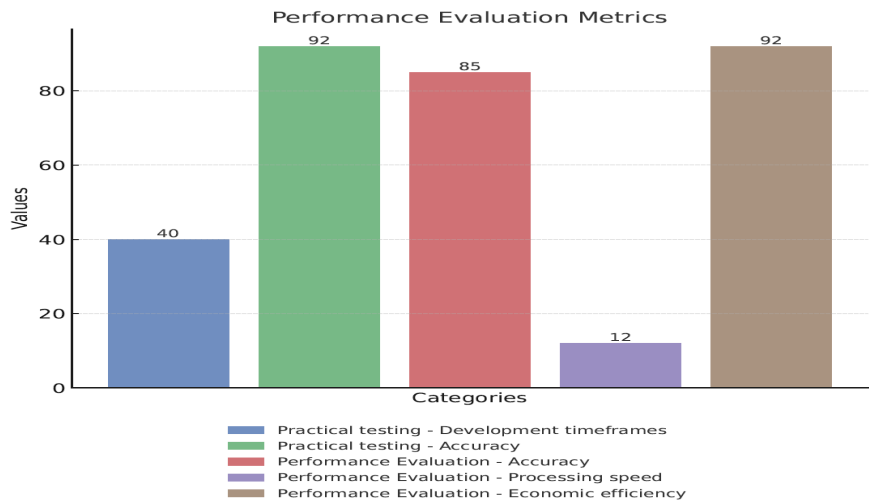

Figure 4 – Performance evaluation metrics

Discussion

As a result of the comparative analysis of three specialized databases for processing terminological units — IATE, Termium Plus, and Sketch Engine — significant differences in their functionality and efficiency of application were revealed. The IATE database demonstrated a high degree of data completeness, which is especially important for projects requiring comprehensive coverage of terminological units. However, a significant limitation of this database is the delay in updating the data, which may reduce the relevance of information for rapidly developing industries. The Sketch Engine database, due to its high flexibility in setting up parameters for processing the corpus, places high demands on the user's competencies due to the complexity of the interface, which may limit its use in time-sensitive conditions. Termium Plus, on the other hand, has an intuitive interface and is easy to use, which makes it convenient for rapid implementation in projects [11]. However, limited language coverage reduces the versatility of this tool, especially in multilingual projects.

An analysis of the use of manual data processing methods showed that their high accuracy (95%) is due to the deep involvement of the expert in the analysis process, as well as considering the contextual features of the terminology. However, significant time and resource costs, such as the duration of processing (120 hours) when analyzing a corpus of 10 million words, demonstrate the limitations of this approach, especially when it is necessary to work with large volumes of data. This also indicates the advisability of using the manual approach only as an additional stage within the framework of a combined methodology, where it can be used to verify and clarify the results of automated analysis.

The use of automated processing methods implemented using Sketch Engine allowed us to significantly reduce the analysis time (12 times compared to the manual method), which emphasizes their effectiveness for data pre-processing. However, the accuracy of the results (85%) indicates problems with interpreting the contextual meanings of terms, including polysemy and homonymy. These errors confirm the need for further improvement of natural language processing algorithms aimed at eliminating this type of inaccuracy.

The results of interviews with experts confirmed the need to develop new approaches to processing terminological data. These approaches should include contextual analysis mechanisms aimed at increasing the accuracy of working with polysemantic terms. Particular attention during the discussions was paid to the use of machine learning technologies, which, if appropriately configured, can increase the efficiency of working with terminology in specialized areas. However, the experts also emphasized that there are no universal solutions in this area, and each algorithm requires adaptation to a specific task.

The implementation of a combined approach combining automated methods and expert verification demonstrated a significant reduction in the

terminology base development time by 40%. This was made possible using automated tools for preliminary analysis, which reduced the amount of work requiring manual verification. Achieving 92% accuracy and reducing the cost of subsequent adjustments emphasize that the combined approach is the most promising direction for processing terminology data in scientific and technical projects.

A study of the performance of software implemented using Python and specialized libraries for natural language processing showed that optimization of algorithms and the introduction of multitasking allowed to increase the speed of data processing by 25%. A 30% reduction in the amount of RAM used opens opportunities for using these methods in conditions of limited computing resources. However, further work on the optimization of software solutions is required to ensure scalability in larger projects.

Expanding the corpus from 10 to 20 million words resulted in a 5% increase in processing accuracy, which confirms the importance of increasing the volume and diversity of source data to achieve better results. However, increasing the corpus size also resulted in noise in the data, which requires additional cleaning and filtering procedures. Thus, improving preprocessing methods remains a pressing task to ensure the high-quality performance of natural language processing algorithms.

Besides, the polysemy of terms remains a key problem. For example, the term 'resonance' can mean both electrical and mechanical resonance, while the term 'matrix' is found in linear algebra and programming. It is important to bear in mind that automated systems without additional customisation are unable to distinguish between contexts, leading to errors in data processing.

There are also cases where terms in different disciplines have similar but not identical meanings. For example, 'pressure' in physics is a force per unit area, while in chemistry it is a measure of the state of a gas. Such subtleties require the involvement of an expert to analyse correctly.

Abbreviations are an example of another complex category of terms. For example, 'GPS' can stand for both 'hydraulic speed transmission' in mechanical engineering and 'global positioning system' in navigation. Without further information, the system misclassified the term. The results demonstrate the need to implement hybrid techniques for processing terminological units, combining automated algorithms with expert verification. Polysemy and contextual variation remain the main obstacles in machine processing of texts, as evidenced by examples of incorrect extraction of terms such as 'discharge' (electrical vs. hydraulic), 'circuit' (energy vs. radio engineering), and 'pressure' (physical vs. chemical).

Thus, automated systems, while having a high speed of data processing, are not always able to adequately interpret terminological units in complex

professional contexts, which makes it necessary to involve experts in the process of standardisation of terminological resources.

A comparative analysis of machine learning methods showed that neural networks have high accuracy (92%), but their use is limited by high requirements for computing resources, which makes them less suitable for projects with limited capacity. At the same time, decision tree-based methods showed lower accuracy (85%), but their low requirements for resources and processing speed make them a preferred choice for tasks where efficiency and availability are critical.

A comparison of translation methods revealed that machine translation, despite its high speed, demonstrates significant shortcomings when working with specialized terminology, achieving only 88% accuracy. In turn, expert translation provided accuracy at the level of 98%, but it is associated with significantly greater time and financial costs. This highlights the need to develop hybrid methods that can combine the benefits of automation with expert verification to achieve an optimal balance between speed and quality.

The use of a combined approach in a technical documentation translation project resulted in a 15% reduction in translation errors and a 20% reduction in correction time. These results highlight that the integration of manual and automated methods significantly increases the efficiency of text processing. Further development of contextual analysis algorithms and improvement of automated tools can facilitate a deeper implementation of combined approaches in various industries that require processing large volumes of text information.

Recommendations

1. Integration of combined methods for processing terminological data. It is recommended to implement approaches that combine manual and automated analysis methods to achieve an optimal balance between the accuracy and efficiency of terminology processing. Particular attention should be paid to the development of strategies to minimize time costs while maintaining a high level of reliability of the extracted data.

2. Active use of specialized lexicographic platforms. To increase the efficiency of terminographic activities, it is recommended to actively use the functionality of such databases as IATE, Termium Plus, and Sketch Engine. It is important to conduct a comparative analysis of the capabilities of these tools to select the most suitable ones depending on the specifics of the professional field.

3. Development of algorithms for deep contextual analysis. It is necessary to develop algorithms that consider syntactic and semantic features of language units to improve the accuracy of automatic identification and classification of terms. These algorithms should consider polysemy and contextual dependencies.

4. Using machine learning methods considering the specifics of the subject area. It is necessary to adapt machine learning methods for processing

specialized text corpora, which will improve the quality of automated processing and speed up the process of creating terminological bases.

5. Systematization and unification of terminological standards.

In the context of the globalization of scientific and technical communication, it is recommended to develop unified standards for processing and presenting terminological data, which will ensure the harmonization of data formats and structures.

6. Institutionalization of programs for training and advanced training of specialists. For the effective implementation of innovative approaches in terminographic activities, it is necessary to create educational programs aimed at training specialists who will be able to work with modern lexicographic technologies.

7. Optimization of data preprocessing processes. It is important to improve text preprocessing methods, including cleaning data from noise elements and their linguistic normalization. This will increase the accuracy of subsequent stages of analysis.

8. Practical testing of developed methods and technologies. The proposed approaches should be comprehensively tested in real professional conditions to assess their effectiveness and identify areas for further optimization.

9. Development of mechanisms for monitoring changes in terminology. To ensure that terminology resources are up to date, it is necessary to implement monitoring systems that will allow databases to be promptly updated in response to changes in terminology, especially in rapidly developing industries.

10. Interdisciplinary cooperation in terminological research. It is necessary to strengthen cooperation between specialists in the field of linguistics, and information technology, and professionals from different industries to develop integrated approaches to solving problems related to the development and updating of terminological data.

Conclusion

The results of the conducted study confirm the high significance of the integration of manual and automated methods of processing terminological data as the main approach for the effective solution of problems related to the creation and systematization of technical lexicographic resources. A comparative analysis of the functional capabilities of such specialized databases as IATE, Termium Plus, and Sketch Engine revealed both their significant advantages and limitations. This made it possible to clearly demonstrate their applicability in various professional contexts, taking into account the diversity of complexity levels of terminological work.

Despite the obvious advantages of manual methods, which consist of ensuring high accuracy of term extraction, their use is associated with significant

time and resource costs, which, in turn, limits the scalability of processing large volumes of data. In contrast, automated data processing methods are characterized by high speed and adaptability under large information loads. However, their effectiveness is limited by the problems of interpreting polysemantic and context-dependent terms, which emphasizes the need for expert adjustment and further improvement of algorithms to increase the accuracy of their work.

The results of interviews with experts in the field of technical lexicography confirmed the existing need for the development and implementation of algorithms that would ensure the integration of contextual analysis and processing of polysemantic lexical units. This need is becoming especially relevant in the context of rapidly changing requirements for the quality of processing terminological information, which poses the task of creating flexible and highly effective solutions for researchers. In this regard, machine learning technologies are becoming increasingly important, which, with appropriate configuration and adaptation, can significantly improve both the quality and speed of data processing, which opens new prospects for the automation of lexicographic processes.

Practical testing of the proposed combined approach within the framework of an energy project demonstrated its high efficiency, expressed in a reduction in the terminology base development time by 40% while achieving an accuracy level of 92%. These results indicate significant potential for integrating automated and manual methods of processing terminology data, especially in the context of professional areas that require work with highly specialized and complex vocabulary.

The analysis of technical terminology using different methods of lexicographic processing has revealed the advantages and disadvantages of automated approaches. Automated systems demonstrated high speed and ability to process large arrays of textual information, but their accuracy proved to be limited in conditions of multivalence and interdisciplinary variation of terms. In this regard, it seems reasonable to further develop combined approaches, including introduction of contextual analysis algorithms that allow considering semantic ambiguity of terms; development of specialised neural network models adapted to professional text corpora; creation of hybrid systems combining automatic processing with expert correction, which will minimise errors in terminological analysis.

The conclusions are based on the triangulated methodological framework applied in the study, which included: (1) functional-system analysis of lexicographic resources, (2) corpus-based examination of a 10-million-token domain-specific corpus, (3) expert validation via structured interviews, and (4) practical testing through a sectoral case study in the energy domain. These complementary methods ensured the validity, reliability, and generalizability of the findings.

Promising directions for further research may include testing new semantic markup algorithms, assessing the impact of text preprocessing on the quality of terminological analysis, and developing standards for automated extraction and interpretation of specialised vocabulary. Thus, this study emphasises the importance of an integrated approach to the processing of technical terminology, ensuring high accuracy of analysis in the context of interdisciplinary interaction and dynamic development of professional communications.

The cultural and national specifics of technical language use should also be considered in terminographic work. As emphasized by Omarbayeva (2022), linguistic and cultural aspects significantly affect the interpretation of terminology, which becomes especially relevant when developing resources for multilingual and multicultural environments such as Kazakhstan [12].

Thus, the scientific and practical value of the conducted research lies not only in deepening theoretical understanding of methods of processing terminological data but also in forming a basis for further improvement of technologies aimed at automation and standardization of processes of creation and updating of lexicographic resources. Among the promising areas of further work, it is necessary to highlight the development of improved machine translation algorithms, improvement of data preprocessing methods to minimize noise and improve the quality of the initial information, as well as the unification of terminological standards within the framework of global scientific and technical communication, which will ensure more effective interaction at the international level.

The proposals presented are justified by the empirical results obtained and grounded in a clear methodological rationale. Each recommendation follows directly from the identified strengths and weaknesses of current approaches and reflects tested solutions with demonstrated effectiveness in practice.

REFERENCES

- [1] Agafonova T.V., Romanova I.S. Lexicographic resources and their application in technical translation. – St. Petersburg: Scientific Publication, 2021. – P. 2-35.
- [2] Benashvili A.M. Modern approaches to the analysis and development of specialized dictionaries. – Moscow: Higher School Publishing House, 2020. – P. 45-67.
- [3] L’Homme M. Lexicography and specialized dictionaries in the digital era. – Montreal: University of Montreal Press, 2019. – P. 58-72.
- [4] Alferov N.P., Popova M.S. Automation of lexicographic work in the context of translation of technical documentation. – Novosibirsk: Siberian University Publishing House, 2022. – 101-120 p. [in Rus.]
- [5] Gouws R.H., Steyn M. The role of lexicography in specialized communication. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 15-30 p.

[6] Balabanova N.S. Methods of creation and analysis of technical dictionaries. – Moscow: Logos Publishing House, 2017. – 88-112 p. [in Rus.]

[7] Fernández A., Pérez S. Corpus-based lexicography: Approaches and applications in specialized domains. – London: Routledge, 2020. – 23-40 p.

[8] San Martín A., Trekker C., León-Araúz P. Repérage automatisé de l'hyponymie dans des corpus spécialisés en français à l'aide de Sketch Engine // Terminology. – 2022. – Vol. 28, No. 2. – P. 150-174. <https://doi.org/10.xxxx/terminology.xx.xx> 23.01.2025. [in Fr.]

[9] IATE (Inter-Active Terminology for Europe). Official website of the terminology database. <https://iate.europa.eu> 23.01.2025

[10] Termium Plus. Official Canadian multilingual database. <https://www.btb.terminuplus.gc.ca> 23.01.2025

[11] Sketch Engine. Guide to Automatic Term Extraction. <https://www.sketchengine.eu/guide/keywords-and-term-extraction> 23.01.2025

[12] Omarbayeva G.S. Linguocultural foundations of naming in the description of female character // Journal «Bulletin. Series: Philological Sciences» KazUIR&WL named after Ablai Khan. – 2022. – №. 1 (71). – P. 85-90.

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ҚОРЛАР МЕН ӘДІСТЕРДІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Питиримова Т.В.¹, * Арабаджі К.Д.², Богданова А.А.³, Софьина И.И.⁴

^{1, *2,3,4} «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті»
КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеуде техникалық салада жұмыс істейтін қазіргі лексикографиялық ресурстарға терең салыстырмалы талдау жасалып, мамандандырылған лексиканың әлемдік кәсіби коммуникация процестеріне интеграциялануын қамтамасыз ететін терминологиялық мәліметтер қорын құрудың, басқарудың және оңтайландырудың дәстүрлі және автоматтандырылған әдістері арасындағы өзара байланысты анықтауға баса назар аударылады. IATE, Termium Plus және Sketch Engine сияқты құралдардың функционалдық әлеуетін олардың пәнаралық контексте қолдану призмасы және техникалық терминологияның динамикалық өзгеретін талаптарына бейімделу дәрежесі арқылы сыни бағалауға ерекше назар аударылады.

Мақсаты терминологиялық өңдеудің қолданыстағы тәсілдерінің әдістемелік артықшылықтары мен шектеулерін анықтау және оларды өңдеудің тиімділігі мен дәлдігін теңестіретін технологиялық шешімдерге синергетикалық интеграциялау қажеттілігін негіздеу. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы терминографиялық процестерді жақсарту және құралдарды цифрлық дәуірдегі техникалық коммуникацияның дамып келе жатқан стандарттарына бейімдеудің әдістемелік негіздерін әзірлеуде жатыр.

Зерттеудің әдіснамалық негізі қарастырылатын ресурстардың функционалдық сипаттамаларын жүйелік талдауға, терминологиялық өңдеудің қолмен және автоматтандырылған әдістерінің тиімділігін көп критериялы салыстыруға, сондай-ақ мамандандырылған лексиканы өңдеудің гибриді модельдері шеңберінде оларды біріктіріп қолдану бойынша кешенді ұсыныстарды қалыптастыруға негізделген. Зерттеу әдістемесі сонымен қатар 10 миллион таңбалауыштан тұратын мамандандырылған корпустың корпустық талдауын, терминология және техникалық аударма мамандарымен құрылымдық сұхбаттарға негізделген сараптамалық бағалауды және энергетика секторы контекстінде жүргізілген кейстерді қамтиды. Мұның бәрі нәтижелердің сенімділігін, өкілдігін және практикалық маңыздылығын қамтамасыз етеді. Алынған нәтижелер ақпаратты өңдеу жылдамдығы мен көлемі бойынша автоматтандырылған технологиялардың елеулі артықшылықтарына қарамастан, терминологиялық бірліктерді, әсіресе жоғары мамандандырылған кәсіптік салаларда контекстік шартты мағыналық түсіндірудің күрделілігіне байланысты оларды пайдалану міндетті сарапшылық араласуды қажет ететінін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеулердің ғылыми маңыздылығы техникалық саладағы лексикографиялық қызметтің теориялық негіздерін кеңейтумен қатар, терминологиялық негіздерді стандарттау процестеріне соңғы технологиялық шешімдерді енгізудің қолданбалы тетіктерін әзірлеуде, бұл өз кезегінде кәсіби лексиканы өңдеудің интеллектуалды жүйелерін қалыптастыру үшін алғышарттарды жасауда.

Тірек сөздер: лексикография, терминология, автоматтандыру, жасанды интеллект, стандарттау, техникалық сөздіктер, мәтінді өңдеу, мәліметтер қоры

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ И МЕТОДОВ В ТЕХНИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Питиримова Т.В.¹, *Арабаджи К.Д.², Богданова А.А.³, Софьина И.И.⁴

^{1, *2,3,4} НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Казахстан

Аннотация. В данном исследовании представлен углубленный сравнительный анализ современных лексикографических ресурсов, работающих в технической сфере, с акцентом на выявление корреляций между традиционными и автоматизированными методами создания, управления и оптимизации терминологических баз данных, обеспечивающих интеграцию специализированной лексики в глобальные профессиональные коммуникативные процессы. Особое внимание уделено критической оценке функционального потенциала таких инструментов, как IATE, Termium Plus и Sketch Engine, через призму их применимости в междисциплинарном

контексте и степени адаптивности к динамично меняющимся требованиям технической терминологии.

Цель – выявить методические преимущества и ограничения существующих подходов к терминологической обработке и обосновать необходимость их синергетической интеграции в технологические решения, обеспечивающие баланс эффективности и точности обработки. Научно-практическая значимость исследования заключается в разработке методических основ совершенствования терминографических процессов и адаптации инструментов к меняющимся стандартам технической коммуникации в цифровую эпоху.

Методологическую основу исследования составляют системный анализ функциональных характеристик рассматриваемых ресурсов, многокритериальное сравнение эффективности ручных и автоматизированных методов терминологической обработки, а также формирование комплексных рекомендаций по их совместному использованию в рамках гибридных моделей обработки специализированной лексики. Методология исследования также включает корпусный анализ специализированного корпуса, состоящего из 10 миллионов токенов, экспертную оценку на основе структурированных интервью со специалистами в области терминологии и технического перевода, а также тематическое исследование, проведенное в контексте энергетического сектора. Всё это в совокупности обеспечивает достоверность, репрезентативность и практическую значимость результатов. Полученные результаты демонстрируют, что, несмотря на существенные преимущества автоматизированных технологий по скорости и объему обработки информации, их использование требует обязательного экспертного вмешательства ввиду сложности контекстно-обусловленной семантической интерпретации терминологических единиц, особенно в узкоспециализированных профессиональных областях.

Научная значимость проведенного исследования заключается не только в расширении теоретической базы лексикографической деятельности в технической сфере, но и в разработке прикладных механизмов интеграции новейших технологических решений в процессы стандартизации терминологических баз, что, в свою очередь, создает предпосылки для формирования интеллектуальных систем обработки профессиональной лексики.

Ключевые слова: лексикография, терминология, автоматизация, искусственный интеллект, стандартизация, технические словари, обработка текстов, базы данных

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 18.02.2025.

Жариялауга қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about authors:

Pitirimova Tatyana Vladimirovna – Master of Philological Sciences, NJSC “Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov”, e-mail: t.pitirimova@kstu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9463-2735>

Arabaji Kristina Dmitryevna – Master of Pedagogical Sciences, NJSC “Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov”, e-mail: k.arabadzhi@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-8847-3416>

Bogdanova Anna Alekseyevna – Master of Philological Sciences, NJSC “Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov”, e-mail: a.bogdanova@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-2180-0872>

Sofina Irina Igorevna – Master of Pedagogical Sciences, NJSC “Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov”, e-mail: i.sofina@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-9892-1209>

Авторлар туралы мәлімет:

Питиримова Татьяна Владимировна – филология ғылымдарының магистрі, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, e-mail: t.pitirimova@kstu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9463-2735>

Арабаджи Кристина Дмитриевна – педагогикалық ғылымдарының магистрі, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, e-mail: k.arabadzhi@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-8847-3416>

Богданова Анна Алексеевна – филология ғылымдарының магистрі, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, e-mail: a.bogdanova@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-2180-0872>

Софьина Ирина Игоревна – педагогикалық ғылымдарының магистрі, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, e-mail: i.sofina@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-9892-1209>

Информация об авторах:

Питиримова Татьяна Владимировна – магистр филологических наук, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», e-mail: t.pitirimova@kstu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9463-2735>

Арабаджи Кристина Дмитриевна – магистр педагогических наук, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», e-mail: k.arabadzhi@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-8847-3416>

Богданова Анна Алексеевна – магистр филологических наук, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», e-mail: a.bogdanova@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-2180-0872>

Софьина Ирина Игоревна – магистр педагогических наук, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», e-mail: i.sofina@kstu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-9892-1209>

УДК 81.33

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.020>

СТРУКТУРНАЯ СХЕМА КАК СИНТАКСИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ (НА ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТА “ОБЪЕКТ БЫТИЯ”)

*Сеидомарова С.Н.¹, Жумагулова Б.С.², Аскарлова Г.К.³

*^{1, 2, 3} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Понятие концепта в лингвистике присутствует уже давно и изучено достаточно основательно, что касается грамматического концепта или, иначе говоря, синтаксического, то его исследование началось сравнительно недавно и является довольно актуальным на сегодняшний день. На современном этапе понятие синтаксического концепта рассматривается с позиции когнитивной лингвистики и понимается как некая ментальная единица, планом содержания которой является типичное предложение, а планом его выражения определяется структурная схема. Целью данной статьи является анализ синтаксического концепта “бытие объекта”, содержащего четыре компонента, определяющих его пропозицию: некоторый объект существует в пространстве и во времени “кто/что есть (существует) где когда”. В зависимости от наличия позиций концепт может варьироваться от 4-позиционного до однопозиционного. Материалом для данной статьи послужили примеры из Национального корпуса русского языка. В основе методологии работы лежит концепция Волохиной Г.А., Поповой З.Д. о существовании типовых пропозиций, получивших закрепление с помощью синтаксических конструкций (позиционных и структурных схем простого предложения). Научная новизна заключается в системном подходе, сочетающем элементы когнитивного и конкретно текстового анализа. В статье рассмотрены модели глубинных структур, выявлены категории пропозиции, ее типовые образцы, для воспроизведения которых в языке имеются перманентные структурные схемы простого предложения (ССПП). Синтаксическая система определенного языка формируется посредством структурных схем простого предложения, которые являются знаками синтаксических концептов. Теоретическая значимость работы состоит в апробации анализа когнитивного материала на основе примеров из художественной литературы. Данная работа должна помочь студентам специальности «Русский язык и литература» в выявлении основных синтаксических схем, репрезентирующих концепт бытия объекта.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, синтаксический концепт, типовая пропозиция, структурная схема простого предложения, синтаксическая конструкция, синтаксические средства, концепт «бытие объекта», позиционные схемы

Введение

Работа базируется на выявлении основных синтаксических схем, репрезентирующих концепт бытия объекта. Бытийность объекта основывается на выделении четырех компонентов, определяющих его пропозицию. Некто/нечто существует где-то когда-то. Методологически анализ текстового материала основан на концепции Волохиной Г.А., Поповой З.Д. о существовании типовых пропозиций, которые представляют собой структурную схему простых предложений. В основе исследования лежит системный подход, сочетающий элементы когнитивного и конкретного текстового анализа.

Современная когнитивная лингвистика исследует, как соотносятся мыслительная деятельность и языковые знаки, то есть, каким образом данные о мире воспринимаются, отражаются, кодируются и трансформируются. Исходя из этого ученые, занимающиеся когнитивной лингвистикой, представляют любой язык как систему концептов, используя которые носители языка принимают и обрабатывают поступающую извне информацию. Концепты – мыслительные единицы, которыми оперирует сознание, вследствие чего они не наблюдаемы, но познаваемы, так как имеются вербализующие их языковые единицы. Концепты могут быть представлены в языке лексемами, сочетаниями слов, фраз, предложениями (синтаксическими структурами) и текстами. В последнее время особое внимание ученых привлекает область синтаксиса в разных языках, они полагают, что именно в ней отражена национальная специфика концептосферы народа. То есть наряду с лексическими и фразеологическими концептами вводится понятие синтаксического концепта. Поскольку концепты – это уровень мысли, то сочетание слов “синтаксический концепт” можно считать условным термином [1-3].

Следует отметить, что в лингвистике не выработан единый подход к толкованию термина «концепт», хотя он был введен С.А. Аскольдовым еще в 1928 г., но активно стал изучаться с середины прошлого века. Поэтому термин «концепт» в лингвистике считают и старым, и новым одновременно. Вследствие того, что понятие концепт является сложным, имеет многослойную структуру, в языкознании существуют разные определения, которые раскрывают его разные грани [4, 34]. Исходя из изложенного мы можем сказать, что концепты довольно хорошо изучены в точки зрения лексики и фразеологии, гораздо меньше в синтаксическом аспекте.

Понятие же синтаксического концепта является полемичным, проблема его изучения поднималась в 70-80-ые годы 20-го века, но не получила должного внимания, например: труды Москальской О.И., Бабайцева В.В. [5, 92; 6, 731]. Изучение данного вопроса продолжилось к концу XX-го века. Ученые изучали соотношения между ССПП в конкретном языке. Н.В.

Текучева рассмотрела понятие “синтаксическая парадигма” в русском языке [7], а Н.Ю. Шведова в своем труде “Парадигматика простого предложения в современном русском языке” представила обширную подборку ССПП [8].

Но основная работа по классификации структурных конструкций была проделана в работах З.Д. Поповой и Г.А. Волохиной [9]. Они понимают синтаксический концепт как типовую пропозицию в виде определенной структурной схемы простого предложения.

Описание материалов и методов

В данной статье выявляются основные синтаксические схемы, репрезентирующие концепт бытия объекта.

В основе методологии работы лежит концепция Волохиной Г.А., Поповой З.Д. о существовании типовых пропозиций, получивших закрепление с помощью синтаксических конструкций (позиционных и структурных схем простого предложения). Исследование базируется на системном подходе, сочетающем элементы когнитивного и конкретно текстового анализа.

В литературе имеются исследования следующих синтаксических концептов: концепт “бытие объекта”, “кто/что есть(существует) где когда”, концепт “бытие признака объекта”, концепт “инобытия объекта”, концепт “самостоятельное перемещение агенса”, концепт “агенса воздействует на объект”, концепт “речемыслительная деятельность человека”, концепт “пациент претерпевает состояние”, концепт “небытие объекта”. Рассмотрим более подробно концепт “бытие объекта”.

Представленный в исследованиях материал по выявлению концепта “бытие объекта” основывается на выделении четырех компонентов, определяющих его пропозицию. Некоторый объект существует в пространстве и во времени *кто/что есть (существует) где когда*.

В исследовании А.Н. Печникова указана соотнесенность глагола быть с пространственным и временным понятиями [10, 56]. В вербализованных высказываниях все четыре смысла могут представлены различными формами слов, в этом случае концепт состоит из четырех позиций, он – четырехпозиционный. Если же говорящих интересуют место и время бытия объекта, то концепт может быть трехпозиционным. Если же горящим интересен сам факт бытия, то достаточно и двух позиций. Когда же указывается только объект, то вербализуется одна позиция.

Результаты

Данная работа выполнена на основе методологии классификации структурных схем простого предложения как синтаксических концептов, предложенной З.Д. Поповой и обсуждалась на научной конференции,

проходившей в г. Ташкенте, мае 2019 года, а также на студенческой конференции в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая в ноябре 2020 года. По результатам данного исследования, мы можем сказать, что основная формула пропозиции концепта бытия реализуется компонентами “*кто/что есть (существует) где когда*”. Основным глаголом бытия является глагол *быть*, но существование объекта также может быть выражено глаголами местоположения и некоторыми другими. Позиции же “где” и “когда” представлены настолько огромным набором словоформ, что невозможно образовать устойчивую последовательность из четырех словоформ. Из трехсмысловых концептов наиболее распространенными являются высказывания с локализаторами пространства. Анализируя двухпозиционные высказывания о бытии объекта, мы можем сказать, что в подобных высказываниях, речь идет о существовании в сегменте мира, чем о пребывании в мире вообще. А однопозиционные высказывания являются вторичными по отношению к предложениям с локализаторами. Очень большой вклад в изучение бытийных предложений был внесены учеными Н.Д. Арутюновой и Н.Е. Ширяевым.

Обсуждение

Современная когнитивная лингвистика исследует как соотносятся мыслительная деятельность и языковые знаки, то есть каким образом данные о мире воспринимаются, отражаются, кодируются и трансформируются. Исходя из этого ученые, занимающиеся когнитивной лингвистикой, представляют любой язык как систему концептов, используя которые носители языка принимают и обрабатывают поступающую извне информацию. Концепты могут представлены в языке лексемами, сочетаниями слов, фраз, предложениями (синтаксическими структурами) и текстами. В последнее время особое внимание ученых привлекают область синтаксиса в разных языках, они полагают, что именно в ней отражена национальная специфика концептосферы народа.

Исследования синтаксических структур, являющихся компонентами предложения, начались с середины 20-го века. Были выявлены типовые пропозиции, представленные фиксированными структурными схемами простого предложения. Данные структурные схемы стали называть синтаксическими концептами. Г.А. Волохина и З.Д. Попова выявили восемь основных видов синтаксических концептов. В дальнейшем шло более детальное изучение каждого из концептов, например, в трудах С.Е. Кузьминой, Н.А. Бородиной, рассматривавшей реализацию концепта речемыслительной деятельности, М.М. Булыниной, исследовавшей концепт перемещения объекта в русском и английском языках и т.д. Бытие объекта в русском языке может быть выражено следующими формами.

I. Существующий объект обозначается существительным или его эквивалентом, независимо от его семантики. Бытие объекта, в первую очередь, выражает глагол *быть*. Всевозможные модификации данного глагола описаны в книге Н.Д. Арутюновой, Е.Н. Ширяева [11].

Также факт бытия может быть выражен глаголами местоположения в пространстве, типа *лежать, висеть, стоять*, для одушевленных предметов это могут глаголы - *работать, жить, спать, ночевать* и т.п., для движущихся предметов - *мелькать* и т.п.

Позиции *где* и *когда* представлены настолько огромным набором словоформ, что невозможно образовать устойчивую последовательность из четырех словоформ. Вот несколько примеров (здесь и далее, в качестве примеров приведены предложения из собрания текстов Национального корпуса русского языка):

Дед полдня просидел на крыльце. (Александр Иличевский. Старик // “Урал”, 2008). *Ночью она спала на продавленном диване.* (Паустовский К. Телеграмма. 1946). *Но вчера Орлов был дома и сегодня утром еще был дома...* (Б.А. Лавренев. Рассказ о простой вещи. 1924). *Накануне князь появился дома около восьми часов вечера, до десяти спал, затем отправился в Яхт-клуб.* (Леонид Юзефович. Костюм Арлекина. 2001). *Две недели он пролежал в больнице.* (Сергей Довлатов. Иная жизнь. 1984). *В окне вечерней закатной электрички изредка мелькали дома ...* (Дарья Симонова. Половецкие пляски. 2002).

Из трехсмысловых концептов наиболее распространены высказывания с пространственными локализациями “кто/что есть (находится) где”, то есть указывается область бытия объекта. Последняя – это огромный объем пространственных понятий от космоса до микромира, она может быть и материальной и идеальной, совокупностью предметов, системой отношений и т.п. [12, 233].

Так как в русском языке имеются разнообразные средства обозначения места бытия, то ранее в русской грамматике не выделялись отдельно локативные предложения. И лишь логико-синтаксический подход, предложенный Н.Д.Арутюновой, позволил понять насколько широко распространены локативные предложения, обозначающих бытие и реализующих пропозицию: “бытующий объект – факт бытия – область бытия” [12].

Лексико-семантическая группа глаголов (ЛСГ), обозначающих бытие объекта в пространстве тоже очень разнообразна, они могут иметь широкую, групповую и единичную сочетаемость. Данные глаголы подробно описаны в книге Н.Д.Арутюновой и Н. Е. Ширяева [11, 26-32]. Наиболее распространенные – это *находиться, располагаться, лежать, оказаться, стлаться, тянуться, раскинуться, стоять, висеть, жить,*

спать, ночевать, расти, помещаться, остаться, воцариться, мелькать, чувствоваться, расположиться, попадаться, чернеть, белеть, голубеть и др. [11, 56].

Структурная схема “кто/что есть где” довольно широко распространена и подробно исследована в работах Печникова А.Н., Новоженовой З.Л., Селиверстовой О.Н., Яковлевой Е.С., Тихоновой В.В. и др.

Пространство как сфера бытия между небом и землей, в том числе и в метафорическом плане, глубоко изучено Кубряковой Е.С. [13]. Приведем примеры с глаголом *быть*:

Лавка была через два дома и еще открыта. (Леонид Юзефович. Князь ветра. 2001). *Квартира была в правом крыле дома.* (Владимир Корнилов. Демобилизация. 1971). *Цветы были повсюду — в трёх кадках на полу, в горшках и горшочках на ажурных железных решётках, цвели и вились на окнах.* (В. М. Шапко. Синдром веселья Плуготаренко // “Волга”). *Там, за горами, были пустыни, степи, леса, прохлада.* (Юрий Трифонов. Предварительные итоги. 1970). *Был тут ураган ... у вас в городе был ураган?* (Валерий Попов. Очаровательное захоlustье. 2001).

Примеры с глаголами местоположения:

В тихом приморском городе Панамка жила счастливая семья. (Александр Дорофеев. Эле-Фантик // “Мурзилка”, 2003). *Ульяна сидела в горнице перед зеркалом.* (Марков Г. Соль земли. М., 1968). *В тот год держал в осаде сильно укрепленный замок на лесном мысу.* (Василь Быков. Главный кригсман. 2002). *Готлиб в тот день, как и обычно, находился в библиотеке.* (Василь Быков. Главный кригсман. 2002). *Кузница располагалась под тополем ближе всех прочих построек к камню.* (Василь Быков. Камень. 2002). *В другом конце двора стояла большая черная иномарка.* (Андрей Геласимов. Фокс Малдер похож на свинью. 2001). *В общей столовой висел портрет Льва Николаевича* (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света] // “Новый Мир”, 2000). *Деревья резче чернели на белизне...* (Зайцев Б.К. Голубая звезда. 1918). *Бенкендорф рос в Гатчине, жил в Павловске и Петергофе...* (Юрий Давыдов. Синие тюльпаны. 1989). *Два больших инжировых дерева росли на огороде.* (Фазиль Искандер. Сандро из Чегема (Книга 2). 1989). *Наши семьи оказались в Ленинграде.* (Сергей Довлатов. Чемодан. 1986). *Женщины и дети прятались в подвалах.* (Михаил Шишкин. Письмовник (2009) // “Знамя”, 2010). *Квартира помещалась во втором этаже.* (Б.Л. Пастернак. Доктор Живаго. 1955).

Примеры с глаголами *жить* и *спать*:

В доме напротив жили какие-то кавказцы. (Андрей Геласимов. Ты можешь. 2001). *Пахомка Верецак жил на улице Новопрудной, но за прудом.* (Виктор Астафьев. Пролетный гусь. 2000). *Спал у армянки.* (Токарева Виктория. Своя правда // “Новый Мир”, 2002).

Иногда может происходить опущение глагола в настоящем времени, что обычно для рассмотренных ССПП, при этом словоформа места бытия осуществляет функцию сказуемого: *На окне решётка, за решёткою майская ночь.* (Булат Окуджава. Искусство кройки и житья. 1985). *На столе чайник, пара стаканов, и всё.* (Ю. О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 1. 1978).

II. ССПП с локализаторами.

Изменение существительными своих лексико-семантических разрядов в сфере бытия приводит к появлению различных синтаксических, лесических и фразеологических идиоматизмов. Описывая подобные локативные предложения, исследователи выделяют просто локализаторы (на окне и т.п.), личностные локализаторы (у кого) и псевдолокализаторы (в жизни) [12].

На основе личностного локализатора может возникнуть фразеосочетание, н-р: *Эта боязнь осталась за мной и в зрелом возрасте...* (М. Е. Салтыков-Щедрин. Пошехонская старина. Житие Никанора Затрапезного, пошехонского дворянина. 1887-1889). *Его мать в первом браке была замужем за греческим графом.* (Нина Щербак. Роман с филфаком // “Звезда”, 2010).

Примеры предложений с личностными локализаторами:

В студенческие годы у нее было одно платье. (Виктория Токарева. Своя правда. 2000). *Слово за президентом.* (публикации).

Наличие одушевленных имен в локативно-бытийных высказываниях приводит к расхождению в их семантике и к появлению новых концептов.

Описание схемы *У кого есть (имеется) кто/что.*

Указание местоположения через обозначение лица в этом месте пребывающем довольно распространено. Например: *Я была у своей тетки, за пять верст отсюда, и торопилась на фабрику.* (Домбровский Ю. Обезьяна приходит за своим черепом. — М.: Советский писатель, 1959). *Жил у деда с бабушкой неделю.* (Сергей Довлатов. Наши. 1983). *Марина была у Никича.* (Валентина Осеева. Динка. 1959) *А накануне Есенин был у Николая Клюева.* (Анатолий Мариенгоф. Мой век, мои друзья и подруги. 1960).

III. Сочетание формы “у кого” с глаголом быть обозначает не только помещение, где находится лицо, но и само лицо у которого в собственности что-то находится. То есть данная устойчивая форма ССПП “у кого есть что” в русском языке стала обозначать отношения владельца и его собственности. ССПП “у кого есть кто/что” является характерной чертой русского синтаксиса отмечают исследователи [14; 15].

Когда в ССПП позиция “что” заполняется неодушевленным существительным, то возникают отношения принадлежности. При этом не всегда теряется сема местонахождения, но при такой устойчивой

конструкции здесь может быть использована любая лексика:

У тебя есть фотография? (Н.Носов. Бобик в гостях у Барбоса. 1960). *Кроме педикюрной слабости у него была еще одна – предметы старины.* (Александр Снегирев. Вера. 2015). *Там у нее есть фонарик, отличный фонарик...* (Марина Зосимкина. Ты проснешься. Книга первая. 2015).

Принадлежность к лицу остается, но суть отношений может измениться. Если “что” является действием, то лицо может быть его агенсом: *У меня встреча с товарищем.* (Даниил Корецкий. Менты не ангелы, но.... 2011). *Сегодня у нас праздник* (Владимир Железников. Хорошим людям — доброе утро. 1961).

Если “что” – это качество, то лицо может быть носителем этого качества или пациенсом состояния.

У меня есть сомнения. (Александра Маринина. Ангелы на льду не выживают. Т.1. 2014) *У Кати была преданность хорошего, сильного человека.* (А. Н. Бузулукский. Пальчиков // “Волга”, 2014). *Потому что в России у меня был инфаркт.* (Андрей Кучаев. В германском плену // “Октябрь”, 2001). *У Демьяна была жадность к работе.* (Валентин Распутин. На родине. 1999).

IV. Наряду с вышеописанными ССПП исследователями рассматривались также схемы типа: “на ком есть (надето) что”, “в ком есть (содержится) что”. В последнем, качества и свойства человека помещаются внутрь него и становятся его принадлежностью: *Но, кроме страха, в человеке есть гордость.* (Владислав Крапивин. Болтик. 1976). *В тебе есть упрямство забивающей сваю чугунной бабы.* (Олег Куваев. Территория. 1975). — *Ты способная девочка. В тебе есть искренность.* (Радий Погодин. Дубравка. 1960).

Порой указывая на человека применяют названия вторичных половых признаков: *Красота мужчины в роскошной бороде и пышных усах.* (В. Набоков. Стихотворения. Рассказы. Л., 1991)

Концепт совместного бытия реализуется через ССПП “кто/что есть (сосуществует) с кем/чем”: *Илья живет с мамой в двухкомнатной квартирке старого дома.* (Елена Белкина. От любви до ненависти. 2002). *Смерть была с косою и песочными часами с крыльями.* (Евгений Петров, Илья Ильф. Двенадцать стульев. 1927).

В схеме “кто есть с чем” появляется значение характеристики: *Соня была с ленцой и неумеха...* (Юрий Трифонов. Дом на набережной. 1976). *Мальчик был с задатками психолога.* (Ирина Павская. “Джоконда” Мценского уезда. 2006). Последняя еще более усиливается в схеме “что есть с чем”: *Тушь была с розочкой на пенале.* (Татьяна Соломатина. Мой одесский язык. 2011). — *А, на нем куртка была с карманами, и с капюшоном.* (Захар Прилепин. Санька. 2006).

ССПП с псевдолокализаторами могут быть представлены предложениями с неодушевленными словоформам и непространственными существительными в положении “область бытия”, где локативный компонент смысла изменяется по лексическому содержанию. Например, в позиции “область бытия” стоит одежда, то есть узкоспециализированная схема “кто есть одет в чем”.

Отец Петр был в кепке, в бушлате. (В. Т. Шаламов. Колымские рассказы. 1961). *Катерина была в джинсах и тонком свитере.* (Эдуард Володарский. Дневник самоубийцы. 1997). *Эти женщины были в кринолинах или в фижмах.* (М. А. Булгаков. Записки покойника (Театральный роман). 1937).

Концепт “пребывание в состоянии” выражается схемой “кто есть (находится) в каком состоянии”: *Я прекрасно понимал о чем идет речь и был в ярости* (Вера Белоусова. Второй выстрел. 2000). *Зубр был в восторге от бесед с ним.* (Даниил Гранин. Зубр. 1987).

Здесь будут широко употребляться глаголы *встать, жить, сидеть, выйти, находиться, оставаться*: *Так он и остался в ужасе* (Эдвард Радзинский. Наш Декамерон. 1990). *Бестужев встал в раздражении.* (Анторпов Р.М. Герцогиня и конюх. М., 2014).

V. В отдельную группу выделяются трехкомпонентные схемы с объектами бытия, фактами бытия и временем бытия. Следует отметить, что в высказываниях чаще определяется место бытия, чем время бытия. Схема “что было когда/сколько времени” лексически лимитирована. “Что” указывает на какое-либо природное явление или событие, выраженное отглагольным существительным. Глагол чаще выражен словоформой *быть*. “Когда” может быть выражено очень большим количеством словоформ со значением отрезка времени.

Сейчас будет дождь. (А. П. Чехов. Леший. 1890). — *На прошлой неделе уже был снег, и второго числа тоже.* (Андрей Геласимов. Год обмана. 2003). *Нынче была гроза с пыханьем, тихим дождем.* (Борис Екимов. Память лета. 1999). *Раньше будут ветры с Атлантики и с Севера.* (Анатолий Гладилин. Прогноз на завтра. 1972).

В конструкции “что было сколько времени” непременно присутствуют глаголы с приставками *про-* и *по-*, поскольку значение данных приставок указывает на длительность действия (*по* - недолго, *про* - все необходимое время). Но устойчивых схем для выражения “бытия во времени” здесь не сложилось, хотя концепт бытийности ими выражается.

*Можно было и покурить свободно и даже **полежать** с полчаса с большим удовольствием.* (Ф.М. Достоевский. Записки из Мертвого дома. 1862). *Снежана **появилась** через полтора года с восьмимесячной девочкой на руках.* (Токарева Виктория. Своя правда // “Новый Мир”, 2002). *Гена*

постоял ещё минуту... (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // “Новый Мир”, 2001). *Ирина пролежала* три дня. (Токарева Виктория. Своя правда // “Новый Мир”, 2002). *Степаша прорезался* минут через сорок. (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // “Новый Мир”, 2001). *В Обнинске Таня прожила* не неделку, а целых две. (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света] // “Новый Мир”, 2000).

Концепт бытия может выражаться двумя позициями: объектом бытия и знаком бытия: *Есть радость встреч.* (Ф. К. Сологуб. Капли крови (Навыи чары). 1905). ... *в этой работе есть радость, игра, увлечение...* (В. К. Кетлинская. Мужество. 1938).

Употребление однопозиционных схем ограничено, применяются при участии и говорящего и слушающего при осмотре или показе каких-либо объектов, то есть чисто с изобразительными целями как полагают Н.Д. Арутюнова и Е.Н. Ширяев.

Хороший доктор. (Андрей Геласимов. Жанна. 2001). *Поезд! Не машинисты, паровоз, вагоны и я, а что-то целое, ну, то есть поезд.* (Евгений Гришковец. ОдноврЕмЕнно. 2004). *И закон на её стороне: штамп в паспорте, ребёнок.* (Токарева Виктория. Своя правда // “Новый Мир”, 2002).

Когда пропозиция выражает только один смысл концепта “бытие объекта”, то этот объект должен быть чем-то материальным, воспринимаемым чувствами, реально существующим и видимым на момент речи, пространство и время не являются обобщенными, а только “здесь” и “сейчас”. Если существование объекта относится к плану прошедшего или будущего проявятся знаки бытия *был, будет*. Такие предложения называют явление, событие, время, пространство, звук. Например: *Солнце. Море. Утро.*

Традиционный синтаксис определял их как самодостаточные, односоставные предложения, однако в 1954 году академик В.В. Виноградов отметил, что они воспринимаются как варианты основного типа или некоторое расхождение с ним. Первым построил парадигму из таких высказываний Е.А. Седельников: Жара - Жара была - Жара будет, была бы [14, 73].

Н.Д. Арутюнова и Е.Н. Ширяев, изучив вопрос о природе номинативно бытийных предложений, сделали вывод об их вторичности, хотя многие лингвисты считали их первичными по отношению к предложениям с локализаторами [11, 49-51].

Подобных высказываний довольно много встречается в тексте, причем читателю место и время события ясно из контекста. Но встречаются двухпозиционные конструкции, где локатив не указан, так как имеется в виду “пребывание и существование в мире”. Если сегменты мира,

события и действия, могут лексически разнообразно реализовываться, то для обозначения “мира” как локатива не так уж много словарного запаса: *на свете, на Земле, в мире, во Вселенной, всюду, везде* [12, 94] и такие локализаторы ясны из контекста и часто опускаются.

Существование же во фрагменте мира предполагает трехпозиционные предложения, тогда как двухпозиционные “кто/что существует” встречаются намного реже, действие в них происходит в каких-либо промежутках времени, бытие которых констатируется.

Была зима, и весь заснеженный город был обклеен афишами. (Евгений Гришковец. *ОдноврЕмЕнно.* 2004). *Был полдень.* (Фазиль Искандер. *Чик читит обычаи.* 1967).

Заключение

Изучение синтаксических концептов началось в 70-80-ые годы 20-го века, но активное исследование данной проблемы в настоящее время связано с работами З.Д. Поповой.

Синтаксический концепт – это некая ментальная единица, планом содержания которой является типичное предложение, а планом его выражения определяется структурная схема. Синтаксические концепты конструируются через исследование семантики предложения как языковой единицы, но рассматривается не его лексическое наполнение, а устанавливается обобщенное содержание структурной схемы простого предложения. Содержание предложения показывает каким образом мысль преломляется в человеческом сознании и выдает различные синтаксические конструкции, отображающие одну и ту же реальную ситуацию. Человек мысленно обрабатывая определенную ситуацию, относит ее к какому-либо типу и когнитивное содержание выражается определенной структурой предложения. Таким образом, мы можем сказать, что в сознании человека имеется образ ситуации, который осмысливается людьми и репрезентируются определенными синтаксическими структурами, это и есть синтаксический концепт.

При исследовании моделей глубинных структур были выявлены категории пропозиции, ее типовые образцы, для воспроизведения которых в языке имеются перманентные ССПП. Структурные схемы простого предложения, являясь знаками синтаксических концептов, формируют синтаксическую систему определенного языка.

Концепт “бытие объекта” предполагает четыре компонента, определяющих его пропозицию. Некоторый объект существует в пространстве и во времени “кто/что есть (существует) где когда”. В зависимости от наличия позиций концепт может быть от 4-позиционного до однопозиционного. Существующий объект обозначается существительным

или его эквивалентом, независимо от его семантики. Бытие объекта, в первую очередь, выражает глагол *быть*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Mittwoch A. Idioms and unspecified NP deletion. – London: Linguistic Inquiry, 2018. – P. 255-258.
- [2] Попова З.Д., Стернин И.А., Карасик В.И. и др. Полевая модель концепта // Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. / отв. ред. М. В. Пименова. – Кемерово: КемГУ, 2009. – С. 12-20.
- [3] Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: изд-во «Истоки», 2006. – С.111-114.
- [4] Тагаева С.У. Концепт «мать» в узбекской и немецкой парасемологии // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия “Филологические науки”. – 2021. – №1(60). – С.34-45.
- [5] Москальская О.И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе // Вопросы языкознания. – М.,1973. – № 6. – С.92-100.
- [6] Бабайцева В.В. Система структурно-семантических типов простого предложения в современном русском языке // Предложение как многоаспектная единица: Межвузовский сборник научных трудов МГПИ им. Ленина. – М., 1984. – С. 3-22.
- [7] Текучева Н.В. Вопросы парадигматики предложения // Филологические этюды. 1. Языкознание. – Ростов н/Дону, 1972. – С.21-30.
- [8] Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт парадигматики) // Русский язык: Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С.10-12.
- [9] Волохина Г.А. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж, 1999. – С. 19-31.
- [10] Печников А.Н. Об исходном компоненте структуры предложения // Синтаксис и интонация: Межвуз. сб. научн. тр. – Уфа,1976. – С.56-66.
- [11] Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип. – М.: Русский язык, 1983. – С.3-44.
- [12] Арутюнова Н.Д. Функция определения в бытийных предложениях // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста (Виноградовские чтения). – М., 1982. – С.29-45.
- [13] Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Известия РАН. – М., 1997. – №3 – С.56-74.
- [14] Ширяев Е.Н. Русские бытийные предложения одна из характерологических особенностей русского синтаксиса. – М., 1997. – С.43-54.
- [15] Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений //НДВШ. ФН. – М., 1961. #3. – С.72-84.

REFERENCES

- [1] Mittwoch A. Idioms and unspecified NP deletion. – London: Linguistic Inquiry, 2018. – P. 255-258.
- [2] Popova Z.D., Sternin I.A., Karasik V.I. i dr. Polevaya model' kontsepta [Field model of the 'concept'] // Vvedeniye v kognitivnyuyu lingvistiku: ucheb. posobiye. 2-ye izd., ispr. i dop. / otv. red. M. V. Pimenova. – Kemerovo: KemGU, 2009. – S. 12-20. [in Rus.]
- [3] Popova Z.D., Sternin I.A. Semantiko-kognitivnyy analiz yazyka [Semantic and cognitive analysis of language]. – Voronezh: izd-vo "Istoki", 2006. – S.111-114. [in Rus.]
- [4] Tagayeva S.U. Kontsept «mat'» v uzbekskoy i nemetskoj parasemeologii [The Concept of "Mother" in Uzbek and German Parasemantics] // Izvestiya KazUMO i MYA imeni Abylay khana, seria "Filologicheskiye nauki". – 2021. – №1(60). – S. 34-45. [in Rus.]
- [5] Moskal'skaya O.I. Problemy semanticheskogo modelirovaniya v sintaksise [Problems of semantic modeling in syntax] // Voprosy yazykoznavaniya. – M., 1973. – № 6. – S.92-100. [in Rus.]
- [6] Babaytseva V.V. Sistema strukturno-semanticheskikh tipov prostogo predlozheniya v sovremennom russkom yazyke [The system of structural and semantic types of a simple sentence in modern Russian] // Predlozheniye kak mnogoaspektnaya yedinita (Sentence as a multidimensional unit): Mezhevuzovskiy sbornik nauchnykh trudov MGPI im. Lenina. – M., 1984. – S.3-22. [in Rus.]
- [7] Tekucheva N.V. Voprosy paradigmاتيki predlozheniya [Questions of the paradigmatics of the proposal] // Filologicheskiye etyudy. 1. Yazykoznaviye. – Rostov n/Donu, 1972. – S.21-30. [in Rus.]
- [8] Shvedova N.YU. Paradigmatika prostogo predlozheniya v sovremennom russkom yazyke (opyt paradigmاتيki) [Paradigmatics of a simple sentence in modern Russian (the experience of paradigmatics)] // Russkiy yazyk: Grammaticheskiye issledovaniya. – M.: Nauka, 1987. – S.10-12. [in Rus.]
- [9] Volokhina G.A. Sintaksicheskiye kontsepty russkogo prostogo predlozheniya [Syntactic concepts of a simple Russian sentence] / G.A. Volokhina, Z.D. Popova. – Voronezh, 1999. – S.19-31.
- [10] Pechnikov A.N. Ob iskhodnom komponente struktury predlozheniya [About the initial component of the sentence structure] // Sintaksis i intonatsiya: Mezhevuz. sb. nauchn. tr. – Ufa, 1976. – S.56-66. [in Rus.]
- [11] Arutyunova N.D., Shirayev Ye.N. Russkoye predlozheniye. Bytiynnyy tip [The Russian sentence. The existential type]. – M.: Russkiy yazyk, 1983. – S.3-44. [in Rus.]
- [12] Arutyunova N.D. Funktsiya opredeleniya v bytiynykh predlozheniyakh [The function of definition in existential sentences] // Russkiy

yazyk: Tekst kak tseloye i komponenty teksta (Vinogradovskiye chteniya). – М., 1982. – S.29-45. [in Rus.]

[13] Kubryakova Ye.S. Yazyk prostranstva i prostranstvo yazyka (k postanovke problemy) [The language of space and the space of language (towards the formulation of the problem)] // Izvestiya RAN. – М., 1997. – #3. – S.56-74. [in Rus.]

[14] Shirayayev Ye.N. Russkiye bytiynnye predlozheniya odna iz kharakterologicheskikh osobennostey russkogo sintaksisa [Russian sentences are one of the characterological features of the Russian syntax]. – М., 1997. – S.43-54. [in Rus.]

[15] Sedel'nikov Ye.A. Struktura prostogo predlozheniya s tochki zreniya sintagmicheskikh i paradigmicheskikh otnosheniy [The structure of a simple sentence in terms of syntagmatic and paradigmatic relations] // NDVSH. FN. – М., 1961. – №3. – S.72-84. [in Rus.]

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СХЕМА СИНТАКСИСТІК ҰҒЫМ РЕТІНДЕ ("БОЛУ ОБЪЕКТІСІ" ҰҒЫМЫ МЫСАЛЫНДА")

*Сеидомарова С.Н.¹, Жұмағұлова Б.С.², Аскарова Г.К.³

*^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Андатпа. Лингвистикадағы тұжырымдама ұғымы бұрыннан бар және грамматикалық тұжырымдамаға немесе басқаша айтқанда синтаксистік тұжырымдамаға қатысты өте мұқият зерттелген, содан кейін оны зерттеу салыстырмалы түрде жақында басталды және бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылады. Қазіргі кезеңде синтаксистік тұжырымдама ұғымы когнитивті лингвистика тұрғысынан қарастырылады және мазмұнының жоспары типтік сөйлем болып табылатын психикалық бірліктің бір түрі ретінде түсініледі, ал оның өрнек жоспары құрылымдық схемамен анықталады. Бұл мақаланың материалы орыс тілінің ұлттық корпусының мысалдары болды. Жұмыс әдіснамасының негізінде Г.А. Волохина, з. д. Попова синтаксистік конструкциялар (жай сөйлемнің позициялық және құрылымдық схемалары) көмегімен бекітілген Типтік болжамдардың болуы туралы тұжырымдама жатыр. Ғылыми жаңалық когнитивті және нақты мәтіндік талдау элементтерін біріктіретін жүйелік тәсілде жатыр. Мақалада терең құрылымдардың модельдері қарастырылып, пропозиция категориялары, оның типтік үлгілері анықталды, олардың көбеюі үшін тілде қарапайым сөйлемнің тұрақты құрылымдық схемалары (SPPP) бар. Оның позициясын анықтайтын төрт компоненттен тұратын» объектінің болуы « синтаксистік тұжырымдамасының талдауы ұсынылған: кейбір объект кеңістікте және «кім/не (бар) қайда» уақытында болады. Позициялардың

болуына байланысты тұжырымдама 4 позициядан бір позицияға дейін өзгеруі мүмкін. Белгілі бір тілдің синтаксистік жүйесі синтаксистік ұғымдардың белгілері болып табылатын қарапайым сөйлемнің құрылымдық схемалары арқылы қалыптасады. Жұмыстың теориялық маңыздылығы көркем әдебиеттің мысалдары негізінде танымдық материалды талдауды сынақтан өткізуден тұрады. Бұл жұмыс «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығының студенттеріне объектінің тұжырымдамасын бейнелейтін негізгі синтаксистік схемаларды анықтауға көмектесуі керек.

Тірек сөздер: когнитивті лингвистика, синтаксистік тұжырымдама, типтік пропозиция, жай сөйлемнің құрылымдық схемасы, синтаксистік құрылым, синтаксистік құралдар, «объектінің болуы» тұжырымдамасы, позициялық схемалар

BLOCK DIAGRAM AS A SYNTACTIC CONCEPT (ON THE EXAMPLE OF THE CONCEPT “OBJECT OF BEING”)

*Seidomarov S.N.¹, Zhumagulova B.², Askarova G.K.³

*^{1,2,3} Abai Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The notion of a concept in linguistics has been present for a long time and has been studied quite thoroughly, as for the grammatical concept or, in other words, syntactic, its research began relatively recently and is quite relevant today. At the present stage, the concept of a syntactic concept is considered from the perspective of cognitive linguistics and is understood as a kind of mental unit, the plan of the content of which is a typical sentence, and the plan of its expression is determined by a block diagram. The material for this article is examples from the National Corpus of the Russian language. The methodology of the work is based on the concept of Volokhina G.A., Popova Z.D. on the existence of standard propositions that have been consolidated using syntactic constructions (positional and structural schemes of simple preposition). The scientific novelty lies in a systematic approach combining elements of cognitive and specifically textual analysis. The article considers models of deep structures, identifies categories of a proposition, its typical samples, for the reproduction of which there are permanent structural schemes of a simple sentence (SSPP) in the language. The analysis of the syntactic concept “being of an object” is presented, which contains four components defining its proposition: some object exists in space and in time “who/what is (exists) where when.” Depending on the availability of positions, the concept can vary from 4-position to single-position. The syntactic system of a particular language is formed through the structural schemes of a simple sentence, which are signs of syntactic concepts. The theoretical significance of the work consists in testing the analysis of cognitive material based on examples from fiction. This work should help students of the

specialty “Russian language and literature” in identifying the main syntactic schemes representing the concept of being an object.

Keywords: cognitive linguistics, syntactic concept, typical proposition, block diagram of a simple sentence, syntactic construction, syntactic means, the concept of “being an object”, positional schemes

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 29.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Сеидомарова Сауле Нурлановна – ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, sauleshka.69@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1150-6413>

Жумагулова Бакитгуль Сакеновна – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Аскарова Гульнар Каналбековна – кандидат педагогических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, g.askarova@sorbonne.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3216-4280>

Авторлар туралы мәлімет:

Сеидомарова Сәуле Нұрланқызы – аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, sauleshka.69@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1150-6413>

Жұмағұлова Бақытгүл Сәкенқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы, bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Аскарова Гүлнар Каналбекқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Абай, g.askarova@sorbonne.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3216-4280>

Information about the authors:

Seidomarova Saule Nurlanovna – senior lecturer, Abai Kazakh national pedagogical University, sauleshka.69@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1150-6413>

Zhumagulova Bakitgul – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Abay Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Askarova Gulnar Kanalbekovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, g.askarova@sorbonne.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3216-4280>

ӘОЖ 81'23

ГТАХР 16.21.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.021>

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сембаева А.Ғ.¹, Отарбекова Ж.К.², * Ескермесова Г.А.³, Сатбекова А.А.⁴

^{1, 2, *3,4} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Дәстүрлі лингвистикада тіл түрлі деңгейлерден тұратын таңбалар жүйесі ретінде қарастырылады. Тіл білімінің морфология морфема және олардың түрлерін, жасалу жолдарын, грамматикалық мағынасын зерттейді. Фонемалардың мағынаға ие дербес тілдік бірліктерге бірігуі морфемаларды түзеді, ал сөз түрлендіру морфология саласында қарастырылады. Алайда мида тілдің ішкі ұйымдасуының өзі тілді тиімді қарым-қатынас құралы ретінде зерттеу жеткіліксіз екенін көрсетеді. Соңғы жылдарда ғалымдар жүргізген жасырын праймерге қатысты зерттеу (мінез-құлық және нейробейнелеу) деректері мидағы сөздерді визуалды тану жүйесі кез келген сөзді негізге және оны құрайтын морфемаларға автоматты түрде бөлшектейтінін анықтады. Алайда морфологияның басқа оқу, сөйлеу үдерістері мен тілдік қабаттарға тәуелділігі және олармен байланыстылығы (мысалы, емле және семантика), сондай-ақ оның негізінде жатқан нейрондық механизмдер әлі де толық зерттелген жоқ. Зерттеудің өзектілігі морфология сынды тілдегі сөздердің ішкі құрылымын мидың құрылымы мен қызметімен байланыстыра отырып, нейролингвистикалық тұрғыдан зерттеу қажеттілігімен байланысты. Жұмыстың жаңалығы — мидағы морфологиялық құбылыстардың қалыптасуы мен тілдік бірлікке айналу процесінің психолингвистикалық, нейролингвистикалық ерекшеліктерін айқындауға арналған. Мақаланың мақсаты морфологиялық құрылымдардың мида түзілу үдерісін, мида жүзеге асатын мыңдаған тілдік комбинациялардың нейрологиялық ерекшеліктерін зерттеп-зерделеуге бағытталған. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы морфологиялық бірліктердің нейролингвистикалық ерекшеліктерін, тілдің функционалдық икемділігі және оның ақпаратты қабылдаушы, өңдеуші және тасымалдаушы қызметтерін зерттеу тілді игерту, тілдік ақауларды түзету барысында теориялық та, практикалық та сұранысқа ие екендігінен көрінеді. Зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, ассоциативтік әдіс, модельдеу әдістері қолданылды, алынған қорытындылар мен тұжырымдар шетелдік ғалымдар жүргізген магниттік-энцефалографиялық тәжірибе әдістері арқылы дәйектелді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы — зерттеу тұжырымдары мен қорытындыларын

нейролингвистика, психоллингвистика және тіл теориясы салалары бойынша дәрістер оқуда, магистранттар мен докторанттарға теориялық материал ретінде қолдануға болатындығында.

Тірек сөздер: нейролингвистика, морфология, нейрон, морфема, фонема, сигнал, жады, грамматика, семантика, декомпозиция, унификация, синтагма

Кіріспе

Тілдік бірліктерге антропоэлектік парадигма аясында нейролингвистикалық тұрғыдан талдау жасау – тек тіл ғылымының ғана емес, нейрология, психология және дефектология сияқты бірқатар ғылымдардың зерттеу нысаны. Алайда тілдегі морфологиялық және синтаксистік бірліктерді нейролингвистикалық тұрғыдан зерттеуге арналған жұмыстар әлі де жеткіліксіз.

Соңғы жылдары көптеген теориялық және эмпирикалық зерттеулер әр түрлі тілдік жүйелерде морфологиялық тұрғыдан күрделі сөздердің репрезентативті сипатын айқындауға бағытталған. Алайда сөздік қордағы осындай сөздерді ұйымдастырудың табиғаты туралы, яғни бұл сөздерді жеке морфемалық компоненттер ретінде қарастыру керек пе немесе толық сөз формасы ретінде қарастыру қажет пе деген мәселеге келгенде, зерттеушілердің көзқарастары әртүрлі. Тіпті, морфемалық көзқарасты жақтаушылардың арасында да болжамды морфологиялық процесті анықтайтын және оған әсер ететін параметрлер (мысалы, оның емлеге, яғни әріптерге немесе семантикаға (лексикалық-семантикалық бірлестіктерге) тәуелділігі туралы мәселеге келгенде қарама-қайшы пікірлер көп. Мысалы, кейбір зерттеушілер морфологиялық өңдеу теориясы бойынша тілді меңгеру процесінде визуалды жүйеге сай жалпы емлесі мен мағынасы ұқсас белгілі бір сөздерді бірнеше рет қайталанған кезде ғана таниды (мысалы, «ойнау», «ойыншы», «ойнақы», «ойнату») және оларды морфемалық компоненттері бір сөздер тұрғысынан мида бекітеді деген болжамдар жасайды.

Тілдегі морфологиялық құрылымдарды нейролингвистикалық тұрғыдан, яғни тіл жүйесін мидың қызметімен, нейрондар жүйесімен байланысты қарастыру қажет. Айталық, фонетика тілдің дыбыстарын және олардың қалай жасалатынын, берілетінін және қабылданатынын зерттейді. Фонемалық дыбыстардың дерексіз сипаттамаларын фонология зерттейді. Алайда фонемалардың морфемаларға, морфемалардың синтаксистік бірліктерге ұласу үдерісін зерттеу – нейролингвистика ғылымындағы күрделі мәселелердің бірі.

Мидағы лингвистикалық бірліктерді құрайтын фонемалардың тіркесуін, морфемалардың бірігуі мен ыдырауын, морфема мен сөз тіркесімінің синтагмалық байланысын, соның нәтижесінде сөйлеуді

семантикалық тұрғыдан құру және өзгенің сөзін қабылдау үдерісінің нейролингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу қажеттігінен ми жүйесіндегі тілдік бірліктердің ішкі байланысы қарастырылды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында қолданылған әдіс-тәсілдер зерттеудің бағыты мен мақсатына байланысты іріктеп алынды. Олар тәжірибелік зерттеулер жүргізу арқылы дәйектелді. Ғылыми зерттеу барысында жалпы логикалық әдістерден – талдау, жинақтау, модельдеу әдісі; лингвистикалық зерттеу әдістерінен – семантикалық, сипаттамалы, салыстырмалы, синтагмалық, нейролингвистикалық, ассоциативтік әдістер мен эксперимент қолданылды.

Зерттеу барысында нейроғылымда кеңінен қолданылатын миды сканерлеудің хирургиялық емес әдістері арқылы жасаған шетелдік ғалымдардың тәжірибелері негізге алынды. Бұл әдістер тілді қабылдау процесінде мидағы процестердің сұлбасын алуға мүмкіндік береді. Жұмыста морфологиялық құрылымдардың нейролингвистикалық ерекшеліктерін саралау мақсатында нейролингвистикалық зерттеу әдістері, ассоциативтік әдіс, сипаттамалы, салыстырмалы әдістерге және шетелдік ғалымдар жүргізген тәжірибелер пайдаланылды.

Нәтижелер

Морфологиялық құрылымдардың нейролингвистикалық тұрғыдан қалыптасуы туралы ғалымдардың түрлі әдістер арқылы жүргізілген тәжірибелері мидың тілді қабылдау және өндіру процесі жұмыс жадында ақпаратты сақтау және оны қайта жағырту қабілетімен тікелей байланысты екенін көрсетті. Ми уақыт пен кеңістікте жүретін тілдік сигналдың әртүрлі бөліктері арасындағы күрделі байланыстарды тек жұмыс жадын пайдалану арқылы қабылдап, өңдей алады. Егер тілдік сигналды төменгі, перцептивтік деңгейлерде тануға ерекше назар аудару қажет болса, тілдік сигнал мағыналанып, адамның ұзақ мерзімді жадында сақталатын жалпы біліммен тікелей байланысты. Белгілі болғандай, сөздер – таңбалар, ал таңбаның мағынасы мен формасы арасындағы байланыс шартты түрде орнатылады. Адамның әртүрлі семиотикалық жүйелерде көптеген таңбаларды қолдану, есте сақтау және біріктіру қабілеті оны басқа биологиялық түрлерден ерекшелендіретін басты факторлардың бірі болып саналады. Қабылдаудың бастапқы кезеңінде сөздер тек физикалық сигналдар ретінде көрінеді, олардың көру немесе есту параметрлері танылып, перцептивтік классификациядан өтеді. Ақыр соңында, сөздер адамның ұзақ мерзімді жадында сақталған ақпарат қабаттарына жол ашатын кілтке айналады. Сөздердің ассоциативтік байланыстары бастапқы ассоциативтік желілердің пайда болуына және нығаюына ықпал еткен көптеген перцептивтік құбылыстардың арқасында қалыптасады.

Тілдегі морфологиялық бірліктерді өңдеу мәселесі әртүрлі тұрғыдан: нейровизуализациялық қырынан және осындай механизмдермен байланысты туындайтын ми қызметінің құпиясы мен құдыреті тұрғысынан зерттеуді қажет етеді. Бүгінгі күнге дейін морфемаларды нейрологиялық тұрғыдан зерттеулердің кейбіреулері емлеге негізделген тәсілдерді қолдаса, басқалары семантикаға негізделген көріністі қолдау қажет екенін айтады.

Нейробейнелеуәдісіменалынғансоңғыдерек(электроэнцефалография, магнитоэнцефалография) морфологиялық өңдеу теорияларын өзгертті. Атап айтқанда, нейровизуалдауға қатысты тұжырымдар бірізді болмады, тіпті кейде бір-біріне қайшы келді, әсіресе семантикаға байланысты пікірлерге келгенде ғалымдардың көзқарастары әрқилы болды. Ең әуелі, морфологиялық ыдырау сөз сегменттерін біртұтас сөзге жинау сатысын білдіруі мүмкін деген болжам бар. Бұл MUC (Memory, Unification, Control –Жад, Біріктіру, Бақылау -ЖББ) деңгейінде жүзеге асады, ол репрезентативті бірліктерді (мысалы, морфемаларды) жадыдан шығарып, оларды ірі бірліктерге (мысалы, сөзге) біріктіруді қамтиды. Демек, ЖББ – синтаксистік, семантикалық және фонологиялық жағынан бірнеше өңдеу деңгейлерінен өткеннен кейін ақпараттарды байланыстыру механизміне негізделетін күрделі үдеріс.

Талқылау

Тілді игеру, оны қолданудың жүзеге асуы сөйлеу әрекетінде маңызды орын алатын екі кезеңмен тығыз байланысты: тілдік құрылым және адам миының құрылымдық ерекшеліктері. Бұл нейрондық белсенділік нейрондардың және олардың құрамдас бөліктерінің, дендриттердің және аксондардың электрондық қозғалыстарының толқыны тәрізді жүзеге асырылады. Қалыпты жағдайда, яғни сыртқы ынталандыру болмаған кезде, әрбір нейронның жасырын электронды потенциалы бар, нейронның ішінде де, сыртында да, оң және теріс бөлшектердің, иондардың аралық байланысының тепе-теңдігі сақталады. Нейронды ынталандыру нәтижесінде, яғни сырттан тілдік стимулдар түскен кезде оның мембранасының өткізгіштігі жоғарылайды немесе төмендейді, осылайша оның электропотенциалы өзгереді. Бір топ ғалымдар тілді қабылдау және қалыптастыру процесі нейрондардың белсенді тобының кешенді қызметі арқылы жүзеге асырылады деген болжамдар айтады [1].

Ми мен тілдің өзара байланысы туралы зерттеулерде ғалымдар ерте кезеңде ми тілдік сигналды тілдік емес сигналдан ажырата алмайды, сондықтан оның басты міндеті – жазылған немесе айтылған сөз болсын, сигналды тану және оны жіктеу деп түсінді. Ми бастапқыда кіріс сигналының түрін болжай алмайтындықтан, бұл сигналды танудың алғашқы кезеңі оның тілдік немесе тілдік емес екендігіне байланысты емес.

Ішінара сигнал түрі жиілік пен қайталану сияқты факторларға негізделген. Бастапқы тану процесінде ми ақпаратты «жоғарыдан төменге» (жоғары-төмен) (контекстегі сигнал) және «төменнен жоғарыға» (төмен-жоғары) (сигналдың бірегейлігі) принципі бойынша өңдейді. Мәселен, адам өзгенің сөзін тыңдаса немесе жазылған мәтінді оқыса, ми тілдік сигналды қабылдау толқынына бейімделеді; егер тілден тыс жағдай болса, онда сол сигналды бастапқыда тілдік емес деп талдауға болады. Белгілі бір контекстерде сигналдың нақты, физикалық параметрлерін болжауға болады: түсі, өлшемі, қаріпі, көлемі, дауысы және т. б. Мидың осы параметрлерге назар аударуы P1 (ерте позитивтілік) және N1 (ерте негативтілік) сияқты ерте перцептивті компоненттердің өзгеруінен көрінеді. Танудың түпкі мақсатына байланысты N2 және P3 типті кейінгі компоненттерде де өзгерістер болады [2].

Ғалымдар тәжірибе жасау барысында сөздерді морфологиялық байланысы айқын немесе айқын емес (шартты) сөздерге жіктеп қарастырады. Нақты қосымшалары бар сөздердің морфологиялық бірігуі жылдамырақ және дәлірек болатыны, сонымен қатар мидың сол жақ желке-самай аймағында (60-85 Гц, 260-440 мс) гамма диапазонындағы тербелістерді одан әрі күшейтетіні байқалған. Бұл нейрондық белгілерді қарапайым автоматты лексикалық өңдеумен (яғни, негізгі ұғымды қабылдаумен) түсіндіруге болмайды, бірақ ол морфологиялық бірігу процесінде мағынаға жету, сөзді түсіну сатысымен байланысты болуы мүмкін. Мұндай зерттеулер морфологиялық деңгейде бірігудің дұрыстығын көрсете отырып, мидағы басқа да тілдік бірліктердің бірігуі туралы эмпирикалық мәліметтерді анықтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың тәжірибесіне сүйене отырып, мидағы морфологиялық бірліктерді біріздендіру лексика-семантикалық ассоциацияларға негізделетініне және олар мидың орталық аймағындағы индукцияланған сәулелік тербелістер гаммасы арқылы сөз формаларын визуалды өңдеуге ықпал ететініне көз жеткізілді [3].

Мұндай пішін мен мағынаны тануға арналған ми картасы біртіндеп күрделі сөздерді морфемалық бірліктерге автоматты түрде бөлуге мүмкіндік беретін көрнекі жүйенің керемет үлгісіне, дайын шаблонға айналады. Кейбір ғалымдар морфологиялық ыдырау формаға да, мағынаға да байланысты, сондықтан теориялық тұрғыдан тек морфологиялық жағынан айқын сөздермен, яғни олардың құрамында ұқсас мағынасы бар сөздермен жұмыс істеуі керек (мысалы, «ойыншы» – ойнайтын адам), графемалық заңдылыққа негізделген орфографиялық белгілерге басымдық беруге болмайды деп есептейді. Тиісінше, морфологиялық құрылымдарда декомпозиция болады деу қате болар еді, ондай құрылымдарда форма мен негіз арасындағы байланыс семантикалық тұрғыдан нақты емес (NT). Демек, мида нақты морфологиялық өңдеу кезінде ми емлеге де (морфемалық компоненттерге), семантикаға да (компоненттер арасындағы семантикалық

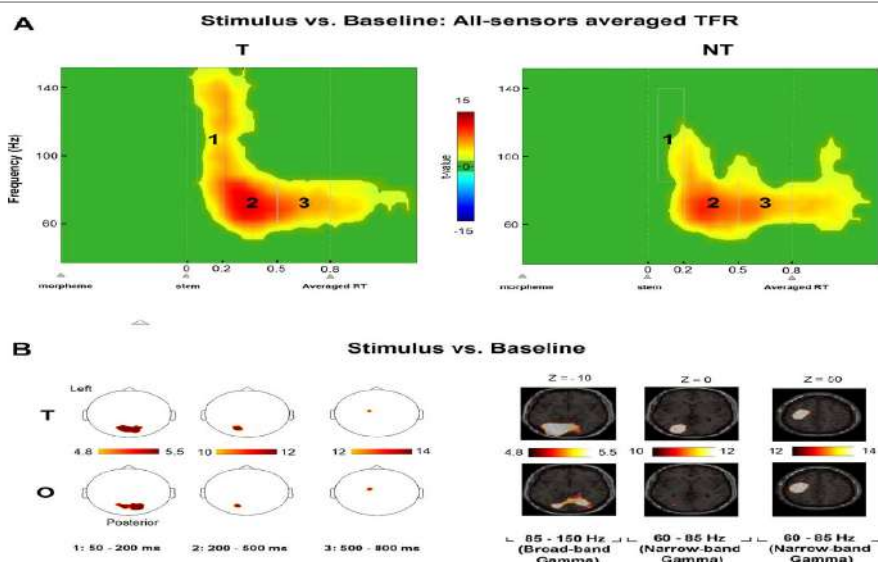
қатынастарға) жүгінетінін айтады. Нейропсихолог ғалым Бейерсман визуалды жүйе нақты морфологиялық сөздерді ғана емес, сонымен қатар псевдоморфологиялық сөздерді де бөлшектейді деген пікір айта отырып, орфографиялық сәйкестіктердің де маңызды роль атқаратынын растайды. Ғалым морфологиялық өңдеудің қолданыстағы теорияларын төрт негізгі тәсілмен жалпылауға болатынын атап көрсетеді:

1) міндетті декомпозициялық тәсіл, аталмыш тәсіл бойынша морфологиялық құрылымдалған сөздер ішкі семантикалық байланысына қарамастан автоматты түрде морфологиялық бөліктерге ыдырайды;

2) морфемалық декомпозиция семантикадан кейін пайда болады деген тұжырымды ұстанатын супралексикалық тәсіл;

3) бірінші кезекте форма, содан кейін мағына. Яғни, алдымен морфемалық бөлшектерге ажырайды, содан кейін семантикалық мәнге ие болады;

4) гибриді модель: морфо-орфографиялық және морфосемантикалық бөлшектеу - сөздерді визуалды тануда өңдеудің алғашқы кезеңдерінде қатар жүруі мүмкін деген болжам айтады [4. 892–895б.]

Сурет 1 Сөздерді визуалды тану

Мұнда ғалымдар мидағы сөздерді морфологиялық өңдеуде біріктіру үдерісінің құрылымын зерделей келе, оған морфологиялық унификация (біріктіру) деген атау береді. Шынайы морфологиялық біріктіру негіз бен морфеманы семантикалық толықтыруды қажет етсе, псевдоморфологиялық біріктіру мұндай семантикалық толықтыруды талап етпейді, өйткені морфема негізді толықтыра алатын семантикалық валенттілік жасамайды. Сондықтан, егер ми морфемалық бірліктерді «ойланбастан» өзара біріктіріп

қосып, нақты сөз құраса, онда морфологиялық айқын және айқын емес (NT) сөздердің бірдей өңделетіні байқалады. Алайда, егер семантика морфологиялық бірігу процесінде шешуші рөл атқарса, морфологиялық айқын және айқын емес сөздер арасындағы дифференциалды өңдеу үдерісі қалай жүзеге асады деген заңды сұрақ туындайды.

Зерттеушілер тәжірибе барысында қатысушылардан келесідей тапсырманы орындауды сұрайды. Олар қатысушыларға үш сөздің тізімін көрсетіп, бас әріппен жазылған үшінші сөздің алғашқы екеуіне қатысы бар-жоғын айтуды ұсынды. Мысалдағы торғайлар, қарақұстар мен қарлығаштар жалпы құс атаулыға жататын болғандықтан, қатысушылар «иә» деп жауап береді. Келесі мысалда балға, кілт, банан: алғашқы екеуі – құрал, ал үшіншісі – жеміс, сондықтан алғашқы екеуімен байланысы жоқ болғандықтан, қатысушылар «жоқ» деп жауап берген.

Келесі тапсырмадағы кейбір сөздер зат есімдер, ал кейбіреулері етістіктер болды, мысалы: жеу, тамақтану, түскі ас. Бұл сөздердің барлығы тамақпен байланысты, сондықтан қатысушылар «иә» деп жауап берді. Бұл өте қарапайым тапсырма. Екі категория үшін де тапсырма бірдей болғанына қарамастан, ми осы екі түрлі синтаксистік категориядағы сөздерге әртүрлі жауап бергенін ескере отырып, fMRI зерттеушілері ми зат есімдерге қарағанда, етістіктерге көбірек реакция береді деген тұжырымға келді. Аталмыш ғалымдар, афазиясы бар адамдардың миында зат есімдер мен етістіктер арасындағы айырмашылықтарды да зерттеп көрді. Олар афазиясы бар адамдардың сөйлеуінде зат есімдер мен етістіктер арасында диссоциация болатынын айтады.

Сонымен қатар қатысушыларға тағы бірқатар қарапайым тапсырмалар ұсынды. Бірінші тапсырмада зерттеуші суретті көрсетіп, қатысушылардан суреттегі бейнелерді атауын сұрады. Келесі тапсырма бойынша қатысушылардан туған күнге торт пісіру немесе концертке қатысу сияқты белгілі бір әрекетті қалай орындайтынын баяндауды өтінді. Соңғы тапсырмада қатысушыларға әйгілі ертегі желісі бейнеленген суретті кітап берілді де, олар ертегі оқиғасын айтуы керек болды. Қатысушылардың тапсырмаларды орындау барысында сөздік қорлары жаман болған жоқ. Ғалымдар әр қатысушының сөйлеу үдерісінде олардың тілдік қолданысындағы зат есімдердің етістіктерге қатынасын есептеді. Ми жарақаты жоқ адамдарда зат есім мен етістіктің арақатынасы аса маңызды рөл атқармайды. Бұл дегеніміз, тапсырма орындау кезінде қалыпты адамның сөйлеуінде етістіктер мен зат есімдердің қолданылу жиілігі бірдей. Бірақ грамматикалық афазиясы бар адамдарға етістіктерді айту өте қиын. Ондай адамдардың тілдік қолданысында зат есімдер саны етістіктерден екі есе көп. Ал динамикалық афазиясы бар адамдар үшін зат есімдерді айту қиынға соғады, сондықтан олардың тілінде етістіктерге қарағанда зат есімдер аз болды.

Афазияны зерттеуші ғалымдар бұл үлгіні диссоциация немесе зат есімдерді бір-бірінен ажыратылған етістіктер деп те атайды, өйткені мидағы етістіктерді құру үлгісі бұзылуы мүмкін, ал зат есімдерді құрылымдау жақсы. Яғни, зерттеушілер диссоциация жағдайында ми етістіктер мен зат есімдерді әртүрлі өңдейді, таниды деген тұжырымға келеді [5]. Осыған орай миымызда сөздерді қалай әрекет ететініне байланысты топтастыруға болатыны белгілі болды. Белгілі бір синтаксистік санаттағы сөздер осы санаттағы басқа сөздер сияқты әрекет ететінін білеміз. Олар морфологиялық өзгеру мен синтаксистік орналасуы бойынша ұқсас, яғни сөйлемде қандай позициялар болатыны байқалды, ми әртүрлі санаттағы сөздерге түрліше жауап беретіні туралы нейролингвистикалық дәлелдер де бар.

Зат есімдер мен етістіктерді қолдану ерекшеліктерін анықтауға байланысты дені сау және афазия (аграмматикалық) белгісі бар 7-8 жас аралығындағы балалар арасында жүргізілген психоллингвистикалық бақылау экспериментіне 10 бала қатыстырылды. Бұл **эксперименттің мақсаты** екі типтегі балалардың зат есімдер мен етістіктерді түсінуі мен қолдану қабілетін салыстыру болды.

Бақыланатын айнымалылар: тапсырма түрлері, сөздер тізімі, суреттер саны – бәрі алдын ала белгіленді.

Бақылау тобы – дені сау балалар (5), **тәжірибелік топ** — афазия (аграмматизм) белгісі бар балалар (5). Тапсырма түрлері:

1-тапсырма. Сурет бойынша атау. Материал – 5 заттың суреті, 5 қимыл-әрекеттің суреті.

Міндет: суретті көрсетіп, баладан не көріп тұрғанын сұрау.

Заттар: доп, үстел, машина, кітап, ит.

Қимыл бейнелері: жүгіріп бара жатқан бала, қол жуып тұрған қыз, үріп тұрған ит, мектепке кіріп бара жатқан оқушы, ұйықтап жатқан бала.

Мұнда балалардың суретті дәл табуы, басқа сөзбен ауыстыруы, басқаша қимылмен көрсетуі, жауапсыз қалдыруы есепке алынады.

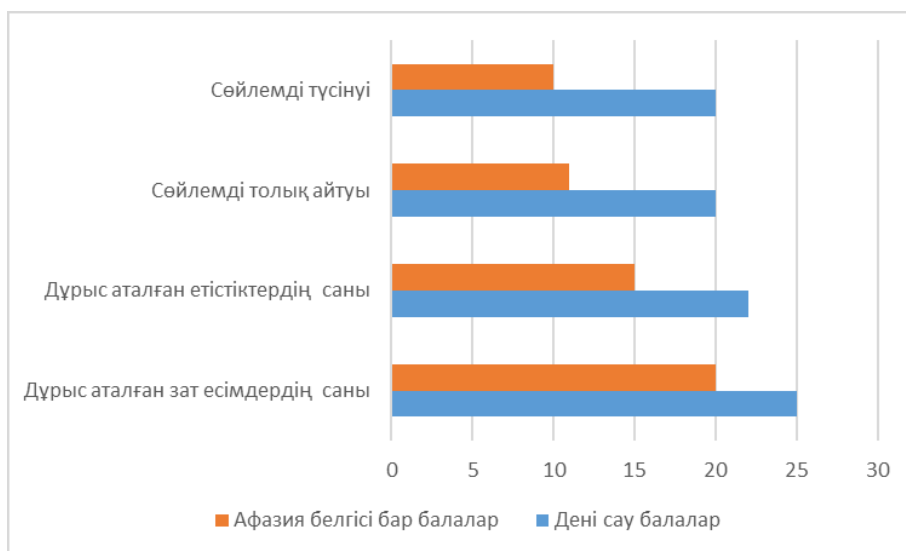
2-тапсырма. Сөйлем құраумен байланысты тапсырма. Бала сурет бойынша толық сөйлем құрауы керек. Мұнда баланың зат есімдер мен етістіктерді қолдануы, сөйлемді грамматикалық жағынан дұрыс құруы бағаланды (сөйлем құрылымы: кім немен не істеп жатыр?).

3-тапсырма. Түсіну тапсырмасы. Бірі дұрыс, екіншісі қате құрылған екі сөйлем оқылады (Бала кітап оқып отыр. Бала оқып отыр кітап). Бала дұрысын қайталайды. Мұнда баланың сөйлемді түсінуі мен дұрыс құрауы бағаланады.

Нәтиже төмендегідей болды:

Кесте 1. Дені сау және афазия белгісі бар балалар арасында жүргізілген эксперимент нәтижесі

Топ	Дұрыс аталған зат есімдердің саны	Дұрыс аталған етістіктердің саны	Сөйлемді толық айтуы	Сөйлемді түсінуі
Дені сау балалар (5 бала)	25	22	20	20
Афазия белгісі бар балалар (5 бала)	20	15	11	10

Сурет 2 – Дені сау және афазия белгісі бар балалармен жүргізілген психолінгвистикалық бақылау экспериментінің нәтижесі

Диаграммадан көрініп тұрғандай, дені сау (нейротиптік) балалар барлық тілдік көрсеткіштер бойынша, әсіресе етістіктерді қолдану мен сөйлемді толық айту жағынан айтарлықтай жақсы нәтиже көрсетті. Афазия белгісі бар балаларда зат есімдерді тану деңгейі жоғары болғанымен, етістіктерді тану мен толық сөйлем құрау жағынан қиындықтар бар екені байқалды. Бұл балаларда грамматикалық афазия белгісінің басым екені байқалды.

Соңғы жылдары тәжірибе кезінде морфологиялық бірліктерді нейрондық өңдеу динамикасын айқындауға көп күш жұмсалды және

сөздерді визуалды танудың уақыттық динамикасын шешуде, әсіресе ЭЭГ және МEG кескіндерін қолдану арқылы зерттеген ғалымдар айтарлықтай табыстарға қол жеткізді. Мысалы, он жылдан астам уақыт бұрын орфографиялық емес (яғни, көрнекі) таңбалар мен орфографиялық (яғни, әріптік) таңбаларды танудағы уақыт мөлшері әртүрлі болатыны анықталды. Әріптік белгілер lot-та пайда болғаннан кейін 150-200 мс аралығында мида өңделетіні көрсетілген [6]

М. Бозик пен Л. Тайлер және оның әріптестері мидың азликалық аймақтарындағы қанның жылжуын нақтылау үшін, функционалды магнитті-резонансты томографияны (МРТ) қолданды. МРТ-ның мақсаты – мидың белсенділігін анықтау, оның оттегін тұтыну қарқыны мен мидың қай аймағы белсенді екені және оттегіні көбірек жеткізу үшін қай қабатқа көбірек қан баратынын айқындау. Бұл авторлар морфологиялық бірліктерді тану (яғни морфологиялық өңдеу) орфографиялық бірліктерді танудан бірнеше ондаған миллисекундқа, шамамен 300 мс кешірек жүретінін айтады [3].

Отандық ғалымдар арасында аталмыш тақырып бойынша жазылған зерттеулер саны өте аз. Дегенмен, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ және түрік тілдерінің грамматикасын жаңаша бағытта зерттеуге арналған еңбектер жоқ емес. Қ.Ә.Жаманбаева «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясында: «Зерттеу проблемаларын тілдік сана төңірегінде жинақтап, психофизиологиялық, нақтырақ айтсақ, психологиялық, психоаналитикалық тұрғыдан қарастырып, кешенді когнитивтік жүйеге біріктіруге талпыныс жасау керек», –деген пікір айтады [7,18 б.]].

Мидың жиі және сирек қолданылатын сөз тіркестері мен басқа да синтаксистік құрылымдарды қабылдау қабілеті әртүрлі болады. Жүйке белсенділігіне (ЖБ) жүргізілген зерттеулер бойынша сөйлемді қабылдау нәтижелері мидың есімдіктердің ассоциативтік байланыс ықтималдығына әртүрлі реакция білдіретінін көрсетеді. «Мидың есімдіктерді түсіну үдерісі ми белсенділігіне байланысты, ал олардың параметрлері жұмыс жадындағы есімдік пен антецедент арасындағы байланыстың сипатын анықтауға көмектеседі. Сондай-ақ мидың сөйлемдегі түрлі грамматикалық ақпаратты қалай қабылдайтыны да маңызды рөл атқарады. Көптеген грамматикалық қателер «кеш позитивтілік» (late positivity) немесе **синтаксистік позитивті толқындарға** (the syntactic positive shift, PSP) байланысты» [8, 21 б.]]

Мысалы:

- бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық сәйкессіздігі;
- есімдіктің қате жіктелуі, септелуі;
- сөз тіркесіндегі сөздердің орын тәртібінің бұзылуы.

Демек, ми сигналдың жиілігіне және оның жақында немесе ұзақ уақыт бұрын кездестіргеніне байланысты ұқсас сөйлемдерге реакция береді. Бұл реакцияның күші сигналдың табиғатына: оның физикалық параметрлерінен бастап, басқа сигналдармен үйлесімділігіне байланысты өзгереді, соған сәйкес сөз тіркестері мен сөйлемдерді құрай алады. Ми белгілі бір сигналдың қоршаған ортамен қалай әрекеттесетінін бағалай отырып, тілдік бірліктер арасындағы синтагматикалық байланыстардың маңыздылығын және олардың мәтінді түсінудегі орнын көрсетеді. Бұл процесті жүзеге асыру үшін ми келесі нәрселерді анықтауы керек: әртүрлі сөздер бір-бірімен қалай байланысады және осы сөздер мен олардың құрамдас бөліктері ұзақ мерзімді жадыда сақталған жалпы біліммен қалай үйлеседі? Осындай байланыстарды орнату мен оларды жадыдағы бұрыннан бар біліммен ұштастыру үдерісін сипаттау үшін жүйке белсенділігіне негізделген зерттеулер жүргізілуде.

Тілдік бірліктер уақыт пен кеңістікте бір-бірінен ажыратылғанымен, олар өзара тығыз байланысты. Осындай үзілген компоненттерді қабылдау оларды жұмыс жадында уақытша сақтауды қажет етеді. Тіпті қарапайым баяндау сөйлемдері де жұмыс жадысына (рабочая память) жүктеме түсіреді.

Айтылған ойды толық түсініп, морфологиялық бірліктерді, сөздер мен сөз тіркестерін синтаксистік құрылымға айналдыру үшін менталды морфологияға сүйенген жөн, өйткені жеке сөздердің мағынасымен қоса, айтылған ойдың мағынасы оның ішіндегі сөздердің орын тәртібі мен синтаксистік құрылымға байланысты. Ақпаратты түсіну кезінде жоғарыдан төмен қарай және төменнен жоғары қарай өңдеу тәсілдерінің екеуін де қолданамыз. Жоғарыдан төмен қарай өңдеу тәсілі сенсорлық түрде қабылданған лексикалық және фонологиялық ақпараттармен қатар семантикалық және синтаксистік ақпаратқа да сүйенеді; ал төменнен жоғары қарай өңдеу тәсілі, ең алдымен сенсорлық түрде қабылданған ақпаратқа тоқталады [9, 257–294].

Тілдегі грамматикалық құрылымдардың нейрологиялық сипатын талдау тілдегі жүйе мен норма арасындағы күрделі қатынастарды тереңірек түсінуге көмектеседі. Балалар тілінің қалыптасуын талдау қазіргі тілдегі жүйе мен норма арасындағы күрделі қатынастарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. А.А.Потебня тілдегі дәстүрдің рөлін атап өтіп, «ойдың өзгермелілігі мен икемділігі тілдегі дыбыстардың өзгермелілігінен әлдеқайда жоғары» екенін айтқан [10, 22–24 б.]]. Табиғи тілдер нормасында белгілі бір фонетикалық үйлесімдер мен кейбір сөз формаларын қолдануға тыйым салатын сүзгілер жүйесі жұмыс істейді. Бұл тыйымдар әртүрлі дәрежеде негізді болуы мүмкін.

Мазмұндық айырмашылықтар формальды түрде бекітетін тілдегі жүйелілікпен, яғни грамматикалық мағына мен грамматикалық форма

арасындағы стандартты қатынастармен байланысты. Осылайша морфологиялық құрылымдарды өңдеу барысында морфемалардың мағынасы мен олардың қолдану ережелері туралы түсініктердің саналы түрде қабылдануы және мазмұндық түсінікке өтуі, яғни морфологиялық форма мен мазмұны арасында байланыс орнауы қажет. Ол өз кезегінде мидағы нейронаралық қатынастардың қызметімен байланысты. Әр адамның сөйлеу әрекеті әртүрлі факторларға байланысты жүзеге асады: грамматиканы оқыту барысы мен сапасы, адамның тілдік, когнитивтік қабілеттері т.б шарттар. Мидың меңгерілген дағдыларды автоматтандыруы, морфемалық аналитикалық және синтетикалық операцияларды сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінде санадан тыс қолдану қызметі адамның жасына, жынысына және әлеуметтік өмір сүру дағдысына байланысты жинақталған нейрондық тәжірибесіне тәуелді болады.

И.А. Зимняя олардың минималды еріктілікпен, автоматты түрде жүзеге асырылатынын атап көрсетеді: «Мұндай типтік үлгілер сөйлеу әрекетінің әртүрлі деңгейлерінің интеграциясы нәтижесінде қалыптасады және қалыпты организмдегі нейроэнергияны үнемдеудің табиғи принципіне сәйкес пайда болады. Морфологиялық өңдеудегі семантиканың рөлін ерекше атап өткенімен, нәтижелер орфографиялық жағдайды тексеруге негізделмейді, сондықтан осы нәтижелерге сүйене отырып, мидағы морфологиялық құрылымдау үдерісінде семантикамен салыстырғанда орфографияның рөлі басым деген қорытынды жасауға болмайды» [11,131 б.]]. Сонымен қатар, мұндай бақылау енгізілген болса да, мұнда ұсынылған жаңа тәсіл морфологияны бөлшектеу арқылы емес, біріздендіру арқылы зерттейді. Бұл нәтижелер морфологияны кешенді тәсілді қолдану арқылы зерттеуге болатындығын көрсетеді. Бұл жаңа тәсілдің болашақта қолданылуы одан әрі морфологиялық өңдеудің аспектілерін зерттеп, сол арқылы психикалық жадтағы сөздердің ішкі ұйымдастырылуын түсінуге ықпал етуі керек.

Сонымен қатар, әдістемелік тұрғыдан алғанда, эксперименттік жобада пайдалану үшін, таңдалған тапсырмаларды түрліше даярлау маңыздылығын атап өткіміз келеді. Сол сияқты ерте морфологиялық өңдеу тәжірибелі оқырмандарда семантикаға тәуелді болмаса да (алдын ала лексикалық шешім кезінде), кішкентай балалар сияқты тәжірибесіз оқырмандар осы ерте кезеңдерде семантикаға сүйенуі керек. Осылайша, бірқатар сөздерге жасалған тәжірибе негізінде (эксперименттік парадигма немесе баламалы түрде оқуды меңгеру деңгейі) морфологиялық өңдеу кезінде қосымшаларды біріктіру семантикаға да тәуелді екені дәлелденді. Атап айтқанда, сөзді ішінара визуалды қабылдау кезінде морфологиялық үдеріс тек формаға (орфографияға) сүйенеді, ал сөзді толық визуалды қабылдау кезінде морфологиялық үдеріс қосымша мағынаға (семантикаға) тәуелді

болады. Тиісінше, мидағы морфологиялық біріздендіруді зерттей келе, ерте және ішінара ресурстарға қарағанда (жасырын/ жасырын визуалды ынталандыруға байланысты) мәтінді өңдеудің толыққанды ресурстарына байланысты екені белгілі болды.

Нейропсихологтар сөйлеу барысындағы нейрондық әрекеттердің ерекшеліктерін қарастыра отырып, бұл нақты сөздерді (псевдо мен салыстырғанда) жұрнақтармен біріктіру тікелей (қысқа және жоғары дәлдік) болатынын және сол жақ мидағы гамма-сәулелік белсенділіктің жоғарылайтынын анықтады. Бұл тұжырымдар морфологиялық бірігу кезінде лексикалық-семантикалық байланыс орнатуды қамтамасыз етуде сюжеттің рөлінің маңызды екенінің дәлелі бола алады. Осылайша морфологиялық өңдеудің нейропсихоллингвистикалық теориялық негіздері жүйеленіп, уақыт пен кеңістікке қатысты морфологиялық құрылымдарды нейробейнелеу нәтижелерін саралау қажеттігін айтады.

Қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі – аутизмі бар балалардың сөйлеу тілінің даму ерекшеліктерін зерттеген А.Н. Аутаева мен А.Т.Бекмұрат бұл балаларда сөйлеу тілі дамуында бұзылыстар жиі кездесетінін, аутизмді түзетудің жолы бала бойындағы сөйлеу алу қабілетін арттыру, сол арқылы баланы қоғамға кіргізіп, әлеуметтендіру қажеттігін зерттеген [12].

Дені сау бала мен аутизмі бар баланың грамматикалық қателіктерге реакциясын бақылау мақсатында **бақыланатын психоллингвистикалық және когнитивтік эксперимент** жүргізілді. Эксперимент нәтижесінде 7 жастағы балалардың тілдік қабылдауы мен когнитивтік қабілеті анықталды.

Мақсаты – грамматикалық қателерге реакцияны және тілдік қабылдауды салыстыру.

Айнымалылар – сөйлемнің дұрыстығы (қате/дұрыс), сөйлем саны, тапсырма форматы — бәрі зерттеуші тарапынан қатаң белгіленген.

Бақылау тобы – дені сау бала, **тәжірибелік топ** – аутизмі бар бала.

Бағалау көрсеткіштері:

1. қатені байқау дәлдігі,
2. реакция жылдамдығы,
3. қатені түзету әрекеті.

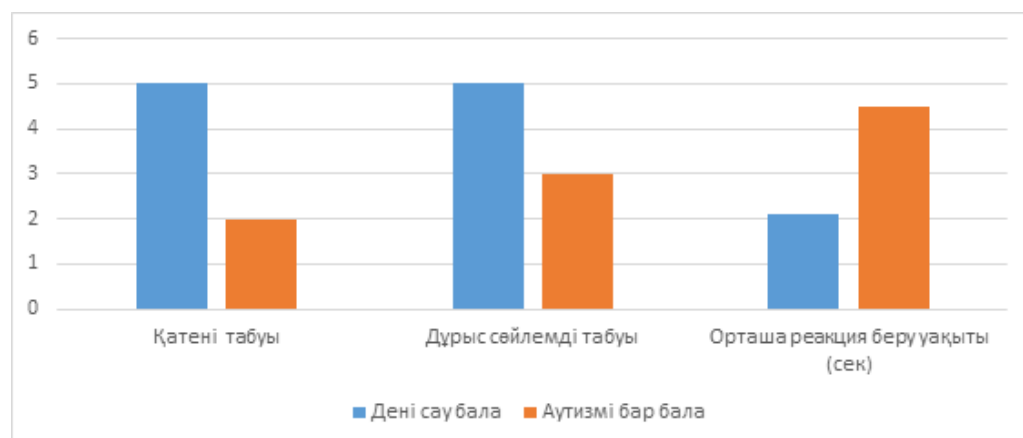
Ғылыми жіктемеде бұл көбіне **реакция уақытына негізделген лингвистикалық эксперимент** (*reaction time experiment in psycholinguistics*) деп аталады.

Эксперимент барысында, біріншіден, балалардың грамматикалық қателіктерге берген реакциясы бақыланды. 5 грамматикалық тұрғыдан дұрыс құрылымдалған сөйлем, 5 грамматикалық қатесі бар сөйлем алынды. Балалар (әрқайсысы жеке, бөлек) әр сөйлемді айтқанда, дұрыс, дұрыс емес деп жауап берді. Мұнда бала жауабының дәлдігі, реакция беру жылдамдығы, берген түсініктемесі (қатені жөндеуге тырысуы) негізге алынды.

Нәтижесінде қатені байқау мен дұрыс сөйлемді ажырату жағынан дені сау бала барлық 10 сөйлемді дұрыс анықтаса, аутизмі бар бала тек бесеуін байқады, оның ішінде қатені байқау деңгейі төмен болған. Ал реакция беру жылдамдығы жағынан аутизмі бар баламен салыстырғанда, дені сау балада реакция екі есе жылдам болды. Мұны төмендегі кестеден байқауға болады.

Кесте 2. Дені сау және аутизмі бар баланың тілдік және когнитивтік қабілетін бақылау нәтижесі

Қатысушы	Қатені табуы	Дұрыс сөйлемді табуы	Орташа реакция беру уақыты (сек)
Дені сау бала	5	5	2.1
Аутизмі бар бала	2	3	4.,5

Сурет 3 – Дені сау және аутизмі бар баланың тілдік және когнитивтік қабілетін бақылау экспериментінің нәтижесі

Сондай-ақ, қазақ тілін екінші тіл ретінде үйретуде ми қызметі мен есте сақтау ерекшеліктерін зерттейтін нейроғылым жетістіктерін қолдану мүмкіндіктерін қарастырып, позитивті эмоцияның тілді меңгеруге, атап айтқанда білім алушының есте сақтау қабілетін арттыруға ықпалын эксперимент жүзінде дәлелдеп көрсеткен Г.Ә Сәрсекке мен А.Е. Хопур мақаласының да нейролингвистикадағы маңызын атап өткен жөн [13].

Ғалым А.Р. Лурия когнитивтік ғылым саласындағы «ендірілген когниция» (embodied cognition) мен «ақыл-ой симуляциясы» (mental simulation) бойынша зерттеулер тілдің нефрологиялық моделін толықтырып, оны жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік беріп отыр. Ендірілген когниция зерттеулері тілді түсінудің сенсомоторлық жүйелер мен тілдік тәжірибелерге негізделетінін көрсетеді. Бұл бағыттағы негізгі механизм –

«ақыл-ой симуляциясы», яғни адам тілдік ақпаратты түсіну үшін бұрынғы қабылдаған сезімдік және қимыл тәжірибелері ішкі түйсік арқылы қайта белсендіріледі [14, 38 б.]].

Э. Хэлэннің пікіріне сүйенсек, «Ақыл-ой моделі дегеніміз – кеңістік, уақыт, эмоция және себеп-салдарлық байланыстардан құралған біріктірілген, динамикалық репрезентация. Хэлэн Э, Норберт Ванэктің пікірінше, мұндай модельдер «перспективаны қадағалау» (perspective tracking) арқылы үнемі жаңарып отырады. Перспективаны қадағалау дегеніміз – баяндау барысындағы кейіпкерлердің немесе сөйлеушінің көзқарасын қабылдау мен өзгертіп отыру, сөйтіп оқиғаны тұтастай, денемен сезілетін репрезентация түрінде түсіну. Тіл бұл процестерде лексикалық, грамматикалық және дискурстық сигналдар арқылы жүзеге асады. Бұл сигналдар тыңдаушыға әртүрлі уақыт пен қатысушылар арасындағы тәжірибе, әрекет пен эмоцияларды ортақ менталдық кеңістікте біріктіруге мүмкіндік береді [15, 2 б.]» деген нәтижеге келеміз.

Сонымен, қалыпты мида етістіктермен байланысты қарапайым тапсырмалар зат есімдерге байланысты болатыны, мидың белсенді жұмысын қажет ететіні байқалды. Ал ми жарақаты кезінде, жарақат түріне байланысты кейбір адамдардың етістіктерді тану, айтуы бұзылса, енді біреулерде зат есімдерге қатысты ұғымдарды түсініп, оларды айту жағы қиынға соғады. Алынған нәтижелер қолданыстағы теорияларының ешқайсысы біржақты қабылданбауы керек екенін растайды.

Қорытынды

Тілдің функционалды кемділігі ментіімділігі оның ішкі құрылымымен қатар, адам миының қызметімен байланысты. Мидағы морфологиялық бірліктердің құрылуы мен өзгеруі, ықтималды потенциалдарға мидағы сигналдардың туындауын нейролингвистикалық тұрғыдан зерттеу бірнеше ғылымдардың тоғысында қарастыруды қажет етеді.

Қазақ тілінің материалдары негізінде морфологиялық және синтаксистік құрылымдарды нейролингвистикалық қабылдау процестерін зерттеу әлі де жеткіліксіз. Дегенмен, VP әдісімен сәтті зерттелген шет тілдер және орыс тілінің көптеген қызықты грамматикалық ерекшеліктерін қарастырған эксперименттерді талдау арқылы қазақ тіл білімінде нейролингвистикалық бағыттың дамуына ықпал етеміз деген ойдамыз.

Түрлі нейролингвистикалық әдістердің көмегімен жүргізілген тілдік зерттеулер нәтижесі тек нейролингвистикада ғана емес, сонымен қатар онымен тікелей байланысы информатикамен, эксперименттік психологиямен және қолданбалы медициналық зерттеулермен байланысты ғылым салаларының өзара байланысын зерттеп-зерделуге мүмкіндік береді. Ми морфологиялық құрылымдарды өңдеуде, соның ішінде морфологиялық

бірліктерлі біріздендіруде күрделі қызметтерді жүзеге асырады және сөздерді синтаксистік тұрғыдан құрылымдауда, ойдың сөзге, одан әрі сөйлемге айналуында маңызды рөл атқарады.

Қорыта айтқанда, қабылдау процесінің бастапқы кезеңінде сөздер тек физикалық сигнал ретінде қарастырылады, содан кейін ғана олар мида визуалды немесе акустикалық параметрлері танылып, перцептивтік классификациядан өтеді. Ақырында, сөздер адам жадысында сақталған ақпаратқа қол жеткізудің кілтіне айналады. Зерттеу нәтижесінде мида морфологиялық бірліктер, морфологиялық тұтастық, морфологиялық байланыстар уақыт пен жиілікке қатысты нейронаралық байланыс механизмдері негізінде жүзеге асатын күрделі үдеріс екені белгілі болды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Beyersmann E., Bolger D., Pattamadilok C., & New B. Morphological processing without semantics: An ERP study with spoken words // *Cortex*. – 2019. – Vol. 116. – P. 116–136. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2019.02.008>

[2] Beyersmann E., Kasalis S., Ziegler J. K., & Grainger J. Language proficiency and morpho-orthographic segmentation // *Psychonomic Bulletin & Review*. – 2015. – № 22(4), Aug. – P.61. <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0752-9>

[3] Bozic M., Tyler L. K., Ives D. T., & Randall B. Bihemispheric foundations for human speech comprehension // *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*. – 2010. – № 107(40). – P.17439–17444. <https://doi.org/10.1073/pnas.1000531107>

[4] Diependaele K., Sandra D., Grainger J. Semantic transparency and masked morphological priming: The case of prefixed words // *Memory & Cognition*. – 2009. – Vol. 37, No. 6. – P. 895–907. <https://doi.org/10.3758/MC.37.6.895>

[5] Engel A. K., & Singer W. Temporal binding and the neural correlates of sensory awareness // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2001. – Vol. 5, No. 1. – P. 16–25. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01568-0](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01568-0)

[6] Binder J. R., Medler D. A., Westbury C. F., Liebenthal E., Buchanan L. Tuning of the human left fusiform gyrus to sublexical orthographic structure // *Neuroimage*. – 2006. – Vol. 33(2). – P. 739–748. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2006.06.053>

[7] Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Рауан, 1998. – 34 б.

[8] King J. W., & Kutas M. Neural plasticity in the dynamics of brain of human visual word recognition // *Neuroscience Letters*. – 1998. – Vol. 244, No. 2. – P. 61–64. [https://doi.org/10.1016/S0304-3940\(98\)00140-2](https://doi.org/10.1016/S0304-3940(98)00140-2)

[9] Butterworth B. Language production: Development, writing, and other

language processes. Vol. 2. – P.257–294. – London: Academic Press, 1983.
<https://hdl.handle.net/2066/15745>

[10] Потебня А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 2007. – 300 с.

[11] Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.

[12] Аутаева А.Н., Бекмұрат А.Т. Аутизмi бар балалардың сөйлеу тiлiнiң даму ерекшелiктерi // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетiнiң Хабаршысы журналы. Психология сериясы. –2021. – Том 69 № 4. DOI: 10.51889/2021-4.1728-7847.16

[13] Sarseke G. A., Khopur A. Ye.. Experience of applying neuroscience in teaching kazakh as a second language // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы», «Филология ғылымдары» сериясы журналы. – 2024. – Том 74 № 3. – Б. 417-428. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.025>

[14] Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека. – СПб.: Питер, 2008. – 624 с.

[15] Zhao H. A., Vanek N., & MacWhinney B. Mental simulation in bilingual and second language processing: New directions in the Competition Model // Brain and Language. – 2025. – Vol.269, October. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0093934X25000884>

REFERENCES

[1] Beyersmann E., Bolger D., Pattamadilok C., & New B. Morphological processing without semantics: An ERP study with spoken words // Cortex. – 2019. – Vol. 116. – P. 116–136. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2019.02.008>

[2] Beyersmann E., Kasalis S., Ziegler J. K., & Grainger J. Language proficiency and morpho-orthographic segmentation // Psychonomic Bulletin & Review. – 2015. – № 22(4), Aug. – P.61. <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0752-9>

[3] Bozic M., Tyler L. K., Ives D. T., & Randall B. Bihemispheric foundations for human speech comprehension // Proceedings of the National Academy of Sciences, USA. – 2010. – № 107(40). – P.17439–17444. <https://doi.org/10.1073/pnas.1000531107>

[4] Diependaele K., Sandra D., & Grainger J. Semantic transparency and masked morphological priming: The case of prefixed words // Memory & Cognition. – 2009. – Vol. 37, No. 6. – P. 895–907. <https://doi.org/10.3758/MC.37.6.895>

[5] Engel A. K., & Singer W. Temporal binding and the neural correlates of sensory awareness // Trends in Cognitive Sciences. –2001. – Vol. 5, No. 1. – P. 16–25. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01568-0](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01568-0)

[6] Binder J. R., Medler D. A., Westbury C. F., Liebenthal E., & Buchanan

L. Tuning of the human left fusiform gyrus to sublexical orthographic structure // *Neuroimag.* – 2006. – Vol. 33(2). – P. 739–748. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2006.06.053>

[7] Zhamanbaeva, K. Til qoldanysynyñ kognitivtik negizderi: emotsia, simvol, tildik sana [Cognitive Foundations of Language Use: Emotion, Symbol, Linguistic Consciousness]. – Almaty: Rauan, 1998. – 34b. [in Kaz.]

[8] King J. W., & Kutas M. Neural plasticity in the dynamics of brain of human visual word recognition // *Neuroscience Letters.* – 1998. – Vol. 244, No. 2. – P. 61–64. [https://doi.org/10.1016/S0304-3940\(98\)00140-2](https://doi.org/10.1016/S0304-3940(98)00140-2)

[9] Butterworth B. Language production: Development, writing, and other language processes. Vol. 2. – P.257–294. – London: Academic Press, 1983. <https://hdl.handle.net/2066/15745>

[10] Potebnya A. A. Myisl i yazyik [Language and thought]. – M.: Labirint, 2007. – 300 s. [in Rus.]

[11] Zimnyaya I.A. Lingvopsihologiya rechevoy deyatel'nosti [Linguopsychology of speech activity]. – M.:Moskovskiy psihologo-sotsialnyiy institut, Voronej: NPO «MODEK», 2001. – 432 s. [in Rus.]

[12] Aýtaeva A.N., Bekmurat A.T. Aýtızmi bar balalardyñ sóleý tiliniñ damý erekshelikleri [Features of speech development in children with autism] // Abai atyndaǵy Qazaq ulttyq pedagogikalyq ýniversitetiniñ Habarshysy jýrnaly. Psihologia seriasy. – 2021. – Tom 69 № 4. DOI: 10.51889/2021-4.1728-7847.16 [in Kaz.]

[13] Sarseke G. A., & Khopur A. Ye. Experience of applying neuroscience in teaching kazakh as a second language // «Abylai han atyndaǵy QazKhQ zhǵne ӨТУ Habarshysy» zhurnaly, «Filologiya ğylymdary» seriyasy. – 2024. – Tom 74 № 3. – Б. 417-428. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.025>.

[14] Luriya A.R. Vyisshie korkovye funktsii cheloveka [Higher cortical functions of a person]. – SPb.:Piter, 2008 – 624 s. [in Rus.]

[15] Zhao H. A., Vanek N., & MacWhinney B. Mental simulation in bilingual and second language processing: New directions in the Competition Model // *Brain and Language.* – 2025. – Vol.269, October. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0093934X25000884>

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СТРУКТУР

Сембаева А.Г.¹, Отарбекова Ж.К.², *Ескермесова Г.А.³, Сатбекова А.А.⁴

^{1, 2, *3, 4} Казахский национальный женский педагогический университет

Алматы, Казахстан

Аннотация. В традиционной лингвистике язык рассматривается как знаковая система, состоящая из различных уровней. Языкознание изучает морфологию, морфемы, их виды, способы образования и грамматическое значение. Объединение фонем в самостоятельные языковые единицы,

обладающие значением, образует морфемы, а словоизменение рассматривается в области морфологии. В последние годы данные поведенческих и нейровизуализационных исследований, связанных с т.н. «скрытым праймингом», показали, что система визуального распознавания слов в мозге автоматически разделяет любое морфологически сложное слово на основу и входящие в него морфемы. Тем не менее, зависимость морфологии от других языковых уровней и процессов, таких как чтение, говорение, орфография и семантика, а также нейронные механизмы, лежащие в её основе, ещё недостаточно изучены. Актуальность исследования обусловлена необходимостью нейролингвистического анализа внутренней структуры слов в языке, в том числе связи морфологических явлений с работой и строением мозга. Научная новизна работы заключается в выявлении психоллингвистических и нейролингвистических особенностей формирования морфологических явлений в мозге и их превращения в языковые единицы. Цель статьи – исследовать процесс формирования морфологических структур в мозге, а также неврологические особенности тысяч языковых комбинаций, происходящих в мозге. Научная значимость исследования проявляется в изучении нейролингвистических характеристик морфологических единиц, функциональной гибкости языка и его роли в восприятии, обработке и передаче информации. Эти аспекты имеют как теоретическую, так и практическую ценность при обучении языку и коррекции речевых нарушений. В ходе исследования были применены методы описания, сравнения, ассоциативный и моделирующий методы, а полученные выводы и заключения были подтверждены с помощью методов магнитной энцефалографии, применявшихся в исследованиях зарубежных учёных. Практическая значимость исследования состоит в возможности использования его выводов и результатов при чтении лекций по нейролингвистике, психоллингвистике и теории языка, а также в качестве теоретического материала для магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: нейролингвистика, морфология, нейрон, морфема, фонема, сигнал, память, грамматика, семантика, декомпозиция, унификация, синтагма

NEUROLINGUISTIC FEATURES OF MORPHOLOGICAL STRUCTURES

Sembayeva A.G.¹, Otarbekova Zh.K.², *Yeskermessova G.A.³, Satbekova A.A.⁴

^{1, 2, *3, 4} Kazakh National Women's Teacher Training University

Almaty, Kazakhstan

Abstract. In traditional linguistics, language is considered as a system of symbols consisting of various levels. Linguistics studies morphology, morphemes, their types, formation methods, and grammatical meaning. The combination of

phonemes into independent linguistic units with meaning forms morphemes, while inflection is examined within the field of morphology. However, the dependence of morphology on other linguistic levels and processes—such as reading, speaking, spelling, and semantics—as well as the neural mechanisms underlying it, remain insufficiently explored. The relevance of this research stems from the need for a neurolinguistic analysis of the internal structure of words in language, particularly the connection between morphological phenomena and the functioning and structure of the brain. The scientific novelty of the work lies in identifying the psycholinguistic and neurolinguistic features of how morphological phenomena are formed in the brain and transformed into linguistic units. The aim of the article is to investigate the process of morphological structure formation in the brain, as well as the neurological characteristics of the thousands of linguistic combinations that occur within it. The scientific significance of the study is evident in the exploration of neurolinguistic features of morphological units, the functional flexibility of language, and its role in the reception, processing, and transmission of information. These aspects are of both theoretical and practical importance in language acquisition and speech disorder correction. During the study, methods of description, comparison, associative analysis, and modeling were applied. The practical significance of the study lies in the potential use of its conclusions and results in delivering lectures on neurolinguistics, psycholinguistics, and language theory, as well as serving as theoretical material for master's and doctoral students.

Keywords: neurolinguistics, morphology, neuron, morpheme, phoneme, signal, memory, grammar, semantics, decomposition, unification, syntagma

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 28.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Сембаева Айгүл Галиевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: assotion@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5222-2831>

Отарбекова Жамиля Керімбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Ескермесова Гульнар Амангельдиевна (корреспондент автор) – PhD доктор, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7011-8862>

Сатбекова Айгуль Амантаевна – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: satbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7266-2028>

Информация об авторах.

Сембаева Айгүл Галиевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: assotion@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5222-2831>

Отарбекова Жамиля Керімбаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Ескермесова Гульнар Амангельдиевна (корреспондент автор) – PhD доктор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7011-8862>

Сатбекова Айгуль Амантаевна – доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: satbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7266-2028>

Information about the authors:

Sembayeva Aigul Galievna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: assotion@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5222-2831>

Otarbekova Zhamila Kerimbayeva – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Yeskermessova Gulnar Amangeldievna – PhD of the Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7011-8862>

Satbekova Aigul Amantaevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: satbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7266-2028>

ӘОЖ 81.33

ГТАХР 16.01.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.022>

ИНОФОНДАРҒА АРНАЛҒАН ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СӨЗДІК: ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

* Солтанбекова А.¹, Рамазанов Т.², Кайырбекова У.³, Сабирова М.⁴

*^{1,2} А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Алматы, Қазақстан

³ А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент, Қазақстан

⁴ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Тіл лексикалық бірліктердің (сөздердің) грамматикалық формулалар (грамматикалық тұлғалар) арқылы бірігуі нәтижесінде тілді қолданушының оймендігі мен жеткізіп коммуникацияның негізгі құралына айналады. Тілдегі сөздердің мағыналары түсіндірме сөздік, синонимдер сөздігі, фразеологизмдер сөздігі секілді лексикографиялық еңбектерде, ал грамматикасы грамматикалық сөздікте, академиялық грамматика секілді көлемді еңбектерде және жеке ғалымдардың зерттеулерінде толық көрініс табады. Алайда тіл үйренушілер ұлттық тілде жарық көрген мұндай еңбектерді тіл үйрену құралы ретінде үнемі пайдалана алмайды. Мақалада инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздіктегі этномәдени бірліктерді топ-топқа бөліп берілу ерекшеліктері сөз болады. Тек сөздер тізімі ғана жасалмайды, ұлттық кодты анықтайтын анықтамасы қоса беріледі және ағылшынша аудармасы жазылады. Келешекте жарық көретін лексика-грамматикалық сөздік ағылшын тілін білетін ересек инофондарға, оның ішінде Оксфорд университетінің магистранттар мен докторанттарына арналған бірден бір қажетті құрал болмақ. Бұл мақалада инофондарға арналған туыстық атаулардың лексика-грамматикалық сөздікте берілу ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Туыстық атаулар – белгілі бір этностың дүниетанымы мен мәдени құндылықтарын бейнелейтін маңызды тілдік бірліктер. Қазақ тіліндегі туыстық атаулар жүйесі күрделі иерархиялық құрылымға ие болып, жас ерекшелігіне, туыстық дәрежесіне және жынысына байланысты бөлінеді. Бұл ерекшеліктер инофондар үшін қазақ тілін меңгеруде қосымша қиындықтар туғызуы мүмкін. Зерттеуде туыстық атаулардың семантикалық өрісі, қолданылу аясы және мәдениетаралық коммуникациядағы рөлі талданады, туыстық атауларды түсіндірудің тиімді тәсілдері қарастырылады. Атап айтқанда, дефиницияларды құрастыру, баламалар ұсыну, иллюстративті материалдар

беру және түсінікті грамматикалық сипаттама жасау мәселелері талданады.

Тірек сөздер: туыстық атаулар, инофондар, лексика-грамматикалық, сөздік, этномәдени бірліктер, инофондарға арналған сөздік, сөздік құрастыру, принцип

Кіріспе

Әлем тілдерінің бір-бірімен тығыз байланысқа түсуі тілдің лексика-грамматикалық жүйесін дұрыс пайдалануды қиындатып жібергені қазіргі таңда тілдік фактілер арқылы жиі дәлелденіп жүр. Әлемдегі тілдердің негізгі ерекшелігі – әр халықтың сөз түзуінің, қолдануының реті мен жүйесі болуында. Бұл мәселеге А.Байтұрсынұлы да ерекше мән берген [5]. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ғана емес, ұлтаралық қатынас тілі қызметін қатар атқаратындықтан, қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқытуды қамтамасыз ететін сөздіктер циклы (екі тілді аударма сөздік, үш тілді аударма сөздік), соның ішінде «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» оқытушылар мен ағылшын тілді инофондарға арналған қолданбалы құрал болмақ. Бұл сөздікті жасау барысында ең бірінші ағылшын тілділерге халқымыздың мәдениетін, ұлттық құндылығын танытатын этномәдени реалиерді анықтамасымен бірге түсіндіре отырып, аударуға келмейтін тілдік бірліктер қатарын тізімдеп беру.

Шетелдіктер үшін тілді меңгерудің негізгі құралдарының бірі – тек аударма баламалары ғана емес, сонымен бірге сол ұлттың мәдениетіне тән бірліктерге қатысты анықтамаларды қамтитын лексикалық және грамматикалық сөздіктер қатарын ұсыну қажет. Бұл мақалада шет тілдеріне арналған лексикалық-грамматикалық сөздікте этномәдени бірліктердің берілуінің әдіснамалық тәсілдері қарастырылып, әртүрлі тілдердегі туыстас атаулардың мысалдары талданады. Жұмыста мұндай бірліктерді лексикографиялық сипаттаудың негізгі принциптері, эквиваленттілік мәселелері, сондай-ақ тіл үйренушілердің қабылдауы мен ассимиляциясын жеңілдету үшін мүмкін болатын бейімдеу әдістері қарастырылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеуде инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздіктегі этномәдени бірліктердің берілу ерекшеліктерін талдау үшін сапалық және сандық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында этнолингвистикалық деректерді жинақтау, оларды салыстыру және сөздіктегі құрылымдық ерекшеліктерді сипаттау негізгі әдіс ретінде қарастырылды. Зерттеуде алынған мәліметтер инофондар үшін лексика-грамматикалық сөздікті құрастырудың оңтайлы әдістерін айқындауға және этномәдени бірліктерді дәл әрі түсінікті етіп ұсынудың жолдарын көрсетуге мүмкіндік берді.

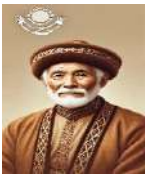
➤ Лексика-грамматикалық сөздік жасауда орыс тіл біліміндегі 2000-нан астам септелмейтін сөздер мен кірме сөздерді қамтитын Н.П.Колесниковтің «Лексико-грамматический словарь русского языка» (1996) [6] еңбегін, ағылшын тіл біліміндегі Leo Selivan құрастырған «Lexical Grammar. Activities for teaching chunks and exploring patterns» [7], «Онлайн Кэмбридж сөздігі» [8] атты тіл үйретуге арналған дидактикалық құралын атап өтуге болады. Н.П.Колесников еңбегі тілді зерттеуші лингвист-ғалымдарға бағытталса, Leo Selivan ағылшын тілін шеттілді аудиторияда оқытудың заманауи әдіс-тәсілдерін ұсынады [Туыстық атаулар;

- Төрт түлік атаулары;
- Ұлттық ыдыс-аяқ атаулары;
- Ұлттық киім атаулары;
- Ұлттық тағам атаулары;
- Ұлттық ойын атаулары;
- Ұлттық баспана атаулары;
- Ұлттық музыкалық аспаптар;
- Ұлттық қолөнер атаулары;
- Салт-дәстүр атаулары.

Берілген әр тақырыптық топ 30-ға жуық лексемаларды қамтылатын болады. Әр лексемаға ұлттық таным тұрғысынан лингвомәдени негіздегі анықтамасы жазылып, грамматикалық белгіленімі қойылады, ағылшын тіліне аударылады. Лексемалардың этномәдени мазмұнын айшықтау мақсатында және иллюстрациялық материал ретінде ішінара сол бірлік қатысқан мақал-мәтел қоса беріледі. Тіл үйренушіге лексемалар визуалды түрде түсінікті болу үшін кейбір тілдік бірліктің суреті берілетін болады. Этномәдени бірліктердің барлық семантикалық топтарын 1-кестедегі үлгімен жасалады.

Кесте 1. Туыстық атаулардың сөздікте берілу үлгісі

	Қазақ тілінде	СУРЕТІ	Ағылшын тілінде
1	АҒА туыс. <i>Бірге туған ер адамдардың жасы үлкені.</i> • <i>Ағасы бардың жағасы бар.</i>		АҒА (Older brother) – A term for the eldest male among siblings.
3	АНА зат. <i>Баланың туған шешесі.</i> • <i>Анасы бардың панасы бар,</i>		АНА (Mother) – The biological mother of a child.

4	АТА туыс. <i>Үлкен әке, әкенің әкесі немесе ағасы.</i> • <i>Аталар сөзі - ақылдың көзі</i>		АТА (<i>Grandfather</i>) – Refers to the «big father,» typically one's father's father or his elder brother.
5	ӘКЕ туыс. <i>Ер адамның өз балаларына туыстық қатысы.</i> • <i>Әке көрген оқ жонар</i>		ӘКЕ (<i>Father</i>) – The biological father of a child, denoting paternal kinship.

Кесте 2. Тағам атауларының сөздікте берілу үлгісі

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ		СУРЕТІ	АҒЫЛШЫН ТІЛІ
1.	АЙРАН тамақ. <i>Піскен сүтке ашытқы салып ұйытып дайындалған дәмі қышқыл тағам, сусын.</i>		Aj'ran – A fermented dairy product made by adding a culture to boiled milk, resulting in a tangy taste, often used as a drink.
2	АСЫЛҒАН ЕТ тамақ. <i>Суға қайнатылып пісірілген ет.</i>		Asul'yan jet – Meat boiled in water, traditionally served during special occasions.
3	ӘСІП тамақ. <i>жаңа сойған малдың іш майын, бүйрек т.б. жұмсақ еттерін қарнына немесе бүйенге салып пісіретін ұлттық тағам.</i>		Æ'sup – A traditional dish made by stuffing fresh animal fat, kidneys, and soft meat into the stomach or intestines, then boiling it.
4	БАУЫРСАҚ тағам. <i>Ашытылған немесе ашытылмаған қамырдан түрлі пішінде кесіп, майға пісірген ұлттық тағам.</i>		Bawr'saq – Deep-fried dough pieces made from leavened or unleavened dough, a traditional Kazakh treat.
5	БАЛҚАЙМАҚ тағам. <i>Шикі қаймаққа қант, бал, ұн қосылып қайнатылған тәтті тағам, ұлттық ас.</i>		Bal'kaj,maq – A sweet dessert made from raw cream, sugar, honey, and flour, cooked to a thick consistency.

Кесте 3. Ұлттық қолөнер атауларының сөздікте берілуі

	Қазақ тілінде	СУРЕТІ	Ағылшын тілінде
1	АСЫҚАТУ ойын. <i>Асықпен дәлдікке ату ойыны.</i>		Асық ату (<i>Asyq Shooting</i>) <i>A game of accuracy using sheep knucklebones.</i>

2	БЕС ТАС ойын. Қолдың ептілігін қажет ететін тас ойыны.		Бес тас (Five Stones) A dexterity game with small stones.
3	ҚОЛ КҮРЕС ойын. Қолдың күші мен төзімділігін тексеретін ойын.		Қол күрес (Arm Wrestling) – A test of hand strength and endurance.
4	АКСЕРЕК-КӨКСЕРЕК ойын. Топтық күш пен шапшаңдыққа негізделген ойын.		Аксерек-көксерек (Ak Serek-Kok Serek) A team game requiring speed and coordination.
5	СОҚЫРТЕКЕ ойын. Бір адамның көзі байланып, қалғандарын іздейтін ойыны.		Соқыртеке (Sokyrteke) A blindfolded player searches for others.

Біздің мақсат басқа тілге аударуға келмейтін, ұлтымыздың туыстық, ас ішу, тағам түрлері, киім-кешегі, қолөнерін таныту мақсатында қысқа бір сөйлем беру арқылы инофонға түсінуіне, қабылдауына жеңіл болу үшін екі тілде де мағынасын түсіндіре отырып беру. Әр мағыналық топты іштей тағы да микротоптарға бөлу арқылы тереңірек білу мүмкіндігіне ие болады. Мысалы тағам атауларын іштей ***ет тағамдары*** (қуырдақ, қазы, қарта, жал, жая); ***сүт өнімдері*** (қымыз, шұбат, құрт, ірімшік, айран); ***бауырсақ*** және ***нан түрлері*** (бауырсақ, таба нан, жұқа нан, қаттама); ***жент*** және ***тәттілер*** (жент, балқаймақ, құймақ, майсөк) деп бөлуге болады.

Туыстық атау қазақ халқы үшін ең бір баға жетпес, қазақтың қазақтығынын, ұлттық болмысын, мейірімділік пен бауырмалдылық қасиеттерді нық ұстайтын халық үшін күнделікті тұрмыс-тіршілігенде таптырмас, ештеңеге айырбастамайтын құндылықтардың бірі. Ағаны ағалап, ініні бауырым деп, жасы кіші қыздарымызды қарындас деп жасы үлкен қариямызды аталап жүрген халық болғандықтан, туыстық атауларға қатысты мәдени бірліктерімізді ағылшын тілімін салыстыра отырып, берілу ерекшелігін көруге болады. Қазақ отабасында үлкенді сыйлап, кішіге ізет көрсетіп отыратын асыл қасиет басқа халықта кездеспейді.

Тағы бір маңызды фактор – туыстық атаулардың мәдени коннотациясы. Мысалы, қазақ тілінде кейбір туыстық терминдер тек туыстық мағынаны ғана емес, үлкенге құрмет немесе дәстүрлі отбасылық құндылықтарды білдіреді. Мәдени түсініктемелер мен қолдану мысалдарының сөздікке қосылуы осы ерекшеліктерді жақсырақ түсінуге ықпал етеді. Осылайша, шет тілдеріне арналған лексикалық және грамматикалық сөздіктерді әзірлеу тек аударма баламаларын ғана емес, сонымен қатар егжей-тегжейлі түсініктемелерді,

қолдану мысалдарын және мәдени түсініктемелерді қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Бұл тілді тереңірек меңгеруге және шетелдіктердің өз ана тіліндегі әлеуметтік-мәдени кеңістігіне енуіне ықпал етеді.

Қазақ және ағылшын тілдерінде туыстық атаулармен салыстырғанда, олардың арасындағы ұқсастықтар мен осы мәселелер бойынша айырмашылықтар қосуға болады. Туғын-туыс деген атаудың өзіндік ерекшелігі бар, туғандар бар және туыстар бар, екеуі мүлде бір-бірінен алшақ кететін ұғымдар емес. Екеуі де туыстық қатынастың жалпы атауы. Екі тілдегі ұқсастық тігінен (ата, әке, бала, немересі) және көлденеңінен (әкесі, анасы, аға, әпке, күйеу бала, келін) туыстарының аттары жасы мен жынысына байланысты өзгереді. Мысалы, қазақ отбасы үшін әженің орны ерекше. Ол немере-шөберелерін қатты жақсы көретін, мейірім танытып, өзіндік тәрбие беретін отбасы мүшесі. Қазақ отбасында әжесі сол отбасының бір мүшесі болады, сол үйде бірге тұратын, ең жақын туыстық қарым-қатынасы жақын туған, негізгі адам. Ата, әже, ана, әке, аға, іні, сіңлі, әпке туғанға жатса, абысын, күйеу, жиен, нағашы т.б. туысқа жатады. Қазақ тілінің этнографиялық сөздігінде әжеге мынандай анықтама береді «Қазақ отбасындағы әже орны ерекше әрі қадірлі. Әже – отбасының ғана емес, әулеттің де ұйытқысы, ағайын-абысындардың бірлігін, татулығын сақтайтын сыйлы анасы, кейінгі жастардың, келіндердің тәрбиешісі әрі ақылгөйі» [10]. Қазақ қоғамында әдетте жас отау иелерінің тұңғыш баласын әжесі бауырына салады. Бала ата-әженің кенжесі саналып, немерені әжесі тәрбиелеп, бағып-қағады. Әже мен немере арасындағы туыстық байланыс өте нәзік әрі берік. Балажан қазақ үшін ата мен әжеге жас сәби жай ғана ермек емес, тәрбиеленуші ерекше субъект. Тарихта күллі рулы елге ана болып саналған Айпара әже, Домалақ ене, Зере, Айғаным секілді әжелердің бейнесі аңыз-әңгімелерде, әдеби шығармаларда сомдалған.

Сондай-ақ «нағашы» атауы ол жай ғана анамыздың туыстары деп қана қарау дұрыс саналады. Нағашыдан жылулық, мейірімділік, жақындық, құрмет деген қасиеттерді күтеміз. Нағашы мен жиеннің арасындағы қатынасты қарым-қатынас ерекше құрмет пен еркелікті білдіреді. Ол ұғымның артында жылулық, жақындық, жиенге деген құрмет, тіпті жиендерін әрдайым қолдап, оларға сыйлық жасап, тәрбиесіне үлес қосады. Бұл туыстық қатынасты шетелдіктерге түсіндіру үшін сөздікке тек қысқа мәлімет беріліп кетеді, суреті қоса беріледі. Бұл аздық етер еді. Егер нағашы жайында кеңірек ақпарат беретін болсақ, қазақ тілін үйренгісі келетін тіл иелменіне қиындық туғызбас үшін аз мәлімет беру арқылы түсіндіруге болады.

Ұлттық туыстық атауға құда-құдағидің орны ерекше. Құда-құдағи жай ғана балаңның, қызыңның ата-енесі ғана емес, ол жамбас пен бас асып, құдайындай сыйлайтын «мың жылдық» қатынасты сабақтастырушы

адамдар. Ағылшын тілінде "құда" Father of the groom/bride (relation between in-laws). және "құдағи" Mother of the groom/bride (relation between in-laws). ұғымдарына тікелей балама жоқ, өйткені бұл ұғымдар қазақ мәдениетіне тән және екі отбасының құдаласу арқылы жақын туысқа айналуын білдіреді [18, 120]. Сондай-ақ ағылшын тіліне тікелей аударылмайтын жиен, бөле, жезде, жеңге, шөбере, шөпшек т.б. тікелей аударуға болмайды, баламасы жоқ атаулар. Себебі қазақ ұлтында ана мен әкеден тараған туысқандық атаулардың өзіндік орны бар. Ана (шешеміз) жақтан тараған туыстарды нағашы дейміз. Ұлдан туған баланы немере, ары қарай жеті ұрпаққа дейін шөбере, шөпшек, немене, туажат, жегжат деп атаймыз. Ағылшындарда бұлай атау жоқ, қосымша жалғау арқылы ғана түсіндіреді. Келіннің де орны ерекше, ағылшындарда «daughter-in-law» деп аталады. Қазақ отбасына түскен келін өзінен жасы кіші қайындар мен қайынсіңлілеріне қамқор бола білген, оларға ерекелетіп ат қойып, олармен қалжыңы жарасып, мейірімділік танытқан. Сыпайылық пен инабаттылықтың эталоны, жасы үленге тізе бүгіп, иіліп сәлем салудың өзі күйеуінің ағайындарына деген ізеттілігін білдіреді. Тіпті күйеуінің ағаларын атын атамай, көзіне қарап сөйлей алмаудың өзі инабаттылықтың, кішіпейілділіктің нышанын білдіреді. Ағылшындарда ондай қарым-қатынас жоқ. Бұл нені дәлелдейді? Әр қазақ отбасындағы тығыз бауырмалдылық қасиеттің басқа халықта кездеспейтіндігі, ұлттық құндылықты жоғары қоятындағы, сыйластық қатынастың ең биік формасын байқаймыз. Қазақтың «жеңгесі» мен ағылшындықтардағы «sisterin-law» екеуі екі түрлі ұғым. Жеңге келін болып түскеннен кейін қайын сіңлі, қайын іні үшін үлкен әпке рөлін атқарады, оларды тәрбиелеп, отбасылық құндылықтарды үйретеді, қайынсіңлілеріне тек қамқор болып қана қоймай солармен сырлас, қайынсіңлілеріне ата-анасына айта алмағын сырын жеңгесіне айтқан, жеңге деген сыр сақтайтын сырлас жақын адамына айналаған. Ал батыста мүлде бұлай емес. Ол тек ағасының әйелі деп қана қабылдайды, болды. Тіпті бейтаныс, танымайтын адамның өзіне қарата айту ұғымдарын бейнелейтін атаулардың өзі ағылшындарда кездеспейді. Танымайтын адамға «қарындас, бауырым, айналайын, қарғам, шешей» деген секілді қарапта сөздерді пайдаланамыз. Ал ағылшындарда мырза, ханым деп бейтаныс адамға қарата сөйлеу әдебі бар, бұл оларды бір сыпайылықтың көрсеткіші. Ал сол ханым, мырза дегендер қазақта туыстық қатынасты білдірмейді, әлеуметтік ресми тұрғыдан танылатын атаулар болғандықтан қазақ халқында бұл сөздер туысқандық атауға енбейді. Тағы бір ерекше құбылысты атауға болады. Бейтаныс адамға қарата сөйлеудің бір түрі бойға жылулықты ұялататын *балам, қарағым, айналайын, қызым* дегендер жақындық сезімін тудырады. Ағылшындарда мұндай құбылыс кездейпайды. Сондықтан халқымыздың туыстық атауын, ондағы бауырмалдылық пен ізеттіліктің, жылулық пен жақындық секілді ізгі амалдарды таныту үшін

бірден бір жолы шетелдіктерге этномәдени бірліктер арқылы түсіндіру өте қажет деп ойлаймыз. Осыдан этносаралық қатынас, мәдениаралық қатынас тіл арқылы мықтап орын алар еді.

Тіліміздегі этномәдени бірліктердің қатарын сөздікте беру үшін олардың ішінде тікелей баламасы бар, баламасы жоқ, қосымша жалғану арқылы және бірнеше мәдени бірліктің ағылшынша бір ғана атауға ие болатын туыстық атаулар болып жіктеледі. Мысалы, ата, әже, ана, әке, бала, ұл, қыз дегендердің баламасы бар, олар: father, mother, son, daughter, grandfathe, grandmother, husband, wife, grandson, great-grandson, father-in-law, mother-in-law.

Дәл баламасы жоқ, қосымшалар арқылы жасалып, түсіндірілетін бірліктер қатары: нағашыны ағылшынша «a relative of one's mother», бөлені «a child of one's mother's sister», жиенді «a child of one's daughter», «a child of one's sister», құданы «the father-in-law of one's son or daughter», «elderly male relatives of one's son-in-law or daughter-in-law», құдағиді «the mother-in-law of one's son or daughter»; «elderly female relatives of one's son-in-law or daughter-in-law».

Тіліміздегі бірнеше мәдени бірліктердің ағылшын тілінде бір ғана ұғыммен берілу қатары, мысалы *жеңге, қайын ана, қайын сіңлі, абысын, балдыз* деген лексемалар ағылшынша бір ғана атаумен беріледі (sister-in-law), бірақ қосымша анықтамасы толық түсінікті болу үшін the wife of your brother, the elder sister of your husband, the younger sister of your husband, sister-in-law, the wife of the brother of your husband, the younger sister of your wife деген аудармамен қосымша берілетін болады.

Этносаралық және мәдениаралық байланысты нығайту үшін екі тілдегі туыстық қатынасты білдіретін этномәдени маркерлердің қолданыс ерекшелігін таныту келешекте жасалатын лексика-грамматикалық сөздіктің таптырмас оқу құралы екенін көруге болады.

Қорытынды

Лексикалық және грамматикалық сөздік – шет тілдерін меңгеруде, әсіресе шет тілінде сөйлейтіндер үшін маңызды әрі қажетті құрал. Ол тек лексиканы ғана емес, сонымен қатар грамматиканы меңгеруге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді, сонымен қатар студенттерге білімді өмірдегі қарым-қатынас жағдайларына бейімдеуге көмектеседі. Заманауи технологиялар мұндай сөздіктердің функционалдығын айтарлықтай кеңейтіп, тиімді және икемді оқыту үдерісіне негіз болатын интерактивті және мультимедиялық ресурстарды жасауға мүмкіндік береді. Болашақта студенттердің шет тілдерін тереңірек меңгеруіне көмектесетін лексикалық және грамматикалық сөздіктер дами береді. Ағылшын тілді инофондарға арналған «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігіне» этномәдени

ерекшелігі бар лексемаларды беру – тіл үйренушінің мәниестаралық таным түсінігін кеңейтіп, тілді үйренуге деген мотивациясын күшейтеді. Сонымен қатар болашақта сөздікте лексикалық минимумдарды жеке қарастырмай грамматикалық білімдер жүйесімен ұштастыру көзделеді. Бұл сөздіктің тілді қолданушылардың барлығына пайдалы қолданбалы құрал екенін дәйектейді. Сөздіктің практикалық маңыздылығы 2026 жылы «Инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздік» атауымен өнім ретінде жарық көрген кезде жан-жақты сипатталады. Алайда осы мақала аясында барлық этномәдени бірліктер толық қамтылған жоқ, тек мысал ретінде туыстық атаулар, қолөнер, ас атаулар тобының іргелі лексемалары ғана іріктеліп ұсынылды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» атты зерттеу жобасының аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылым. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

[2] Исаев С. М. Қазіргі қазақ тілі: морфология. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.

[3] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері: тілші ғалымдарға және көпшілік тіл жанашырларына арналған / Құраст.: Ғ. Өнес. – Алматы: Абзал-Ай баспасы, ҚР Мәдениет министрлігі, 2014. – 639 б.

[4] Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.

[5] Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). 1-жылдық. – Орынбор, 1914. – 384 б.

[6] Колесников Н. П. Лексико-грамматический словарь русского языка. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 413 с.

[7] Selivan L. Lexical Grammar. Activities for teaching chunks and exploring patterns. – Cambridge, Cambridge University Press, 2018. – 244 p.

[8] Cambridge Learner's Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english> 14.05.2025

[9] Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. 1-том. / Құраст.: Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.

[10] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-том. / Құраст.: Н. Әлімбай. – Алматы, 2011. – 736 б.

[11] Нарожная В. Д. Соотношение языка и культуры: аспекты

межкультурного восприятия и взаимодействия // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2020. – № 4 (59). – Б. 13–24.

[12] Sabirova M., Kalibekuly T., Jeldybayeva R. Linguocultural aspect of phraseological units (Guanyongyu) in modern Chinese language // Global Chinese. – Germany, 2024. – Vol. 10. – № 2. – P. 155–173. – DOI: <https://doi.org/10.1515/glochi-2024-0016>

[13] Апресян Ю. Д. Англо-русский синонимический словарь. – Москва: Русский язык, 2000. – 544 с.

[14] Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – Москва: Акад. проект, 2001. – 989 с.

[15] Воробьев В.В. Лингвокультурология: (теория и методы). – Москва: Изд-во Росс. Ун-та дружбы народов, 1997. – 331 с.

REFERENCES

[1] Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı [Contemporary Kazakh language]. 2-basylym. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 384 b. [in Kaz.]

[2] İsaev S. M. Qazırgı qazaq tılı [Contemporary Kazakh language]: morfologiya. Oqu qūraly. – Almaty: Öner, 2007. – 336 b. [in Kaz.]

[3] Mamanov Y. Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri: tılşı ғалымдарға және көпшілік тıl жанағыrlaryna арналған [Issues of Kazakh linguistics: intended for linguists and the general public who care about the language]. Qūrast.: Ğ. Änes. – Almaty: Abzal-Ai baspasy, QR Mädeniet ministrlığı, 2014. – 639 b. [in Kaz.]

[4] Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Ş. Qazaq tılınıñ qysqaşa etimologialyq sözdıǵı [Concise etymological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym, 1966. – 240 b. [in Kaz.]

[5] Baitürsynūly A. Tıl – qūral (qazaq tılınıñ sarfy) [Language as a tool (the grammar of the Kazakh language)]. 1-jyldyq. – Orynbor, 1914. – 384 b. [in Kaz.]

[6] Kolesnikov N. P. Leksiko-gramaticheski slovär ruskogo iazyka [Lexical and grammatical dictionary of the Russian language]. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1996. – 413 s. [in Rus.]

[7] Selivan L. Lexical Grammar. Activities for teaching chunks and exploring patterns. – Cambridge, Cambridge University Press, 2018. – 244 p.

[8] Cambridge Learner's Dictionary <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english>. 14.05.2025

[9] Qazaq әdebi tılınıñ sözdıǵı [Dictionary of the Kazakh literary language]: on bes tomdyq. 1-tom. / Qūrast.: T. Janūzaq, S. Omarbekov, Ä. Jünisbek және t.b. – Almaty: Tıl bılımi instituty, 2011. – 752 b. [in Kaz.]

[10] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlı jüiesı [The traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakhs]. 1-tom. / Qūrast.: N. Älimbai. – Almaty, 2011. – 736 b. [in Kaz.]

[11] Narojnaia V. D. Sootnoşenie iazyka i kùltury: aspekty mejkùlturnogo vospriatia i vzaimodeistvia [The relationship between language and culture: aspects of intercultural perception and interaction] // Abylai han atyndaǵy QazHҚ jāne ÄTU habarşysy. «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2020. – № 4 (59). – B. 13–24. [in Kaz.]

[12] Sabirova M., Kalibekuly T., Jeldybayeva R. Linguocultural aspect of phraseological units (Guanyongyu) in modern Chinese language // Global Chinese. – 2024. – Vol. 10, No. 2. – P. 155–173. – DOI: <https://doi.org/10.1515/glochi-2024-0016>

[13] Apresān İu. D. Anglo-ruski sinonimicheski slovār [English-Russian synonym dictionary]. – Moskva: Ruski iazyk, 2000. – 544 s. [in Rus.]

[14] Stepanov İu.S. Konstanty. Slovār ruskoı kùltury [Constants. Dictionary of Russian culture]. – Moskva: Akad. proek, 2001. – 989 s. [in Rus.]

[15] Vorobev V.V. Lingvokùlturologia: (teoria i metody) [Linguoculturology: (theory and methods)]. – Moskva: İzd-vo Ros. Un-ta drujby narodov, 1997. – 331 s. [in Rus.]

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ДЛЯ ИНОФОНОВ: ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕДАЧИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ

* Солтанбекова А.¹, Рамазанов Т.², Кайырбекова У.³, Сабирова М.⁴

*^{1,2}Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

³ Университет Дружбы народов имени академика А.Куатбекова
Шымкент Казахстан

⁴Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Язык становится основным средством коммуникации, поскольку объединяет лексические единицы (слова) с помощью грамматических формул (грамматических категорий), позволяя носителям языка передавать свои мысли и намерения. Значения слов в языке находят отражение в лексикографических трудах, таких как толковые словари, словари синонимов, словари фразеологизмов, в то время как их грамматические особенности подробно рассматриваются в грамматических словарях, академических грамматиках и научных исследованиях отдельных учёных. Однако изучающие язык не всегда могут использовать эти труды, написанные на национальном языке, в качестве учебного пособия. В данной статье рассматриваются особенности представления этнокультурных единиц в лексико-грамматическом словаре, предназначенном для инофонов. Этнокультурные единицы структурированы по группам, и наряду с представлением самих слов даётся их определение, раскрывающее национальный код, а также перевод на английский язык. Будущий лексико-

грамматический словарь станет незаменимым инструментом для взрослой аудитории инофонов, владеющих английским языком, в частности для магистрантов и докторантов Оксфордского университета.

В статье подробно анализируются особенности представления терминов родства в лексико-грамматическом словаре, ориентированном на инофонов. Родственные наименования являются важными лексическими единицами, отражающими мировоззрение и культурные ценности определённого этноса. Система родственных отношений в казахском языке имеет сложную иерархическую структуру, различаясь в зависимости от возрастных категорий, степени родства и гендерных факторов. Эти особенности могут вызывать дополнительные трудности при освоении казахского языка инофонами.

Исследование охватывает семантическое поле родственных наименований, их сферу употребления и роль в межкультурной коммуникации. Кроме того, анализируются наиболее эффективные способы представления родственных терминов в лексико-грамматических словарях для инофонов. В частности, рассматриваются вопросы составления дефиниций, подбора эквивалентов, использования иллюстративного материала и создания доступных грамматических пояснений.

Ключевые слова: относительные имена, инофоны, лексико-грамматический, словарь, этнокультурные единицы, словарь инофонов, принцип, словарное построение

VOCABULARY-GRAMMATICAL DICTIONARY FOR INNOPHONES: FEATURES OF THE TRANSMISSION OF ETHNO-CULTURAL UNITS

*Soltanbekova A.A.¹, Ramazanov T.², Kaiyrbekova U.³, Sabirova M.⁴

*^{1,2}The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly
Almaty, Kazakhstan,

³ Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
Shymkent, Kazakhstan

⁴Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages Almaty, Kazakhstan

Abstract. Language serves as the primary means of communication, as it unites lexical units (words) through grammatical formulas (grammatical categories), allowing speakers to convey their thoughts and intentions. The meanings of words in a language are reflected in lexicographic works such as explanatory dictionaries, synonym dictionaries, and phraseological dictionaries, while their grammatical features are extensively analyzed in grammatical dictionaries, academic grammars, and scientific studies by individual scholars. However, language learners cannot always use these works, written in the native

language, as learning tools. This article examines the features of presenting ethnocultural units in a lexico-grammatical dictionary designed for non-native speakers. Ethnocultural units are categorized into groups, and along with the words themselves, definitions that reveal the national code and English translations are provided. The forthcoming lexico-grammatical dictionary will serve as an essential tool for adult non-native speakers who are proficient in English, particularly for master's and doctoral students at the University of Oxford.

The article provides a detailed analysis of the representation of kinship terms in a lexico-grammatical dictionary intended for non-native speakers. Kinship terms are crucial lexical units that reflect the worldview and cultural values of a particular ethnic group. The system of kinship terms in the Kazakh language has a complex hierarchical structure, differing based on age categories, degrees of kinship, and gender factors. These features may pose additional challenges for non-native speakers learning the Kazakh language.

The study explores the semantic field of kinship terms, their scope of use, and their role in intercultural communication. Additionally, it examines the most effective ways to present kinship terms in lexico-grammatical dictionaries for non-native speakers. Specifically, the article discusses issues related to definition formulation, selection of equivalents, use of illustrative materials, and the creation of accessible grammatical explanations.

Keywords: relative names, innophones, lexical and grammatical, dictionary, ethnocultural units, dictionary of innophones, principle, dictionary construction

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 18.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Солтанбекова Альфия Абдыкеновна – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>, e-mail: madina-258@mail.ru.

Рамазанов Талғат Бекболатұлы – PhD, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, take_kzz@mail.ru.

Кайырбекова Улболсын Сериковна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Қазақстан, Шымкент қаласы, <https://orcid.org/0000-0002-9466-024X>, e-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

Сабинова Мәдина Талғатқызы – PhD докторанты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, <https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>, e-mail: dilmanova.m@gmail.com.

Информация об авторах:

Солтанбекова Альфия Абдыкеновна – кандидат филологических наук, Институт языкознания им. А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>, e-mail: madina-258@mail.ru.

Рамазанов Талгат Бекболатович – PhD, Институт языкознания им. А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, e-mail: take_kzz@mail.ru.

Кайырбекова Улболсын Сериковна – кандидат филологических наук, доцент, Университет Дружбы народов имени академика А.Куатбекова, Казахстан, г.Шымкент, <https://orcid.org/0000-0002-9466-024X>, e-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

Сабирова Мәдина Талғатқызы – PhD докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, <https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>, e-mail: dilmanova.m@gmail.com.

Information about the authors:

Soltanbekova Alfiya Abdykenovna – Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>, e-mail: madina-258@mail.ru.

Ramazanov Talgat Bekbolatovich – PhD, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, e-mail: take_kzz@mail.ru.

Kaiyrbekova Ulbossyn Serikovna – PhD., Associate Professor, Peoples' Friendship University named after Academician A.Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9466-024X>, e-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru.

Sabirova Madina Talgatkyzy – PhD Student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, <https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>, e-mail: dilmanova.m@gmail.com.

ӘОЖ 80

ГТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.023>

ОТБАСЫ КОНЦЕПТІ ИРЛАНД ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕ

*Тортай Ш.А.¹, Розиева Д.С.²

*^{1,2} Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем
тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ирланд мәдениеттеріндегі *отбасы* концептісінің лингвомәдени ерекшеліктері салыстырмалы талдау арқылы қарастырылады. Зерттеу өзектілігі – отбасы ұғымының екі ұлттың мәдениетінде алатын орны мен тілдік көрінісін зерттеу арқылы әлемнің тілдік бейнесін тану, ұлттық дүниетаным мен құндылықтар жүйесін ашу қажеттілігінде. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ирланд мәдениеттеріндегі *отбасы* концептісінің мазмұндық құрылымын, семантикалық өрісін, мәдени-тілдік ерекшеліктерін анықтау және ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету.

Зерттеу барысында лингвомәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Бұл тәсілдер екі ұлт мәдениетіндегі *отбасы* концептісінің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу материалы ретінде түсіндірме сөздіктер, терминологиялық сөздіктер, қазақ және ирланд халықтарының мақал-мәтелдері, нақыл сөздері мен тұрақты тіркестері пайдаланылып, сарапталды. Сөздіктер негізінде *отбасы* ұғымының биологиялық, әлеуметтік, құқықтық және мәдени сипаттарын қамтитын кең семантикалық өрісі анықталды.

Сонымен қатар, *концепт* ұғымының ғылыми негіздері мен теориялық аспектілеріне шолу жасалып, *концепт* - белгілі бір халықтың тарихи, мәдени, тілдік тәжірибесін жинақтайтын менталды құрылым ретінде сипатталды.

Зерттеу қазақ және ирланд мәдениеттеріндегі *отбасы* концептісін үш семантикалық өріске, атап айтқанда, отбасылық қатынастар, тұрмыстық өмір элементтері және абстрактілі ұғымдар ретінде берілген. Екі мәдениетте де отбасы – махаббат, бірлік, қамқорлық пен рухани байланыс символы ретінде көрініс табады. Сондай-ақ, қазақ мәдениетінде отбасылық бірлік, үлкенді құрметтеу, дәстүрге адалдық, ұрпақ сабақтастығы басым болса, ирланд мәдениетінде - дербестік, еркіндік пен жеке жауапкершілік, отбасылық жылулық, бірлік, қауіпсіздік құндылықтары көрініс тапқаны анықталды. Талдау нәтижесінде отбасы концептісі ұлттық мәдени дүниетанымның маңызды құрамдас бөлігі екені анықталды.

Мақала нәтижелері когнитивтік лингвистика, этнолингвистика және лингвомәдениеттану салаларындағы зерттеулер үшін теориялық маңызы бар. Зерттеудің практикалық құндылығы алынған деректерді салыстырмалы лингвистика, семантика және мәдениеттану пәндері аясында концепттерді зерделеу барысында, сондай-ақ гуманитарлық цикл пәндеріне арналған оқу материалдарын әзірлеуде қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: отбасы, концепт, ұлттық дүниетаным, қазақ мәдениеті, ирланд мәдениеті, әлемнің тілдік бейнесі, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, семантикалық өріс

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өртүрлі халықтардың дүниетанымын, мәдени құндылықтарын және өмір сүру салтын түсіну үшін әлемнің тілдік бейнесі мен концепт ұғымдарын талдау маңызды орын алады. Әлемнің тілдік бейнесі – бұл белгілі бір ұлттың болмысын, дүниетанымын және мәдени ерекшеліктерін бейнелейтін күрделі құрылым. Осыған орай, концепт – белгілі бір мәдениетке тән құндылықтарды, түсініктерді және әлеуметтік тәжірибелерді жинақтайтын ұғым ретінде зерттеушілердің назарын аударады.

Отбасы – кез келген қоғамның негізгі ұясы, адамзаттың мәдени және рухани құндылықтарының сақтаушысы. Әрбір халықтың отбасы туралы өзіндік түсінігі мен көзқарасы бар, ол оның тілінде, мәдениетінде және фольклорында көрініс табады. Әрбір халықтың әлемдік тілдік бейнесі оның ұлттық менталитетінің көрінісі болып табылады. Концепт менталдық категория ретінде дүниетаным, мәдениет, дәстүр, наным-сенім, қиял және халықтың тарихи тәжірибесімен сабақтас ұлттық ерекшеліктерге ие. *Отбасы* концепті ирланд және қазақ мәдениеттерінде маңызды орын алады. Отбасылық құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа берілуінің маңыздылығын ескере отырып, екі халықтың отбасылық дәстүрлерін салыстыру, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау олардың ұлттық дүниетанымындағы зерттеліп отырған концептінің мәдени-танымдық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Осы зерттеу жұмысында салыстырмалы-талдау әдісі мен лингвомәдени талдау әдісі қолданылды. Салыстырмалы-талдау әдісі арқылы қазақ және ирланд халықтарының *отбасы* концептісіне қатысты тұрақты тіркестері және мақал-мәтелдері салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Бұл әдіс екі мәдениеттегі отбасылық құндылықтарды, дәстүрлерді және дүниетанымды салыстыруға мүмкіндік берді.

Лингвомәдени талдау әдісі қолданылып, зерттеліп отырған *отбасы* концептісіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени негіздері, дүниетанымдық ерекшеліктері, құндылықтары мен концептілік сипаттары зерделенді. Атап айтқанда, ирланд мәдениетінде дербестік пен еркіндікке ұмтылу құндылықтары маңызды орын алса, қазақ мәдениетінде отбасылық дәстүрлерге сүйену және үлкендердің тәжірибесіне негізделу басымдыққа ие екені анықталды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ және ирланд тілдеріндегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер және нақыл сөздер пайдаланылды. Ирланд мақал-мәтелдері әртүрлі сөздіктерден және интернет көздерінен алынса, қазақ мақал-мәтелдері қазақ тіліндегі әдеби шығармадан (Ш.Мұртазаның *Ай мен Айша* романы) және сөздіктерден алынды. Сонымен қатар, екі халық тілдеріндегі зерттеу материалдарының мазмұны мен қолданылуын салыстыра отырып, олардың мәдени мәні мен ерекшеліктері анықталды.

Бұл әдістерді қолдану зерттеудің мақсаты мен міндеттерін орындауға, сондай-ақ қазақ және ирланд халықтарының *отбасы* концептісін мәдени және тілдік тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Отбасы сөзінің семантикалық мағынасының сөздіктерде берілуі:

Отбасы сөзінің семантикалық мағынасын анықтау үшін әр түрлі сөздіктерге жүгінеміз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: *отбасы* - бірге тұратын туысқан адамдардың тобы (ерлі-зайыпты адамдардың әкешелері мен бала-шағалары, туған-туысқандары) [1]; Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігінде - *отбасы* – бала тәрбиесін жүзеге асырумен бірге, басқа да қоғамдық маңызды қажеттіліктерді қанағаттандырудағы некелік немесе туыстық қарым-қатынастармен байланысқан адамдар тобы делінген [2].

Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздікте – неке, туыс, бала асырап алудан немесе баланы тәрбиеге алу басқа да нысандардан туындайтын мүліктік, мүліктік емес құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы деп берілген [3].

Жанұя, отбасы, үйелмен, түтін, үй іші, шаңырақ - бір ата-ананың өрен-жараны, бала-шағасы. Арақ ішуден жанұядағы ұрыс, жанжал, ең аяғы кісі өлтіруге шейін ұласады (*Жас Алаш*). Қален - отбасына тыныш, қатын-балаға кең, мейірбан кісі (Ө. Нұрпейісов). Осы бір бөлмелі үйде Ақмола ауданынан келген Асанбаев деген ағайдың үйелмені тұрды (*Жұлдыз*). Қажы атамның әулеті қазір жетпістен астам түтінге жеттік (*Қазақстан коммунисті*). Еліме барып, сонау татар жерінен үй ішімді көшіріп алып келдім (Халық кеңесі), Құлан - бір шаңырақтан қалған жалғыз жігіт (М. Хасенов). Семья

атауына *жанұя* деп ойдан сөз қиыстырғаннан гөрі туыс тілдерден көбінде айтылатын *әйел* деген баламасын қолданғанымыз тиімді болмақ (*Ана тілі*). *Жанұялы, үйлі-баранды, үйлі-жайлы, үйлі-күйлі, балалы-шағалы, әйелді* - Өз алдына бас құрып, үй болған, үйлі-күйлі. Сержан - жоғары білімді маман, жанұялы, әйелі, екі ұлы мен бір қызы бар (*Егемен Қазақстан*), Тұрғын жайлар әуелі үйлі-баранды адамдарға берілген (Н. Ғабдуллин). Үлкен ұлы үйлі-жайлы болып, өзімен-өзі болып кеткеніне көп болған (А. Хангелдин). Олар ер жеткен соң, өз беттерінше үйлі-күйлі болып кетер (С. Мұратбеков). Әрқайсысы әлдеқашан балалы-шағалы, өз алдына ақар-шақар үй боп кеткендер (Д. Әбілев). Біздегі құрылыста істейтіндердің басым көпшілігі - әйелді, балалы-шағалы жандар (*Жеміс*) [4].

Берілген анықтамалардан байқағанымыз, *отбасы* ұғымының семантикалық өрісі биологиялық, әлеуметтік, құқықтық және мәдени аспектілерді қамтиды. Сөздіктердегі анықтамалар негізінен екі бағытта, атап айтсақ, отбасының негізгі мүшелеріне (ата-ана, балалар) негізделген тар мағынада және кең мағынада – әулет, туыстық қатынастар, некеге негізделген қоғамдық институт ретінде дамиды.

Енді *family* ұғымның ағылшын тілді дереккөздерде қалай анықталатынын талдайық. Oxford English Dictionary (OED) сөздігі бойынша *family* сөзі келесі мағыналарда қолданылады [5]:

1. people related to each other, especially a father, a mother, children. - Адамдардың бір-бірімен туыстық байланысы бар тобы, әсіресе анасы, әкесі және олардың балалары.

Do you know the *family* next door? - Сіз көрші тұратын *отбасын* білесіз бе?

The family of Webb still owns a farm over there. - Уэбб **отбасы** әлі күнге дейін сол жақтағы фермаға иелік етеді.

This house is not big enough for a family of seven. - Бұл үй жеті адамнан тұратын **отбасы** үшін жеткіліксіз.

2. all the relatives, including those who are dead now. - Барлық туыстар, оның ішінде қайтыс болғандары да.

- *I am leaving for Detroit because I have some family there.* - Мен Детройтқа көшіп жатырмын, өйткені онда менің біраз туыстарым бар.

The painting has been in our family for two hundred years. - Бұл картина біздің отбасымызда 200 жыл бойы сақталып келеді (=отбасымызға тиесілі).

Asthma runs in our family. - Астма біздің отбасымызда тұқым қуалайды.

Сонымен, *family* ұғымы қазақ тіліндегі *отбасы, жанұя, әулет* сөздерімен сәйкес келеді.

Талқылау

Қазіргі лингвистикада концепт мәселесі маңызды зерттеу объектілерінің бірі болып табылады. Концепттер тіл мен мәдениеттің өзара

ықпалдастығын зерделеуде негізгі теориялық категориялардың бірі ретінде қарастырылады, себебі олар ұлттық сананың мазмұнын бейнелей отырып, тіл арқылы көрініс табады.

Концепттің күрделілігі мен көпқырлылығын зерттеушілер түрліше түсіндіреді. Мәселен, В. В. Колесов концепттің семантикалық мағына қалыптасуының бастапқы нүктесі, әрі дамуының соңғы шекарасы екенін атап көрсетеді [6]. Өз кезегінде, Н. Д. Арутюнова концепт - бұл күнделікті философиялық сана бірлігі, ол мәдени тұрғыдан маңызды, аксиологиялық бояуға ие және дүниетанымдық бағдарға негізделген деп анықтайды. Мұндай концепттер тілде бекітіліп, этностың рухани мәдениетінің тұрақтылығы мен сабақтастығын қамтамасыз етеді [7]. Осылайша, Н. Д. Арутюнова анықтамасынан түйгеніміз - концепт жай лексикалық бірлік қана емес, тілмен интеграцияланған, халықтың мәдени әрі философиялық көзқарастарын бейнелейтін менталдық құрылым ретінде қарастырылады. Ол мәдени тәжірибе мен құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Отандық ғылымда да концепт, тіл мен мәдениет арақатынасы мәселесі кеңінен зерттеліп келеді. Мәселен, Г. Смағұлованың еңбектерінде мәдениет пен тілдің өзара ықпалдастығын сипаттайтын теориялық тұжырымдар жан-жақты негізделіп, бұл бағыттың әдіснамалық ұстанымдары анық көрсетіледі [8]. С. Е. Исабеков өз зерттеуінде концепт және фрейм теориясына, тіл мен таным байланысына, сондай-ақ ұлттық мәдениетті тіл арқылы тану мәселелеріне арнайы көңіл бөліп, концептіні – ойлау жүйесіндегі маңызды бірлік, ал фреймді – осы концептінің құрылымдық-танымдық моделі ретінде қарастырады [9]. Ал Д. Т. Курманбаева көркем мәтіндегі кеңістік пен уақыт категорияларын концептуалдық жүйе ретінде алып, олардың тілдік репрезентациясын когнитивтік-талдамалық тұрғыда зерделейді [10].

Отбасы ұғымының әртүрлі мәдениеттердегі әлемнің тілдік бейнесінде қалай көрініс табатынын зерттеу барысында, мәдени құрылымдардың тіл арқылы қалай бейнеленетініне ерекше назар аудару қажет. Н.Ф. Алефиренко мен К.К. Стебунова - тілдік әлем бейнесінің мәдени домендер арқылы қалыптасып, тілде символдық түрде бейнеленетінін атап өтеді. Бұл тұжырымдама отбасы ұғымын тек лексикалық бірлік ретінде ғана емес, сондай-ақ мәдени – этникалық, тарихи факторлармен әсерленген мәдени концепт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, осылайша оны ирланд және қазақ тілдеріндегі тілдік бейнелеудің маңызды компоненті ретінде зерттеуге жол ашады [11].

Әр халық әлемінің тілдік бейнесі оның ұлттық менталитетінің көрінісі болып табылады. Концепт менталдық құбылыс ретінде халықтың дүниетанымы, мәдениеті, әдет-ғұрыптары, сенімдері, қиялы мен тарихымен тығыз байланысты ұлттық-ерекше сипаттарға ие.

Қазақ халқының дүниетанымы мен рухани құндылықтарының маңызды аспектілерінің бірі - отбасы ұғымы. *Отбасы* концептісі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер арқылы терең мән-мағынаға ие болып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді.

Халық даналығының көрінісі болып табылатын мақал-мәтелдер отбасының құндылығын, оның қоғамдағы орны мен маңыздылығын айқын көрсетеді. Мысалы:

Елін сүйер сеніңіз, өз отбасын сүйе алған, Отан - қуат, отбасы – шуақ. Бұл мақал-мәтелдерден көрініп тұрғандай, қазақ халқының дүниетанымында *отбасы* концептісі тек жеке адамдар арасындағы қатынастармен ғана шектелмейді. Ол кең мағынада қоғамның тірегі, ұлттық мәдениеттің негізі, халқымыздың ұлттық сана-сезімінде отбасын қорғау мен сыйлауды Отанды сүюмен қатар қоятынын дәлелдейді.

Ирланд мақал-мәтелдеріндегі *отбасы* концептісі:

Ирланд халқының мақал-мәтелдері отбасын жылы әрі қорғанышты орын ретінде сипаттайды. Олар көбінесе үйдің жайлылығы мен отбасылық байланыстың беріктігін айқындайды. Мысалы [12]:

A family is a haven of rest, a sanctuary of peace, and most of all, a harbor of love.

Бұл мақалда отбасы жан тыныштығын табатын орын ретінде көрсетіледі. *Heaven of rest* және *sanctuary of peace* тіркестері отбасының бейбітшілік пен тыныштық ордасы екенін көрсетеді. Сонымен қатар, *harbor of love* деген сөз тіркесі отбасының басты құндылығы – махаббат екенін айқындайды. Ирланд мәдениетінде отбасы тек тұрмыстық байланыс емес, рухани қолдаудың да негізі болып табылады.

There is a fireside like your own fireside (Өз ошағыңнан асқан ошақ жоқ) - бұл мақал адамның өз үйінде ғана жайлылық пен жылулықты сезіне алатынын білдіреді. Ирланд мәдениетінде үй ошағы (fireplace) – жылулық пен қауіпсіздіктің символы. Бұл ұғым ежелден келе жатқан дәстүрлерге байланысты, өйткені ирланд халқы үшін отбасы мен үйдің құндылығы ерекше орын алады. Бұл жерде отбасы мүшелері бір-бірімен уақыт өткізіп, әңгімелесіп, бір-біріне қолдау көрсетеді.

Blood is thicker than water - бұл кең таралған мақалды ирланд мәдениетінде де жиі кездестіруге болады. Ол отбасылық байланыстардың кез келген басқа қарым-қатынастан маңызды екенін білдіреді. *Blood* (қан) сөзі туыстық байланысты білдірсе, *water* (су) сыртқы байланыстарды немесе достықты білдіруі мүмкін.

Сонымен, қазақ және ирланд халықтарының мақал-мәтелдеріндегі *отбасы* концептісі ұқсас құндылықтарды көрсетеді. Екі мәдениетте де отбасы – сүйіспеншілік, қорғаныш, жылулық пен рухани қолдаудың қайнары ретінде қабылданады. Қазақ мақал-мәтелдерінде отбасы қоғамның

негізі ретінде сипатталса, ирланд мақал-мәтелдері оны тыныштық пен қауіпсіздіктің мекені ретінде бейнелейді. Сонымен қатар, екі мәдениетте де отбасылық байланыстардың ерекше беріктігі мен маңыздылығы аңғарылады.

Ғалым Нарожная В.Д. тілдің паремиологиялық қорын лингвомәдени қауымдастықтың әлеуметтік және мәдени тәжірибесін жинақтайтын құрал, ол адамзатқа ортақ әмбебап дүниетанымда да, әр ұлтқа тән ерекше ұлттық-мәдени әлем бейнесінде де көрініс табады деп тұжырымдайды [13]. Біз де бұл көзқарасқа толықтай келісеміз, себебі тіл, қоғамның мәдениеті мен тарихи тәжірибесі арасындағы өзара қарым-қатынас шын мәнінде маңызды рөл атқарады. Тілдегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер мен нақыл сөздер – халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, өмірлік ұстанымын бейнелейтін маңызды мәдени-тілдік құралдар. Осындай бірліктер арқылы белгілі бір ұғымның мағынасы тереңдеп, оның ұлттық сипаты ашыла түседі. Сол себепті *отбасы* ұғымын сипаттайтын тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді талдау – бұл концептінің мазмұны мен құндылықтық маңызын түсінуге көмектеседі. Мұндай тілдік бірліктер адамның отбасына деген қарым-қатынасын, қоғамдағы орнын, туыстық байланысты бағалауын бейнелейді.

Отбасы семантикалық өрісі:

- *Отбасылық қатынастардың өрісі:* туыс, әке, ана, күйеуі мен әйелі, жезде, жеңге, жиен, жиеншар т.б.;

- *Тұрмыстық өмір материалдарының өрісі:* үй, отау, қора, ошақ, от, түтін, дастарқан, ас, нан, киіз үй, т.б. дәстүрлі тұрмыс заттары.

- *Абстрактілі концептілердің өрісі:* ана сүті, қайраттылық, төзімділік, сабырлық, махаббат, мейірім, қамқорлық, ар, намыс, абырой, адалдық, отан, туған жер, ауыл.

Отбасылық қатынастардың өрісі:

Әкесіз жетім – арсыз жетім, анасыз жетім – шерлі жетім деген мақал - отбасының негізі – ата-ана екендігін көрсетеді. Әке мен шешенің бала өміріндегі орыны ерекше, олардың жоқтығы баланың жан дүниесінде үлкен бос орын қалдырады. Сондай-ақ, мақалда әке мен шешенің орнын салыстыру арқылы олардың өзара тең дәрежеде маңызды екендігі айтылған. Әкесіз жетім арсыз деп, анасыз жетімді шерлі деп сипаттау арқылы балалардың ең жақын адамдарынан айрылғанын, олардың болмауы баланың тағдырына теріс әсер ететінін білдіреді [14, 144 б].

Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық деген осы болар. [14, 274 б]. Бұл мақал ата-ананың еңбегі мен беделі балаларына ұзақ уақыт бойы пайда әкелуі мүмкін екенін көрсетеді. Яғни, егер әке жақсы атаққа, құрметке ие болса, оның баласы сол беделден ұзақ уақыт бойы пайда көре алады.

Әкенің жақындығы жездедей-ақ. Құдай алдынан берсе, жақын ғой, албетте [14, 362 б]. Бұл мақалда - қазақ қоғамында жезде тек күйеу емес, сонымен қатар қамқоршы, туыс ретінде маңызды орын алады. Жездеге деген сыйластықтың артуы, оны жақын адам ретінде қабылдау - қазақтың туыстық қарым-қатынастарының кеңдігі мен адамгершілікті жоғары қоюының көрсеткіші.

Қырық жыл қырғын болсын, туысқан қиыспайды деген рас екен-ау дедім [14, 210 б].

Бұл жерде қандай қиыншылықтар болса да, туысқандық байланыстар үзілмейді, қандық және рухани жақындық бәрінен де мықты болып қала береді дегенді білдіреді. Бұл ұғым қазақ халқының әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесіндегі маңызды құндылық ретінде танылады.

Мұртазаның тұяғы [14, 223 б]. *Тұяқ* сөзінің негізгі мағынасы жануарлардың аяқтарының қатты бөлігі болғанымен, адамның ұрпағына қатысты метафора ретінде қолданылады, мысалы, *тұяқ* сөзінің қолданылуы ұрпақтың жалғасы ретінде бейнеленеді.

A family of Irish will argue and fight. But let a shout come from without, and see them all unite. Бұл мәтел ирланд отбастарының ішкі қарым-қатынасын көрсетеді. Олар бір-бірімен ұрысып немесе келіспеуі мүмкін, бірақ сыртқы қауіп немесе сын төнгенде, олар бірден бірігіп, бір отбасы ретінде әрекет етеді.

You have to do your growing, no matter how tall your father was. Бұл мәтел адамның жеке дамуы мен өз бетімен жетістікке жетуінің маңыздылығын көрсетеді. Әкесінің (немесе отбасының) беделі, табысы немесе жетістіктері қаншалықты үлкен болса да, әр адам өзіндік жолын тауып, өзі өсіп-жетілуі керек. Қазақ мақал-мәтелдерімен салыстырғанда, бұл ой - *Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер* деген ұғымға қарама-қарсы келеді. Қазақ мақалында ата-анадан үйрену маңызды деп көрсетілсе, ирланд мәтелінде өз жолынды өзің табу маңыздырақ деп айтылады.

A child without a mother, its cry is not sweet and its laugh is not happy [15]. Мағынасы: Анасыз бала жақсы көңіл-күй мен бақытты сезінбейді, оның күлкісі шынайы емес, ал жылауы мұңды. Бұл мақал ананың рөлі мен оның баласының өміріндегі маңыздылығын көрсететін мәдени ұғымдармен байланысты.

Қазақ мәдениетінде де ананың рөлі ерекше маңызға ие. Мысалы, *Анасыз бала – панасыз бала* деген мақалда ананың қамқорлығы мен сүйіспеншілігі маңызды орын алатыны көрсетіледі.

Сонымен, *отбасылық қатынастардың өрісі* қазақ және ирланд мәдениеттерінде маңызды рөл атқарады. Қазақ мақал-мәтелдерінде әке мен шешенің бала өміріндегі орны ерекше, олардың болмауы баланың тағдырына теріс әсер етеді. Ирланд мәтелдерінде де отбасы мүшелері бір-

бірімен ішкі келіспеушіліктерге қарамастан, сыртқы қауіптерге біртұтас жауап беруге дайын екенін көрсетеді. Екі мәдениетте де туыстық және отбасы қатынастары жоғары бағаланып, олардың беріктігі мен өзара қолдауы мәдениеттің негізін құрайды.

Тұрмыстық өмір материалдарының өрісі:

Өз жайлауыңда өз ақ отауыңды тіккен сенде арман жоқ, Айша [14, 126 б].

Ақ отау - қазақ мәдениетінде отбасының бейнесі ретінде, ақ отау үйі – бақытты және адал өмірдің белгісі, ешқандай жамандық пен арамдықты білдірмейді. Ақ түс – тазалық пен адалдықтың, отбасылық жарастықтың символы. Сондықтан *ақ отау тігу* дегенде, бұл тіркес адамның өзінің жеке үйін құрып, отбасын бастау, тыныш және бақытты өмір сүру деген мағынада қолданылады.

Тіркестің терең мағынасы отбасылық құндылықтар мен сүйіспеншілікке негізделген өмірді бейнелейді.

Өз үйің өлең төсегің жоқ. Әркімнің босағасында босқын сияқты болу – қорлық [14,567б]. Бұл мысалда - адамның тұрақты баспанасы болмауы туралы айтылып отыр. *Өз үйің өлең төсегің тіркесі* - әркімге туған үйі, тұрағы қымбат, адамның өз үйінде еркін, жайлы, ыңғайлы өмір сүретін орыны деген мағынада.

No matter how many rooms you have in your house, you only sleep in one bed. Бұл мақал адам өміріндегі материалдық байлықтың шектеулілігін көрсетеді. Қанша бөлмең немесе байлығың болса да, негізгі қажеттілігің тек бір төсекке ғана байланысты. Яғни, адам қанша бай болса да, оның негізгі қажеттіліктері шектеулі.

May your home be too small to hold all of your friends. Бұл тілек ретінде айтылатын мақал достықты жоғары бағалайды. Үйдің кішілігі – достардың көптігінің символы. Егер үйге барлық достарың сыймаса, бұл сенің достарыңның көп екендігін, ал олардың барлығының маңызды екенін білдіреді.

Bricks and mortar make a house, laughter of children makes a home. (қазақша аудармасы: Құрылыс материалдары үй тұрғызады, бірақ балалардың күлкісі оны нағыз үй етеді). Бұл аударма мақалдың негізгі мағынасын сақтайды: үйді жай ғана салу жеткіліксіз, оны шынайы үй ететін - ондағы балалардың қуанышы мен мейірімі. Бұл жерде *house* (үй) сөзі материалдық нысан ретінде сипатталады. Яғни, тек құрылыс материалдары мен физикалық құрылымнан тұратын орын деген мағынада, ал, *home* (үй, отбасы) сөзі эмоционалдық, рухани мағынаға ие. Балалардың күлкісі мен қуанышы жылы атмосфераны, махаббат пен өзара түсіністікті бейнелейді. Қазақ тілінде мұны *үйдің көркі* - *бала* деген ұқсас мақалмен жеткізуге болады.

Having somewhere to go is home. Having someone to love is family. Having both is a blessing. - (қазақша мағынасы: Баратын жеріңнің болуы - үй. Сүйетін адамыңның болуы - отбасы. Екеуінің де болуы – бақыт). *Home* (үй) ұғымы физикалық орыннан бөлек, қайтып оралатын қауіпсіз және жылы мекенді білдіреді. Бұл жерде қауіпсіздік, тұрақтылық, және қабылдау идеялары басым. *Family* (отбасы) ұғымы махаббат пен қарым-қатынастарға негізделген қауымдастық ретінде сипатталады. Бұл жерде жақын адамдарға деген қамқорлық пен өзара қолдау баса көрсетіледі. *Blessing* (игілік, бақыт) сөзі осы екі ұғымның үйлесімін білдіреді. Үй мен отбасыға ие болу - адамның өміріндегі ең үлкен бақыттардың бірі. *Home* және *Family* ұғымдары когнитивтік тұрғыда жылылық, қауіпсіздік, махаббат және қолдау идеяларымен байланыстырылады.

Тұрмыстық өмір материалдарының өрісі отбасы мен үйдің мәнін терең көрсетеді. Қазақ мәдениетінде *ақ отау* отбасының адал, бақытты өмірін білдірсе, *өз үйің өлең төсегің* тіркесі адамның өз баспанасы мен еркіндігінің маңыздылығын сипаттайды. Ирланд мәдениетінде де үй мен отбасы физикалық және рухани тұрғыдан өзара байланыстырылады. Бұл тұрғыда үй мен отбасы тек материалдық тұрғыдан емес, сонымен қатар адамға қажетті қауіпсіздік, махаббат және қолдау арқылы анықталады.

Абстрактілі концептілердің өрісі:

Ана сүтін ақ ішкен адал ұлға, дүниенің төрт бұрышы болар тұлға!... *Ана қарызынан қалай құтыламыз?! [14, 119 б].* Бұл нақыл сөзде қазақ мәдениетіндегі *ана, перзенттік борыш, адалдық, тұлға* ұғымдарының ұлттық дүниетанымдағы орыны жайлы ой қозғайды. *Ана сүті* – бұл тек физикалық нәр ғана емес, рухани, тәрбиелік мәні бар. *Адал ұл* – ана тәрбиесін дұрыс алған, елге пайдасы тиетін, адамгершілігі жоғары перзент бейнесі.

Отбасынан бас кетсе, қазаннан ас кетеді. Бұл мақал отбасының ішкі бірлігін, оның үйлесімділігін сақтау маңызды екенін айтады. Егер отбасы мүшелері арасындағы байланыс әлсіресе, үйдегі тыныштық пен ырыс та кетеді .

– А - а, қаһарлы дауылда қалған *байғұс балапандар*. – *Қанаттарың қатпады ғой.* [14, 103 б]. Бұл жерде қолданылған *Қанаттарың қатпады* деген тұрақты тіркес балалардың әлі жас, өмірлік тәжірибесінің жеткіліксіздігін және қорғансыздығын көрсетеді. Бұл тіркес қазақ тілінде құстың балапандарының қанаттарының әлі қатайып үлгермегенін білдіреді. Ауыспалы мағынада - балалардың әлі есейіп, өз бетінше өмір сүре алмайтынын аңғартады.

Ананың балаларын *балапан* деп атауы және олардың *қанаттарының қатпағанын* айтуы - ананың оларды аяққа тұрғызуға деген ұмтылысын, өмірлік жолында *қолдау көрсетуге* дайын екендігін көрсетеді. Мұнда ана *махаббатының* шексіздігі мен *қамқорлығы* ерекше байқалады.

A man loves his sweetheart the most, his wife the best, but his mother the longest - бұл мәтел адамның өміріндегі махаббаттың үш түрлі аспектісін көрсетеді:

Сүйіктісіне деген махаббат - *the most* (ең көп, ең құштарлықпен). Жастық шақтағы романтикалық сезімдерге негізделген махаббат.

Әйеліне деген махаббат - *the best* (ең жақсы, ең шынайы, ең сенімді). Ерлі-зайыптылар арасындағы терең құрметке, сенімге және серіктестікке негізделген махаббат.

Анасына деген махаббат - *the longest* (ең ұзақ, мәңгілік). Бұл махаббат туылғаннан басталып, өмір бойы жалғасады. Қазақ мақал-мәтелдерімен ұқсастықтары аз болғанымен, бұл ойды *Анаға деген махаббат – мәңгілік* деген түсінікпен салыстыруға болады.

Жалпы алғанда, екі мәдениетте де отбасы мен ана ұғымдары тұлғаның қалыптасуында, өмірге деген көзқарас пен қоғамдағы орнына әсер ететін маңызды абстрактілі концептілер болып табылады. Екеуінде де отбасы мен ана махаббаты, олардың қоғамдағы ролі мен орны жоғары бағаланып, әр адамның рухани және моральдық дамуы үшін қажетті негіз болып табылады.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген деректерді талдай отырып, *отбасы* концептісінің семантикалық өрісінің кең әрі көпқырлы екендігі анықталды. Аталмыш концептінің сөздіктерде берілуі олардың биологиялық, әлеуметтік, құқықтық және мәдени аспектілерді қамтитынын көрсетті.

Қазақтіліндегі *отбасы* сөзінегізінен біргетұратын туысқана адамдардың тобы ретінде сипатталса, кең мағынада әулет, туыстық қатынастар, некеге негізделген қоғамдық институт ретінде танылады. Сондай-ақ, ол халықтық дүниетанымда отбасылық құндылықтарды, қамқорлықты, мейірімділікті, тәрбиені білдіретін ұғым ретінде көрініс табады. Әлеуметтанулық және құқықтық тұрғыдан да бұл ұғым әлеуметтік бірлік ретінде қарастырылады.

Ирланд мәдениетінде *family* сөзі де ұқсас мағыналарды қамтиды. Негізгі мағынасы ретінде ата-ана мен балаларды біріктіретін топ және туыстық байланыстарды сипаттауда қолданылатыны байқалады.

Көркем әдебиеттегі талдаулардан *отбасы* концептісінің қазақ және ирланд халықтарында ерекше мәнге ие екенін байқауға болады. Мысалы, Шерхан Мұртазаның *Ай мен Айша* романында ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, қамқорлық, қорғану сезімдері арқылы *отбасы* концептісінің ұлттық дүниетанымдағы көрінісі айқын көрсетілген.

Қазақ және ирланд мәдениеттерінде «отбасы» концептісі терең тарихи және мәдени негізі бар ұлттық дүниетанымның ажырамас бөлігі ретінде көрініс табады. Қазақ мәдениетінде бұл ұғым рухани байланыс, дәстүр сабақтастығы және ұрпаққа тәлім беру идеясымен астасса,

ирланд мәдениетінде отбасы – еркіндік, жауапкершілік және тұлғалық қалыптасудың негізі болып табылады.

Сонымен қатар, қазақ және ирланд мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестерінде *отбасы* концептісі туыстық қатынастардың маңыздылығы, ата-ананың балаға деген қамқорлығы және тұлғалық дамуға деген ықпалы арқылы көрініс табады. Зерттеу қазақ халқында ата-ана мен бала арасындағы мейірімділік, үлкенге құрмет, бірлік пен ұрпақтар сабақтастығы ерекше орын алатынының көрсетті. Ал, ирланд мәдениетінде отбасылық жылулық, дәстүрге адалдық, ата-баба мұрасына құрмет және тұлғаның дербестігі басты құндылықтар ретінде сипатталатыны байқалды.

Екі мәдениетте де ананың рөлі айрықша бағаланады, ал отбасының бірлігі мен өзара түсіністігі - мәдениеттің басты құндылықтарының бірі. Осылайша, *отбасы* концептісі әр халықтың мәдени-тілдік дүниетанымындағы өзіндік ерекшеліктерін айқындап, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстырмалы талдау арқылы ашуға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. басқ. Кеңесбаев І. К.; құраст.: Ш. Ахметова [ж.б.]; Қазақ ССР Ғылым академиясы, Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, 1961. – 259 б.

[2] Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2007. – 344 б.

[3] Құлманов С. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау саласы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 344 б.

[4] Бизаков С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы, 2007. – 640 б.

[5] Oxford University Press. Family // Oxford English Dictionary. <https://www.oed.com> 15.03.2025

[6] Колесов В. В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. – 1992. – Сер.2. Вып. 3 (№16). – С. 16–25.

[7] Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 339 с.

[8] Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, Ғылым, 1998. – 195 б.

[9] Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 199с.

[10] Курманбаева Д.Т. Когнитивная основа реализации жанровых признаков романа (на примере произведения Кадзуо Исигуро «Never Let Me Go» и «The Buried Giant»): диссертация на соискание степени PhD. / Курманбаева Д. Т. – Алматы, 2022. – 163 с.

[11] Alefirenko N.F., Stebunova K.K. Linguistic World Picture:

Logoepisteme - Domain -Linguocultureme // Theory and Practice in Language Studies. – 2015. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–6. DOI: 10.17507/tpsls.0501.01.

[12] Irish Central. Irish sayings about family. <https://www.irishcentral.com/culture/irish-sayings-family>. 08.04.2025

[13] Нарожная В.Д. Соотношение языка и культуры: аспекты межкультурного восприятия и взаимодействия // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. Серия: Филология ғылымдары. – Алматы: Полилингва, 2020. – №4 (59). – Б.13–24.

[14] Мұртаза Ш. Ай мен Айша. – Алматы: Дария, 2021. – 354 б.

[15] Marcas Mac Coinnigh. Syntactic Structures in Irish-Language Proverbs. <https://www.example.com/irish-proverbs-syntax> 08.04.2025

REFERENCES

[1] Qazaq tilinin tusindirme sozdiri [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]; red. basq. Kenesbaev I. K.; qurast.: Sh. Ahmetova [j.b.]; Qazaq SSR Gylym akademiyasy, Til bilimi in-ty. – Almaty: Gylym, 1961., 259 b. [in Kaz.]

[2] Aleumettanudin tusindirme sozdiri [Explanatory Dictionary of sociology]. – Almaty: Sozdik-slovar', 2007. – 344 b. [in Kaz.]

[3] Qulmanov S. Orysssha-qazaqsha terminologualyq anyqtamalyq sozдіk (halyqty jumyspen qamtu jane aleumettik qorgau salasy) [Russian-Kazakh terminological reference dictionary (sphere of employment and social protection of the population)]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu ortalygy, 2009. – 344 b. [in Kaz.]

[4] Bizaqov S. Sinonimder sozdigi [Dictionary of synonyms]. – Almaty: Arys baspasy, 2007. – 640 b. [in Kaz.]

[5] Oxford University Press. Family // Oxford English Dictionary. <https://www.oed.com> 15.03.2025

[6] Kolesov V. V. Koncept kul'tury: obraz – poniatie – simvol [The concept of culture: image – concept – symbol] // Vestnik SPbGU. – 1992. – Ser.2. Vyp. 3 (№16). – S. 16–25. [in Rus.]

[7] Arutuynova N.D. Tipy iazykovykh znachenii: Otsenka, sobytie, fakt [Types of linguistic meanings: Assessment, event, fact]. – M., 1988. – 339 s. [in Rus.]

[8] Smagulova G.N. Magynalas frazeologizmdirdin ulttyq-madeni aspektileri [National and cultural aspects of semantic phraseology]. – Almaty, Gylym, 1998. – 195 b. [in Kaz.]

[9] Isabekov S. E. Osnovy kognitivnoi lingvistiki. – Astana, 2010. – 199 s. [in Rus.]

[10] Kurmanbaeva D. T. Kognitivnaia osnova realizatsii zhanrovyykh priznakov romana (na primere proizvedenii Kadzuo Isiguro "Never Let Me Go" i "The Buried Giant") [Cognitive foundations of implementing novel genre features (based on the analysis of "Never Let me Go" and "The Buried Giant" by

Kazuo Ishiguro)): dissertatsiia na soiskanie stepeni PhD. – Almaty, 2022. – 163 s. [in Rus.]

[11] Alefirenko N. F., Stebunova K. K. Linguistic World Picture: Logoevisteme - Domain -Linguocultureme // Theory and Practice in Language Studies. – 2015. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–6. –DOI: 10.17507/tpls.0501.01.

[12] Irish Central. Irish sayings about family. <https://www.irishcentral.com/culture/irish-sayings-family> 08.04.2025

[13] Narozhnaya V.D. Sootnoshenie yazyka i kul'tury: aspekty mezhkul'turnogo vospriyatiya i vzaimodejstviya [The relationship between language and culture: aspects of intercultural perception and interaction] // Abylay han atyndagy Qazaq halyqaralyq qatynastar zhəne alem tilderi universiteti Habarshysy. Seriya: Filologiya gylymdary. – Almaty: Polilingva, 2020. – №4 (59). – B13–24. [in Rus.]

[14] Murtaza Sh. Ai men Aisha [The moon and Aisha]. – Almaty: Dariia, 2021. – 354 b. [in Kaz.]

[15] Marcas Mac Coinnigh. Syntactic Structures in Irish-Language Proverbs [Electronic resource]. <https://www.example.com/irish-proverbs-syntax> 08.04.2025

КОНЦЕПТ *СЕМЬЯ* В ИРЛАНДСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

*Тортай Ш.А.¹, Розиева Д.С.²

*^{1,2}Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурные особенности концепта семья в казахской и ирландской культурах посредством сравнительного анализа. Актуальность исследования заключается в необходимости осмысления языковой картины мира через изучение места и языкового выражения понятия *семья* в культурах двух народов, а также раскрытие национального мировоззрения и системы ценностей.

Цель исследования – определить содержательную структуру, семантическое поле, культурно-языковые особенности концепта «семья» в казахской и ирландской культурах, а также выявить их сходства и различия.

В исследовании применены методы лингвокультурного и сравнительного анализа, позволившие установить структурные и смысловые особенности концепта *семья* в культуре двух народов. В качестве материала использовались толковые и терминологические словари, казахские и ирландские пословицы, изречения и фразеологизмы. На основе словарей было выявлено широкое семантическое поле понятия *семья*, включающее

биологические, социальные, правовые и культурные аспекты.

Также в работе дан обзор научных основ и теоретических аспектов понятия *концепт*, которое определяется как ментальная структура, аккумулирующая исторический, культурный и языковой опыт конкретного народа.

Концепт *семья* в казахской и ирландской культурах рассмотрен через три семантических поля: семейные отношения, элементы бытовой жизни и абстрактные понятия. В обеих культурах семья предстает символом любви, единства, заботы и духовной связи. При этом в казахской культуре акцент делается на семейное единство, уважение к старшим, верность традициям и преемственность поколений, тогда как в ирландской культуре преобладают ценности самостоятельности, свободы, личной ответственности, семейного уюта, единства и безопасности. Результаты анализа показали, что концепт *семья* является важной составляющей национального культурного мировоззрения.

Результаты статьи представляют теоретическую значимость для исследований в области когнитивной лингвистики, этнолингвистики и лингвокультурологии. Практическая ценность работы заключается в возможности использования полученных данных при изучении концептов в рамках курсов по сопоставительной лингвистике, семантике и культурологии, а также при подготовке учебных материалов для дисциплин гуманитарного цикла.

Ключевые слова: семья, концепт, национальное мировоззрение, казахская культура, ирландская культура, языковая картина мира, пословицы и поговорки, семантическое поле

CONCEPT OF *FAMILY* IN THE IRISH AND KAZAKH LINGUISTIC PICTURES OF THE WORLD

*Tortay Sh.A.¹, Roziyeva D.S.²

*^{1,2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the linguocultural features of the concept of *family* in Kazakh and Irish cultures through comparative analysis. The relevance of this study is in the need to comprehend the linguistic picture of the world by studying the role and linguistic representation of the concept of *family* in the cultures of the two nations, as well as in revealing their national worldviews and value systems.

The purpose of this research is to identify the content structure, semantic field, and cultural-linguistic characteristics of the concept of *family* in Kazakh

and Irish cultures, as well as to highlight their similarities and differences.

The study employs methods of linguocultural and comparative analysis, which made it possible to determine the structural and semantic features of the concept of *family* in both cultures. The research material includes explanatory and terminological dictionaries, Kazakh and Irish proverbs, sayings, and phraseological units. Based on these sources, a broad semantic field of the concept of *family* was identified, including biological, social, legal, and cultural aspects.

The article also provides an overview of the scientific foundations and theoretical aspects of the notion of *concept* which is defined as a mental structure that accumulates the historical, cultural, and linguistic experience of a particular people.

The concept of *family* in Kazakh and Irish cultures is analyzed through three semantic domains: family relationships, elements of everyday life, and abstract notions. In both cultures, the family appears as a symbol of love, unity, care, and spiritual connection. However, Kazakh culture emphasizes family unity, respect for elders, adherence to traditions, and generational continuity, whereas in Irish culture values such as independence, freedom, personal responsibility, family comfort, unity, and security are highlighted.

The results of the analysis demonstrate that the concept of *family* is an essential component of the national cultural worldview.

The findings of the article have theoretical significance for research in the fields of cognitive linguistics, ethnolinguistics, and linguoculturology. This study has practical value through the use of its findings in teaching and researching concepts in comparative linguistics, semantics, and cultural studies, and in creating instructional resources for humanities subjects.

Keywords: family, concept, national worldview, Kazakh culture, Irish culture, linguistic worldview, proverbs and sayings, semantic field

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Тортай Шұғыла – PhD докторанты, «8D02322-Шетел филологиясы», Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: tortay.sh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0323-5107>

Розиева Дильфуза Сельмахуновна – PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rsdiluza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

Информация об авторах:

Тортай Шұғыла – PhD докторанты, «8D02322-Шетел филологиясы», Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: tortay.sh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0323-5107>

Розиева Дильфуза Сельмахуновна – PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rsdiluza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

Information about the authors:

Tortay Shugyla – PhD Candidate, «8D02322-Foreign Philology», KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tortay.sh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0323-5107>

Roziyeva Dilfuza – PhD, Associate Professor, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rsdiluza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1581-9513>

ӘОЖ 81

ГТАХР 16.16.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.024>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНЕРГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАР

* Түйлебаева Қ.Б.¹

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі кезде синергетика термині қоғамның әртүрлі саласында, түрлі сипаттағы күрделі жүйелі процестерді зерттеу, құрылымын анықтау әдістемесі ретінде белсенді қолданылып келеді. Түрлі әлеуметтік процестерге, мәдениетке, ғылымға, өнерге, экономикаға және білімге де синергия, синергетикалық тәсіл деп аталатын ұғым қарқынды түрде еніп, зерттеу жұмыстарының өзегіне айналды.

Зерттеу жұмысының мақсаты - үнемі дамып, өзгеріп, жаңарып отыратын тіл жүйесі құбылысын жаңа синергия деп аталатын ілім тұрғысынан, яғни өздігінен реттелетін құбылыс ретінде қарастыру.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы - синергия құбылысын тіл білімінде қолдану тілдік жүйеде орын алатын өзгерістерді түсінуге көмектессе, ал практикалық маңызы кейбір сөздер мен сөз тікестерінің жойылу алдындағы бұзылу процестерін, олардың пайда болуының бастапқы кезеңінде анықтауға көмектеседі.

Зерттеу жұмысында синергетика ілімінің диссипация, генерация, трансформация, бифуркация, хаос сияқты негізгі құбылыстарына талдау жасалады. Аталған құбылыстар әсерінен тіл жүйесі өзгеріске ұшырайды, нәтижесінде сөз мағынасы өзгереді, тарылады, көмескіленеді, жаңарады, кеңейеді, тілде жаңа лексика пайда болады. Мақалада талданған құбылыстарға көркем туындылар мен қолданыстағы тілдік бірліктер арқылы нақты мысалдар келтіріледі.

Мақалада аталған тақырып бойынша шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен тіл біліміне қатысты зерттеу материалдарын сараптай отырып, талдау жасалды, қазақ тіліндегі мәтіндер мен көркем шығармалардан мысалдар алынды, салыстыру, сипаттау, талдау әдістері қолданылды.

Синергия ілімін тіл білімінде қолданудың құндылығы – табиғаттағы күрделі жүйелер мен адам қызметінің антропоцентризмі арасындағы байланыстың өмірлік-практикалық қажеттілігі, қоғамдық дүниетанымда адам мен табиғат коэволюциясы идеясын бекіту, табиғи құбылыстардың өзіндік құндылығын мойындау.

Зерттеу нәтижесінде тіл жүйесіндегі синергиялық құбылыс тілдің іштей дамуының өзін-өзі ұйымдастыру мен өзін-өзі реттеушілік тетігін зерттеуге арналған ілім ретінде басымдыққа ие деген тұжырым жасаймыз.

Тірек сөздер: синергетика, лингвистика, тілдік жүйе, лингво-синергетика, диссипация, бифуркация, генерация, трансформация

Кіріспе

Табиғаттағы кезкелген құбылыс өз түрі мен қасиетін сақтау үшін, өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қандай да бір белсенділік танытуы тиіс. Бізді қоршаған дүниенің барлық үдерісіне динамикалық сипат тән болса, онымен тығыз байланыстағы тіл де тұрақты даму үстіндегі қозғалыста болады.

Тіл жүйесі де өзге құбылыстар сияқты өзгеріске ұшырайтын қасиеттерге ие. Бізде ақпаратты қабылдау, сақтау, тасымалдау, негізінен, тұрақты жүйе арқылы жүзе асатыны туралы түсінік қалыптасқан. Алайда құнды ақпарат туғызу, сөз қуаты мен құдіретін таныту мен түсіну тілдік жүйенің тек тұрақсыздық жағдайында болатыны – тілдік жүйенің синергиялық ерекшелігін танытады. Яғни дүниені танудың үздіксіз үдерісі тілдік жүйенің ашық, іштей реттелетін қабілеті мен бір-бірімен байланысты әр түрлі ақпараттардың ұйымдасуы арқылы синергиялық құбылыс түзетін қасиетіне байланысты жүзеге асады.

Қазір әлемнің қай ғылымын алсаңыз да, оның ішінде қазақ ғылымында да осы синергия ұғымы жаңа тенденцияға айналды, зерттеу жұмысын жазуға себеп болған өзектілігі де осы тұрғыдан туындайды.

Ғалымдар құбылыстарға бұрынғыдай функционализм, структурализм тұрғысынан емес, тұтас, жүйелі және динамикалық құрылым ретінде қарай бастады. Дәл осы тәсіл болмыстың барлық саласы мен құбылыстары негізіндегі ғылымдарды жалпы синергетикалық жүйе деп түсінуге себеп болды.

Синергетика – грек сөзі, «synergikos» – біріккен әрекет деген мағынаны білдіреді. Әр түрлі саладағы күрделі жүйелердің өзін-өзі реттеп тұруы туралы ғылым. Ашық жүйедегі құбылыстардың өзін-өзі ұйымдастыруының тетігін, бірегей құрылымды қалыптастыруда бөліктерінің өзара әрекеттесе отырып, үйлесуін зерттейді.

Синергетика ұғымының шығуы неміс физигі Г.Хакен есімімен байланысты, кейін И.Пригожин ғылыми тұрғыда негіздеп, термин ретінде қалыптастырды.

Тіл біліміндегі синергетика немесе лингвосинергетика күрделі әрі ашық тіл жүйесінде орын алатын құбылыстардың өзін-өзі реттеу заңдылықтарын зерттейді.

Сонымен синергетика күрделі жүйелердің өзара әрекеттесуін, әрекеттесе отырып, жаңа ұғымның, жаңа құбылыс пен жаңа атаудың пайда

болуын зерттесе, лингвосинергетика - тілдің өзін-өзі ұйымдастырушылық, өзін-өзі реттеушілік құбылысы арқылы тілдік бірліктердің көпмағыналылық қабілетін, сөз мағынасының шексіз ұлғаюын, ауысуын, құбылуын зерттеуге арналған құбылыс. Тіл жүйесінің осы бір аспектісі зерттеушіні жаңа ізденіс жасауға жетелейді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысымызда аталған тақырып бойынша шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен тіл біліміне қатысты зерттеу материалдардын сараптай отырып, талдау жасалды, қазақ тіліндегі мәтіндер мен көркем шығармалардан мысалдар алынды, салыстыру, сипаттау, талдау әдістері қолданылды. Тіл жүйесінде орын алатын өзгерістерге синергетикалық құбылыс ретінде қарау зерттеу әдісіміздің басты нысаны ретінде қарастырылады.

Нәтижелер

Лингвистикалық жүйенің ашықтығы, тілдің іштей дамуының өзін-өзі ұйымдастыруы мен реттелу заңдылығы, трансформация мен диссипация тіл жүйесінің кез келген құбылысында орын алатынын ескеру керек, яғни алмасу процестері тіл эволюциясының барлық кезеңінде жүреді. Ойымызға келесі мысалды дәлел ретінде келтіруге болады. Қазақ тіліндегі **көз** сөзінің бірнеше мағынада берілуіне, қолдану ерекшелігіне назар аударайық. Көз түрлері: *тана көз, бота көз, бадана көз, айна көз, қарақаттай көз, жәудір көз, күлім көз, көген көз, қой көз, қоңырқай көз, тұнық, мөлдір көз, мойылдай көз, тұнжыр көз, нәркес көз, тостағандай жанар, еліктің жанарындай т.б.* Көздің *фуқционалдық сипатына орай көз тігу, көз жасы, көзіне жас алу, көз алмау, көз көрген, көзінің нұры, көз аудару, көз – қорқақ, қол – батыр, көз салу, көз жазбау, көз ілу, көз шырымын алу, көкірек көзі, қырағы көз, көз қуаныш, көз қылу, көзқарас, көз талу, көзі түсу, көз ұшар, қара көз, көз жазбау, көздеп ату, көзіне ілмеу, көз алдында, көздеу, көз тию, көзі өту, көз ақы, көз аларту, көз ашпау, көз айрымау, көз алмау, көзбен шолу, көзге көріну, көзге іліну, көз жүгірту, көз қырын салу, көзін сату, көзі мөлдіреді, көзі жаутаңдады* сияқты қазақ дүниетанымындағы сөз тіркестер сөйлеушінің таным дүниесіне орай, мағынасы өзгеріп, ауысып, құбылуына байланысты синергиялық құбылыстар түзген.

Қоғамдағы кез келген құбылыс өмір сүріп, өзін, түрін сақтау үшін, өмір сүруін қамтамасыз етуі үшін қандай да бір белсенділік танытуы тиіс. В.Гумбольт тілді адамның үздіксіз жаңарып отыратын рухын көрсететін қызметі ретінде санайды. Тіл – адамның рухани болмысына сай дүниетанымын үйлестіріп отыратын жасампаз жүйе. Қазіргі сөйлеу тілі – сөйлеушінің ерекшелігіне қарай жекелеген түрлерге бөлінеді және

өте ерекше құрылым болып табылады. Егер ресми іскерлік сөйлесім өз дамуында сөйлеудің басқа стильдерін басып озса, онда бұл қоғамның бюрократияға ұшырағанын білдіреді, ал егер ауызша сөйлеу тілі басқа функционалды стильдерімен салыстырғанда жеткіліксіз дамыған болса, онда, бұл қоғам мәдениетінің өте кедейлігін көрсетеді.

Сонымен әлемде болып жатқан өзгерістер, сәйкесінше коммуникативті қажеттіліктер де тілде және оның әртүрлі ішкі жүйелерінде әртүрлі өзгерістер бірге жүретінін көрсетеді. Бұл өзгерістер тілде жаңа лексиканың пайда болуына әкеледі, сөз мағынасын қалыптастырудың, сөзжасамның/ түрлендірудің жаңа тәсілдері мен құралдары қазіргі қоғамның жаһандануына тілдік жауап берудің белгісі ретінде сөз синергетикасының маңызы зор. Мысалы, талқы – теріні өңдейтін арнайы құрал, бұл құралды қазіргі кезде пайдалану сиректігіне орай (қазір техника алмастырған) көнерген сөздер қатарына еніп кетуі мүмкін тілдік жүйеден «талқыға салу» сөз тіркесін алайық. Бұл бір мәселені талқылау дегенді білдіреді. Ал шын мәнінде **«талқы»** сөзі ауыспалы мағына береді. Бұл – сөздің тура мағынасы. *Теріні талқыға салып талқылау (жұмсарту, уқалау) сөзі уақыт өте келе мәселені талқылау, қарастыру, көпшіліктің тезіне салу, сараптау, бір мәселенің егжей-тегжейіне жету* мағынасында қолданады. Мысалы: *Отырғандар әр нәрсенің басын шалып, көп талқылаған секілді: Құлағына күңгір-күңгір дауыстары естілгені болмаса, не айтып, не қойғандарын жыға ұққан жоқ* [1, 79-б.]. *Бірде бар, бірде жоқ өмірдің талқысына түскенде көзіңе қамшы тиген ботадай боздап, мені кінәлап жүрмесең, маған одан артық бақыттың керегі не?* [1, 95-б.]. Немесе «Сол күні сүт қатқан көже іше алмай, ішіміз шұрқырап *талқышаймен* жатқанбыз» [1, 126-б.] деген мысалды алып қарасақ, мұнда қантсыз, нансыз ішілген құр шай мағынасына ауысқан.

Лексика саласындағы мұндай өзгерістер - «лексикалық құралдар айналымы» немесе сөз синергиясы деп атауға болатын құбылыстар, атап айтқанда, тарихи сөздердің, архаизмдердердің қазіргі коммуникативті кеңістікке оралуы жатады. Бұл тілдің бұрынғы формалары мен мағыналарының белгілі бір мағына үстеп қайта оралуын білдіреді: студенттер **жасағы, еріктілер, ұлттық гвардия, ханым, мырза** т.б. Бұл құбылыс тіл динамикасының спиральды түріне жатады. Яғни бұрын қолданыстан шыққан сөздер мен сөз тіркестері жаңа мағына үстеп, қайтадан мәдени-коммуникативтік контекстерде қайталанып тұр. Мысалы **жасақ** сөзі өткен ғасырда ханның, кінәздің, королдің төңірегінде топтасқан жауынгерлердің жалпы атауын білдірсе, қазіргі кезде мемлекеттік органдарға көмектесу мақсатында құрылған ерікті ұйымды жасақ деп атап жүрміз. Феодалдық қоғам кезінде шаруалар басыбайлы және **ерікті** болып бөлінетін, уақыт өте келе аталған сөз мағынасы өзгеріп, мұқтаж адамдардың немесе жалпы

қоғамның мүддесінде тегін, ерікті түрде еңбек ететін адам ретінде белгілі.

Тіл жүйесінің ашық болуына байланысты сөз мағынасының құбылып, көпмағыналылық пен мағынаның шексіз ұлғаюы адамның ақпаратты қабылдау, тіл арқылы сақтау, тасымалдау жүйесі арқылы жүзеге асатыны белгілі. Бірақ тіл жүйесіндегі туындайтын құбылыстар, яғни жаңа ақпарат пен лексиканың туындауы, тілдік жүйенің тек тұрақсыздық жағдайында болатыны тілдік жүйенің синергиясын көрсетеді. Сондықтан әлемдік лингвосинергетик ғалымдардың пікірінше, қоршаған ортаға динамикалық үрдіс тән болса, онымен тығыз байланысты адам, адамға қызмет ету құралы тіл де тұрақты даму үстінде болады.

Талқылау

Жоғарыда атап өткеніміздей, тіл жүйесінің ашықтығы оның өзін-өзі дамытуының қажетті шарты болып табылады. Алайда, бұл жеткіліксіз, өйткені тілдің даму сипатына орай бір-бірімен тығыз байланысты әрі қарама-қарсы бірнеше тенденция болуы қажет, яғни тілдің қолданыс барысындағы ашықтық сипаты оны қоршаған ортамен ықпалдасумен, атап айтқанда, тілдің даму үстіндегі ауыспалы, кері ықпал етуші құбылыстар арқылы жүзеге асатын эволюциялық сипатымен анықталады. Тіл дамуының жасампаздық (генерация), ауыспалылық (трансформация) сияқты негізгі қасиеттері мен диссипация (таралу, шашырау), бифуркация сияқты құбылыстары тіл жүйесінің өзгермелі сипатын анықтайды. Қазіргі синергетика іліміндегі негізгі құбылыстар ретінде ғалымдар мынандай үдерістерді атайды:

трансформация – тіл жүйесіндегі элементтердің өзгермелі сипаты (ауыспалылық);

диссипация - жүйедегі ішкі реттіліктің сақталуы, яғни ретсіз, мағынасыз элементтердің жүйеде болмауы (шашырау, таралу);

генерация - жүйенің жасампаздығы, тұрақтылық;

бифуркация – жүйе дамуының эволюциялық жағдайда тармақталуы. Онда жүйе тепе-теңдік күйден ауытқып, жаңа бір семантикалық мағынаның пайда болуына алып келеді.

Тіл трансформациясы – тілдік жүйедегі сөз мағынасының ауыспалық қасиеті, сөз мағынасының іштей жаңғыруы (метафора), ұлғаюы, бөлшектенуі, сынуы (метонимия, синекдоха). Халық танымына таныс сөздерді ұлттың сана-сезіміне жат емес басқа сөздермен беру арқылы сөз авторының қарым-қабілетін тануға болатын, сол арқылы адресатқа эмоционалды-экспрессивтік әсер туғызып, таным көкжиегін кеңейтетін сөз мағынасының ауыспалылық қасиеті. Оралхан Бөкейдің «**Өз отыңды өшірме**» шығармасын берілген келесі мысалдардағы сөз мағынасының құбылуына назар аударайық, тіпті шығарма атауының өзі ұрпақ жалғасы деген сөзді алмастырып тұр.

Терезенің жартылай жабылмай қалған саңылауынан жел ұлиды. Көз байланып, қас қарайды. Сен таңдаған *соқпақпен* жүргім келмеді, мен таңдаған *сүрлеумен* сенің жүргің келмеді [1, 278 б.]. – Ал басталық, *төрт көзіміз түгел* жиналды, – деді Төленді тықыршып [1, 36 б.]. Мұнарта тұншыққан тау жақтан жайлаудың *мақпал түнін* қоңыраулата жылқының кісінегені естілді [1, 101б.].

Мұнда ұлудың қасқырға тән екені белгілі болса да, желді ұлытып, қараңғылықты көз байланды деп алмастыру арқылы, сондай-ақ өмір жолын соқпақ деп құбылтып, бәрі сөзін төрт көзіміз түгел, жайлы түнді денеге жағымды мақпал атауымен алмастыру арқылы синергиялық құбылыс түзеді, тілді байытуға қызмет етеді, синонимдерді, көпмағыналықты және эмоциональды-экспрессивті лексиканы дамытады.

Тіл иесінің ерекше таным мен ой-қабілеті арқылы дүниетанымын білдірудегі ең пәрменді синергетикалық құралдар – шешендік сөздер, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер болып табылады.

Сөз мағынасының ауысуы жағдайында адресаттың ойы мен сөйлесімін нақтылау үшін ғалым Ж.Жақыпов: «Кей сөздердің негізгі атауыштық ауыспалы, астарлы мағынаға ауысып отыруы, метафоралық қолданыста жұмсалуы, экспрессивтік-эмоционалдық мәнінің өзгеріп отыруы әбден ықтимал. Мұндай өзгерістердің бәрі контекст арқылы байқалып отырады», – деп түйіндейді [2, 33 б.]. Демек, контекстің өзі синергиялық үдеріске қызмет ететінін байқаймыз.

Диссипация дегеніміз жүйеде артық энергияны жоғалту процесі, ал тіл жүйесіндегі диссипация әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістер сияқты әртүрлі факторлардың нәтижесінде жүйедегі ішкі реттіліктің сақталуы, яғни жүйеде ретсіз, мағынасыз элементтердің болмауы. Бұл термин әдетте қолданушысы аз тілдің кең таралған тілдің ықпалынан өмірдің белгілі бір саласында тілдік элементтердің ауыстырылуы жағдайын сипаттау үшін қолданылады.

Мысалы: *патсайы, торқа, мақпал, шыт, барқыт, берен, пүліш, торғын, дыраб, дүрия, қамқа, шәйі, бомази* сияқты қазір қолданылатын мата атауларынан *басқа, манат, қырмызы, атлас, кінауыз, маңлық, қатипа, сарпөңке, сіндіп, тапта, құлпы, мауыт, биқасап, батсайы, баршын, тібен, ләңке, насари, пай, парша, ұштап, шөжім, саң, сарпөңке, дабы, бояк, борлат, ләмбек, қымқап, кініпас, кіріс, кіләңқор, күлдірі, тұқаба, бүлде, қойқын, қыжым, мақпал, мауыты, міндала, пайы, парша, тапта, ұштап, тібек, шұға, мана, ләмбөк, манат, масаты, бұйдас, зипуын, сылаң, касандар, қаламы* сияқты мата түрлерінің тілдік қолданыстан шығып қалған атаулары тілдік жүйедегі диссипациялық құбылыстарды көрсетеді. Себебі нарықты шет елдік өнім жайлады, қазір базарлар мен сауда орталықтарында *фетр, акрил, атлас, ажур, велюр, вискоза, гипюр, гобелен, грезет, жаккард,*

креотон, лайкра, микрофибра т.б. қолданыла бастады.

Тілдің диссипациясы әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін, соның ішінде жаһандану, көші-қон, отарлау, мемлекеттік тіл саясаты, ассимиляция және басқа да факторлар әсер етеді. Бұл процестің нәтижесінде көптеген азшылық тілдер жойылып кету алдында тұр, өйткені сол тілді қолданушылар саны өте аз және ауыз екі тілде ғана қолданылады.

Генерация – жүйенің жасампаздығы, тұрақтылығы, **тілдік жүйедегі өзгермейтін элементтер, яғни** тілдің негізін құрайтын, сөздік құрамның қалыптасуы мен сөзжасамда маңызды рөл атқаратын, жалпыхалықтық сипатқа морфемалар. Мұндай негізгі сөздік қорға кіретін бір буынды сөздердің жалпы саны аса көп емес. Қазақ тіліндегі негізгі сөздік қорға енетін тұлғалар - көне дәуірден жалғасып келе жатқан барлық түркі тілдеріне ортақ сөздер. Мысалы, жас, ар, ал, ас, тас, бар, мен, бес, жан, жас, т.б. Мұндай сөздерге тән басты белгі – тұрақтылық пен жасампаздық. Мысалы «Қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінде» ең жиі қолданылатын сөздер тізбесінде 30 515 сөздің ішінде бірінші орында «бол» етістігі тұр [3, 12 б.].

Бифуркация. Егер жүйе сыртқы және ішкі өзгерістердің соққысына ұшыраса, яғни параметрлер белгілі бір деңгей мәнінен асып кетсе, онда оның даму режимі сапалы түрде өзгереді, ол кез-келген артық күшке икемделеді, өзін-өзі құрылымдаудың, өзін-өзі ұйымдастырудың басқа тенденциясы жүзеге асырылады. Жүйе дамуының көпвекторлық сипатына сай, оның тұрақтылық сипатына шектен тыс күш тудырып, ерекше құрылымдаушы күйге түсуі бифуркация деп аталады. Бұл құбылыс бір ұғымның екіге жарылуынан анық байқалады.

Тіл жүйесіндегі бифуркация құбылысы жүйенің даму жағдайында тармақталуы, жүйе тепе-теңдік күйден ауысып, жаңа бір семантикалық мағынаның пайда болуына әкеледі. Мысалы жоғарыда мысал ретінде келтірілген **кеш** сөзі уақыт өте келе төмендегідей бірнеше негізгі мағынаға ие болды:

1. *Кеш* - ымырт жабылып, қас қарайған мезгіл;
2. *Кеш* - жастардың көбіне кешке қарай болатын ойын-сауығы, отырыс;
3. *Кеш* - уақытын өткізіп алу;
4. *Кеш* - біреудің қатесін кешіру, рақымшылық жасау;
5. *Кеш* – суды (өзен, бұлақ т.б) кешіп өту.

Мысалдардағы *кеш* сөзінің соңғы үш формасы сөз мағынасының, яғни қандай да бір үрдісті бастан өткеру, кешу сөзінің мағынасының кеңеюі салдарынан туындаған синергиялық құбылысты көрсетеді. Аталған үрдіс тілдік жүйенің ішкі өзгерістерінен де, сондай-ақ географиялық жағдайға байланысты, көші-қон, білім беру, коммуникация және мәдениеттердің араласуы сияқты сыртқы әсерден де болуы мүмкін.

Г. Гадамер атап өткендей [4, 86 б.], «тіл тұрақты ғана емес, сонымен бірге өзгермелі құбылыс болып табылады», яғни тілдік жүйе генерация мен диссипация, бифуркация мен трансформация сияқты құбылыстардың өзара алмасуынан тұрады.

Қорытынды

Сонымен, тілдік жүйеде туындайтын құбылыстар тіл эволюциясында маңызды рөл атқарады және адамның еркіне тәуелді емес, бұл – табиғаттың жүйелік құбылысы.

Қазіргі қарым-қатынас теориясының әлеуметтік сипаты тереңірек танылып, «ғаламның тілдік бейнесін» мәтіндік, дискурстық кеңістікте ашу үрдісі олардың өз ішіндегі, мазмұнындағы сан алуан, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты үдерістерінің ашық, динамикалық жүйесіне сүйеніп, ішкі дамуын анықтайтын лингвосинергетика бағытын туғызды. «Тіл ашық өздігінен дамитын күрделі жүйе болғандықтан, оның құрылымы мен қызмет етуінің әртүрлі аспектілерін зерттеуге синергетикалық көзқарас өте қажет» [13, 188 б.].

Тіл жүйесіндегі өзгерістердің ұлғаюы - сол тілдің өсуіне немесе өшуіне әкелетін құбылыс, ана тілінде сөйлейтіндер тілді қолдануды тоқтатады немесе әдеби тіл ретінде диалект тілін қолданады. Тілдер тарихынан мынандай мысал келтіруге болады, италиялық өлі тілдер тобына жататын латын тілі Италия тайпалары тілді қолданушыларды жаулап алғаннан кейін, тіл әдеби тіл ретіндегі маңызын жойды, қолданыстан шыға бастады, біртіндеп диалект тілге айналды да, қазір өлі тілдер қатарына айналды.

Сонымен, лингвистикалық жүйенің синергиясы генерация мен диссипацияның өзара әрекеттесу процесі барысында көрінеді, олар ерекше түрде құрылымдалған, яғни лингвистикалық кеңістік бір жағынан, өсу көзі (генерация) ретінде, екінші жағынан, шашыраңқы көзі (диссипация) ретінде пайда болады. Тіл жүйесінің бұл күйін біз сызықтық емес, ашық, динамикалық құбылыс ретінде түсінеміз. Тіл жүйесінің синергиясын зерттеу тілдік жүйеде орын алатын түрлі құбылыстардың заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұндай құбылыстарды білу тілдік жүйенің жойылу алдындағы бұзылу процестерін, олардың пайда болуының бастапқы кезеңінде анықтауға көмектеседі, бір сөзбен айтқанда қазақ тілінің синергиялық құбылыстарын зерттеу – теориялық әрі практикалық маңызы бар, тереңірек зерттеуді қажет ететін үдеріс.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бөкей О. Өз отынды өшірме. Роман. – Алматы: «Ел- шежіре», 2013. – Т. 1. – 392б.

[2] Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998.–159 б.

- [3] Жұбанов, А.Қ., Жаңабекова, А.Ә., Карбозова, Б.Д., Қожахметова, А.Қ. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 792 б.
- [4] Каиржанов А.К. Синергия языка: монография. – Астана: КУЭФиМТ, 2007. – 240 с.
- [5] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992, – 448 б.
- [6] Манкеева Ж.А. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2021. – 272 б.
- [7] Манкеева Ж.А. Этномәдени мазмұн және сөз синергиясы // Tiltanym. – 2022. – № 2 (86). – Б.46-56.
- [8] Қожахметова А. Тіл біліміндегі синергетика ғылымы // Tiltanym. – 2022. – № 4 (88). – 41-50 бб.
- [9] Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
- [10] Чернавский Д.С. Синергетика и информация: динамическая теория информации. – Москва: Издательская группа URSS, 2021. – 304 с.
- [11] Dmitry S. Khranchenko. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media // Indonesian journal of applied linguistics. – 2023. – Vol. – № 13, September 2023. – P. 368-379.
- [12] Жумагулова А.М. Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 3. – Б.12-18.
- [13] Серикова А.С., Рысалды Қ.Т. Лингвистикалық синергетиканың динамикалық және жүйелі принциптері // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы журналы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – № 68 (1). – Б. 183-200. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.35.44.012>
- [14] Бөкей О. Повестер. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 392 б.
- [15] Klymenko O., Yenikeeva S. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. – Vol. 12. – № 2. – P. 417-423.

REFERENCES

- [1] Bökei O. Öz otyñdy öşirme. Roman [Don't let Your Fire go out. Novel]. Т. 1. – Алматы: «Ел- шежіре», 2013. – 392 б. [in Kaz.]
- [2] Jaqypov J.A. Söileu sintaksisiniñ sipattary [Properties of Speech Syntax]. – Qarağandy: QarMU baspasy, 1998.–159 б. [in Kaz.]
- [3] Jūbanov A.Q., Jañabekova A.Ä., Karbozova B.D., Qojahmetova A.Q. Qazaq tılıñ jilık sözdıgı [Frequency Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty: «Qazaq tılı» baspasy, 2016. – 792 б. [in Kaz.]
- [4] Kairzhanov A.K. Sinergija jazyka: monografija [Language Synergy: Monograph]. –Astana: KUJeFiMT, 2007. – 240 s. [in Rus.]
- [5] Baitürsynov A. Tıl tağylymy [Language mentoring]. – Almaty: Ana tılı, 1992, – 448 б. [in Kaz.]
- [6] Mankeeva J.A. Qazaq söziniñ sinergiasy [Synergy of the Kazakh Word]. – Almaty: Qazaq ultiq universiteti, 2021. – 272 б. [in Kaz.]

[7] Mankeeva J.A. Etnomădeni mazmûn jăne sôz sinergiasy [Ethnocultural Content and Synergy of the Word] // Tiltanym. – 2022. – № 2 (86). – B.46-56. [in Kaz.]

[8] Kojahmetova A. Tıl bılımindegi sinergetika ğylymy [Synergetic Science in Linguistics] // Tiltanym. – 2022. – № 4 (88). – B.41-50. [in Kaz.]

[9] Qaliev B. Qazaq tılınıń túsındırme sózdıǵı [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty, 2014. – 728 b. [in Kaz.]

[10] Chernavskij D.S. Sinergetika i informacija: dinamicheskaja teorija informacii [Synergetics and information: dynamic information theory]. – Moskva: Izdatel'skaja gruppa URSS, 2021. – 304 s. [in Rus.]

[11] Dmitry S. Khranchenko. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media // Indonesian journal of applied linguistics. – 2023. – Vol. – №13, 2September 2023. – P. 368-379.

[12] Jumagulova A.M. Qazaq diskursynyń lingvosinergetikasy [Linguosynergetics of Kazakh Discourse] // Ş.Ualıhanov atyndaǵy Kókşetau universitetiniń habarşysy. Filologia seriesy. – 2021. – № 3. – 12-18 bb. [in Kaz.]

[13] Serikova A.S., Rysaldy Q.T. Lingvistikalyq sinergetikanyń dinamikalyq jăne jüielı prinsipteri [Dynamic and systematic principles of linguistic Synergetics] // Abylai han atyndaǵy QazHQ jăne ÄTU Habarşysy jurnaly. Filologia ğylymdary seriesy. – 2023. – № 68 (1). – B.183-200. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.35.44.012> [in Kaz.]

[14] Bökei O. Povester [The Rakes]. – Almaty: «El-şejire», 2013. – 392 b. [in Kaz.]

[15] Klymenko O., Yenikeeva S. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. – Vol. 12. – № 2. – P. 417-423.

СИНЕРГИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

* Түйлебаева К.Б.¹

*¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. В настоящее время термин *синергетика* активно используется в различных сферах общественной жизни как методология исследования сложных системных процессов различной природы, а также для определения их структуры. Понятие синергии и так называемый синергетический подход активно проникают в социальные процессы, культуру, науку, искусство, экономику и образование, становясь основой исследовательских подходов.

Целью данной работы является рассмотрение феномена языковой системы как постоянно развивающейся, изменяющейся и обновляющейся структуры с позиции учения о новой синергии, то есть как саморегулирующегося явления.

Научная значимость исследования заключается в том, что применение

синергетического подхода в лингвистике позволяет глубже понять происходящие в языке изменения. Практическая значимость состоит в выявлении процессов разрушения лексических единиц — слов и словосочетаний — на ранних этапах их трансформации и исчезновения.

В работе рассматриваются основные явления синергетики — диссипация, генерация, трансформация, бифуркация, хаос. Под воздействием этих факторов языковая система претерпевает изменения: изменяется значение слов, происходит их сужение, затемнение, расширение, обновление; возникает новая лексика. В статье приводятся конкретные примеры указанных процессов на основе анализа художественных произведений и существующих языковых единиц.

Проведён обзор работ отечественных и зарубежных исследователей, а также анализ лингвистических материалов. Использованы тексты и примеры на казахском языке. Применялись методы сопоставления, описания и аналитического анализа.

Ценность применения синергетического подхода в лингвистике заключается в необходимости установления связей между сложными природными системами и антропоцентричной деятельностью человека, закреплении в общественном сознании идеи коэволюции человека и природы, а также признании самоценности природных и языковых явлений.

В результате проведённого исследования сделан вывод о том, что синергетический подход в изучении языковой системы является приоритетным инструментом для анализа механизмов самоорганизации и саморегуляции внутреннего развития языка.

Ключевые слова: синергетика, лингвистика, языковая система, лингвосинергетика, диссипация, бифуркация, генерация, трансформация

SYNERGISTIC PHENOMENA IN THE KAZAKH LANGUAGE

* Tuilebaeva K.B. ¹

*¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. Currently, the term *synergetics* is actively used in various spheres of social life as a methodology for studying complex systemic processes of different natures, as well as for identifying their structure. The concept of synergy and the so-called synergetic approach have increasingly penetrated social processes, culture, science, art, economy, and education, becoming a core component of contemporary research paradigms.

The aim of this study is to examine the phenomenon of the language system as a continuously developing, evolving, and renewing structure from the perspective of the theory of new synergy, that is, as a self-regulating phenomenon.

The scientific significance of this research lies in the fact that applying

the synergetic approach to linguistics enables a deeper understanding of changes occurring within the language system. The practical value consists in identifying the processes of degradation of lexical units—words and phrases—at the early stages of their transformation and disappearance.

The study explores the main phenomena of synergetics, such as dissipation, generation, transformation, bifurcation, and chaos. Under the influence of these processes, the language system undergoes transformations: word meanings shift, narrow, fade, expand, or are updated; new lexical items emerge. The article provides concrete examples of these phenomena through the analysis of literary works and existing linguistic units.

A review of both domestic and international scholarly works is presented, along with the analysis of linguistic materials. Texts and examples in the Kazakh language are included. The research applies methods of comparison, description, and analytical interpretation.

The value of applying the synergetic approach to linguistics lies in the vital need to establish connections between complex natural systems and the anthropocentric nature of human activity, to reinforce the idea of the co-evolution of humans and nature in public consciousness, and to acknowledge the intrinsic value of natural and linguistic phenomena.

As a result of this research, it is concluded that the synergetic approach to the study of the language system is a priority tool for analyzing the mechanisms of self-organization and self-regulation in the internal development of language.

Keywords: synergetics, linguistics, language system, linguistic synergy, dissipation, bifurcation, generation, transformation

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 22.11.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Автор туралы мәлімет:

Туйлебаева Құралай Биәділқызы — Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан, e-mail: TKB.84@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

Информация об авторе:

Туйлебаева Куралай Биадилловна — докторант 2-курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: TKB.84@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

Information about the author:

Tuilebaeyeva Kuralay Biadilovna — doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: TKB.84@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

UDC 81. 338.4

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.025>

PERSUASIVE FUNCTION OF TOURISM DISCOURSE ON THE EXAMPLE OF 'VISIT ALMATY' WEBSITE

*** Tukhtabayeva A.S.¹, Kabdrgalnova S.B.², Kenzhebekova A.T.³**

***¹ Ablai Khan University KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan**

^{2,3} IITU, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The increasing number of tourism-related websites has captured the interest of both linguists and communication professionals, motivating them to examine the persuasive functions embedded in the digital content designed to appeal to a global audience. These websites, operating within a corporate framework, have undergone a noticeable transformation in how they present promotional materials, increasingly relying on strategic, persuasive communication to influence potential tourists. In this context, the official tourism website serves not merely as an informational platform but as a tool of digital persuasion. The article focuses on exploring various persuasive approaches, strategies, and rhetorical tactics employed in online tourism discourse, using the "Visit Almaty" website. Through this analysis, the research aims to reveal how tourism promotion has evolved in its use of language and design to construct a compelling narrative that aligns with both corporate identity and local cultural values. Moreover, the study investigates the structure and layout of the website, analyzing how design elements and content organization contribute to effective information dissemination and brand portrayal. It highlights how the selection of words, images, and multimedia elements does more than promote a travel destination—they serve as cultural signifiers that encapsulate the city's unique social, historical, and cultural character. As such, these components provide rich ground for linguistic and communicative analysis. The results of the research show the importance of using persuasive function in tourism Internet discourse to attract the readers and visitors. The article's theoretical significance lies in its contribution to digital communication research, especially in tourism discourse, by revealing how language and design shape persuasive narratives. Its practical value is in guiding tourism marketing and web design through effective strategies that attract and engage audiences.

Keywords: persuasive effect, tourism discourse, methodology and models, strategies and tactics, official tourism webpage, website analysis, digital advertising materials, potential tourists.

Introduction

The persuasive function in linguistics and discourse in general is considered by scientists [1], [2], in different fields of knowledge in the study of speech effects.

V.A.Kolchevskaya [3] made a literature review of the category of persuasiveness in foreign linguistics. This persuasive category is considered as a variety of manipulation opposed to rational reasoning as a set of techniques aimed at strengthening arguments and as an integral part of the communicative strategy of the text ([4]).

The Oxford English Dictionary identifies persuasion as ‘the addressing of arguments or appeals to a person in order to induce cooperation, submission or agreement’. Similarly, Lerbinger [5] defines persuasion as ‘the manipulation designed to produce action in others’. Moreover, Halmari and Tuija [6] interpret the persuasion in regards to this research, giving the definition of this term as ‘those linguistic choices that aimed at changing or affecting the behavior of others or strengthening the existing beliefs and behaviors of those who already agree, the beliefs and behaviors of persuaders included’.

Persuasiveness as one of the linguistic approaches, makes a conscious choice of specific discursive means (rational and emotional), which takes into account the situational behavior of the addressee in order to change the image of the addressee) [3]. If classical rhetoric was seen as the science of means of persuasion and diversity of linguistic influence on the audience V.E.Cherniavskaya [7] studies ways of formalizing communicative-pragmatic situations of persuasion, influence, manipulating the mind with language.

Persuasiveness is widely recognized as the foundational category and a primary phenomenon within the framework of the “new rhetoric.” It exemplifies the verbal influence exerted by the speaker on the cognitive and emotional sphere of the listener, with the overarching aim of effecting a transformation in the listener’s attitudes, beliefs, or behaviors. This process is not merely an incidental feature of communication but is viewed as a central act within the persuasive function of discourse. More specifically, it can be understood as a distinct and purposeful form of mental-speech activity, wherein language serves as the primary tool for shaping the recipient’s thought processes and motivating changes in their actions or perspectives. Modern linguists consider persuasive communication and its strategies on the basis of various types of discourse: political, advertising, tourism, and academic. So, tourism discourse is discussed in the works of S.A. Pogodaeva [8], E. Manca [4]. Therefore, bilateralism, spontaneity, novelty, addressee and means of persuasion are taken into account in persuasive communication in tourism discourse [8], [4].

Firstly, the interaction of visual and linguistic tools for strengthening the persuasive effect forms the tourism discourse [3]. Secondly, tourism discourse

has the most persuasive impact on potential tourists, when we sell a product by describing a reality that is perceived by them as authentic and which can give them the illusion of really living holiday experience [9, p.21]. Thirdly, tourism discourse presents a combination of persuasiveness and information transmission [10]. Finally, Dann [11] depicts the tourism discourse being an instrument of social control by saying that: the language of tourism is a great deal more than a metaphor. Via static and moving pictures, written texts and audio-visual offerings, the language of tourism attempts to persuade, lure, woo and seduce millions of human beings and convert them from potential into actual clients. To conclude, tourism discourse combines both verbal and visual communication, which includes the language, images and sounds that are strategically mixed together to inform, attract and persuade the potential tourist.

For this reason, the analysis described in this volume takes into account both visual and linguistic features of one official promotional website of Kazakhstan <https://visitalmaty.kz>.

Materials and methods

Hadina Habil and Hanita Hassan [12] consider two main approaches to discourse analysis: firstly, the emphasis is on the textual material, including lexical, grammatical and rhetorical features. On the other hand, the analysis is concentrated on the extra-textual communicative situation. However, E. Manca [4] suggests identifying tourism promotion strategies on the website using the following methodologies and models: Halliday's systemic functional grammar, linguistic approach, AIDA model. In addition, V.A. Kolchevskaya [3] suggests using communicative strategies of persuasion that take into account not only the communicative goal, but also the tactics (techniques) of its implementation: speech (communicative) tactics, identification tactics, generalization tactics and tactics of using factual information. Moreover, our domestic scientist Kurkimbaeva A.M. [13], studying the posts of travel bloggers on the social network Instagram, presented several new communication strategies and tactics in the field of tourism discourse. Then, together with other researchers [14], the scientist continued to work in this direction, studying the communicative strategies and communication tactics used by bloggers in travel blogs. According to the authors, the most frequently used communicative strategies in travel blogs are the strategy of self-representation, the strategy of positioning a tourist destination, the strategy of cooperation, the strategy of persuasion. This research highlights the personal nature of the blog genre within tourism discourse, which depends on building a relationship between writer and reader to function effectively. In other words, the moves described in their work provide important insight about how writers build a sense of trust with readers when presenting a location as a potential destination [14].

As for the AIDA model, it contains a number of persuasive characteristics and is defined as attention, interest, desire and action. This model is applied in various types of discourse and can also be implemented in tourism discourse, since the messages expressed in tourist content also have an advertising incentive. In this case, the language of persuasion should capture the attention of the reader and potential tourists. To generate interest, the text context (advertising material) must be deeply worked out, accompanied by the benefits of immediate action. Moreover, the advertising material must provide supporting evidence to motivate potential tourists to want to buy a product or service. Finally, the website's advertising materials must use appropriate procedures to entice and persuade visitors [11].

The next phase of our research involves the identification and analysis of systemic functional grammar and visual grammar. Currently, the systemic functional linguistic approach is primarily used in language education and various discourse analysis contexts. This approach analyzes texts from four main perspectives: context, semantics, lexical-grammar, and phonology. Systemic functional grammar specifically outlines three levels of language structure: discourse-semantics, lexical-grammar, and phonology. Additionally, it identifies distinct subsystems within both the lexical-grammar and discourse-semantics levels that interact with contextual factors to produce generalized meanings. These include experiential meanings (covering processes, participants, and circumstances), interpersonal meanings (focusing on mood and modality), and textual meanings [15].

Results

As outlined in the methodological review, there exists a diverse array of persuasive strategies employed in the translation of digital content on websites. The outcomes are examined and juxtaposed from two distinct perspectives: linguistic and cultural. The digital promotional materials are scrutinized to assess whether the promotional strategies implemented by translators have modified the final product to align with the particular nuances and expectations of the target language and culture. This analysis not only seeks to determine the extent to which these strategies have influenced the adaptation of the content in order to resonate with the specific contextual and cultural dynamics of the receiving audience but also aims to explore the broader implications of these adjustments on the overall effectiveness and authenticity of the communication. In doing so, it considers how the interplay between language, culture, and promotional intent may shape the consumer's perception, engagement, and response to the translated materials.

Discussion

Firstly, the research on the Visit Almaty website underscores several key persuasive strategies that effectively engage potential tourists. Authors like Kolchevskaya [3] and Manca [4] emphasize the importance of combining linguistic and visual elements, which is evident in the use of adjectives, superlatives, and culturally resonant imagery that evoke strong emotional responses. Terms such as “fascinating,” “beautiful,” and “spiritual” are strategically chosen not only to promote tourist attractions but also to reflect the cultural and social identity of Almaty.

The research also highlights the frequent use of generalization and concretization tactics [3] to enhance the persuasive impact. These approaches provide broad descriptions of tourist offerings, followed by specific details to stimulate interest. Visual components, including images of Almaty's landmarks and experiences, further amplify this effect by offering an immersive glimpse into the destination.

The application of the AIDA model (Attention, Interest, Desire, Action), as discussed by Ferreira [10], is evident throughout the website, with captivating language and effective calls to action. Overall, the findings suggest that Visit Almaty employs a successful blend of linguistic and visual techniques to appeal to a global audience while aligning its promotional strategies with local cultural values and identity.

The findings of this research demonstrate the elements of tourism discourse used by the Tourist Information Center on the VISIT ALMATY website: temptations, attractions, shopping centres, restaurants, entertainment, where to go, a city map, Tiketon awards, weather forecast, and currency exchange.

Communicative tactics implemented in the space of a tourist site reflect the goal of the information strategy – to introduce the visitor to the tourist attraction by presenting the webpage in the most attractive form.

The fundamental factor in achieving the objective of conveying positive information lies in the strategic use of identification tactics. It is essential that a tourist can effortlessly recognize the symbols or logo associated with the recipient. A company's logo assumes a pivotal role in embodying the organization's identity, serving as a visual representation of its brand image and values. In essence, the logo functions not only as a symbolic marker but also as a distinctive signifier of the company's presence and character within the marketplace. A specially designed logo, promoting VISIT ALMATY, is extensively used in all types of material of the website pages <https://visitalmaty.kz>. Figure 1 illustrates the logo of VISIT ALMATY which has been produced as a badge distributed by Tourist Information Centre.

Figure 1 – The official logo of the Almaty Tourist Information Centre

The same logo has been used by the Almaty Tourist Information Centre (Visit Almaty) together with UNWTO within the framework of the implementation of «the Concept for the Development of the Tourism Industry of the Republic of Kazakhstan until 2023» and the World Tourism Programme.

Figure 2 – The official logo of VISIT ALMATY, introduced by the Tourist Information Centre

The prospective tourists are enticed with the phrase “Touch the great history of the city”, that is placed at the very top of tourism webpage designed by the Almaty Tourist Information Centre (Figure 3).

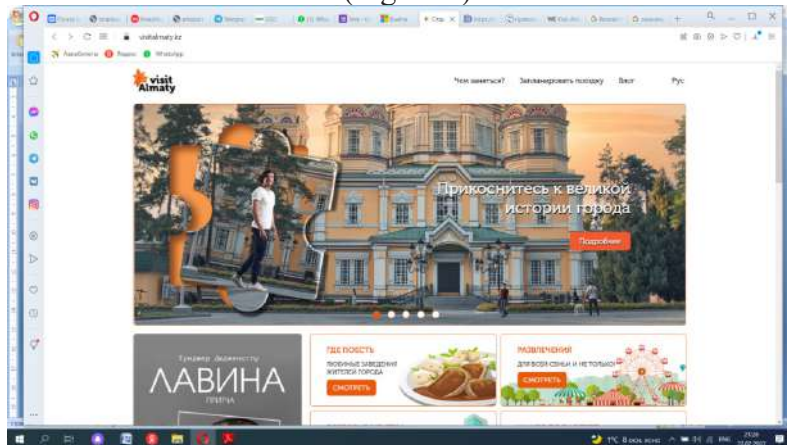

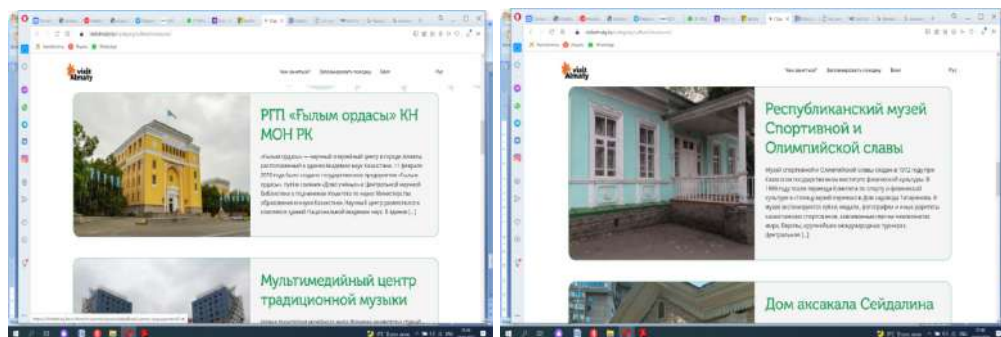
Figure 3 – The front page of the Visit Almaty website

The text written in **Enticement Section** (by clicking the button ‘in details): Museum $\Rightarrow$ The museums of the **beautiful** city of Almaty: It’s a **fascinating** world of **cultural** and **spiritual** heritage.

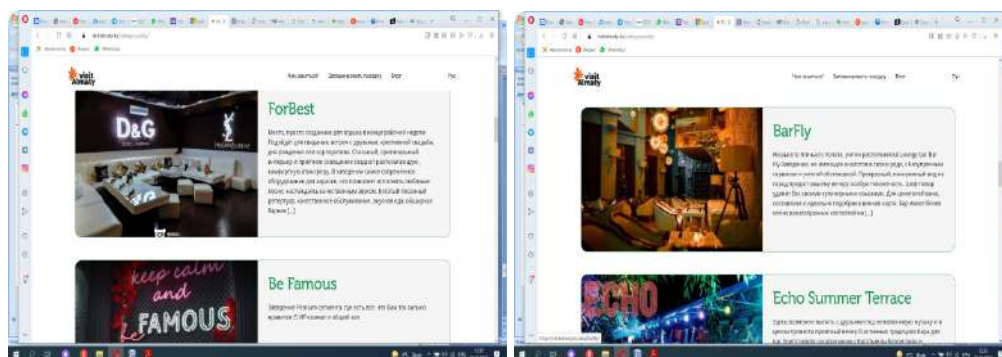
Apparently, the words in bold indirectly signify the values mentioned above, which are beautiful, fascinating, cultural and spiritual. These words can cause excitement in readers or prospective tourists. Readers are believed to be fascinated by the cultural heritage, as this page provides the list of various museums, located in Almaty (Figures 4a and 4b).

The purpose of the *generalization tactics* in our web page is to show the visitor’s awareness of all elements of tourist products. Generalization tactics are implemented using two means, which in the context of the tourist Internet discourse become persuasive: 1. the use of adjectives with positive connotations or superlatives; 2. the use of enumeration.

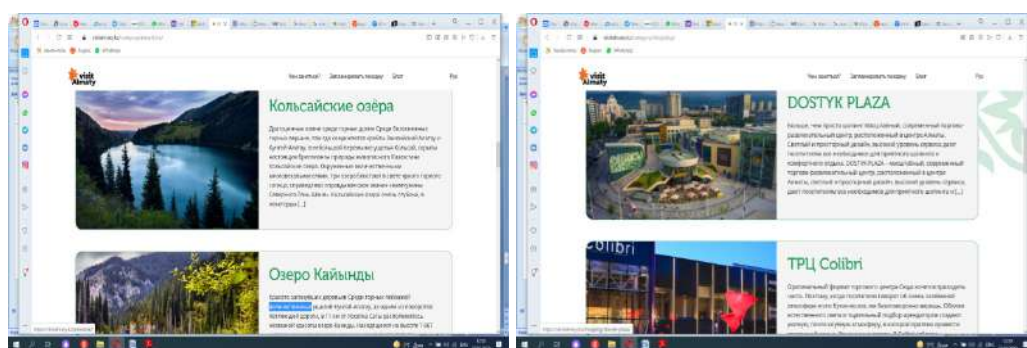
Adjectives play a prominent role in the tourism discourse since they describe the qualities of the destinations. In this way, they can influence the attitude of the reader, which is the reason why we have taken under consideration in our analysis of persuasion techniques. The use of positive adjectives is a recurrent method that the local authorities of Almaty have made use of to highlight the qualities of their destinations. Moreover, wanting to advertise the city’s attractions, they use the most frequently used adjectives in gastronomic discourse: national, exciting, delicious, original, stylish, and convenient. The adjectives, describing the flavor and texture of the food, official webpage wish to emphasize their multicultural dishes that refer to the place of origin (Figures 5a, 5b). In addition, the official webpage VISIT ALMATY demonstrates a frequent persuasion strategy, applying much more adjectives in the shopping sector and places to go: large-scale, modern, entertaining, airy, unique, magnificent, and etc. (Figures 6a, 6b).

Figures 4a, 4b – Cultural heritage of Almaty

Figures 5a, 5b – The peculiarities of the Kazakh national cuisine

Figures 6a, 6b – Shopping and Places to visit

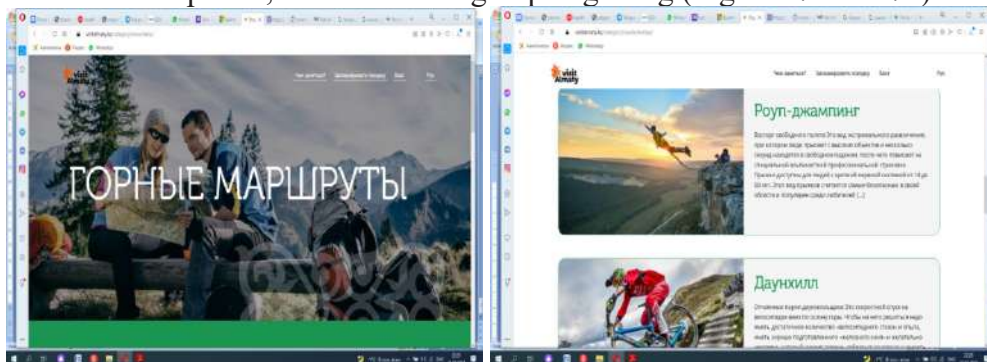
In addition, while working on this section, the Tourism Information Centre also uses the superlative degree of some adjectives to give a connotation deeper meaning to the significant experiences that tourists will have if they decide to visit these destinations. Some of the most common superlative adjectives are included in the description of shopping, popular and most exciting attractions in Almaty: best, most exciting, most popular, and biggest.

As we see, all the superlative adjectives have a lower usage rate than their corresponding positive adjectives. However, since the messages of official webpages wish to portray their city as a better place than the others, they apply the superlative ‘the best’ in order to persuade tourists to choose them instead of the others.

The words in the headlines and subheadlines are carefully chosen to take into account the context of the museum, as this is critical to the success of the advertisement in creating an exciting feeling. In other words, discourse has the potential to create a strong sense of impact which in turn will lead to action Goodwin and Spittle state that “discourse is a way of doing as well as a way of representing...people can influence each other and the world by using discourse (2002).

The easiest way to lose visitors’ attention is to bore them with repetition. Tourism advertising is vital to helping the tourism industry attract tourists both locally and internationally. Undoubtedly, tourism advertising plays a key role to entice the customer (tourist). Tourism is not technically a product. It is intangible, so unlike products, industries cannot sell it to their customers. So industries sell the destination based on the imagination of customers.

The tactic of using factual information is used to provide information about tourist facilities and services, explain the concept specific to the tourism industry, and contribute to the persuasiveness of the statement. The webpage Visit Almaty uses objective information about the city attractions. Recognizing the importance of diversity, the Tourist Information Centre deliberately highlights the city’s extreme contrasts, for instance, offering mountain routes, 360 VR tours and 100 entertainment options, from car racing to paragliding (Figures 7a and 7b).

Figures 7a, 7b – Mountain routes and entertainment

Tourism destinations are positioned as ‘Almaty is the city of 4 seasons’ (Visit Almaty). Below, are samples of various types of destinations that potential tourists might visit.

- Altyn Emel National Scenic Park
- Singing Dunes
- Kolsay Lakes
- Kaiyndi Lake
- Charyn Canyon
- Big Almaty Lake

The digital content of the Visit Almaty website offers a wide range of tourism products containing a variety of offers for potential customers, and this diversity needs to be differentiated and specified.

To implement the concretization tactics, we use creolization tools - design techniques that include graphic means of emphasizing information, compositional solutions, fonts, etc., which represent additional clarifying information (photos) aimed at creating a persuasive effect.

The diversity of tourist attractions is also displayed through images. Visual imagery proves to be one of the persuasive strategies of tourism discourse in promoting Almaty by depicting a variety of tourist destinations and activities that suit visitors with different needs or interests (Figure 8).

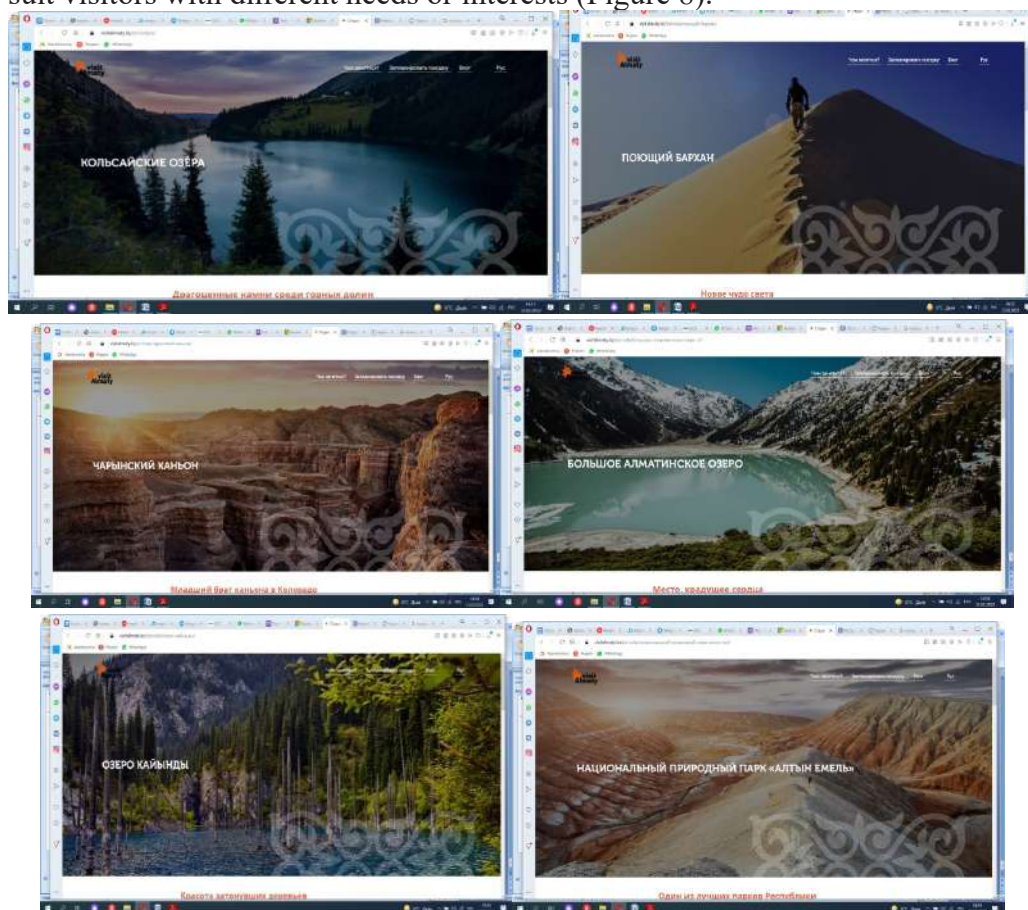

Figure 8 – Various tourist attractions presented through images

The Visit Almaty website displays three criteria which are impressiveness, entertainment and pleasure as a means of attracting tourists with different interests.

Thus, the tactic of concretization help to highlight the information necessary for the trip and is implemented through the repetition of lexical means, as well as through visual and graphic means that focus the tourist's attention on the most important information.

The tactics of identification, generalization, factual information and concretization in the structure of the communicative strategy of information are persuasive tactics through the use of linguistic and visual means.

Conclusion

The overarching aim of this article was to examine the persuasive function within tourism discourse, with a particular focus on the Visit Almaty website as an example. In the concluding section, we have thoroughly analyzed the theoretical framework, the methodological approach, and the empirical research conducted throughout the article.

The various persuasive techniques employed in the discourse play a significant role in shaping the emotional tone of the content, fostering the creation of a positive and appealing image of the destination or location presented by the Tourist Information Centre. These strategies are carefully crafted with the specific target audience in mind, ensuring that the message resonates with the intended recipients and motivates them to engage with the destination.

Furthermore, the research findings underscore the distinctive linguistic styles and lexical choices characteristic of tourism discourse. The use of particular discourse strategies and tactics serves not only as a means of self-presentation but also as an essential tool for enhancing the persuasive power of the tourism webpage. By strategically incorporating these techniques, the content is designed to appeal to the emotional and cognitive responses of potential tourists, ultimately guiding their perception and decision-making process. These elements contribute to the construction of a compelling narrative that aligns with the promotional objectives of tourism communication, demonstrating the crucial intersection of language, persuasion, and audience engagement in the digital tourism landscape.

REFERENCES

- [1] Issers O.S. Communicative strategies and tactics of Russian speech. – M.: URSS; LKI, 2008. – p. 264-280.
- [2] Chernyavskaya V.E. Linguistics of the text: Polycode, intertextuality, interdiscursiveness. Tutorial. – M.: Librokom, 2009. – P.251-265
- [3] Kolchevskaya V.A. Means of expressing the category of persuasiveness in the hyper-genre “site” of the tourist Internet discourse: dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Krasnodar, 2020. – 206 p.
- [4] Manca E. Persuasion in Tourism Discourse: Methodologies and Models. Front Cover. – Cambridge Scholars Publishing, 2016. – 196p.
- [5] Lerbinger Otto. Designs for Persuasive Communication. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice: Hall, 1971. – 283 p.
- [6] Halmari H., Tuija V. Persuasion across Genres: A Linguistic Approach. – Amsterdam: John Benjamins Pub, 2005. – 343 p.
- [7] Cherniavskaya V.E. // Vestnik of Saint Petersburg University Language and Literature 14(1):114-124
- [8] Pogodaeva S.A. Linguistic means of argumentation in the French touristic discourse: abstract. – Moscow : PROMEDIA, 2008. – 20 p.

[9] Maci S.M. Tourism discourse: Professional, promotional and digital voices. Genova: ECIG, 2013. – 356 p.

[10] Ferreir S.N.S. Persuasive Language in Tourism Webpages: Official Webpages of Los Angeles, Seattle and Washington. 2013-2014

[11] Dann G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective. – Wallingford, Oxon, UK: CAB International, 1996. – 298 p.

[12] Hadina Habil & Hanita Hassan. New Perspectives in Language and Communication Research. First Edition. – Malaysia, 2008. – 153p.

[13] Kurkimbaeva A.M., Duyseeva L.A., Bazarova D.A. Tripadvisor saityndagy Kazakhstan turaly online pikirlerdin verbalandyruy [Analysis of online reviews about Kazakhstan on the Tripadvisor website.] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL., Series “Philological Sciences”. – 2022. – № 4 (67). – B. 129-143. [in Kaz]

[14] Kurkimbayeva A.M., Akhatova B.A. Communicative strategies in modern linguistics (on the material of English travel blogs) // XLinguae. – 2020. – Volume 13 Issue 2. – P. 33-49.

[15] Wael Almurashi. An Introduction to Halliday’s Systemic Functional Linguistics // Journal for the Study English Linguistics. – 2016

“VISIT ALMATY” САЙТЫНЫҢ МЫСАЛЫНДАҒЫ ТУРИСТІК ДИСКУРСТЫҢ СЕНДІРГІШ ФУНКЦИЯСЫ

*Тухтабаева А.С.¹, Кабдргалинова С.Б.², Кенжебекова А.Т.³

*¹ Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті

Алматы, Қазақстан

Андатпа. Туризмге қатысты веб-сайттардың көбеюі лингвистердің де, коммуникация мамандарының да қызығушылығын тудырады, оларды жаһандық аудиторияны тартуға арналған цифрлық мазмұнға негізделген сендіру функцияларын зерттеуге шақырады. Корпоративтік құрылымда жұмыс істейтін бұл веб-сайттар әлеуетті туристерге әсер ету үшін стратегиялық, сенімді байланысқа көбірек сүйене отырып, жарнамалық материалдарды ұсыну тәсілінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл тұрғыда ресми туристік сайт тек ақпараттық платформа ғана емес, сонымен қатар цифрлық сендіру құралы ретінде де қызмет етеді. Мақалада «Visit Almaty» веб-сайтын пайдалана отырып, онлайн-туристік дискурста қолданылатын сендіру тәсілдері, стратегиялары мен риторикалық тактикалары қарастырылады. Осы талдау арқылы зерттеу қолтаңба стиліне де, жергілікті мәдени құндылықтарға да сәйкес келетін тартымды баяндау жасау үшін тіл мен дизайнды пайдалана отырып, туризмді ілгерілетудің қалай дамығанын анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, зерттеу веб-

сайттың құрылымы мен орналасуын қарастырады, дизайн элементтері мен мазмұнды ұйымдастыру ақпаратты тиімді таратуға және брендті ұсынуға қалай ықпал ететінін талдайды. Онда сөздерді, суреттерді және мультимедиялық элементтерді таңдау тек туристік бағытты ілгерілетуге ықпал етпейтіні атап көрсетілген — олар қаланың ерекше әлеуметтік, тарихи және мәдени сипатын көрсететін мәдени рәміздер ретінде қызмет етеді. Осылайша, бұл компоненттер лингвистикалық және коммуникативті талдауға бай негіз береді. Соңында, мақалада веб-сайттың коммуникативті ерекшеліктерін талдауға арналған әдіснамалық тәсілдер мен теориялық негіздер жиынтығы бар. Осылайша, ол цифрлық ортадағы туристік дискурстағы мәдениет пен коммуникация арасындағы байланысты ғылыми зерттеуге бағытталған. Зерттеу нәтижелері оқырмандар мен келушілерді қызықтыру үшін туристік Интернет-дискурста сендіру функциясын қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Мақаланың теориялық маңыздылығы оның Цифрлық коммуникацияны зерттеуге қосқан үлесінде, әсіресе туристік дискурста, өйткені ол тіл мен дизайнның тартымды әңгімелерді қалай қалыптастыратынын ашады. Оның практикалық құндылығы - бұл туристік маркетинг пен веб-дизайнға аудиторияны тартудың тиімді стратегияларын қолдануға көмектеседі.

Тірек сөздер: сендіру әсері, туристік дискурс, әдістеме мен модельдер, стратегиялар мен тактикалар, ресми туристік сайт, веб-сайтты талдау, сандық жарнамалық материалдар, әлеуетті туристер

УБЕЖДАЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА ПРИМЕРЕ САЙТА ‘VISIT ALMATY’

*Тухтабаева А.С.¹, Кабдрғалинова С.Б.², Кенжебекова А.Т.³

*¹ҚазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан

^{2,3} Международный университет информационной технологии
Алматы, Казахстан

Аннотация. Растущее число веб-сайтов, связанных с туризмом, привлекает интерес как лингвистов, так и специалистов по коммуникациям, побуждая их изучать функции убеждения, заложенные в цифровом контенте, предназначенном для привлечения глобальной аудитории. Эти веб-сайты, работающие в корпоративной структуре, претерпели заметные изменения в том, как они представляют рекламные материалы, все больше полагаясь на стратегическую, убедительную коммуникацию для воздействия на потенциальных туристов. В этом контексте официальный туристический сайт служит не просто информационной платформой, но и инструментом цифрового убеждения. В статье рассматриваются различные подходы, стратегии и риторические тактики убеждения, используемые в онлайн-

туристическом дискурсе, с использованием веб-сайта «Visit Almaty». С помощью этого анализа исследование направлено на то, чтобы выявить, как развивалось продвижение туризма с использованием языка и дизайна для создания убедительного повествования, которое соответствовало бы как фирменному стилю, так и местным культурным ценностям. Кроме того, в исследовании рассматриваются структура и макет веб-сайта, анализируется, как элементы дизайна и организация контента способствуют эффективному распространению информации и представлению бренда. В нем подчеркивается, что выбор слов, изображений и мультимедийных элементов не просто способствует продвижению туристического направления — они служат культурными символами, отражающими уникальный социальный, исторический и культурный характер города. Таким образом, эти компоненты предоставляют богатую почву для лингвистического и коммуникативного анализа. Наконец, статья включает в себя комбинацию методологических подходов и теоретических основ для анализа коммуникативных особенностей веб-сайта. Таким образом, она направлена на научное исследование взаимосвязи между культурой и коммуникацией в туристическом дискурсе в цифровой среде. Результаты исследования показывают важность использования убеждающей функции в туристическом интернет-дискурсе для привлечения читателей и посетителей. Теоретическая значимость статьи заключается в ее вкладе в исследования цифровой коммуникации, особенно в туристическом дискурсе, поскольку она раскрывает, как язык и дизайн формируют убедительные нарративы. Ее практическая ценность заключается в том, что она помогает туристическому маркетингу и веб-дизайну использовать эффективные стратегии привлечения аудитории.

Ключевые слова: убеждающий эффект, туристический дискурс, методология и модели, стратегии и тактики, официальный туристический сайт, анализ веб-сайта, цифровые рекламные материалы, потенциальные туристы

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 10.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Tukhtabayeva Assel Salikharovna – Master of Arts, senior lecturer, Ablai Khan University KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4919-1122>, e-mail: a_salikharovna@mail.ru

Kabdrgalinova Saniya Bakhtubaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, ITU, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0661-9982>, e-mail: ksaniyabah@gmail.com

Kenzhebekova Altynay Temirkhanovna – Master of Pedagogical sciences, senior lecturer, ІІТУ, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-1520-5987>, e-mail: a.kenzhebekova@iitu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Тухтабаева Әсел Салихаровна – Аударма магистрі, аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4919-1122>, e-mail: a_saliharovna@mail.ru

Кабдрғалинова Сания Бахтубаевна – ә.ғ.к, қауымдастырылған профессор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті. Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-0661-9982>, e-mail: ksaniyabah@gmail.com

Кенжебекова Алтынай Темирхановна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-1520-5987>, e-mail: a.kenzhebekova@iitu.edu.kz

Информация об авторах:

Тухтабаева Асель Салихаровна – магистр Переводческого Дела, старший преподаватель, КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4919-1122>, e-mail: a_saliharovna@mail.ru

Кабдрғалинова Сания Бахтубаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный университет информационной технологии. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0661-9982>, e-mail: ksaniyabah@gmail.com

Кенжебекова Алтынай Темирхановна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Международный университет информационной технологии. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-1520-5987>, e-mail: a.kenzhebekova@iitu.edu.kz

UDC 81:001.12/.18

IRSTI 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.026>

DEFINING THE LANGUAGE SITUATION IN MODERN KAZAKHSTAN

*Utegenova A.¹, Yergaliyeva N.U.², Kuzhbanova N.Ye.³,
Almagambetova N.A.⁴

*¹ K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

^{2,3,4} M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Abstract. In the context of globalization and expanding international processes, there is a growing need to take a closer look at the language situation in the Republic of Kazakhstan. The main goal of the present paper is to characterize the language situation in modern Kazakhstan based on the analysis of specialized literature. The importance of this investigation is determined by the need to study the modern realities of communication and the functioning of the Kazakh, Russian and English languages in the context of the implementation of the “Trinity of Languages” project as an objective factor in the transformation of the language situation. The research is carried out within a sociolinguistic perspective and based on the methods of analysis and synthesis of theoretical materials and results of empirical studies on the language situation in modern Kazakhstan. The analysis showed that the language situation in Kazakhstan is exoglossic unbalanced four-component and comprises languages of four functional types: local languages, a regional language (Russian), a macro-intermediary language (Kazakh), and a professional language (English). While the Kazakh and Russian languages are dominant, English is becoming widespread, especially in the fields of economics and education. The theoretical value of this study is that it can contribute to the further development of sociolinguistics when considering the problems of the language situation and multilingualism. The practical significance of the work is that the results obtained can be used in theoretical courses in general linguistics, sociolinguistics, and psycholinguistics.

Keywords: language situation, multilingualism, sociolinguistics, exoglossic language situation, endoglossic language situation, Kazakh, Russian, English

Introduction

Globalization processes and the development of intercultural relations have actualized the problem of studying the general language situation of different countries. Today, the socio-political, socio-economic and socio-cultural spheres of human activity have been affected by globalization and integration processes

highlighting an intensive convergence of countries and peoples, being particularly noticeable in the spheres of culture and education. In connection with the active entry of Kazakhstan into the globalization space, greater attention is needed to the functioning of languages in the country.

Recently, research interest in the language situation of Kazakhstan has increased in the aspect of the implementation of the “Trinity of Languages” project as an objective factor in the transformation of the language situation. Therefore, a thorough exploration of the language situation as one of the main indicators of how the population has become adapted to new socio-political and socio-cultural realities is an urgent theoretical and practical task.

Over the past decades, sociolinguistic studies of the language situation in Kazakhstan have been conducted, during which valuable data were collected. Researchers note that the modern language situation in Kazakhstan is primarily characterized by a high degree of linguistic diversity, which is caused, first of all, by the unique diversity of the population’s ethnic composition. In fact, more than 126 genetically and typologically diverse languages are developed and used on the territory of modern Kazakhstan, among which the Kazakh (state) and Russian languages occupy a special place. Being a unique feature of the mentality and interests of each ethnic community within the country, polyethnicity creates a specific socio-cultural context for different aspects of the investigation into the language situation of Kazakhstan.

A multifaceted and comprehensive description of the language situation will make it possible to understand the versatility and complexity of a multiethnic society’s actual linguistic life, with different languages not functioning in isolation from each other, yet being always interconnected in complex and multidimensional macrosystems. The ultimate goal of this research is to characterize the language situation in the Republic of Kazakhstan. This article will present the findings of the survey of specialized literature related to the topic of the language situation in modern Kazakhstan.

Theoretical framework

The concept of a language situation is one of the most important and fundamental in sociolinguistics. It was first used in the 1930s in the works of linguists studying the languages of Africa and Asia to denote the set of languages that served communication in a given territory. Already in the early 1970s, the problem of the language situation began to be considered essential and most specific for sociolinguistics, and therefore became the focus of attention for linguists. One of the first definitions of a language situation was given by C. Ferguson, who attributed the term to “the general configuration of language use at a given time and place” [1, p. 157]. He also noted that when analyzing a language situation, it is essential to take into account such parameters as the number of languages, their type and the circumstances of their use in the area

being studied, as well as the number of people speaking these languages, their attitudes and opinions.

V. A. Avrorin defined the language situation as a specific way languages and their different forms interact in a nation's social life at a certain stage of its historical development. The scholar also argued that the language situation should include the social conditions for the functioning of languages, the sphere and context of their use, and the forms of its existence [2]. Moreover, this term was used by the scholar for both monolingual and multilingual situations. He understood a monolingual language situation as a set of functions of all available language forms "in all environments and spheres of social activity under certain social attitudes in a given nation's life" [2, p. 256]. The situation of bilingualism or multilingualism arises when not one, but two or more languages function within the administrative and political region.

The situation of bilingualism and polylingualism is also taken into account in the definition of L. B. Nikolsky, who believes that a language situation is "a set of languages, sublanguages and functional styles serving communication in an administrative-territorial association and in an ethnic community" [3, p. 79-80]. In the understanding of G. V. Stepanov, a language situation is called "the relationship of a language (or part of it), characterized by a given state, to other languages or to another part of the same language, and manifested in various forms of spatial and social interactions (syntagmatic plane)". An element of a language state receives its concreteness from other elements of a holistic formation [4, p. 31].

In the theory of sociolinguistics, the definition of a language situation proposed by A. D. Schweitzer has received wide recognition. In his understanding, a language situation is "a model of the socio-functional distribution and hierarchy of socio-communicative systems and subsystems that coexist and interact within a given political-administrative association and cultural area in a given period", as well as social attitudes that members of the corresponding language and speech communities adhere to in relation to these systems and subsystems [5, p. 206]. The main ideas in this definition are the coexistence and interaction of languages, hierarchical relationships between languages associated with the perception and functioning of languages in society. In his later definition of the language situation, the scholar already focuses on the diversity of language forms functioning in a certain space [6].

Special attention should be paid to the definitions proposed by V.A. Vinogradov and N. B. Mechkovskaya, who provided important insights into the understanding of the language situation. V. A. Vinogradov defines a language situation in a broad sense as "a set of forms of existence (as well as styles) of one language or a set of languages in their territorial-social interrelationships and functional interaction within the boundaries of certain geographic regions

or administrative-political entities”, and in a narrower sense – as a spatial and social interaction of different languages or forms of languages [7, p. 616-617]. According to the definition of N. B. Mechkovskaya, a language situation is a set of language entities, i.e. languages and language variants (dialects, jargons, functional styles, etc.) serving a particular society (ethnic group and multiethnic community) within the boundaries of a certain area [8].

Based on the above definitions, the language situation is traditionally defined as a set of forms of language existence that simultaneously function in the space under consideration. Sociological studies of the language situation allow us to obtain prompt and reliable data on modern trends, problems and features of the development of the state and other languages in various socio-demographic groups. Such sociolinguistic studies make it possible to assess the prospects of language policy, predict trends in the development of a language (or languages) and, ultimately, make management decisions on the problems of implementing state language policy [9].

A certain typology of the language situation is selected by each researcher taking into account a specific case. Taking into account the peculiarities of modern Kazakhstan, the most appropriate typological system of the language situation is the typological system of L. B. Nikolsky [3]. According to his typology based on the totality of languages, sublanguages and functional styles, language situations are divided into exoglossic (totalities of languages) and endoglossic (totalities of subsystems of one language) and then are further subdivided into balanced (the languages or language subsystems that comprise them are functionally equivalent) and unbalanced (the components are distributed across spheres of communication and social groups) situations. This makes the following four types of language situations theoretically possible: exoglossic balanced, exoglossic unbalanced, endoglossic balanced, and endoglossic unbalanced [10].

An exoglossic language situation is generally understood to be a set of languages that are functionally equivalent. However, an exoglossic balanced language situation rarely consists of languages that are absolutely equivalent in a social-functional sense. Due to various factors (socioeconomic, ethnic, demographic, geographic), even legally equal polyfunctional languages can be different in specific communicative situations. The functional inequality of the components of exoglossic unbalanced situations provides grounds for dividing this group into three subgroups. The criterion for such division is the number of languages that serve communication in a given society. L. B. Nikolsky identifies two-, three-, and four-component language situations [3].

The constituent components of a two-component language situation are languages and sublanguages that serve everyday speech, in other words, those related to local languages, and a macro-intermediary language. A macro-intermediary language is understood to be a language that primarily acts as a

means of interethnic communication in a multinational state, or a form of a national language that ensures nationwide communication in a multinational state.

A three-component language situation is characterized by three functional types of languages used in a given state: local languages, regional languages, and a macro-intermediary language. Regional languages include: languages of nations and other large ethnic communities that have a literary form, as well as unwritten languages of large nationalities. Four-component language situations include a set of local and regional languages, a macro-intermediary language, and a religious or professional language.

In contrast to exoglossic language situations, which are sets of different languages, an endoglossic language situation is generally understood to be a language situation consisting of a set of subsystems of a single language. Endoglossic balanced language situations are described as comprising several subsystems of the national language being absolutely identical in terms of their functional. That is, according to this typology, the subsystems of the national language in an endoglossic balanced language situation serve all communication spheres in a number of language communities that live within the boundaries of the territorial-political association under consideration. At the same time, A. D. Schweitzer and L. B. Nikolsky come to the conclusion that the modern world hardly has a language situation of this type. The scientists argue this by the fact that if a state is formed, even on a territory inhabited by relating ethnolinguistic communities, one of the forms of speech is inevitable to be accompanied by the advancing role of a means of national communication [10].

An endoglossic unbalanced language situation normally occurs in a vast majority of mono-ethnic countries in which a single national language is utilized in all communication spheres. The main principle in distinguishing the varieties of endoglossic unbalanced language situations is to identify the number of language subsystems and determine what functional type they belong to. In the group of endoglossic unbalanced situations, one-component language situations are distinguished (when society is served by one language that is not divided into sublanguages); two-component language situations (when sublanguages of two functional types are used: a territorial dialect and a literary language); and three-component language situations, which differ from the previous subgroup by the presence of a regional form of the literary language among the constituent elements [10]. Thus, a language situation is a reflection of the objectively existing distribution of social positions between language communities.

Materials and methods

The study of the language situation in Kazakhstan is carried out within the framework of the sociolinguistic approach. Methodologically, the present study

is based on the concept of a language situation as a set of language forms that simultaneously function in the space under consideration [3, 10], as well as on L. B. Nikolsky's typological system of a language situation [3]. Among research methods are also analysis and synthesis of theoretical materials and results of empirical studies in the sphere of the language situation in modern Kazakhstan. The research was conducted based on English-language, Russian-language and Kazakh-language secondary sources defining and characterizing the language situation, some of which have been included in the list of references at the end of this article.

Results and discussion

Historical and geographical factors are among the essential factors conditioning the language situation in Kazakhstan. Regarding the Kazakh language, it changed its status significantly from the peripheral position in the Soviet times to that of a state language, being characterized as a symbolic capital providing access to political and social resources [11]. The Russian language occupies an influential position in Kazakhstan's linguistic landscape, serving as a key medium for international dialogue with neighboring Russian-speaking states, a role largely shaped by Kazakhstan's geographical proximity. Domestically, it facilitates communication among various ethnic groups within the country. As a result, the linguistic context of contemporary Kazakhstan is frequently described as bilingual, with both Kazakh and Russian languages operating concurrently within a shared communicative environment. However, in the current situation, the Kazakh language serves primarily as an instrument of state and financial-economic measures, while the Russian language is a means of ideological influence, an instrument and object of education, and an integral part of spiritual culture [12].

Researchers note the increasing role of the Kazakh language, which is facilitated by the use of financial and economic instruments, qualification and certification activities, a general increase in Kazakh language competence (especially among young people), ethnodemographic changes in the communicative and linguistic space, increased motivation to study the Kazakh language and the desire to overcome the change of language. But the main unifying reason is the effectiveness and consistency of a targeted language policy, as well as tangible state support for the dissemination of the Kazakh language, aimed primarily at Kazakhs [12]. As a result of consistent and targeted state support, researchers note the ever-increasing role and ever-expanding scope of the Kazakh language use.

It is also important to note that the language policy in Kazakhstan is characterized by an outstanding feature consisting in the state support for multilingualism that facilitates economic planning. Language policy in Kazakhstan resolutely supports diversity in society, promoting individual multilingualism. At

the same time, the language situation in modern Kazakhstan is unique due to the functioning of two or more languages associated with a targeted official language policy that promotes the idea of multilingualism as one of the most essential conditions for the country's socio-economic modernization. In this regard, English is considered an appropriate language to be developed in the country. In the professional sphere, special attention is paid to developing multilingual resources that will enable industries to interact and professional terminology to be systematized multilingually. To master the English language and improve its proficiency level is of utmost significance to permit the country's integration into the global community, access to modern technologies, implementation of world science and education's results and achievements, as well as sustainable development.

Nevertheless, learning English as a foreign language remains challenging, which is mainly caused by the lack of a language environment and the use of outdated language teaching methods. Moreover, English in Kazakhstan remains inaccessible to the majority of the population, with only a relatively small part of the middle class having chances to gain greater access to English-language resources. On the other hand, Kazakhs are argued to be highly motivated to learn English, because this prestigious language is believed to provide numerous economic and educational opportunities [11].

Characterizing the language situation in Kazakhstan, sociolinguists such as E. D. Suleimenova, N. Zh. Shaimerdenova, Zh. S. Smagulova, D. Kh. Akanova, O. B. Altynbekova, and more recently N. Biray, B. Zh. Kurmanova, and A. Utegenova [13] define its exoglossic unbalanced nature. At the same time, further characteristics by types of unbalanced exoglossic language situation are not given. In her study, S. A. Shunkeyeva attempted to answer the question of whether the language situation in Kazakhstan is two-, three- or four-component [14]. With regard to modern Kazakhstan, she characterizes the language situation as an exoglossic unbalanced three-component, the components of which are local, regional languages and a macro-intermediary language. S. A. Shunkeyeva defines local languages as the languages of ethnic groups representing national minorities, including Azerbaijani, Ingush, Tajik, Tatar, Turkish, Uzbek, and Chechen. The main features of these languages are their use primarily in oral informal communication, in limited communicative spheres only within ethnic groups, and the presence of a literary form for most of them. In addition, some of these languages are used in local television and radio broadcasts and in schools.

S. A. Shunkeyeva classifies Russian as a regional language, which does not have a legislatively enshrined status, is neither a state nor an official language, but at the same time is the language of a large ethnic community living in the territory of Kazakhstan, has a developed literary form, and is used for teaching. According to the researcher, both Kazakh and Russian can act as a macro-intermediary language. The Kazakh language claims the title of a macro-intermediary, since its state status is legislatively enshrined, and it is also characterized by demographic power, which ensures nationwide communication not only within one ethnic group, but also interethnic communication. On the other hand, according to the

researcher, the Russian language can claim the title of a macro-intermediary in Kazakhstan due to its communicative power: although the Russian language is not a state or official language and the languages of the majority of the population, it serves interethnic communication within the country. Understanding the Russian language as a macro-intermediary is, it seems, complicated by the fact that territorial zones where the Russian language is practically absent from the social communication of the population are ignored. These zones are mono-ethnic areas where Kazakhs live compactly. B. Zh. Kurmanova divided such mono-ethnic areas into two groups according to the population of the indigenous population: the first group includes areas with an indigenous population of 91% to 95%, the second group includes areas with an indigenous population of 95% and higher [15]. Based on the presence of mono-ethnic areas, as well as the ever-increasing role of the Kazakh language, confirmed in studies of recent years, it is more logical to classify the Kazakh language as a macro-intermediary language, while the Russian language retains its place as a regional language in the typology under consideration.

Thus, according to S. A. Shunkeyeva, the main characteristics of the language situation in Kazakhstan are exoglossicity, imbalance, and three-component nature [14]. It seems that such a description of the language situation in modern Kazakhstan still remains insufficiently complete, since it does not take into account the role of the English language, which is promoted by the state in accordance with the governmental language policy, which aims at developing and supporting the “trinity” of the Kazakh, Russian and English languages.

It is also important to note that English functions as part of the linguistic repertoire of Kazakhstan’s population, alongside Kazakh, Russian, and other local languages. For example, as a result of the study of the language situation in Kazakhstan, the following forms of bilingualism, trilingualism and multilingualism were identified: Kazakh-Russian, Russian-Kazakh, Russian-English, Kazakh-English, Russian-English-Japanese/French/Turkish, Uzbek-Kazakh-Russian, Kazakh-Russian-Uzbek-English, Russian-French-German-English, Russian-Uzbek-German-English, Kazakh-Russian-English-German/French/Chinese/Turkish/Uzbek/Korean, Kazakh-English-German-French/Chinese [14]. Therefore, it is necessary to reconsider the number of components in the language situation of Kazakhstan.

In order to provide a more precise classification, it is necessary to refer to L. B. Nikolsky’s typology of language situations. In their work *Introduction to Sociolinguistics*, A. D. Schweitzer and L. B. Nikolsky characterize the language situation in Ethiopia as comprising local languages – such as written Tigre and unwritten Tigray, Galla, and the languages of the Sidama group – while Italian serves as a regional language and Amharic functions as a macro-intermediary language [10, p. 106]. However, the language situation in Ethiopia is not three-component, but four-component, since English is widely used there, being essentially a means of communication for intellectuals from “the propertied classes” preparing to work in the government apparatus or in the spheres of science, technology and foreign trade, acting as a tool of “class-professional”

communication. An analogy can be drawn with the situation in Kazakhstan, where currently only the wealthy middle class has broader access to English [11] as a means of attaining economic and educational opportunities.

Thus, it seems more logical to characterize the language situation in Kazakhstan as a four-component one, which is characterized by the functioning of the languages of ethnic groups as local languages, the Russian language as a regional language, the Kazakh language as a macro-intermediary, and the English language as a professional language.

In recent years, English has also gained ground in the digital communication environment of Kazakhstan, particularly among youth on social media platforms, which contributes to its informal use and integration into hybrid forms of communication. This tendency further confirms the relevance of identifying English as a distinct component in the language situation typology.

Conclusion

In the framework of this study, the language situation is defined as a set of forms of language existence that simultaneously function and interact in the region under consideration with a multi-ethnic composition. The study of language and ethno-linguistic situations is multifaceted and includes various issues related to the features of language policy, the impact of external factors, the ethno-demographic and social structure of society, the quantitative composition of functioning languages, their demographic and functional capacity, and the features of the development of bilingualism or multilingualism.

The conducted analysis allowed us to classify the language situation in modern Kazakhstan as exoglossic, unbalanced, and four-component, with the following functional types: local languages (minority ethnic groups), a regional language (Russian), a macro-intermediary language (Kazakh), and a professional language (English). The increasing role of Kazakh as a state language is supported by targeted state policy, while Russian retains a strong position in interethnic communication. English, although limited in access, functions as a professional and educational language, indicating a shift towards multilingualism. These findings contribute to a more nuanced understanding of language dynamics in Kazakhstan and may inform further language policy development.

REFERENCES

- [1] Ferguson C. A. Language structure and language use // Essays by Charles A. Ferguson / Selected and introd. by Anwar S. Dil. – Stanford: Stanford University Press, 1971. – 327 p.
- [2] Avrorin V. A. Problemy izucheniya funktsional'noi storony yazyka: k voprosu o predmete sotsiolingvistiki [Problems of studying the functional side of language: on the subject of sociolinguistics]. – Leningrad: Nauka, 1975. – 276 s. [in Rus.]
- [3] Nikolsky L. B. Sinkhronnaya sotsiolingvistika: Teoriya. Problemy. Metody [Synchronic sociolinguistics: Theory. Problems. Methods]. – Moscow: Nauka, 1976. – 168 s. [in Rus.]

[4] Stepanov G. V. Tipologiya yazykovykh sostoyanii i situatsii v stranakh romanskoi rechi [Typology of linguistic states and situations in countries of Romance speech]. – Moscow: Nauka, 1976. – 224 s. [in Rus.]

[5] Schweitzer A. D. Sotsial'naya differentsiatsiya yazyka v SShA [Social differentiation of language in the USA]. – Moscow: Nauka, 1983. – 216 s. [in Rus.]

[6] Schweitzer A. D. Yazykovaya situatsiya: lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar' [Language situation: Linguistic encyclopedic dictionary]. – Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [Soviet Encyclopedia], 1990. – 688 s. [in Rus.]

[7] Vinogradov V.A. Yazykovaya situatsiya: lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar' [Language situation: Linguistic encyclopedic dictionary]. – Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [Soviet Encyclopedia], 1990. – 688 s. [in Rus.]

[8] Mechkovskaya N. B. Sotsial'naya lingvistika [Social linguistics]. – Moscow: Aspekt Press [Aspect Press], 2000. – 207 s. [in Rus.]

[9] Churilova I.N., Fedorova M.A. Istoriya i sodержanie ponyatiya "yazykovaya situatsiya" [History and content of the concept "language situation"] // Filologicheskie nauki. Teoriya i praktika [Philological sciences. Theory and practice]. – 2017. – № 7 (73). – S. 192-194. [in Rus.]

[10] Schweitzer A. D., Nikolsky L. B. Vvedenie v sotsiolingvistiku: dlya institutov i fakul'tetov inostrannykh yazykov [Introduction to Sociolinguistics: for Institutes and Faculties of Foreign Languages]. – Moscow: Vysshaya shkola [Higher School], 1978. – 216 s. [in Rus.]

[11] Ahn E., Smagulova J. English language choices in Kazakhstan and Kyrgyzstan // World Englishes. – 2022. – Vol. 41. – № 1. – pp. 9-23.

[12] Baktybaeva A. T., Kaimova D. B. Rol' kazakhskogo i russkogo yazykov v razvitii sovremennoi yazykovoi situatsii v respublike Kazakhstan [The role of Kazakh and Russian languages in the development of the modern language situation in the Republic of Kazakhstan] // Aktual'nye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk [Current issues in the humanities and natural sciences]. – 2016. – № 2-1. – S. 105-108. [in Rus.]

[13] Biray N., Kurmanova B. Zh., Utegenova A. Trends in the development of the language situation in Aktobe region (on the material of language skills level among population) // BULLETIN of Ablai Khan KazUIR and WL. Series «PHILOLOGICAL SCIENCES». – 2022. – №4. – P. 153–162. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.011>

[14] Shunkeyeva S. A. Sotsiolingvisticheskii monitoring funktsionirovaniya angliiskogo yazyka v etnoyazykovom prostranstve Kazakhstana [Sociolinguistic monitoring of the functioning of the English language in the ethnolinguistic space of Kazakhstan]: diss. na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). – Karaganda, 2019. – 234 s. [in Rus.]

[15] Kurmanova B. Zh. Sotsial'no-lingvisticheskie problemy funktsionirovaniya gosudarstvennogo yazyka v zapadnom regione Respubliki Kazakhstan [Sociolinguistic Problems of the Functioning of the State Language in the Western Region of the Republic of Kazakhstan]: diss. ... kand. filol. nauk: 10.02.19. – Almaty, 2002. – 125 s. [in Rus.]

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТТЫ АНЫҚТАУ*Утегенова А.¹, Ергалиева Н.У.², Қужбанова Н.Е.³, Алмагамбетова Н.А.⁴^{*1} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
^{2,3,4} М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Аңдатпа. Жаһандану үдерісі мен халықаралық қатынастары ауқымының кеңеюі жағдайында Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаятқа ерекше назар аудару қажеттілігі туындап отыр. Бұл тілдік жағдаяттың елдің әлеуметтік және мәдени өмірінде маңызды рөл атқаруымен байланысты, өйткені ол ұлтаралық қатынастардың дамуына, білім беру жүйесіне және мемлекеттік саясатқа ықпал етеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – арнайы ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде қазіргі Қазақстандағы тілдік жағдаятты сипаттау. Зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы коммуникациялық үдерістер мен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қызмет ету ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігімен анықталады. Бұл зерттеу «Үштұғырлы тіл» жобасының іске асырылуы аясында тілдік жағдаяттың өзгеруінің объективті факторын талдауға бағытталған. Аталған жоба көптілді қоғам қалыптастыруды көздейді, онда әрбір тіл белгілі бір қызмет атқарады. Зерттеу әлеуметтік лингвистикалық бағытта жүргізіліп, теориялық материалдар мен эмпирикалық деректерді талдау және синтездеу әдістеріне негізделген. Талдау нәтижелері Қазақстандағы тілдік жағдаяттың экзогlostы, теңгерімсіз және төрткомпонентті құрылымға ие екенін көрсетті. Ол төрт функционалдық типтегі тілдерді қамтиды: жергілікті тілдер, өңірлік тіл (орыс тілі), макро-дәнекер тіл (қазақ тілі) және кәсіби тіл (ағылшын тілі). Қазақ және орыс тілдері басым болғанымен, ағылшын тілінің қолданылу аясы кеңейіп, әсіресе экономика, білім және ғылым салаларында сұранысқа ие болып келеді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы – оның әлеуметтік лингвистика саласының дамуына және көптілді қоғамдағы тілдік үдерістерді тереңірек зерттеуге ықпал етуінде. Ал жұмыстың практикалық маңызы – алынған нәтижелер жалпы тіл білімі, әлеуметтік лингвистика және психолінгвистика пәндері бойынша оқыту үдерісінде қолданылуы мүмкін. Бұл зерттеу материалдары тіл саясаты мен мәдениетаралық қарым-қатынасты зерттейтін мамандар мен студенттер үшін пайдалы болады.

Тірек сөздер: тілдік жағдаят, көптілділік, әлеуметтік лингвистика, экзогlostы тілдік жағдаят, эндогlostы тілдік жағдаят, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

*Утегенова А.¹, Ергалиева Н.У.², Кужбанова Н.Е.³, Алмагамбетова Н.А.⁴

*¹ Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
Актобе, Казахстан

^{2,3,4} Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова
Уральск, Казахстан

Аннотация. В условиях глобализации и расширения масштабов международных отношений возникает острая необходимость более внимательного отношения к языковой ситуации в Республике Казахстан. Это обусловлено тем, что языковая ситуация играет важную роль в социальной и культурной жизни страны, оказывая влияние на развитие межнациональных отношений, систему образования и сферу государственной политики. Основной целью данной работы является характеристика языковой ситуации в современном Казахстане на основе анализа специализированной литературы. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения современных реалий коммуникации и функционирования казахского, русского и английского языков в контексте реализации проекта «Триединство языков», который является важным фактором трансформации языковой ситуации. Данный проект направлен на формирование многоязычного общества, в котором каждый язык выполняет определенную функцию. Исследование проводится в социолингвистической перспективе, используя методы анализа и синтеза теоретических материалов, а также эмпирических данных. Анализ показал, что языковая ситуация в Казахстане является экzogлоссной, несбалансированной и четырехкомпонентной. Она включает языки четырех функциональных типов: локальные языки, региональный язык (русский), макро-посреднический язык (казахский) и профессиональный язык (английский). Несмотря на доминирующую роль казахского и русского языков, английский язык продолжает активно распространяться, особенно в таких сферах, как экономика, образование и наука. Теоретическая значимость исследования заключается в его вкладе в развитие социолингвистики и изучение языковых процессов в полиязычном обществе. Практическая значимость работы состоит в возможности использования ее результатов в курсах общей лингвистики, социолингвистики и психолингвистики, что делает ее ценной для специалистов и студентов, изучающих языковую политику и межкультурную коммуникацию.

Ключевые слова: языковая ситуация, полиязычие, социолингвистика, экzogлоссная языковая ситуация, эндоглоссная языковая ситуация, казахский язык, русский язык, английский язык

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 14.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about authors:

Utegenova Assel – PhD, Senior Lecturer K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6152-5298>.

Yergaliyeva Nazym Ualikhanovna – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: n.ergalieva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9521-2396>

Kuzhbanova Nailya Yerkinovna – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: sne616@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-8587-4695>

Almagambetova Natalya Alexandrovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: west_west1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2896-6278>

Авторлар туралы мәлімет:

Утегенова Асель – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6152-5298>.

Ергалиева Назым Уалихановна – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан e-mail: n.ergalieva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9521-2396>

Кужбанова Найля Еркиновна – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан e-mail: sne616@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-8587-4695>

Алмагамбетова Наталья Александровна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан e-mail: west_west1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2896-6278>

Информация об авторах:

Утегенова Асель – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6152-5298>.

Ергалиева Назым Уалихановна – магистр педагогических наук, преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: n.ergalieva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9521-2396>

Кужбанова Найля Еркиновна – магистр педагогических наук, преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: sne616@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-8587-4695>

Алмагамбетова Наталья Александровна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: west_west1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2896-6278>

УДК 81

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.027>

ВЛИЯНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ОКРАСКИ ТЕКСТА НА ВОСПРИЯТИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ СТУДЕНТАМИ-ФИЛОЛОГАМИ

* Утельбаева Г.У.¹, Масалимова А.С.², Шугаева А.Г.³

*^{1, 2, 3} АРУ им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы и перспективы изучения лингвистики в современных реалиях. Актуальность исследования обусловлена быстрыми изменениями в обществе и развитием технологий, влияющих на использование языка и коммуникацию. В условиях глобализации языковое разнообразие становится как вызовом, так и возможностью для исследования, что подчеркивает важность изучения механизмов языка, его структуры и функций. Новизна работы заключается в экспериментальном исследовании влияния лексической окраски текста на восприятие этнокультурных стереотипов в образовательной среде. Было проведено сравнительное изучение реакций студентов-филологов на тексты с нейтральной и эмоционально-оценочной лексикой при описании этнокультурных характеристик, что позволило количественно оценить степень воздействия языковых средств на формирование межкультурных представлений в процессе обучения.

Цель нашего исследования заключается в выявлении влияния лексической окраски текста на восприятие этнокультурных стереотипов студентами-филологами, обучающимися по программе «Русский язык и литература» в многонациональной образовательной среде. В работе использован структурный метод (И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, Н. Хомский) для анализа организации лексических единиц в экспериментальных текстах, метод компонентного анализа для выявления семантических компонентов оценочной лексики и социолингвистический метод для учета социальных факторов, влияющих на языковое восприятие респондентов.

В контексте анализа современного состояния лингвистической науки в статье были обобщены и систематизированы четыре ключевых направления, широко представленные в современной научной литературе. Они рассматриваются как вызовы и одновременно как перспективные векторы развития лингвистики: сохранение языкового разнообразия; дилемма восприятия языка как системы правил или как дискурсивного текста; интеграция количественных методов в лингвистический анализ; и значение диахронического подхода для понимания эволюции языка. Выделение этих направлений стало результатом теоретического анализа отечественных и зарубежных источников, а также эмпирического материала, собранного в рамках изучения влияния лексической окраски на восприятие

этнокультурных стереотипов. Практическая ценность исследования заключается в возможности применения его выводов при разработке образовательных приёмов преподавания дисциплин, связанных с русским языком, для студентов, обучающихся по специальности «6В01702 – Русский язык и литература».

В целом, лингвистика занимает важное место в современном обществе, поскольку язык является главным средством общения. Исследования языка и его механизмов помогают не только глубже понять других людей и их культуры, но и разрабатывать новые технологии для связи и улучшения межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: лингвистика, языковое многообразие, культура, стереотип, восприятие, языкознание, метод, речь

Введение

Современные социальные реалии, такие как глобализация, цифровизация, миграционные процессы и культурная гибридизация, акцентируют внимание лингвистов на изменяющихся формах языкового взаимодействия и речевого поведения. Динамичное развитие современного общества закономерно ведёт к поиску новых исследовательских подходов.

Лингвистика изучает язык как знаковую и системную форму коммуникации, исследуя его структуру, функции и роль в культурном и социальном контексте. В настоящее время, в связи с быстрым развитием технологий и глобализацией мира, лингвистика становится все более актуальной и важной [1, с.5].

В условиях стремительной цифровизации и глобализации языковая картина мира подвергается серьёзным трансформациям. Доминирование английского языка в международной науке, бизнесе и образовательных платформах способствует усилению его статуса как глобального средства коммуникации, однако это не умаляет значения других языков, включая русский. Русский язык, будучи одним из ведущих мировых языков, продолжает выполнять важную роль в международном гуманитарном и академическом диалоге, особенно в многоязычных постсоветских пространствах. В таких условиях возрастает потребность в осознанном и ответственном использовании лексических средств, способных формировать восприятие этнокультурных образов. Это придаёт особую значимость исследованиям, направленным на выявление влияния лексической окраски текста на интерпретацию культурных стереотипов в образовательной среде.

Описание материалов и методов

Целью настоящего исследования является выявление влияния выразительных языковых средств на восприятие культурных и национальных стереотипов студентами, обучающимися по образовательной программе «6В01702 – Русский язык и литература».

Объектом исследования является процесс восприятия и интерпретации этнокультурной информации студентами-филологами при работе

с текстами различной лексической окраски. Предметом исследования выступает влияние оценочной и эмоционально нагруженной лексики на формирование установок студентов-филологов по отношению к представителям различных этнокультурных групп в контексте межкультурного образования.

В рамках исследования было сделано следующее: проведен теоретический обзор подходов к изучению экспрессивной лексики и её роли в формировании стереотипов; разработаны текстовые материалы с различной степенью эмоциональной окрашенности; организован опрос среди студентов с целью выявления различий в восприятии прочитанных текстов; а также проведена интерпретация полученных данных и сформулированы выводы на основе сравнительного анализа.

В качестве исследовательского материала использовались письменные ответы студентов на тексты с разной степенью эмоциональной и оценочной лексики, а также результаты анкетирования, в котором участники выражали своё отношение к этнокультурным описаниям.

Кроме того, были рассмотрены примеры из современного русского языка, в которых наблюдается влияние цифровой среды и многонационального контекста на стилистику и структуру текстов. Цифровизация коммуникации способствует упрощению синтаксических конструкций, активизации разговорной лексики в письменной речи, распространению интернет-сленга и заимствований из английского языка. Многонациональный контекст приводит к появлению гибридных языковых форм, калькированию синтаксических конструкций с языков титульных этносов, изменению частотности употребления определенных лексических единиц. Эти процессы особенно заметны в образовательной среде, где русский язык функционирует как язык межнационального общения в условиях языкового многообразия. Структурный метод основывается на концепциях И.А. Бодуэна де Куртенэ о системности языка, идеях Ф. де Соссюра о языке как знаковой системе и теории Н. Хомского о порождающей грамматике, что позволяет анализировать функциональные особенности языковых единиц. Метод компонентного анализа использовался при исследовании семантики лексем с гендерной и возрастной маркированностью («девочка», «мальчик», «девушка», «юноша», «женщина», «мужчина»). Социолингвистический подход позволил выявить различия в формах вежливости и стратегиях обращения среди представителей разных возрастных и социальных групп, а также зафиксировать влияние культурно окрашенной лексики на восприятие этнических стереотипов.

Исследование было проведено на базе кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. В качестве респондентов выступили 35 студентов образовательной программы «6В01702 – Русский язык и литература».

Результаты

В настоящее время мировые события и процессы, такие как глобализация, информационная революция, изменение политических и экономических систем, влияют на то, как мы воспринимаем и понимаем понятия и явления в различных областях науки, в том числе и в лингвистике. Они вызывают изменения в нашем мировоззрении и повлияли на развитие новых направлений в лингвистике, таких как компьютерная лингвистика и межкультурная коммуникация [2, с.55].

Исследование языка и его функционирования помогает не только лучше понимать других людей и их культуры, но также способствует разработке новых технологий для общения и улучшения межкультурных связей [3, с.124].

Выделим основные проблемы и перспективы изучения лингвистики в современных реалиях.

1. Языковое разнообразие является важнейшим фактором культурного и когнитивного богатства человечества. Каждый язык представляет собой уникальную систему выражения мыслей, ценностей и мировосприятия, отражая как внешние культурные особенности, так и внутренние ментальные модели его носителей. Интерпретация новых понятий, как правило, осуществляется сквозь призму родного языка, что обуславливает необходимость более глубокого понимания лингвокультурных различий. Современная лингвистика охватывает широкий спектр языков — славянские, тюркские и другие, — каждый из которых вносит вклад в формирование научной картины мира. Однако процессы глобализации, унификации коммуникаций и усиленного распространения отдельных языков создают риски снижения интереса к другим языковым системам, что может привести к утрате ценных знаний о многообразии способов языкового описания мира. Задача современной науки — поддерживать языковое многообразие как неотъемлемую часть культурного наследия человечества и источник для дальнейших лингвистических открытий.

2. Вторая проблема связана с тем, как воспринимать язык: либо как набор правил, либо как текст. В прошлом столетии де Соссюр предложил идею языка как абстрактной системы, отличной от конкретных актов речи. Однако эта формулировка не отражает полноту величайшего достижения науки о языке, поскольку системный характер пронизывает все уровни языка — от фонетического до текстового. Классическим представляется системно-структурный подход, который позволяет, словно рентгеном, выявить структуру речевого произведения. В языке система образуется не правилами, а его единицами разных уровней, которые взаимосвязаны и организованы системно. Однако в настоящее время лингвисты уделяют больше внимания конкретным проявлениям языка в устной и письменной форме, вариативности и индивидуальности языковых практик говорящих

людей, таких как узус и дискурс. [4, с.200]

В статье Виктора Живова и Алана Тимберлейка обсуждается необходимость отхода от структурализма в лингвистике. Современные исследования подчеркивают важность изучения реальных речевых практик (узуса и дискурса), отражающих динамичную и несистемную природу языка, что требует отказаться от представления языка как абстрактной системы правил [5, с.7].

3. Проведение квантитативных исследований является важной частью работы в различных областях науки, включая прикладную лингвистику. Для эффективного описания результатов таких исследований необходима систематизация данных, которую можно осуществить путем использования определенной последовательности. Предложенная 3. Дернъей схема включает в себя четыре основных элемента: участников исследования, материалы, процедуру и анализ данных [6, с.213].

В исследованиях прикладной лингвистики важно учитывать такие факторы, как уровень владения языком, учебная программа, успеваемость участников, размер группы и время, проведенное в языковой среде. Точное описание условий исследования, включая применение переводов и процедуры измерений, повышает достоверность и детализацию результатов. Квантитативные методы позволяют изучать различные аспекты языка — фонетику, орфографию, лексику и грамматику, анализируя правильность и частотность словоупотребления, их значения и синонимию. Для этого применяются текстовые корпуса, компьютерные программы, опросы и эксперименты [7, с.74].

В целом, квантитативная лингвистика обогащает методы анализа языка и способствует улучшению его преподавания. Однако не следует забывать о том, что результаты исследований должны интерпретироваться в контексте социокультурных и исторических факторов, которые влияют на использование языка.

4. Смена научной парадигмы в лингвистике, акцентировавшая внимание на языке как отражении внутреннего мира человека, привела к новому взгляду на связь синхронического и диахронического анализа. Современные исследования рассматривают язык как субъективное отражение реальности, фиксируемое через понятия и представления. Диахронический анализ объясняет архаизмы и помогает понять язык как развивающуюся систему. Е.С. Кубрякова подчеркивает, что различие между синхроническим и диахроническим анализом остаётся важной задачей для эффективной практической работы в языкознании [8, с.10].

Т.В. Гамкрелидзе считает, что современная диахроническая лингвистика представляет собой теорию языковых изменений во времени, которая использует новые понятия и методы анализа, разработанные в синхронной лингвистике [4, с.77]. Развитие синхронной лингвистики повлияло на диахроническую, объединив обе области в единую теорию языка, требующую их изучения с обеих точек зрения. Однако некоторые

авторы считают, что спор касается не возможности синхронного анализа, а выбора методов для его проведения [9, с.144].

Сабитова З.К. отмечает, что функция языка в культурном переводе изучается в лингвокультурологии и этнолингвистике, которые исследуют связь языка с культурой и этническими сообществами. Кумулятивная функция языка как посредника культуры охватывает несколько лингвистических направлений [10, с.107; 11].

Наше исследование основывается на применении структурного метода современной лингвистики, при котором язык рассматривается как целостная система взаимосвязанных элементов. Этот метод фокусируется на выявлении структуры и правил организации языковых единиц на разных уровнях — фонетическом, морфологическом, синтаксическом и семантическом.

Применение структурного метода к анализу экспериментальных текстов выявило значимую роль грамматических форм в создании стереотипных представлений. Использование глаголов настоящего времени при описании этнокультурных характеристик (например, «они склонны к замкнутости», «они следуют старым традициям») формирует у читателей восприятие данных свойств как постоянных и неизменных. Такие грамматические конструкции способствуют генерализации характеристик на всю этническую группу, усиливая стереотипное восприятие. В отличие от этого, использование форм прошедшего времени или модальных конструкций («могут быть склонны», «иногда следуют») снижает категоричность утверждений и создает более нюансированное представление об этнокультурных особенностях.

Метод компонентного анализа был использован для исследования значений слов посредством их разложения на минимальные семантические единицы — семы. Данный подход позволяет выявить внутреннюю структуру лексических единиц, точно определить и сопоставить их семантические особенности, а также установить системные связи между лексемами в пределах одного лексико-семантического поля.

Рассмотрим пример компонентного анализа, который был использован нами в процессе исследования. Так, нами был проведен анализ значения слов «девочка», «мальчик», «девушка», «юноша», «женщина», «мужчина», где были выделены следующие семы (Таблица 1):

Таблица 1. Семантические признаки (семы), отражающие базовые категории: вид живого существа, возраст, пол, социальный статус.

Слово	[человек]	[ребёнок]	[взрослый]	[женского пола]	[мужского пола]	[социальная зрелость]
Девочка	+	+	-	+	-	-
Мальчик	+	+	-	-	+	-
Девушка	+	-	+	+	-	± (в переходе)

Юноша	+	-	+	-	+	± (в переходе)
Женщина	+	-	+	+	-	+
Мужчина	+	-	+	-	+	+

Пояснение к признакам:

[человек] — принадлежность к виду *Homo sapiens*.

[ребёнок] / [взрослый] — возрастная характеристика.

[женского пола] / [мужского пола] — гендерная маркированность.

[социальная зрелость] — социально-культурное восприятие зрелости: роль в обществе, степень автономии, участие в социальной коммуникации (± — промежуточное положение).

Этот анализ показывает, что слова различаются минимальными смысловыми компонентами, что позволяет более точно описывать их значения и отношения между ними.

Социолингвистический метод в рамках данного исследования позволил учесть социальные характеристики респондентов при анализе их реакций на экспериментальные тексты. Было установлено, что студенты казахской национальности (67% выборки) и студенты русской национальности (22% выборки) демонстрировали различные паттерны восприятия этнокультурных характеристик в зависимости от степени эмоциональной окрашенности лексики. Анализ показал, что национальная принадлежность респондентов влияла на степень чувствительности к оценочным языковым средствам при интерпретации описаний других этнических групп.

Данный метод в исследовании был направлен на выявление влияния социальных характеристик респондентов на восприятие экспериментальных текстов. Учитывались такие факторы, как возраст участников (19-21 год), уровень образования (студенты филологического профиля), национальная принадлежность (казахи, русские, представители других национальностей) и языковая среда (русский язык как родной или как язык обучения). Анализ показал, что данные социолингвистические переменные влияли на степень чувствительности респондентов к эмоционально-оценочной лексике при формировании представлений об этнокультурных группах.

Методы исследования в современной лингвистике, такие как гипотетико-индуктивный, структурный, компонентный и социолингвистический, предлагают различные подходы к анализу языка. Все эти методы взаимодополняют друг друга, обеспечивая комплексное понимание языка как живой и развивающейся системы, тесно связанной с социальной и культурной реальностью.

В Актыбинском региональном университете им.К.Жубанова нами был проведен эксперимент по теме: «Влияние языка на восприятие культурных стереотипов». Целью данного исследования было – изучить использование определённых лексических единиц и фраз в языке и их влияние на восприятие культурных стереотипов и этнических представлений у студентов. В

эксперименте приняли участие 36 студентов (по 18 в каждой группе). После прочтения специально выбранного текста каждый студент осуществляет оценку характера восприятия культурных и этнических групп (от 1 до 5, где 1 — негативное восприятие, 5 — позитивное) [12, с.70].

С целью эмпирической проверки влияния лексической окраски на восприятие этнокультурных образов были подготовлены два экспериментальных текста, различающихся по степени лексической маркированности. Первый текст был составлен с использованием нейтральной лексики и представлял этнокультурную группу через объективные, дескриптивные характеристики. В тексте типа А отсутствовала эмоциональная или оценочная окраска, акцент делался на фактах:

«Представители региона занимаются земледелием, придерживаются традиционного уклада жизни. В культуре сохраняются элементы фольклора».

Текст типа Б, напротив, включал лексически маркированные единицы — эмоционально окрашенные, оценочные или стереотипные формулировки. Примеры включают:

Экспериментальные тексты типа Б включали развернутые характеристики с эмоционально-оценочной лексикой. Например, при описании определенной этнокультурной группы использовались такие формулировки: «Представители данного сообщества традиционно предпочитают замкнутый образ жизни, избегая излишних контактов с внешним миром. Их отличительной чертой является врожденное упрямство в отстаивании собственных взглядов и убеждений. Особенно ярко проявляется их неукоснительная приверженность вековым традициям предков, которые они свято чтут и передают из поколения в поколение». В отличие от этого, тексты типа А содержали нейтральные описания: «Представители группы ведут обособленный образ жизни. Характерна настойчивость в достижении целей. Сохраняются традиционные культурные практики».

Включение в исследование двух текстов, различающихся по степени лексической окрашенности, было направлено на демонстрацию того, как выбор языковых средств влияет на восприятие этнокультурной информации. Такой приём оказался особенно актуален в контексте изучения стереотипов, поскольку подобные оценочные высказывания часто встречаются в образовательных и медиатекстах и могут незаметно формировать у аудитории устойчивые представления о тех или иных этнических общностях.

Основными признаками лексической маркированности выступали:

- наличие субъективной оценки и эмоционально-оценочной окраски;
- использование обобщающих, стереотипных характеристик;
- апелляция к этнокультурным клише (например, «врождённая музыкальность», «традиционно покорный характер»).

Использование двух типов текстов было обусловлено необходимостью выявить различия в восприятии этнокультурной информации в зависимости от лексической окраски. В качестве объекта описания в текстах выступали культурные особенности казахского народа, представленные для анализа студентам смешанного национального состава (казахи — 24 человека, русские — 8 человек, представители других национальностей — 4 человека). Участники-филологи, обучающиеся на русском языке, оценивали тексты объемом 200-250 слов каждый, что обеспечивало достаточный материал для формирования устойчивых впечатлений о представленных этнокультурных характеристиках. Выбор студенческой аудитории обусловлен их лингвистической подготовкой для анализа языковых нюансов и активным процессом формирования межкультурных представлений в образовательной среде.

Результаты исследования получились следующими:

1. Группа студентов, читавшая текст с нейтральной лексикой:

Средний балл по шкале восприятия стереотипов: 3.2.

Наибольшее количество оценок: 4 (8 студентов), что указывает на сдержанное, но преимущественно положительное отношение к описываемым этнокультурным группам.

2. Группа студентов, читавшая текст с культурно маркированной (оценочной) лексикой

Средний балл по шкале восприятия стереотипов: 2.5.

Наибольшее количество оценок: 2 (10 студентов), что указывает на более негативное восприятие культурных особенностей из-за использования стереотипов.

Первая группа студентов продемонстрировала среднее значение по шкале восприятия стереотипов — 3,2 (на шкале от 1 до 5, где 1 — негативное восприятие, 5 — позитивное), что свидетельствует о нейтральном подходе к оценке культурных характеристик. Вторая группа, в свою очередь, продемонстрировала средний балл 2.5, что указывает на более выраженное негативное восприятие культурных особенностей, ассоциированных с этническими группами, описанными через стереотипы.

Результаты статистического анализа с использованием t-теста для независимых выборок показали, что различия между группами являются статистически значимыми ($p < 0.05$), что подтверждает гипотезу о том, что лексика, содержащая культурные стереотипы, влияет на восприятие этнических групп и их особенностей. Эти данные поддерживают теорию о том, что язык, особенно в контексте стереотипных выражений, может формировать и изменять восприятие культурных и этнических различий.

Таким образом, анализ собранных данных показал, что характер лексической подачи этнокультурной информации оказывает статистически значимое влияние на восприятие этнических групп. Участники, читавшие

тексты с нейтральной лексикой, демонстрировали более сдержанное и объективное отношение, в то время как наличие оценочно маркированных выражений способствовало формированию более критичной установки. Эти результаты подчёркивают важность лингвистических факторов в процессах межкультурной перцепции и акцентируют необходимость ответственного использования языка при представлении культурных образов в образовательных и медиатекстах.

Обсуждение

Обсуждение проблемы изучения лингвистики в современных реалиях подчеркивает необходимость интеграции различных подходов для более глубокого понимания взаимодействия языка и культуры. Результаты проведенного исследования подтверждают значимость выбора лексических средств при представлении этнокультурной информации. Применение структурного метода к анализу экспериментальных текстов выявило, что эмоционально-оценочная лексика («врожденное гостеприимство», «свято чтут традиции») создает у читателей впечатление исключительности и неизменности описываемых характеристик. Метод компонентного анализа показал, что оценочные семы в составе таких лексем, как «типичные», «славится», «удивительной способностью», усиливают стереотипное восприятие этнических групп. Социолингвистический анализ участников эксперимента продемонстрировал, что даже лингвистически подготовленная аудитория подвержена влиянию языковых средств при формировании межкультурных установок.

Полученные данные свидетельствуют о том, что использование определённых языковых единиц способно модифицировать восприятие этнокультурных групп и способствовать закреплению стереотипных установок. Эти результаты подчеркивают актуальность исследования взаимосвязи языка и культуры, а также необходимость осознанного подхода к выбору лексики в межкультурной коммуникации, что открывает перспективы для дальнейших исследований в области прикладной лингвистики и эколингвистики, направленных на сохранение языкового разнообразия и предотвращение деградации языка – на очень маленьком [13, с.122].

Выводы

Исследование демонстрирует актуальную тенденцию: лингвистика эволюционирует от строго системного, статического и качественного подхода, ограниченного известным количеством языков, – к модели, в центре которой стоит вариативность. При этом системная природа языка сохраняет свою фундаментальную значимость. Современный подход отличается акцентом на более широкое применение количественных методов для

анализа языковой динамики и учёта максимального разнообразия языков. Такое направление позволяет выявлять новые закономерности в структуре и развитии языка [14, с. 688; 15, с.195].

Вариативная лингвистика рассматривает язык как живую, изменяющуюся систему, которая развивается и адаптируется к разнообразным социокультурным и историческим условиям. Этот подход подчеркивает важность контекста для понимания языковых явлений, а также уникальные особенности, свойственные различным социальным и культурным группам. Квантитативные методы, основанные на статистике и количественных данных, позволяют анализировать частотность использования слов, грамматических форм и фонетических единиц, что делает описание языка более объективным. Изучение языковой динамики через квантитативный подход помогает выявить изменения в языке на протяжении истории и понять, как он адаптируется к изменяющимся условиям. Учет языкового разнообразия в разных культурных и этнических контекстах способствует более глубокому и многогранному пониманию языка, избегая обобщений, которые могут возникнуть при ограниченном исследовании. Эти новые подходы дают возможность исследовать язык с учетом его изменений и широкого культурного контекста, что открывает новые перспективы в лингвистике.

Результаты эксперимента показали, что тексты с эмоционально и оценочно маркированной лексикой способствуют снижению уровня позитивного восприятия описываемых этнических групп, в то время как тексты, содержащие нейтральные формулировки, способствуют более взвешенной и беспристрастной оценке. Выбор лексических средств в текстах, содержащих этнокультурную информацию, влияет на интерпретацию культурных образов и может способствовать либо усилению, либо нивелированию этнических стереотипов о представителях других культур в студенческой аудитории. Полученные данные могут быть применены при составлении учебных материалов по дисциплинам, связанным с лингвистикой, социолингвистикой и межкультурной коммуникацией, особенно в условиях многонациональной аудитории. Включение лексически нейтральных описаний этнокультурных реалий позволит избежать непреднамеренного воспроизводства стереотипов и сформировать более толерантное и объективное восприятие культурного разнообразия.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Кубрякова Е. С. В поисках сущности языка // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2009. – № 1. – С. 5–12.

[2] Hofstede G. Culture's Consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. – London: Sage Publications, 2001. – 616 p.

- [3] Дуличенко А. Д. О перспективах лингвистики XXI века // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1996. – № 5. – С. 124–131.
- [4] Кибрик А. Е. Куда идет современная лингвистика? Лингвистика на исходе XX века. – Москва: МГУ, 1995. – 219 с.
- [5] Живов В. М., Тимберлейк А. Расставаясь со структурализмом (тезисы для дискуссии). // Вопросы языкознания. – 1997. – №3. – С.3-14.
- [6] Колесов, В. В. История русского языка: Учебное пособие для студ. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 672 с.
- [7] Моисеева И. Ю. Квантитативная лингвистика и новые информационные технологии: учебное пособие. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2017. – 103 с.
- [8] Кубрякова Е.С. Предисловие. Концептуальный анализ языка: современные направления исследования: сб. науч. тр. – Москва, 2007. – С. 5–18.
- [9] Макаев Э. А. Синхрония и диахрония и вопросы реконструкции. Соотношение синхронного анализа и исторического изучения языков. – М., 1960. – С. 144–152.
- [10] Сабитова З. К. Лингвокультурология: моногр. – Москва: РГГУ, 2013. – 528 с.
- [11] Weinberger L. The Devil Wears Prada. <http://xa.yimg.com/kq/groups/23450314/1179875488/name/TheDevilWearsPrada.pdf> 03.03.2015
- [12] ИONOва С.В. Фомирование смысловой доминанты вторичного текста // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 2: Языкознание, 2002. – Вып. 2. – С. 68–77.
- [13] Кислицына Н. Н. Эколингвистика – новое направление в языкознании. <http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip> 09.05.2010
- [14] Huang L., Xu B. Natural Language Processing: Its Advances and Challenges. Journal of Computer Science and Technology. – Hanoi. – 2020. – №35 (4). – P. 683–706.
- [15] Utelbayeva G.U. The main models of the mental vocabulary: theory and practice // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Philological sciences”. – Almaty: “Polylingua”, 2022. – № 65. – P. 193204.

REFERENCES

- [1] Kubrjakova, E. S. V poiskah sushhnosti jazyka [In Search of the Essence of Language] // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – 2009. – № 1. – S. 5–12. [in Rus.]
- [2] Hofstede G. Culture's Consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. – London: Sage Publications, 2001. – 616p.
- [3] Dulichenko A. D. O perspektivah lingvistiki XXI veka [On the prospects of linguistics of the KSHI century] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 9. Filologija. – 1996. – № 5. – S. 124–131. [in Rus.]
- [4] Kibrik A. E. Kuda idet sovremennaja lingvistika? Lingvistika na ishode HH veka [Where is modern linguistics going?]. T.1. – Moskva: MGU, 1995. – 219 s. [in Rus.]

[5] Zhivov V. M., Timberlejk A. Rasstavajas' so strukturalizmom (tezisy dlja diskussii). [Parting with structuralism (theses for discussion)] // Voprosy jazykoznanija. – 1997. – №3 – S.3-14. [in Rus.]

[6] Kolesov V. V. Istorija russkogo jazyka: Uchebnoe posobie dlja stud [History of the Russian language: Textbook for students]. – SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2005. – 672s. [in Rus.]

[7] Moiseeva I. Ju. Kvantitativnaja lingvistika i novye informacionnye tehnologii: uchebnoe posobie [Quantitative linguistics and new information technologies]. – Orenburg: Orenburgskij gosudarstvennyj universitet, 2017. – 103s. [in Rus.]

[8] Kubrjakova E. S. Predislovie. Konceptual'nyj analiz jazyka: sovremennye napravlenija issledovanija: sb. nauch. tr. [Preface. Conceptual analysis of language: modern directions of research: Sat. scientific tr]. – Moskva, 2007. – S.5-18. [in Rus.]

[9] Makaev Je. A. Sinhronija i diahronija i voprosy rekonstrukcii. Sootnoshenie sinhronnogo analiza i istoricheskogo izuchenija jazykov [Synchrony and diachrony and issues of reconstruction. Correlation between synchronous analysis and historical language learning]. – Moskva: 1960 – S.144–152. [in Rus.]

[10] Sabitova Z. K. Lingvokul'turologija: monogr [Linguoculturology: monograph]. – Moskva: RGGU, 2013. – 528 s. [in Rus.]

[11] Weinberger L. The Devil Wears Prada <http://xa.yimg.com/kq/groups/23450314/1179875488/name/TheDevilWearsPrada.pdf> 03.03.2015

[12] Ionova S.V. Fomirovanie smyslovoj dominanty vtorichnogo teksta [Formation of the semantic dominant of the secondary text] // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2: Jazykoznanie. – 2002. – Vyp. 2. – S. 68-77. [in Rus.]

[13] Kislicyna N. N. Jekolingvistika – novoe napravlenie v jazykoznanii [Ecolinguistics - a new direction in linguistics]. [http:// www.crimea.edu/tnu/magazine/ culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip](http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip) 09.05.2010

[14] Huang L., Xu B. Natural Language Processing: Its Advances and Challenges // Journal of Computer Science and Technology. – Hanoi: 2020. – 35 (4). – P. 683–706.

[15] Utelbayeva G.U. The main models of the mental vocabulary: theory and practice // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Philological sciences”. – Almaty “Polylingua”, 2022. – V.65. – P.193204.

ҚАЗІРГІ ШЫНДЫҚТА ЛИНГВИСТИКАНЫ ОҚУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

*Өтелбаева Г.У.¹, Масалимова А.С.², Шугаева А.Г.³

*^{1 2 3} Қ.Жұбанов АРУ, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы шындықтағы лингвистиканы зерттеудің өзекті мәселелері мен болашағы қарастырылған. Зерттеудің өзектілігі қоғамдағы қарқынды өзгерістерге және тіл мен қарым-қатынасты қолдануға әсер ететін технологиялардың дамуына байланысты. Жұмыстың

жаңашылдығы – білім беру ортасындағы этномәдени стереотиптерді қабылдауға мәтіннің лексикалық бояуының әсерін эксперименталды түрде зерттеуде. Филология студенттерінің этномәдени ерекшеліктерді сипаттау кезінде бейтарап және эмоционалды-бағалаушы лексикасы бар мәтіндерге реакцияларын салыстырмалы зерттеу жүргізілді, бұл оқу процесінде мәдениетаралық идеяларды қалыптастыруға тілдік құралдардың әсер ету дәрежесін сандық бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – көпұлтты білім беру ортасында «Орыс тілі мен әдебиеті» бағдарламасы бойынша оқитын филолог студенттердің этномәдени стереотиптерді қабылдауына мәтіннің лексикалық бояуының әсерін анықтау. Жұмыста эксперименттік мәтіндердегі лексикалық бірліктердің ұйымдастырылуын талдау үшін құрылымдық әдіс (И.А. Бодуэн де Куртене, Ф. де Соссюр, Н. Хомский), бағалаушы лексиканың семантикалық құрамдастарын анықтау үшін компоненттік талдау әдісі және жауап беруді қабылдауға әсер ететін әлеуметтік факторларды есепке алу үшін социолингвистикалық әдіс қолданылды.

Мақалада лингвистика ғылымының қазіргі жағдайын талдау тұрғысында қазіргі ғылыми әдебиеттерде кеңінен ұсынылған төрт негізгі бағыт жинақталып, жүйеленген. Олар лингвистика дамуының қиыншылықтары және сонымен бірге перспективалы векторлары ретінде қарастырылады: тілдік әртүрлілікті сақтау; тілді ережелер жүйесі немесе дискурсивті мәтін ретінде қабылдау дилеммасы; лингвистикалық талдауға сандық әдістерді кіріктіру; тілдің эволюциясын түсіну үшін диахрондық тәсілдің маңыздылығы. Бұл бағыттарды анықтау отандық және шетелдік дереккөздерді, сонымен қатар лексикалық бояудың этномәдени стереотиптерді қабылдауға әсерін зерттеу аясында жинақталған эмпирикалық материалдарды теориялық талдаудың нәтижесі болды. Зерттеудің практикалық құндылығы оның нәтижелерін «6В01702 – Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша оқитын студенттерге орыс тілімен байланысты пәндерді оқытудың білім беру әдістерін әзірлеуде қолдану мүмкіндігінде.

Жалпы, тіл білімі қарым-қатынас пен қарым-қатынастың негізгі құралы болғандықтан, қазіргі заманда тіл білімі маңызды рөл атқарады. Тілді және оның қызметін зерттеу басқа адамдар мен мәдениеттерді жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынастың жаңа технологияларын жасауға және мәдениетаралық қатынастарды жақсартуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: лингвистика, лингвистикалық әртүрлілік, мәдениет, стереотип, қабылдау, тіл білімі, әдіс, сөйлеу

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF STUDYING LINGUISTICS IN
MODERN REALITIES**

* Utelbayeva G.U.¹, Massalimova A.S.², Shugayeva A. G.³

¹* ARU named after. K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article discusses current problems and prospects for the study of linguistics in modern realities. The relevance of the study is due to rapid changes in society and the development of technologies that affect the use of language and communication. The novelty of the work lies in the experimental study of the influence of the lexical coloring of the text on the perception of ethnocultural stereotypes in the educational environment. A comparative study of the reactions of philology students to texts with neutral and emotional-evaluative vocabulary when describing ethnocultural characteristics was conducted, which made it possible to quantitatively assess the degree of influence of linguistic means on the formation of intercultural ideas in the learning process.

The purpose of our study is to identify the influence of the lexical coloring of the text on the perception of ethnocultural stereotypes by philology students studying in the program “Russian Language and Literature” in a multinational educational environment. The work used the structural method (I.A. Baudouin de Courtenay, F. de Saussure, N. Chomsky) to analyze the organization of lexical units in experimental texts, the method of component analysis to identify the semantic components of evaluative vocabulary and the sociolinguistic method to take into account social factors influencing the linguistic perception of respondents.

In the context of the analysis of the current state of linguistic science, the article summarizes and systematizes four key areas widely represented in modern scientific literature. They are considered as challenges and at the same time as promising vectors for the development of linguistics: preserving linguistic diversity; the dilemma of perceiving language as a system of rules or as a discursive text; integrating quantitative methods into linguistic analysis; and the importance of the diachronic approach for understanding the evolution of language. The identification of these areas was the result of a theoretical analysis of domestic and foreign sources, as well as empirical material collected in the context of studying the influence of lexical coloring on the perception of ethnocultural stereotypes. The practical value of the study lies in the possibility of applying its findings in developing educational methods for teaching disciplines related to the Russian language for students studying in the specialty “6B01702 - Russian Language and Literature.

Overall, linguistics holds a significant place in the modern world, as language serves as the primary means of communication and interaction. The study of language and its functioning allows not only to better understand other people and cultures, but also to create new technologies for communication and improving intercultural relations.

Keywords: linguistics, linguistic diversity, culture, stereotype, perception, linguistics, method, speech

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 01.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025*

Информация об авторах:

Утельбаева Гульжан Укматовна – кандидат педагогических наук, доцент, АРУ им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6844-2372>, e-mail: Gulzhan0402@mai.ru

Масалимова Аглес Саиновна – старший преподаватель, магистр, АРУ им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0000-9139-0435>, e-mail: aglesmasalimova@gmail.com

Шугаева Айсулу Габитовна – старший преподаватель, магистр, АРУ им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-6162-5744>, e-mail: ais_9494@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Өтелбаева Гульжан Укматовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов АРУ, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6844-2372>, e-mail: Gulzhan0402@mai.ru

Масалимова Аглес Саиновна – аға оқытушы, магистр Қ.Жұбанов АРУ, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-9139-0435> aglesmasalimova@gmail.com

Шугаева Айсулу Габитовна – аға оқытушы, магистр Қ.Жұбанов АРУ, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-6162-5744>, e-mail: ais_9494@mail.ru

Information about the authors:

Utelbayeva Gulzhan U. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6844-2372>, e-mail: Gulzhan0402@mai.ru

Massalimova Agles Sainovna – senior teacher, Master, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-9139-0435>, e-mail: aglesmasalimova@gmail.com

Shugaeva Aisulu Gabitovna – senior lecturer, Master, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-6162-5744>, e-mail: ais_9494@mail.ru

ӘОЖ 81

ГТАХР 17.71.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.028>

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ (ӘСИЯ БЕРКЕНОВАНЫҢ АЙТЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Шахманова Г.Ш.¹, *Тлеубердина Г.Т.², Нуржаксина М.К.³

^{1, *2, 3} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының байырғы өнерінің бірі, фольклорлық жанр – айтыс жайлы сөз етіледі. Айтыс – қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрінің ажырамас бөлігі, әдеби мұраның маңызды қабатын құрап қана қоймай, ұлттық салт-сананы, тіл мен тарихты сақтауға үлес қосатын өнер түрі. Осындай дәстүрлі өнердің көрнекті өкілдерінің бірі, суырыпсалма ақындығымен ерекшеленген тұлға – Әсия Әйіпқызы Беркенова. Әсия Беркенова – қазақ мәдениетінің қайта жаңғыруы мен ұлттық мұраның сақталуына елеулі үлес қосып келе жатқан айтулы ақындардың бірі. Мақалада сахна төрінде ақындық шеберлігін поэтикалық өрнекпен жеткізе білген дара ақын Әсия Беркенованың шығармашылық жолы мен айтыс өнеріне қосқан үлесі қарастырылады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – айтыскер ақынның шығармашылық мұрасын жүйелі түрде талдай отырып, оның қазіргі қазақ айтысындағы өзіндік орнын айқындау. Зерттеу барысында ақынның айтыстағы даралығы, тілдік-стильдік ерекшелігі, сөз қолдану шеберлігі, сондай-ақ қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге көзқарасы сарапталып, айтыстарындағы көркемдік-эстетикалық мазмұн поэтикалық талдау аясында ашылады.

Зерттеудің ғылыми маңызы – айтыс өнерінің қазіргі кезеңдегі көркемдік қырларын тұлғалық шығармашылық арқылы саралап, айтыс поэзиясындағы ұлттық идея мен рухани мұра жалғастығын көрсетуінде. Ә.Беркенованың айтыс тарихындағы қазақ қыздарының сара жолын көркемдік тұрғыдан құнды айтыстарымен жалғастыра білгені, айтыс өнеріне қойылатын талаптар мен міндеттерді ұстанғаны, қазіргі айтыс тарихында өзіндік қолтаңбасын қалдырғаны ғылыми тұрғыда айқындалады. Айтыскер ақынның тарихи-әлеуметтік, қоғамдық, саяси және әдеби мәселелерге қатысты өміршең тақырыптарды негізгі нысанға алуы, сонымен қатар кейінгі жастардың тәлім-тәрбиесіне, отбасы құндылықтарын қастерлеуге, жас ұрпақтың тарих пен әдебиетті сабақтастықта танып, ұлттық болмыстан ажырамауына үндейтін қастерлі ойлары талданады.

Зерттеудің практикалық маңызы – алынған нәтижелерді халық ауыз әдебиеті курстарында, айтыс өнерін талдау мен оқытуда, сондай-ақ әдістемелік құралдар мен оқу бағдарламаларын толықтыруда қолдануға болады.

Бүгінгі қазақ айтысы синкретті өнер ретінде тақырыптық, жанрлық өзгерістерге ұшырап, заман ағымымен қатар дамуда. Сондықтан қазіргі

заманғы үрдістер мен қажеттіліктерге бейімделген айтыстарды талдау мақаланың өзектілігін танытады. Бұл мақала халқымыздың мәдениеті мен әдебиетін зерттеуге айтулы үлес қосып, рухани мұрамыз айтыс өнерінің рөлі туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Тірек сөздер: айтыс, ақын, тапқырлық, көркемдік тәсіл, Әсия Беркенова, шеберлік, поэтикалық құрылым, ақындық мұра

Кіріспе

Қазақ халқы мәдени мұраға бай халық. Сол мәдениеттің бірі де бірегейі – айтыс өнері. Айтыс – халық ауыз әдебиетінің синкретті жанры. Себебі айтыскер айтыс үстінде домбыраның сүйемелдеуімен өлең құрап, қарсыласына дәйекті жауап қайырып, шеберлік пен тапқырлықты ұштастырады. Ақындардың ақындық алғырлығымен қатар сазгерлік, әншілік, орындаушылық шеберлігі де үлкен маңызға ие. Көркемдік құндылығымен қатар айтыс өнері терең идеялық-мазмұндық мәнімен қазіргі қоғамның ажырамас бөлігіне айналды.

Зерттеуші Қ.Д. Асанов «Ақындар айтысы өнер түрінде қазақ халқының тарихымен бірге біте қайнасып келе жатқан рухани құндылық. Айтыс жырларында халқымыздың ғасырлар бойғы қуанышы мен шаттығы, қайғысы мен мұңы, әлеуметтік болмысы, дәстүр-салт, әдет-ғұрып, ой-армандары – барлығы да бедер тауып, суреттелген» [1], – деп айтыс арқылы тарихи дәуір шындығы мен халықтың өмірлік ұстанымдары көрініс табатынын көрсетсе, белгілі фольклортанушы, академик С. Қасқабасов: «Айтыс – халықтың өзін-өзі тануы мен өзгеге танылуының көрінісі. Бұл жанрда тек суырыпсалма шеберлік емес, халықтың дүниетанымы, саяси-әлеуметтік көзқарасы, моральдық қағидалары көрініс табады» [2], – деген пікірі арқылы суырыпсалмалық өнерді поэзия ғана емес, қоғамның рухани өмірінің айнасы деп бағалайды. Кейінгі зерттеушілер, «айтыс өнері әр дәуірде пайда болып, өмір сүрген қоғам адамдарының өмірімен, саяси және әлеуметтік жағдайларымен, кемшіліктермен, жетістіктерімен тығыз байланысты дамып, көркемдік шыңына көтерілді» [3], - дей келе айтыстың бүгінгі заманда да әлеуметпен тығыз байланысты екенін айтып, айтыс арқылы елдік мүдде мен рухани құндылықтар дәріптелетінін жеткізеді.

Айтысқа ұқсас поэтикалық жарыс түрлері түркі халықтарының фольклорында да кең таралған. Мысалы, қырғыздың «санжыра» және «айтыш» дәстүрлері, өзбектің «бақсы мен масхарабаз» тартысы, түріктің «атышма» немесе «дейішме», әзербайжан мен татар халықтарындағы «мүнәзара» формалары айтыспен мазмұндық әрі құрылымдық жағынан сабақтас. Бұл көркем сөзбен жарысу дәстүрі Орта Азия халықтарының ауыз әдебиетіндегі ежелгі көріністердің бірі ретінде бағаланады. Сонымен қатар, поэтикалық тартыс үлгілері араб бәдәуилерінің «зәжәл» (zajal), үндістандық «муқабала» (muqabala) секілді әдеби формаларында да кездеседі. Бұл айтыстың тек ұлттық қана емес, мәдени-өркениеттік құбылыс екенін көрсетеді. Айтыстың түркі мәдениетіндегі орны туралы Шығыс халықтарының мәдениетін зерттеуші, этномузикатанушы Jean During

«Such oratorical contests, variously called aitys, aitysh, or deish in local Turkic languages, are one of the cornerstones of nomadic culture in Central Asia» [4] – деп, айтысты көшпелі мәдениеттің негізі тетігі деп бағалайды, оның тек әдеби емес, этномәдени феномен ретіндегі маңызын айқындайды.

Дегенмен, бүгінгі таңда айтыс өнері түркі халықтарының барлығында бірдей сақталмаған. Суырыпсалмалық поэзия дәстүрі кейбір түркі этностарында тарихи-мәдени себептерге байланысты жойылып немесе әлсіреп қалған. Ал қазақ халқында айтыс – ұлттық өнер ретінде үздіксіз дамып, қазіргі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған жанрлардың бірі болып табылады. «Айтыстың белгілі бір халықтарда жиі я сирек кездесуі сол қоғамның, халықтың тіршілік жағдайларымен байланысты. Түркияда ақындай айтысына «атышма», «дейішме», «каршылама», «каршыбери» деген атаулар берілген. Қазақ әдебиетіндегі сияқты түрік айтыс дәстүрі де ерте ғасырлардан бастау алады. Алайда бізде XIX ғ. бұрынғы айтыстар жайлы мәліметтер жоқ. Жоғарыда айтылғандай мұның себебі – бұл өнер түрлерінің ауызша тарағаны және импровизацияланып жазбаша түрінің болмауы» [5].

Жазушы С.Мұқанов айтыс қазақтың ескі заманнан келе жатқан ауыз әдебиетінің бір кең саласы екенін айта келіп: «Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алғандай болады. Ақын халықтың ең сүйкімді, ардақты адамдарының қатарында. Халықтың ақынды жақсы көруіне себеп – оның шешендігі ғана емес, олардың айтыста, иә басқа шығармаларда халық тұрмысының шындығын суреттеуі, қуанышы мен қайғысына шын көңілмен ортақтасуы» [6,156], – дейді. Айтыс ақындары өздерін жеке тұлға ретінде емес, халық үнін жеткізуші, қоғамдық өкіл қызметін атқарады. «From behind the veil of ‘folklore’ as apolitical culture, poets capitalize upon the dialogic conditions of performance to embed criticism of current government officials in anti-Soviet nationalist rhetoric by using language itself as a primary metaphor for the needs of ‘the people» [7].

Ұлттық мәдени мұраны сақтау ел үшін маңызды міндет болып табылады, осыған байланысты қазіргі қазақ айтысының сақталып, қайта жаңғыруына үлес қосқан ақын шығармашылығын зерттеу қашан да өзекті. Бұл тұрғыда айтыс – тек поэтикалық өнер түрі ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен тарихи жадының айнасы ретінде көрінеді. Айтыскер ақын шығармашылығын зерттеу арқылы біз халықтың рухани болмысын, дүниетанымын, өмір сүру салтын, қоғамдық көзқарасын тануға мүмкіндік аламыз. Әсіресе қазіргі кезеңде дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында дамып келе жатқан айтыс өнері жаңа мазмұнмен, заманауи тәсілдермен толыққанымен, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымды сақтап отыр. Сондықтан айтыскер ақынның шығармашылық мұрасын талдау – ұлттық мәдениетті тану мен ұрпақ санасына сіңірудің тиімді жолдарының бірі саналады.

Тәуелсіздік алар тұста айтысқа жаңа леп әкеліп, бұл өнердің мәртебесін асқақтатқан айтыс өнерінің көрнекті өкілдерінің бірі – Әсия Беркенова. Әсия Әйіпқызы Беркенова – 1950 жылдың 22 сәуірінде

Әулиекөл ауданының Сұлукөл ауылында дүниеге келген. Жоғары білімді педагог, Қазақстанның халық ағарту ісінің үздігі, айтыс өнерінде өзіндік қолтаңбасы бар импровизатор, халық ақыны. Ұлттық өнерімізді сақтап, насихаттап-дәріптеуге, бұл өнердің өркендеуіне маңызды үлес қосқан тұлға. Әсия Беркенова – қазақ ауыз әдебиеті мен суырыпсалма поэзиясының дәстүрінде қалыптасқан, дарынды айтыскер ақын. Жастайынан халықтық рухани мұрамен сусындап, ұлттық тәрбиені бойына сіңірген ақынның шығармашылық болмысына отбасындағы мәдени-рухани орта, көлөнер шебері нағашы атасының, емшілік қасиеті бар әжесінің, халық әнінің шебер орындаушысы анасының ықпалы зор болды.

«Ақын. Айтыскер. Халық ақыны Әсия Беркенова туралы бір үзік сыр» атты бағдарламасында ақын соғыстан кейінгі қиын-қыстау кезеңдегі балалық шағы мен сол кезеңнің оның мінез-құлқы мен дүниетанымына тигізген әсерін ашық баяндайды. Еңбек жолын орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі ретінде бастаған болашақ айтыскер, білім беру саласында қызмет ете жүріп, аудандық айтыс додаларын ұйымдастыруға бастама жасайды. Бұл – оның ұлттық өнерге деген жанашырлығын, айтыс дәстүрін жаңғырту жолындағы белсенді ұстанымын танытатын маңызды қадам болды.

Айтыс додасына өткен ғасырдың 80-жылдарында келіп, аудан көлемінде Ғаббас Тұралин, Әбілқасым Тәңірбергенов, Аңсаған Қориндармен айтыстар ұйымдастырылып, аудан, облыс намысын жыр сайыстарында талай қорғайды. Айтыстың ренессансы аталған сексенінші жылдарда, дәлірек айтсақ, 1984 жылы Кенен Әзірбаевтың жүзжылдығына ерекше өнер үлгісін көрсетті. Осылайша, суырыпсалма ақын айтыс өнерінде талай жұртты таң қалдырып тамсандырды. «Талай аламан айтыстарда бас жүлделерді қанжығасына байлаған азулы ақын. Әсіресе, Абылай ханның – 280, әнші Мұхиттың – 150, Қажымұқан палуанның – 120, Шақшақұлы Жәнбек батырдың – 300 жылдығы тойларында дара таланты жарқырай көрінген ақын. «Жарасым» атты қыз-жігіттер айтысында «Сара» атындағы жүлденің иегері атанған. Монғолия, Қытай, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Ресей және Қазақстан ақындарының арасында өткен халықаралық айтыстың жүлдегері Әсия – Қостанай өңірінде Омар Шипиннен кейін Халық ақыны атағын алған дүлдүл ақын. Қазіргі уақытта Әсия Беркенованың есімі бүкіл жыр сүйер қауымға ғана танылып қоймай, елімізден тыс жерде тұратын қазақтарға да белгілі болып отыр»[8].

Ә. Беркенова жастайынан ақындық өнерге, айтыс дәстүріне қызығушылық танытып, түрлі жыр мүшәйраларына қатысқан. Өзінің таланты мен табандылығының арқасында тез арада танымал болып, заманымыздың ең үздік айтыскерлерінің бірі ретінде танылды. Көркем поэтикалық жыр жылдарымен қатар халық ауыз шығармашылығының танымал болуына әсер етті. Айтыскер ақынның поэтикалық стилі өзінің мәнерлілігімен ерекшеленеді. Ақынның айтыс өлеңдерінде мәдени мұраны сақтау, ұлттық құндылықтарды дәріптеу, жастарды ұлтжандылыққа шақыру, қазақ әйелінің қоғамдағы рөлі және әлеуметтік әділетсіздік сияқты маңызды тақырыптар көтеріледі. Ақын Әсия Беркенованың өлеңдерінде

өскелең ұрпақ үлгі аларлық ақыл, өсиет-өнеге мен тәрбиелік маңызы зор сөздер көп.

Талай республикалық айтыстарда топ жарған Әсия Беркенова – жай ғана ақын емес, өз шығармашылығы арқылы айтыс дәстүрін дамытып, дәріптеп келе жатқан мәдениет елшісі. Оның қазақ поэзиясына қосқан үлесі – осы бірегей жанрды сақтау мен жаңарту әрі жаңғырту жолындағы маңызды рөл атқарады. Ақын мәдени мұрамызды байыта отырып, аталмыш өнер дәстүрін қазіргі жас ақындардың бойына сіңіріп те келеді.

Ақынның озық шәкірттерінің бірі, қазіргі айтыстың ақтаңгері атанған Айбек Қалиев: «Әселхан, Әсия апаларым мен ұстазым Қонысбай ағаның сол кезеңдегі ақындар арасында дара шығып, «Халық ақыны» да атануы бекер емес. Кеңес заманынан өзіндік ұлттық мәселелерді, елдік мұратты айтыс сахынасына алып шықты. Тіл мәселесін көтеріп жасындай жарқыраған Әсия апамыздың отты жырлары намыстың найзағайындай еді. Әсия апамыздың айтыстары менің шығармашылығым да әсерін тигізіп ақын болып қалыптасуыма негіз болды. Айтыста жеңіл-желпі, әзіл-қалжың емес, елдік мәселелерді көтеру халықтың көкейінде жүрген проблемаларды айтуды мен осы кісілерден үйрендім» деп ақынға зор ілтипатын білдіреді [9].

Аманжол Әлтаев «Қазіргі айтыс өнеріндегі заман келбеті» атты зерттеу еңбегінде Әсия Беркенованың Есенқұл Жақыпбекпен, Ерік Асқаровпен өткен айтыстарын талдай келе, ақындардың өзара сыйластықпен сөз арнауы жиналған халық үшін тағылымдық үлгі болғанын, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің алуан қыртыстарына тереңдемей, жеңіл қағысуларына коммунистік идеология бөгет болғанына қарамастан ақындық күшін көрсете алғанын байқайды [10, 17].

Халық ақыны Әсия Беркенова өзінің бір сөзінде ақын болудың оңай еместігін, әсіресе, нәзік жандыларға бұл жолды алып жүру қиынның қиыны деген ойды айтады [11].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалабарысында зерттеу нысанына алынған ақын Әсия Беркенованың қазіргі айтыс өнерін дамытуға қосқан үлесі мен ақынның шығармашылығын зерттеу мақсатында теориялық талдау әдістері пайдаланылды. Ақынның авторлық қолтаңбасын анықтау үшін айтыстардағы өлең-жырларының жазбаларын, газет-журналдардағы жарияланымдарын («Әулиекөл», «Қостанай таңы», «Naryzum tynysy» газеттері), өмірбаяндық материалдар мен сұхбаттарын баяндау, саралау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Ақын өлеңдерінің құрылымы мен тілін, көркемдік ерекшеліктерін талдау үшін салыстыру, зерделеу, қорытындылау әдістері қолданылды. Теориялық негіз ретінде айтыстың тарихы мен қалыптасуына байланысты Қ.Д. Асановтың «Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты: монография», С. Қасқабасовтың «Жаназық. Әр жылғы зерттеулер» атты еңбектері басшылыққа алынды. Сондай-ақ түркі тілдері арасындағы айтыс өнерінің қалыптасуы бойынша Мехмет Али Йылмаз «Қазақстан және Түркия

ақындар айтысы дәстүрінің негізгі принциптері» мақаласы, Dubuisson E.(2010) «Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry» ғылыми зерттеу еңбектері пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Айтыс – ел қуанышын, ер абыройын қызыл тілмен толғайтын, шашасына шаң жұқтырмас жүйріктердің басын қосатын, ел мүддесін екі ауыз сөзбен жеткізетін шешендердің сөз өнері. Айтыста үлкенге құрмет, кішіге ізет білдіру өнегелі ақынның белгісі. Әсия Беркенова сахнада мәдениетін берік ұстайды. Қай ақынмен айтысса да байыптылық пен байсалдылық, жоғары мәдениет байқалады.

Жыр алыбы Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығына арналған Тараз қаласында өткен келесі бір сөз сайысына Әсия Беркенова Есенқұл Жақыпбековпен түседі. Финалға өткен екі ақын арасында айтысты Әсия Беркенова әдемі бастайды:

*Үстінде кездестік-ау жайлы істің
Демессің жерде тұрып айды құштым
Есенқұл әдемі айтыс жасайықшы
Жамбылмен айтысындай Айкүмістің [12]*

Замандасы Қонысбай Әбіловпен жыр тартысында Ақсұлу ақын дәстүрін жалғаған ақын екенін көркем жеткізеді.

*Шабытым шырқап елді, арбаса үнім,
Топ жарған Қостанайдың алмасымын.
Кешегі Нұржан ақын басын иген
Арудай Ақсұлудың жалғасымын[11]*

Қарсылас жерлес ақынның да мерейін өсіруді ұмытпайды ақын.

*Елімнің аялаған мен бір гүлі,
Торғайдың сайрап шыққан сен бұлбұлы.
Мен күншіл жан емесін көре алмайтын,
Сендей-ақ болсын деймін елдің ұлы [11]*

Әсия Беркенова мен Бекарыс Шойбековтың айтысы – халық жадында сөз саптау шеберлігімен ерекше сақталған айтыс үлгісі. Әзілі орынды айтылған жыр жарысында Бекарыс ақын:

*Әлі де Қыз Жібектей көркің қандай?,
Біреуге беріп қойған сертің бардай – деп сөз тізгінін өзі бастайды.*

Әсия Беркенова қисынды жауап қайтарады:

*Баламның төгілгенде асыл жыры,
Жапырақ жайды, міне, жасыл гүлі.
Апаңды қыздай қылып ұстай алған,
Ауылдағы ағаңның асылдығы [13].*

Әсия Беркенова сөздің астарлы мағынасын құбылта, құлпырта қолдануға шебер. Сұлу сөз, құрғақ сөз, жібек оймен жүйеленген сөз эпитет, метафораларын орынды қолданады.

*Сұлу сөз қатпарларын қазып бүгін,
Кеңітті көңілімнің жазықтығын...*

*Тіліңе сұлу сөзден түсіпті алмаз,
Шын аңшы қансонарға күшікті алмас...
Қиқулап құрғақ сөзбен құмай сағым,
Жеңіп ал, ақын болсаң, жырдың тағын...
Жігітсің сабыр кілтін иеленген,
Сөзің бар жібек оймен жүйеленген... [13].*

Ақын қолданысында сөз ұғымының түрлі бейнесі жасалады. Сүзбедей сығымдалған сөз, сұйық сөз, семсер сөз, есті сөз, қымбат сөздің қаймағы тіркестері шынайы ақындық дарынды байқатады.

*Жүйкені жұқартады-ау кермек дәмі,
Сөздерің сүзбедейін сығымдалған...
Сапырма сұйық сөздің сабасын тек,
Тау жанишып, тас илейтін жасындасың.
Анаң семсер сөзбен сайланып өт...
Есті сөз ел есінде қалдырсайшы,
Шыбыннан шырын жұққан із қалады...
Құмармын қымбат сөздің қаймағына... [13]*

Ақын тәтті сөз бен жел сөз тіркестерін қарама-қарсы мағынада жұмсайды.

*Еліне тәтті сөзді арнасайшы,
Жел сөздің базарына бармасайшы...*

Әсия Беркенова қолданысында кез келген сөз жаңа реңкке ие болып, метафораланып, мағынасы ауыстырылады. Шабыт сандығы, жыр жорғасы, жыр балауызы, жамалған жырлар, ойдан ойылған өрнек, жыр қазаны, жыр кептері сөз қолданыстары ақындық жаңаша сөз қолданыстары.

*Шабыттың шын сандығын аша алмайды...
Берген соң ерік жырдың жорғасына..
Жырыңның балауызы таусылды ма,
Күн шықса нұр қашады айдан-дағы.
Өрнекке ойдан ояр олақсың-ау,
Жырларын жамалғандай жырым-жырым.
Қайнатшы жыр қазанын балам сірә...
Жегілсін тілім дейді байлауыңа,
Жыр кептер қонар,сірә, жайлауыңа [13]*

Бекарыс Шойбековпен айтысында қостанайлық ақын оңтүстік өңірдің қарын аруана-жырымен ерітеді.

*Мен-дағы дауылдайын дүрілдеген,
Болсам да аруана-жыр білінбеген.
Ерітем сұр қарыңды Оңтүстікте,
Ақпанның боранымен, жырымменен.*

Жас ақынды шабақ балыққа, өзін азулы қасқырға балайды:

*Азулы анаңнан сен қорықпағын,
Жұтуға сен шабақты қия алмаспын.*

Сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін ақын сөз бен сөз тіркестерін бірнеше мәрте қайталап қолдану тәсілін қолданады.

*Шын жүйрік шапқан сайын желдетеді,
Шын ақын шабыт қысса селдетеді...
Жырына қосқан кеше белің қайда,
Аяулы Отырардай жерің қайда?
Бір атты мінгізбесе келін алар,
Киелі Қазығұрттай елің қайда?..
Не пайда атың көпке жайылғаннан,
Не пайда елсіз өскен жай ұланнан,
Не пайда қара қазақ халқыма тек,
Төбедей бір байларың байығаннан[13]*

Бір құбылыстың белгі-қасиетін, сапасын екінші нәрсемен салыстыру көркемдік ұғым теңеуді ақын қолданысында ерекше сипатқа ие. Бірде қытайдағы будда мүсіндерін, бірде көк бөріні, енді бірде шайтанның жылан шәкіртін елестетеміз.

*Буддадай будақ-будақ бұйратылып,
Қалмаспыз осы жерде қиратылып...
Қазақтың қасиеті көк бөрідей,
Бабасын баласымен жалғастырар...
Шайтанның шәкіртіндей жыландайсың...*

Әсия Беркенова әдеби тілді ажарлап, сөздің реңкін келтіруге дауыссыз дыбыстарды қайталау тәсілін шебер қолданады.

*Табармыз түлкі заман амалын-ай,
Қалмасақ бұл заманның қамалында-ай.
Тілегім тек ұлтымның тектілігі,
Тексіздің тапталмасын табанында-ай...
Шабытың шарықтасын шаңға бөкпей,
Шын жүйрік шабыстарда шыңдалады... [14]*

Ақын айтыс өнері арқылы қоғамдық, әлеуметтік, ұлттық, рухани-мәдени тақырыптарды батыл қозғап, тыңдаушыны ойландыра алатын сұхбаттар жүргізе білді. Әсіресе, айтыстарында жас ұрпақты тәрбиелеу, адамгершілік пен отбасылық құндылықтарды насихаттау тақырыптарын жиі қозғаған. Мәселен, Әсия Беркенованың Ермек Жұматаевпен айтысында қоғамдағы әйелдің орны мен мәртебесі мәселесі қозғалады. Айтыстың бір жолында:

*Айтыста жыр маржанын теріп жүрсе,
Жақұтын жақсы сөздің көріп жүрсе.
Оңамыз біз қашан да тек осылай,*

Әйелдің соңынан ері еріп жүрсе [15] - деп бастап, қоғамдағы әйел рөлінің маңыздылығын көтереді. Бұл айтыста Ермек ақын да соңғы кезде қоғамда жиі кездесетін көп әйел алу тенденциясына оң көзқарасын білдірсе:

Жеңгеме бүгін батып жансам деймін.

Көп елде соңғы кезде әйел алды.

Мен де сол екі әйел алсам деймін...[15].

Әсия Беркенова өз көзқарасын батыл ұсынады:

Бір байы масыл болып жүрген әйел,

*Сендейді, сірә, Ермек қайтер дейсің
Қызу жоқ жылытатын құшақты алып,
Көңіл жүр парша-парша пышақталып.
Екі әйел алмақ түгілі бүгін еркек,
Кетті ғой тиындайын ұсақталып [15].*

Қоғамда тиындай ұсақталған, енжар ер адамдардың бар екендігін жоққа шығармайды.

Әсия Беркенова 1999 жылы Астанада халықаралық ақындар айтысында Дәулеткерей Кәпұлымен тамаша өнер үлгісін көрсеткен. Осы айтыс көпшіліктің есінде ұзаққа сақталған. Әсия Беркенова сөзбасын әсерлі бастап өзін ақ тұйғынға, ал шабытын шылбырын үзген арғымаққа балайды:

*Айтыстың ақ тұйғыны ұшпай тұрып,
Жөн болар жұртым сенімен сәлемдескен...
Сүйеуішім сайыстарда деп білемін,
Шабытым шылбыр үзіп кетті менің [15].*

Аталмыш айтыстың негізгі тақырыптық өзегі – қандастар мәселесі арқылы ұлт бірлігін насихаттау болады. Мәселені бірінші болып Дәулеткерей Кәпұлы жырлайды:

*Тыңдаңыз бір-екі ауыз мұңын елеп.
Ашынан артық айтсам кешір, ана,
Демегің неге бала күңіренеді?
Оралмандар жайында сөз айтпақпын,
Үкіметтің құлағының түбіне кеп.
Ашқанмен құшағыңды айқарып құр.
Шаттығы көңілдердің шайқалып тұр [14].
Жас ақынның сөзіне жауап ретінде Әсия Беркенова:
Отаным, елім деп бір, еңіреп бір.
Келгені оралманның жазығы ма?
Болып тұр бұл заманның бәрі қайғы,
Күтпейік бұл өмірден сары майды.
Бауырлас аузы асқа жарымаса,*

Алаштың аузы асқа жарымайды [14] – деп, тарихи Отанына оралған қандастардың тағдырына жанашырлық білдіреді.

*Қаны бір қазағымыз қайтып келсе,
Жарасар қазағыма бөліп ішкен...*

Қазақ халқының қонақжайлылығы мен бауырмалдық қасиеттерін еске алып, қоғамдағы қандастарға қатысты жікшілдікті айыптайды.

*Қол салып елдің ащы жарасына,
Ой салып Алаштың кең даласына.
Оралман баспанаға зар боп жүрсе,
Коттежді салып берер баласына.
Демеймін елден артық салып берер,
Пайдасын сол теңгенің халық көрер.
Оралман бір ақысын ала алмаса,
Байларым мерседесті алып берер [14].*

Ақын бас пайдасын ойлаған шенеуніктердің, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікті батыл сынайды.

Айтыс барысында Әсия Беркенова жас ақындыелге қызмет етуге, ұлттық мәселелерге назар салуға шақырады:

*Жан едім жел сөздерге желікпеген,
Өлеңнің шабыттарын беріп келем.
Жарамас жас қыранға жөргегінде,
Жарамас жапалаққа еліктеген.
Естідім жан жаралы толғамыңды-ай,
Наразы бұл еліне болғаныңды-ай.
Жан балам қанат қатып тек көрейін,
Сенің де сірә қыран болғаныңды-ай [14].*

Дәулеткерей ақынды жас қыранға балап, үміт артады. Ақын өнерді тек қара бастың қамы үшін емес, ұлт пен халықтың мүддесі үшін пайдалануға шақырады.

Әсия Беркенованың өлең жолдары мазмұнды, әр шумақта айшықты теңеулерге көп.

*Қыз биязы текеметтің түгіндей,
Қыздар әсем қырдың қызыл гүліндей
Көңілінен шыққан затты қашанда,
Дейді халқым: «Қыздың жиған жүгіндей» [15].*

Ақын қазақы тұрмыс пен табиғат көріністеріне сүйене отырып, қыздың сыртқы сұлулығын бейнелеу құралдары арқылы береді. Текеметтің түгі – бұл жерде жұмсақтық пен нәзіктікті білдірсе, қырдың қызыл гүлі – әсемдік пен табиғи көркемдіктің символы. Бұл – қазақ поэтикасындағы дәстүрлі теңеулер мен символдық бейнелеудің көрінісі. «Көңілінен шыққан затты қашанда, Дейді халқым: «қыздың жиған жүгіндей» жолдарында қыздың тәрбиесі, ұқыптылығы мен мәдениеті. Ақын осы бейнелер арқылы қыз – ұлттың тәрбие өлшемі дегенді жеткізеді.

Немесе,
*Кешегі Нұржан ақын басын иген
Арудай Ақсұлудың жалғасымын [14]*
Немесе,
*Төгілмей сорласам да тамшылайсың,
Шабыттың шалқар кегін қамшылайсың.
Жамбылдай жыр теңіздің ұрпағы едің,
Төгілмей неге сонша тамшылайсың*

Әсия Беркенова ойды терең жеткізу мақсатында метафоралар мен аллегорияларды, ассонанс пен аллитерацияларды ұтымды қолдана біледі. 1997 жылы Алматыда өткен республикалық айтыста Әсия Беркенова мен Ермек Жұматаев арасындағы жыр тартысында Әсия Беркенова:

*Бойымда жыр бұлағы сарқылмаған,
Білемін тілектес деп жалпың маған.
Жырымның жанартауын алып келдім,
Кезім жоқ сайыстарда салқындаған.*

*Қашан да жырдан таспа сегіз өрген,
Ойнақтап қозы-лағы егіз өрген.
Сәлем ал алматылық ағайындар,
Қостанай-Торғайдайын егіз елден [15].*

Сөз мағынасын ауыстырып, жыр бұлағы сарқылмаған, жырымның жанартауы метафоралы сөз тізбегін қатарынан шебер қолдана отырып жырдан таспа сегіз өрген астарлы сөзді орнын ауыстыра инверсия әдісіне шебер сыйғызады.

*Сайыста сыйластықты жөн көріп ем,
Талабын таланттының сең көріп ем.
Тағы да тоғыстырды өнер бүгін,
Екейдің еркетотай Ермегімен...
Кемпірдің кетпегіндей кексек болмай,
Жырыңмен көрсет жастық жігеріңді [14]*

Немесе,
*Сұңғимін терең ойдың қайраңына,
Құмармын қымбат сөздің қаймағына.
Сабасын қымыз жырдың сапырсайшы,
Қайным-ай, ұйи бермей айраныңа.*

Танымал айтыскер ақын Дәулеткерей Кәпұлымен айтысында қуатты, көркем сөзді қымыз жырға, мәнсіз сөзді ұйыған айран ұғымдарымен қарама-қарсы мағынада қолданып шеберлік танытады.

Әсия Беркенова Ермек Жұматаевпен бір айтысын әзіл сөзбен бастап, жеңіл әзілден өткір мысқылға ауыстырады.

*Шоқ болып түсем бүгін таңдайыңа,
Дайын бол өткір сөздің қандайына.
Кемпір деп кемітіп ең өткен жылы,
Тағы да мен жазылдым маңдайыңа.
Өнерден үзбес үшін күдеріңді,
Асқақтат аспанға бір жіберіңді.
Кемпірдің кетпегіндей кексек болмай,
Жырыңмен көрсет жастық жігеріңді [14].*

Әсия Беркенова жыр маржаны, жақсы сөздің жақұты сөз тізбектерін құлпырта қолданады.

*Айтыста жыр маржанын теріп жүрсе,
Жақұтын жақсы сөздің көріп жүрсе [14].*

Қорытынды

Айтыс — қазақ мәдениеті мен тарихының ажырамас бөлігі, ежелгі мұрасының бірі. Ал, айтыс ақыны — қай уақытта да ел мұңын жырлаушы, халықтың жоғын жоқтаушы. Халық мұңы ақын жыры болып өрілетін заманда айтыскер ақын да заман талабына сай болуы тиіс. Қазіргі қазақ айтысының көрнекті өкілі Әсия Беркенова — ел-жұрты талантын мойындаған, өнерде өзіне лайық бағасын алған төкпе ақын. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын мәдени мұрамызды сақтауда ақынның еңбегі ерен.

Әсия Беркенованың айтыстарын зерттеу нәтижесінде қазіргі айтыс өнерінің ерекшеліктері мен ақынның жеке қолтаңбасы бойынша келесідей маңызды нәтижелерге қол жеткізілді:

1. Қазіргі айтыстың әлеуметтік мазмұнының кеңеюі. Әсия Беркенова айтыстарының негізгі нәтижелерінің бірі – оның қоғамдағы өзекті мәселелерге, атап айтқанда, халықтың мұң-мұқтажын жырлай отырып әлеуметтік теңсіздікке, билік өкілдерінің кемшіліктеріне батыл сын айтуы.

2. Дәстүрлі тақырыптардың жаңаша интерпретациясы. Ақын дәстүрлі отбасылық құндылықтарға қатысты тақырыптарды (мысалы, көп әйел алу) қазіргі заманғы гендерлік және әлеуметтік контексте қарастырып, оларға әйел көзқарасынан сын айтады. Бұл айтыстың мазмұндық тереңдігін арттырады және оның өзектілігін сақтауға мүмкіндік береді.

3. Әсия Беркенова айтыс алаңында әйелдің тек қана сыйлы ана немесе жеңге бейнесінде ғана емес, қоғамдық мәселелерге белсенді араласатын, өз пікірі бар, сыншыл тұлға ретінде көрінуіне ықпал етеді. Бұл нәтиже қазіргі айтыстағы ақын қыздардың рөлінің күшейгенін және олардың әлеуметтік мәселелерді көтеруге батылдық танытатынын көрсетеді.

4. Поэтикалық шеберліктің және тілдік құралдарды қолданудың шеберлігі. Әсия Беркенованың метафоралар, теңеулер мен эпитеттерді шебер қолдануы оның тілдік байлығын, ойын көркем жеткізу қабілетін және өлеңдерінің эстетикалық құндылығын арттырады. Бұл қазіргі айтыс тілінің көркемдік ерекшелігінің дамуын көрсетеді. Ақынның қарсыласының сөзін лезде теріп алып, оған орынды жауап қайтаруы, тақырыптық ауысуларды логикалық және көркемдік тұрғыдан дұрыс жүзеге асыруы оның суырыпсалмалық шеберлігінің жоғары деңгейін көрсетеді.

5. Ақындық ұстанымның және өнерге деген талаптың айқындығы. Әсия Беркенова айтысты тек өнер ретінде емес, қоғамдық сананы қалыптастыру және ұлттық құндылықтарды насихаттау құралы ретінде пайдаланады. Оның жас ақындарға деген өнеге-өсиеті, өнерге жоғары талап қоюы, ақындық жауапкершіліктің маңыздылығын көрсетеді.

Жоғарыда аталған нәтижелер Әсия Беркенованың қазіргі айтыс өнеріндегі орнын, оның шығармашылығының айтыстың дамуына қосқан үлесін және қазіргі айтыстың әлеуметтік-мәдени функциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Айтыстың абыройын асырып жүрген Әсия Беркенова секілді талант иесі халық дәстүрін дамытуы айтыстың әдеп, мәдениетін сақтауы көпшілік көкейінен биік орын алатыны сөзсіз. Ақынның құнды ойлары, тағылымды пікірлері, әсіресе, кейінгі айтыс өнеріне, ден қойып жүрген ақын іні-сіңлілеріне қашан да ғибрат болмақ. Ерте заманнан үзілмей жалғасып келе жатқан халықтың ең бағалы өнерінің атын өшірмей, жандандырып жүрген айтыскер мұрасы әлі де талай зерттеуді қажет етеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Асанов К.Д. Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты: монография. — Астана: Фолиант, 2010. — 400 б.
- [2] Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. — Астана: Аударма, 2002. — 584 б.
- [3] Мурсалимова Н. Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде) // Керуен. — 2022. — №2, 75-том. — Б. 14–24. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-07>
- [4] Smithsonian Center for Folklife and Cultural Heritage. The Silk Road: Connecting Cultures, Creating Trust [Program Book]. — Washington, D.C.: Smithsonian Institution, 2002. — 120p.
- [5] Мехмет Али Йылмаз. Қазақстан және Түркия ақындар айтысы дәстүрінің негізгі принциптері // Түркі әлемі Хабаршысы, Филология сериясы. — 2007. — №1. — Б. 45-58.
- [6] Мұқанов С. Халық мұрасы. Тарихи-этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, XV т., 1979., 380 б.
- [7] Dubuisson, E.-M. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. — 2010. — №20(1). — P. 101–115. DOI:10.1111/j.1548-1395.2010.01051.x
- [8] Сыздықова Ж. Қара сөзді қайнатып жыр етемін / Әулиекөл газеті. 18 маусым, 2015ж.
- [9] Ағытаев И. Арынды ақынның айтулы кеші: айтыскер ақын Әсия Беркенованың кездесу кеші / Қостанай таңы. 1993 ж.
- [10] Әлтай А. Қазіргі айтыс өнеріндегі заман келбеті: әдеби талдау. — Нұр-Сұлтан: «Кәусар» баспасы, 2020. — 176 б.
- [11] Оңтүстік Қазақстан газеті. Ақындар келді алыстан айтары көп... №206 23 октябрь, 1998ж.
- [12] Әсия Беркенова мен Есенқұл Жақыпбековтың айтысы <https://www.youtube.com/watch?v=RBbc3cB8gZI>
- [13] Әсия Беркенова мен Бекарыс Шойбеков айтысы <https://www.youtube.com/watch?v=D92hjMUMYDY>
- [14] Әсия Беркенова мен Дәулеткерей Кәпұлы Айтысы <https://www.youtube.com/watch?v=QO2A6DzNyZQ>
- [15] Әсия Беркенова мен Ермек Жұматаев Айтысы <https://youtu.be/y7rCmqJBb-o?si=CxiHhNJkWmQjm3Ri>

REFERENCES

- [1] Asanov K.D. Aitys óneriniń publіcistіkalyq sıpatty: monografіa [Aitys ónerinin journalistic sıpatty: monograph] — Astana: Foliot, 2010. — 400 p. [in Kaz.]

[2] Qasqabasov S. Janazyq. Ár jylygy zertteýler [Janazyq. Yearly studies]. – Astana: Áýdarma, 2002. – 584 p. [in Kaz.]

[3] Mursalimova N. Zhetisu aqyndar aitysnyyn zhinalu tarihy (qolzhazbalar negizinde) [History of the collection of Zhetysu Akyn aitys (based on manuscripts)] // Keruen. – 2022. – №2, 75-tom. – B. 14-24. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-07> [in Kaz.]

[4] Smithsonian Center for Folklife and Cultural Heritage. The Silk Road: Connecting Cultures, Creating Trust [Program Book]. – Washington, D.C.: Smithsonian Institution, 2002. – 120p.

[5] Mehmet Áli Yilmaz. Qazaqstan jáne Túrkiia aqyndar aityśy dástúrińiń negizgi printsıpteri [Main principles of the Kazakh and Turkish poets' improvisational contests] // Túrki álemi Habarshysy, Filologıa serıasy. – 2007. – №1. – B. 45-58. [in Kaz.]

[6] Mukanov S. Halyq murasy. Tarihy-etnografıalyq sholý [Folk Heritage. Historical and ethnographic review]. – Almaty: writer, volume XV, 1979. 380b. [in Kaz.]

[7] Dubuisson E.-M. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – №20(1). – P. 101–115. DOI:10.1111/j.1548-1395.2010.01051.x

[8] Syzdiqova J. Qara sózdi qainatyp jyr etemin / Áuliekól gazeti. 18 maýsym, 2015.

[9] Agitayev I. Aryndy aqynnyń aityly keshi: aıysker aqyn Ásıa Berkenovanyń kezdesý keshi [The famous evening of the poet Aryndy: the meeting evening of the poet Asiya Berkenova, aitys artist] / Kostanay tany. – 1993. [in Kaz.]

[10] Altai A. Qazirgi aitys ónerindegi zaman kelbeti: ádebi taldaý [The modern appearance of modern aitys art: literary analysis]. – Nur-Sultan, 2020. [in Kaz.]

[11] Ontústik Qazaqstan gazeti. Aqyndar keldi alystan aıtary kóp... [The poets came from far away and have a lot to say...]. №206 October 23, 1998. [in Kaz.]

[12] Ásıa Berkenova men Esenqul Jaqypbekovtyń aıysy [Aytys by Ásıa Berkenova and Esenqul Jaqypbekov] <https://www.youtube.com/watch?v=RBbc3cB8gZI>

[13] Ásıa Berkenova men Bekarys Shoibekov aıysy [Aytys by Ásıa Berkenova and Bekarys Shoibekov]. <https://www.youtube.com/watch?v=D92hjMUMYDY>

[14] Ásıa Berkenovamen Ermek Jumataev Aıysy [Aytys by Ásıa Berkenova and Ermek Jumataev]. <https://youtu.be/y7rCmqJBb-o?si=CxiHhNjKWmQjm3Ri>

[15] Ásıa Berkenova men Dáýletkerei Kápuly Aıysy [Aytys by Ásıa Berkenova and Dáýletkerei Kápuly]. <https://www.youtube.com/watch?v=QO2A6DzNyZQ>

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ГРАНИ СОВРЕМЕННОГО АЙТЫСА (НА ОСНОВЕ АЙТЫСОВ АКЫНА АСИИ БЕРКЕНОВОЙ)

Шахманова Г.Ш.¹, *Тлеубердина Г.Т.², Нуржаксина М.К.³

^{1,*,2,3} Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается один из древнейших видов искусства казахского народа – фольклорный жанр айтыс. Айтыс является неотъемлемой частью казахской культуры и традиций, формируя значительный пласт литературного наследия и внося вклад в сохранение национального сознания, языка и истории. Одной из ярких представительниц этого традиционного искусства, отличающейся мастерством импровизации, является Асия Аиповна Беркенова. Она – одна из выдающихся акынов, внесших значительный вклад в возрождение казахской культуры и сохранение национального наследия. В статье рассматриваются творческий путь и вклад в развитие искусства айтыс талантливой поэтессы, сумевшей передать свое мастерство через поэтическое слово на сцене.

Основная цель исследования – комплексный анализ творческого наследия айтыскер-поэтессы и определение её роли в современном казахском айтысе. В ходе исследования проанализированы индивидуальный стиль поэтессы, её языково-стилистические особенности, мастерство использования художественного слова, а также её взгляды на общественные и социальные вопросы. Поэтический анализ позволил выявить художественно-эстетическое содержание айтысов Асии Беркеновой.

Научная значимость работы заключается в выявлении художественных аспектов айтыса современного периода через призму индивидуального творчества, а также в раскрытии национальной идеи и преемственности духовного наследия в айтысной поэзии. Показано, что Асия Беркенова сумела продолжить традиции казахских девушек-айтыскерок, создавать художественно ценные айтысы, следовать требованиям и задачам жанра, оставив свой неповторимый след в истории современного айтыса. Особое внимание уделено её обращению к актуальным историко-социальным, общественным, политическим и литературным темам, а также воспитательному потенциалу творчества, направленного на укрепление семейных ценностей, формирование национальной идентичности и осознание историко-литературной преемственности молодым поколением.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов в курсах по устной народной литературе, при анализе и преподавании айтыса, а также в подготовке учебно-методических пособий и образовательных программ.

Современный казахский айтыс как синкретическое искусство претерпевает тематические и жанровые изменения, развиваясь в русле времени. Анализ айтысов, адаптированных к современным тенденциям и потребностям, подчеркивает актуальность исследования. Данная статья вносит значимый вклад в изучение казахской культуры и литературы,

расширяя представления о роли айтысного искусства в духовном наследии народа.

Ключевые слова: айтыс, поэт, изобретательность, художественный подход, Асия Беркенова, мастерство, поэтическая структура, поэтическое наследие

ARTISTIC FACETS OF MODERN AITYS (BASED ON AITYS AKYN ASIYA BERKENOVA)

Shakhmanova G.Sh.¹, *Tleuberdina G.T.², Nurzhaksina M.K.³

^{1,*2,3} Kokshetau university named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan

Abstract. This article examines aitys, one of the oldest forms of Kazakh folk art. Aitys is an integral part of Kazakh culture and traditions, representing a significant layer of literary heritage while contributing to the preservation of national identity, language, and history. A prominent representative of this art, renowned for her improvisational mastery, is Assiya Aipovna Berkenova – an outstanding poet who has played an important role in reviving Kazakh culture and safeguarding national heritage. The article explores her creative path, artistic style, and contribution to the development of contemporary aitys.

The study aims to analyze the poet's creative legacy and define her unique place in modern aitys. It examines her individual style, linguistic and stylistic features, poetic techniques, and her reflections on socio-political and cultural issues. Poetic analysis reveals the artistic and aesthetic value of Berkenova's works, which address family values, moral education, and the preservation of national identity.

Scientific significance lies in highlighting the artistic dimensions of modern aitys through the lens of individual creativity and demonstrating the continuity of national ideas and spiritual heritage. Practical significance is that the findings can be applied in courses on oral folk literature, the study and teaching of aitys, and the preparation of educational and methodological materials.

Modern Kazakh aitys, as a syncretic art form, is undergoing thematic and genre transformations, and analyzing its contemporary trends underscores the relevance of this research.

Keywords: aitys, poet, ingenuity, artistic approach, Assiya Berkenova, skill, poetic structure, poetic heritage

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 18.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Авторлар туралы мәлімет:

Шахманова Гульшат Шамельевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>

Тлеубердина Гульден Токатовна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалым хатшысы, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Нуржаксина Махабат Каратаевна – филология ғылымдарының магистрі, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: makosya_06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6471-2643>

Информация об авторах:

Шахманова Гульшат Шамельевна – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>

Тлеубердина Гульден Токатовна – кандидат филологических наук, профессор, ученый секретарь Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Нуржаксина Махабат Каратаевна – магистр филологических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: makosya_06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6471-2643>

Information about the authors:

Shakhmanova Gulshat Shamelevna – Master of Pedagogical Sciences, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>

Tleuberdina Gulden Tokatovna – Candidate of Philological Sciences, Professor, Scientific Secretary of the Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Nurzhaksina Mahabat Karataevna – Master of Philology, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: makosya_06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6471-2643>

ӘОЖ 801.8

ГТАХР 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.029>

МІНЕЗ ТИПТЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

*Халым Б.¹, Смағұлова Г.Н.², Ахан Г.³

^{*1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мінез – белгілі бір өмірлік жағдаяттарда орын алған субъектіге тән мінез-құлық белгілерінің көрінісі мен тұлғаның тұрақты психикалық қасиеттерінің жиынтығы. Сондықтан адам мінезін зерттеу арқылы белгілі бір халықтың ұлттық мінезі мен психологиясын, құндылықтары мен ұстанымдарын анықтап, салыстыра, салғастыра зерттеуге мүмкіндік аламыз. Мінездің қалыптасуына жеке тұлғаның немесе ұлттың өмір сүру қағидаттары, әлеуметтік ортасы, дәстүрі мен мәдениетінің ықпалы мол. Зерттеу жұмысында адамның тұлғалық қалыптасу үдерісінде пайда болатын мінез акцентуациясының типтері анықталды. Мінез психикалық қасиеттер жиындығы болғанымен, оның тілдегі сипатының түрлі тілдік бірліктер негізінде көрініс табатынын ескере отырып, мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінезді сипаттайтын фразеологиялық бірліктер назарға алынды.

Зерттеудің мақсаты – ағылшын және қазақ тілдеріндегі мінез түрлерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын семантикалық талдау негізінде анықтау. Мақаланың ғылыми маңыздылығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез түрлерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді анықтау барысында екі ұлтқа тән ұлттық-мәдени стереотиптердің анықталуымен айқындалады. Жұмыстың практикалық мәні – зерттеу нәтижесін, талдау үлгілерін тіл білімінің когнитивтік лингвистика секілді арнайы салаларындағы зерттеу жұмыстарында, қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді салғастырмалы зерттеу еңбектерінде, сонымен қатар психология мен педагогика, мәдениеттану салаларындағы пәнаралық зерттеулерде теориялық және тәжірибелік материал ретінде қолдану мүмкіндігімен құнды.

Зерттеу әдістемесі қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез түрлерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді бақылау, жинақтау, семантикалық, лексикалық талдау әдістеріне, сондай-ақ психологиялық, педагогикалық және мәдениетаралық зерттеулер аясындағы байланысын салғастырмалы интерпретациялау әдістеріне негізделген.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез түрлерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді семантикалық талдау негізінде туыс емес екі ұлтқа тән ұқсастықтар мен айырмашылықтарды

салғастырмалы зерттеу, екі ұлтқа тән ұлттық-мәдени ерекшеліктерді саралау.

Тірек сөздер: мінез, мінез-құлық белгілері, фразеологиялық бірліктер, мінез психологиясы, акцентуация, мінез типі, қазақ ұлты, ағылшын ұлты

Кіріспе

Мінез – әр адамға тән психологиялық ерекшеліктер мен қасиеттер жиынтығы. Американдық психологиялық ассоциация сөздігінде [1, 1 б.] мінез адам тұлғасының қасиеттері мен күйлерінің жиынтығы, атап айтқанда оған тән моральдық, әлеуметтік және діни ұстанымдары деп сипатталады. Ал психологиялық энциклопедиялық сөздікте [2, 385 б.] мінез – адамның негізгі өмірге деген көзқарасын және соған қарай жасалынатын өзіндік әрекеттің айырмашылығын көрсететін сапалық өзгешелік ретінде түсіндіріледі. Аталмыш анықтамалар негізінде мінездің жеке тұлға мен күллі бір ұлттың дүниетанымын, ұстанымын, дәстүрін, көзқарасын танытатын маңызды қасиет екенін түсінеміз.

Аталған ерекшеліктердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі лингвистикалық сипаты мінез типтерін білдіретін тілдік бірліктер негізінде анықталады. Екі ұлтқа тән мінез типтерін анықтау барысында тілдің көрнекілігі мен ұлт мәдениетін терең танытатын фразеологиялық бірліктерге көңіл бөлу маңызды деп санаймыз. Себебі әр тілдің фразеологиясы халықтың ертеден ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келе жатқан ділі, мәдениеті, дәстүрі, салты секілді мәнді мұраларды өз бойында жинаған тіл білімінің үлкен саласы.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез типтерінің фразеологизмдер арқылы берілуінің лингвистикалық сипатын бірнеше тілдік ерекшеліктер негізінде айқындаймыз. Мысалы, мінез типтерін сипаттауда негізгі тілдік бірлік ретінде қарастырылатын лексикалық сипатына назар аударсақ, әр тілдің өзіне тән мінез типін сипаттайтын жеке сөздер жиынтығы болатынын байқаймыз. Мысалы, қазақ тілінде: *ақылды, мейірімді, батыл, ашушаң, еңбекқор, жалқау* т.б., ағылшын тілінде: *smart* (ақылды), *kind* (мейірімді), *brave* (батыл), *angry* (ашушаң), *hardworking* (еңбекқор) т.б. Аталған лексикалық бірліктердің мазмұны ұқсас болғанымен, екі халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын бірліктер де бар. Мысалы, қазақ тіліндегі: *қонақжай, асыл, бауырмал, намысшыл, жомарт* т.б. тілдік бірліктер ұлт мінезіне тән дара ерекшеліктерді сипаттаса, ағылшын тіліндегі: *reserved* (тұйық), *outgoing* (ашық), *witty* (тапқыр), *polite* (биязы), *punctual* (үнемі уақытылы жүретін) т.б. тілдік бірліктер ұлтқа тән жеке психикалық қасиеттерді сипаттайды.

Тілдік бірліктердің аталған лексикалық деңгейі анықталған мінез типтерін сипаттайтын фразеологизмдердің мәнін түсіндіреді. Мінез

типтерін анықтаудың фразеологиялық деңгейінде екі тілдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды аңғарамыз. Мәселен, қазақ тілінде: *жүрегі кең – мейірімді, кең қолтық – кең пейілді, қой аузынан шөп алмас – момын, тас жүрек – қатыгез, түлкі бұлаң – қу, мысық тілеу – іші тар* т.б. немесе ағылшын тіліндегі: *heart of gold* (ақ көңіл), *stubborn as a mule* (қыңыр), *gentle as a lamb* (жұмсақ мінезді), *to wolf down food* (ашкөз) т.б. фразеологизмдердің жасалуында ұлт дүниетанымы негізінде екі тілде де адамның дене мүшелері мен жануар образдары, табиғат атаулары қолданылатынын байқадық. Дегенмен, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мұндай ұқсастықтар аталған атаулардың әр ұлт танымындағы семантикалық сипатының ерекшеліктеріне сай айырмашылықтарды тудырады. Мысалы, қазақ тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологизмдерде қолданылған тілдік бірліктердің мазмұнында ұлттың психологиясы мен көшпенді өмір салтынан сақталған элементтер болса, ағылшындарда қазаққа ұқсас «жүрек» ұғымы жиі қолданылып, «қой» т.б. секілді момындық пен қулықты білдіретін жануар атаулары қолданылғанымен, негізгі басымдық теңіз жәндіктерінің атауларына беріледі. Мысалы: *crabby* (ащышаң), *as crabby as a crab* (қырсық), *silent as an oyster* (аузына құм құйылған), *a cold fish* (салқынқанды), *lobster* (ұялиак) т.б. Бұл халықтың географиялық орналасу ерекшелігі мен ұлт танымында сақталған түсініктерді байқатады.

Зерттеу жұмысындағы мінездің акцентуациялануына сай екі тілдегі мінез типтерін анықтауда аталмыш лингвистикалық сипаттары негіз болмақ.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу деректері ретінде қазақ және ағылшын тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салғастыраталдау үшін қазақ тіліндегі Г. Смағұлованың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» және ағылшын тіліндегі «Oxford Dictionary of Phrase», «Saying and Quotation» сөздіктері қолданылды.

Зерттеу жұмысында қазақ және ағылшын тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді анықтау және ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдау үшін туыс емес екі тілдегі мінезді сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді бақылау, жинақтау, назарға алынған тілдік бірліктерді семантикалық және лексикалық талдау әдістері, сонымен қатар мінез типтерін білдіретін екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің семантикасын талдауда психологиялық, педагогикалық және мәдениетаралық байланыс мәселесі салғастырмалы интерпретация әдісімен зерттелді.

Нәтижелер және талқылау

Мінез адамның іс-әрекетінде маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ жеке тұлғаға тән мінез сипаттары жағымды немесе жағымсыз болып

жіктеледі. Мысалы, жақсы, жағымды мінез көрінісі адамның өзгеге немесе өмір жағдаяттарындағы жағымды қасиеттерінен байқалса, мінезі нашар, жаман дегеніміз – біреудің мінез-құлқын адамға әсер ететін күштердің өнімі ретінде қарастыруға болатындай әрекет ету. Осылайша, әрдайым тез ашуға бой алдыратын адам, күреспестен, мінезсіз, сондай-ақ әрқашан одан күткен нәрсені жасайтын экстремалды конформист ретінде айтылады [3, 7 б.]. Мінез типтерінің әртүрлілігі жеке тұлғаға тән дара қасиеттер негізінде пайда болады. Мәселен, баршаға ортақ мүдде мен сенім негізінде әрекет ете отырып, ортақ мақсаттарға ұмтылған адамдар өздерінің мінез-құлқынан, іс-әрекеттері мен қылықтарынан өзгеге ұқсамайтын, кейде қарама-қарсы жеке қасиеттерді де байқайды. Бұл тұжырымдамаға сәйкес ағылшын жазушысы Р. Карен: «Мінезі биязы адамдар ізгі ниет білдіре алатын, әлеуметтік этикаға сай әдепті іс-әрекетті сақтай алатын, адамдардың құндылықтары мен жақсы қасиеттерін жоғары бағалайтын адамдар», - деген [4, 44 б.].

Тілдегі алуан түрлі фразеологизмдер адами қасиеттерді сипаттағанда маңыздылығы зор, мысалға келесі сөздердің қосарлана айтылып қарама-қарсы мағынада жағымды-жағымсыз қасиеттерді білдіреді: *адалдық пен арамдық, қарапайымдылық пен тәкаппарлық, сабырлылық пен сабырсыздық, кішіпейілдік, ақылдылық пен ақымақтық, сыпайылық пен дөрекілік, намысқойлық пен намыссыздық, жомарттық пен сараңдық, қызғанишақтық пен мақтанишақтық* т.б [5, 19 б.]. Бұл адамға тән жағымды мінез сипатын білдіретін ерекшеліктерге тән. Мұндай мінез түрлері қазақ және ағылшын халықтарында әртүрлі сипатталғанымен, адамға тән мінез көріністері мен аталмыш қасиеттер, адамның адамгершілік құндылықтары мен ұстанымдары өмірге көзқарасы аясында ортақ реңкте болады. Сондай-ақ мінездің аталған жіктелісі адамның эмоциясы мен темпераментінің ерекшеліктеріне де байланысты жүзеге асады. А.В. Батаршевтың: «Мінез бен темперамент өзара байланысты және жеке тұлғаның физиологиялық ерекшеліктеріне, жоғары жүйке қызметінің түрлеріне де қатысты. Бұл тенденция, әсіресе, темпераментке қатысты айқын көрінеді. Темперамент адамның мінез-құлқының динамикалық сипаттарын ғана анықтаса, мінез адамдардың саналы әрекеттерін олардың моральдық-этикалық нормаларына, әлеуметтік құндылықтарына, қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес анықтайды [6, 320 б.], - деген тұжырымы да осыған сай келеді.

Ұлттық сананың қалыптасуындағы тілдің фразеологиялық бірліктерінің рөлін ескере отырып, оның қоғамдағы ұлттық мәдени құндылықтарын сақтау және жеткізудегі маңызын танимыз. Сондықтан тіл – ұлт мәдениетіне тәуелді [7, 336 б.]. Қазақ және ағылшын тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді анықтау үшін аталмыш халықтардың дүниетанымы мен психологиясын, ұстанымдарын, мәдениеті мен тарихын тану маңызды. Мысалы, қазақ халқы ғасырлар бойы түрлі

тарихи кезеңдерді бастан өткергенімен, шығыс пен батысты жалғастырушы көпір ретінде әртүрлі мәдениет пен өркениетті, түрлі әлеуметтік-саяси оқиғаларды бастан өткеріп келе жатқанымен, өзінің түпкі дәстүрі мен рухани құндылықтарын, ұстанымдары мен мәдениетін сақтап келе жатқандықтан бүгінгі таңда да ұлттық мінездегі дәстүрлі ұстанымдар жойылмаған. Қазақ мінезіндегі *қонақжайлылық, үлкенді құрметтеу, батылдық, еркіндік пен жігерлілік, көпшілдік т.б.* ерекшеліктердің барлығы халықтың этникалық, географиялық жағдайына, салт-дәстүрі мен діліне, дініне байланысты қалыптасқан.

Ағылшын халқында кездесетін мінез түрлері де ұлттық мінездің жиі көрініс табатын ерекшеліктерімен байланысты анықталады. Ағылшын халқы да тарихи өмір сүру кезеңінде түрлі қоғамдық, әлеуметтік-саяси оқиғаларды өткергендігімен, өз аумағында бірнеше халықтардың мәдениетін қамтығанымен өзінің ұлттық ерекшеліктерін білдіретін мінез сипаттарын бүгінге дейін сақтап келеді. Мысалы, ағылшындар көбінесе *ұстамды, өзінің эмоциясы мен сезімдерін көрсете бермейді, өзінің салттарын берік ұстанады, құрметтейді, тіпті заң ретінде қарайды.* Саяси еркін азамат ретінде әр ағылшын адамы *тәртіп пен дәстүрге бағынуды өздерінің қасиетті міндеті деп есептейді.*

Қазақ тіл білімінде адамның мінез ерекшеліктерін құрайтын фразеологизмнің басым көпшілігі қазақ тілінің сөз байлығынан құралған фразеологизм екендігін ғалым Ә. Қайдар өзінің «Ғылымдағы ғұмыр» [8, 520 б.] атты еңбегіндегі мақала жинақтарында жазған. Ғалым Г. Смағұлова өзінің еңбегінде тұрақты тіркестердің тілдік көріністегі құбылысын сипаттағанда адамзат баласының мінезі ізін қалдыру үшін ұдайы жан дүниесінде, санасында, психикасында жаңғырып отыратындығын айтқан [9, 79 б.]. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді анықтау үшін мінез типтерінің не себепті, қандай қасиеттерге сай, қандай эмоциялық күйге орай пайда болатынын анықтап алған дұрыс. Демек психология мен педагогика ғылымдарының арақатынасында мінез типтерінің пайда болуына түрткі болатын мінездің акцентуациялануы ұғымын назарға аламыз. Мінез сипаттарының тілдегі көрініс айқындау үшін аталмыш мінез ерекшелігіне назар аударсақ.

Мінездің акцентуациялануы – адамның әрекеті мен істерінде көрініс табатын мінез ерекшеліктерімен салыстырғанда жиі басымдылық танытатын, дамыған мінез ерекшеліктері [2, 389 б.]. Мінез акцентуациясы келесідей типтерге бөлінеді (1 кесте).

Кесте 1. Мінез акцентуациясының типтері

№	Атауы	Анықтамасы
1	гипертимді	көңіл күйі шамадан тыс көтеріңкі болу
2	дистимиялық	үнемі көңіл күйдің түсуі
3	циклоидты	аумалы-төкпелі болуы
4	эмотивті (эмоциональды)	шамадан тыс сезімталдықтың болуы
5	демонстративті	көптің назарында болуды ұнатуы
6	қозғыштық	жоғары ашуланғыштықтың болуы
7	тежелуші	сенімсіздік пен қорқақтықтың болуы
8	педантты	детальдарға қатты мән беру
9	мазасыз	беймазалықтың болуы

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді мінездің аталған ерекшеліктері негізінде қарастырамыз. Аталған мінез ерекшелігі барлық адамға тән, дегенмен қазақ және ағылшын ұлттарында әртүрлі сипатта, аталмыш халық тілдерінде де түрлі фразеологиялық бірліктермен айшықталатыны анық.

Гипертимді тип – көңіл күйі шамадан тыс көтеріңкі, әрқашан көңілді, әңгімешіл, энергиясы көп, өзіне ғана тәуелді, көшбасшылыққа, тәуекелге, шытырман оқиғаға ұмтылатын, ескертпелерге мән бермейтін, жазалануды пысырмайтын, тіпті рұқсатсыз шектеуден шығып кететін, өзін-өзі сынай алатын адам мінезі. Егер монотонды жұмыс жасаса, жалғыздықты сезінсе, қатаң тәртіп талап етілсе, шамадан тыс ақыл үйреткенде ашуланып, жанжал шығаруы мүмкін. Гипертимді адамдар жалпы өмірге оптимистпен қарайды, қайғы-қасіретті оңай жеңеді. Еңбекке деген құштарлықтың арқасында өндірістік немесе шығармашылық жетістіктерге тез жетеді. Үнемі ізденіс үстінде жүреді. Қоғамда керемет әңгімелесуші, көптің назарында болып, барлығын қуанытып жүреді. Бірақ, бұл темперамент шамадан тыс айқын көріне бастаса, адам өзін тез жалықтырып жібереді. Бастаған ісін аяқтамай, орта жолдан тастай салуы мүмкін.

Гипертимді типке сай мінез типтерінің қазақ және ағылшын тілдерінде фразеологиялық бірліктермен вербалдану ерекшелігін сипаттап, туыс емес екі ұлттың мәдениетіне сай талдасақ. Қазақ тілінде кездесетін: *жүрегінің оты бар – батыл; қара қылды қақ жарды – әділ; бит қабығынан биялай тоқыған – шебер; адал сүт емген – әдепті; ақпан соқса өлмейтін – шыдамды; тоқпан соқса өлмейтін – төзімді; тепсе темір үзердей – мықты, епті; қайраты қара тастай – мықты, тік мінезді; талабы таудай – алғыр; сегіз қырлы, бір сырлы – өнерлі, ісмер; нар тәуекелге бару – қайсар; сөзі мірдің оғындай – сөзшең; азуын айға біледі – батыл* деген фразеологиялық бірліктер адам мінезінің ерекшелігі мен көбінесе жеке адамның өзгеден айрықша мінезін беруде қолданылады.

Мысалы, мұндағы *жүрегінің оты бар* фразеологизмі ортақ мәні сын есім сипатын беретін үш сөзден құралған. Грамматикалық формасы мен құрылымына сай метафоралық фразеологизм типін білдіреді. Аталмыш фразеологизмнің мәні *ержүрек, ерекше батыл, жүректі, рухты, белсенді, өз мақсатына ұмтылған адамның мінезін* сипаттап тұр. Бағалау сипатында бұл фразеологиялық бірлік жағымды мінез сипатын береді. Мінезді бұлай сипаттау үлгісі көбінесе көркем немесе ауызекі стильде де қолданылады.

Сонымен қатар аталмыш фразеологиялық бірлікте адамның батылдығы мен жағымды мінез көрінісін беру үшін тілдік бірлік ретінде «*жүрек*» ұғымын қолдану қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениетінен сыр шертеді. Себебі «*жүрек*» ұғымы қазақ танымында *жақсылықпен, мейірімділікпен де, қайсарлықпен де* қатар жүретін, адам бойындағы моральдік құндылықтарды танытатын басты элементтердің бірі.

Қара қылды қақ жарды деген фразеологизм етістік сипатында беріліп, адам мінезінің ерекше сипатын анықтап тұр. Бірнеше сөзден құралып тұрған бұл фразеологизмнің мағынасы адамның *әділдігін, ақтығын, шыншыл, тік мінез, тура сөйлейтін мінезді* білдіріп тұр. Қазақ танымында *ақ* пен *қара жақсылық* пен *жамандық* көрінісін беретін түстер болса, мұндағы *қара қылды қақ жару* ағынан жарылу, яғни тек әділдікті жақтау, шын сөйлеу секілді мәнді үстейді.

Азуын айға біледі деген фразеологизмнің мағынасы адамның белгілі бір жағдайда барынша қайрат көрсетуін, батыл мінезін сипаттайды. «*Білеу*» сөзі «*қайрау*» деген мағынаны білдіреді. Ал «*Ай*» қазақы дүниетанымда қасиетті саналады, сондай-ақ ол түнде адасқанға сәуле шашатын жарық. Қазақта Айдың туғанына қарап ауа райын болжап, халық пен малдың күйі қандай болатынын жорамалдаған. Сонымен қатар Айға сәлем салып, белгілі бір арман-тілегін айтқан. Сондықтан бұл фразеологизмде адамның қолы жетпес құдірет деп танылған Айға азуын қайрауды батылдықтың көрінісі деп танытады.

Адал сүт емген – сын есім мәніндегі бұл фразеологизм *әдепті, инабатты, иманды мінезді* сипаттайды. Мұндағы адал, сүт, ему деген сөздер өзара логикалық байланысты беріп қана тұрған жоқ. Себебі қазақта адалдық ең ізгі адамгершілік қасиеттердің бірегейі болса, сүт, ана сүті адам тәрбиесінің қайнар көзі, адалдықтық, тазалық пен кіршіксіздіктің таңбасы. Демек ананың адал сүтін емген адамның тәрбиесін, ана сүтімен берілген ибалылық пен инабаттылық секілді жағымды мінез сипаттарын білдіріп тұр. Адал сүт емген адамнан жақсылық қана күтіледі деген мәнді артады.

Байқағанымыздай әр фразеологиялық бірлікте ұлт дүниетанымындағы белгілі бір таңбалар мен белгілер қолданылған. Бұл мінезді сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің семантикалық ерекшелігін айқындап тұр.

Аталған қазақ тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын бірліктер секілді ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктерді де назарға алсақ. Мысалы: *diamond of the first water* (тамаша адам); *charity covers a multitude of sins* (кең болсаң, кем болмайсың); *clear conscience / a good conscience* ары таза; *good liver* (ақ пейілді адам); *kind heart* (мейірімді, ақ жүрек); *a stout heart* – батыл жүрек; *a social butterfly* – әрқашан көптің ортасында жүретін, тез тіл табысатын адам; *a bubbly personality* – оптимист; *a ray of sunshine* – басқаларды қуанытып жүретін адам т.б.

Қазақ ұлтындағы секілді *мейірімді, батыл, көпшіл* т.б. мінез көріністерін ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктер негізінде байқаймыз. Мұндай мінез типтері барлық ұлттағы адамдарға тән ортақ әрі әмбебап мінез-құлық белгілері болып көрінгенімен, әр ұлт тіліндегі тілдік сипаттау ерекшеліктері мен олардың семантикалық сипаты әртүрлі. Ағылшын тіліндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің грамматикалық формасы мен құрылымындағы метафоралық фразеологизм үлгілері қазақ тіліндегімен ұқсас. Дегенмен қолданылған тілдік бірліктердің семантикасы мен сөздердің ұлт дүниетанымындағы таңбалық сипатындағы ерекшеліктерін де аңғарғанымыз дұрыс. Мысалы: *good liver* фразеологизмінің құрылымы мен грамматикалық формасы сын есім мен зат есімнен, яғни екі сөзден құралған. Мұндағы *liver* сөзі тікелей мағынасында *бауыр* немесе екінші мәнінде *to live* етістігінен жасалған *жақсы өмір сүру* мағынасын беретін бірлік. Дегенмен берілген мінез сипатын білдіретін фразеологизмде бірінші мағынасы берілген. *Good liver* фразеологизмі *ақкөңіл, өмірді сүйетін адам* мінезін сипаттайды. Мұндағы «*жақсы*» сөзі анық болғанымен, *liver* сөзінің қолданылуының семантикалық мәні ерекше. Себебі мұнда тура мағынасындағы өмір сүру емес, бауыр, яғни қанды филтreden өткізетін адам организмінің тазартушы органын ауыспалы мәнінде қолдану арқылы адам мінезіндегі тазалық пен ақ пейілділікті сипаттап тұр.

Қазақ танымындағы секілді ағылшындарда да жүректі ерекше таңбалық сипатта түсінетіні байқалды. Себебі назарға алынған *kind heart* (мейірімді, ақ жүрек); *a stout heart* – батыл жүрек фразеологизмдері осының дәлелі. Мұнда да қазақ тіліндегі секілді жүректі мейірімділіктің әрі батылдықтың да таңбасы ретінде танып, адамның жағымды мінезін сипаттап отыр.

A social butterfly фразеологизмі *көпшіл, өзгелермен тез тіл табысатын, өзіне назар аудармқанды ұнататын, кей сәтте жеңіл ойлайтын адам* мінезін сипаттайды. Бұл фразеологизм метафоралық мәнде ағылшын танымындағы көбелек туралы түсінікті білдіреді. Ол әдемілігімен қатар жеңілдікті, қимылды, үнемі бір орыннан екіншісіне ауысып жүретін тұрақсыздықты да сипаттайтын жәндік ретінде танылған. Мұндай түсінік

қазақ танымында да кездеседі. Сондықтан аталмыш фразеологиялық бірліктердің семантикасын тану арқылы екі ұлт мінезінің типтеріндегі ұқсастықтарды да аңғарып отырмыз.

Дистимиялық түр – гипертимді түрге қарама-қарсысы. Мұндай мінезді адамда үнемі көңіл күйдің түсуі, мұңаю, тұйықтық, аз сөйлеу, келешекке сенімсіздік, қоғамдағы шудан бойын аулақ салатын, әріптестерімен жақын араласпайтын, жанжалдарға сирек кірісетін, яғни көбінесе пассивті түрден байқауға болады. Қуаныштан гөрі, өмірдің қайғылы жағына көп көңіл бөледі.

Қазақ тілінде мұндай мінез типін сипаттаймын мынадай фразеологиялық бірліктерді кездестіреміз: *қой аузынан шөп алмайтын* – момын; *бетегеден биік, жусаннан аласа* – сабырлы, тыныш; *жұмған аузын ашпау* – тұйық; *аузын бұған өгіздей* – тұйық; *жүрегі май ішкендей кілкілдеді* – қайғылы, уайымшыл; *аузына құм құйылды* – сөйлемейтін, тұйық; *бос белбеу* – енжар, сылбыр; *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсу* – ынжық.

Қой аузынан шөп алмас фразеологизмі момын, сабырлы, көнбіс мінез сипатын білдіреді. Қой қазақта төрт түліктің ішіндегі ең көнбісі болғандықтан момындықты соған теңейді. Ал аталған фразеологизмде қой аузынан шөп алмайтын деуі аса момындықты, қазақтың мінезіндегі аса көнбістік қасиетті сипаттайды.

Бос белбеу фразеологизмі адам бойындағы енжарлықты сипаттайды. Қазақта *белін бекем буу; болар баланың бетін қақпа, белін бу* деген секілді түсінік бар екенін білеміз. Демек қазақ дүниетанымында адамның іс-әрекетіндегі белсенділігі, өмір сүрудегі ұмтылысы, пысық мінезі, алғырлығы аталмыш түсінікпен байланыста жүзеге асады.

Қазақ тіліндегі мінез сипаттарын білдіретін фразеологиялық бірліктер халық санасында сақталған, дүниетанымында, ділінде, дәстүрінде орын алған таңбалық, танымдық құбылыстармен, заттық элементтермен тұтас үйлесімде болатынын байқадық.

Ағылшын тілінде мұндай мінез типтерін білдіретін мынадай фразеологиялық бірліктер бар: *with a heavy heart* (мазасыздық басу/уайымдау); *lose heart* (рухы түсу/жабырқау); *a lone wolf* – жалғыз қалуды аңсайтын адам; *a wallflower* – тұйық адам; *indecisive* – шешім шығара алмайтын адам; *a couch potato* – жалқау адам т.б.

A lone wolf фразеологизмі *тыныштықты, жалғызды аңсайтын адам* мінезін, *тұйық* мінезді сипаттайды. Тікелей аудармасында – *жалғыз қасқыр*. Бұл фразеологизм грамматикалық формасында сын есім мен зат есімнен құралып, ортақ бір мәнді беріп тұр. Ағылшын дүниетанымында қасқыр жалғыздықтың, дәруіштің таңбасы ретінде танылған. Сондықтан жалғыздықты, тұйық мінезді беруде қасқырды метафоралық сипатта алған.

A couch potato фразеологизмі жалқау мінезді сипаттайды. Тікелей аудармасында – «дивандағы картоп». Ағылшы танымында картоп аз қозғалуды, қозғалмауды сипаттайтын метафора ретінде беріліп тұр. Диван да әрекетсіздікті сипаттайды. Демек аталмыш фразеологизм адамның әрекетсіздігі мен жалқаулығын тікелей сипаттап тұр. Бұл, әсіресе, ағылшын дүниетанымындағы қазіргі заман сипатындағы теледидар алдында диванда жататын әрекетсіз, жалқау адамдардың мінезін білдіреді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мұндай мінез типтерін сипаттайтын фразеологизмдер адам бойынан табылатын ұқсас мінез-құлықтарды білдіргенімен, әр тілде әртүрлі метафоралық реңкке, таңба мен оның семантикалық мәніне сай ерекшеленетінін анықтадық.

Циклоидты түр – көпшілікпен қарым-қатынасы аумалы-төкпелі цикл сияқты өзгеріп отырады. Көңіл-күйі жақсы болса гипертимді типке, ал көңіл-күйі түсіп кетсе дистимиялы типке ауысып отырады. Циклоидты типті адамның тағы да бір жағымды жағы – қайғылы факторларға байланысты шамадан тыс әсерленгіштік. Аяушылық, бақытсыз адамдарға, ауру жануарларға деген жанашырлық мұндай адамдарды үмітсіздікке әкеліп соқтырады. Оңай түзелетін сәтсіздікке, ертең-ақ ұмытылып кететін аздаған көңілсіз жағдайларды жан дүниесімен жақын қабылдайды. Тіпті досының қарапайым қиындықтарының өзін, зардап шеккен адамнан әрмен уайымдап кетеді.

Мысалы, қазақ тілінде: *жауар бұлттай түнеру* – *ашушаң*; *аттыға сөз, жаяуға жол бермейді* – *долы, мінезі майдай*; *тойған қозыдай* – *сабырлы, жақсы мінезді*; *шыныдай шырт ету* – *ызалы*; *бірде шөл, бірде көл* – *тұрақсыз*; *табаны тайғақ* – *тұрақсыз, сенімсіз*.

Мінезі майдай, тойған қозыдай фразеологизмі *сабырлы, жақсы мінезді* деген мағынаны береді. Мұнда құрылымы бір емес, бірнеше семантикалық ұқсас мәнді байқаймыз. Яғни, біріншіден, *мінезі майдай* дегендегі «май» ұғымы қазақта *сөзі майдай жақты, майдай еріді, майдай жұмсақ* деген секілді жағымды мәнді береді. Фразеологизмнің екінші бөлігінде *тойған қозыдай* деп сипаттайды. Тою риза болумен сипатталса, қозы қойдың төлі, момындық пен еркелікті, ерекше сабырлықты байқатады. Сондықтан тойған қозыдай болу деген де адам мінезінің жақсы екенін білдіреді.

Ағылшын тілінде мұндай мінез типін білдіретін фразеологиялық бірліктерге мыналарды жатқызамыз: *grumpy* – *үнемі көңілсіз*; *a memory like an elephant* – *есте сақтау қабілеті тамаша т.б.*

A memory like an elephant фразеологизмінде есте сақтау қабілетін пілмен байланыстыруының семантикалық мәні ағылшындардың дүниетанымында жатыр. Яғни ағылшын фольклорында піл өзінің керемет жадымен белгілі. Олар орындар мен адамдарды, оқиғаларды ұзақ уақыт есте сақтайды деп танылған.

Эмотивті (эмоциональды) тип – шамадан тыс сезімталдығы бар, осалдау, болмашы қиындықты көңіліне ауыр алатын, ескертулерге, сәтсіздіктерге тым сезімтал болғандықтан үнемі көңіл-күйі түсіп жүретін мінез типін білдіреді. Қазақ тілінде мұндай мінез типін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерге мыналарды жатқызамыз: *бетінен иманы тамған – иманды, инабатты; жанын жегідей жеу – уайымшыл; ойы онға, ақылы алтыға бөліну – басы айналу, алаңдау; он ойланып, жүз толғану – шешім қабылдай алмау; шыбын жаны шырқырау – қайғыру; түймедейді түйедей ету – әсірелеу; атарға оғы жоқ – ашулы; найза үстінде отырғандай – мазасыз; тышқан аулаған иттей – абыраған; суығына тоңып, ыстығына құю – шыдамды.*

Мұнда адам мінезінің эмоция негізінде қалыптасу сипаты басымдық алған. Мысалы, атап өткен *атарға оғы жоқ* фразеологизмі ашулы, ызалы мінезді сипаттайды. Бұл адамның дәрменсіздігі мен шарасыздығын да білдіреді. Мұнда адамның белгілі бір жағдайдағы эмоциялық күйі негізінде пайда болған мінез көрінісі берілген. Аталмыш фразеологиялық бірліктердің барлығы адам эмоциясын сипаттау арқылы оның бойында қалыптасқан әдеттер мен мінез-құлық белгілерінің көрінісін ашады.

Аталмыш мінез типтері ағылшын тілінде мынадай фразеологиялық бірліктер арқылы байқалады: *burst into full-on ugly crying (burst into tears) – солқылдап жылау*. Мысалы: «*Jennie held it together for about three seconds before bursting into full-on ugly crying*» [10, 302]. Мұнда фразеологизм адамның нақты бір сәттегі эмоциясын білдіргенімен, сол адам бойындағы уайымшылдық пен қайғы, қорқақтық секілді мінез сипаттарын аша түседі. Сондай-ақ *to tremble like an aspen leaf – көк теректің жапырағындай қалтырау* деген фразеологизм адамның қорқақ мінезін сипаттайды. Мұнда тікелей метафоралық мәнді артқан құрылымды байқаймыз. Ағылшын дүниетанымында терек ағашының *мұң* мен *жалғыздықты, өтпелі өмір* мен *сыбырлау, жылау* мағыналарын беретінін ескерсек, адамда болатын эмоциялар мен мінезін сипаттауда маңызды таңбалық мән үстеп тұр.

Демонстративті түр – көптің назарында болуға және өзінің мақсатына қандай жолмен болса да жетуге ашық ұмтылады (көз жасы, талып қалу, жанжал, ауыру, мақтану, әдемі киіну, бір нәрсеге әдеттен тыс әуестену, өтірік арқылы).

Бұл мінез типінің қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктер арқылы вербалдану ерекшеліктері: *зығырданы қайнау – ашулану; қояншығы ұстау – долы, ызалану; шыбын құрлы көрмеу – мән бермеу; болмашы нәрседен шатақ шығару – ұрыс іздеу, ашу шақыру; тілі мірдің оғындай – ауыр сөйлеу; топтан торай шалдырмас – дес бермейтін; пейілі тарылу – қызғану; құлығына құрық бойламау – аса қу; қолтыққа су бүрку – айтақтау; майлы қасықтай жылпылдау – қу болу; деміне нан пісірді – мақтану.*

Мұнда көбінесе адамға тән жағымсыз мінез типтерін байқаймыз. Мысалы, *құлығына құрық бойламау* фразеологизмі адамның құлығын, әккі мінезін сипаттайды. Құрықты жылқы қайыруға, асауды үйретуге қолданатын қазақ танымында құлығы көп, жылпос адамды мойынына құрық түсірмес деп сипаттайды.

Ағылшындарда: *know it all* – бәрін білетінге ұқсап жүретін адам; *big headed* – өзімшіл адам; *busy body* – басқаның шаруасына араласқыш т.б. осындай жағымсыз мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді кездестіреміз. *Big headed* фразеологизмі өзімшіл мінезді сипаттайды. Ағылшын танымында *бас* – ақылдың, сананың өзегі ретінде саналғанымен, оның үлкен болуын ауыспалы мәнінде адамның шамадан тыс өзін жақсы көруімен, өзімшілдігімен байланыстырады.

Қозғыштық түр – ашуланғыштығы жоғары, өзін ұстай алмайды, күйгелек, қабағына қар жауып жүруі, беймазалық күй, бірақ жағымпазданып және көмектескісі келіп тұрады (шынайы емес). Мысалы, қазақ тіліндегі мына фразеологизмдер аталмыш мінез типін сипаттайды: *ұрынарға қара таппау* – бәле іздеу; *ашуы алқымына тығылу* – ызалану; *қабағына қырау қату* – ашулану; *қағанағы қарс айырылу* – мұңаю; *жыны/сайданы қозу* – ашулану; *оқ жыландай ысқыру* – ашулану; *қара аспанды құлату/төндіру* – уайымдау; *тілімен жағына сүйену* – көп сөйлеу, ұрысу.

Ағылшындарда: *rough edges (do not always behave well and politely)* – өзін сыпайы ұстамау; *impulsive*; *as blunt as a hammer* – ақымақ.

Қазақ тіліндегі *ұрынарға қара таппау*, *оқ жыландай ысқыру*, *тілімен жағына сүйену* фразеологизмдері ағылшын тіліндегі *rough edges* және *as blunt as a hammer* фразеологизмдерімен ұқсас. Себебі екі тілдегі жағымсыз мінез көріністері мен типтері әртүрлі грамматикалық формалармен берілгенімен, түпкі мағыналық сипаты ортақ болып тұр. Ал айырмашылықты екі тілдегі таңбалық сипаттағы атаулар мен ұлт дүниетанымында сақталған ұғымдарды қолдану жиілігінен аңғарамыз.

Тезжелуші тип – өз сезімдеріне, ойларына жабысып қалады, ренішті ұмыта алмайды, *есеп айырғысы келеді*, қызметте және күнделікті тұрмыста тұйық, ұзаққа созылатын жанжалға әуес, конфликтіде үнемі белсенді болып жүреді. Қазақ тіліндегі *өкпесі қара қазандай қайнау* – өкпелеу, *терісіне сыймау* – ашулану; *тырнақ астынан кір іздеу* – бәле іздеу; *тышқан аңдыған мысықтай* – араз, ашкөз; *ішіне пышақ айналмау* – қызғану; *іші күй* – қызғану; *тісін қайрау* – кек сақтау; *тасадан тас лақтыру* – аяқтан шалу; *кескен жерінен қан шықпас* – ұятсыз секілді фразеологизмдер осы мінез типін білдіреді.

Өкпесі қара қазандай қайнау фразеологизмі тура мағынасында *өкпе*, *қазан* зат есімдері мен *қайнау* етістігінен құралғанымен, ауыспалы мәнінде қазақ тілінде *өкпе* – *ренішті*, *қара қазан* – *үлкендікті* және *ауырлықты*,

қайнау – ашу мен ызаның ішкі кернеуін білдіреді. Демек аталмыш фразеологизмнің семантикалық мәні бір мінез типін сипаттайтын күрделі формада құралған.

Ағылшын тілінде *as greedy as a wolf* (қасқырдай тойымсыз), *a mover and cooker* – қолынан бәрі келетін; *an armchair critic* – өте сынағыш адам; *green eyed monsters* – өте қызғанишақ адам; *let the cat out of the bag* – біреудің құпиясын басқаларға жайып салу секілді тежеуіш типті сипаттайтын фразеологиялық бірліктер бар.

Green eyed monsters – тікелей аудармасында «жасыл көзді құбыжық» деген мағынаны білдіретін, ауыспалы мәнінде аса қызғанишақ мінез типін сипаттайтын фразеологизм. Ағылшын танымында «жасыл көз» қызғанишақтықтың символы болса, құбыжық адамның ішкі «аңы», яғни ішкі негативті эмоциялары ретінде көрініс табады.

Педантты тип – егжей-тегжейлі мазасыздық түріне беймазалығы айқын, қызметте келушілерді ресми талаптармен қинауға бейім, үй шаруасындағы шамадан тыс тазалықпен шаршатып жібереді. Жанжалға әуестігі аз, бірақ айналасындағыларға ресми талап қойғыш, шамадан тыс ұқыпты, жалпы сенімді адам. Мысалы, қазақ тілінде: *қадалған жерден қан алу* – қайтпас мінез; *бір шыбықпен айдау* – қорқынышта ұстау; *әңгір таяқ ойнату* – айқау-шу шығару; *ашса алақанында, жұмса жұдырығында* – қорқыту; *аяғымен жер, төбесімен көк тіреу* – мақтану.

Ағылшын тілінде: *goody-goody or goody two shoes* – *someone who is always good or always follows the rules but is a little arrogant about it, thus it has a negative connotation*; *stubborn as a mule* – есектей қиқар.

Аталмыш мінез типінде қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де адамның өзінің шын мінезі мен кейпін жасыру, өзгеше болып көріну секілді көріністері айқын байқалатынын анықтадық. Қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктер көбінесе адамның өзгеге қарым-қатынасы негізінде берілсе, ағылшын тілінде адамның өзінің мінезін өзгеге көркем етіп көрсету, жасыру белгілері байқалатынын түсіндік.

Мазасыз (психастениялық) тип – көңіл күйдің түсуі, өзі үшін және өзіне жақын адамдар үшін сақтанып жүру, ебедейсіздік, өзіне деген сенімсіздік, шектен тыс шешім қабылдай алмаушылық, сәтсіздікті ұзақ уақыт бойы уайымдау, өз әрекетіне күмәндану сияқты қасиеттер жатады.

Қазақ тіліндегі: *ернінің ұшымен айту* – сенімсіздік; *жүрегі алқымына тығылу/тас кептелу*; *жүрегі аттай тулау*; *жүрегі зырқ ету*; *зәре құты қалмау*; *зәрезеп болу* – қорқақтық; *кежесі кейін тарту* – жалқаулық; *көзін жерге салу*; *қабағын күзету* – қорқақтық; *сіркесі су көтермеу* – көңіл-күйі болмау, жақтырмау; *жауатын бұлттай түнеру* – ашулану, қайғыру т.б. фразеологиялық бірліктер аталмыш мінез типін сипаттайды.

Ағылшын тілінде мынадай фразеологиялық бірліктер бар: *rain in the neck* – мазасыз, тынымсыз адам; *make somebody's heart leap* – жаны тіміркену/қорқу; *have one's heart in one's mouth* (зәресі ұшу, қатты қорқу); *a storm in a teacup* – елеусіз көңіл бөлуге тұрмайтын нәрсеге жанжал шығару; *to be scared to death* – қатты қорқу.

Екі тілдегі мұндай мінез типін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерге назар аударсақ, ұқсас мінез ерекшеліктерін білдіретін фразеологизмдердің әр ұлтқа тән семантикалық ерекшелігін, ұқсас тұстарын да байқаймыз. Мысалы, қазақ тіліндегі *жүрегі алқымына тығылу/тас кептелу; жүрегі аттай тулау; жүрегі зырқ ету; зәре құты қалмау; зәрезеп болу* деген фразеологизмдерде адамның қорқыныш эмоциясы мен қорқақ мінезін сипаттауда «жүрек» ұғымы қолданылып тұр. Ағылшын тіліндегі *make somebody's heart leap; have one's heart in one's mouth* фразеологизмдерінен де осыны көре аламыз.

Сонымен қатар аталмыш мінез типтерімен қатар мына түрлерін де қарастырсақ болады: *экзальтивті тип, интровертті тип, экстравертті тип*.

Экзальтивті тип – өте құбылмалы көңіл күй, эмоциясы анық көрінетін, сыртқы оқиғаларға алаңдаушылығы жоғары, сөзқұмар, ғашықтыққа бейім. Бұл мінез түрін сипаттайтын қазақ тіліндегі фразеологизмдер: *қолынан бал тамған* – өнерлі; *майлы қасықтай жылпылдау* – қу; *көңілі алып ұшу* – қуану; *көңілі су сепкендей басылу* – мұңаю; *көңілін күпті ету* – уайымдату; *көңіліне ауыр алу* – қайғыру; *көңілі қалу* – өкпелеу; *қуанышы қойнына сыймау* – қуану; *бит қабығынан биялай тоқыған* – шебер. Ал ағылшын тілінде: *fell head over heels in love* – өлердей ғашық болу; *as merry as cricket* – шегірткедей мәз-мейрам; *as miserable as a bandicoot* – егеуқұйрықтай аянышты, *as happy as a king* – корольдай бақытты т.б. фразеологизмдерді ұшыратамыз.

Қазақ тілінде мұнды, қайғылы мінезді сипаттау үшін «көңіл» сөзі жиі қолданылса, мұндай мінезді беруде ағылшын тілінде нақты бір жәндікке, жануарға теңеу жиі кездеседі. Мысалы: *as miserable as a bandicoot* – егеуқұйрықтай аянышты. Ағылшын тілінде егеуқұйрықты қолдануы ұлт танымындағы ерекшелікті көрсетеді. Себебі аталмыш атау қазақ тілінде қолданылмайды. Қазақта көбінесе төрт түлік атаулары қолданылады.

Интровертті тип (шизоид, аутист) – басқалармен қарым-қатынасы аз, тұйық, қажет кезінде ғана қарым-қатынасқа түсетін, өзімен-өзі ғана оқшауланатын, өзі ештеңе демейтін, өзінің мәселесін ашып айтпайтын, дегенмен де жан жарақаты ауруға бейім. Бұл мінез типін сипаттайтын қазақ тіліндегі фразеологизмдерге мыналарды жатқызамыз: *ішінде ит өліп жату* – ішіндегісін айтпау; *шекесі қызу* – бақытты болу; *қой аузынан шөп алмас* – момын.

Ағылшын тілінде: *unassuming* – тұйық, ешкімге көрінгісі келмейтін, мақтағанды ұнатпайтын адам; *cold as a frog* – құрбақадай суық; *shake as a leaf* – жапырақтай қалтырау; *as safe as a church* – шіркеудей сенімді, берік; *as ugly as sin* – күнәдай қорқынышты, үрейлі; *as mild as a lamb* – қойдай жуас деген секілді фразеологизмдерді кездестіреміз.

Қазақ тіліндегі қой аузынан шөп алмас, ағылшын тіліндегі *as mild as a lamb* фразеологизмдерінің мәні момын мінезді сипаттауда қолданылады. Туыс емес екі ұлт танымында да қойдың момындықпен ассоциацияланымы байқалады. Дегенмен қазақ дүнетанымында қой момындықты сипаттаса, ағылшында сонымен қатар қой ақымақтықты да сипаттайды.

Экстравертті тип – өте көпшіл, сөзқұмарлығы бәдіктікке дейін жететін, өзіндік пікірі жоқ, өте тәуелді, барлығына ұқсағысы келетін, ісіне ұқыпты емес, біреуге бағынуды жөн санайды. Достарымен, отбасымен қарым-қатынаста олар басқаларға көшбасшылыққа жол береді. Егер жалғыздыққа мәжбүрлесе немесе бақылаудан шығып кетсе жанжал шығаруы мүмкін. Өте жағымды жақтары жаңа жұмысқа тез бейімделеді, егер мақсат-міндеті анық болса лауазымдық міндеттерін де тамаша атқарады [11, 1 б.].

Қазақ тілінде мынадай фразеологиялық бірліктерді кездестіреміз: *ыстығына күйе, суығына тоңу* – шыдамды; *іш бауырына кіру* – жағымпаздану; *көк мылжың* – көп сөйлеу; *өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай* – өтірікші; *қу таңдай* – бос сөйлеу.

Ағылшын тілінде мынадай фразеологизмдер кездеседі: *full of hot air* – бәдік/мағынасыз көп сөйлейтін адам; *a social butterfly* – көппен сөйлескенді ұнатады; *a social butterfly* – әрқашан көптің ортасында жүретін, тез тіл табысатын адам; *as gay as a lark* – бозторғайдай көңілді.

Қазақ тіліндегі *қу таңдай* немесе ағылшын тіліндегі *full of hot air* фразеологизмдері мағынасыз көп сөйлейтін адам мінезін сипаттайды. Ағылшын тіліндегі бұл мінез сипаты қазақ тіліндегі *ауызы көпірін сөйлеу* фразеологизмімен ұқсас. Мағынасы ұқсас болғанымен екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің грамматикалық құрылымы мен қолданылған сөздер арасындағы ерекшеліктерді байқаймыз. Қазақта сөйлеуге байланысты көбінесе *ауыз мүшелерінің атаулары* қолданылса, ағылшында *жағымсыз ыстық ауа ұғымы* қолданылған.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінезді сипаттайтын фразеологиялық бірліктер түрлі мінез типтеріне сай осылайша топтастырылды. Талдау барысында туыс емес екі ұлтқа тән мінез типтері мен олардың вербалдануындағы семантикалық ұқсастықтар мен айырмашылықтар, ұлттық-мәдени ерекшеліктер анықталды.

Қорытынды

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді мінез акцентуациясы негізінде анықтау

және талдау арқылы туыс емес екі ұлт мінезіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, фразеологиялық бірліктердің семантикалық ерекшеліктерін таныдық. Екі ұлттың мінез типтерін салғастыра зерттеу аталған тілдердегі фразеологизмдердің лингвистикалық сипатын, мінез-құлық белгілерінің тілдегі көрінісінің ұлт танымымен байланысын айқындауға мүмкіндік берді.

Екі тілдегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологизмдерді салғастыра зерттеу арқылы туыс емес халықтардың мінезін дүниетанымы мен мәдениеті тұрғысынан сипаттайтын тілдік бірліктерде таңбалық, ұлттық-мәдени, семантикалық ұқсастықтар мен ерекшеліктер болатынына көз жеткіздік. Мұны зерттеудің кіріспе бөліміндегі мінез типтерінің тілдегі көрінісінің лингвистикалық сипаттары және нәтижелер мен талқылау бөлімдеріндегі нақты талдаулар нәтижесіне негіздейміз. Сонымен қатар, зерттеу барысында екі тілдегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологизмдердегі ұлттық-мәдени стереотиптер мен танымдық элементтер белсенді көрініс тапты. Сондықтан туыс емес екі тілдегі мінез типтерін білдіретін тілдік бірліктерді салғастырмалы зерттеуде аталмыш ерекшеліктерге баса көңіл бөлу қажет екені байқалды.

Мінез типтерінің ұлттық таным сипатындағы ерекшеліктерін интерпретациялау негізінде психология саласында жіктелген мінез акцентуациясының, яғни бірнеше типтерінің мысалдарын топтастыру жұмыстың теориялық ақпараты мен ғылыми дәйегін арттырса, екі тілдегі мінез типтерін білдіретін фразеологизмдердің семантикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты мысалдар аясында талдау жұмыстың практикалық маңызын дәлелдеді.

Қорыта келе, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мінез типтерін сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді салғастыра зерттеу екі ұлтқа тән мінез типтері мен олардың тілдегі көрінісін, лингвистикалық сипатындағы өзіндік ерекшеліктерін, тіл мен таным байланысын көрнекі түрде анықтаудың ұтымды тәсілі екеніне көз жеткіздік. Туыс емес тілдерге тән мінез типтерінің вербалдануындағы мұндай ерекшеліктерді зерттеу тіл білімінің өзекті мәселесі болғандықтан зерттеу жұмысының нәтижесі жаңа ізденістерге дәйекті дереккөз болады деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] APA Dictionary of Psychology. Character: <https://dictionary.apa.org/character> 10.02.2025
- [2] Психология: Энциклопедиялық сөздік / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 384 б.
- [3] Kupperman J. Character. – New York: Oxford University Press, 1991. – Р. 7

- [4] Curren R. Why character education? // Impact. – 2017. – №(24). – P. 1–44. <https://doi.org/10.1111/2048-416x.2017.12004.x>
- [5] Ажарбекова Э.Н., Мажитаева Ш. Адами қасиеттердің фразеологизмдер арқылы берілуі // Образование и наука XXI века: материалы XIV Междунар. науч.-теор. конф. (15–22 октября 2018 года). – Т.V. – София: БялГРАД-БГ ОДД, 2018. – 23 с.
- [6] Батаршев А.В. Диагностика пограничных психических расстройств личности и поведения. – Москва: Изд-во Института психотерапии, 2004. – 320 с.
- [7] Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва. Средняя школа, 1986. – 336 с.
- [8] Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – 1-т. / жауапты ред. Ә.Ә. Өтебаева. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
- [9] Смағұлова Г.Н. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары. – Алматы: Қазақ Университеті, 2017. – 79 б.
- [10] Dawson J. Under My Skin. – London: Hot Key Books, 2015. – 302 p.
- [11] Акцентуации характера личности. <https://www.grandars.ru/college/psihologiya/akcentuacii-haraktera.html> 10.02.2025

REFERENCES

- [1] APA Dictionary of Psychology. Character. <https://dictionary.apa.org/character> 10.02.2025.
- [2] Psihologia: Ensiklopedialyq sözdık [Encyclopedic dictionary] / Bas red. B.Ö. Jaqyp. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy. – 384 b. [in Kaz.]
- [3] Kupperman J. Character. – New York: Oxford University Press, – P. 7.
- [4] Curren R. Why character education? // Impact. – 2017. – №(24). – P. 1–44. <https://doi.org/10.1111/2048-416x.2017.12004.x>
- [5] Ajarbekova E.N., Majitaeva Ş. Adami qasiyetterdñ frazeologizmdar arqyly berilui [The transfer of human qualities through phraseology] / Obrazovanie i nauka XXI veka: materialy XIV Mejdunar. nauch.-teor. konf. (15–22 oktäbrä 2018 goda). – T.V. – Sofia: BälGRAD-BG ODD. – 2018. – 23 b. [in Kaz.]
- [6] Batarshhev A.V. Diagnostika pogranychnykh psikhicheskikh rasstroistv lichnosti i povedeniia [Diagnosis of borderline mental disorders of personality and behavior]. – Moskva: Izd-vo Instituta psikhoterapii, 2004. – 320s. [in Rus.]
- [7] Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliiskogo iazyka [Modern English Phraseology Course]. – Moskva. Sredniaia shkola, 1986. – 336s. [in Rus.]
- [8] Qaidar Ä. Ğylymdağy ğümyr. Maqalalar, baiandamalar jinağy [Life in science. Collection of articles, reports]. – 1-t. / jauapty red. Ä.Ä Ötebaeva. – Almaty: Sardar, 2014. – 520 b. [in Kaz.]
- [9] Smagulova G.N. Frazeologizmdardin semantikalyq kategoriialary [Semantic categories of phraseologisms]. – Almaty. Qazaq Universiteti, 2017. – 79b. [in Kaz.]

[10] Dawson J. Under My Skin. – London: Hot Key Books, 2015. – 302 p.

[11] Aktsentuatsi haraktera lichnosti [Accentuation of personality character]. <https://www.grandars.ru/college/psihologiya/akcentuacii-haraktera.html> 10.02.2025 [in Rus.]

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ ОТНОСИТЕЛЬНО ТИПОВ ХАРАКТЕРА

* Халым Б.¹, Смағұлова Г. Н.², Ахан Г.³

^{*1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан.

³Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

Аннотация. Характер – совокупность проявления характерных для субъекта поведенческих признаков и устойчивых психических свойств личности, происходящих в определенных жизненных ситуациях. Поэтому, изучая характер человека, мы получаем возможность выявлять, сравнить, сопоставлять национальный характер и психологию, ценности и позиции конкретного народа. Большое влияние на формирование характера оказывают принципы жизни, социальная среда, традиции и культура личности или нации. В исследовательской работе выявлены типы акцентуаций характера, возникающие в процессе формирования личности человека. Учитывая, что характер представляет собой совокупность психических качеств, но его характер в языке выражается на основе различных языковых единиц, в статье были приняты во внимание фразеологические единицы, характеризующие характер в казахском и английском языках.

Цель исследования – выявить сходства и различия фразеологизмов, характеризующих типы характера в английском и казахском языках, на основе семантического анализа. Научная значимость статьи выявляется определением национально-культурных стереотипов, характерных для двух наций, при определении фразеологических единиц, характеризующих типы характера в казахском и английском языках. Практическая значимость работы заключается в возможности использования результатов исследования, образцов анализа в качестве теоретического и экспериментального материала в исследовательских работах в таких специальных областях языкознания, как когнитивная лингвистика, смежных исследовательских работах по фразеологизму на казахском и английском языках, а также в междисциплинарных исследованиях в области психологии и педагогики, культурологии.

Методика исследования основана на методах контроля, обобщения, семантического, лексического анализа фразеологизмов, характеризующих

типы характера в казахском и английском языках, а также на методах сопоставительной интерпретации взаимосвязей в рамках психологических, педагогических и межкультурных исследований.

Актуальность исследовательской работы заключается в исследовании на основе семантического анализа фразеологизмов, характеризующих типы характера в казахском и английском языках, с сопоставлением сходств и различий, характерных для двух неродственных наций, дифференциации национально-культурных особенностей, характерных для обеих наций.

Ключевые слова: характер, черты характера, фразеологизмы, психология характера, акцентуация, тип характера, казахская национальность, английская национальность

PHRASEOLOGICAL UNITS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES REGARDING TO CHARACTER TYPES

*Khalyim B.¹, Smagulova G. N.², Akhan G.³

^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Character is a set of manifestations of behavioral traits characteristic of the subject and stable mental properties of personality, occurring in certain life situations. Therefore, studying the character of a person, we get the opportunity to identify, compare, contrast the national character and psychology, values and positions of a particular people. The principles of life, social environment, traditions and culture of a person or nation have a great influence on the formation of character. The research paper identifies the types of character accentuations that arise in the process of formation of a person's personality. Taking into account that character is a set of mental qualities, but its character in the language is expressed on the basis of different linguistic units, the article took into account phraseological units characterizing character in Kazakh and English languages.

The aim of the study is to identify similarities and differences of phraseological units characterizing character types in English and Kazakh languages on the basis of semantic analysis. The scientific significance of the article is revealed by the definition of national-cultural stereotypes characteristic of the two nations in determining phraseological units characterizing character types in Kazakh and English languages. The practical significance of the work lies in the possibility of using the results of the study, samples of analysis as theoretical and experimental material in research works in such special areas of linguistics as cognitive linguistics, related research works on phraseological units in Kazakh and English languages, as well as in interdisciplinary studies in the field of psychology and pedagogy, cultural studies.

The research methodology is based on the methods of control, generalization, semantic, lexical analysis of phraseological phrases characterizing character types in Kazakh and English languages, as well as on the methods of comparative interpretation of relationships within the framework of psychological, pedagogical and intercultural studies.

The relevance of the research work is to study on the basis of semantic analysis of phraseological phrases characterizing character types in Kazakh and English languages, with a comparison of similarities and differences characteristic of two unrelated nations, differentiation of national-cultural features characteristic of both nations.

Keywords: character, character traits, phraseological expressions, psychology of character, accentuation, type of character, Kazakh nationality, English nationality

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 22.11.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Авторлар туралы мәлімет:

Халым Бота – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: bota-@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9380-9041>

Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: smagulova.g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4582-2281>

Ахан Гүлнар – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, магистр, Алматы, Қазақстан, e-mail: g.akhan822@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-9854-0999>

Информация об авторах:

Халым Бота – докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: bota-@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9380-9041>

Смагулова Гулдархан Нургазықызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: smagulova.g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4582-2281>

Ахан Гулнар – магистр, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: g.akhan822@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-9854-0999>

Information about the authors:

Khalym Bota – PhD student. al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bota-@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9380-9041>

Smagulova Guldarkhan Nurgazykyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: smagulova.g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4582-2281>

Akhan Gulnar – Master of Philological Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: g.akhan822@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-9854-0999>

**2 БӨЛІМ.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
РАЗДЕЛ 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
PART 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE**

UDC 81`25

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.030>

COGNITIVE-PRAGMATIC ANALYSIS OF TERMS: A CASE STUDY

* Iskakbayeva A.A.¹, Temirgaliyeva G.², Zhumabekova A.K.³, Tussupova A.K.⁴

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

⁴ Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The translation of specialized terms demands precise adherence to target audience discourse rules and appropriate equivalent selection. Dictionaries often provide multiple equivalents, causing translation challenges.

This study investigates the application of cognitive-pragmatic analysis to common terms borrowed from the trilingual explanatory dictionary of petroleum geology, “Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі”, edited by T.N.Zhumagaliyev and B.M.Kuandykov. The research focuses on “бегер” (bereg) and “болото” (boloto), terms frequently used in various discourses. The study aims to identify semantic differences between their English equivalents and analyze their pragmatic impact on the recipient. The study employs cognitive-pragmatic approach to analyze sentences generated by artificial intelligence to identify semantic nuances and pragmatic implications.

This research seeks to identify semantic differences between English equivalents’ meanings for terms “бегер” and “болото”. The study uses pragmatic perception of these equivalents for recipients and develops practical recommendations for their usage as well as for translators of special texts.

The study contributes to translation studies by advancing understanding of cognitive-pragmatic analysis and provides tools for translators in selecting appropriate equivalents which leads to translation accuracy.

The research reveals that even common terms can have varying meanings in specialized contexts. Cognitive-pragmatic analysis helps uncover these nuances and provides guidelines for working with equivalents.

The paper demonstrates the effectiveness of cognitive-pragmatic analysis in addressing challenges related to term equivalence in specialized translation. It offers practical recommendations for translators and contributes to the theoretical foundations of translation studies.

Keywords: term, equivalent, translation, cognitive-pragmatic analysis, semantic field, prototype, synonym, pragmatics

Introduction

This article presents a novel interdisciplinary approach to the analysis of term equivalence selection, grounded in cognitive-pragmatic principles. The study, based on two common terms from the trilingual explanatory dictionary of petroleum geology, “Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі” (2000) edited by T.N. Zhumagaliyev and B.M. Kuandykov, demonstrates that even common terms, such as “берег” (bereg) and “болото” (boloto), can have various meanings and interpretations depending on the context. This multiplicity of equivalents in the target language (English) can pose challenges when selecting a contextually appropriate term. The analysis reveals that prototypes and frames play a crucial role in shaping the conceptual structure of terms, however, a full understanding of a term’s communicative functions requires considering the context and pragmatic aspects of its usage. The article examines terms and their English equivalents, conducting a cognitive-pragmatic analysis of the selection of terminological equivalents based on the communicative goal of the utterance. The sentences used as examples were generated using artificial intelligence to avoid copyright infringement.

Cognitive-pragmatic analysis allows for the identification of nuances in the meanings of these terms and the development of recommendations for their translation in specialized texts. The results of this study can be beneficial for translators working in various technical fields where the accuracy of term translation is crucial.

Selecting the most appropriate equivalent from a range of options presented in a dictionary is one of the most challenging tasks in translation. The difficulty arises from the fact that the nuances between these options are not always obvious, making it challenging to choose the contextually correct variant. When a dictionary provides only one equivalent, it is automatically transferred to the text and subsequently edited, where it may be replaced with a contextual analog that better suits the meaning. However, the primary challenge lies in the initial stage of translation—the selection of the word offered by the dictionary. Teachers often recommend using reverse translation to determine the position of the required

meaning in the dictionary entry. The word which primary meaning aligns with the required context is then chosen. However, this method is not always effective, especially when dealing with terminology and pragmatic meaning.

This article examines the application of cognitive-pragmatic analysis to the translation of general terms in petroleum geology, using simulated Chat GPT text situations that translators may encounter in scientific or everyday discourse. The choice of these terms, “берег” (bereg) and “болото” (boloto), is intentional as they are familiar to most respondents and applicable in both specialized and general discourse. We believe that this choice best demonstrates the effectiveness of the method under study and will be understandable and useful to a wider audience.

Literature review

The concept of a term is intricate, as some researchers argue that the number of terms is indefinite, and we primarily perceive concepts as terms. This perspective complicates the matter, as “a term is usually defined as a lexical unit with linguistic characteristics similar to a ‘word’, except that it is used in a specialized type of discourse with subject matter experts as its end users” [1, 105]. V.N. Leychik (2022) contends that a term is a complex, three-layered lexical unit of a specific language for special purposes, and its content, formal, and functional features can be studied jointly or separately. While the contextual feature can be expressed by a symbol, word, or phrase, the formal feature expresses a special concept, and the functional feature assigns it to a specific terminological system [2, 28-29].

Examining recent scholarly publications, we note research conducted in the field of mining terminology with a focus on fixing terms in the Kazakh language [3]. Studies have also explored problems of term translation, concepts related to term formation, and their hybridity: structural-semantic composition of tourism terms in the Kazakh language under the influence of emerging English-language concepts [4], general principles of term formation in the Kazakh language [5], and the phenomenon of hybridity in term formation [6].

Concepts, on the other hand, can change in meaning and lexical form depending on authorial preference and contextual semantics. As concepts are abstract forms of thought, they are mental categories that allow us to classify and generalize information about the world around us, reflecting the common and essential features of an object or phenomenon. Consequently, concepts do not always have specific linguistic expressions.

It is important to remember that terms are conventional signs, while concepts are generalized representations of the properties of objects or phenomena that are perceived by human consciousness. A concept is a combination of all signs (conventional, as it is expressed by linguistic means; iconic, as it reflects certain properties of reality; symbolic, as it is based on a conditional connection with the

denoted object; and signal, as it points to certain categories). However, we more often consider conventional signs, as they are the foundation of any language, express semantics, obey syntactic rules, and have their own pragmatic meaning. The “meaning of a linguistic sign is a generalized reflection of extralinguistic reality, correlating with other generalizations of the form of thought—the concept” [7, 45]. Consequently, any word, if translated without understanding its pragmatic meaning, can lead to misunderstanding in the target language. Given that “any word can become a term at any time, just as any term can simply become a concept” [8, 171], this leads us to the problem of denoting a unit and ultimately the problem of selecting an adequate equivalent. These issues underscore the relevance of this research.

Selecting the appropriate translation strategy is crucial, particularly when dealing with scientific and technical texts. Ch. Nord identified three primary translation problems: “linguistic, conventional, and pragmatic” [9]. Linguistic issues arise from differences in grammar, lexicon, syntax, and formality levels. Conventional problems involve emotionally charged language and cultural differences. Pragmatic challenges relate to the perceived effect of the text, which can vary depending on the target audience’s knowledge and background.

M.V. Oparin argues that the “concept of a ‘correct’ translation is relative. Translation should consider the genre of the source text, language pair, target audience profile, traditional perception of the concept in an established lexical form, and the application of various solutions to overcome different translation problems” [10, 233 p.].

Studies grounded in the cognitive-discursive paradigm emphasize the importance of interpretative mechanisms in meaning construction and communicative impact [11, 2497-2507 pp.]. In particular, they explore how cognitive structures and discursive strategies shape an individualized worldview, which is crucial for understanding the pragmatic aspects of translating scientific terms embedded in various types of discourse.

Research on the cognitive approach to translating scientific and technical texts focuses on the hypothetical process of creating frames in the target language. “Prototypical frame structures are predictable parts of scientific and technical texts, making their logical-syntactic distribution of information coherent for the brain” [12, 18–19 pp.]. However, constructing frames is a complex task during the translation process, making it difficult to apply in practice. This highlights the need for a simpler but communicatively accurate method for selecting terms during translation.

Chan Zixia proposes a cognitive-pragmatic model for translation studies based on relevance and adaptation. She emphasizes the translator’s role in successful communication between the writer and reader, noting that cultural adaptation is crucial for effective communication [13, 88–111 pp.]. However,

her research focuses on literary translation, where the primary goal is to convey the image of the work and the author's intent, which involves using adaptation methods. Meanwhile, A.V. Oorzhak and O.A. Krapivikina examine the problems of scientific and technical translation from a linguo-pragmatic perspective. They conclude that translation quality depends on knowledge of the language, terminology, and stylistic features [14, 70–72 pp.]. However, they do not address situations when there are some equivalents for a term in the target language.

Cognitive-pragmatic analysis is an interdisciplinary research method that combines elements of cognitive linguistics and pragmatics to study the semantic meaning of a term and its communicative effect within a context. This method can address the problem of synonymy and the selection of an appropriate equivalent in translation.

Materials and methods

Cognitive-pragmatic analysis can be used as one of the most accessible methods for analyzing terms, particularly when there is a necessity to select multiple proposed equivalents. This approach centers on understanding how individuals construct, comprehend, and utilize language in various communicative contexts.

The core components of cognitive-pragmatic analysis include several aspects. Firstly, cognitive component which focuses on studying mental representations, knowledge, and processes employed by individuals when creating and understanding linguistic utterances. Secondly, the analysis uses pragmatic aspect which relates to the fact how language is used in communicative situation. Especially we use exactly those words to achieve particular communicative goal which can be aimed to provide information, express some emotion or manipulate on others.

Contextual factors significantly influence how terms are used, understood, and received. Our analysis aims to elucidate these factors.

Key stages in cognitive-pragmatic analysis of terms involve:

- Working with corpora of texts in both the source and target languages to identify systematic textual data for further term identification.
- Defining the semantics of a term within a specific domain, potentially identifying its semantic field and functional role within the text.
- Analyzing the denotative meaning of the term and identifying any potential evaluative nuances associated with the term's connotations.
- Identifying polysemy, homonymy, and synonymy of the term.
- Examining the communicative goals expressed through the analysis of the term's pragmatic meaning (informing, persuading, expressing emotion).
- Analyzing prototypes (typical representatives of a term category), frames (cognitive structures that organize information about a term), and metaphors

(exploring the influence of abstract concepts in shaping the term).

Explore the usage of cognitive-pragmatic method in observation the term “нефть” (neft’ – oil or petroleum) in the petroleum geology domain:

- From semantical point of view, the term “нефть” (oil) is a liquid fossil fuel composed of hydrocarbon.

- Pragmatic function of the term “нефть” (oil) can be used to refer to the substance itself, oil reserves, or the process of oil extraction.

- Cognitive model related to the concept of “нефть” (oil) is associated with frames such as “oil field”, “oil extraction”, “oil pumping”, “well” and “oil refining”.

- Metaphorical representation of the term “нефть” (oil) is often compared to “black gold” due to its high value.

Cognitive-pragmatic analysis of terms allows for a deeper understanding of how language reflects our thinking and shapes our perception of the world. It is a valuable tool for researchers working in various fields of knowledge.

The following terms, “берег” (bereg) and “болото” (boloto), serve as material for this study. These terms are commonly used and can appear in both specialized discourse and everyday communication. The terms were selected based on the presence of multiple English equivalents and the familiarity of these terms to a non-specialized audience.

Results and discussion

For the analysis, two terms were selected from the explanatory terminological dictionary of petroleum geology edited by T.N. Zhumagaliyev and B.M. Kuandykov, “Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі,” published in 2000. The sentences for translation were generated using artificial intelligence (AI), specifically Chat GPT means.

The first term for analysis, “берег” (bereg), has three English equivalents: bank, shore, and coast [15, 36].

Chat GPT generated several sentences from the engineering or geological domains that use the term “берег”, requiring careful selection of the appropriate English equivalent. These sentences are:

1. Строительство берегоукрепительных сооружений предотвратило разрушение берега во время шторма (Stroitel'stvo beregoukrepitel'nykh sooruzhenii predotvratilo razrushenie berega vo vremya shtorma).

2. Река изменила свое русло, образовав новый берег (Reka izmenila svoje ruslo, obrazovav novyi bereg).

3. Береговая линия этого озера очень извилиста (Beregovaya liniya etogo ozera ochen' izvilista).

4. Берега реки были покрыты илом после паводка (Berega reki byli pokryty ilom posle pavodka).

5. Береговая зона была объявлена охраняемой территорией (Beregovaya zona byla ob'yavlena okhranyaemoi territoriei).

Before analyzing the generated sentences, we need to understand the cognitive and pragmatic aspects of the term “берег” (bereg), and differentiate provided equivalents bank, shore, and coast by dictionary.

When analyzing the semantic fields of the term “берег” (bereg), it is important to pay attention to the following aspects:

- Conceptual structure, thus how people mentally represent the concept of “берег” and what associations and images are linked to this notion.
- Pragmatic functions which denote in what situations these terms are used and what information they convey.
- Cultural connotations which inform whether there are any cultural differences in understanding and using these terms.

Now, it is time to examine and compare the terms offered by the terminological dictionary in English: bank, shore, and coast.

The term “bank” is often used to denote the bank of a river or lake, suggesting that it is associated with something smaller, temporary, or artificial. For example, a sandy riverbank.

The term “shore” is a more general term, which can be considered a prototype used to denote the shore of any body of water, including seas or oceans. This term is often associated with something more natural and permanent.

The term “coast” is typically used to refer to the shoreline of an ocean or sea, implying a more extensive and diverse landscape.

This analysis helps us understand that the choice of term depends on the type of water body (river, lake, sea, ocean), the size of the shoreline (small section or extensive coast), the character of the shore (sandy, rocky, cliff), and the context of the situation (natural description, human activity, recreation, etc.). It is important to note that there are no strict boundaries for the use of these terms, and they often act as synonyms in non-scientific discourse.

Language serves as a cognitive tool for interacting with the world. To select the appropriate equivalent, we must analyze the proposed sentences through this lens, recognizing that words are more than just labels.

1. Строительство берегоукрепительных сооружений предотвратило разрушение берега во время шторма (Stroitel'stvo beregoukrepitel'nykh sooruzhenii predotvratilo razrushenie berega vo vremya shtorma).

In this context term “берег” signifies a coastal region influenced by the erosive and shaping effects of waves and tides. The emphasis is on the engineering structures designed to protect this strip. The term “coast” typically implies a more extensive shoreline, subject to the influence of sea waves and tides. The term “coast” is often linked to geological processes like erosion and deposition, which are prevalent in marine environments. When discussing storms and coastal

protection, the larger-scale shoreline implied by “coast” is particularly relevant, especially when considering the need for a system of structures, as indicated by “берегоукрепительное сооружение” (beregoukrepitel’noe sooruzhenie - shore protection structure). This terminological unit is used in plural form in the generated sentence and has indication to a system of constructions especially designed to protect the land zone from waves. The choice of the term “shore” is made due to its more general meaning, which refers to the edge of any water body. Also, it is more suitable in this context because the term “coast” has already been used. So, the translation of the sentence is:

The construction of shore protection structures prevented the erosion of the coast during the storm.

2. Река изменила свое русло, образовав новый берег (Reka izmenila svoje ruslo, obrazovav novyi bereg).

In this context, the term “берег” refers to the dynamic boundary between land and water, which is subjected to constant change. The focus is on the ongoing process of shore formation. Given the context of a river, the term “bank” is appropriate to denote the boundary between land and water, especially in the context of rivers. The translation of the sentence is:

The river changed its course, forming a new bank.

3. Береговая линия этого озера очень извилиста (Beregovaya liniya etogo ozera ochen’ izvilista).

To analyze the sentence, we must begin with the term “береговая линия” (beregovaya liniya) which highlights the shape and outline of the land-water boundary. While applicable to various water bodies, the context suggests a focus on a lake.

In English language there are several terms which can be used to describe term “береговая линия” (beregovaya liniya). The most common ones are “coastline” and “shoreline”. “Coastline” is typically used to describe extensive shorelines, particularly those influenced by marine processes. It encompasses both the immediate shoreline and adjacent coastal regions and is frequently discussed in relation to geological phenomena like erosion and deposition. In contrast, term “shoreline” is more often used to describe a specific section of the boundary between land and water, especially in the context of lakes, rivers, or small (particular) part of the coast. It generally refers to the zone directly adjacent to the water and can be used to describe the edges of smaller water bodies or individual segments of larger ones.

In given sentence there is no facts about size of water body and about particular part of coast area, so the term “coastline” is more suitable. The choice of term “coastline” accurately conveys the concept of the contour of the boundary between land and water. The translation of the sentence is following:

The coastline of this lake is very winding.

4. Берега реки были покрыты илом после паводка (Berega reki byli pokryty ilom posle pavodka).

The sentence emphasizes the condition of the riverbank following a flood event. In this context, the focus is on the localized deposition of silt on specific sections of the bank, rather than a uniform covering of the entire bank. Therefore, the term “bank” is most appropriate to convey this natural phenomenon. Typically, term “bank” is used to refer to the sides of rivers, canals, and other watercourses, particularly smaller or artificial ones. It highlights the linear boundary between water and land. While in some contexts, especially informal ones, term “bank” can be used to describe the edges of other water bodies like ponds or swamps, in this specific instance, its use emphasizes the lateral sides of a river that have been locally coated in silt. The translation of the sentence is:

The riverbanks were covered in silt after the flood.

5. Береговая зона была объявлена охраняемой территорией (Beregovaya zona byla ob'yavlena okhranyaemoi territoriei).

In this context, the term “береговая зона” (beregovaya zona - coastal zone) encompasses a broader concept, including both the adjacent water and land, and emphasizes the protected status of the area. Here, the focus is not merely on the shoreline itself but on the entire coastal region. According to legislation, the protected area along a river extends at least 200 meters for small rivers and 500 meters for larger ones. Consequently, the territory in the immediate vicinity of the river is crucial in determining the most suitable term to convey the concept of a coastal area, hence the choice of “coastal zone”.

While terms like “bank” and “shore” could be used, they often imply a dynamic shoreline susceptible to changes caused by natural factors. In our context, the riverbank is considered as a clearly defined and demarcated boundary, rather than a dynamic feature. Therefore, the translation: “The coastal zone was declared a protected area” is most appropriate. The term “coastal zone” accurately conveys the idea of a broad coastal territory designated as a conservation area.

It is important to note that this analysis is merely an example and may vary depending on the specific context and communication goals. Table 1 provides a clearer comparison of the usage of these terms.

Table 1. Peculiarities of terms usage

Term	Russian term	Features	Usage examples
Bank	Берер	The term is commonly used to refer to rivers, canals, lakes, and small water bodies. Emphasizes the linear boundary between water and land.	Riverbank, pond bank, canal bank

Shore	Берер	A more general term, applicable to all bodies of water, including seas and oceans. Emphasizes proximity to water.	Seashore, lakeshore
Coast	Берер	The term is mostly used when it refers to large bodies of water such as seas and oceans. Encompasses the coastal zone and its associated geographic features.	Atlantic coast, Pacific coast
Coastline	Береговая линия	Describes the outline, shape, and extent of a coastline. Emphasizes geological features.	Indented coastline, rocky coastline
Shoreline	Береговая линия	The term is a synonym for a term “coastline”, but it may be used in a more specific context when it is necessary to denote some particular area.	Lakeshore, island shoreline

The second term, “болото” (boloto - bog, swamp, marsh), exhibits variations in English equivalents. The explanatory dictionary of oil and gas geology “Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі” provides three English equivalents for “болото”: “swamp”, “bog”, and “marsh” [14, 43]. Similar to the term “берер”, a cognitive-pragmatic approach allows for a deeper understanding of the distinctions between these English terms. These differences are rooted in our mental representations of “болото” (boloto - bog, swamp, marsh), their linguistic functions, and cultural associations.

The term “swamp” is typically associated with low-lying areas, often characterized by standing water and dense vegetation (e.g., trees). It is used to denote larger, more permanent wetlands. For instance, “Alligators often live in the swamps of Florida”.

The term “bog” implies a smaller, shallower wetland with acidic soil and cold climatic conditions. Vegetation is usually less diverse, often dominated by mosses. For example, “Peat is extracted from bogs”.

Marshes are wetlands often inundated with water and characterized by diverse vegetation, such as reeds and sedges. This habitat is ideal for many bird species.

To illustrate the nuances in usage of these terms, Chat GPT generated a set of sentences. A cognitive-pragmatic analysis of these sentences is provided in Table 2.

Table 2. Brief cognitive-pragmatic analysis of sentences and their translations

№	Original sentence	Analysis	Translation	Term
1	Инженерные изыскания выявили наличие обширного болота на строительной площадке	Construction challenges: The wetland’s size and unique characteristics present significant obstacles for construction	Engineering surveys revealed the presence of an extensive swamp at the construction site.	Swamp

	(Inzhenernye izyskaniya vyyavili nalichie obshirnogo bolota na stroitel'noi ploschadke)			
2	Прокладка трубопровода через торфяное болото требует специальных инженерных решений (Prokladka truboprovoda cherez torfyanoe boloto trebuets spetsial'nykh inzhenernykh reshenii)	Engineering difficulties: The specific properties of peat bogs pose unique engineering challenges	Laying a pipeline through a peat bog requires special engineering solutions.	Bog
3	Затопление низменных районов после проливных дождей превратило их в обширные заболоченные участки (Zatoplenie nizmennykh paionov posle prolivnykh dozhdei prevratilo ikh v obshirnye zabolochennye uchastki)	Temporary nature: The wetland's conditions are temporary and influenced by hydrological factors	Flooding of low-lying areas after heavy rains turned them into vast marshy areas.	Marsh
4	Строительство дамбы предотвратило расширение болота и защитило прилегающие территории от затопления (Stroitel'stvo damby predotvratilo rasshiren timer bolota i zaschitilo prilgayuschie territorii ot zatopleniya)	Engineering solutions: The focus is on finding effective engineering solutions to address the problems posed by the wetland	The construction of a dam prevented the swamp from expanding and protected the surrounding areas from flooding.	Swamp
5	Исследование торфяного болота позволило реконструировать палеоклиматические условия региона (Issledovanie torfyanogo bolota pozvolilo rekonstruirovat' paleoklimaticheskie usloviya regiona)	Scientific value: The wetland's importance as a source of paleoclimatic data is highlighted	The study of the peat bog allowed the reconstruction of the region's paleoclimatic conditions.	Bog
6	Мелиорация заболоченных земель позволила превратить их в сельскохозяйственные угодья (Melioratsiya zabolochennykh zemel' pozvolila prevratit' ikh v sel'skochozyaistvennye ugod'ya)	Landscape alteration: The engineering activities have significantly changed the landscape	Reclamation of marshy lands made it possible to turn them into agricultural land.	Marsh

As with the term “бeпep”, the choice between “swamp”, “bog”, and “marsh” depends on the specific context and the particular aspects of the wetland to be emphasized. A cognitive-pragmatic analysis aids in understanding these nuances and effectively employing these terms in speech and writing. Key factors influencing the choice of term include:

- vegetation type (dominance of trees in swamps, mosses and shrubs in bogs, and grasses in marshes);

- term “swamp” often serves as a prototype, and due to its vegetation and frequently deeper water, it can be particularly effective in slowing down runoff and preventing floods;

- term “bog” often refers to peatlands, which also play a crucial role, but due to the presence of peat, may have slightly different hydrological functions. Peat has high water-holding capacity and can slowly release water, maintaining groundwater levels;

- term “marsh” can be translated by two equivalents into Russian: “болото” (boloto - marsh) or “топь” (top’ - swamp)/ It also denotes some areas which often located in low-lying zones where it can act as a natural filter, purifying water from pollutants.

Conclusion

Accurate translation requires a nuanced understanding of terms, which goes beyond mere linguistic knowledge. Our analysis highlights the effectiveness of cognitive-pragmatic analysis in addressing the challenges of term selection in translation. By delving into the semantics and pragmatics of terms, we can achieve more accurate translations. Understanding the meaning of terms is essential not only for specialists in the field of translation but also for everyone who uses foreign language for communication purposes. When using dictionaries, there are cases where more than one equivalent is provided in the target language, making it difficult to choose the appropriate equivalent.

The cognitive-pragmatic analysis described in the article allows for the easy and accurate identification of the necessary semantic criteria for selecting a communicatively appropriate equivalent in the target language. By systematizing the results of the analysis, it can be concluded that there are prototypes in the semantic field that can be used as a universal semantic unit. Prototypes represent the most typical and representative meanings of a term. Using prototypes can simplify the process of selecting an equivalent, but it does not always guarantee the preservation of all nuances of the meaning of the original term. Therefore, for successful equivalent selection, it is recommended to conduct a detailed analysis of the context, consider cultural features, and use cognitive-pragmatic analysis to identify implicate meanings of terms.

Cognitive-pragmatic analysis can be particularly useful when working with polysemantic terms and terms with specific connotations. However, this method requires a deep knowledge of both the source and target languages, as well as significant time costs, which is a certain limitation of its usage. However, the combination of term analysis methods with the capabilities of modern technologies can reduce the time spent on the translation process itself. The application of cognitive-pragmatic analysis in translation will allow for the systematization of the process of selecting equivalents, considering the context, traditional usage features, and semantic fields of terms, thereby contributing to increased accuracy and efficiency of the translation of specialized texts.

The results of the study can be useful for translators, lexicographers, and foreign language teachers in creating and using terminological dictionaries, as well as in teaching translation. A promising direction for further research is the study of the cognitive-pragmatic features of term translation in various functional styles and considering the characteristics of different language pairs.

REFERENCES

- [1] Mehrpooya A. Optimizing Terminological Equivalence through Experimenting with Translationally sustained Termographic Work: Abstracts of PhD Theses // *New Voices in Translation Studies*. – 2018. – №1 (18). – P. 105-106.
- [2] Leychik V.N. Terminovedenie: Predmet, Metody, Struktura [Terminology: Subject Matter, Methods, and Structure]. – Moscow, LENAND, 2022. – 248 s. [in Rus.]
- [3] Bayekeyeva A., Tazhibayeva S. Translating International Terms for Mining Industry // *Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*. – Astana, 2019. – № 1(126). – P. 173–182.
- [4] Aukhadieva Z.Zh., Assanova G.S., Abdrakhmanova K.Zh. Turizm salacynda kezdesetin kurdeli terminderdin qurylymdyq zhane semantiqalyq erekshelekteri [Structural and Semantic Features of Complex Terms in the Field of Tourism] // *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Philology Series*. – 2022. – № 2(65). – B. 29–39. [in Kaz.]
- [5] Ashimbayeva N.M., Shulenbaev N.K., Zhampeiis K.M. Qazaq tilihdegi negizgi terminzhasamdyq tasilder [The Main Term-Forming Methods in the Kazakh Language] // *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Philology Series*. – Almaty, 2022. – № 2(65). – B. 40-51. [in Kaz.].
- [6] Akhmet A.N., Kurmanbayuly Sh., Nurgalieva S.A., Begimova G.A. Terminzhasamdagy budan qubylysy [The phenomenon of hybrids in term formation] // *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Philology Series*. – Almaty, 2023. – № 4(71). – B. 22–37. [in Kaz.].

[7] Komissarov V.N. *Sovremennoe perevodovedenie* [Modern Translation Studies]. – Moscow, R.Valent, 2011. – 408s. ISBN 978-5-93439-312-1. [in Rus.]

[8] Volgina M.Yu. *Perevod terminov kak klyuchevykh edinit spetsial'nogo teksta* [Translation Terms as the Key Units of the Special Text] // *Perspectives of Science and Education*. – 2013. – № 6. – S. 70–175. [in Rus.]

[9] Nord Ch. *Text Analysis in Translation. Theory, Method, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Translated from the German by Christiane Nord and Penelope Sparrow. – Amsterdam/Atlanta GA, Rodopi, 1991. – 250 p.

[10] Oparin M.V. *Tekhnicheskii perevod* [Technical translation]. In *Perevodcheskaia kommunikatsiia v XXI veke. Diskursivnye aspekty perevoda. Kollektivnaia monografiia* [Translation Communication in the XXI Century: Discourse Aspects of Translation: A Collective Monograph]. Shutova, N.M., Borisenko, Iu.A., Zlobina, O.N., Riabkova, I.P., Kuziaeva, O.R., Oparin, M.V. –Izhevsk, Udmurt State University, 2019. – 252 s. [in Rus.]

[11] Ormanova A.B., Anafinova M.L. *Linguistic Interference in Information Space Terms: A Corpus-Based Study in Kazakh* // *Theory and Practice in Language Studies*. – 2022. – № 12 (12). – P.2497-2507. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.04>

[12] Remkhe I. N. *Kognitivno-matrichnyi aspekt modelirovaniya perevodcheskogo protsessa* [The cognitive-matrix aspect of translation process modeling]: Abstracts of S.D.Theses. – Ufa, 2021. – 47 s. [in Rus.]

[13] Zixia Chang. *A Cognitive-Pragmatic Model for translation Studies based on Relevance and Adaptation* // *Canadian Social Science*. – 2009. – № 5 (1). – P. 88-111.

[14] Oorzhak, A. V., Krapivkina O. A. *Linguistic and pragmatic aspects of scientific and technical translation* // *Juvenis Scientia*. – 2016. – №2. – P. 70-72.

[15] Zhumagaliev T.N., Kuandikhov B.M. (Eds.). *Munai zhane gaz geologiiasy terminderinin oryssa-kazaksha tusindirme cozdigi* [Russian-Kazakh explanatory dictionary of oil and gas geology] (in Kazakh, Russian and English). – Almaty, ARNgroup, 2000. – 328 b. [in Kaz.]

**КОГНИТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ТАЛДАУ:
ЖЕКЕ ЖАҒДАЙДЫ ЗЕРТТЕУ**

*Искакбаева А.А.¹, Темиргалиева Г.², Жумабекова А.К.³, Тусупова А.К.⁴

^{*1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

⁴ Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мамандандырылған терминдерді аудару мақсатты аудиторияның сөйлеу ережелеріне дәл сәйкестік пен лайықты эквиваленттерді таңдауды талап етеді. Сөздіктерде аудармада қиындықтар туғызатын бірнеше эквиваленттер ұсынылады.

Бұл зерттеуде Т.Н.Жұмағалиев пен Б.М.Қуандықовтың редакциясымен шыққан «Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты үш тілді түсіндірме сөздігінен алынған жалпы терминдерге когнитивтік-прагматикалық талдаудың қолданылуы зерттеледі. Мақалада әртүрлі дискурстарда жиі қолданылатын «берег» (жағалау) және «болото» (батпақ) терминдеріне бағытталған. Зерттеу олардың ағылшын тіліндегі баламасы арасындағы семантикалық айырмашылықтарды анықтауға және олардың реципиентке прагматикалық әсерін талдауға бағытталған. Зерттеуде жасанды интеллект арқылы жасалған сөйлемдерді талдау үшін когнитивті-прагматикалық тәсіл қолданылады, бұл семантикалық нюанстар мен прагматикалық импликацияларды анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі «берег» және «болото» терминдерінің мағыналары арасындағы семантикалық айырмашылықтарды анықтауға әрекет етіледі. Зерттеу реципиенттердің осы эквиваленттерді қабылдайтын прагматикалық әсерін зерттеп, оларды қолдану мен мамандандырылған мәтіндерді аударушыларға арналған практикалық ұсыныстарды қарастырады.

Зерттеу аударма теориясына үлес қосып, когнитивті-прагматикалық талдауды түсінуді кеңейтеді және аудармашыларға тиісті эквиваленттерді таңдау үшін құралдар ұсынады, бұл аударманың дәлдігін арттырады. Зерттеу тіпті жалпы терминдердің де мамандандырылған контексттерде әртүрлі мәнге ие болуы мүмкін екенін көрсетеді. Когнитивті-прагматикалық талдау бұл нюанстарды ашуға және эквиваленттермен жұмыс істеуге арналған ұсыныстар қамтылады.

Мақала мамандандырылған аудармадағы терминдердің эквиваленттілігімен байланысты мәселелерді шешуде когнитивті-прагматикалық талдаудың тиімділігін көрсетеді. Ол аудармашыларға арналған практикалық тәсілдер ұсынады және аударматанудың теориялық негіздеріне үлес қосады.

Тірек сөздер: термин, эквивалент, аударма, когнитивті-прагматикалық талдау, семантикалық өріс, прототип, синоним, прагматика

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОВ: ИССЛЕДОВАНИЕ КОНКРЕТНОГО СЛУЧАЯ

*Искакбаева А.А.¹, Темиргалиева Г.², Жумабекова А.К.³, Тусупова А.К.⁴

*^{1,2} Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Almaty, Kazakhstan

³ Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан

⁴ Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан

Аннотация. Перевод терминов специальной лексики требует точного соблюдения правил дискурса целевой аудитории и правильного выбора эквивалентов. Словарные издания часто предлагают несколько вариантов эквивалентов, что затрудняет перевод.

В данном исследовании рассматривается применение когнитивно-прагматического анализа общим терминам трехязычного толкового словаря по нефтегазовой геологии, «Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі», под редакцией Т.Н.Жумагалиева и Б.М.Куандыкова. Выбор терминов «берег» и «болото» в качестве объекта объясняется их понятностью и широким применением, а также тем, что у данных терминов в словаре предоставлены более одного эквивалента. Цель исследования – выявить семантические различия между их английскими эквивалентами и проанализировать их прагматическое воздействие на получателя перевода. В статье применяется когнитивно-прагматический подход для анализа предложений, сгенерированных искусственным интеллектом, с целью идентификации семантических нюансов и прагматических импликаций.

В работе исследуются семантические различия между значениями английских эквивалентов терминов «берег» и «болото», связанное с прагматическим восприятием этих эквивалентов получателями перевода, и разрабатывает практические рекомендации для их использования, а также даются рекомендации переводчикам специализированных текстов.

Исследование вносит вклад в теорию перевода, расширяя понимание когнитивно-прагматического анализа и предоставляя переводчикам инструменты для выбора подходящих эквивалентов, что способствует повышению точности перевода.

Авторы утверждают, что даже общие термины могут иметь различные значения в специализированных контекстах. Когнитивно-прагматический анализ помогает раскрыть эти нюансы и предлагает рекомендации для работы с эквивалентами.

Статья демонстрирует эффективность когнитивно-прагматического анализа в решении проблем, связанных с эквивалентностью терминов в специализированном переводе. Она предлагает практические рекомендации переводчикам и вносит вклад в теоретические основы теории перевода.

Ключевые слова: термин, эквивалент, перевод, когнитивно-прагматический анализ, семантическое поле, прототип, синоним, прагматика

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 21.10.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Iskakbayeva Ainur – M.H.S., doctoral student in «Translation Studies (western languages)»,

Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: iskakbayeva@inbox.ru (private), iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz (university's), <https://orcid.org/0009-0009-4161-4387>

Temirgaliyeva Guldana – Master of Philological sciences, «Foreign philology (western languages)», Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, of Kazakhstan, e-mail: gtemirgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4863-2646>

Zhumabekova Aigul Kazkenovna – Doctor of Philology, Professor of the Department of Oriental Studies and Translation, Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Tussupova Alma – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.tussupova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4704-9675>

Авторлар туралы мәлімет:

Искакбаева Айнұр Әлібайқызы – гуманитарлық ғылымдарының магистры, «Аударма ісі (батыс тілдері)» мамандығы бойынша докторант, Филологиялық факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: iskakbayeva@inbox.ru (жеке), iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz (университетікі), <https://orcid.org/0009-0009-4161-4387>

Темірғалиева Гүлдана Еркековна – филология ғылымдары магистры, «Шетел филология (батыс тілдері)» мамандығы бойынша докторант, Филологиялық факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gtemirgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4863-2646>

Жұмабекова Айгүл Қазкенқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс тілдері мен аударма теориясы кафедрасының

профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Тусупова Алма Кокбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Каспий Қоғамдық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: a.tussupova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4704-9675>

Информация об авторах:

Искакбаева Айнура Алибаевна – магистр гуманитарных наук, докторант по специальности «Переводческое дело (западные языки)», Факультет филологический, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: iskakbayeva@inbox.ru (личный), iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz (университетский), <https://orcid.org/0009-0009-4161-4387>

Темиргалиева Гульдана Ермаковна – магистр филологических наук, докторант по специальности «Иностранная филология (западные языки)», Факультет филологический, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: gtemirgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4863-2646>

Жумабекова Айгуль Казкеновна – доктор филологических наук, профессор кафедры восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Тусупова Алма Кокбаевна – кандидат филологических наук, доцент, Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан, e-mail: a.tussupova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4704-9675>

UDC 81

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.031>

TRANSLATION STRATEGIES FOR OCCASIONALISMS IN *HARRY POTTER* BY J.K. ROWLING: A COMPARATIVE AND CONTRASTIVE ANALYSIS

Kussaiynova A.T.¹ *Yersultanova G.T.² Assanova G.S.³

¹ al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{*2} SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

³ Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the English occasionalisms found in J.K. Rowling's book "Harry Potter and the Philosopher's Stone" and compares them with their equivalents in Kazakh and Russian translations. The article also deals with some theories that attempt to define occasionalisms and categorizes them into occasional words, phrases and expressions. The aim of the article is to compare and contrast approaches applied to translate occasionalisms from J.K. Rowling's Harry Potter books into Russian and Kazakh languages. This research applied qualitative and quantitative methods to study the most effective translation strategies for occasionalisms such as transliteration, transcription, calque, and descriptive translation. The qualitative analysis involves a comprehensive analysis of original and translated texts, focusing on contextual nuances and cultural implications. Meanwhile, the quantitative research methods systematically categorize and count instances of different translation techniques to reveal recurring patterns. Data were collected from the original English books as well as their Russian translation by M. Litvinova, published by "ROSMAN" and Kazakh translation by D. Mazhen, published by "Steppe & World". The study used various analytical tools, such as comparative text analysis, classification of translation approaches and frequency analysis in Microsoft Excel. It presents valuable insights into the complexities of translating occasionalism, evaluates the effectiveness of several translation methods, and emphasizes their impact on preserving the original text's meaning and style. This dual approach offers a comprehensive understanding of translation practices across languages. The theoretical significance lies in advancing knowledge of occasionalisms and how they provide challenges for translators, which in turn advances translation studies. Improving translation quality and integrity of the source material is clearly of practical value, as it is essential for literary and intercultural communication.

Keywords: occasionalism, occasional word, occasional phrase, occasional expression, calque, descriptive translation, adaptation, transliteration and transcription

Introduction

Translating works of fiction into other languages involves careful consideration of both linguistic and cultural aspects, particularly translation of occasionalisms, newly-coined words, phrases and expressions to denote characters, places or magical world by an author. We compare several approaches of translating occasionalism into Russian and Kazakh languages using J.K. Rowling's "Harry Potter" series as an example. The adaptation of names, spells, and occasional words and phrases requires special attention. It is necessary to choose appropriate Russian and Kazakh analogues in the target language that will preserve the original content and will be comprehensible and resonate with the audience while maintaining the original meaning and context. The "Harry Potter" books reflects British mythology and culture, requiring accurate and faithful translations. Translators must consider these specifics of occasionalisms, which carry unique cultural connotations and imaginative elements created by the author, to ensure accurate and faithful translation. Translating the "Harry Potter" series is a multifaceted task that requires not only high level of a language skill but also a deep comprehension of the mythological folklore and cultural background.

Since researchers are always drawn to the inventive language used by different authors, an active study of occasionalisms, occasional words and phrases has only just begun to take shape. Fiction is often the focus of these studies, as creative word formation is a characteristic of literary language. The captivating storyline of J.K. Rowling's Harry Potter book series has attracted readers of all ages. The book gets recognition for its unique language use, which enriches the fascinating world it portrays. It narrates the adventures of an aspiring wizard called Harry as he faces obstacles in the magical realm and battles evil foes including the villain Voldemort. The book is well known for its inventive world-building, diverse array of characters, and complex storytelling—which is further emphasized by its unusual incorporation of occasionalisms. These characteristics have established Harry Potter's status among contemporary literature and encouraged translations into more than 80 languages. It is vital to preserve the meaning and style of occasional words and phrases in translation to maintain the authenticity of the original text. These occasional expressions often keep significant cultural and narrative importance, enhancing the overall reading experience. The most effective translation strategies must navigate the complexities of linguistic equivalence and cultural relevance. They should ensure that the translated text resonates with the target audience while preserving the unique charm and inventiveness of the original. This comparative research highlights the importance of thoughtful and creative translation practices in achieving this delicate balance.

Occasionalisms are words, phrases, or expressions coined by an author for a specific occasion or context. These linguistic innovations are often unique to a

particular text and are created to convey precise meanings or reflect a character's idiosyncratic speech. In literature, occasionalisms serve several important functions: they enhance the authenticity of the fictional world, contribute to character development, and enrich the narrative style. The Harry Potter series is filled with occasionalisms, including spell names and magical creatures, that present significant challenges during translation. Translators must balance fidelity to the original text with making the occasionalism accessible in different languages for readers to understand.

The concept of occasional words has been extensively studied in the field of linguistics. It was initially introduced by H. Paul in his work "Principles of Historical Linguistics". Occasional words are deviations from typical patterns of word usage. Paul argued that common words have multiple meanings, while occasional words are more vivid and expressive, yet remain unambiguous [1, p.34]. Building on this foundation, N. Feldman emphasized the role of word combinations and non-traditional patterns of word formation in shaping occasional words [2, p.72]. E. Khanpira further categorized these words based on syntax, phraseology, word formation, vocabulary, and semantics, highlighting their cultural significance and expressive potential [3].

E. Smirnova et.al in their article "The study of occasional words: theoretical aspect" grouped occasional words into 5 categories. The table 1 shows the typology of the occasional words in literature [4, p.5].

Table 1. Typology of Occasional words

Category	Description	Characteristics	Common Usage
Phonetic Occasional Words	New words formed by unique sound combinations that convey certain semantics through phonetic meanings.	Resemble onomatopoeia, rare in prose, typical of poetry	Poetry and Prose
Lexical Occasional Words	Created by combining usual stems and affixes, following or contradicting word-building rules.	Formed from existing morphemes, dominant in fiction and prose, defines author's idiolect and style	Fiction and Prose
Grammatical (Morphological) Occasional Words	Words with grammatical forms and semantics that contradict usual expectations.	Contradicts usual grammatical rules	Fiction and Prose
Semantic Occasional Words	Result from new meanings that transform the semantics of an initial lexeme.	Difficult to outline, closely connected to tropes such as metaphor, symbol, and metonymy	Fiction and Prose
Occasional (Unusual) Combination of Words	Confluence of lexemes with impossible customary usage due to the lack of common semes.	Contradicts semantic agreement laws	Fiction and Prose

L. Terentyeva identified specific characteristics that can be used to determine occasional words, such as their absence from dictionaries, deviation from usage norms, and individual authorship [5, p.37]. In a similar vein, E. Pozdeeva delved into the creative potential of language in the formation of occasional words and challenged the idea of true novelty in word perception [6, p.22]. Foreign researchers, like R. Arkhipov, focused on the translation challenges presented by occasional words, highlighting the importance of preserving their unique qualities and meanings while ensuring fluency in different linguistic contexts [7, p.19].

J.Munat classified occasional words as style markers, contextual and temporary in nature [8, p.47], while D.G. Velasco emphasized their role in language evolution from temporary units to potential neologisms [9, p.12].

J.K. Rowling’s authorial neologisms in the *Harry Potter* novels function as a unique semiotic system that not only creates a vivid magical world but also reflects cultural, historical, and ethical values, showcasing the creative potential of language and contributing to the development of neology as a linguistic field [10].

The purpose of this study is to analyze occasionalism by categorizing them into three groups: occasional words, occasional phrases, and occasional expressions.

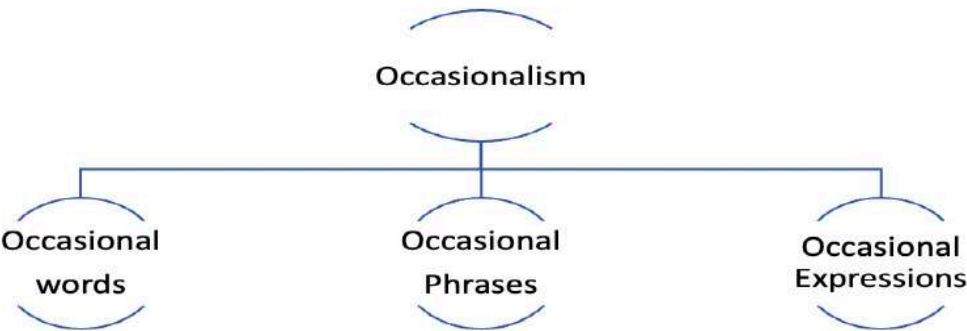

Figure 1- Classification of Occasionalism in Literature

This classification was developed based on our analysis of the selected corpus and is grounded in the framework proposed by Smirnova et al. (2022), who grouped occasional words into five categories: lexical, word-formation, semantic, syntactic, and graphic. Our findings confirmed the relevance of these categories in the context of J.K. Rowling’s language use, while also allowing us to refine and adapt the classification to better reflect the specific features of occasionalisms observed in the *Harry Potter* series.

Occasional words, phrases, and expressions all have idiosyncratic qualities and deviate from standard language patterns. However, they differ in terms of their scope, structure, and usage. Occasional words are individual larger words with unique meanings or usage patterns. On the other hand, phrases are larger linguistic units

that have established meanings and usage patterns within a language. Occasional expressions encompass a broader range of linguistic phenomena, including words, phrases, and longer language units that are used creatively or idiosyncratically. These expressions are spontaneous or novel linguistic constructs used in specific instances. While all three serve important communicative functions, they vary in terms of their structure, usage, and level of familiarity among speakers.

The *Harry Potter* series features numerous occasionalisms—newly coined words, phrases, and expressions created by J.K. Rowling—that contribute significantly to the richness of the magical world and its unique linguistic identity. These lexical innovations perform key narrative and thematic functions, often posing challenges for translators due to their cultural specificity and imaginative nature.

For example:

Occasional word: “*Muggle*” refers to a non-magical person and underscores the divide between magical and ordinary societies.

Occasional phrase: “*Mischief Managed*” is used to deactivate the Marauder’s Map, a magical artifact revealing individuals’ locations within Hogwarts.

Occasional expression: “*I solemnly swear that I am up to no good*” activates the Marauder’s Map, indicating a secretive or rebellious intent.

Additional notable examples include: “*Quidditch*”, the wizarding sport played on flying broomsticks, adds a recreational and cultural dimension to the magical world.

“*Horcrux*”, an object harboring a fragment of a dark wizard’s soul, is central to the overarching conflict.

“*Mudblood*”, a slur against witches and wizards of non-magical ancestry, reflects deep-rooted societal prejudices.

“*Polyjuice Potion*”, which enables physical transformation into another person, facilitates key plot developments involving deception and disguise.

Together, these occasionalisms not only enrich the narrative but also construct a vivid, immersive lexicon that defines the magical universe and its internal logic.

Occasional words and creative language use have a significant impact on translation accuracy. They serve as style markers, reflecting cultural and stylistic nuances. The systematic study of these elements sheds light on the dynamic nature of language and the intricate interplay between form, meaning, and context.

The aim of this study is to analyze the strategies used to translate occasional words and phrases from J.K. Rowling’s *Harry Potter* books into Russian and Kazakh.

Materials and methods

This research applies both qualitative and quantitative research methods to comprehensively analyze the translation strategies for occasionalisms in J.K. Rowling's "Harry Potter" books. The qualitative research includes a detailed textual analysis of the original and translated versions of occasionalisms, emphasizing contextual nuances and cultural connotations. This approach provides an in-depth understanding of the complexities involved in translating these occasional words. The quantitative methods entails statistically analyzing translation techniques and their frequency of use. Through categorizing systematically and counting instances of various translation strategies, the study seeks to identify patterns and trends in translation practices. We were able gather comparative insights into the effects of translation across different languages. This dual approach guarantees a comprehensive examination of the data, combining qualitative insights with rigorous quantitative analysis.

Data collection involves identifying and extracting occasionalisms from the original English texts of the Harry Potter first book, followed by gathering corresponding translations in Russian language by M. Litvinova, "ROSMAN" and Kazakh language by D. Mazhen, "Steppe & World".

The data analysis methods combine various tools and techniques to systematically evaluate the translation of occasionalisms:

Comparative and Contrastive Textual Analysis: This technique involves comparing the original and translated texts side by side. It identifies key occasionalisms and examines their translations for fidelity to the original meaning, stylistic features, and cultural relevance.

Categorization of Translation Strategies: Translations are organized according to established translation strategies like calque, descriptive translation, adaptation, and transliteration or transcription. This classification aids in comprehending the decisions made by translators.

Frequency Analysis: Statistical tools, such as Microsoft Excel, are used to quantify the frequency of each translation strategy. This analysis provides insights into the predominant practices and preferences in translating occasionalisms.

This comprehensive analysis aims to provide a detailed and nuanced understanding of how occasionalisms in "Harry Potter" are translated. It highlights the strategies used and their effectiveness in preserving the original text's meaning and style.

Results and discussion

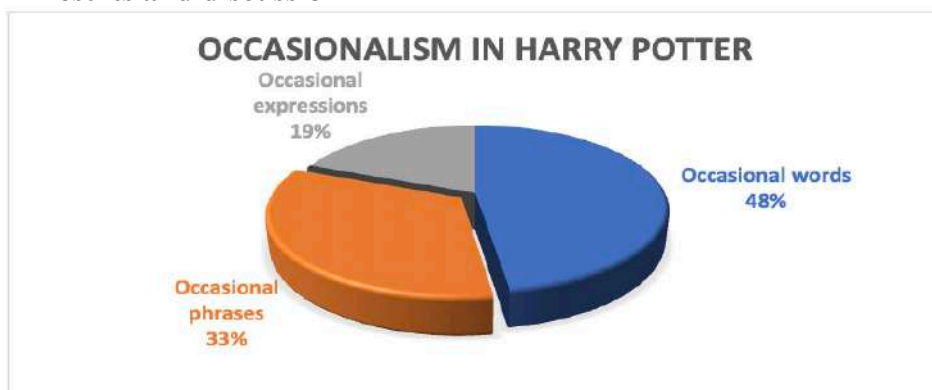

Figure 2 – The frequency rate of Occasionalism in Harry Potter book 1

The pie chart illustrates the distribution of occasionalism in the first book of the Harry Potter series. Occasional words constitute 48% of the total, while occasional phrases account for 33%, and occasional expressions make up the remaining 19%.

Occasional words refer to proper names for characters, places, objects, and spell or magic related words.

Occasional words in Harry Potter include proper names for characters (e.g., “Hagrid”), places (e.g., “Hogwarts”), objects (e.g., “Nimbus 2000”), and spell or magical terms (e.g., “Expelliarmus”).

An expression is a broader term that encompasses phrases, idioms, sayings, and any other combinations of words used to convey an idea or feeling. Expressions often carry a specific meaning or connotation beyond the literal meanings of the individual words. For example, the phrase “*I solemnly swear that I am up to no good*” from *Harry Potter* is an expression that conveys mischievous intent and functions as a magical activation phrase, thus embodying both linguistic and contextual meaning beyond its literal interpretation.

In the context of occasionalisms in “Harry Potter,” both phrases and expressions refer to unique combinations of words coined by the author for specific concepts within the story. These combinations are specific to the fictional world and are not typically used in the same way outside of it.

For instance: Occasional **phrases** might include specific descriptions or names like “*The Boy Who Lived*” or “*The Mirror of Erised*.”

Occasional **expressions** could include sayings or idiomatic uses unique to the magical world, such as “*He-Who-Must-Not-Be-Named*.”

Overall, while all phrases can be expressions, not all expressions are just simple phrases; they can include idioms and sayings with figurative meanings.

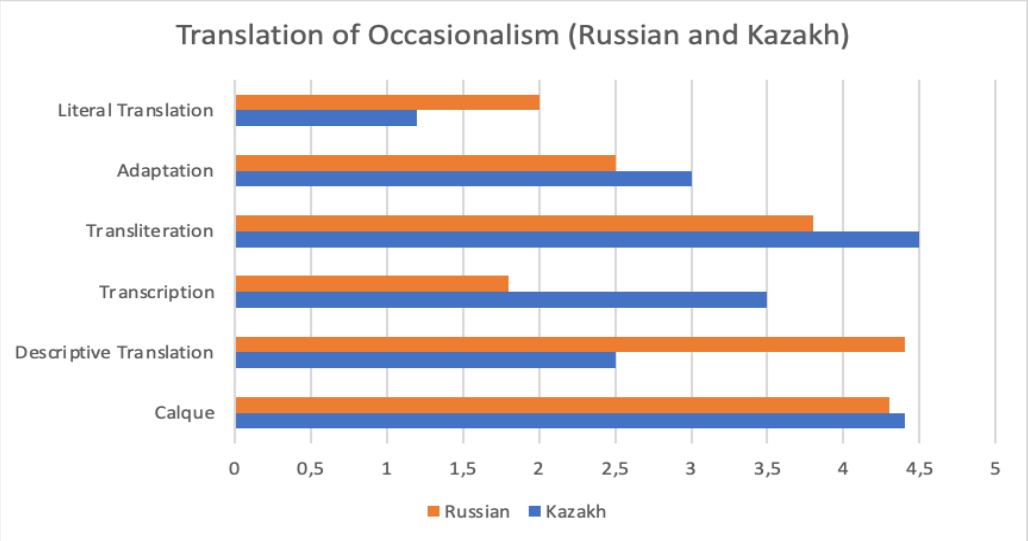

Figure 3 – The translation strategies for Occasionalism in “Harry Potter and Philosopher’s stone”

Figure 3 presents the comparative frequency of translation strategies applied to 100 occasionalisms from *Harry Potter and the Philosopher’s Stone* in its Russian and Kazakh versions. The percentages reflect how often each strategy was employed in the respective translations.

The most prominent strategy in both translations was **transliteration**, used in approximately **45% of Kazakh** and **40% of Russian** translations. This indicates a strong tendency to preserve the original phonetic form of coined terms while adjusting to the phonological rules of each target language. Notably, transliteration was more prevalent in Kazakh, reflecting a modern approach that diverges from the Soviet-era reliance on Russian-based phonetical adaptation.

Calque (i.e., word-for-word translation of semantic elements) was the **second most used strategy** in Kazakh (also **45%**), slightly exceeding its use in Russian (**around 42%**). This strategy reflects an attempt to maintain the semantic integrity of Rowling’s occasionalisms while embedding them into the linguistic structures of the target languages.

Descriptive translation—which explains or paraphrases the meaning of the term—accounted for roughly **38% in Russian** and **28% in Kazakh**, suggesting Russian translators more frequently prioritized clarity over brevity or form preservation.

Transcription, which adapts the pronunciation of words without direct translation, was used in **30% of Kazakh translations** but only **around 22% in Russian**, possibly due to the phonological flexibility and evolving orthographic standards in modern Kazakh.

Adaptation—where a culturally or linguistically appropriate equivalent is created—was used evenly in both languages, around **25-30%**, reflecting the need to localize context-specific meanings of Rowling's neologisms.

Literal translation, the least used strategy, appeared in **20% of Russian** and only **15% of Kazakh** translations, underscoring the limited applicability of direct word-for-word translation for complex and imaginative occasionalisms.

Overall, the figure underscores differing strategic preferences between Russian and Kazakh translators, shaped by linguistic norms, translation traditions, and cultural expectations. Kazakh translations demonstrate a slightly higher inclination toward phonetic fidelity and semantic transparency, signaling the emerging independence of Kazakh translation practice from Russian linguistic influence.

The analysis shows that *transliteration* was more commonly used than *transcription*, though the latter played a crucial role in adapting English-based occasionalisms to fit Kazakh phonetics. Notably, this marks a pioneering moment in Kazakh literature, as previous translations had often relied on Russian phonetic conventions and the Cyrillic script.

Despite the availability of established translation models, the study identifies inconsistencies in the application of theoretical frameworks, particularly in the Kazakh version. This suggests a degree of flexibility or deviation in practice, which may reflect the translators' effort to balance fidelity to the original with linguistic and cultural appropriateness.

Finally, the figure highlights a broader issue of *cultural translation*, underscoring the «clash of civilizations» — the need to bridge linguistic gaps while also interpreting culturally embedded meanings. The role of the modern translator, therefore, extends beyond linguistic transfer to include cultural adaptation, especially in the context of children's fantasy literature like *Harry Potter*.

A comparative analysis revealed the translators' deep commitment to translating occasionalisms, initially focusing on etymological examination. Techniques such as transliteration, transcription, and calque effectively maintained the author's style and text coherence while making it suitable for engaging with the target audience. The comparison of translations into Russian and Kazakh languages highlighted a lack of consistent application of a theoretical framework in the translation process. Deviating from prescribed methods outlined in translation models is commonly accepted. It was found that transcription method was used less than transliteration; however, it helped adapt phonetics in Kazakh language — a debut in Kazakh literature — offering its own features compared to previous approaches using Russian phonetical rules and Russian alphabet.

The challenge of the «clash of civilizations» involves not only linguistic translation, but also cultural interpretation. Modern translators must adhere to

English language rules while also updating and modifying texts to suit their own language's requirements.

In literary translation, especially in poetry or prose, translators might create new words to preserve the artistic and aesthetic quality of the original text. Creating occasional words in translation is a complex task requiring a deep understanding of both the source and target languages, as well as the cultures they represent.

The translation of the Harry Potter book series also presents difficulties for translators when it comes to creating new occasional words with similar linguistic or speech patterns in the target language. For instance, a challenge arises with the *Зеркало Желания* –which means Mirror of Desire - it is given as *the Mirror of Erised* in the original text - as it is considered a newly coined word. The Russian translation “*Зеркало Желания*” accurately maintains the meaning of this innovative term, while the Kazakh “*Құмарлықтың айнасы*” employs a direct borrowing to convey its significance. This interpretation is precise as it reflects how cherished ideas can materialize in the mirror. Meanwhile, I. Oransky, in the edition published by “ROSMEN,” translates this idea by also considering the reversal of letters within a word, exemplified by the *Зеркало Иеналеж* (wherein ‘desire’ is spelled backwards) [11].

Translation Strategies

Calque (Loan Translation)

Calque involves directly translating the components of a word or phrase from the source language into the target language. This method maintains the structure and elements of the original word while rendering it in the target language.

Example: The word “*Quidditch*” might be translated by keeping its structural components intact, creating a similar-sounding word in the target language. While this word is often kept as is, a hypothetical calque in French could be “*Ballonge*,” combining “*balle*” (ball) and “*allonge*” (extension), though it is typically not translated.

The “*Leg-locker*” spell immobilizes the enemy by freezing their feet. The word is a compound of two words, “*leg*” and “*locker*.” In Russian, it was translated as «*Обезноживание*» which is a calque. However, in Kazakh there is no short and comprehensible word for this concept, so the translation became «*Шідер қарғысы*», where «*шідер*» means to hobble a horse and «*қарғыс*» means spell. The translator chose to use a descriptive method in order to accurately convey the meaning of the original occasional word. The calque method, while sometimes resulting in a more precise translation, can often come at the expense of the natural flow and idiomaticity of the target language.

The “Remembrall” is a mystical glass sphere with a white mist inside that turns crimson to indicate when someone has overlooked something. It is crafted

using two particular words, and through the calque method, equivalent occasional words were found in Russian and Kazakh translations: “Напоминалка” in Russian and “Ескеpmнек” in Kazakh. These translations successfully preserve the semantic meaning of the original concept. The choice to employ a calque technique rather than a more free translation can be influenced by the desire to maintain the specific connotations and associations of the original, occasional word.

“Polyjuice potion” allows one to take on the appearance of a different individual. In Russian, it is translated as «оборотное зелье», and in Kazakh as «айналдыратын ишiрткi».

“Floo powder” enables wizards to move through space using a special powder, allowing them to travel through fireplaces within a network. The translation into Russian is «летучий порошок», and in Kazakh, it is translated as «ұшатын ұнтақ».

Calque can preserve the original term’s conceptual integrity and structural uniqueness, maintaining its recognizability and distinctiveness. However, this strategy may result in awkward or unnatural occasionalisms in the target language, potentially confusing readers or failing to convey the intended nuance and playfulness of the original occasionalism.

Descriptive Translation

In descriptive translation, the meaning or purpose of the source word is explained in the language being translated, typically using an entire sentence or phrase instead of a single word.

The word “Horcrux” is translated descriptively “магический предмет, содержащий часть души волшебника” which means “a magical object containing a part of a wizard’s soul”.

Descriptive translation can effectively convey the term’s meaning and context, ensuring that readers understand its significance within the narrative. At the same time, this method can be lengthy and may disrupt the flow of the text. It might also lose the conciseness and evocative power of the original occasionalism.

“*The Sorting Hat*” in Russian translation “**Сортировочная Шляпа**” is descriptively translated as “**волшебная шляпа, распределяющая учеников по факультетам**” in Kazakh “оқушыларды факультеттерге бөлетін сиқырлы қалпақ”. This method translation explains that “*the Sorting Hat*” is a magical hat that assigns students to different houses.

“Polyjuice potion” in Russian, it is «оборотное зелье», and in Kazakh «айналдыратын ишiрткi» which descriptively translated as “басқа адамға айналуға мүмкіндік беретін сиқырлы сусын”. This method of translation describes the Polyjuice Potion as a magical potion that allows someone to transform into another person.

By comparing the Kazakh and Russian translations, we can see that both employ descriptive methods to capture the essence and context of the original terms, ensuring that the translated terms are meaningful and understandable within their respective cultural contexts.

Blending

Blending translation combines elements from both the source and target languages to create a new occasional word or phrase that conveys the original meaning while being understandable in the target language.

Examples: *Emeric the Evil* is blended as “Эмерика Злой” in Russian and “Ызақор Емерик” in Kazakh, directly incorporating the original word into the Cyrillic alphabet to preserve the unique name and describing the person.

These categories of occasionalisms translated in the form of “noun + adjective” where all nouns are transliterated and adjectives are translated using a calque method. The translator used a blended method because it has a more beneficial magical effect on how young readers perceive this fantasy genre books intended for youth. Calquing is employed to convey meaning without the need for additional clarifications that would typically accompany transliteration or transcription, thus facilitating the reader’s comprehension of the intended significance of specific names; hence, calque exhibits a tendency towards naturalizations.

Table 2. Blending

English	Russian	Kazakh
<i>Emeric the Evil</i>	Эмерика Злой	Ызақор Емерик
<i>Uric the Oddball</i>	Урик Странный	Біртүрлі Урик
<i>Bloody Baron</i>	Кравовый Барон	Қанжоса Барон
<i>Golden snitch</i>	Золотой Снитч	Алтын Снитч
<i>Moaning Myrtle</i>	Плакса Мирт	Жылауық Миртл
<i>Skele- Gro</i>	Костерост	Сүйек Өсіргіш

“The Pensieve” is a magical object used to review memories. In Russian, it is translated as “Сито памяти”, while in Kazakh it is given as “Естелік сүзгісі”.

Both translations effectively capture the essence of the original potion’s name “*Skele-Gro*”, with “*Костерост*” in Russian suggesting a skeletal or bone-related element, and “*Сүйек өсіргіш*” in Kazakh conveying the idea of bone growth or regeneration.

Some translations may incorporate elements of both descriptive translation and transliteration. For instance, “*Uric the Oddball*” is translated as “*Урик Странный*” in Russian, where “*Oddball*” is translated descriptively

as “странный” (meaning strange), and “*Uric*” is transliterated. Similarly, in Kazakh, it is translated as “*Бірмүрлі Урук*,” where “*Бірмүрлі*” conveys the idea of oddness or uniqueness, and “*Uric*” is transliterated.

Transliteration and Transcription

Transliteration involves converting the original term’s sounds into the target language’s script, maintaining its phonetic similarity, however, transcription involves converting the original term’s sounds into the target language’s script, aiming to preserve its phonetic similarity.

The word “*Quidditch*” might be transliterated into a script that retains its original pronunciation, such as “*Квиддич*” in Russian and transcribed into “*Кыуддич*” in Kazakh retaining its original pronunciation

Transliteration preserves the original term’s sound and exoticism, maintaining its identity and distinctiveness while, transcription maintains the original term’s sound and exoticism, preserving its identity and distinctiveness in the target language. Transliteration strategy might not convey the term’s meaning or function, leading to potential confusion or loss of context for the target audience. Transcription approach may not convey the term’s meaning, potentially leading to misunderstandings about its context or significance.

It is noteworthy that within this literary piece, the author assigns «talking names” to the characters and introduces them into the narrative with newly coined occasional words, thereby imbuing the narrative with a metaphorical representation of the fantastical ambiance and character dynamics. Hence, this dimension warrants further exploration in terms of linguistic and cultural adaptation during the transference of imagery from one linguistic realm to another.

V.Slepovich believes that in the process of translating names, translators ought to employ a strategy that involves a blend of transcription and transliteration [12, p.38]. This approach is particularly relevant when dealing with the translation of place names, which are often rendered through a combination of translation and transcription. Similarly, names of entities such as companies and streets are typically conveyed through the use of transcription [12].

In the “*Harry Potter*” series, almost all of J.K. Rowling’s character names can be considered occasionalisms, as they are unique and convey a specific meaning. For example, in ancient Latin, the word “*Potter*” means powerful, while *Harry* was the author’s preferred male name. In Russian, it is translated using transliteration as “*Гарри Поттер*.” Kazakh translators also used transliteration but with elements of transcription to recreate the main hero’s name phonetically - “*Харри Поттер*”. They replaced the second letter ‘a’ with ‘ә’, demonstrating a creative vision and adaptability for the Kazakh audience without contradicting any linguistic principles or branches. Similar approaches were taken for other heroes in these fantasy books: *Hermione Granger* becomes “*Гермиона Грейнджер*” or

“Хәрмиона Грейнджер”; *Rubeus Hagrid* becomes “Рубеус Хэзрид»” or “Рубеус Хэзрид”

Oliver Wood is translated into Russian as “Оливер Вуд” and interestingly, when transliterated into Kazakh, the transcription element “Ууд” is used. The double “oo” sound is replaced by the sound “y”. The translator aimed to make an adaptation in Kazakh language

Muggles are ordinary people in the magic world, and the occasional word is translated as “Магл” in Russian and Kazakh languages using a phonetic adaptation.

Adaptation

Adaptation involves modifying the original text to better suit the linguistic and cultural context of the target audience. In adaptation, the translator may change names, titles, or cultural references to make them more familiar or understandable to the target audience.

If the word “*Muggle*” adapted to a culturally equivalent word in the target language, such as “non-magico” in Italian, it conveys the same idea in a familiar context.

The cultural meaning of occasionalism can be adapted, potentially leading to loss of the original author’s intent. For example, during translation, I. Oranskii names for Bertie Bott’s Every *Flavor Beans* sweets. The translator may consider that translating “*flavor beans*” as ‘ароматные бобы’ which has literal meaning “fragrant beans” could be incomprehensible to domestic readers and instead translate it as круглые конфеты-драже descriptive meaning is round dragee candies [12, p.14]. The same approach was applied to the translation of the name of a key character from “Harry Potter” – Potions Professor *Severus Snape* (in the original – *Snape*), who is the head of Slytherin House (the house’s symbol is a snake). His name *Severus* (reflecting his character) carries meanings like *strict, unkind, intense or forceful*. Translator M. Spivak accurately captures J. Rowling’s intentions by expanding on the original meaning of the character’s surname and proposing an alternative option “Злодеус Злей,” as in Russian, severe can sound like “жесткий -hard”, “злой -vicious” or “суровый -severe” [13, p.43].

Adaptation can make the occasional word more accessible and meaningful to the target audience, preserving its intended effect and function within the story [14]. This strategy may lead to a loss of the original occasional word’s uniqueness and specific cultural connotations, potentially altering its impact and significance.

Evaluation of Which Strategies Work Best in Different Contexts

The effectiveness of each strategy depends on factors such as the target language’s structural characteristics, cultural context, and the translator’s objectives. Analyzing the use of these strategies across different languages

reveals insights into how occasionalisms are handled in various cultural and linguistic contexts. For example:

Calque works well for preserving structural and conceptual integrity but may require supplementary explanations for clarity. **It** might be more effective in languages that share structural similarities with English, while it may be less effective in languages with different syntactic structures.

Descriptive Translation ensures comprehensibility but can disrupt narrative flow. It might be more suitable for languages where conciseness is less critical than clarity.

Transliteration and Transcription maintains phonetic similarity but might necessitate additional context for understanding. These strategies might be used in languages where phonetic fidelity is valued over immediate comprehensibility.

Adaptation achieves cultural relevance but may sacrifice some of the original word's unique qualities. This approach is often preferred in contexts where cultural equivalence is crucial for reader engagement.

Conclusion

The occasionalism is a subject of debate in Kazakh, Russian and Western linguistic circles. Some scientists view occasionalism as unique and context-specific, while others compare it to newly-coined words or phrases, asserting that every new word eventually becomes a regular part of the language. There are various classifications for these types of words available including syntactic, stylistic, and metaphorical forms; however grammatical, lexical semantic meanings along with phonetic variations in these exceptional cases are considered essential.

The study provided a comprehensive analysis of occasionalisms in J.K. Rowling's *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, with several significant findings. **First**, occasionalisms were systematically categorized into three distinct types: *occasional words*, *occasional phrases*, and *occasional expressions*, each serving unique narrative and stylistic functions within the text. **Second**, the research identified and examined a range of translation strategies—including *calque*, *descriptive translation*, *transliteration*, *transcription*, *blending*, and *adaptation*—revealing how translators navigated the complexities of preserving meaning, style, and cultural nuance. **Third**, a comparative analysis of the Russian and Kazakh translations showed differing approaches, with the Kazakh version displaying creative phonetic adaptations and cultural localization, often diverging from the Russian model. This reflects a growing independence in Kazakh translation practice. Overall, the study highlights the intricate challenges of translating authorial neologisms and contributes valuable insights to the fields of neology and literary translation.

This study conducted a thorough analysis of the translation strategies for occasionalisms in J.K. Rowling's "Harry Potter" book series, using both qualitative and quantitative research methods. By carefully examining the original and translated texts in Russian and Kazakh, this research offers valuable insights into the complexities of translating creative literary words. The findings demonstrate that the calque translation method can be an effective tool for preserving the unique attributes of occasionalisms, particularly when the goal is to maintain the conceptual associations and nuances of the original.

A combination of strategies is often necessary to balance fidelity to the original text with accessibility and engagement for the target audience. By carefully selecting and applying these strategies, Kazakh and Russian translators effectively conveyed the richness and creativity of occasionalisms in J.K. Rowling's *Harry Potter* books.

REFERENCES

- [1] Paul H. Principles of the history of language // H. A. Strong, Trans.; Classic Reprint ed. 2020. – P. 93-139.
- [2] Feldman N.I. Occasionalnye slova a leksikographia [Occasional words and lexicography] – 1957 // Reprinted in 2020 by Forgotten Books. – S. 63-71. [in Rus.]
- [3] Khanpira E.I. Occasional elements in modern speech. –1972 // Reprinted in 2020 — P. 245-317.
- [4] Smirnova E., Sadykova A., Davletbaeva D. The study of occasional words: theoretical aspect // Life Science Journal. №11(11) – 2014 – P. 532-535. https://kpfu.ru/staff_files/F1451918847/article_occasional.words.pdf
- [5] Terent'eva L.P. Semantika i pragmatika leksicheskikh okkazionalizmov (Semantics and pragmatics of lexical occasional words): dis. ..kand. filol. nauk. – M., 1983 – S. 249 - 256 [in Rus.]
- [6] Pozdeeva E.V. Occasional word: perception and translation based on the material taken from novels by the Russian and English writers: thesis. – Perm, 2002 – P. 203-227.
- [7] Arkhipov R.N. Occasional novelty in the original text and the translations of the drama by B. Brecht 'Mutter Courage und ihre Kinder': Thesis. Krasnodar, 2001 – P. 226.
- [8] Munat J., Lexical creativity as a marker of style in science fiction and children's literature. Lexical creativity, texts and contexts. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2007. – P. 163– 185.
- [9] Velasco D.G. Innovative coinage. Deconstructing Constructions. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2009. – P. 3-24
- [10] Zagidullina A.A., Chukaeva T.K., & Karibaeva B. Pragma-funktsional'nye osobennosti sozdaniya avtorskikh neologizmov v romanakh Dzh. K. Rouling: Novyi mir — novyi yazyk. [Pragma-functional features of

creating authorial neologisms in the novels of J. K. Rowling: A new world – a new language] // Bulletin of the Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan. Series: Philological Sciences. – 2024. – №3 (74). – S. 3-24. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.004> [in Rus.]

[11] Lukin D.S. Spelling names in J. K. Rowling's novel "Harry Potter" // Intra-university collection of scientific works "Problems of Linguistics and Intercultural Communication". – 2013. – P. 88–94.

[12] Slepovich V. Challenges of Translating Phraseological Units // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2005. – P. 1287-1297.

[13] Lukin D.S. Typological classification of occasionalisms in J. K. Rowling's novel "Harry Potter" // Collection of articles on materials from the VII International Theoretical Conference. – 2014. –P. 170

[14] Lyakhovich I.V. Occasional derivation as a tool and means of creating linguistic view of the world (on the material of the language of poetic texts by V. Khlebnikov). – 2003. – P. 287-297.

The source materials:

- Rowling J. K. Harry Potter and the Philosopher's Stone. – Bloomsbury Publishing, 1997.

- Rowling J. K. Гарри Поттер и философский камень (M. Litvinova, Trans.). – Москва: РОСМЭН, 2002.

- Rowling J. K. Хэрри Поттер мен Пэлсапа тас (D. Mazhen, Trans.). – Алматы: Steppe & World Publishing, 2020.

Дж. К. РОУЛИНГТІҢ «ХЭРРИ ПОТТЕР» АТТЫ РОМАНЫНДАҒЫ ОККАЗАНИОЛИЗМДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ СТАТЕГИЯЛАР: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЖӘНЕ САЛҒАСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ

Кусаинова А.Т.¹, * Ерсұлтанова Г.Т.², Асанова Г.С.³

¹ әл -Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан

*² СДУ университеті, Қаскелең, Қазақстан

³ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада Дж.К. Роулингтің «Хэрри Поттер мен Пэлсапа Тас» кітабында кездесетін ағылшын тіліндегі окказанионализмдер зерттеліп, олардың қазақ және орыс тілдеріндегі аудармаларындағы баламаларымен салыстырылады. Мақалада сондай-ақ окказионализмге талдау жасалған теориялариялық жұмыстар мен окказионализмді категорияларға бөлу, яғни окказионал сөздер, фразалар және сөз тіркестері қарастырылады. Мақаланың мақсаты Дж.К. Роулингтің Хэрри Поттер жайлы кітаптарындағы окказионализмдерді орыс және қазақ тілдеріне

аудару барысында қолданылған тәсілдерді салыстыру және салғастыру болып табылады. Бұл зерттеу жұмысында окказионализмдерді аударуда ең тиімді және сәтті аударма стратегияларын анықтау үшін сапалық және сандық зерттеу әдістері қолданылды. Сапалық әдіс арқылы контекстік нюанстарға және мәдени әсерлерге назар аударатырып, түпнұсқа және аударма мәтіндерін жан-жақты талдау қамтылды. Сонымен қатар, сандық әдіс арқылы жиі қайталанатын заңдылықтарды анықтау үшін әр түрлі аударма әдістері жүйелі түрде жіктелді және саналды. Деректер ағылшын тіліндегі түпнұсқа мәтіннен, сондай-ақ оның орыс тіліндегі М.Литвинова, «РОСМЭН» баспасынан және қазақ тіліндегі Д. Мажен, «Steppe & World» баспасынан шыққан аударма нұсқаларынан жиналды. Аналитикалық әдістемелер салыстырмалы мәтіндік сараптаманы, транслитерация, транскрипция, калька және сипаттамалық аударма тәсілдерін санаттарға бөлуді және microsoft Excel көмегімен жиілікті талдауды қамтыды. Зерттеу шығармашылық окказионализмдер және оларды аударудың қиындықтары туралы құнды түсінік береді, әртүрлі стратегиялардың тиімділігін бағалайды және олардың түпнұсқа мәтіннің мағынасы мен стиліне жақындығын сақтауға әсерін көрсетеді. Бұл екі жақты тәсіл әр түрлі тілде аударма тәжірибесі туралы жан-жақты түсінікті қамтамасыз етеді. Жұмыстың теориялық маңыздылығы окказионализмдер және олардың аудармашыларға туғызатын қиындықтары туралы білімді жетілдіруде жатыр, бұл өз кезегінде аударматану саласы үшін өзекті. Аударма сапасы мен түпнұсқаға жақындықты арттыру практикалық тұрғыдан маңызды, өйткені бұл әдеби және мәдениетаралық қарым-қатынас үшін өзекті болып табылады.

Тірек сөздер: окказионализм, окказионал сөз, окказионал фраза, окказионал сөз тіркестер, калька, сипаттамалық аударма, адаптация, транслитерация және транскрипция

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ОКАЗИОНАЛИЗМОВ В РОМАНЕ

Дж. К. РОУЛИНГА «ГАРРИ ПОТТЕР»:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ И СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Қусаинова А.Т.¹, * Ерсұлтанова Г.Т.², Асанова Г.С.³

¹ Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

^{*2} Университет СДУ, Каскелен, Казахстан

³ Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются английские окказионализмы, встречающиеся в книге Дж.К. Роулинг «Гарри Поттер и Философский Камень», и сравниваются с их эквивалентами в казахском и

русском переводах. В статье также рассматриваются теории определения окказионализма и категории окказионализмов такие как, окказиональные слова, фразы и выражения. Цель статьи – сравнить и сопоставить подходы, применяемые при переводе окказионализмов из произведений Дж.К. Роулинга о Гарри Поттере на русском и казахском языках. В этом исследовании используются как качественные, так и количественные методы исследования для изучения самых эффективных стратегий перевода окказионализмов. Качественное исследование включает всесторонний анализ оригинальных и переведенных текстов с акцентом на контекстуальные нюансы и культурные последствия. Количественный метод исследования систематически классифицирует и подсчитывает примеры различных методов перевода, такие как транслитерация, транскрипция, калька и описательный метод, чтобы выявить повторяющиеся закономерности. Данные были собраны из оригинального текста на английском языке, а также переводов на русском языке М. Литвиновой, «РОСМЭН» и на казахском языке Д. Мажена, «Steppe & World» версий. Аналитические данные включают сравнительный анализ текстов, классификацию подходов к переводу, частотный анализ с использованием Microsoft Excel и контекстуальный анализ. Исследование дает ценную информацию о сложностях перевода окказионализмов, оценивает эффективность различных стратегий и подчеркивает их влияние на сохранение точности смысла и стиля оригинального текста. Этот двойной подход обеспечивает всестороннее понимание практики перевода на разных языках. Теоретическая значимость заключается в расширении знаний об окказионализмах и о том, как окказионализмы создают проблемы для переводчиков, что, в свою очередь, способствует развитию переводоведения. Повышение качества перевода и целостности исходного материала, несомненно, имеет практическую ценность, поскольку это важно для литературной и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: окказионализм, окказиональное слово, окказиональная фраза, окказиональное выражение, калька, описательный перевод, адаптация, транслитерация и транскрипция

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.10.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Kussaiynova Aizhan Talgatkyzy – PhD Student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhok.kussaiynova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-7246-235X>

Yersultanova Gaukhar Tileukabulovna – PhD, Assistant Professor, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan, e-mail: gaukhar.yersultanova@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8913-6067>

Asanova Gulnar Sairambekovna – PhD, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: mergen-2009@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8148-0046>

Авторлар туралы мәлімет:

Кусайынова Айжан Талғатқызы – PhD студент, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aizhok.kussaiynova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-7246-235X>

Ерсултанова Гаухар Тилеукабуловна – PhD, ассистент профессор, СДУ университеті, Қаскелең, Қазақстан, e-mail: gaukhar.yersultanova@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8913-6067>

Асанова Гульнар Сайрамбековна – PhD, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем. тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: mergen-2009@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8148-0046>

Информация об авторах:

Кусайынова Айжан Талгатовна – PhD студент Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aizhok.kussaiynova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-7246-235X>

Ерсултанова Гаухар Тилеукабуловна – PhD, ассистент-профессор, Университет СДУ, Каскелен, Казахстан, e-mail: gaukhar.yersultanova@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8913-6067>

Асанова Гульнар Сайрамбековна – PhD, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: mergen-2009@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8148-0046>

ӘОЖ 81'234

ГТАХР 16.21.25

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.032>

НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

* Машрапова З.С.¹

*¹ «Торайғыров университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы
Павлодар, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі тіл білімінің жаңа әрі өзекті бағыттарының бірі ретінде қалыптасып келе жатқан нейролингвистиканың негізгі терминдерін қазақ тіліне аудару мәселесі қарастырылады. Нейролингвистика – ми мен тіл арасындағы өзара байланысты зерттейтін пәнаралық ғылым саласы. Дегенмен, қазақ тілінде осы бағытқа қатысты ғылыми еңбектер, зерттеулер мен оқулықтар саны шектеулі. Қазақстанда нейролингвистика саласына арналған арнайы терминологиялық сөздіктердің аздығы салдарынан терминдерді жүйелі түрде аудару және бірізді қолдану өзекті мәселе болып отыр.

Осыған байланысты студенттер, зерттеушілер және көпшілік қауым үшін нейролингвистика саласының негізгі терминдері мен ұғымдарын қолжетімді әрі түсінікті түрде ұсыну қажеттілігі туындайды. Мақалада кеңінен қолданылатын негізгі терминдер іріктеліп, олардың қазақ тіліне аудармасы мен ғылыми түсіндірмелері беріледі. Сонымен қатар, терминдер мазмұндық тұрғыдан жіктеліп, аударма әдістері бойынша талданады.

Зерттеуде ғылыми терминологияны дәл әрі ұлттық тілдік жүйеге бейімдей отырып аудару мәселесіне назар аударылады. Автор аударма барысында мәдени ерекшеліктер мен ғылыми мағыналардың сәйкестігін сақтаудың маңызын айқындайды. Аударма процесінде контекстік талдау, жиілік әдісі, баламалы аударма тәсілі, ғылыми терминологиялық сөздіктерді пайдалану және сараптамалық бағалау әдістері қолданылған.

Мақала ғылыми аударма мәселелерімен айналысатын мамандарға, сондай-ақ жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына арналған әдістемелік көмекші материал ретінде ұсынылады. Зерттеу нәтижелері тіл біліміндегі маңызды теориялық және практикалық мәселелерді шешуге өз үлесін қоса алады.

Тірек сөздер: нейролингвистика, терминология, медицина, аударма, ми, тілдің бұзылуы, нейробілім, сөз

Кіріспе

Нейролингвистика тіл білімінде маңызды орын алады және қазіргі кезде әлемдегі ең көп зерттелген ғылыми салалардың бірі болып табылады.

Бұл ғылымның негізгі мақсаты – адамның сөйлеу тілінің негізін және оның қолдануын ми мен неврология тұрғысынан түсіндіру. Ол сондай-ақ тілді меңгеру процесі, сөйлеудің бұзылуы, тілдік ақпараттың мида қалай өңделетіні және оның ми карталарымен қалай анықталатыны сияқты көптеген қызықты мәселелерді зерттейтін кең ғылыми салаға айналуға.

Когнитивті нейролингвистика — білімді жинақтау, сақтау, өңдеу және қолданумен байланысты мидағы процестерге сөйлеу функцияларының қатысуына баса назар аударатын сала. Бұл бағыт тек медициналық қолдану аясында ғана емес, сонымен қатар педагогикалық психология үшін де ерекше маңызға ие. Когнитивизмде негізгі назар адамның танымдық қызметіне аударылады: бұл тек зерттеліп қана қоймай, сондай-ақ рәміздерді әділ бейнелеу қабілеті, білімге негізделген әрекетті жалғастыру стратегиясы, адамның танымдық әлемі, оның әрекеті мен өзін-өзі қорғауы жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар белсенді тілдік қызмет те зерттеледі, ол мотивацияны, талғамды қалыптастырады және нәтижені болжауға мүмкіндік береді. [1, 34 б.].

Нейролингвистика — көптеген пәндердің тоғысқан тұсында пайда болған ғылым саласы. Ол тіл білімімен, нейроанатомиямен, неврологиямен, нейропсихологиямен, философиямен, психологиямен, психиатриямен, сөйлеу патологиясымен және информатикамен тығыз байланысты. Сонымен қатар нейробиология, антропология, химия, жасанды интеллект және когнитивтік ғылымдар нейролингвистикалық зерттеулердің теориясы мен әдіснамасында маңызды рөл атқарады. Аталған пәндердің ішінде неврология мен лингвистика нейролингвистикалық зерттеулердің негізгі екі бағыты болып саналады. Осыған байланысты бір жағынан — медициналық, екінші жағынан — лингвистикалық терминдер нейролингвистикалық әдебиеттер мен зерттеулерде жиі кездеседі.

Нейролингвистикаға және ми мен тілдің бұзылуына қатысты алғашқы жазбалардың бірі — «Эдвин Смиттің хирургиялық папирусы» (The Edwin Smith Surgical Papyrus). Ежелгі Египеттен алынған бұл құнды тарихи дереккөз б.з.д. 1700 жылдар шамасында жазылған деп есептеледі, дегенмен оның бастапқы нұсқасы б.з.д. 5000 жылдарға жатады [2, 29 б.]. Авторы белгісіз, папирус толық күйінде табылмағанымен, жұлынның зақымдануына қатысты негізгі бөлімдері сақталған, бұл материалды әрі қарай нейроғылыми тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді.

Ежелгі грек ойшылы әрі дәрігері Гиппократ (б.з.д. 460–370 жж.) мидың зақымдануымен байланысты сөйлеу бұзылыстарын сипаттап, олардың екі негізгі түрін ажыратқан: афноз [ἄφρωνος] — «мылқау» және анаудоз [ἀναυδος] — «саңырау». Ол «әріптерді (белгілерді) есте сақтау қабілетін жоғалтқан» пациент туралы жаза келе, мынадай қорытынды жасаған: «Сөйлеу бұзылыстары байқалған жағдайда, паралич көбіне

дененің зақымданған жағына қарама-қарсы орналасқан ми аймағындағы патологиялық өзгерістерден туындайды» [3, 255 б.].

Ғасырлар бойы пәнаралық зерттеулердің қарқынды дамуына байланысты XX ғасырдың басынан бастап нейролингвистика дербес ғылыми сала ретінде қалыптасты. Бұл ғылымда екі негізгі ғылыми мектеп айқындалды: орыс мектебі (Александр Романович Лурия) және америкалық мектебі (Норман Гешвинд жетекшілік еткен «Афазияны зерттеу орталығы»).

Ресейлік нейропсихолог А. Р. Лурия адамның ақыл-ой әрекетінің үш негізгі функционалдық блогын сипаттап берді. Олар мыналар: 1) саналы әрекетті сергектік деңгейімен қамтамасыз ететін бөлік (әуенге немесе сыртқы тітіркендіргіштерге жауап беретін); 2) ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау белсенділігіне жауап беретін бөлік; 3) бағдарламалау, реттеу және ақыл-ой әрекетін басқаруға жауапты бөлік. Бұл құрылымдардың әрқайсысы мидың бірнеше бөліктерін байланыстыратын, күрделі әрі өзара үйлесімді жұмыс істейтін жүйе ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, олардың әрқайсысы өзіне тән ерекше қызмет атқарады [4, 101 б.].

Нейролингвистика саласын зерттеп жүрген отандық ғалымдар қатарында А. Ғ. Сембаева, Г. А. Ескермесова, А. М. Фазылжан, Ж. Қ. Ибраева, К. Н. Шохаева және Т. А. Аскерова сынды зерттеушілерді атауға болады.

Нейролингвистиканың ежелгі және ортағасырлық тарихы көбінесе ми ақаулары мен науқастардағы симптомдардың өзара байланысын зерттеумен шектелді. Алайда қазіргі заманда тіл табиғаты заманауи технологиялардың көмегімен әлдеқайда дәл әрі жан-жақты зерттелуде. Бүгінгі нейролингвистика сөйлеу қабілетін жоғалтқан адамдарға ауруды дұрыс диагностикалау, сондай-ақ инсульт пен басқа да жарақаттардан кейін сөйлеу дағдыларын қалпына келтіру мақсатында миды бейнелеу әдістері арқылы нақты зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада қазақ, орыс және шетел тілдеріндегі еңбектер сарапталып, адамның миы мен тілі арасындағы өзара байланысқа қатысты зерттеулерге шолу жасалды. Адамның миы мен тілі арасындағы қарым-қатынасқа деген қызығушылық көне дәуірлерден бастау алады. Тарихи жазбалар зерттеу әдістерінің көбіне жарақаттар мен аутопсия нәтижелеріне негізделген бақылауларға сүйенетінін көрсетеді. Көп жағдайда бұл әдістер зақымдану орнын анықтап, кейін сол аймақтағы өзгерістердің адамның сөйлеуіне қалай әсер ететінін талдауға бағытталды.

Нейролингвистикалық зерттеулердің тарихы жоғарыда аталған дәстүрлі әдістердің көне замандардан бастап, орта ғасырлар мен одан кейінгі кезеңдерде де кеңінен қолданылғанын көрсетеді. Ал заманауи

кезеңде зерттеу тәсілдерінің ауқымы кеңейіп, электронды құрылғыларды пайдалану, компьютерлік картаға түсіру және ми қызметін бейнелеу сияқты технологияларға негізделген әдістер нейролингвистикалық зерттеулердің негізгі құралына айналды.

Нейролингвистикалық зерттеулерде компьютерленген рентгенографиялық әдістер (САТ, СТ), сондай-ақ церебральды қан айналымын зерттейтін ангиографиялық (angiogram) радиографиялық тәсілдер кеңінен қолданылды. Бұл әдістер афазияға қатысты эксперименттік және бақылау зерттеулерін күшейткенмен, зақымданудың нақты орнын дәл анықтауға жеткіліксіз болды. Миды бейнелеудің алғашқы әдістері тек мидың қай бөлігінде ауыр зақым бар екенін немесе қан ағымының қай жерде шектелгенін көрсетуге мүмкіндік берді. Алайда 1990 жылдан бастап нейролингвистикада елеулі серпілістер орын алды. Жаңа технологиялардың көмегімен афазияға немесе ми зақымына ұшыраған адамдарды зерттеп қана қоймай, сонымен қатар сау адамдар миындағы сөйлеу үдерісінің қалай жүретінін және сөйлеу функциясымен қандай ми аймақтары байланысты екенін де зерттеу мүмкін болды.

Қазіргі таңда ғылым тілін зерттеуде заманауи технологиялар кеңінен қолданылуда. Солардың қатарында мыналар бар: функционалды магниттік-резонанстық бейнелеу (Functional Magnetic Resonance Imaging, fMRI немесе фМРТ); электроэнцефалография (ЭЭГ); магнитоэнцефалография (Magnetoencephalography, MEG); оқиғаға байланысты оптикалық сигналдың өзгерісі (Event-Related Optical Signal, EROS); оқиғаға байланысты потенциалдар (Event-Related Potentials, ERP); оттегі деңгейіне тәуелді инфрақызыл спектроскопия (Near-Infrared Spectroscopy, NIRS); транскраниальды магниттік стимуляция (Transcranial Magnetic Stimulation, TMS). Аталған әдістер нейролингвистикалық процестерді, оның ішінде сөйлеудің ми құрылымдарымен байланысын терең әрі дәл зерттеуге мүмкіндік береді.

Соңғы зерттеу барысында нейролингвистика саласына қатысты ақпараттардың көпшілігі шетел тілдерінде ұсынылғандықтан, қазақ тіліндегі ғылыми қолданысты жетілдіру мақсатында осы салада жиі кездесетін 100 термин іріктеліп, жүйелі түрде аударылды. Бұл жұмыс нейролингвистикалық терминологияны қазақ тіліне бейімдеу, ғылыми ұғымдардың бірізділігін қамтамасыз ету және салалық мәтіндердің мазмұнын дәл әрі нақты жеткізу мақсатында жүргізілді.

Мақалада келтірілген 100 терминді аударып, іріктеу бір ғана тәсілмен емес, төменде келтірілген бірнеше әдісті біріктіре отырып жүзеге асырылды. Бұл ғылыми стиль мен аударма сапасын арттыруға, дәл және бірізді терминология жасауға мүмкіндік береді: 1) контекстік талдау әдісі – терминдер түпнұсқа мәтіннің мазмұнына, тақырыбына, ғылыми бағытына

байланысты іріктеледі. Мақала нейролингвистика саласы туралы болған соң, осы салаға ғана тән терминдер алынды; 2) ғылыми терминологиялық сөздіктерге сүйену – салаға байланысты арнайы терминологиялық сөздіктер, энциклопедиялар және стандарттар қолданылды; 3) жиілік тәсілі – нейролингвистика саласында жиі қолданылатын 100 сөз таңдалды; 4) баламалы аударма талдауы – орыс, ағылшын және қазақ тіліндегі терминдердің баламалары салыстырылады. Әсіресе халықаралық терминдер мен калькаларды дұрыс аудару үшін; 5) сарапшылық әдіс – тіл мамандары, аудармашылар және сала ғалымдарының пікіріне сүйене отырып терминдер таңдалды. Ж.К.Ибраева «Психоллингвистика және нейролингвистика терминдерінің орысша-ағылшынша-қазақша оқу сөздігі» атты еңбегінде осы әдістерді қолданған [5].

Қазақ тілінде жаңа сөз жасауда тіркесті терминдерге басымдық беру қажет. Сөздерді, әсіресе терминдерді, біріктіріп күрделі бірлік жасауға белгілі бір шектеу қойылуы тиіс. Егер мұндай шектеу қойылмаса, тілде төрт, бес, тіпті алты толық мағыналы сөздерден құралған шұбалаңқы терминдер қалыптасуы мүмкін [6, 93 б.]. Сөздерді (терминдерді) біріктіруде А. Байтұрсынұлының теориясы басшылыққа алынады. Академик Ш. Құрманбайұлы кальканы сөзжасамдық калька, семантикалық калька және фразеологиялық калька деп жіктейді [7, 583 б.]. Қазақ тіл білімінде терминология мәселесімен бірқатар ғалымдар айналысқан. Атап айтқанда, А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Ш. Құрманбайұлы, Қ. Айдарбек, Е. Әбдірасілов және басқа да зерттеушілер жалпы қазақ тіл білімінде күрделі сөздерді зерттеуге елеулі үлес қосқан [6, 93 б.].

Тіл мен мидың өзара байланысы, сондай-ақ нейролингвистика, когнитивті нейробиология және нейрофизиология салаларындағы зерттеулер қазіргі ғылымның маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Әдебиетке жасалған шолу нәтижесінде тіл мен мидың байланысын зерттеуге арналған түрлі әдістер мен теориялар жүйеленіп қарастырылды. Мұндай зерттеулер тілдің ми құрылымдарымен өзара байланысын терең түсінуге мүмкіндік берумен қатар, олардың нәтижелері медицина, білім беру және психология салаларында практикалық тұрғыда қолдануға негіз бола алады.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген ғылыми салада аударылмаған терминдерге жаңа атаулар ұсыну барысында семантикалық түсіндірмесіз, біржақты атау беру терминнің мазмұнын бұрмалауға, мағыналық дәлсіздікке, сондай-ақ ғылыми коммуникацияда шатасу мен түсінбеушіліктердің туындауына әкелуі мүмкін. Сондықтан терминдерді аудару немесе жаңа атау беру үдерісінде олардың семантикалық жүктемесін, қолданыс аясын және

ғылыми контекстін ескере отырып, мағынасын жан-жақты түсіндіру қажет. Мұндай тәсіл ұсынылған терминнің дәл солай аталу себептерін негіздеуге және терминологиялық бірізділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Нейролингвистикалық терминдерді аудару барысында сана мен тілге қатысты өзге де ғылым салаларының негізгі ұғымдары мен терминологиялық жүйесін терең меңгеру аса маңызды. Бұл – аударманың дәлдігін және ғылыми терминологиядағы бірізділікті қамтамасыз етудің басты шарты. Әсіресе нейролингвистика пәнаралық сипатқа ие болғандықтан, когнитивті нейробиология, нейрофизиология, психоллингвистика сияқты іргелес салалардағы терминдердің мәнін дұрыс түсіну қажет.

Төменде нейролингвистика саласына тән және жиі кездесетін бірқатар терминдердің қазақ тіліне аударылған үлгілері берілген. Аудармада терминдердің мағыналық ерекшеліктері, ғылыми контексте қолданылу аясы ескерілді: Agrammatism – тілдік құрылымның бұзылуы (грамматикалық қателер жиі қайталануы); Apraxia of Speech – сөйлеу апраксиясы (сөйлеу үшін қажетті ерікті қозғалыстардың бұзылуы); Apraxia of Pose – позициялық апраксия (саналы қозғалыс актілерінің бұзылуы); Auditory Representation – есту-дыбыстық бейнелеу (есту арқылы қабылданған тілдік ақпараттың мидағы көрінісі); Auditory Verbal Agnosia (Pure Word Deafness) – сөйлеуді қабылдау агнозиясы (сөйлеуді есту арқылы түсінудің жоғалуы); Brain Imaging – миды бейнелеу (мидың құрылымы мен қызметін визуализациялау әдістері); Brain Lateralization – мидың функционалдық асимметриясы (ми жартышарларының тіл функцияларындағы рөлдік басымдылығы); Cognitive Deficit – когнитивті кемістіктер (танымдық қабілеттердің әлсіреуі немесе бұзылуы); Language Formulation – тілдік қалыптастыру (ойды тілдік құрылымдар арқылы білдіру процесі); Linguistic Representation – тілдік репрезентация (тілдік элементтердің ми құрылымдарындағы көрінісі); Motor Representation – қимыл-қозғалыс бейнелеуі (қозғалысқа жауапты жүйке құрылымдарының белсенділігі); Neuroimaging – нейробейнелеу (ми қызметін зерттейтін визуалды әдістердің жиынтығы); Neurolinguistics – нейролингвистика (тіл мен мидың қарым-қатынасын зерттейтін ғылым саласы); Priming – бастапқы стимул әсері (ақпаратты өңдеу мен қабылдауға алғашқы әсер ететін фактор); Speech Delay – сөйлеудің кешеуілдеуі (баланың жасына сәйкес сөйлеу дамуының артта қалуы); Verbal Deafness – сөйлеу саңырауы (есту қабілеті сақталғанымен, сөйлеуді түсінудің мүмкін еместігі); Violation Technique – бұзу әдістемесі (тілдік немесе когнитивтік процестерді мәжбүрлі түрде бұзу арқылы зерттеу әдісі).

Нейролингвистикаға қатысты медициналық және лингвистикалық терминдердің басым бөлігі орыс және ағылшын тілдерінен аударылып, көбінесе сипаттамалық баламаларсыз, тікелей транскрипция түрінде қабылданады. Мұндай тәсіл белгілі бір дәрежеде ғылыми дәлдікті қамтамасыз

еткенімен, кей жағдайларда терминдерді белгіленген атаулардан өзгертудің немесе оларды жаңаларымен ауыстырудың орынсыз екенін көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, жалпы жұртшылық арасында да, ғылыми қауымдастық ішінде де түсінбеушілік пен терминологиялық ала-құлалық туындатуы мүмкін.

Медициналық ғылым мен лингвистикада сирек қолданылатын немесе ғылыми еңбектерде жүйелі түрде бекітілмеген кейбір транскрипцияланған атаулардың кездесуі тек тәжірибелі неврологтарға ғана түсінікті болып қана қоймай, сонымен қатар жаңа нейролингвистикалық терминдердің қалыптасу үдерісі әлі де белсенді түрде жүріп жатқанын да көрсетеді.

Нейролингвистика — неврология мен лингвистиканың түйісуінде қалыптасқан ғылым саласы. Ол адамның ми құрылымдары мен тілдік жүйесі арасындағы өзара байланысты зерттейді. «Neuro» элементі көне грек тілінен «сіңір» немесе «жүйке» деп аударылады және қазіргі ғылыми қолданыста жүйке жүйесіне қатысты мағыналық ауқымды білдіреді. Осы тұрғыдан, нейролингвистика – адамның сөйлеу әрекетінің нейрофизиологиялық және когнитивтік негіздерін зерттейтін кешенді пәнаралық сала болып табылады.

«Neuro» сөзі көне грек тілінен бастау алып, уақыт өте келе мағыналық тұрғыдан дамып, қазіргі таңда «жүйке», «жүйке жүйесі» немесе «жүйке қызметі» ұғымдарында қолданыла бастады. Бұл термин бүгінгі ғылымда нейрофизиологиялық үдерістерді сипаттау үшін кеңінен қолданылады.

Нейролингвистика, неврология (жүйке жүйесін зерттеу), ми қызметін зерттеу немесе «ми лингвистикасы» сияқты ұғымдар қазақ тілінде біріздендірілген тұрақты терминдер ретінде әлі толық қалыптаспаған. Осыған байланысты ғылыми аудармада бірыңғайлықтың болмауы және мағыналық ауытқулар туындауы мүмкін.

Нейролингвистикада «neuro» сөзі жүйке жүйесінің қызметін сипаттайды. Ал неврология, өз кезегінде, екі негізгі салаға жіктеледі: орталық жүйке жүйесі (ми мен жұлын) және перифериялық жүйке жүйесі (құлақ, көз, тері сияқты сенсорлық рецепторларды қамтитын барлық басқа жүйке элементтері). Нейролингвистика сөйлеудің мида қалай өңделетінін зерттейтін ғылым саласы болғанымен, оның негізгі зерттеу нысаны – нейрондық белсенділік. Осы себепті бұл саланың атауын «нейролингвистикалық» деп атау терминологиялық тұрғыдан орынды.

Нейролингвистикалық зерттеулерде қолданылатын негізгі терминдер тілдік бұзылыстар мен сөйлеу қабілетінің жарақаттан кейінгі өзгерістерімен тікелей байланысты. Тарихи тұрғыдан алғанда, ежелгі кезеңдерден бастап қазіргі уақытқа дейінгі тілдік патологияларды зерттеу ми мен сөйлеу арасындағы байланысты терең түсінуге мүмкіндік береді. Ғылыми әдебиетте тілдік бұзылыстар негізінен екі үлкен категорияға бөлінеді: жүре пайда болған тілдің бұзылуы және тіл дамуының бұзылысы (фазалық бұзылыс). Бұл жіктеу сөйлеу қабілетін қалыптастыру мен оны жоғалту механизмдерін жүйелі түрде зерттеуге негіз болады.

Нейролингвистикалық аудармада жиілік тәсілін қолдану барысында жиі қайталанатын терминдердің қатарына Генри Хейдің афазия түрлеріне арналған жіктемелері жатады. Бұл жіктеме афазияның төрт негізгі түрін қамтиды, олардың әрқайсысы сөйлеу қызметінің бұзылу сипатына қарай ерекшеленеді: 1) ауызша афазия (*Verbal aphasia*) – қажетті сөзді табудағы қиындықтармен сипатталады. Мұндай жағдайда адам белгілі бір ұғымды жеткізгісі келгенімен, сәйкес сөзді таңдай алмайды немесе оны басқа сөзбен ауыстырады; 2) синтаксистік афазия (*Syntactic aphasia*) – сөйлем құрау барысында грамматикалық құрылымдардың бұзылуымен ерекшеленеді. Бұл жағдайда сөйлемнің синтаксистік ырғағы мен сөздердің өзара байланысы бұзылып, мағына толық жеткізілмейді; 3) номинативтік афазия (*Nominal aphasia*) – адамның өз ойы мен қабылдауларын сөз арқылы нақты жеткізе алмауымен сипатталады. Мұндайда есімдерді немесе нақты атауларды еске түсіру қабілеті әлсірейді; 4) семантикалық афазия (*Semantic aphasia*) – сөздердің мағынасын дұрыс түсінбеу немесе тілдік бірліктер арасындағы мағыналық байланысты жоғалтуымен сипатталады. Науқас таныс сөздерді естісе де, олардың нақты мәнін ұғына алмайды. Сонымен қатар, сенсорлық афазия синдромы, немесе Вернике афазиясы, көбінесе дыбысты қабылдау және есту арқылы түсіну қабілетінің айтарлықтай зақымдалуымен сипатталады. Мұндай жағдайларда науқас айналасындағы сөздерді естиді, бірақ олардың мағынасын түсіне алмайды, сөйтіп тілдік қарым-қатынас мүмкіндігі шектеледі [4, 104 б.].

Фонологиялық қабылдаудың нашарлауы, ең алдымен, сөйлеуді қабылдау барысында байқалады. Мұндай жағдайда науқас фонематикалық тұрғыдан ұқсас басқа сөздің мағынасын дұрыс түсінбейді. Аурудың бұл түрінде науқастар сөздің айтылуын дәл қайталай алғанымен, оның мағынасын ұғына алмайды.

Ми қызметінің бұзылыстарынан бөлек, тілді меңгеру үдерісін зерттеу – неврология мен психоллингвистиканың аясындағы ең кеңінен зерттелетін бағыттардың бірі болып табылады. Бұл салада жүргізілген зерттеулер, әсіресе, балалардың ана тілін меңгеру механизмдері мен ересектердің екінші тілді игеру ерекшеліктеріне бағытталады.

Нейролингвистикада балалардың тілдік дамуы мен сөйлеу қызметінің қалыптасуын зерттеу барысында электроэнцефалография (ЭЭГ) әдісі кеңінен қолданылады. Атап айтқанда, оқиғаларға байланысты потенциалдар (*event-related potentials, ERP*) көмегімен мидың белгілі бір тілдік тітіркендіргіштерге (мысалы, сөз, буын және т.б.) қалай реакция беретіндігі өлшенеді. Бұл әдіс нейрондық белсенділікті тіркеу арқылы баланың белгілі бір дыбысты немесе сөзді тану үдерісінде пайда болатын электрлік импульстарды анықтауға мүмкіндік береді [8, 18 б.].

Магнитті-резонансты бейнелеу (МРТ) әдісі екінші тілді меңгеру қабілетін болжау мақсатында да қолданылады. Құрылымдық МРТ арқылы нәрестелердің ми құрылымын зерттеу болашақта олардың тіл меңгеру қабілетін алдын ала бағалауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс баланың сөйлеу кезінде шығаратын дыбыстары мен сол сәттегі нейрондық белсенділік арасындағы байланысты өлшеуге негізделеді [9, 2793 б.].

Тілді меңгеру процесін зерттеу – нейролингвистикалық зерттеулердің аса маңызды әрі кең ауқымды бағыттарының бірі. Бұл ұғым қазіргі уақытта нейролингвистикадағы негізгі терминдердің біріне айналған. Сонымен қатар, оқулықтар мен ғылыми еңбектерде жиі кездесетін маңызды терминдердің бірі – тілді өңдеу (*language processing*). Аталған ұғым адамның сөйлеу әрекеті барысында дыбыстарды қабылдау, тану, сөздер мен сөйлемдерді өңдеу, мағынасын түсіну, сондай-ақ сөйлеу актілерін құрастыру қабілетін сипаттайды.

Тілді өңдеу термині фонемаларды танудан бастап, күрделі синтаксистік құрылымдарды түсінуге дейінгі барлық когнитивтік және нейрондық процестерді қамтиды.

Тілді өңдеуге қатысатын мидың ең маңызды аймақтарының жоғарғы сол жақ құлақ қалқанының айналасында орналасқаны ғылыми тұрғыда дәлелденген. Зерттеулер нәтижесінде мидың сол жақ жарты шарында орналасқан төрт негізгі аймақтың тілдік өңдеу мен түсінуге тікелей қатысы бары анықталды. Атап айтқанда, бұл аймақтар мыналар: 1) Брока аймағы – сөйлеу өндірісі мен грамматикалық құрылымдарды құрастыруға жауап береді; 2) Вернике аймағы – сөздерді түсіну және тілдік мағыналарды тану процесіне қатысады; 3) қозғалтқыш қыртыс (*motor cortex*) – сөйлеу бұлшықеттерінің қозғалысын басқаруға жауапты; 4) доғалы қыртыс (*arcuate fasciculus*) – Брока мен Вернике аймақтарын байланыстыратын және сөйлеудің когнитивтік үйлесімділігін қамтамасыз ететін нейрондық жол [10, 95 б.]. Аталған аймақтардың үйлесімді қызметі адамның сөйлеу әрекеті мен тілдік коммуникациясының негізін құрайды.

Нейролингвистика терминдерінің сөздігі (қазақ тілінде):

1. **Abstract attitude** – Абстрактілі көзқарас
2. **Acoustic-mnestic aphasia** – Акустикалық-мнестикалық афазия
3. **Acquired language disorders** – Жүре пайда болған тілдік бұзылыстар
4. **Afferent motor aphasia** – Афферентті моторлық афазия
5. **Agnosia** – Агнозия (танымдық бұзылыс)
6. **Agrammatism** – Аграмматизм (грамматикалық құрылымдарды қолданудың бұзылуы)
7. **Agraphia** – Аграфия (жазу қабілетінің жоғалуы)
8. **Alexia** – Алексия (оқу қабілетінің жоғалуы)
9. **Amnesic aphasia** – Амнестикалық афазия (атау қиындықтары)

10. **Amphasia** – Амфазия (эмоциялық және сөйлеу қабілеттерінің бір мезгілде бұзылуы)

11. **Anarthria** – Анартрия (артикуляциялық бұлшықеттердің салдарынан сөйлеу мүмкін еместігі)

12. **Anaudios** – Толық есту қабілетінің жойылуы (саңырау)

13. **Anomia** – Аномия (заттардың атауын табу қабілетінің жоғалуы)

14. **Aphasia** – Афазия (ми зақымдануынан туындаған сөйлеу қабілетінің бұзылуы)

15. **Aphasic syndrome** – Афазиялық синдром

16. **Aphonos** – Афония (дауыс жоғалуы)

17. **Apraxia** – Апраксия (мақсатты әрекеттерді орындау қабілетінің бұзылуы)

18. **Apraxia of speech** – Сөйлеу апраксиясы (сөйлеу қозғалысын жоспарлаудың бұзылысы)

19. **Apraxia of pose** – Қалып апраксиясы

20. **Articulatory dysfluency** – Артикуляциялық дисфлюенттілік (сөйлеудің бұзылуы, мысалы, кекештік)

21. **Asymbolia** – Ассимболия (символдық белгілерді тану қабілетінің жоғалуы)

22. **Auditory representation** – Есту бейнелеуі

23. **Auditory verbal agnosia (pure word deafness)** – Есту-вербалды агнозия (сөзді естіп, түсінбеу)

24. **Brain function** – Ми қызметі

25. **Brain imaging** – Миды бейнелеу (нейровизуализация)

26. **Brain lateralization** – Мидың латерализациясы (жартышарлық мамандану)

27. **Broca's aphasia** – Брока афазиясы (құрылысы дұрыс, бірақ сөйлеу баяу және үзік-үзік)

28. **Central dysarthria** – Орталық дизартрия

29. **Cognitive deficit** – Когнитивтік дефицит

30. **Concept field** – Концептуалдық өріс

31. **Conduction aphasia** – Кондукциялық афазия (тыңдалған сөзді қайталауда қиындық)

32. **Coprolalia** – Копролалия (әлеуметтік тұрғыда қолайсыз сөздерді айту)

33. **Developmental language disorders** – Дамытушы тілдік бұзылыстар

34. **Disconnection syndrome** – Ажырату синдромы

35. **Dynamic aphasia** – Динамикалық афазия

36. **Dynamic localization of function** – Функциялардың динамикалық локализациясы

37. **Dysarthria** – Дизартрия (сөйлеу моторикасының бұзылуы)

38. **Dysgraphia** – Дисграфия (жазу бұзылысы)

39. **Dyslexia** – Дислексия (оқу қабілетінің бұзылуы)
40. **Dysphasia** – Дисфазия (тіл дамуының тежелуі)
41. **Dyspraxia** – Диспраксия (қозғалыс үйлесімінің бұзылысы)
42. **Echolalia** – Эхолалия (естігенді автоматты қайталау)
43. **Efferent motor aphasia** – Эфферентті моторлы афазия
44. **Event-related potential (ERP)** – Оқиғаға байланысты потенциал
45. **Evolution-based theory** – Эволюцияға негізделген теория
46. **Flow of information** – Ақпарат ағыны
47. **Fluent aphasia** – Еркін афазия (мәнсіз, бірақ ағымды сөйлеу)
48. **Global aphasia** – Жаһандық афазия (сөйлеу және түсіну толығымен бұзылған)
49. **Holistic theory** – Холистік теория
50. **Isolated speech area** – Оқшауланған сөйлеу аймағы
51. **Language acquisition** – Тілді меңгеру
52. **Language assessment** – Тілді бағалау
53. **Language comprehension** – Тілді түсіну
54. **Language formulation** – Сөйлеуді құрастыру
55. **Language function** – Тіл функциясы
56. **Language input** – Тілді қабылдау
57. **Language output** – Тілді шығару (экспрессивті сөйлеу)
58. **Language processing** – Тілді өңдеу
59. **Language storage** – Тілді сақтау
60. **Language learning** – Тілді үйрену
61. **Lexical decision** – Лексикалық шешім
62. **Lexical deficit** – Лексикалық дефицит
63. **Linguistic performances** – Лингвистикалық қабілеттер
64. **Linguistic representation** – Тілдік бейнелеу
65. **Localization theory** – Локализация теориясы
66. **Mental lexicon** – Менталдық лексика
67. **Mismatch negativity (MMN)** – Үйлесімсіздіктің теріс сигналы
68. **Motor representation** – Қозғалыстық бейнелеу
69. **Motor speech disorder** – Моторлы сөйлеу бұзылысы
70. **Naming disorder, anomic aphasia** – Атау бұзылысы (аномиялық афазия)
71. **Neural function** – Нейрондық қызмет
72. **Neuroimaging** – Нейробейнелеу
73. **Neurolinguistics** – Нейролингвистика
74. **Nominal aphasia** – Номинативтік афазия
75. **Non-fluent aphasia** – Еркін емес афазия
76. **Peripheral dysarthria** – Перифериялық дизартрия
77. **Phonological paraphasias** – Фонологиялық парафазиялар

78. **Primary Progressive Aphasia (PPA)** – Біріншілік прогрессивті афазия
79. **Priming** – Прайминг (алдын ала әсер ету әдісі)
80. **Semantic aphasia** – Семантикалық афазия
81. **Sensory aphasia** – Сенсорлық афазия
82. **Speech delay** – Сөйлеудің кешеуілдеуі
83. **Speech perception** – Сөйлеуді қабылдау
84. **Speech production** – Сөйлеуді өндіру
85. **Speech recognition** – Сөйлеуді тану
86. **Stammering speech** – Кекештеніп сөйлеу
87. **Subcortical motor aphasia** – Субкортикалық моторлы афазия
88. **Subcortical sensory aphasia** – Субкортикалық сенсорлы афазия
89. **Subtraction paradigm** – Айырма парадигмасы
90. **Syntactic aphasia** – Синтаксистік афазия
91. **Syntactic disorder** – Синтаксистік бұзылыс
92. **Transcortical motor aphasia** – Транскортикалық моторлы афазия
93. **Transcortical sensory aphasia** – Транскортикалық сенсорлы афазия
94. **Traumatic aphasia** – Жарақаттан кейінгі афазия
95. **Unitarists** – Унитаристер (біртұтас көзқарасты ұстанушылар)
96. **Verbal aphasia** – Вербалды афазия
97. **Verbal deafness** – Вербалды саңыраулық
98. **Violation technique** – Бұрмалау әдісі
99. **Voxel-wise modeling** – Воксельдік модельдеу
100. **Wernicke's aphasia** – Вернике афазиясы

Қорытынды

Қазіргі таңда нейролингвистика – лингвистика саласындағы өзекті әрі қарқынды дамып келе жатқан зерттеу бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл сала әлем ғалымдарының ерекше назарын аударуда. Алайда, Қазақстанда адам миы мен тіл арасындағы өзара байланысты зерттейтін нейролингвистикалық ізденістер әлі де болса жүйелі түрде дамытылып, терең зерттелген жоқ.

Зерттеу барысында нейролингвистика ұғымының теориялық негіздері мен зерттеу әдістері жан-жақты қарастырылып, негізгі терминдердің мәні мен мазмұны сипатталды. Сонымен қатар, 100 нейролингвистикалық термин іріктеліп, оларды іріктеу және аудару қағидаттары негізінде қазақ тіліне аудару жұмыстары жүргізілді. Терминдер ғылыми стиль талаптарына сай бейімделіп, олардың семантикалық мазмұны мен қолданылу ерекшеліктері ескерілді.

Сонымен қатар, зерттеуде нейролингвистиканың тарихы, теориялық ұстанымдары мен әдістемелік негіздері қамтылып, терминологиялық базаға ерекше назар аударылды. Аударма кезінде бір терминнің бірнеше

нұсқада берілуі мүмкін екендігі ескеріліп, шатасуға жол бермейтін тұрақты және дәл баламаларды қолданудың маңыздылығы айқындалды. Сондай-ақ шетелдік терминдерді аудару кезінде олардың түпнұсқалық мазмұнын сақтай отырып, қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу қажеттілігі атап өтілді. Бұл тәсіл ғылыми терминологияны біріздендіруге және қазақ тілін халықаралық ғылыми кеңістікке бейімдеуге ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Түйте Е.Е., Утяев А.Ф. Тілдің танымдық қызметі // ҚарУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №3. – Б. 34-39.

[2] Брестед Дж. Х. Хирургический папирус Эдвина Смит (факсимильная и иероглифическая транслитерация с переводом и комментариями, в двух томах). – Чикаго: Издательство Чикагского университета, 1930. – 329 с.

[3] Gazzaniga M.S., Richard B. Language and the brain. In Cognitive neuroscience: the biology of the mind. – New York: W.W.Norton, 1998. – 321 p.

[4] Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М.: Либроком, 2009. – 256 с.

[5] Ибраева Ж.К. Психоллингвистика және нейролингвистика терминдерінің орысша-ағылшынша-қазақша оқу сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, – 2023. – 102 б.

[6] Жонкешов Б.С., Карбозова Б.Д., Тасилова А.А. Біріктіру жолы арқылы жасалған терминдердің сөздіктердегі көрінісі (мұнай-химия терминдері негізінде) // Филология ғылымдары. – 2024. – No 3 (74). <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/48/61> doi: 0.48371/RHILS.2024.3.74.005 29.07.2024

[7] Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.

[8] Костромина С. Н., Гнедых Д.С. Нейронаука в системе профессионального образования // Профессиональное образование и рынок труда. – Санкт-Петербург, 2021. – № 4. – С. 8–29.

[9] Ortiz-Mantilla S, Choe M.S., Flax J, Grant P.E., Benasich A.A. Association between the size of the amygdala in infancy and language abilities during the preschool years in normally developing children. *NeuroImage*. – 2010. – P.2791–2799.

[10] Батуев А.С. Малый практикум по физиологии человека и животных. – Санкт-Петербург: Речь. – 2001. – 348 с.

REFERENCES

[1] Tүйte E.E., Utyaev A.F. Tildің tanymdyқ kызmeti [Cognitive function of language] // ҚarU Habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2018. – №3. – B. 34-39. [in Kaz.]

[2] Brested Dzh. H. Hirurgicheskij papirus Edvina Smita (faksimil'naya i

ieroglificheskaya transliteraciya s perevodom i kommentariyami, v dvuh tomah) [[Edwin Smith's Surgical Papyrus (facsimile and hieroglyphic transliteration with translation and commentary, in two volumes)]]]. – Chikago: Izdatel'stvo Chikagskogo universiteta, 1930. – 329 s.

[3] Gazzaniga M.S., Richard B. Language and the brain. In Cognitive neuroscience: the biology of the mind. – New York: W.W.Norton, 1998. – 321 p.

[4] Luriya A.R. Osnovnye problemy nejrolingvistiki [Basic problems of neurolinguistics]. – M.: Librokom, 2009. – 256 s. [in Rus.]

[5] Ibraeva Zh.K. Psiholingvistika zhәне nejrolingvistika terminderiniñ oryssh-aғыlshynsha-qazaқsha оқу сөzdigi [Russian-English-Kazakh glossary of psycholinguistics and neurolinguistics terms]. – Almaty: Qazaқ universiteti, – 2023. – 102 b. [in Kaz.]

[6] Zhonkeshov B.S., Karbozova B.D., Tasilova A.A. Biriktiru zholy arkyly zhasalған terminderdiñ sөzdikterdegi көrinisi (mыnaj-himiya terminderi negizinde) [Representation of compound-based terms in dictionaries (based on petrochemical terminology)] // Filologiya ғыlymdary. – 2024. – No 3 (74). <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/48/61> doi: 0.48371/PHILS.2024.3.74.005 29.07.2024 [in Kaz.]

[7] Qырманбайлы Sh. Qazaқ terminologiyasy: zertteuler, оқулық, sөzdik, bibliografiya [Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography]. – Almaty: «Sardar», 2014. – 928 b. [in Kaz.]

[8] Kostromina S. N., Gnedyh D.S. Nejronauka v sisteme professional'nogo obrazovaniya [Neuroscience in the system of professional education] // Professional'noe obrazovanie i ryнок truda. – Sankt- Peterburg, 2021. – № 4. – C. 8–29. [in Rus.]

[9] Ortiz-Mantilla S, Choe M.S., Flax J, Grant P.E., Benasich A.A. Association between the size of the amygdala in infancy and language abilities during the preschool years in normally developing children. NeuroImage. – 2010. – P.2791–2799.

[10] Batuev A.S. Malyj praktikum po fiziologii cheloveka i zhivotnyh [Small workshop on human and animal physiology]. – Sankt-Peterburg: Rech'. – 2001. – 348 s. [in Rus.]

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

*Машрапова З.С.¹

*¹ некоммерческое акционерное общество «Торайгыров университет»
Павлодар, Казахстан

Аннотация. В данной статье анализируется проблема перевода на казахский язык терминов нейролингвистики, формирующихся как новое и актуальное направление современного языкознания. Нейролингвистика-это

междисциплинарная область науки, изучающая взаимосвязь между мозгом и языком. Однако количество научных трудов, исследований и учебников по данному направлению на казахском языке ограничено. Так как в Казахстане имеется небольшое количество специальных терминологических словарей, относящихся к области нейролингвистики, проблема систематического перевода и последовательного использования терминов становится все более актуальной.

В связи с этим возникает необходимость сделать доступными и понятными основные термины и понятия области нейролингвистики для студентов, исследователей и широкой общественности. В статье отобраны наиболее распространенные основные термины нейролингвистики, даны их переводы на казахский язык и научные объяснения. Кроме того, термины классифицируются по содержанию и анализируются с точки зрения методов перевода.

В исследовании рассматривается вопрос точного и адаптированного перевода научной терминологии в национальную языковую систему. Автор подчеркивает важность сохранения соответствия культурных особенностей и научных значений в процессе перевода. Методы, использованные в процессе перевода, включают контекстный анализ, частотный подход, альтернативный подход к переводу, использование научных терминологических словарей и экспертную оценку.

Статья представляется в качестве вспомогательного материала для специалистов, занимающихся вопросами научного перевода, а также студентов и преподавателей вузов. Это исследование может внести свой вклад в решение важных теоретических и практических проблем языкознания.

Ключевые слова: нейролингвистика, терминология, медицина, перевод, мозг, языковые расстройства, нейробиология, слово

THE PROBLEM OF TRANSLATING NEUROLINGUISTIC TERMS

*Mashrapova Z.S.¹

*¹ NJSC «Toraigyrov University», Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. This article analyzes the problem of translating the terms of neurolinguistics into Kazakh, which is becoming a new and relevant direction of modern linguistics. Neurolinguistics is an interdisciplinary field of science that studies the relationship between the brain and language. However, the number of scientific works, research and textbooks related to this direction in the Kazakh language is limited. Due to the small number of special terminological dictionaries in Kazakhstan related to the field of neurolinguistics, the problem of systematic translation and sequential use of terms is becoming relevant.

In this regard, there is a need to make the basic terms and concepts of the field of neurolinguistics more accessible and understandable for students, researchers and the general public. The article selects the most common basic terms of neurolinguistics, their translation into Kazakh and scientific interpretations. In addition, the terms are classified according to their content and analyzed in terms of translation methods.

The study considers the issue of translating scientific terminology accurately and adapted to the national language system. The author notes the importance of maintaining the correspondence of cultural features and scientific meanings in the course of translation. Methods used in translation include contextual analysis, frequency approach, alternative translation approach, use of scientific terminological dictionaries, and expert evaluation.

The article is recommended as auxiliary material for specialists dealing with scientific translation issues, as well as for students and teachers of higher educational institutions. This study can contribute to the solution of important theoretical and practical problems in linguistics.

Keywords: neurolinguistics, terminology, medicine, translation, brain, language disorders, neurobiology, word

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 09.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025

Автор туралы мәлімет:

Машрапова Зауре Серикбайқызы – кітапхана ісі магистрі, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Информация об авторе:

Машрапова Зауре Серикбайқызы – магистр библиотечного дела, Торайғыров университет, Казахстан, Павлодар, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Information about the author:

Mashrapova Zaure Serikbaikyzy – Master of Library Science, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

УДК 81'367.5-9(075.3)

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.033>

ОСОБЕННОСТИ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ В ПЕРЕВОДАХ ПОВЕСТИ АБИША КЕКИЛЬБАЕВА «БАЛЛАДА ЗАБЫТЫХ ЛЕТ» С КАЗАХСКОГО НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

* Муратова А.М.¹, Кенжеканова К.К.²

^{*1, 2} Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей прагматической адаптации в переводах произведения Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» с казахского на русский и английский языки. Переводы художественных текстов, глубоко укорененных в культурных и философских традициях, требуют не только языкового мастерства, но и глубокого понимания культурного контекста. Целью исследования является выявление эффективных стратегий и приемов, которые позволяют сохранить прагматический потенциал оригинала. Исследование имеет важное значение для более глубокого понимания и оценки казахской литературы в мировом контексте. Оно также расширяет горизонты для будущих исследований в области перевода произведений с ярко выраженным культурным контекстом. Новизна данного исследования заключается в новаторском подходе к анализу прагматической адаптации переводов «Баллады забытых лет» Абиша Кекильбаева с казахского языка на русский и английский. Впервые проведен сравнительно-сопоставительный анализ, подчеркивающий различия в переводческих подходах и сохранение культурной специфики оригинала. Работа объединяет культурные, лингвистические и философские аспекты, предлагая новые стратегии прагматической адаптации и расширяя горизонты будущих исследований в области перевода культурно насыщенных текстов. Методология исследования основана на сравнительно-сопоставительном анализе оригинального текста и его переводов. Исследование показало, что русский перевод сохранил больше культурных особенностей, будучи более подробным и поэтичным, в то время как английский перевод оказался более кратким и адаптированным для читателей, незнакомых с казахской культурой. Оба перевода сохраняют ключевые метафоры и архетипы, но их интерпретация может варьироваться в зависимости от особенностей языка перевода. Ценность исследования заключается в том, что оно вносит значительный вклад в изучение переводческих стратегий для литературных произведений с сильным культурным контекстом. Оно предлагает ценные

знания об искусстве перевода казахской литературы, способствуя ее более широкому признанию в мировом литературном пространстве. Практическое значение заключается в том, что результаты исследования могут быть полезны переводчикам и исследователям, разрабатывающим стратегии прагматической адаптации.

Ключевые слова: прагматическая адаптация, перевод, Абиш Кекильбаев, казахская литература, культурное понимание, «Баллада забытых лет», национальная специфика, сравнительный анализ

Введение

Стремительное развитие современного мира и взаимодействие с другими культурами позволяет нам знакомиться с представителями иной культуры прежде всего через литературные произведения. Вследствие различий между двумя культурами в духовной, социальной, бытовой и других сферах текст оригинала не может быть передан на язык рецептора без преобразований. Переводчик является и получателем оригинала, и отправителем перевода, поэтому ему необходимо знать о существующих межкультурных различиях, чтобы попытаться их сгладить в процессе перевода. Именно тогда он обращается к прагматической адаптации текста подлинника.

Например, В.В. Сдобников рассматривает прагматическую адаптацию перевода как «приведение текста в такую форму, которая максимально облегчает его восприятие и способствует оказанию соответствующего коммуникативного эффекта». Для достижения данной цели вводится дополнительная информация в виде пояснений, добавлений, комментариев, опускается непонятная для получателя перевода или коммуникативно нерелевантная информация. Переводчик вносит изменения в текст перевода в связи с необходимостью соблюсти жанрово–стилистические нормы, существующие в переводящем языке в отношении текстов художественного стиля [1, с. 164].

В.Н. Комиссаров определяет прагматическую адаптацию как «изменения, вносимые в текст перевода с целью добиться необходимой реакции со стороны конкретного рецептора перевода» [2, с. 411]. Исследователь выделяет четыре вида адаптации: первый вид прагматической адаптации служит для обеспечения адекватного понимания перевода рецепторами; второй вид обеспечивает донесение эмоционального воздействия исходного текста; третий вид характеризуется ориентацией на конкретную ситуацию общения и на конкретного, а не на усреднённого, рецептора; четвёртый вид непосредственно связан с рядом экстрапереводческих причин – политических, экономических, личных и других [3, с. 139–145].

Л.С. Бархударов выделяет пять типов прагматических значений слова: стилистическая характеристика слова, регистр слова, эмоциональная окраска слова, коммуникативная нагрузка языковых элементов в строе предложения и коннотация слова [4, с.106].

Согласно переводческой концепции А. Нойберта, прагматическая адаптация делится на 4 типа в зависимости от типа переводимого текста и степени прагматической переводимости: первый тип непосредственно связан с научно–технической литературой и рекламными объявлениями для специалистов, сведущих в данной области знаний, в целом ориентирована на носителей ИЯ (иностранный язык, то есть язык, на который выполняется перевод), так и ПЯ (первый язык, то есть родной язык переводчика или языка, с которого осуществляется перевод); ко второму типу относятся тексты законов, общественно–политическая литература, местная пресса, объявления, ориентированные на аудиторию ИЯ; третьему типу соответствует художественная литература, предназначенная, в первую очередь, людям, которым данный язык является родным, однако она часто переводится на иностранные языки и поэтому представляет собой для переводчика особые трудности в прагматическом плане; четвертый тип – публикации для зарубежных стран, зарубежной аудитории, т.е. материалы внешнеполитической пропаганды и реклама товаров, идущих на экспорт, создается на ИЯ и предназначается прежде всего для перевода на ПЯ [5].

В данном исследовании рассматриваются особенности прагматической адаптации в переводах повести Абиша Кекильбаева. «Баллада забытых лет», представляющей собой казахскую художественную литературу – третий тип текста по классификации исходных текстов Альбрехта Нойберта.

Среди зарубежных ученых, например Ye Ying исследует тонкую область дипломатического перевода английского языка через призму теории релевантности и адаптации. [10]. В исследовании Hajar Skifa и Khadija Sekka основное внимание уделено тому, как перевод помогает налаживать связь между культурами, требуя от переводчиков глубокого понимания прагматических аспектов языка для эффективного общения [11].

Среди казахстанских ученых Карбозова М.А. в своем исследовании фокусируется на аспектах прагматической адаптации в переводе поэзии, подчеркивая ее жизненно важную роль в достижении адекватности перевода. Автор детально анализирует, как прагматическая адаптация помогает сохранить многоуровневые значения и эмоциональные нюансы оригинального текста, обеспечивая глубокую связь перевода с целевым читателем [12]. Габдкаримова Г.С. и Дадебаев Ж. рассматривают прагматическую адаптацию в переводах стихов Абая Кунанбайулы на русский и английский языки. Они анализировали, как различные методы перевода, такие как добавление, опущение и компенсация, используются

для сохранения семантической идентичности и коммуникативной интенции оригинала [13]

Искусство перевода – это тонкий баланс языкового мастерства и культурного понимания. Это мост, соединяющий разные культуры, позволяющий нам исследовать и ценить богатство мировой литературы. Это особенно актуально при переводе произведений Абиша Кекильбаева, известного казахского писателя, чья проза глубоко укоренена в культурных и философских нюансах казахского общества.

Произведения А. Кекильбаева, характеризующиеся глубоким философским содержанием, яркой национальной спецификой и богатством прагматических элементов, предлагают уникальный взгляд на казахскую литературу. Однако перевод этих произведений на другие языки, такие как русский и английский, представляет собой сложную задачу. Для этого требуется не только глубокое понимание задействованных языков, но и всестороннее понимание культурных особенностей, традиций и менталитета казахского народа.

В этой статье основное внимание уделяется прагматической адаптации в переводах повести А. Кекильбаева с казахского («Күй») на русский («Баллада забытых лет») и английский («Ballad of Forgotten Years») языки. Исследование фокусируется на методах и стратегиях, применяемых переводчиками для сохранения прагматического потенциала оригинала, а также на дилеммах, связанных с культурным и иносказательным значениями, которые могут теряться в процессе прагматического перевода.

Важность прагматической адаптации в переводе подчеркивает необходимость учета не только лексико-грамматических соответствий, но и контекстуальных элементов, глубоких культурных ассоциаций, а также эмоциональной насыщенности текста. Понимание этих аспектов является ключевым для успешной передачи авторского замысла и сохранения целостности произведения в другой культурной среде.

Основной целью данного исследования является анализ и выявление специфических особенностей прагматической адаптации, реализованной в процессах перевода повести Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» на русский и английский языки.

Таким образом, в рамках данного исследования будет проведен глубокий анализ методов и стратегий прагматической адаптации в переводах повести Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» на русский и английский языки. Это позволит не только выявить ключевые аспекты, влияющие на сохранение прагматического потенциала оригинального текста, но и более глубоко понять сложности, связанные с передачей культурных и иносказательных значений.

Материалы и методы

Основным материалом для данного исследования является рассказ «Күй», написанный в 1966 году известным казахским писателем Абишем Кекильбаевым. Этот рассказ впервые был опубликован в 1967 году в журнале «Жулдыз» (№12, стр. 37–68), а также в книгах «Дала балладалары» (1968) и «Шыңырау» (1982). Отдельной книгой повесть была издана издательством «Өнер» в 1981 году.

Помимо оригинального казахского текста, мы также рассматриваем его переводы на русский и английский языки. Рассказ Абиша Кекильбаева «Күй» был переведен на русский язык под названием «Баллада забытых лет» и несколько раз издавался на иностранных языках, особенно на немецком. И именно под этим названием книги писателя разошлись по всему миру. К сожалению, при переводе на русский язык основная часть (пролог) и заключительная часть (эпилог) были сокращены из-за тогдашней цензуры, поэтому иноязычные читатели получили также сокращенную, подвергнутую цензуре версию. Он несколько раз издавался также на немецком, болгарском и эстонском языках.

На русском языке рассказ был впервые опубликован в журнале «Дружба народов» (1969 г., №126). Включена в книги «Баллады степей» («Молодая гвардия», М., 1975 г.), «Баллады забытых лет» (Библиотека «Дружбы народов», М. 1979 г.), «Степные легенды» («Художественная литература», М., 1938 г.), «Мартовский снег» («Советский писатель», М., 1988 г.). В частности, мы рассматриваем два русских перевода рассказа «Баллада забытых лет» В. Кардиной 2001 года и А. Кима 2003 года. Кроме того, мы анализируем английский перевод рассказа, который был переведен с русского Самантой Колуповой 2008 года.

Наша методология исследования заключается в детальном сравнительно-сопоставительном анализе оригинального текста и его переводов. Мы фокусируемся на прагматических элементах, присутствующих в оригинальном тексте, и рассматриваем, как эти элементы адаптируются в переводах. Это включает изучение языковых и культурных трансформаций, которые происходят в процессе перевода, и того, как эти трансформации влияют на сохранение прагматического потенциала оригинального текста.

Мы также рассматриваем культурные, традиционные и ментальные аспекты казахского народа, отраженные в оригинальном тексте, и то, как эти аспекты представлены в переводах. Это требует глубокого понимания казахской культуры и литературы, а также владения казахским, русским и английским языками. Целью этого методологического подхода является выявление эффективных стратегий и приемов, используемых в переводах, которые способствуют сохранению прагматического потенциала оригинального текста. Это даст ценные знания об искусстве перевода

казахской литературы на другие языки и будет способствовать ее более широкому признанию в мировом литературном пространстве.

Результаты и обсуждения

«Баллада забытых лет» – это глубокое повествование, действие которого разворачивается в степях Центральной Азии (нынешняя Южная Мангистауская область) и исследует темы племенной вендетты, цикла насилия и стремления к искуплению на фоне вражды между туркменами и казахами. В рассказе есть три главных героя: Жонеут, Дюимкара и кюйши (пленник). В центре сюжета – воин Жонеут из туркменского племени, которого снедает потребность отомстить за жестокое возмездие, причиненное казахским героем Дюимкарой своему брату – Кеёк-боре. Повествование разворачивается с сыном Жонеута, Даулетом, пытающимся отомстить адайцам, но только для того, чтобы встретить свою трагическую кончину и с казахским кюйши, схваченного в обмен за его смерть.

Повесть глубоко укоренилась в традициях казахского повествования, сочетая элементы ритуала, варварства и морального самоанализа. Это служит отражением увековечения насилия и глубокого воздействия жестокости и недоверия на человеческие жизни. Через персонажа Даулета, который также является музыкантом, история тонко передает послание надежды и потенциал для смягчения самых ожесточенных сердец через кюй.

Основные темы произведения представлены в таблице 1.

Таблица 1. Основные темы произведения А. Кекильбаева «Баллада забытых лет» [7]

Тема	Описание
Цикл мести и насилия	История глубоко укоренена в теме бесконечного цикла мести и насилия между племенными общинами, в частности туркменами и казахами. Этот цикл увековечивает страдания и потери с обеих сторон, подчеркивая деструктивный характер вендетты и сложность выхода из этого цикла.
Традиции против перемен	Повествование противопоставляет традиционные ценности и современное стремление к миру и примирению. Он посвящен борьбе между отстаиванием чести и традиций прошлого, часто представленных актами мести, и необходимостью перемен в направлении прощения и мира.
Человечность и сострадание	На фоне межплеменной вражды история исследует темы человечности и сострадания. Преобразующая сила музыки, проявляющаяся в характере кюйши, служит средством выражения более глубоких человеческих эмоций и потенциалом понимания и сопереживания даже среди врагов.

Изоляция и одиночество	Главный герой, Жонеут, испытывает глубокую изоляцию и одиночество, особенно после потери своего сына. Эта тема исследуется через его внутреннюю борьбу, его отчужденность от своего сообщества и его окончательное осознание тщетности его стремления к мести.
Сила искусства и музыки	Искусство и музыка становятся мощными темами, способными преодолеть барьеры ненависти и насилия. Музыка кюйши не только успокаивает душу, но и служит напоминанием об общей человечности, предлагая проблеск надежды и примирения среди царящей тьмы.
Наследие и память	История рассказывает о наследии, оставленном предками, и памяти об умерших. Это ставит под сомнение ценность наследия, основанного на насилии, и важность помнить прошлое не из-за его конфликтов, а из-за уроков, которые оно может преподать о мире и сосуществовании.
Природа и окружающая среда	Решающую роль играет обстановка: суровый и неумолимый степной пейзаж отражает жестокую жизнь и борьбу его обитателей. Окружающая среда является одновременно свидетелем и участником человеческой драмы, разворачивающейся в ней.
Духовность и искупление	Темы духовности и поиска искупления присутствуют, особенно в паломничестве главного героя к священному надгробию и его размышлениях о своих действиях. Повествование исследует возможность духовного спасения и поиск смысла в жизни, омраченной насилием.

Таким образом, рассматриваемые в таблице 1 темы не только отражают сложность культурного наследия, но и позволяют взглянуть на всеобщее стремление к миру и взаимопониманию. Эти темы подчеркивают важность разрыва порочного круга насилия и мести, подчеркивают роль искусства и музыки в преодолении барьеров ненависти и насилия, а также исследуют значение наследия и памяти в контексте мира и сосуществования.

В целом, «Баллада забытых лет» – это глубокое и мощное произведение, которое предлагает читателям взглянуть на сложность условий жизни человека и культурного наследия, а также на всеобщее стремление к миру и взаимопониманию.

Перевод данного произведения с казахского на русский, предполагает тщательный учет различных культурных реалий, идиом, метафор, архетипов, стереотипов и других специфических материальных и духовных ценностей.

Рассмотрим каждый из них подробнее.

1. Культурные реалии, отражающие кочевой образ жизни и духовные убеждения. Повествование глубоко укоренилось в кочевом образе жизни казахского народа, со ссылками на *аул* – село, *аргамаки* – лошади, *юрта* –

казахское национальное жилище. Эти элементы имеют решающее значение для понимания сеттинга и образа жизни персонажей, который по своей сути связан со степями и их домашним скотом. В переводе сохранены эти термины, подчеркивающие культуру кочевников. Упоминание кургана отражает духовные верования и практики. Этот аспект казахской культуры, включающий уважение к предкам и святым личностям, сохранен в переводе, демонстрируя духовные ценности сообщества.

2. Идиомы и метафоры. Например: «*Он прямо и твердо сидел в высоком седле, словно врос в него...*» [8, с. 66] эта метафора описывает связь между персонажем и его лошадью, иллюстрируя глубокую связь и единство между кочевником и его скакуном. Такие метафоры жизненно важны для передачи не только буквального значения, но и культурного значения, стоящего за отношениями. «*Потерял сон и покой...*» [8, с. 141] – эта идиома отражает глубокое эмоциональное потрясение персонажа, которое является универсальной темой, но контекстуализируется в конкретных культурных и повествовательных рамках казахской степной жизни.

3. Архетипы и стратегии. *Батыр* – архетип воина, занимает центральное место в казахском фольклоре и истории. Перевод поддерживает этот архетип, демонстрируя доблесть, честь и экзистенциальную борьбу казахского воина. Архетип *храброго воина* представлен персонажами *Жонеут*, *Кёк-боре*, *Дулат* и *Дюимкара*. *Батыр* изображен как мужественный и доблестный воин, демонстрирующий отвагу и доблесть в бою. Его действия и решения продиктованы сильным чувством долга и чести, и он готов рисковать своей жизнью, чтобы защитить своих людей и отстаивать их ценности. *Аксакал* – воплощает архетип мудрого старейшины, предлагая руководство и мудрость. Перевод подчеркивает уважение и почтение к мудрости пожилых людей, распространенное в казахском обществе. Персонаж *Жонеут* воплощает в тексте архетип *Мудрого Старца*. Его изображают как фигуру мудрости и руководства, дающую советы и руководящую роль своим людям. Его мудрость часто востребована во времена кризиса, а его решения и действия уважаются окружающими.

Архетип *страдающего героя* воплощен в характере *кюйши*. Несмотря на свои страдания и невзгоды, он остается благородным духом, используя свою музыку, чтобы выразить свою боль и скорбь. Его стойкость перед лицом невзгод являются ключевыми аспектами его характера.

Архетип *верного компаньона* символизируют *лошади* в тексте. Они олицетворяют верность и кочевой образ жизни, являясь верными спутниками для своих братьев-людей. Их присутствие и роль в повествовании подчеркивают важность лояльности и товарищеских отношений в жизни персонажей.

Персонаж святого – *Темирбаба*, представляет архетип *Духовного наставника*. Он дает духовное руководство и мудрость другим, предлагая идеи и советы, которые помогают им ориентироваться в своих духовных путешествиях. Его роль в повествовании подчеркивает важность духовного руководства и наставничества.

4. Языковые единицы, специфичные для казахского языка.

Например, «*домбра*», традиционный казахский струнный музыкальный инструмент, и «*кюй*», инструментальные музыкальные произведения, занимают центральное место в повествовании, символизируя духовное путешествие и внутреннее смятение главного героя. Музыка домбры служит каналом для выражения глубоких эмоций и культурных историй. «*Папах*» – меховая шапка, является символом статуса и идентичности среди туркменского народа, отражая важность традиционной одежды для выражения социальных ролей и личной чести. «*Манкурт*» – термин, обозначающий человека, потерявшего память и идентичность, часто используемый метафорически для описания потери культурной идентичности и связи со своими корнями. Эта концепция глубоко связана с тюркским и центральноазиатским культурным контекстом. «*Акын*» – термин относится к поэту или барду в казахской культуре, часто занимающемуся пением или декламацией стихов. «*Тугай*» – разновидность густых прибрежных лесов или кустарников, встречающихся в Центральной Азии. «*Кумган*» – традиционный среднеазиатский горшок или кувшин, часто используемый для хранения или подачи жидкостей. «*Сарбаз*» – термин относится к воину, часто используется в контексте исторических или племенных войн. «*Кииз*» – термин относится к войлоку, материалу, изготовленному из прессованной шерсти или меха животных, широко используемому в казахских ремеслах и изготовлении юрт. «*Бешибармак*» – традиционное казахское блюдо, буквально означающее «пять пальцев», отражающее традиционный способ употребления его руками. «*Зиндан*» – термин относится к подземелью или тюрьме, отражая исторический контекст заточения и наказания.

При переводе баллады с казахского на русский переводчик должен ориентироваться в этих сложных культурных нюансах, гарантируя, что суть оригинального повествования и его культурный, духовный и эмоциональный ландшафт будут переданы русскоязычной аудитории. Это предполагает тонкий баланс буквального перевода и культурной адаптации, при котором конкретные термины, идиомы, метафоры и культурные отсылки сохраняются или адаптируются для сохранения целостности и глубины истории.

Перевод Анатолия Кима произведения Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» адекватно отражает культурный контекст, используя специальные термины, которые имеют решающее значение для создания

обстановки и понимания культурного фона. Использование этих терминов без подмены или чрезмерного упрощения предполагает уважение к культуре источника и попытку сохранить его подлинность.

Перевод передает эмоциональную глубину и психологическую сложность персонажей, особенно внутренний конфликт старого воина и его путь от мести к глубокому экзистенциальному кризису, вызванному музыкой. Настроение повествования, эмоции персонажей и драматическая кульминация хорошо сохранены, что указывает на эффективный перевод эмоциональных элементов исходного текста.

Поток повествования является последовательным, с четким продвижением от представления главных героев и их предыстории к развитию центрального конфликта и его разрешению. Такая согласованность предполагает, что в переводе успешно сохранены структура и логика оригинального повествования.

В переводе сохранены конкретные культурные отсылки, такие как традиционная одежда (*napaxi*), социальные структуры (*роль старейшин*) и обычаи (*погребальные обряды*). Такой подход позволяет читателям, незнакомым с культурой, получить представление об обстановке и контексте, повышая достоверность истории и ее образовательную ценность.

Язык, используемый в переводе, богат и описателен, соответствует обстановке и тону рассказа. Выбор слов и структур предложений, отражает стиль оригинала, включая использование прямой речи и внутреннего монолога для раскрытия мыслей и чувств персонажей. Эта стилистическая точность предполагает тщательную адаптацию, направленную на сохранение литературных качеств исходного текста.

Перевод доступен читателям, которые могут быть не знакомы с культурным контекстом Центральной Азии. Хотя в нем используются конкретные термины и ссылки, это делается таким образом, чтобы читатель мог понять из контекста или сделать вывод. Этот баланс между достоверностью и доступностью является ключевым аспектом прагматичной адаптации, гарантирующей, что история может быть оценена более широкой аудиторией.

Таким образом, перевод и прагматическая адаптация являются в высшей степени адекватными, эффективно передающими культурный контекст исходного текста, эмоциональную глубину и ход повествования. Переводчику удалось сохранить суть оригинала, в то время как он одновременно сумел внести свою уникальную интерпретацию, обогатив текст новыми оттенками смысла.

При сравнении переводов рассказа «Баллада забытых лет» В. Кардиной 2001 года и А. Кима 2003 года, можно заметить, что стиль и структура предложений в этих переводах существенно различаются. Перевод В.

Кардиной характеризуется более короткими и менее выразительными предложениями. Это может свидетельствовать о стремлении переводчика к лаконичности и простоте изложения, что, в свою очередь, может повлиять на восприятие текста читателем. В отличие от этого, перевод А. Кима отличается более длинными и яркими предложениями, что может указывать на его стремление сохранить эмоциональную насыщенность и художественную выразительность оригинала. Такой подход может способствовать более глубокому погружению читателя в атмосферу произведения и передаче тонких нюансов авторского стиля. Например, у В. Кардиной *«Жонеут еще бегал босиком, когда старейшины обеих сторон вознамерились покончить с изнурительными распрями.»* и у А. Кима *«Когда Жонеут был еще безусым мальчишкой, происходило в степи, у могильного камня святого Карамана, известное замирение между обеими сторонами.»*

Однако, оба перевода сохраняют национальную специфику оригинального текста на казахском языке. Оба переводчика уделяют особое внимание культурным реалиям и этнографическим деталям, которые играют важную роль в формировании уникальной атмосферы произведения.

Несмотря на различия в стилистическом подходе, как В. Кардина, так и А. Ким стремятся к точной передаче культурных элементов, таких как обычаи, традиции и образ жизни казахского народа. Это достигается через использование специфической лексики, сохранение символики и образов, характерных для казахской культуры. Таким образом, переводчики обеспечивают читателям возможность восприятия национального колорита, заложенного в оригинале, что способствует более глубокому пониманию и оценке произведения в контексте его культурного фона.

Английский перевод «Ballad of Forgotten Years» также богат передачей культурных реалий, идиом, метафор, архетипов, стереотипов и других специфических материальных и духовных ценностей. В конце книги приведен список народных слов (Glossary of vernacular words) с пояснениями к каждому термину. Они были переданы с помощью приемов перевода – транскрипция и транслитерация. Например: «But now all the heads in the tall *papakhas* have one by one drooped onto their chests, as if unable to sustain the weight of the fur hats». *Papakha* – sheepskin hat, traditional in the Caucasus.

В повествовании используются идиомы и метафоры, которые, глубоко укоренились в языке и мировоззрении исходной культуры. Например идиома *«The warrior had to admit that this half-dead Kiuiyshy had single-handedly overcome all his dzhigits»* – идиоматически выражает идею о том, что влияние или мощь музыканта, несмотря на его ослабленное состояние, были больше, чем у всех воинов Жонеута вместе взятых, подчеркивая неожиданное и глубокое влияние искусства или музыки на грубую силу. Или *«The old man's heart was beating as if ready to jump from his chest»* – идиоматический способ

описания крайнего страха или тревоги, ярко иллюстрирующий физическое ощущение того, что чье-то сердце бесконтрольно колотится из-за сильных эмоций. Рассмотрим метафоры: «*The music flew in pursuit of him, enveloping his soul and extinguishing it*» – эта метафора прекрасно передает навязчивое и всепоглощающее воздействие музыки на Жонеута, предполагая, что мелодии были не просто звуками, а сущностями, способными преследовать, обволакивать и, в конечном счете, гасить сущность человека; «*The old soul could no longer distinguish between the shaft of moonlight and the spear of reality*» – метафора сравнивает лунный свет с копьем, смешивая эфирное с осязаемым, чтобы передать, как границы между сном и реальностью размылись для Жонеута, иллюстрируя его глубокое замешательство и дезориентацию; «*The kingdom of fire... consumes everything and then all that remains are a few grey cinders*» – здесь сама жизнь метафорически описывается как огонь, пожирающий все на своем пути, оставляющий после себя только остатки того, что когда-то было, символизируя разрушительный ход времени и неизбежность распада и смерти; «*The curtain of mist would melt before the eyes*» – метафора не только описывает рассеивание тумана под лучами солнца, но и символизирует мимолетность иллюзий или препятствий при столкновении с ясностью истины или просветления. Эти идиоматические выражения и метафоры обогащают повествование, придавая глубину и яркое ощущение культурного и эмоционального ландшафта, в пределах которого разворачивается история. Они служат для преодоления разрыва между пониманием читателя и сложными, часто суровыми реалиями жизни персонажей в центральноазиатских степях.

Изображение кочевого образа жизни с его акцентом на набег, месть и дух воина также может увековечить стереотипы о кочевых народах как о людях, озабоченных в первую очередь войной и грабежом. Однако текст также бросает вызов этим стереотипам, подчеркивая духовную глубину, ценность, придаваемую музыке и поэзии, и сложные переживаемые эмоции. Например, «*Only one pancake remained on the string, and this evening it would be gone. Just as these forty pancakes had disappeared, so would the memory of the handsome dzhigit, beloved Daulet, gradually disappear*» – это предложение метафорически описывает сорокадневный период траура. Сорок блинов символизируют сорок дней траура, и каждый съеденный блин означает, что день траура прошёл. Исчезновение блинов со временем символизирует постепенное угасание памяти о Даулете. Этот ритуал демонстрирует глубоко укоренившуюся богатую и сложную культурную традицию, опровергая стереотип о том, что в кочевых культурах отсутствуют сложные социальные ритуалы или что они менее цивилизованные. Еще один пример – «*The Kiuishi continued to play, shifting his fixed and enigmatic gaze once more to Zhoneyut. Just like a shaman charming a snake, it seemed as if the*

music could reach the innermost depths of a man's heart.» - предполагает, что музыка кюйши оказывает глубокое эмоциональное воздействие, способное достичь «самых сокровенных глубин человеческого сердца». Это служит свидетельством ценности, придаваемой художественному самовыражению в этих кочевых обществах, бросая вызов стереотипу о чисто утилитарном подходе к жизни, лишенном понимания искусства.

Материальные ценности в тексте представлены важностью домашнего скота, оружия и музыкальных инструментов, которые занимают центральное место в образе жизни и социальном статусе персонажей. Духовные ценности находят отражение в почитании святых, способности музыки соединяться с божественным, и экзистенциальных размышлениях о жизни и смерти.

Использование определенных языковых единиц, таких как термины, обозначающие традиционную одежду (*papakha, chapan*), жилища (*yurt*), музыкальные инструменты (*dombra, dutar*), воины (*sarbaz, dzhigit*), топливо (*kizyak*), растения (*tugai*), социальные группы (*mankurt, bai, biy*) и социальные структуры (*aul*), дает представление о культурной и социальной организации изображенных сообществ. Язык, используемый для описания природной среды, времен года и элементов, также отражает глубокую связь с землей и глубокое понимание ритмов кочевой жизни.

Сравнивая русский и английский переводы данной казахской баллады, можно отметить следующие особенности прагматической адаптации.

В английском переводе используется более нейтральная, менее образная лексика, например, «*aul*» вместо «*village*», но «*mountain*» вместо «*kurgan*». Некоторые яркие образные выражения, характерные для казахской поэтической традиции, в английском переводе сглажены или опущены, например, «*словно острый наконечник копья*» – «*like a sharp spearhead*».

Английский перевод более лаконичен, с более короткими предложениями, в то время как русский текст более развернут и детализирован. В английском переводе отсутствуют некоторые синтаксические конструкции, характерные для русского языка. Например, «*Zhoneyut awoke from these exhausting dreams and visions feeling deeply troubled and restless*», а на русском языке – «*Измученным, беспокойным просыпается Жонеут после этих томительных разговоров во сне*».

Английский перевод в большей степени ориентирован на восприятие читателя, незнакомого с казахской культурой, поэтому некоторые культурно-специфические детали, такие как «*батыр*» – «*Warrior*», «*аксакал*» – «*White beard*», «*сарбаз*» – «*Soldier*», «*копье*» – «*Spear*», «*тыгай*» – «*Riparian forest*», либо опущены, либо заменены более нейтральными аналогами. Русский перевод сохраняет больше культурных реалий, что позволяет читателю погрузиться в казахский культурный контекст, например, «*мулла*», «*чалма*», «*монисты*», «*кумган*», «*дутара*» и т.д.

В целом, можно сказать, что английский перевод более ориентирован на адаптацию к восприятию читателя, незнакомого с казахской культурой, в то время как русский перевод в большей степени сохраняет национальную специфику оригинального текста.

Сравнительный анализ переводов на английский и русский языки

Рисунок 1 – Сравнение русского и английского переводов – основные сходства и различия в подходах к прагматической адаптации

Культурные и языковые различия между казахским, русским и английским языками оказали значительное влияние на перевод данной казахской повести.

Казахский язык имеет много специфических слов и выражений, связанных с кочевой культурой, которые сложно адекватно передать на русский и английский. Например, «юрта», «барымта», «аргамак», «табун», «кочевники», «караван-сарай» и т.д. Некоторые образные выражения и метафоры, характерные для казахской поэтической традиции, трудно перевести без потери смысловых оттенков.

В казахской культуре важную роль играют такие понятия как «аул», «курган», «аксакал», «джигит», «тризна», «мазар», «манкурт», «дудар», «домбра», «саксаул», «кумыс», «сурпа» – которые несут глубокую культурную семантику, не всегда понятную читателю другой культуры. Описание быта, традиций, ценностей казахов требует дополнительных пояснений для русского и англоязычного читателя.

Разница в менталитете, мировосприятии и эстетических предпочтениях между казахской, русской и англо-американской культурами

влияет на интерпретацию и восприятие текста. Некоторые нюансы смысла и эмоциональной окраски могут быть утрачены или искажены при переводе.

В целом, перевод казахской баллады на русский и английский языки требует высокого уровня межкультурной компетенции переводчика, глубокого понимания казахской культуры и тонкого чувства языка для максимально точной и выразительной передачи оригинального текста.

Заключение

В результате сравнительно-сопоставительного анализа переводов произведения Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» с казахского на русский и английский языки были выявлены ключевые аспекты прагматической адаптации, а также различия в подходах к передаче культурных реалий и эмоциональной глубины текста.

1. Русский перевод в большей степени сохраняет специфические термины и культурные элементы, такие как «батыр», «аксакал», «сарбаз», что позволяет читателю глубже погрузиться в казахский культурный контекст. В английском переводе, наблюдается тенденция к замене этих терминов более нейтральными аналогами, такими, как «Warrior», «White beard», «Soldier», что может привести к утрате культурной специфики.

2. Русский текст более развернут и детализирован, в то время как английский перевод характеризуется лаконичностью и краткостью. Это приводит к различиям в восприятии текста: русский перевод более поэтичен и образен, в то время как английский – более прямолинеен.

3. Английский перевод ориентирован на читателя, незнакомого с казахской культурой, что проявляется в упрощении или опущении некоторых культурно-специфических деталей. Русский перевод сохраняет больше элементов оригинала, позволяя читателю лучше понять культурный контекст.

4. В обоих переводах сохраняются архетипы и ключевые метафоры, но их интерпретация может варьироваться. Например, образы старого воина и музыканта сохраняют свою значимость, однако их эмоциональная окраска может быть утрачена в английском переводе.

Перспективы дальнейших исследований могут быть направлены на исследование конкретных культурных элементов и их значимости в контексте казахской культуры, а также влияние этих элементов на восприятие текста в разных языковых контекстах и разработку теоретических основ для определения приемов и стратегий прагматической адаптации, применяемых в переводе произведений с сильным культурным контекстом.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Сдобников В.В. Теория перевода: [учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков] / Сдобников
серия «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ» №3 (78) 2025

В.В., Петрова О.В.. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 448 с.

[2] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.

[3] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – Москва: Р. Валент, 2011. – 410с.

[4] Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.

[5] Neubert A. Pragmatische Aspekte der Übersetzung. In: Grundfragen der Übersetzungswissenschaft. «Fremdsprachen», В. II. –Leipzig, 1968. – P. 21-33.

[6] «Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 312 б.

[7] Кекілбаев Ә. Ханша–Дария хикаясы. Балладалар мен роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.

[8] Кекильбаев А. Повесть забытых лет. Повесть, пер. А.Кима. – Астана: Аударма, 2003. – 152 с.

[9] Kekilbayev A. Ballad of Forgotten Years / A. Kekilbayev; introduced by T. Stacey. – London: Stacey International, 2008. – 140 p.

[10] Ye Ying A Study of Diplomatic English Translation from the Perspective of Relevance Adaptation Theory // International Conference on Humanities, Cultures, Arts and Design (ICHCAD 2019) https://www.webofproceedings.org/proceedings_series/ART2L/ICHCAD%-202019/AD149.pdf

[11] Hajar Skifa and Khadija Sekka Exploring Pragmatic Adaptation in Television News Translation: A Case Study of Moroccan National TV // International Journal of Linguistics, Literature and Translation. – 2024. – P. 146-159.

[12] Карбозова М.А. Прагматикалық бейімделу – поэзия аудармасының барабарлығына жетудің негізгі факторы. – 2018. [file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/загру-женное%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/загру-женное%20(3).pdf)

[13] Gabdkarimova G.S., Dadebaev Zh. The semantic identity of Abai's poems through pragmatic adaptation in translation // Bulletin of KazUMOiMYa, philological series. – 2023. — №3. – P.280-295.

REFERENCES

[1] Sdobnikov V.V. Teoriya perevoda: [uchebnik dlya studentov lingvisticheskikh vuzov i fakul'tetov inostrannykh yazykov] [Translation Theory: [textbook for students of linguistic universities and faculties of foreign languages]] / Sdobnikov V.V., Petrova O.V.. – М.: АСТ: Vostok–Zapad, 2007. – 448 s. [in Rus.]

[2] Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie: uchebnoe posobie [Modern Translation Studies: Textbook]. – М.: ETS, 2002. – 424 s. [in Rus.]

[3] Komissarov V.N. *Sovremennoe perevodovedenie* [Modern Translation Studies]. – Moskva: R. Valent, 2011. – 410 s. [in Rus.]

[4] Barkhudarov, L.S. *Yazyk i perevod (Voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda)* [Language and translation (Issues of general and particular theory of translation)] / L.S. Barkhudarov. – M.: «Mezhdunar. otnosheniya», 1975. – 240 s. [in Rus.]

[5] Neubert A. *Pragmatische Aspekte der Übersetzung*. In: *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft. «Fremdsprachen»* [Pragmatic aspects of translation. In: Basic questions of translation studies. «Foreign languages»]. – B. II, Leipzig, 1968. – P. 21-33. [in Germ.]

[6] Abish Kekilbaev - zamananyng zangar tulgasy» atty halyqaralyq gylimi praktikalyq konferentsiyanyn materialdary [Proceedings of the international scientific and practical conference «Ābish Kekilbayev - a legal personality of our time»]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 312 b. [in Kaz.]

[7] Kekilbaev A. *Hansha-Dariya hikayasy. Balladalar men roman* [The story of Princess Daria. Ballads and novels]. – Almaty: Atamura, 2003. – 320 b. [in Kaz.]

[8] Kekilbaev A. *Povest zabytyh let. Povest, per. A.Kima* [Tale of Forgotten Years. Tale, trans. A. Kim]. – Astana: Audarma, 2003. – 152 s. [in Rus.]

[9] Kekilbayev A. *Ballad of Forgotten Years* / A. Kekilbayev; introduced by T. Stacey. – London: Stacey International, 2008. – 140 p.

[10] Ye Ying A Study of Diplomatic English Translation from the Perspective of Relevance Adaptation Theory // International Conference on Humanities, Cultures, Arts and Design (ICHCAD 2019) https://www.webofproceedings.org/proceedings_series/ART2L/ICHCAD%-202019/AD149.pdf

[11] Hajar Skifa and Khadija Sekka Exploring Pragmatic Adaptation in Television News Translation: A Case Study of Moroccan National TV // International Journal of Linguistics, Literature and Translation. – 2024. – P. 146-159.

[12] Karbozova M.A. *Pragmatikalyk beyimdelu – poeziya audarmasynyn barabarlygyna zhetudin negizgi factory* [Pragmatic adaptation is the main factor to achieve adequacy of poetry translation]. – 2018. file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/zarguzhennoe%20(3).pdf [in Kaz.]

[13] Gabdkarimova G.S., Dadebaev Zh. The semantic identity of Abai's Poems through pragmatic adaptation in translation // Bulletin of KazUMOiMYa, Philological series. – 2023. – №3. – P.280-295.

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «КҮЙ» ПОВЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АДАПТАЦИЯ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Муратова А.М.¹, Кенжеканова Қ.К.²**

***^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан**

Андатпа. Мақала Әбіш Кекілбаевтың «Ұмытылған жылдар балладасы» шығармасының қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аудармаларындағы прагматикалық бейімделу ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Мәдени-философиялық дәстүрлерге терең енген әдеби мәтіндердің аудармалары тілдік шеберлікті ғана емес, мәдени контексті де терең түсінуді талап етеді. Зерттеудің мақсаты – түпнұсқаның прагматикалық әлеуетін сақтауға мүмкіндік беретін тиімді стратегиялар мен әдістерді анықтау. Зерттеу қазақ әдебиетін жаһандық контексте тереңірек түсіну және бағалау үшін маңызды. Сондай-ақ мәдени контексті күшті шығармаларды аудару саласындағы болашақ зерттеулердің көкжиегін кеңейтеді. Бұл зерттеудің жаңашылдығы Әбіш Кекілбаевтың «Ұмытылған жылдар балладасының» қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аудармаларының прагматикалық бейімделуін талдауға инновациялық көзқараста. Аударма тәсілдеріндегі айырмашылықтар мен түпнұсқаның мәдени ерекшелігінің сақталуына мән беретін салыстырмалы талдау алғаш рет жүргізілді. Жұмыс мәдени, лингвистикалық және философиялық перспективаларды біріктіреді, прагматикалық бейімделудің жаңа стратегияларын ұсынады және мәдени бай мәтіндерді аудару саласындағы болашақ зерттеулердің көкжиегін кеңейтеді. Зерттеу әдістемесі түпнұсқа мәтіні мен оның аудармаларын салыстырмалы талдауға негізделген. Зерттеу барысында орыс тіліндегі аудармада мәдени ерекшеліктер көбірек сақталғаны, егжей-тегжейлі және поэтикалық болғаны, ал ағылшын тіліндегі аудармасы қазақ мәдениетінен бейхабар оқырмандар үшін ықшам әрі ықшам болғаны анықталды. Екі аудармада да негізгі метафоралар мен архетиптер сақталған, бірақ аударма тілдің ерекшеліктеріне байланысты олардың интерпретациясы әртүрлі болуы мүмкін. Зерттеудің құндылығы оның мәдени контексті күшті әдеби шығармалардың аударма стратегияларын зерттеуге елеулі үлес қосуында. Қазақ әдебиетінің аударма өнері туралы құнды білім ұсынып, оның әлемдік әдеби кеңістікке кеңінен танылуына ықпал етеді. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелері аудармашылар мен прагматикалық бейімделу стратегияларын әзірлейтін зерттеушілерге пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: прагматикалық бейімдеу, аударма, Әбіш Кекілбаев, қазақ әдебиеті, мәдени түсінік, «Ұмытылған жылдар балладасы», ұлттық ерекшелік, салыстырмалы талдау

FEATURES OF PRAGMATIC ADAPTATION IN TRANSLATIONS OF ABISH KEKILBAYEV'S STORY "BALLAD OF FORGOTTEN YEARS" FROM KAZAKH INTO RUSSIAN AND ENGLISH

*Muratova A.M.¹, Kenzhekanova K.K.²

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the study of the features of pragmatic adaptation in the translations of Abish Kekilbayev's «Ballad of Forgotten Years» from Kazakh into Russian and English. Translations of literary texts deeply rooted in cultural and philosophical traditions require not only linguistic mastery, but also a deep understanding of the cultural context. The purpose of the study is to identify effective strategies and techniques that allow preserving the pragmatic potential of the original. The study is important for a deeper understanding and assessment of Kazakh literature in the global context. It also expands the horizons for future research in the field of translation of works with a pronounced cultural context. The novelty of this study lies in the innovative approach to the analysis of pragmatic adaptation of the translations of Abish Kekilbayev's «Ballad of Forgotten Years» from Kazakh into Russian and English. For the first time, a comparative analysis was conducted, emphasizing the differences in translation approaches and the preservation of the cultural specificity of the original. The work combines cultural, linguistic and philosophical aspects, proposing new strategies of pragmatic adaptation and expanding the horizons of future research in the field of translation of culturally rich texts. The methodology of the study is based on the comparative-contrastive analysis of the original text and its translations. The study showed that the Russian translation retained more cultural features, being more detailed and poetic, while the English translation turned out to be shorter and more adapted for readers unfamiliar with Kazakh culture. Both translations retain key metaphors and archetypes, but their interpretation may vary depending on the features of the target language. The value of the study lies in the fact that it makes a significant contribution to the study of translation strategies for literary works with a strong cultural context. It offers valuable knowledge about the art of translating Kazakh literature, contributing to its wider recognition in the world literary space. The practical significance lies in the fact that the results of the study can be useful to translators and researchers developing strategies of pragmatic adaptation.

Keywords: pragmatic adaptation, translation, Abish Kekilbayev, Kazakh literature, cultural understanding, «The Ballad of Forgotten Years», national specificity, comparative analysis

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 01.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Муратова Айгерим Муратовна – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: muratova_aigerim@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5827-5065>

Кенжеканова Куралай Кенжеканызы – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

Авторлар туралы мәлімет:

Муратова Айгерим Муратовна – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: muratova_aigerim@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5827-5065>

Кенжеканова Құралай Кенжеканызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

Information about the authors:

Muratova Aigerim Muratovna – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratova_aigerim@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5827-5065>

Kenzhekanova Kuralay Kenzhekankyzy – PhD, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

UDC 80.81 (0758)

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.034>

SOME DOMINANT FEATURES OF TEACHING TRANSLATION

*Ramazanova G.H.¹

*¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The article deals with some ways of teaching translation to get a professional translator. The actuality of the research work is to determine a translation unit of the text material that would reflect both a thematically complete fragment and a cognitive one. The novelty of the research work is the determination of the basic translation unit within the text, the determination of the dominant structural elements of the text useful for the initial stage of translation teaching, as well as the need to methods and techniques of external linguistics in parallel with linguistic ones.

The aim of the research work is dictated by the need to define a translation unit that includes not only linguistic parameters, but also a cognitive parameter. The main methods of research are the method of analysis and synthesis, the descriptive method, the continuous sampling method. The material of research is authentic scientific text.

The result of the study was the determination of a basic translation unit with the cognitive format within the text, the identification of the dominant structural elements of the text at the initial stage of translation teaching, and the identification of the necessity of using methods and techniques of external linguistics in parallel with linguistic ones. The theoretical significance of the investigation lies in the establishing the qualification and classification parameters of the translation unit in various types, and, expanding the understanding of the use of methods and techniques of external linguistics.

The practical significance lies in the use of the research results at lessons on the theory and practice of translation, practical translation activities, in the theory and practice of intercultural and cross-cultural communication. In this article the conclusion that the formation of a student's linguistic and translating competence reflects a comprehensive and high level of translator's training is made.

Keywords: translation, process of translation, translator's competence, text, methods of investigation, communicative teaching, logical-semantic, components

Introduction

Recent decades have documented a considerable amount of solid researches devoted to the description of the translation and its process, a role of translation, etc.

For example, translation methods and techniques [1], the main aspects of translation process [2] are highlighted.

At the same time, the lingvo-cognitive essence of the translation process itself remains insufficiently highlighted.

The scientific paradigm, which takes into account both the smallest segment and the largest segment of the text as an object of translation allows us to consider the translation process as the creation of a complete speech-conscious whole.

Thus, the text acts as a special object of analysis in the translation process.

A thorough and detailed description of the features of the text was set out in the works of I.R. Galperin, N.S. Valgina, K.A.Filippov [3, 4, 5, 6, 7] and others; also logical-semantic relations between the parts of the fiction text were defined [8], etc.

With this approach, primary attention is paid to the semantic side of the statement. The first one is mainly focused on the analysis of the linguistic form, the second – on the complex analysis of translation reaching one or another level of the functional conditionality. These paradigms have given a rise to a number of different theories of translation. One of the most important, in our opinion, is lingvo-cognitive.

The analysis of the literature on the problem of translation allows us to distinguish two main approaches to translation (the direct switching method and the indirect switching method (according to the classification of Nida and Taber)), various methods and techniques of transformation (for example, omission, addition, compensation, etc.) [9].

On the basis of James S. Holmes' theory of translation (the scientist divides translation studies into pure and applied branches) [10]. we distinguished aids for translating process.

Peter Newmark's translation theory revolves around the idea that translation is both a science and an art. He also highlighted the significance of text typology, suggesting that different text types require different translation strategies [11]. We adhere to this point of view and announce that the right choice of methods for translating provides an adequate result.

Three aspects of translation, stages of translation are also highlighted (depending on the methods of translation (text segmentation method, recording method, etc.), types of translation (full and abridged (also referred to as abstract in some sources)), translation depending on the communicative task, etc.

The basics of translation were not left without attention. As it is known, the two main problems of translation studies are the identification and understanding of the principle according to which translation correspondences are established between the SL (source language) and the TL (translating language), and the creation of a model (models) of translation activity. From the perspective of this issue, there is a need to determine the unit of translation in the process of translation activities

At one time, it was proposed to take a unit of thought as a unit of translation (A. Malblanc, as well as J.-P. Vinet and J. Darbelne), the smallest segment of the text (O. Kade).

The above problem finds its study in modern research. So, the unit of translation is proposed to be called a *translateme*.

Translatema – eto to, chto perevodchik stremitsya i s chem on rabotayet v protsesse svoey perevodcheskoy deyatelnosti. Vazhno ponimat', chto *translatema* – konstanta s tochki zreniya *perevodovedeniya* (*Translateme* is what a translator seeks to discover and what he works with in the course of his translation activity. It is important to understand that the *translateme* is a constant from the point of view of translation studies) [12].

The question of *translateme*, as noted in one of the studies, is considered in connection with the translation process, and not with the result of this process.

Anyway, we believe that in the process of translation, the object is as the smallest segment so the largest segment of the text.

Materials and methods

The main method of research is method of analysis and synthesis, which requires the analysis to consider extra linguistic information of the source text to be generated in the target text. The usage of this approach allows me to determine the smallest unit of the textual material that includes logical-semantic relations established on the basis of relations between events and processes (represented by the subject, object, predicate and expressed by the author of speech) occurring in real reality and relations characterizing the perception of the addressee).

The method of linguistic description and observation (descriptive method) allowed us to identify lexemes and the features of their functioning within a segment of the whole, point out one of the most flexible ways of teaching the translation of textual material, the substantial ways of teaching translation at first stages for mastering skills of the translation, segments of cognition as units of translation. This, in turn, makes it possible to carry out a more successful translation process with accurate and correct results.

The continuous sampling method gave me an opportunity to get not only a perfect group of examples for analysis and demonstration of theoretical principles, but also provided informational opportunity to define the conditions for obtaining an adequate translation that students should learn.

Authentic scientific text was chosen as the research material, since it (the scientific text) has a high level of organization, integral semantic-syntactic unity, demonstrates monolithism, and is rich in a cognitive program. The purpose of scientific presentation, as it is known, is to make an impact on readers' mind. And this, in our opinion, is carried out through rethinking. Rethinking is very important in a translation process.

Results and discussion

By promoting the text to the position of the object of translation, we found that the unit of translation should be such an element that would incorporate not only linguistic parameters, but also the parameter of cognition. That's why we propose to introduce the term "segment of cognition" as a working term for a unit of textual material (both: written and oral; in this case, the text acts as the highest communicative unit; it is understood as something already reproduced) in translation.

Segment of cognition is a part of the textual material that has semantic and meaningful integrity, linguistically and stylistically correctly processed by the translator for transferring it from one language to another to make an impact on addressee's mind.

In comparison with the existing one, the term "segment of cognition" is associated with the result of translation process, since it is aimed at the perception of the textual material by the addressee. Also the term we introduce reflects the essence of a completed translated part of the communicative act, having semantic and conceptual integrity.

It is difficult to agree with the prevailing opinion that translation studies deals with real, concrete speech in the form of texts and to a lesser extent with the language system in general. The establishment of the qualification and classification parameters of the translation unit projects the translation process as a process composed more on linguistic parameters, taking into account others (social, ethnic, etc.).

The above leads to the study of methods of teaching translation based on the basic principles of linguistic research, as well as on the use of methods and techniques of external linguistics.

It is well known that translation is a specific type of speech activity. In this regard, several various tools are involved in the translation training process to achieve the result of translation training, which is in getting a highly qualified professional in the field of translation.

In the process of teaching translation, one of the main ones is the translation of texts, which is one of the important subjects in the professional training of a translator.

The translation of texts is based on professional contextual training, the implementation of which is carried out by purposeful types of work on the text when translating various sources. This provides for the formation of students' skills to independently determine and solve the range of translation tasks, conduct self-control and self-correction.

A comprehensive training of a professional translator is aimed at the formation of linguistic and translation competence of the student.

Linguistic competence is the knowledge of language systems and the ability to use it for communicative purposes.

We consider it expedient to identify the competence of the translator in line with the knowledge of the language as a means of not just communication, but intercultural communication. In this regard, we introduce a working term with its definition.

So, linguistic and translation competence is the knowledge of the systems of the native language and a foreign language and the ability to apply this knowledge in the translation process in order to create a communication.

The above determines the need to teach future translators to apply the basic principles of linguistic research in the analysis of texts; such as comparison, analysis, synthesis, idealization, generalization, induction, deduction.

So, if comparison, generalization, analysis and synthesis are applied to one degree or another in the process of pre-translation analysis of the translated material, but idealization, induction, deduction have not found their place.

Within the framework of this article, we will attempt to describe induction in more detail. As an illustrative material, we present fragments of text material.

So, at the early stages of translating a text of any sphere, it is necessary to use text material containing as many sentences of being as possible.

As it is noted in Linguistics, the structure of any text is determined by four types of sentences. And they, in our opinion, are used as four necessary components of it.

In turn, we also add that the structure of any text (except scientific; scientific text is represented by four types of composite-speech forms that have different functions than in non-scientific texts) is represented by three types (narrative, description and reasoning).

Accumulating the conclusions above, we determine that the text material (in the early stages of the translation of a text of any sphere) should be represented by a narrative in which there are relatively more sentences of being.

The sentences of being (unlike other types of sentences) are sufficiently easy to translate; and this facilitates the translation procedure. After translating such segments, you can completely start translating the whole. In other words, a piece of text characterized as a segment of cognition should be represented by a narrative, not by reasoning type.

Examples:

1. Then, perhaps a week later, one morning when she was sitting in the shaded room studying a Malay grammar (for she was industriously learning the language) she heard a commotion in the compound. She heard the house boy's voice, he was speaking angrily, the voice of another man perhaps it was the water-carrier's, and then a woman's, shrill and vituperative. She went to the window and opened the shutters. The water-carrier had hold of a woman's arm and was

dragging her along, while the house boy was pushing her from behind with both hands. Doris recognized her at once as the woman she had seen one morning loitering in the compound and later in the day outside the tennis-court. She was holding a baby against her breast All three were shouting angrily.

(The Morning Incident)

2. He now took the stick from my hands and examined it for a few minutes with his naked eyes. Then with an expression of interest he laid down his cigarette, and carrying the cane to the window, he looked over it again with a convex lens.

The Hound of the Baskervilles)

3. We were all feeling seedy, and we were getting quite nervous about it. Harris said he felt such extraordinary fits of giddiness come over him at times, that he hardly knew what he was doing; and then George said that he had fits of giddiness too, and hardly knew what he was doing.

4. I had walked into that reading-room a happy, healthy man. I crawled out a decrepit wreck.

I went to my medical man.

(Jerome K. Jerome - Three Men in a Boat
(To Say Nothing of the Dog))

5. We chatted in a desultory fashion with Major Norman. In the centre of the little group of men on the platform I recognised a little ferret - faced fellow talking to a tall, fair man.

(A.Christie
“The Kidnapped Prime Minister”)

In these segments of cognition, there are 2-6 sentences. We are interested in sentences or a part of sentences with beingness. There are also 2-6 of them (these ones are underlined by us). All of them narrate; their grammatical structure is not complicated. Initially, it is proposed to subject these fragments of the whole to translation, and then the remaining parts in total.

We consider it important to take a detailed look at the description of translation competence in the context of other fields of sciences. And, if we take into account that translation competence is formed on the basis of communicative competence, which requires knowledge and skills not only in the field of language, but other (for example, socio-humanitarian) disciplines, then this problem should be considered more broadly.

In this regard, in the process of teaching translation, it is necessary to pay close attention to the skills of wide use of methods and techniques of external

linguistics. These are, as a rule, the main types of psycholinguistic experiment; active and passive methods of sociolinguistic research.

Studies, as it is known, in these areas have recorded the following: the first include laboratory (directional), natural and associative; the second - testing, questioning and interviewing.

Before revealing the mechanism of using the above-mentioned methods and techniques of external linguistics in the process of teaching translation, we consider it important to focus on the issue of developing skills to use language situationally and adequately.

The translator, as noted in one of the research papers on translation, should be able to use the language situationally and adequately as a means of written and oral communication when translating. To achieve this goal, a practical approach to language teaching is needed.

Thus, communicative language teaching is a priority for the training of specialists in the field of translation.

The problem of communicative approach in translating is also considered by some researchers (for example, Z. Proshina) [13].

Researches in the field of linguistics and methods of language teaching reveal many parameters of language teaching. In particular, communicative language learning deals with the development of all skills and their natural sharing. The ways of developing speaking skills have not been the subject of special attention in recent years; nevertheless, they remain one of the priorities in language teaching.

The above is a problem of developing not only linguistic competence, but also sociolinguistic, discursive, strategic, socio-cultural and social competence. And all of them as a whole constitute the ultimate goal of the development of communicative ability. Therefore, speech tasks are aimed at developing confidence, desire and ability to use language not only accurately, but also according to the situation, effectively, in order to achieve the goal of communication [14].

All this ensures success in mastering the culture of behavior and speech, the ability to communicate in formal and informal situation, using the basics of speech etiquette, knowledge and psychology of speech communication, exploring the basics of professional ethics.

Thus, the successful language skills (as one of the tools) ensure successful translation.

In addition to the formation of linguistic and translation competence of students to ensure an equivalent and adequate translation of any material in the context of interlingua communication, it is necessary to pay attention to the development of skills for analyzing a particular material from the standpoint of the pragmatic-functional-semantic implementation of the material. To get a more successful process, you should use the text as the translated material.

In this regard, it is appropriate to note the main methods and techniques of text analysis. Many studies describe a text research algorithm. These include: the delimitation of the text, the definition of the type, theme and structure of the text, the identification of features of intra-textual connections and stylistic features of the text, the establishment of its pragmatic essence. It should be added that not only intra-textual connections are important in the analysis of the text; intra-textual relations also play a huge role, more precisely, logical-semantic.

Logical-semantic relations are relations established on the basis of a real connection between events (represented by the subject, object, and predicate and expressed by the author of speech) and relations characterizing the perception of the addressee himself.

Seven types of logical-semantic relations are distinguished in the structure of the text: 1) connective type; 2) explanatory type; 3) transitive type; 4) contrastive type; 5) causative type; 6) temporal-taxis type; 7) enumerative type [15].

Let's give examples (all examples are borrowed by us from authentic texts):

1. Why is such language used? Self-importance, of course, but also because it serves as a fence that keeps others outside and respectful, or leads them to ignore what is going on inside because it is too much trouble to find out. So you may hear about "a horizontal analysis spanning the formal vertical departmental structure" intended to "identify multi-purpose citizen contacts requiring timely responses".

2. Another very basic difference between people of different ethnic backgrounds is their sense of territoriality and how they handle space. This is the silent communication, or miscommunication, that caused friction between Mr. Ybarra and Sir Edmund Joes in our earlier example.

3. What does one do during an associative hour? Get acquainted? Not since computer language has descended on us. One interfaces on a personal basis. By the way, if any well-dressed women are present, it is possible that their dress reflects "Executive Wardrobe Engineering".

4. As with glittering generalities, the danger here is that we may mistakenly assume we are immune to this appeal. But propagandists wouldn't use it unless it had been proved to work. You can protect yourself by asking, "Aside from his 'nice guy next door' image, what does this man stand for? Are his ideas and his past record really supportive of my best interests?"

5. They begged the Romans to return, but a single legion of Roman soldiers—all that could be spared—helped very little. So the Celts sent a call to "parts across the sea" (as the Venerable Bede, the ancient historian, put it), asking various Germanic leaders in northern Europe to come to their aid.

6. The borrowings still go on. A million or so people whom the British call 'coloured' have moved into England in recent years; their impact on the language will no doubt gradually become apparent. Then too, if a physicist makes

a discovery or an engineer an invention, he is likely to choose a name from what has jokingly been called ‘Schenectady Greek’: *aerostat* and *thermoscope*, for example.

7. The remainder of the chapter is devoted to an explanation of these terms. First, we discuss this text in general.

The Table below shows seven types of logical-semantic relations in the structure of the text with the lexemes that demonstrate the relations between parts of the whole.

Table: Types of logical-semantic relations in the structure of the text with the lexemes

logical-semantic relations	lexemes
connective	so
explanatory	this is
transitive	by the way
contrastive	but
causative	so
temporal-taxis	then
enumerative	first

As you see in the Table two of the logical-semantic relations are introduced by one and the same lexeme “so”. In the connective type the mentioned lexeme transfers the meaning of addition and connects two parts of the whole. In the causative type this lexeme introduces the part that depicts the reason of the action caused by a situation described in the previous sentence.

So the translator may face problems to translate such segments because of the lack of knowledge about the logical-semantic relations, namely the roles of lexemes in accordance with the use of them in a definite context with a certain purpose.

The skills to find out and interpret as explicit so implicit way of expressing some logical-semantic relations between the segments of the text provide the correctness and accuracy of translation. This supposes its adequate translation.

That’s why this problem must be taken a detailed look to.

Conclusion

Lingvo-cognitive approach in studying phenomenological structure of the text as a product illuminates the cognitive aspect. This aspect should be transmitted in a process of translation. In particular, in a process of translation a text should be divided logically into some segments to find types of logical-semantic relations in the structure of the text with the lexemes. It enables to render information with comprehension. The proposed approach plays a great role in ranging translation units of texts in the source language and target language

and contributes to the correct translation of the material and, accordingly, the perception of the information by the recipient.

The analysis of the authentic linguistic material of texts allowed revealing the scientific text as an intellectual product that requires correctness and accuracy of compiling or reading. The usage a segment of cognition as a unit for translation leads to fully correct result of the translation process, since the translation process becomes a rethinking process. The aim can be achieved by knowledge and skills to use of the above given information.

In the early stages of training future translators for practicing a translation a text of any sphere should be taken a narrative type of composite-speech forms in which there are relatively more sentences of being, since they are sufficiently easy to translate; and this facilitates the translation procedure. The training of a future highly professional translator is a comprehensive and thorough approach to training. If we state this problem briefly, then it may look like this.

So, to teach students to analyze the original text, to identify standard and non-standard translation problems, to choose ways to solve them, using various kinds of translation transformations, to form skills for analyzing and transcoding the source text based on the author's intention, editing the final text and reorienting the text to a foreign-language recipient. All this should be based on practical knowledge of the methods and techniques of internal and external linguistics in parallel with the methods and techniques of translation and their masterful use.

REFERENCES

- [1] Proshina Z.G. Teorija perevoda [Theory of translation]. M.: JuRAIT, 2019. – 321 s. [in Rus.]
- [2] Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie [Modern translation]. – M., 2002. – 424 s. [in Rus.]
- [3] Galperin I.R. Tekst kak ob#ekt lingvisticheskogo issledovanija [Text as an object of linguistic research]. – M., 2009. – 144 s. [in Rus.]
- [4] Valgina N.S. Teorija teksta [Theory of the text]. – M., 2004. – 280 ps. [in Rus.]
- [5] Filippov K.A. Lingvistika teksta [Text Linguistics]. – St. Petersburg, 2003. – 336 s. [in Rus.]
- [6] Bolotnova N.S. Filologicheskij analiz teksta. Uchebnoe posobie [Philological analysis of the text. Textbook]. – M.: Flinta. Science, 2009. – 520 s. [in Rus.]
- [7] Babenko L.G., Kazarin Ju.V. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta: Uchebnik: Izd. 6-e.) [Linguistic analysis of the fiction text]: Textbook. – M. , 2003 – 400 s. [in Rus.]
- [8] Ramazanova G.H. Pojasnenie v strukture hudozhestvennogo teksta [Explanation of the structure of the fiction text]. – Almaty: New Book, 2018. – Almaty: «New Book», 2018. – 96 s. [in Rus.]

- [9] LingvaKontakt <https://translator-school.com/blog/perevodcheskie-transformacii>.20.12.2024.
- [10] <https://archive.org/details/ATextbookOfTranslationByPeterNewmark>. 10.03.2025 Website: Intenet Archive
- [11] Scribd <https://www.scribd.com/presentation/771704503/1-The-Name-and-Nature-of-Translation-Studies-by-James-S-Holmes>. 15.03.2025
- [12] Narod.ru http://vsdzhabrailova.narod.ru/olderfiles/1/178250_2D753_tyulenev_s_v_toriya_-11308.pdf. 20.08.2024.
- [13] Yevchic N.S., Nurachmetov Ye.N., Ramazanova G.H. Aktualnyye voprosy ucheta rechevych oshiboh pri obucheniye govoreniyu na inostrannom yazyke. Yazykovoye obrazovaniye v kazakhstane: voprosy postupatel'nosti I nepreryvnosti: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii [Topical issues of accounting for speech errors when teaching speaking in a foreign language] // Language education in Kazakhstan: issues of continuity and continuity: materials of the international scientific and practical conference. – Astana, 2016. – S. 47-53. [in Rus.]
- [14] Proshina Z. Theory of translation [English and Russian]. 3d edition, revised. – Vladivostok: Far Eastern University Press, 2008. – 276 p.
- [15] Ramazanova G.H. Osnovy sosdaniya nauchno-filologicheskogo teksta angliiskogo jasyka (Monografiya) [The Basis for Composing a Scientific-Philological Text of the English Language. Monography]. – Almaty: Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, 2013. – 312 s. [in Rus.]

АУДАРМА ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ДОМИНАНТТЫҚ ЕРЕШЕЛІКТЕР

*Рамазанова Г.Х.¹

*¹Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

Аннотация. Мақалада кәсіби аудармашы дайындау үшін аударманы үйредудің кейбір жолдары қарастырылады. Осы мақсатқа жету үшін бұл мақалада осы мәселені шешудің кейбір жолдары ұсынылған.

Зерттеудің өзектілігі тақырыптық толық үзіндіні де, когнитивтікті де көрсететін мәтіндік материалдын аударма бірлігін құру қажеттілігінде. Зерттеудің жаналығы – мәтін ішінде негізгі аударма бірлігін орнату, аудармаға оқытудың бастапқы кезеңінде мәтіннің басым құрылымдық элементтерін анықтау, сонымен қатар лингвистикалық және де сыртқы лингвистикалық әдістері мен тәсілдерін қолдану қажеттілігі. Зерттеудің мақсаты тілдік параметрді ғана емес, сонымен қатар когнитивті параметрді қамтитын аударма бірлігін табу қажеттілігін туындады.

Зерттеудің негізгі әдістері әдістерінеталдау және синтез әдісі, сипаттама әдісі, үздіксіз іріктеу әдісі жатады. Түпнұсқалық ғылыми мәтін зерттеу материалы болып табылды. Зерттеудің теориялық маңыздылығы аударманың әртүрлі түрлеріндегі аударма бірлігінің біліктілік және классификациялық параметрлерін белгілеуде, сыртқы лингвистиканың әдіс-тәсілдерін қолдану туралы түсініктерін кеңейтуде. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін аударма теориясы мен тәжірибесі бойынша сабақтарда, практикалық аудармашылық қызметте, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы мен тәжірибесінде пайдалануда.

Зерттеудің нәтижесі мәтін ішінде когнитивтік форматы бар негізгі аударма бірлігін құру, аудармаға оқытудың бастапқы кезеңінде мәтіннің басым құрылымдық элементтерін анықтау және лингвистикалық әдістер мен тәсілдерімен қатар сыртқы тіл білімінің әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттілін анықтау боды

Бұл мақалада білім алушының лингвистикалық және аудармашылық құзыреттілігін қалыптастыру аударма дайындығын жан-жақты және жоғары деңгейін көрсетеді деген тұжырым жасалады.

Тірек сөздер: аударма, аударма процесі, аудармашының күзіреті, мәтін, зерттеу әдістері, коммуникативтік оқыту, логикалық-семантикалық, компоненттер

НЕКОТОРЫЕ ДОМИНАНТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВОДУ

*Рамазанова Г.Х.¹

*¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые способы обучения переводу в подготовке профессионального переводчика.

Актуальность исследования заключается в необходимости установления переводческой единицы текстового материала, которая отражала бы как тематически законченный фрагмент, так и когнитивный. Новизна исследования представляет собой установление основной переводческой единицы в рамках текста, определении доминантных структурных элементов текста на начальном этапе обучения переводу, а также необходимость использования методов и приемов внешней лингвистики наряду с лингвистическими.

Цель исследования продиктована необходимостью нахождения такой единицы перевода, которая включала в себя не только лингвистические параметры, но и параметр познания. Основными методами исследования являются метод анализа и синтеза, описательный метод, метод сплошной выборки. Материалом исследования явились аутентичные научные тексты.

Результатом исследования явилась установка основной переводческой единицы с когнитивным форматом в рамках текста, определение доминантных структурных элементов текста на начальном этапе обучения переводу, выявление необходимости использования методов и приемов внешней лингвистики наряду с лингвистическими. Теоретическая значимость исследования состоит в установлении квалификационных и классификационных параметров переводческой единицы в различных типах перевода, расширении представления об использовании методов и приемов внешней лингвистики. Практическая значимость заключается в использовании результатов исследования на занятиях по теории и практике перевода, практической переводческой деятельности, в теории и практике межкультурной коммуникации.

Автор статьи делает вывод о том, что формирование у обучающегося лингвистической и переводческой компетенции отражает всесторонний и высокий уровень подготовки переводчика.

Ключевые слова: перевод, процесс перевода, компетентность переводчика, текст, методы исследования, коммуникативное обучение, логико-смысловой, компоненты

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 03.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025

Information about the author:

Ramazanov Gulnara Hakimovna – Candidate of Philological Sciences, Docent of Linguistics, Associate Professor of Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: gulnara_ram@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4100-6093>

Авторл туралы мәлімет:

Рамазанова Г.Х. – филология ғылымдарының кандидаты, Тіл білім мамандығы бойынша доцент, қауымдастырылған профессор, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: gulnara_ram@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4100-6093>

Информация об авторе:

Рамазанова Гульнара Хакимовна – кандидат филологических наук, доцент языкознания, ассоциированный профессор Международного университета Астана, Астана, Казахстан, e-mail: gulnara_ram@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4100-6093>

**3 БӨЛІМ.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

UDC 811.512.1

IRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.035>

**DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE BASED ON
ZOOANTHROPONYMS (LIVESTOCK)**

* Imanberdiyeva S.¹

*¹ S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the main methods and approaches in teaching a language as a foreign language with a communicative focus. It argues that involving students through such important topics as zooanthronyms, which preserve the customs and historical way of life of the people, can significantly increase their interest in further language acquisition. The article examines the principles of teaching language based on zooanthronyms, paying special attention to the selection of the necessary lexical minimum for building up vocabulary.

The purpose of the article is to use semantic, structural and other analyses of zooanthronyms to evaluate the effectiveness of methods and approaches in teaching language, to justify the targeted use of zooanthronyms as lexical units, taking into account the role of communication as the main direction in teaching language. To determine the features of methods and game types of teaching language based on zooanthronyms.

Research methods: a retrospective method for identifying historical data, lexical-semantic analysis is used to determine the meanings, component analysis is used to identify the structure of onyms.

Zooanthronyms used in everyday life are defined as secondary names that enrich the vocabulary. To implement these principles, the article discusses

language teaching methods that take into account the characteristics of students and the types of games used to consolidate the knowledge gained.

In addition, the article discusses methods and approaches to teaching Kazakh as a foreign language in general education institutions and centers. It also defines the linguodidactic foundations for studying Kazakh zooanthroponyms at the initial, intermediate and advanced stages of teaching Kazakh as a foreign language.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as lexicology, onomastics, cognitive linguistics, linguacultural studies, as well as in practical classes on teaching the Kazakh language.

Keywords: zooanthroponym, livestock, competence, eclecticism, communication, meaning, theme, content

Introduction

Kazakh onomastics, particularly anthroponyms, have been extensively studied by onomastics scholars. Lexical-semantic and structural types of Kazakh anthroponyms were studied, their linguistic layers and their origin were revealed. The reasons for borrowing and formation of anthroponyms from different languages were studied [1, p. 7]. However, there is a scarcity of methodological research on the application of Kazakh onomastics, particularly anthroponyms, in language teaching.

Scholars who have explored the issue of teaching onomastics as linguistic units in Russian language acquisition based on toponymic vocabulary have highlighted the challenges they face in determining the word-formation model of toponyms due to their inability to identify the root base. This indicates that foreign language learners may encounter associative and logical errors when mastering Russian toponyms. The importance of elective lessons in mastering the Russian language has also been emphasized by scholars [2, p. 173].

A group of scholars has investigated the use of toponyms in teaching language in Kazakh and Nogai languages. They identified the landscape features of regional toponyms and determined the advantages of using information and communication technologies in language teaching through testing. Based on their findings, they concluded: “In this context, after the experimental applications, the students in the experimental group who carried out activities with the support of information technology developed a more positive attitude towards the Kazakh Language and Literature course compared to their friends in the control group where traditional teaching was applied” [3, p. 547].

Scholars who have studied the significance of toponyms in teaching English and Uzbek languages have compared the ways prepositions are conveyed in both languages. They have also discussed the rich informational content and clarity in

the meanings of toponyms in both languages [4, p. 180].

Onomastics stands at the intersection of various fields, including language, history, geography, and culture. These aspects are also crucial in language teaching. Scholars have pointed out that one of the least studied topics in teaching languages to Kazakh-speaking audiences is foreign language anthroponyms, particularly English anthroponyms, their origins, and their pragmatic features [5, p. 5]. Thus, anthroponyms are considered one of the important linguistic resources for implementing assignments and research projects on linguistic topics in language acquisition.

Scholars such as N.M. Sergeeva and others have written about the challenges of teaching Russian as a foreign language at the beginner level, highlighting Russian anthroponyms as one of the difficulties. They point out that during the introduction phase, the structure of Russian anthroponyms often causes confusion for non-native speakers. A key difference between Russian anthroponyms and those in other languages is the three-component structure: surname, given name, and patronymic. Additionally, the scholars mention other difficulties, including the qualitative forms of anthroponyms, their declensions, and the existence of unisex names that can be given to both boys and girls. For example: Alexander – Sasha, Sashenka, Sashechka, Sashulya, Sashka, Sanya, Sanechka, Sanyok, Shura, Shurochka, Shurka, Shurik, Alex [6, p. 197]. The name Alexander, used as an example of both qualitative and hypocoristic forms, can also serve as an example of a unisex name: Alexander – Alexandra.

In pedagogical practice, the issue of teaching nicknames in language instruction has been overlooked, as noted by M.V. Bobrova in her study of this type of onym. According to the scholar who studied nicknames, they serve various functions such as naming, individualization, differentiation, marking, emotive, axiological, and others. The importance of distinguishing between nicknames and fake names or internet usernames, while considering the communicative value of nicknames in teaching Russian as a foreign language, has also been emphasized. Additionally, the scholar notes that nicknames have not been widely used in language teaching because they are often perceived as reflecting a lower socio-cultural level among language users. However, since nicknames are used in any social environment, they serve as “rich material for mastering various linguistic topics and establishing interdisciplinary connections” [7, p. 24].

The zooanthroponyms related to livestock that we have taken as the object of our study, while unable to compete with the currently popular “fashionable” names, consist of clear components and are used in daily life as secondary names. Zooanthroponyms based on livestock provide valuable historical information for Kazakh society, making them an important resource in language teaching. It is natural that anthroponyms related to livestock have formed in the linguoculture of the Kazakh people, who traditionally moved to summer pastures (zhailau),

winter pastures (kystau), and transitional grazing lands (kuzdeu) in spring and autumn, leading a nomadic lifestyle.

Materials and methods

The formation of anthroponyms provides insights into the social, economic, and cultural development of a people. To uncover this information, historical data are identified using a retrospective method. One of the key challenges in studying contemporary anthroponyms as secondary names is understanding the meanings of the words they comprise. Lexical-semantic analysis is employed to determine the meanings and underlying motivations of the words within anthroponyms. Including these words in the active vocabulary of language learners can significantly enhance their communicative abilities. The structure of anthroponyms sets them apart from other types of onyms, which becomes apparent during structural analysis.

In learning any language, mastering its lexical minimum is crucial. Personal names formed based on livestock result from secondary naming. For example, the anthroponym *Akbota* consists of two words: *ak* (meaning white, a color) and *bota* (meaning camel calf). Thus, through this anthroponym, two words are added to the vocabulary. When a person selects words to express their thoughts, they engage with the principle of semantic value. Secondly, one word combines with another, which reflects the principle of collocation. For instance, the word *bota* (camel calf) pairs with the word *ak* (white) in forming the zooanthroponym, but not with words like *kok* (blue), *kara* (black), or *konyr* (brown). Thirdly, in language teaching, we use words with literal meanings rather than figurative ones, known as the principle of selecting literal meanings. Fourthly, it is important to use frequently occurring words. From this perspective, anthroponyms are often used, aligning with the principle of frequency in word usage. Additionally, the question of why a person is named a certain way and what the name signifies naturally arises. Fifthly, every language has its own word-formation characteristics, which is the principle of word-formation potential. Sixthly, words are used within a specific thematic context to perform actions in everyday situations, following the principle of thematic word selection. Seventhly, grammar is necessary to combine words into phrases and sentences to express thoughts, which is the grammatical principle in word selection. Personal names are quickly memorized in daily use. As secondary names, they consist of multiple words, each of which can also be used independently as a common noun. This simplifies language acquisition and enriches vocabulary. Therefore, incorporating anthroponyms based on livestock into the initial lexical minimum is both important and engaging in language teaching.

In the Kazakh language, anthroponyms formed based on livestock include: *Akbota*, *Akkozy*, *Aktoqty*, *Baglan*, *Baibota*, *Baikoshkar*, *Botagoz*, *Bukabai*,

Zhylkybai, *Koigeldi*, *Koilybai*, *Koishybai*, *Maldybai*, and *Tanagoz*. Each name may consist of two words. For example: *Akbota* – *ak* (white, a color) + *bota* (camel calf); *Akkozy* – *ak* (white, a color) + *kozy* (lamb); *Aktoqty* – *ak* (white, a color) + *toqty* (a lamb over six months old); *Baibota* – *bai* (wealthy, having many camels) + *bota* (camel calf); *Baikoshkar* – *bai* (wealthy, having many rams) + *koshkar* (ram); *Botagoz* – *bota* (camel calf) + *koz/goz* (eye, the organ of sight); *Bukabai* – *buka* (bull) + *bai* (wealthy, having many bulls); *Zhylkybai* – *zhylky* (horse, a type of livestock used for transportation) + *bai* (wealthy, having many horses); *Koigeldi* – *koi* (sheep, a type of small, wool-bearing livestock) + *geldi* (has returned from pasture); *Koilybai* – *koishy* (shepherd) + *bai* (wealthy, having many sheep); *Maldybai* – *maldy* (having livestock) + *bai* (wealthy, having much livestock); *Tanagoz* – *tana* (a yearling heifer) + *koz/goz* (eye, the organ of sight).

These examples illustrate how each anthroponym is composed of meaningful components tied to livestock, which play a significant role in Kazakh culture and language.

The Principle of Semantic Value suggests that although anthroponyms result from secondary naming, they carry specific meanings as personal names. For example, the name *Akbota* is given to a girl with the wish that she be «charming, beautiful, and pure as white.» Similarly, *Akkozy* is a name given to both boys and girls with the hope that they will be «pure, delicate, and charming.» The name *Aktoqty* is also used for both boys and girls, with the wish that they be «strong, charming, and pure as white.» *Baibota* is a name given to a boy with the wish that he be «charming and wealthy,» while *Baikoshkar* is given to a boy with the hope that he will be «strong, wealthy, and prosperous with many sheep.» The name *Botagoz* is given to a girl with the wish that she have «large, beautiful eyes like a camel calf's and be beautiful.» *Bukabai* is used for a boy with the hope that he will be «strong, energetic, and wealthy with many bulls.» The name *Zhylkybai* is given to a boy with the wish that he be «fast, strong, and wealthy with many horses.» *Koigeldi*, a name given to a boy born when the sheep return from pasture, carries the wish that he be «wealthy with many sheep.» Finally, *Koilybai* is given to a boy with the hope that he will be «extremely wealthy with many sheep.» The name *Koishybai* is given to a boy with the wish that he be «wealthy, agile, clever, and prosperous with many sheep.» Similarly, the name *Maldybai* is given to a boy with the hope that he will be «wealthy with many types of livestock.» The name *Tanagoz* is given to a girl with the wish that she have «large, clear, and beautiful eyes like a yearling heifer.» Scholars have conducted research and analyses on the meanings behind personal names. According to their findings, «Proper names carry certain connotations, with each name potentially embodying traits such as stinginess, generosity, or the fate of a victim of true love, among others» [8, p. 19].

The Principle of Collocation in the formation of anthroponyms emphasizes the specific requirements for word combinations. For instance, in creating names like *Akbota*, *Akkozy*, and *Aktoqty*, the adjective *ak* (white) only pairs with the nouns *bota* (camel calf), *kozy* (lamb), and *toqty* (a lamb over six months old). While the noun *kozy* can combine with the adjective *konyr* (brown) in a possessive form (e.g., *konyr kozym*), this is used to express endearment rather than in the formation of anthroponyms. The component *bai* (wealthy) precedes the words *bota* (camel calf) and *koshkar* (ram) in name formation. However, it follows the components *buka* (bull), *zhylky* (horse), *koily* (sheep owner), *koishy* (shepherd), and *maldy* (wealthy with livestock). Names with the *bai* component are exclusively given to boys, reflecting the status of the future head of the family. The component *koz* (eye) follows the words *bota* (camel calf) and *tana* (yearling heifer) in anthroponyms, signifying «beauty» and is typically used in names for girls. The component *geldi/kelgen* (arrived) only combines with the word *koi* (sheep) and indicates the time of a boy's birth.

The Principle of Word Selection in using anthroponyms for language teaching is based on the effectiveness of using components in their literal meanings. For instance, the component *ak* has several meanings as a common noun: a) color; b) flowing; c) dairy products (milk, yogurt), etc. However, within anthroponyms, it exclusively represents color. Similarly, the component *bai* has multiple meanings as a common noun: a) wealthy, possessing money or property; b) the male partner in a marital relationship. But in anthroponyms, it solely signifies wealth, indicating the possession of money or property.

The Principle of Frequency in Word Usage emphasizes the frequent use of components found in zooanthroponyms. For example, components like *geldi/kelgen* (arrived), *bai* (wealthy), and *ak* (white) are commonly used in everyday life as neutral vocabulary. Components such as *bota* (camel calf), *koshkar* (ram), *zhylky* (horse), *tana* (yearling heifer), *koi* (sheep), *toqty* (lamb), *kozy* (lamb), *maldy* (wealthy with livestock), and *koishy* (shepherd) are frequently used both in agriculture and daily life. As anthroponyms, names like *Akbota*, *Botagoz*, *Aktoqty*, and *Akkozy* are commonly used as personal names today. Additionally, names like *Zhylkybai*, *Baikoshkar*, *Maldybai*, and *Koilybai* are often encountered as surnames. Therefore, it can be concluded that the frequency of usage of these lexical units is very high.

The Principle of Word-Formation Potential highlights that zooanthroponyms are complex onomastic units formed through compounding. Additionally, some zooanthroponyms utilize relic affixes in their formation. For instance, in the zooanthroponyms *Maldybai* and *Koilybai*, the relic affixes *-ly-* and *-dy-* carry a «plurality» meaning. These affixes convey an implicit wish for the person to be «wealthy with many sheep or livestock.» In modern Kazakh, the relic affixes *-ly-/li-*, *-dy-/di-*, and *-ty-/ti-* signify abundance, as in *tasty* (rocky) or *suly* (watery).

The anthroponym *Koishybai* consists of the components *koi* (sheep), *-shy-* (a suffix indicating a profession), and *bai* (wealthy). The suffix *-shy-* denotes a person associated with a particular occupation, such as *sauynshy* (milkmaid) or *zhylkyshy* (horse herder). In the context of the anthroponym, it indicates «someone with many sheep,» with the *bai* component further emphasizing this wealth. The component *geldi* in the anthroponym *Koigeldi* is a phonetic variation of the verb *kelgen* (arrived). This variation occurs because the component *koi* ends with a voiced consonant, requiring the following word to begin with a voiced consonant as well, rather than a voiceless one.

The Principle of Thematic Relevance emphasizes the practical use of anthroponyms like *Akbota*, *Botagoz*, *Baibota*, and *Koigeldi* in everyday life. These names are commonly used, making it necessary to incorporate them into sentences and texts. Furthermore, the components within these anthroponyms, such as *bota* (camel calf), *koz* (eye), *ak* (white), *bai* (wealthy), *koi* (sheep), and *zhylky* (horse), can be utilized not only in daily life but also in fields like agriculture, medicine, and more. The verb *geldi/kelgen* (arrived) is frequently used in both spoken and written language. Zooanthroponyms and their components are essential lexical units for constructing sentences and texts on any topic. By mastering these anthroponyms, learners also grasp the criteria for forming anthroponyms in the Kazakh language. Additionally, these elements are particularly relevant when creating texts on topics such as «Introducing a Friend,» «Domestic Animals,» and when solving or composing riddles.

The Principle of Grammar emphasizes that learners must be able to use their acquired vocabulary in linguistic communication through specific grammatical structures. To facilitate this, the grammatical minimum of the language should be presented as ready-made structures. When teaching the grammatical minimum, exercises should first be conducted in a playful manner, utilizing modern technologies, with theoretical explanations provided afterward. For example, the anthroponym *Koigeldi* functions as a complete sentence in its construction. In this case, *koi* (sheep) acts as the subject, while *geldi/kelgen* (arrived) serves as the predicate. In Kazakh, the predicate typically comes at the end of a sentence, a rule that is clearly observed in name formation. However, scholars have noted that there are relatively few anthroponyms in the Kazakh language that consist of both a subject and a predicate: «Not all components of compound personal names function as subject and predicate. Only a few compound personal names have one component as the subject and the other as the predicate. For example: *Bakberdi*, *Aldabergen*, *Zhilgeldi*» [9, p. 7]. Teaching grammar using zooanthroponyms formed from compound components that act as subjects and predicates is essential for mastering grammatical concepts. There are quite a few such anthroponyms, such as *Nurgeldi*, *Tanyrbergen*, *Zhumageldi*, *Kairgeldi*, and others.

Results

To teach language based on zooanthroponyms, several interconnected methods and techniques can be employed. These include case studies, Kipling's method, Walt Disney's approach, mnemonic techniques, «Find the Phrase!», orientation and motivation strategies, linguistic improvisation, and games such as «Who is Faster?», «Similar Words», «Match the Pair» for reinforcing acquired knowledge, as well as tools like LearningApps. Experience has shown that using just one method to teach language is ineffective. Therefore, combining multiple methods and techniques in an integrated manner forms an eclectic approach, creating a comprehensive set of strategies. Pedagogical scholars, based on their research, have presented examples of traditional, test-based, and other types of lessons: «The moment when the wonderful didactic connection between the learner and the teacher transforms into the harmony of minds and thoughts is the lesson itself» [10, p. 201]. Additionally, they have emphasized the importance of not only discussing the theoretical aspects of the Kazakh language but also demonstrating how these methods can be practically applied in the classroom setting.

To increase learners' engagement, various effective teaching methods can be employed, reflecting the unique nature of modern language learners who are attuned to the demands of contemporary times. Today's youth, living in an era of advanced technology, are highly informed and require extensive exploration. In response to these needs, the term “brainstorming” has become widely used. Teachers have begun to incorporate games into lessons, as they make it easier for students to quickly grasp and retain topics. Methods such as the “Six Thinking Hats,” synectics, and Walt Disney's approach have become popular in the classroom. The Walt Disney method is conducted as a role-playing game where participants consider a given task from three perspectives: creative, realistic, and critical. This method was developed by Robert Dilts [11, p. 147]. For example, in exploring zooanthroponyms related to camels (*bota*), one could use role-playing games to examine the question, “What models of zooanthroponyms can be created?” Through this approach, both existing and potential personal names can be explored, ultimately identifying the most effective name in terms of public acceptance. This method aligns with the principle of semantic value in word selection. Over time, additional methods such as Jigsaw, mental mapping, Kipling's ice cream method, case studies, and tools like LearningApps have also been incorporated into teaching practices.

Kipling's method involves asking six key questions (How? Why? Who? What? When? Where?) to explore the important aspects of a given task. This method is particularly valuable in determining the motivation behind the assignment of a specific personal name. For example, the name *Koigeldi* can be broken down as follows: *koi* (What?) comes back to the pen (Where?) in the evening (When?)

after grazing (How?) in the pasture (Where from?). In the Kazakh language, the question *who* is used exclusively for people, while the question *what* is used for everything else. This method allows for the determination of the motivation behind the naming of each zooanthroponym (related to livestock) and the identification of the number of words in its structure. Additionally, this method can be used to construct sentences, identify parts of speech, and analyze sentence structure. The effectiveness of this method aligns with the principles of grammar, helping language learners independently develop the ability to construct phrases, as well as interrogative and declarative sentences.

The teaching methods can be categorized into the following groups:

- Comprehensive Lesson Models: Kipling's ice cream method, etc.
- Brainstorming: Case studies, etc.
- Electronic Assignments: LearningApps, etc.

In this era of advanced technology, the psychology of learners has also evolved. With the ability to instantly find answers to any question via the internet, students have developed sharper focus and problem-solving skills for more complex issues. They are creative and well-informed from various perspectives. Therefore, the motivation that drives learners' interest in language learning must also be aligned with the times. One of the most effective technologies for addressing situations or challenges encountered in the pedagogical process is the case method. Case technology is an interactive, short-term teaching tool based on real or fictional scenarios. A case is a situation depicted by the authors that involves a realistic context, encouraging language learners to engage in discussions, analysis, and decision-making within the classroom setting. It simulates real-life challenges, pushing learners to critically think through and resolve issues. Based on this method, to determine the motivation behind a zooanthroponym, we can explore potential personal names by substituting the components of the onym with possible synonyms and antonyms. This process creates scenarios that can be discussed and analyzed. For example, the motivation behind the name *Koigeldi* is «the sheep returning to the pen after grazing in the evening.» This allows the language learner to visualize this scene. By considering *öris* (pasture) as space and *qora* (pen) as a home or family, the implicit motivation can be understood as follows: the name *Koigeldi* carries the implicit meaning of the Creator bringing a «male child» from the vastness of the universe (space) into the family. This approach helps learners delve deeper into the cultural and symbolic meanings behind names, enriching their understanding of the language and its cultural context. Continuing this line of thought, it's essential to find synonyms for the components of an anthroponym and create new personal names. These newly formed names should then be evaluated to see if they align with Kazakh mentality, traditions, and worldview. For example, *Koigeldi* could be transformed into *Botageldi* or *Toqtygeldi*. However, a *bota* (camel calf) does not graze in

large numbers like sheep do; their numbers are usually smaller. This doesn't align with the wish of naming a child with the hope that they will be «wealthy with many sheep.» Meanwhile, *toqty* refers to a «lamb over six months old» [12, p. 226], while *koi* is “a small ruminant with dense wool, one of the four types of livestock” [13, p. 147]. Since *koi* is a collective term that represents a larger quantity compared to *toqty*, it aligns better with the wish “may you have many sheep and be wealthy.”

Such creative analyses encourage language learners to consult dictionaries, enriching their vocabulary and increasing their awareness of Kazakh life and culture. Through the use of this method, it becomes evident that the learner has grasped the thematic principle of language learning.

Mnemonic Method: This method is designed for learning through visual and tactile experiences. To facilitate this, video materials or illustrated charts can be used (see Table 1). In this method, learners often need the support of their native language. For example, the name *Akbota* is a secondary name composed of two words: *ak* (white) + *bota* (camel calf). To memorize it, learners should identify and remember the number of letters in each word. In the case of *Akbota*, the first word has 2 letters, and the second word has 4 letters. Additionally, when translated into English, it becomes three words: «white baby camel.» To memorize this, learners should apply the mnemonic method by identifying and remembering the number of letters in each English word: *white* = 5; *baby* = 4; *camel* = 5. Alternatively, learners can use visual aids to associate and recall the type of livestock, enriching their vocabulary and helping them understand the meaning of the Kazakh anthroponym *Akbota*. This approach is essential for selecting words according to the principle of semantic value and applying them correctly in sentences.

Table 1. Language Teaching Through the Mnemonic Method:

livestock name	Images	anthroponyms
bota (camel calf)	https://u.9111s.ru/uploads/202003/26/c9fc7db05eb34f0d4f3f26b106745a4a.jpg	Akbota Botabai Botagoz
buka (bull)	https://baldezh.top/uploads/posts/2024-01/1704133123_baldezh-top-p-kalmitskaya-poroda-korov-vkontakte-38.jpg	Bukabai
zhylky (horse)	https://avatars.mds.yandex.net/i?id=b436d51a1088a97b4e09a0f5b23f4flaa2494e1a-4935684-images-thumbs&n=13	Zhylkybai
kozy (lamb)	https://www.funnyart.club/uploads/posts/2022-12/1671210449_www-funnyart-club-p-barashki-kartinki-krasivo-7.jpg	Akkozy
koi (sheep)	https://avatars.mds.yandex.net/get-entity_search/141303/791284426/S600xU_2x	Koigeldi
koishy (shepherd)	https://baldezh.top/uploads/posts/2023-12/1703483591_baldezh-top-p-pastukh-ovechikh-stad-obo-i-13.jpg	Koishybai
koshkar (ram)	https://klike.net/uploads/posts/2023-01/1674709862_3-125.jpg	Baikoshkar

mal (livestock)	https://avatars.mds.yandex.net/i?id=010d1606d0a7e20cd581f236cc80037a0e58fbc0-10551030-images-thumbs&n=13	Maldybai
tana (a yearling heifer)	https://aqmeshit-aptalygy.kz/wp-content/uploads/2022/01/4.jpg	Tanagoz
toqty (a lamb over six months old)	https://baldezh.top/uploads/posts/2022-06/1654137041_55-funart-pro-p-gissarskie-yagnyata-zhivotnie-krasivo-foto-65.jpg	Aktoqty

By pronouncing the given livestock name and displaying its picture, learners can master the lexical minimum. Additionally, by matching the correct zooanthroponym with the image of the livestock, creative thinking skills can be developed. This approach also helps in understanding the motivation behind the formation of the anthroponym.

The «Find the Phrase!» game provides an opportunity to determine the principles of combining components in zooanthroponyms. This method aligns with the principles of semantic value, collocation, and word formation (see Table 2). For example, it helps identify the motivation behind the formation of the anthroponym *Koigeldi*, revealing that the verb *geldi* (arrived) can only combine with the word *koi* (sheep). Learners also understand that the word *koi* ends with a voiced consonant, requiring a following word that begins with a voiced rather than a voiceless consonant when forming names. An analogous example is *Nurgeldi*.

Table 2. Combine the Components in Anthroponyms

1	Bota	l+d	a)	geldi
2	Buka		b)	koshkar
3	Koily		c)	bai
4	Bai		d)	goz
5	Zhylky		e)	bai
6	Koi		f)	goz
7	Tana		g)	bai

Table 2: The meanings of the given words are learned and integrated into the active vocabulary for constructing sentences and texts. The combination of words in constructions is mastered.

Orientation – Motivation: Solving Riddles. Riddles are structurally similar to short poetic verses, making them easy to memorize. They can be used not only to improve the thinking abilities of language learners by finding the solutions but also to help them pronounce Kazakh sounds correctly. Riddles can be presented both in written and spoken form. Below are examples of riddles that can be used. This method aligns with all the principles and outcomes required for mastering the lexical minimum. Tasks such as finding the solution to a riddle and then creating an anthroponym based on the type of livestock mentioned in the solution can be given:

“Its feet are its own,
Its neck is like a goose’s,
Its lips are like a rabbit’s.”

Answer: *Bota* (camel calf).

Anthroponyms: *Akbota*, *Baibota*, *Botagoz*.

“It has a small stature,
And it wears a coat wrapped around itself.”

Answer: *Koi* (sheep).

Anthroponyms: *Koigeldi*, *Koilybai*.

“Four mulberry bushes are cut with their fleece,
The rider on top is filled with excitement.
My friend, find this with a thoughtful eye,
If you think deeply, the answer will be revealed.”

Answer: *Zhylky* (horse).

Anthroponym: *Zhylkybai*.

«It has two mirrors,
It has two spears,
It has four patches,
It has one whip.»

Answer: *Tana* (heifer).

Anthroponym: *Tanagoz*.

The language of riddles is simple, and since the solutions are relevant to the topic, mastering them should not be particularly difficult. The teacher’s task here is to draw attention to and explain the specific sounds of the Kazakh language. While pronouncing names like *Baibota* and *Maldybai* may be easy, names such as *Akbota*, *Zhylkybai*, and *Botagoz* contain Kazakh-specific sounds like *к*, *ө*, *ұ*, and *и*, which may pose challenges in pronunciation. Therefore, the use of such games can be particularly beneficial in addressing these difficulties.

Linguistic Improvisation: This method aligns with the grammatical principle in mastering the lexical minimum. By introducing a phrase unrelated to livestock, it can demonstrate how zooanthroponyms can be considered and used in any context, sentence, or text. Given that a large number of participants may be involved in the game, multiple zooanthroponyms may be mentioned, and several versions of a sentence may emerge. This activity enhances the learner’s ability to think and remember words. For example, the phrase «came home» is given. Each participant adds one word, eventually forming a short text:

- 1 – *Botagoz* came home.
- 2 – Yesterday, *Botagoz* came home.
- 3 – Yesterday, *Botagoz* came home from Astana.
- 4 – Yesterday, *Botagoz* came home from Astana by plane.
- 5 – Yesterday, *Botagoz* came home as a guest from Astana by plane.

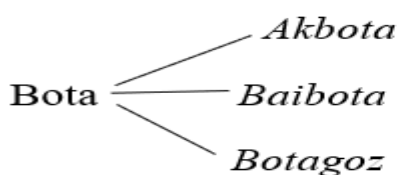
6 – Yesterday, *Botagoz* came home as a guest from Astana by plane by invitation.

7 – Yesterday, *Botagoz* came home as a guest from Astana by plane by her grandmother's invitation.

Linguistic improvisation provides language learners with the opportunity to grasp the principles of word combination and sentence structure. In a group, each learner tries to add one word to the sentence. However, not just any word can be added, as semantic coherence and clarity of thought are required. This exercise reveals how well learners have acquired their vocabulary and how accurately they understand and apply the correct word order and sentence construction.

«Who is Faster?» In this activity, language learners are given the name of a livestock animal or another component, and they are asked to create a zooanthroponym using that component. This exercise enhances their ability to remember livestock names and anthroponyms, while also honing their naming skills. It helps them grasp the principles of word selection and word formation. For instance, components like *bota* (camel calf) or *bai* (wealthy) can be provided for them to create zooanthroponyms.

This method trains language learners to think quickly and make decisions promptly, while also providing an opportunity to expand their vocabulary. Additionally, it helps reinforce the correct position of components like *bota* and *bai* within names. For example, the *bota* component appears at the end of some anthroponyms (e.g., *Baibota*, *Akbota*), while in others, it appears at the beginning (e.g., *Botagoz*). The *bai* component can be at the beginning of some anthroponyms (e.g., *Baibota*, *Baikoshkar*), while in others, it appears at the end (e.g., *Zhylkybai*, *Koilybai*, *Koishybay*, *Maldybai*, *Bukabai*).

The «Similar Words» method is one of the most effective techniques. It involves not just a sequence of similar words but focuses on words with similar pronunciation and meaning. This method encompasses nearly all the principles for enriching the lexical minimum. In addition to learning words that serve as components of zooanthroponyms, learners also acquire words that can be the basis for other topics. Moreover, the word *Bota* (camel calf or the diminutive form of names like *Botagoz* and *Akbota*) can serve as a hypocoristic name. For example, the word *bota* (camel calf or the diminutive form *Bota*) can form a sequence of phonetically similar words such as *zhota* (mountain ridge, plateau) and *nota* (musical notes, graphic symbols used in writing music).

Bota – Zhota (ridge) – Nota (note)

Koi (sheep) – Tai (colt) – Toi (feast)

Buka (bull) – Soka (plow) – Zhuka (thin)

Zhylky (horse) – Qalky (to float) – Taldy (discussion)

Tana (heifer) – Sana (mind) – Zhana (new)

This method allows learners to memorize several words, identify similarities, and determine their semantic meaning. It also enriches the vocabulary necessary for creating linguistic improvisation exercises and LearningApps tasks.

«Pair Up» is a method that helps learners master the specific sounds of the Kazakh language by pronouncing the names of livestock. The lexical inventory can be memorized based on the written and oral versions of livestock names (see Table 3). Additionally, this can be reinforced with pictures of the livestock or video materials about them. Through this method, the principles of semantic value and selecting literal words are implemented.

Table 3. Pair livestock names with pictures

Livestock name	Image
toqty (a lamb over six months old)	https://u.9111s.ru/uploads/202003/26/c9fc7db05eb34f0d4f3f26b106745a4a.jpg
zhylky (horse)	https://baldezh.top/uploads/posts/2024-01/1704133123_baldezh-top-p-kalmitskaya-poroda-korov-vkontakte-38.jpg
kozy (lamb)	https://avatars.mds.yandex.net/i?id=b436d51a1088a97b4e09a0f5b23f4f1aa2494e1a-4935684-images-thumbs&n=13
buka (bull)	https://www.funnyart.club/uploads/posts/2022-12/1671210449_www-funnyart-club-p-barashki-kartinki-krasivo-7.jpg
koishy (shepherd)	https://avatars.mds.yandex.net/get-entity_search/141303/791284426/S600xU_2x
koshkar (ram)	https://baldezh.top/uploads/posts/2023-12/1703483591_baldezh-top-p-pastukh-ovechikh-stad-obo-13.jpg
koi (sheep)	https://klike.net/uploads/posts/2023-01/1674709862_3-125.jpg
bota (camel calf)	https://avatars.mds.yandex.net/i?id=010d1606d0a7e20cd581f236cc80037a0e58fbc0-10551030-images-thumbs&n=13
tana (heifer)	https://aqmeshit-aptalygy.kz/wp-content/uploads/2022/01/4.jpg
mal (livestock)	https://baldezh.top/uploads/posts/2022-06/1654137041_55-funart-pro-p-gissarskie-yagnyata-zhivotnie-krasivo-foto-65.jpg

The table can be customized as needed. For example, you can focus on pronouncing the names of livestock or replace the pictures of the livestock with video materials about them. This approach is important for considering the individual memory retention abilities of language learners.

LearningApps: According to Confucius, if a learner actively participates in the process, they will fully understand and retain the information. The concept of the «Flipped Classroom» is being introduced, where the teacher provides only 15-20% of the information on a topic, and the learner must find and learn the remaining information independently. Taking this into account, assigning learners the task of creating exercises based on LearningApps for a previously covered topic encourages them to repeatedly review the relevant material and engage in independent research. When language learners or teachers prepare LearningApps, and other learners in the classroom attempt to solve them, it significantly reinforces the acquired knowledge. LearningApps helps develop skills such as responsibility, accuracy, leadership, ingenuity, and quick thinking. Its effectiveness is further enhanced by the fact that it can be integrated into electronic learning tools. Below is an example of LearningApps exercises that can be created for learning Kazakh through zooanthronyms:

<https://learningapps.org/watch?v=p2asmvtb224>

<https://learningapps.org/watch?v=p5nu2usmn24>

<https://learningapps.org/watch?v=p6okoc9y324>

<https://learningapps.org/watch?v=p5eqnvyca24>

<https://learningapps.org/watch?v=pnz93iu9324>

<https://learningapps.org/watch?v=p8fh245dt24>

These tasks using LearningApps also provide an opportunity to identify the characteristics of zooanthronyms. Depending on the assignment, learners can solve puzzles (where an image of livestock appears), compete in a race either in groups or individually on a computer, and more. Through these activities, they can grasp the motivation behind the formation of zooanthronyms, their structure, positional relationships in phrases, combinability, and other relevant aspects.

Discussion

Active teaching methods refer to a system of techniques that stimulate students' cognitive activity, fostering creative and professional thinking. These methods, aimed at solving situational tasks, contribute to the acquisition of foundational knowledge, the development of critical thinking skills, the cultivation of cognitive interests and abilities, and the formation of self-directed learning skills. These methods not only help learners master the necessary information related to anthronyms based on livestock but also encourage them to consider potential names that may be effective through critical thinking. By mastering

the lexical minimum and using methods and games aligned with vocabulary-enriching principles, zooanthroponyms (based on livestock) can become an active part of the language in practice.

The methods and games discussed in this article are essential for creating lesson plans on modular topics. Using a single method in language teaching, especially when teaching a language as a foreign language, is generally ineffective. This perspective is shared by practical scholars as well. Therefore, an eclectic approach, which combines the features of several methods into a hybrid model, is undoubtedly effective in language teaching. This article analyzes a set of approaches for teaching language based on zooanthroponyms within a single topic.

Conclusion

The unique feature of the case method in language teaching lies in its ability to effectively combine theoretical and practical knowledge. In this context, teaching language through zooanthroponyms helps learners develop skills in processing, analyzing, and synthesizing information that describes various situations, thereby deepening their knowledge and increasing their interest. This method fosters leadership, quick decision-making, teamwork, adaptability, and other essential skills. The mnemonic method, on the other hand, helps learners distinguish the most important information from the general, identify key words, and develop organizational and systematic thinking. Depending on the content being taught, this method includes components such as comprehension and response, analysis and interpretation, and evaluation and comparative analysis. By incorporating these techniques and games within a single topic (teaching language through zooanthroponyms based on livestock), an eclectic approach is created that is actively used in language teaching.

In the field of education, the systematic approach to planning, applying, and evaluating the teaching process is increasingly being supplemented by new technologies. These technologies serve as a foundation for effective interaction between people and technical resources in the pursuit of knowledge acquisition. The integration of these advanced technologies is changing the role of the educator, including the fundamental principles and teaching methods they employ. Innovation in education requires responsibility and creativity from every future professional. Overall, game-based lessons using methods such as Walt Disney, LearningApps, and others are shown to be effective in teaching anthroponyms related to livestock, as they promote quick comprehension and easy memorization. Among these approaches, the problem-based scenario stands out, with its core element being the discovery of something unknown or new in order to solve the task correctly. To create a problem-based scenario, it is crucial to generate a need for the student to complete both theoretical and practical tasks.

Information about funding

The article was written within the framework of the scientific project “AP23489736 Compilation of Kazakh names to the digital platform and adaptation to new technologies” financed by the Science Committee of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- [1] Zhanuzaq T. Esimder syry [Secrets of Names]. – Almaty, 2015. – 208 b. [in Kaz.]
- [2] Pozdnjakova A.A., Hamurkoparan D. Rabota s toponimicheskoy leksikoj na zanjatijah po russkomu jazyku kak inostrannomu [Working with toponymic vocabulary in Russian as a foreign language classes] // Teacher of the 21st Century. – 2015. – No. 3. – S. 170–180. [in Rus.]
- [3] Ajnabek A., Abdualiuly B., Zhuanyshpaeva S., Ongarbaeva A., Ajtimova A. i Bel'gibekova A. Jeffekty obuchenija toponimam i terminam narodnoj geografii s informacionnymi tehnologijami v kursah literatury [The effects of teaching toponyms and folk geography terms using information technologies in literature courses] // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology (IJEMST). – 2024. – No. 12(2). – S.532-551. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3897> [in Rus.]
- [4] Khoshimova N., & Mukhtorova R. Expression of place relation and toponyms in English and Uzbek languages // Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – No. 3(5). – P. 178–182. <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/14086>
- [5] Madiyeva G.B., & Karaman A.K. English anthroponyms: their features and usage as a linguistic resource // KazNU Bulletin. Philological Series. – 2020. – No. 4 (180). – P. 4-9.
- [6] Sergeeva N.M., Vereshhagina O.N., Prusova E.N. Russkie antroponimy na nachal'nom jetape obuchenija russkomu jazyku kak inostrannomu: lingvodidakticheskij aspekt [Russian anthroponyms at the initial stage of learning Russian as a foreign language: a linguodidactic aspect] // Bulletin of Kostroma State University. Series: Pedagogy. Psychology. Sociokinetics. – 2021. – Vol. 27, No. 3. – P. 195–201. [in Rus.]
- [7] Bobrova, M.V. Nicknames in teaching Russian as a foreign language // Russian Language Studies. – 2022. – Vol. 20 No. 1. – P. 22–34. <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2022-20-1-22-34>
- [8] Kenesbaev I. Qazaq til bilimi turaly zertteuler [Research on Kazakh Linguistics]. – Almaty: Science, 1987. – 352 b. [in Kaz.]
- [9] Zhanuzaqov T. Qazaq esimderinin tarihy [History of Kazakh Names]. – Almaty, 1975. – 54b. [in Kaz.]

[10] Qurman N. Qazaq tilin oqytuda innovacijalyq tehnologijalardy qoldanu [The use of innovative technologies in teaching the Kazakh language] // KazNU Bulletin, Philological Series. – 2015. – No. 5 (157). – 302 p. [in Kaz.]

[11] Dilts R. (1998) Strategii geniev [Strategies of Geniuses]. Volume 1: Aristotle, Sherlock Holmes, Walt Disney, Wolfgang Amadeus Mozart / Translated from English by V.P. Chursin. – Moscow: Independent Firm “Class”, 1998. – 272 s. (Library of Psychology and Psychotherapy). [in Rus.]

[12] Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Fifteen volumes. – Almaty, 2011. Vol. 14. – 800 b. [in Kaz.]

[13] Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Fifteen volumes. – Almaty, 2011. Vol. 9. – 752 b. [in Kaz.]

ЗООАНТРОПОНИМДЕР НЕГІЗІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ (ТӨРТ ТҮЛКІ)

* Иманбердиева С.¹

*¹ С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада коммуникативті бағыттағы шет тілін оқытудың негізгі әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Халықтың әдет-ғұрпы мен тарихи өмір салтын сақтаған зооантропонимдер сияқты маңызды тақырыптар арқылы студенттерді қызықтыру арқылы олардың тілді одан әрі меңгеруге деген қызығушылығын айтарлықтай арттыруға болатыны айтылады. Мақалада тілдің зооантропонимдер негізінде оқыту принциптері қарастырылып, сөздік қорды қалыптастыруға қажетті лексикалық минимумды таңдауға ерекше көңіл бөлінеді.

Мақаланың мақсаты – тіл үйретудегі негізгі бағыт ретінде қарым-қатынас рөлін ескере отырып, тіл үйретудегі әдіс-тәсілдердің тиімділігін бағалау үшін зооантропонимдерге семантикалық, құрылымдық және басқа да талдауларды қолдану, зооантропонимдерді лексикалық бірлік ретінде мақсатты түрде пайдалануды негіздеу. Зооантропонимдер негізінде тіл үйретудің әдіс-тәсілдері мен ойын түрлерінің ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу әдістері: тарихи деректерді анықтаудың ретроспективті әдісі, мағыналарды анықтауға арналған лексика-семантикалық талдау, онимдердің құрылымын анықтауға арналған компоненттік талдау.

Күнделікті өмірде қолданылатын зооантропонимдер сөздік қорды байытатын екінші атаулар ретінде анықталады. Осы принциптерді жүзеге асыру үшін мақалада оқушылардың ерекшеліктерін ескеретін тіл үйрету әдістері мен алған білімдерін бекіту үшін қолданылатын ойын түрлері қарастырылады.

Сонымен қатар, мақалада жалпы білім беретін мекемелер мен орталықтарда қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылған. Сондай-ақ, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың бастапқы, орта және жоғары сатыларында қазақ зооантропонимдерін зерттеудің лингводидактикалық негіздері айқындалған.

Мақаланың практикалық маңыздылығы оның негізгі нәтижелерін лексикология, ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану сияқты теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту бойынша тәжірибелік сабақтарда пайдалануға болатынында.

Тірек сөздер: зооантропоним, мал шаруашылығы, құзіреттілік, эклектизм, коммуникация, мағына, тақырып, мазмұн

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ ЗООАНТРОПОНИМОВ (ТӨРТ ТҮЛІК)

* Иманбердиева С. ¹

*¹ Агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина
Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные методы и подходы в обучении языку как иностранному с коммуникативной направленностью. Утверждается, что вовлечение студентов через такие важные темы, как зооантропонимы, сохраняющие обычаи и исторический уклад жизни народа, может значительно повысить их интерес к дальнейшему освоению языка. В статье рассматриваются принципы обучения языку на основе зооантропонимов, особое внимание уделяется подбору необходимого лексического минимума для наращивания словарного запаса.

Цель статьи – с помощью семантического, структурного и других анализов зооантропонимов оценить эффективность методов и подходов в обучении языку, обосновать целевое использование зооантропонимов в качестве лексических единиц, учитывая роль коммуникации как основного направления в обучении языку. Определить особенности методов и игровых видов обучения языку на основе зооантропонимов.

Методы исследования: ретроспективный метод выявления исторических данных, лексико-семантический анализ для определения значений, компонентный анализ для выявления структуры онимов.

Зооантропонимы, используемые в повседневной жизни, определяются как вторичные наименования, обогащающие словарный запас. Для реализации этих принципов в статье рассматриваются методы обучения языку, учитывающие особенности учащихся, и виды игр, используемых для закрепления полученных знаний.

Кроме того, в статье рассматриваются методы и подходы к преподаванию казахского языка как иностранного в общеобразовательных учреждениях и центрах. Также определяются лингводидактические основы изучения казахских зооантропонимов на начальном, среднем и продвинутом этапах обучения казахскому языку как иностранному.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в таких теоретических курсах, как лексикология, ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, а также на практических занятиях по преподаванию казахского языка.

Ключевые слова: зооантропоним, животноводство, компетенция, эклектика, коммуникация, значение, тема, содержание

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 07.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the author:

Imanberdieva Saule Kurmanbaiyevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, <https://orcid.org/0000-0002-9151-9881>, e-mail: imansaule@mail.ru

Авторл туралы мәлімет:

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, <https://orcid.org/0000-0002-9151-9881>, e-mail: imansaule@mail.ru

Информация об авторе:

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – доктор филологических наук, профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, <https://orcid.org/0000-0002-9151-9881>, e-mail: imansaule@mail.ru

UDC 378.147.88

IRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.036>

INTEGRATING "SCAFFOLDING" TECHNIQUES INTO THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING PROCESS TO FOSTER STUDENTS' LANGUAGE PROFICIENCY

Novozhilova M.V.¹, Baiteliyeva M.A.², *Gribenyuk M.A.³

^{1,2, *3} M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

Abstract. The aim of this research article is to explore how integrating scaffolding methods into foreign language learning can enhance students' linguistic competence. Scaffolding is an educational approach providing systematic support to students in acquiring complex language skills and concepts. It also assists in developing speaking, listening, writing, and reading skills. The article discusses various methods and advantages of using scaffolding in the educational process and its influence on enhancing students' proficiency in the foreign language. Additionally, the optimization of the learning process and improvement of students' academic performance are investigated.

The study is based on the analysis of previous research, experimental data, and pedagogical experience. The methodology involves qualitative and quantitative approaches, including classroom observations, interviews, and language proficiency assessments. The research findings revealed a positive influence of scaffolding on the development of students' language skills. The experimental group, which received scaffolding support, demonstrated significant progress compared to the control group. Surveys indicated that most students positively assessed scaffolding's effectiveness in foreign language learning, noting improvements in reading, writing, speaking, listening, and confidence. Based on these results, integrating scaffolding techniques into foreign language education is recommended, as they provide structured support, enhance language competence, and foster students' independence and critical thinking.

Specifically, the study enhances the theoretical framework of scaffolding by providing empirical evidence on its role in language acquisition. The results can be useful for teachers and specialists involved in teaching foreign languages, aiming to develop effective methods, improve language competence, optimize the learning process, and achieve better outcomes.

Keywords: Scaffolding strategy, fading help, language skills, language proficiency, autonomy, critical thinking, Socratic conversation, step-by-step instructions, formative assessment, task adaptation, modeling, group work

Introduction

Nowadays, in the context of globalization and increased intercultural interactions, foreign language proficiency is becoming increasingly important for students' education and professional development. However, learning a foreign language can be challenging and requires significant effort and time from students to achieve a high level of language competence. Considering this challenge, the implementation of effective foreign language teaching methods becomes a priority task for educators and educational specialists. One of the effective approaches in education that offers systematic support and assistance to students in mastering complex language skills and concepts is scaffolding. In foreign language instruction, scaffolding refers to a structured and incremental support system that adapts to students' evolving proficiency levels, offering targeted assistance throughout their learning journey. It offers a support system that matches students' individual needs and language proficiency levels, helping them to overcome language difficulties and develop communicative skills.

The concept of scaffolding in education draws from construction, where a temporary framework supports builders as they work toward completing complex structures, mirroring how educators support learners. Scaffolding technology is based on the idea of L.S. Vygotsky's concept of the zone of proximal development (ZPD) [1], which implies the difference between the student's current level of development, when they can independently solve educational problems, and the potential level of development, which is achievable only with the help of a teacher or collaboration with other students [2].

Teachers use special cognitive or problem-search tasks and instructions to help and guide students to discover new knowledge [3]. This support is based on the learner's experience and can take various forms in practice, such as the use of flowcharts, key or guiding questions (e.g. "Socratic conversation"), group projects, guidelines and other similar approaches.

Scaffolding technology is considered by modern authors as a special type of instruction process that takes place in situations of interaction between a teacher (or another more knowledgeable source) and students to solve educational problems. The main characteristic of the scaffolding strategy is "fading assistance" from the teacher during independent work. "Fading help" from the teacher at the beginning of training can be frequent and meaningful, but by the end of the course it decreases significantly or is completely absent [2, pp.10-16].

The concept of fading teacher assistance is a key aspect of the scaffolding strategy in teaching. At the beginning of the course, when students are not yet familiar with the material, the teacher provides detailed explanations and specific instructions, providing active and meaningful assistance. However, as students improve their knowledge and skills, the teacher gradually reduces his assistance, encouraging students to become more independent. This approach allows students

to develop their cognitive, decision-making and self-management abilities. They actively engage in the learning process, explore the material independently and solve problems without the direct help of a teacher.

Thus, fading assistance from the teacher stimulates students to independent thinking and self-government, and also develops their confidence in their own abilities. This approach not only facilitates a deeper understanding of the material, but also prepares students to perform successfully in future professional situations where they will be able to apply their skills and knowledge without constant assistance and guidance from a teacher. Finally, it is worth noting that scaffolding not only supports learning goals, but also develops key skills that are important in many areas of life, including communication, collaboration, critical thinking and self-management. It is an approach that helps students become prepared for the difficulties and challenges they will face in the future.

Methods and materials

The aim of this article is to explore the possibilities of integrating scaffolding methods into the process of learning a foreign language in order to improve the language competence of students. The article examines various scaffolding techniques and approaches, as well as their impact on the development of students' reading, writing, speaking and listening skills. Furthermore, previous research and experimental data were analyzed to evaluate the effectiveness and effects of integrating scaffolding into the learning process. The obtained results and recommendations can be used to optimize the educational process, increase the effectiveness of teaching a foreign language, as well as develop the linguistic competence of students.

The research employed the following methods and materials. Firstly, a comprehensive analysis was conducted to examine the strategies associated with the implementation of scaffolding in the context of teaching foreign languages. This analysis involved examining the advantages and problems of using this methodology in English lessons [4]. Additionally, a range of tasks were suggested, integrating the scaffolding approach, while also investigating strategies for modifying and adjusting these tasks through the usage of this specific technique. To provide structured support to students in the process of learning a foreign language, various types of tasks were selected for four language skills: reading, writing, speaking and listening. These tasks included scaffolding approaches and strategies such as examples, models, step-by-step instructions, and activities that assisted students in developing their language skills.

Subsequently, an empirical experiment was conducted in which groups of students were randomly divided into experimental and control groups. [4, pp. 14-26] The experimental group received support and guidance through scaffolding, while the control group did not receive such support. Various language tasks and assessments were administered to measure students' progress in developing their language competence.

In addition, students were given questionnaires to collect data on their perceptions of the effectiveness of scaffolding in the process of learning a foreign language. The questionnaires included questions about student experience, perceptions of support, overall motivation, and level of satisfaction with learning outcomes. All of these methods and tasks were used to conduct a study to evaluate the effectiveness of integrating scaffolding techniques into the process of learning a foreign language and their impact on the development of students' linguistic competence. The results of the study revealed the positive impact of scaffolding on the development of students' language skills.

Results and discussion

Using the Scaffolding strategy in foreign language teaching offers many benefits. This methodology is based on the idea of providing students with support and assistance based on their individual language proficiency level, allowing teachers to tailor their approach to the varied needs and abilities of students. There are several notable advantages of using the Scaffolding strategy in teaching a foreign language:

1. Individual approach: The use of "Scaffolding" allows teachers to determine the language proficiency level of each student and provide him with support that meets his needs. Learners benefit from customized guidance that helps address their unique challenges and supports language development at their own pace.

2. Active participation of students: This instructional approach promotes student engagement by fostering responsibility for their own progress, thereby turning learners into proactive contributors to classroom activities.

3. Peer Support: This strategy encourages collaboration and interaction among students. They can share knowledge, ask questions and help each other in the learning process. This creates a positive environment where students can interact and learn from each other.

4. Gradual increase in complexity: The approach introduces increasingly complex tasks in a phased manner, enabling learners to build language competence step by step with appropriate instructional support. Instructors design scaffolded tasks and materials aligned with students' developmental stages to facilitate steady academic progression.

5. Development of independence: The goal of "Scaffolding" is to develop students' independent learning skills. By gradually increasing the complexity of tasks and providing support, teachers encourage students to independently explore, reflect and solve problem situations [5].

In general, the "Scaffolding" approach in teaching foreign languages promotes more effective learning, individual student development, and the creation of a supportive educational environment. It allows students to gradually

master language skills, develop independence, and actively participate in the learning process, leading to deeper and more sustainable comprehension of the material.

Scaffolding is a wide range of methods and approaches that can be used in the educational process to support students and organize their learning. Below are a several additional scaffolding elements that can be effective:

Table 1 - Enhancing learning through Scaffolding strategies and demonstrative approaches

	Scaffolding elements	Ways of demonstration of the elements of Scaffolding	Effective demonstrative activities
1	Modeling or providing support	The teacher can demonstrate desired skills and strategies by showing students how to complete tasks or solve problems. Simulation helps students understand the expected outcome and how to achieve it.	➤ Demos or video tutorials ➤ Think Aloud ➤ Peer Collaboration
2	Task adaptation	Tasks and exercises can be adapted by the teacher in such a way that they correspond to the students' level of language proficiency. This can involve using simpler language structures, reducing the amount of material, or providing additional hints and support when completing the task.	➤ Think Alouds ➤ Debates ➤ Guided dialogues ➤ Interviews ➤ TED-talks
3	Step-by-step instructions	Teachers can provide students with clear instructions and step-by-step guides to complete assignments. This helps students break down complex tasks into simpler steps and complete them sequentially.	➤ Science experiment ➤ Art project ➤ Solving a problem
4	Socratic conversation	The teacher can use the Socratic Conversation method by asking students questions to help them develop their thinking processes and stimulate critical thinking. It also helps students actively participate in discussions and reason constructively in a foreign language.	➤ Current Event Discussions ➤ Literary analysis ➤ Ethical Dilemma ➤ Historical Debate ➤ Scientific Inquiry
5	Questions and prompts	Teachers can use questions and prompts to stimulate students' thinking and help them develop their language skills. Questions can guide students to further research or analysis of the material, and prompts can provide additional information or support during assignments.	➤ Problem solving tasks ➤ True/False questions ➤ Quizzes like Kahoot, Jeopardy, Quizlet, etc.

6	Visualization and graphics	Using visual aids helps students organize information and visualize connections between concepts. This promotes better understanding of a foreign language and helps students remember and apply new information.	➤ Storyboarding ➤ Charts ➤ Graphs ➤ Mind maps
7	Group work	Teachers can organize students to work in groups to promote cooperation and mutual assistance. Working in a group allows students to exchange ideas, ask each other questions, and explain material, which promotes deeper learning and understanding of the language.	➤ Case study ➤ Debate or discussion ➤ Problem solving tasks ➤ Project-Based learning
8	Formative feedback	Timely, specific feedback serves as a key component of scaffolding, guiding learners toward clearer understanding and skill refinement. The teacher can point out their strengths and areas for improvement, helping students recognize their progress and overcome challenges. Feedback should be clear, understandable and contribute to the development of students' skills.	➤ Peer or Self-assessment ➤ Observations and Checklists

It is important to choose methods that suit each student's individual needs and language proficiency level, and to take into account the context and learning objectives. These scaffolding methods are also an integral part of effective teaching of a foreign language, especially in developing students' speaking skills. As the above scaffolding methods are more suitable for the communicative sphere, these approaches can be successfully applied in the context of English classes in order to develop students' communicative skills. And some research suggests that these scaffolding techniques are particularly effective in the context of speaking practice. Modeling, by providing examples and demonstrations, allows students to see language structures in action and to structure their communication according to these patterns. Questions and prompts provided by the teacher help stimulate thinking processes and help students develop independent speaking skills. Collaborative learning and co-creation provide opportunities for interaction and collaboration that support students' development in listening and speaking. Such method creates a positive psychological atmosphere in the classroom. By creating challenging situations in a collaborative learning, the teacher ensures that the material corresponds to the students' language proficiency and intellectual capabilities of the team. This approach helps develop logical thinking, moral sense, and the ability to think critically, compare, defend their opinions in collaboration [6].

It turns out that these elements of Scaffolding technology, which were mentioned in this article, also stimulate the thinking process of students. When we speak in another language, we first think well, compose at least a skeleton of thoughts in our native language, and then present the thought to our interlocutor in some other foreign language. This is how our conversational and communicative process occurs in conveying our thoughts in a foreign language. Essentially, as we know the Scaffolding method in the educational process, assistance from the teacher at the beginning of training can be frequent and meaningful, but by the end of the course it is significantly reduced or absent altogether [7]. And so, from here you can observe the flow of the scaffolding method process- first, we think, and then we express our thoughts. Thinking plays an important role in the development of students' communicative skills. By this point, it reminds me of the opinion of the scientist I. Pestalozzi, who states, “The main goal of education should be the formation of “correct thinking” and formal education, emphasizing the importance of developing students' thinking abilities.” And I would like to emphasize that in the context of developing communicative skills, this idea corresponds to the scaffolding technique, which is aimed at supporting students in developing critical thinking skills and independence. The development of thinking abilities, such as analysis, synthesis and evaluation of information, allows students to better understand and interpret linguistic expressions and use them more effectively in communication. The philosophical wisdom of Heraclitus that “much knowledge does not teach intelligence” also emphasizes the need to pay attention to the development of students' independent thinking rather than simply overloading their minds with information. The saying “Knowing too much does not teach intelligence” means that knowledge can be useful and valuable, but only if we know how to apply it correctly and make wise decisions based on that knowledge. The ability to analyze, sort and apply knowledge in appropriate situations is necessary [8]. Thus, the proverb reminds us of the importance of not only accumulating knowledge, but also developing critical thinking skills, decision-making and the capacity to apply knowledge in practice. Wisdom and the ability to successfully apply knowledge come with time and experience, and not just from the amount of information we remember. The use of elements of scaffolding technology stimulates students' thinking process and contributes to the development of their communicative skills. Effective learning involves not only gaining knowledge but also developing the cognitive flexibility to apply it critically in unfamiliar contexts.

In the context of developing language skills, it is important not only to accumulate knowledge, but also to develop critical thinking and the ability to apply acquired knowledge in practice, as this allows us to make wise decisions and achieve success. In his book “Thinking and Speech” L.S. Vygotsky addresses the question of the relationship between thinking and speech activities of individuals,

and also describes the processes of formation of oral and written speech and their significance for the individual's further development. His research includes experiments aimed at studying the processes of thinking in the both internal and external aspects of speech, as well as examining the meanings of signs and the relationship of these processes to each other.

Thus, the ideas presented in the works of L.S. Vygotsky, are reflected in the use of elements of the "Scaffolding" technology, which stimulate the thinking process of students and contribute to the development of their language skills. Developing the abilities of critical thinking, analysis, synthesis and evaluation of information allows students to better understand and interpret linguistic expressions and use them more effectively in practical communication [3, pp. 14-26].

There are several ways to help students develop independent thinking and self-reflective skills in the educational process. One of these ways is to ask open-ended questions. Instead of asking questions that require a simple yes or no answer, encourage students to think by asking open-ended questions that require analysis, reasoning, and critical thinking. Form tasks that require problem-solving, provide students with assignments that demand active application and analysis of information so that they can develop independent thinking skills and the ability to find solutions. Organize group discussions where students can share their thoughts, impressions, and lessons they learned from tasks. Encourage reflection by asking questions that will help students recognize their progress and mistakes. Develop critical thinking: Teach students to analyze information, evaluate its reliability, look for possible alternatives, and make informed conclusions. Pay attention to metacognitive skills: Help students develop skills in self-reflection, planning, monitoring and evaluating their thinking and learning process. Encourage students to ask themselves questions about their thoughts, actions, and learning process. Some examples of questions might be: "What have I learned from this experience?", "What was successful? What could have been done differently?", "What lessons can I learn from my mistakes?" and "Which approach worked best for me?" Provide students with constructive feedback on their thinking, actions, and learning. Help them become aware of their strengths and weaknesses and offer recommendations for improvement. It is important to remember that developing self-reflection skills requires time and practice. Encourage students to engage in regular self-reflection and create a supportive environment where they can comfortably share their thoughts and lessons learned from experience [9]. Providing students with opportunities for self-reflection and monitoring their thinking will help them become aware of their habits, progress, and areas for growth. This will help them become more effective, active and responsible learners [10].

Below are examples of English language assignments based on the scaffolding strategy in general. These tasks can be used in teaching students with different levels of English proficiency and from various fields of study. The lesson topic is "Written Description of a Place." The assignments can choose different

topics such as countries, cities or places related to the target language, such as Great Britain, Canada, New Zealand, United States of America, or cities such as London, Sydney, Amsterdam, New York, Los Angeles and others.

Example 1:

1. Provide students with a list of questions related to describing a place, for example: “Which place did you choose to describe?”, “What does it look like?”, “What sounds and smells are characteristic of this place?”, “What mood does it make you feel?” etc.

2. Ask students to choose one place they would like to describe (e.g., a park, museum, beach, etc.).

3. Provide students with a model for describing a place that provides example sentences and vocabulary that can be used to create a description.

4. Ask students to write their own description of the chosen place, using the provided questions and the description model as prompts.

5. Encourage students to use a variety of grammar, vocabulary, and coherent expressions as they write by providing lists of words and phrases that may be helpful.

6. The final stage of the activity could involve students exchanging their descriptions or conducting paired or group discussions, where they can share their descriptions of places and ask each other questions.

Example 2:

1. Invite students to conduct research on a chosen country or city, collecting information about its culture, history, landmarks, attractions, etc. Use supporting pictures that describe the place to improve students’ English speaking skills.

2. Ask students to choose a specific picture of a place within that country or city that they would like to describe or visit in the future.

3. Provide students with a list of key aspects they should include in their picture description, such as architecture, nature, cultural features or maps depicted in the picture.

4. Ask students to provide a detailed description of their chosen picture, using the information gathered in their research and focusing on key aspects.

5. Thus English language learning can be enhanced through the use of the scaffolding strategy. On the other hand, students will engage their imagination by thinking of themselves as real tourists, asking for directions and expressing their impressions about their favorite places and sights, rather than simply stating facts they read in a book. This method increases students’ motivation, allowing them to speak with greater enthusiasm than when simply answering questions about texts they have read [11].

This activity provides structure and support for students to help them describe places in English. The teacher acts as a scaffold, providing a description model, questions and lexical prompts to assist students in successfully completing the task and developing their English writing skills.

As part of the research, it is proposed to use certain tasks, adapted using the scaffolding strategy, to develop students' communicative abilities in English lessons. One of these tasks is a role-playing game called "Journey". In this task, students are asked to imagine themselves as travelers and discuss their plans and preferences for an upcoming trip. To ensure effective language acquisition, students are provided with a list of useful phrases and prompt questions to guide them through dialogue. For example: "Where would you like to go?", "What attractions interest you?", "What means of transportation do you prefer?" etc. This approach, based on the principles of scaffolding, provides students with support and assistance in the process of developing their communication skills, which contributes to more effective language acquisition and understanding. Furthermore, in the context of developing students' communicative abilities in English lessons using the scaffolding strategy, it is possible to hold a debate on a current topic [12]. For this purpose, students are divided into groups, each of which is given a specific topic for discussion. Students are also provided with a list of key words and phrases related to the given topic to help them formulate arguments and express their opinions. Prompting questions can be used to stimulate discussion, such as: "What are the advantages and disadvantages of this topic?" or "What arguments can you offer to support your point of view?" This approach, based on a scaffolding strategy, contributes to the development of students' communicative skills by helping them express their thoughts and support their point of view in English. To develop students' speaking abilities, we can also conduct tasks by dividing them into two groups and offering various interesting tasks. The research has revealed that conducting a lesson by dividing a class into two groups can have a significant positive effect. Experience has shown that in a class where work is carried out in groups, there is a difference in the language proficiency levels of students. Some students excel in their English language skills, while others face difficulties. In such cases, it is important to note that the unevenness in students' language abilities can lead to serious consequences. As a result of this disparity in proficiency levels, students with lower levels of English gradually fall further and further behind their more advanced peers with each subsequent lesson, which can ultimately lead to their disinterest in learning the language, decreased motivation and limited opportunities for further education and career growth. To prevent such differentiation and ensure equal progress, various scaffolding techniques and supportive methods can be used.

One such technique is a group work, where students of strong and weak English language proficiency levels are divided into different groups. This allows students to work together with those who have a similar language proficiency level, providing them with the opportunity to develop and progress at their own level [13].

In the process of completing group assignments, we observe that even initially weak students begin to show leadership qualities and demonstrate significant progress. From the weak group, leaders also emerged; from the strong group, slightly lagging students were noticeable. Previously weak students start to feel more confident and comfortable, where there are no excellent students who did not allow them to express their points of view, and who did not allow them to show themselves when answering questions. During the research, it was also found that in groups, students interact with each other, exchange knowledge, and support one another. As a result of such collaborative work, students receive additional support and motivation to develop their speaking skills, the percentage of student performance in the class will also increase, weak students will not fall further and further behind, the level of language knowledge will increase, and students will feel uncomfortable in their language environment. Thus, the use of different methods and strategies, including dividing students into groups based on their level of English, contributes to more balanced development of students' speaking abilities and the formation of leadership qualities among those who initially faced difficulties. It is recommended that this technique be used to add variety to activities and create a more inclusive learning environment. Providing the opportunity to divide the learning process into groups promotes more effectively consideration of the individual needs and levels of students. As evidenced by the research findings, it also promotes active interaction and collaboration among students of different levels, which can lead to the exchange of ideas, mutual learning and overall improvement in the quality of education.

As part of a study aimed at teaching first-year students English language skills, a brief survey was conducted using the Zone of Proximal Development diagram [14]. The survey consisted of six main questions, where students were asked to evaluate their abilities in the context of the following aspects: “What can I do?”, “What can I do with the help of the teacher?”, and “What I can’t do?”. (Figure 1)

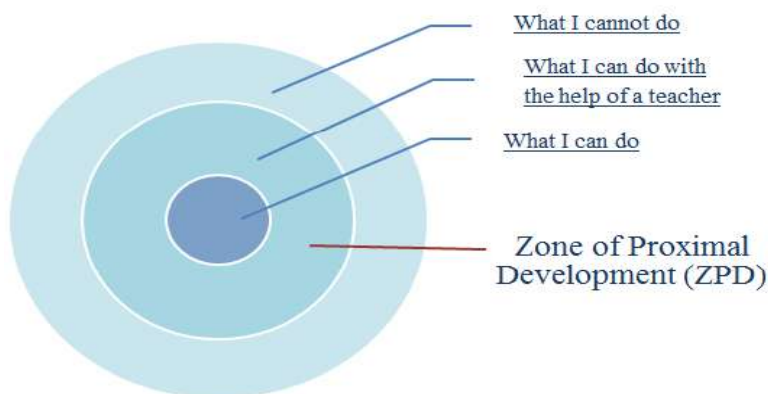

Figure 1 – Diagram of the Zone of Proximal Development

Two different groups from the first year were randomly selected for the questionnaire, representing the fields of study “Criminal Law and Procedure” (SP 6B04211) – Group 1 (Control) and “Information and Communication Technologies” (SP 6B06114) – Group 2 (Experimental) from M.Kh.Dulaty Taraz University. Each group has 30 students. The first group was trained in a traditional instructional format, while the second group involved students in lessons using scaffolding techniques. At the end of each two units, which were based on the materials from the textbook “English File Pre-Intermediate” [15], questions were provided to assess the knowledge of each student. The same questions were included in the survey. The answers to these questions allowed students to provide immediate feedback to the teacher regarding their acquired knowledge within the framework of the English lesson. (Figure 2, 3)

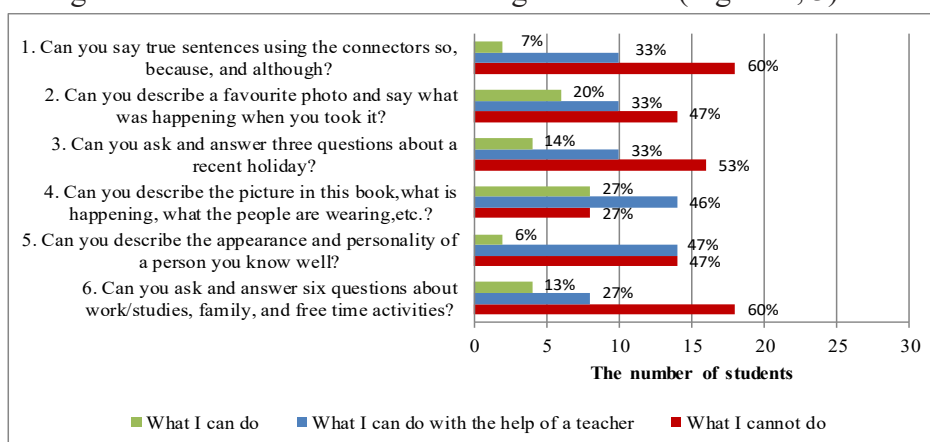

Figure 2 – Analysis of students' progress in traditional instruction:
Control group

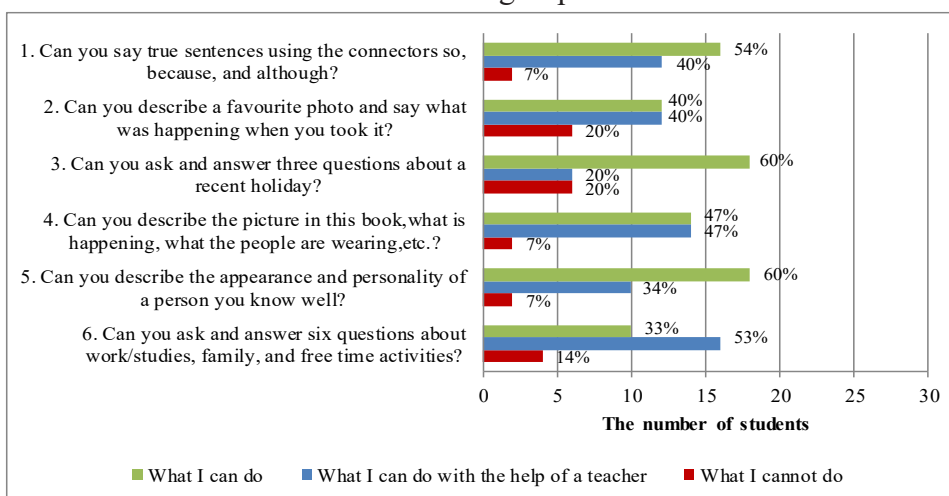

Figure 3 – Analysis of students' progress using the Scaffolding Technique:
Experimental group

The results which presented in the above-mentioned diagrams allow us to observe differences in students’ responses to questions. For instance, in the control group, only 2 students (7%) responded positively to the first question “Can you say true sentences using the connectors so, because, and although?”, 10 students (33%) stated that they were able to answer the question with the help of a teacher, while 18 students (60%) noted their inability to answer positively. These indicators show a lower level of knowledge in this group. In the second experimental group, students answered the same question as follows: 16 students (54%) reported the possibility of completing the task independently, 12 students (40%) could complete and answer the question with the help of a teacher, and 2 students (7%) could not give a positive response. In the second question, “Can you describe a favourite photo and say what is happening when you took it?” a slight difference is noticeable. In the control group, 20% of students stated that they were able to answer the question without difficulty, 33% of students could complete the question with the help of a teacher, and 47% of students were unable to answer positively. In the experimental group, 40% of students were able to answer independently, 40% of students could complete the question with the assistance of a teacher, and only 20% of students responded negatively. Although there is little difference in these scores, it is evident that some improvements can be observed in the experimental group.

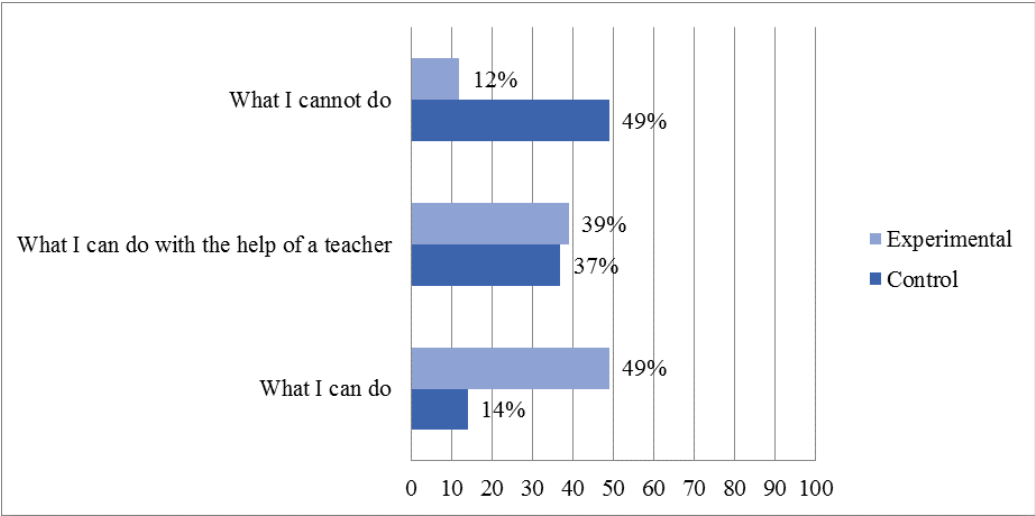

Figure 4 – Comparative analysis of total percentages between control and experimental groups according to the ZPD diagram

The research results revealed that after calculating and summing up the total, the percentage distributions for different questions in the control group are as follows. The response “What I can do individually” accounts for 14% of the total number of participants. The response “What I can do with the help

of a teacher” amounts to 37%. And finally, the response “What I cannot do” comprises 49%.

Different results were observed in the experimental group. A significant 49% of the participants in this group indicated that they could complete tasks independently. When asked about the possibilities they could implement with the help of a teacher, 37% of the participants chose this response option. Only a small percentage of students, specifically 12%, responded with “I cannot do” to the questions.

It has been observed that the indicators for the question “What I can do with the help of a teacher” were relatively similar in both the control and experimental groups. This observation is consistent with the concept of the zone of proximal development (ZPD) proposed by L.S.Vygotsky. According to this concept, students can successfully accomplish tasks with the support of a teacher, which indicates a satisfactory level of their development.

Thus, the obtained results indicate that the experimental group has a higher percentage of participants who believe they can handle tasks independently. Such conclusions suggest that the implementation of specific methodologies and approaches in the educational process can contribute to enhancing students’ self-esteem and confidence in their abilities. Also the majority of students in the group where classes were conducted in a traditional format were unable to provide positive answers to the given questions. Meanwhile, in the second group, there was already some progress, although it was modest, but still satisfactory. Based on this study, it is proposed to widely use the scaffolding techniques in lessons, both at universities and schools. In addition, it is recommended to apply this technique in other educational programs and disciplines, as well as in other subject areas. The use of scaffolding techniques not only creates a favorable classroom atmosphere, but also stimulates students’ interest in the subject or language being studied, which contributes to an increase in knowledge levels and progress in learning.

In conclusion, the integration of scaffolding methods into the process of learning a foreign language has significant potential for enhancing students’ language competence. The research findings confirm the positive impact of scaffolding on the development of students’ language skills. Further research in this field is recommended to gain a deeper understanding of the mechanisms and effectiveness of scaffolding in foreign language learning.

Conclusion

In conclusion, the use of scaffolding techniques is an effective approach in the educational process, especially in language teaching. Various elements of scaffolding, such as modeling, task adaptation, step-by-step instructions, Socratic conversations, questions and prompts, visualization and group work, promote

students' active participation in learning, fostering the development of their cognitive processes and critical thinking.

All of these methods and tasks were used to conduct a study aimed at assessing the effectiveness of integrating scaffolding techniques into the process of foreign language learning and their impact on students' linguistic competence. The research findings revealed a positive influence of scaffolding on the development of students' language skills. The experimental group, which received support through scaffolding, demonstrated significant progress compared to the control group, which did not receive such support. These methods also provide students with immediate feedback and support, allowing them to gradually develop their skills and make progress in their learning. It is important to note that the use of scaffolding requires a competent approach from the teacher, who needs to adapt and apply appropriate strategies depending on the needs and level of preparation of the students.

The surveys completed by students indicated that the most of them positively assessed the effectiveness of scaffolding in the process of learning a foreign language. They noted that scaffolding helped them better understand and use language structures, develop their skills in reading, writing, speaking, and listening, and also increased their confidence in communicating in a foreign language. Based on the results of the study, it is recommended to integrate scaffolding methods into the educational process when learning a foreign language. Teachers can use a variety of scaffolding techniques, such as providing examples, models, step-by-step instructions, and progressive assignments, to provide structured support to students. This will assist them in developing language skills more effectively and improve their language competence.

Overall, as an instructional framework, scaffolding enhances the depth and retention of learning while simultaneously nurturing autonomous thinking and critical analysis in students. Teachers' understanding and application of this methodology allows them to create an educational environment in which students can successfully achieve their learning goals and develop their potential.

REFERENCES

- [1] Udartseva S.M., Udartseva T.S., Akhmetova D.R. Izuchenie opyta v obuchenii proffessionalno orientirovannomu inostrannomu iazyku v tehnikeskikh vuzah zarubezhnyh stran i Respubliki Kazakstan [Studying the experience in teaching a professionally oriented foreign language in technical universities of foreign countries and the Republic of Kazakhstan] // Molodoi uchenyi. – 2017. – №1. – S. 472–475. [in Rus.]
- [2] Vygotsky L.S. Myshlenie i rech. Ekskliuziv: Russkaia klassika [Thinking and speech Exclusive: Russian classics]. – Russia, 2021. – S. 10–16. [in Rus.]
- [3] Smagorinsky P. Is instructional Scaffolding actually Vygotskian, and

why should it matter to literacy teachers? // *Journal of Adolescent & Adult Literacy*. – 2018. – Vol. 62, №3. – P. 253–257. <http://dx.doi.org/10.1002/jaal.756>

[4] Johnson R.B., Onwuegbuzie A.J. Mixed methods research: A research paradigm whose time has come // *Educational Researcher*. – 2011. – №33(7). – P. 14–26. <https://doi.org/10.3102/0013189X03300>

[5] Guchetl S.K. Interaktivnye formy obucheniia inostrannomu iazyku v neiazykovom vuze [Interactive forms of teaching a foreign language in a non-linguistic university] // *Nauchnye trudy Sworld*. – 2014. – Vol. 12, №3. – S. 15–19. [in Rus.]

[6] Bekkozhanova G.K., Pazilova B., Agabekova B.N. The role of interactive methods of teaching English // *Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL, Series «Philological sciences»*. – 2021. – №4(63). – S. 144–152.

[7] Harley T. *The Psychology of Language: From Data to Theory*. Chapter 6: Recognize visual words. – London: Routledge, 2013. – P. 152–168.

[8] Maybin J., Mercer N., Stierer B. ‘Scaffolding’ Learning in the Classroom // In: Norman K. (Ed.) *Thinking Voices: The Work of the National Oracy Project*. – London: Holder Arnold H&S, 1992. – P. 182–195. <https://www.proz.com/kudoz/english-to-russian/education-pedagogy/2994218-scaffolded-lessons.html>

[9] Kadirbayeva R., Bedebayeva M. Onlain bilim beru platformalary arkyly aralas okytu tekhnologiasyn koldanu [Using blended learning technology through online educational platforms] // *Iasau universitetinin khabarshysy*. – 2022. – №3(125). – B. 127–140. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11> [in Kaz.]

[10] Tlenova Z., Oskolkova A.A. Ispolzovanie metodiki predmetno-iazykovogo integrirovaniia kak forma povysheniia globalnoi konkurentsii v sfere znaniia [The use of the methodology of subject and linguistic integration as a form of increasing global competition in the field of knowledge] // *Vestnik Kazakhstansko-Amerikanskogo Svobodnogo Universiteta*. – 2018. – Issue 2. – S. 60–63. [in Rus.]

[11] Ismailova G.K., Izmailov S.V. Teaching English speaking skills using supporting pictures // *Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL, Series «Philological sciences»*. – 2017. – №2(45). – P. 156–163.

[12] Dzhantasova D.D., Dorin Isoc. Tildik emes mamandyk studentterinin kommunikativti bilikterin damytu meseleleri [Issues in the development of students’ communicative skills in non-linguistic specialties] // *Karagandy universitetinin khabarshysy. Pedagogika seriasy*. – 2020. – №4 (100). – B. 147–150. [in Kaz.]

[13] Hutchinson T., Waters A. *English for Specific Purposes: A Learning-Centered Approach*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – P. 19.

[14] Shabani K., Khatib M., Ebadi S. Vygotsky’s zone of proximal development: Instructional implications and teachers’ professional development

// English Language Teaching. – 2010. – Vol. 3(4). – P. 237–244. <https://doi.org/10.5539/elt.v3n4p237>

[15] Oxenden C., Latham-Koenig C., Seligson P. English File, 3rd edition, Pre-Intermediate Student's Book. – Oxford: Oxford University Press. – 2012. – P. 19.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУҒА ҮШІН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮРДІСІНЕ «СКАФФОЛДИНГ» ӘДІСТЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Новожилова М.В.¹, Байтелиева М.А.², *Грибенюк М.А.³

^{1,2, *3} М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

Аңдатпа. Ғылыми мақалада студенттердің лингвистикалық құзыреттілігін дамыту үшін шет тілін оқыту үдерісіне скаффолдинг әдістерін енгізу мәселесі қарастырылады. «Scaffolding» – студенттерге күрделі тілдік дағдылар мен түсініктерді меңгеруде жүйелі қолдау көрсететін білім беру тәсілі. Сонымен қатар скаффолдинг технологиясы сөйлеу, тыңдау, жазу және оқу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мақалада оқу процесінде скаффолдинг технологиясын қолданудың әртүрлі әдістері мен артықшылықтары және оның студенттердің шет тілін меңгеру деңгейін арттыруға әсері қарастырылған. Оқу үдерісін оңтайландыру және студенттердің үлгерімін арттыру мәселелері де кеңінен зерттеледі.

Зерттеу алдыңғы жүргізілген талдауларға, эксперименттік деректерге және оқыту тәжірибесіне негізделген. Зерттеу әдістемесі студенттер тобын бақылау, сұхбат және тілді меңгеру деңгейін бағалауды қамтитын сапалық және сандық әдіс-тәсілдерден тұрады. Зерттеу нәтижелері бойынша скаффолдинг технологиясының студенттердің тілдік дағдыларын дамытуға оң әсер ететіндігі анықталды. Бақылау тобымен салыстырғанда скаффолдинг технологиясы арқылы қолдау көрсетілген эксперименталды топ айтарлықтай жақсы көрсеткіш көрсетті. Сауалнамалардың нәтижесінде, студенттердің көпшілігі оқу, жазу, сөйлеу, тыңдау және өзіне деген сенімділіктің жақсарғанын алға тарта отырып, шет тілдерін үйренудің оң құралы ретінде скаффолдинг технологиясын жоғары бағалайды. Осы нәтижелерге сүйене отырып, скаффолдинг әдістерінің құрылымдық қолдауды қамтамасыз етіп, тілдік құзыреттілігін арттырып және білім алушылардың өз бетінше жұмыс жасауы мен сыни тұрғыдан ойлауын дамытатындықтан, шет тілін оқытуға енгізу ұсынылады.

Атап айтқанда, зерттеулер Scaffolding технологиясының тіл меңгерудегі рөлі туралы эмпирикалық дәлелдер бере отырып зерттеудің теориялық негіздерін кеңейтеді. Нәтижелер оқытудағы тиімді әдістерді дамыту, тілдік құзыреттіліктерді арттыру, оқу процесін оңтайландыру және

жақсы нәтижелерге жету мақсатында шет тілдерін оқытумен айналысатын оқытушылар мен мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: Скаффолдинг стратегиясы, тілдік дағдылар, тілдік құзыреттілік, автономия, сыни тұрғыдан ойлау, Сократтық диалог, қадамдық нұсқаулар, формативті бағалау, тапсырманы бейімдеу, модельдеу, топтық жұмыс

ИНТЕГРАЦИЯ МЕТОДОВ «СКАФФОЛДИНГ» В ПРОЦЕСС ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Новожилова М.В.¹, Байтелиева М.А.², *Грибенюк М.А.³

^{1,2, *3} Таразский Университет им.М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан

Аннотация. Целью данной научной статьи является изучение того, как интеграция методов скаффолдинга в изучение иностранного языка может повысить лингвистическую компетентность студентов. «Scaffolding» – это образовательный подход, обеспечивающий систематическую поддержку студентов в приобретении сложных языковых навыков и концепций. Технология скаффолдинг также помогает развить навыки устной речи, аудирования, письма и чтения. В статье рассматриваются различные методы и преимущества использования скаффолдинга в образовательном процессе и его влияние на повышение уровня владения иностранным языком студентами. Кроме того, исследуются вопросы оптимизации учебного процесса и повышения успеваемости студентов.

Исследование основано на анализе предыдущих исследований, экспериментальных данных и педагогического опыта. Методология включает качественный и количественный подходы, в том числе, наблюдения за группой студентов, интервью и оценку уровня владения языком. Результаты исследования показали положительное влияние скаффолдинга на развитие языковых навыков учащихся. Экспериментальная группа, получившая поддержку скаффолдинг, продемонстрировала значительный прогресс по сравнению с контрольной группой. Опросы показали, что большинство студентов положительно оценивают эффективность scaffolding в изучении иностранных языков, отмечая улучшения в чтении, письме, разговорной речи, аудировании и уверенности в себе. Основываясь на этих результатах, рекомендуется интегрировать методы скаффолдинга в обучение иностранному языку, поскольку они обеспечивают структурированную поддержку, повышают языковую компетентность и способствуют самостоятельности и критическому мышлению учащихся.

В частности, исследование расширяет теоретические основы скаффолдинга, предоставляя эмпирические данные о его роли в овладении

языком. Результаты могут быть полезны преподавателям и специалистам, занимающимся преподаванием иностранных языков, с целью разработки эффективных методов, повышения языковой компетенции, оптимизации процесса обучения и достижения лучших результатов.

Ключевые слова: стратегия Скаффолдинг, постепенное снятие поддержки, языковые навыки, языковая компетенция, автономия, критическое мышление, Сократический диалог, пошаговые инструкции, формативная оценка, адаптация заданий, моделирование, групповая работа

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 07.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Novozhilova Marina Varfolomeyevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Taraz University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan, e-mail: novamarina1969@mail.ru, ORCID 0009-0003-78690451

Baiteliyeva Moldir Altaikyzy – Senior lecturer, Taraz University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan, e-mail: moldir.altayevna@gmail.com, ORCID 0009-0009-8190-4565

Gribenyuk Mariya Alexandrovna – Senior lecturer, Taraz University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan, e-mail: masha2030.80@mail.ru, ORCID 0009-0009-3137-106X

Авторлар туралы мәлімет:

Новожилова Марина Варфоломеевна – Педагогика ғылымдарының кандидаты, Доцент, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, e-mail: novamarina1969@mail.ru, ORCID 0009-0003-78690451

Байтелиева Мөлдір Алтайқызы – аға оқытушы, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, e-mail: moldir.altayevna@gmail.com, ORCID 0009-0009-8190-4565

Грибенюк Мария Александровна – аға оқытушы, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, e-mail: masha2030.80@mail.ru, ORCID 0009-0009-3137-106X

Информация об авторах:

Новожилова Марина Варфоломеевна – кандидат педагогических наук, доцент, Таразский Университет им.М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: novamarina1969@mail.ru, ORCID 0009-0003-78690451

Байтелиева Молдир Алтаевна – ст. преподаватель, Таразский Университет им.М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, (e-mail: moldir.altayevna@gmail.com, ORCID 0009-0009-8190-4565

Грибенюк Мария Александровна – ст. преподаватель, Таразский Университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: masha2030.80@mail.ru, ORCID 0009-0009-3137-106X

UDC 37

IRSTI 16.21.63

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.037>

**CHALLENGES AND READINESS IN IMPLEMENTING THE
ENGLISH MEDIUM INSTRUCTION AT THE
REGIONAL UNIVERSITY**

Nugmanova V.S.¹, *Kuzembayeva G.A.²,

Maigeldiyeva Zh.M.³, Yerekhanova F.T.⁴

¹, *² K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

⁴ Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. In the current global realia of internationalization of education and globalization processes, the English as a medium of instruction (EMI) has become popular at all levels of education worldwide and in the Republic of Kazakhstan as well. The study is aimed at exploring the challenges faced by the teachers and students in the EMI context and shedding light on the regional universities' readiness to implement and switch to the EMI. A descriptive research design is used in the study employing a quantitative survey among bachelor and master degree students and teaching staff of the K. Zhubanov Aktobe Regional University. The study participants comprised 51 students and 15 academic staff representing the faculties of pedagogy, philology, natural sciences and exact sciences. The study results revealed that the regional university students in the EMI setting are mostly challenged by the lack of motivation to study, a large number of specialized vocabularies, and the insufficient level of English. Teachers' main difficulties in the EMI context include the low level of students' English language proficiency and the need to adjust educational materials, teachers' insufficient level of English, the small number of hours allocated for English at the university limiting students' ability to master their language skills, and the low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting using various handouts, video and audio materials during their lessons. Teachers' and students' opinions on the university readiness for the EMI differed. The theoretical significance of the study's results is concerned with providing in-depth knowledge about the application of EMI in a regional context and providing a new perspective to strengthen the theoretical framework in this subject. The practical significance is demonstrated by the fact that the findings will help to create successful educational policies for promoting EMI at regional HEIs.

Keywords: English as a medium of instruction, EMI, Kazakhstan, higher education, teachers, students, challenges, readiness

Introduction

English as a medium of instruction (EMI) in Kazakhstan is a recent phenomenon that emerged as part of the country's efforts to internationalize its education system and integrate into the global economy. Macaro [1] defines EMI as "the use of the English language to teach academic subjects (other than English itself) in countries or jurisdictions in which the majority of the population's first language is not English."

Kazakhstan adopted the EMI in schools and universities in the early 2000s, as part of its educational reforms and internationalization efforts. Some of the factors that influenced this decision were (1) joining the Bologna Process, which aimed to harmonize the European higher education system and promote academic mobility; (2) cooperating with foreign and international universities such as Nazarbayev University, established in 2010 as a flagship project of EMI and trilingual education in Kazakhstan; and (3) adopting a trilingual education policy, which envisioned that by 2020 all graduates of secondary and higher education would be proficient in Kazakh, Russian, and English [2].

Due to the transformation of the educational space, English is a compulsory subject at all levels of education and is studied from grade 3 of primary school since 2022. English language teaching continues in middle, high schools and higher education institutions. Math, physics, and chemistry in schools such as Bilim-Innovation lyceums (former Kazakh-Turkish lyceum), Nazarbayev Intellectual Schools (NIS), and some gymnasiums are taught in English. International higher education institutions such as SDU, KIMEP, KBTU successfully implemented EMI [3].

However, the implementation of EMI has faced many challenges and controversies. The difficulties faced in the field of education include the low English proficiency of teachers and students [4], inadequate language and academic support from the institutional management, lack of clear and coherent policies and guidelines, resistance from stakeholders, and others.

In this respect, the aim of the study is to explore the challenges faced by the teachers and students in the EMI context and shed light on the regional universities' readiness to implement and switch to the EMI. The theoretical significance of the research findings is concerned with giving in-depth knowledge on the implementation of EMI in a regional context as well as providing a new perspective to improve the theoretical framework in the field. The practical significance of the research is seen in the fact that the study results will contribute to effective educational policies for fostering EMI at regional HEIs.

Methods and materials

The study employed a descriptive research design. A survey was conducted among bachelor and master degree students and teaching staff of the K. Zhubanov

Aktobe Regional University to obtain quantitative data for exploring teachers' and students challenges in the EMI setting and the university's readiness for implementing it.

51 students and 15 faculty members took part in the study. The participants represent the faculties of pedagogy, philology, natural sciences and exact sciences.

The questionnaire consisting of 23 items in Google forms was provided to study participants via WhatsApp.

In line with the research ethics all the respondents were informed about the objectives of the research and gave their written consent to participate in the study.

Results and discussion

The study resulted in various difficulties faced by the students and teaching staff of the regional university. Students' challenges in the EMI context are presented in Table 1.

Table1. Students' Challenges in the EMI Context

Items	N	%
Lack of motivation among students	18	35.3
A large number of specialized vocabularies	14	27.5
Insufficient level of English in students	10	19.6
Lack of teaching materials	9	17.6
A small number of hours allocated to English	8	15.7
Insufficient level of English in teachers	7	13.7
Low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting	5	9.8
Total	51	100

According to our findings, the main obstacle faced by the students in the EMI setting is related to personal motives (35.3%) such as lack of motivation to learn English. It is followed by another difficulty, related to the fact that studying in English requires mastering a large number of specialized vocabularies (27.5%). Moreover, students are challenged by the insufficient level of English (19.6%), although 40% of them report that know English at B2 (upper-intermediate) level.

We assume that the insufficient level of English among students is related to the whole education system in Kazakhstan. Students do not pass the English language proficiency test when entering the university undergraduate programs. For instance, the placement test (a complex test that shows a real picture of grammar knowledge in accordance with international standards) is passed only for applying to the English programs at the bachelor level.

Lack of teaching materials (17.6%) is also one of the difficulties for students in the EMI context. This is quite reasonable as neither at bachelor's nor master's levels students are provided with EMI books or workbooks. Even glossaries are not provided for such specialties as biology and chemistry. All information is available on and taken from the internet.

Small number of hours allocated for English language is another challenge for students (15.7%). Basically, undergraduate students from the faculties of exact sciences and natural sciences think that studying English only in the subject "English language" for a year is not sufficient.

The last and the most insignificant reason is the low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting, which makes 9.8%.

Teachers' challenges in the EMI context are presented in Table 2.

Table2. Teachers' Challenges in the EMI Context

Items	N	%
Insufficient level of English in students	12	80
Insufficient level of English in teachers	7	47
A small number of hours allocated to English	5	33
Low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting	4	27
Lack of motivation among students	3	20
A large number of specialized vocabularies	3	20
Lack of teaching materials	3	20
Total	15	100

Teachers' main difficulties in the EMI context is the low level of students' English language proficiency (80%), due to which teachers need to adjust the study material for students with the lowest English level.

Another difficulty is the teachers' insufficient level of English (47%). Teachers consider they do not have enough English proficiency to teach subjects in English. Probably, the problem is a large number of terms or lack of educators capable to teach these subjects in the EMI setting. Moreover, teachers, just like students, are challenged by the small number of hours allocated for English at the university (33%), which limits students' ability to master their English skills.

The low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting (27%) can lead to students' low inspiration to study the English-medium courses. Besides, teachers do not make use of various handouts, video and audio materials during their lessons.

Teachers' challenges such as the lack of motivation among students, a large number of specialized vocabularies, and the lack of teaching materials (20%) are among the least significant challenges in the EMI setting.

The ratio of teachers' and students' challenges in implementing the EMI in the university is presented in Figure 1.

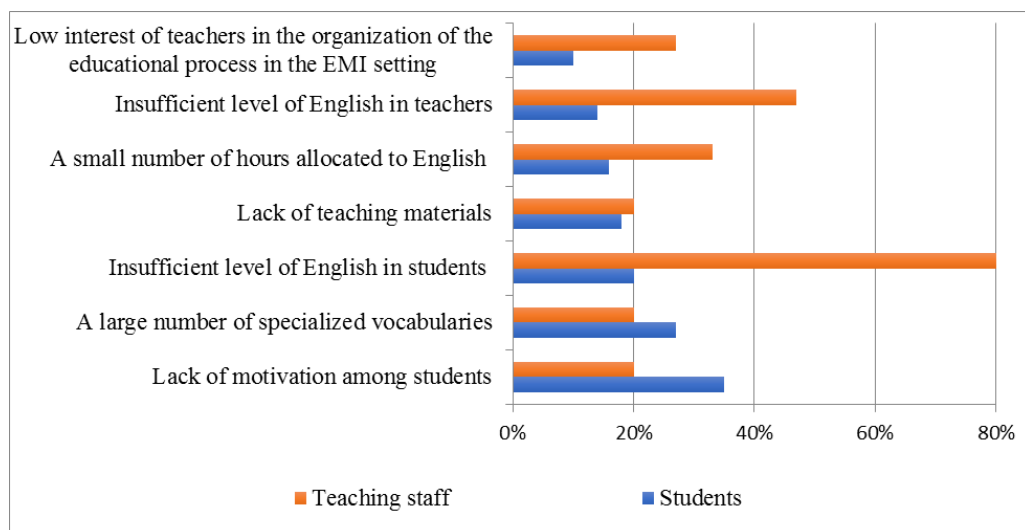

Figure 1 - Teachers' and Students' Challenges in the EMI Context

The Figure 1 illustrates that students' difficulties are mainly connects with a lack of motivation to study subjects in English and a large amount of vocabulary material. Compared to students, teachers face challenges with a low level of English among students and teachers, few hours allocated to learning English in addition, teachers have low interest in organizing the educational process in English language.

The results on regional university undergraduate (bachelor's degree) and graduate (master's degree) students' readiness for studying in the EMI context is presented in Table 3.

Table 3. Readiness of University Students for EMI (Mean)

Items	Undergraduate (bachelor) students	Graduate (master) students
Sufficiency of students' level of English to study and understand classes in English	4	4.1
Language level of the EMI teachers	4.5	4.2
Teachers' readiness for teaching in the EMI setting	4.2	3.6
University's readiness to switch to EMI	3.8	3.5

Readiness of undergraduate students for EMI classes at the regional university is expressed by such criteria as the sufficient English language level of the EMI teachers, teachers' readiness for teaching in the EMI setting and the sufficiency of students' level of English to study and understand classes in English, in which the highest mean responses are observed.

Readiness of graduate students for studying in the EMI context at the regional university is expressed by the sufficient language level of English of the EMI teachers and the sufficiency of students' English language skills to study and understand classes in English.

The readiness of teaching staff for EMI at the regional university is presented in Figure 2.

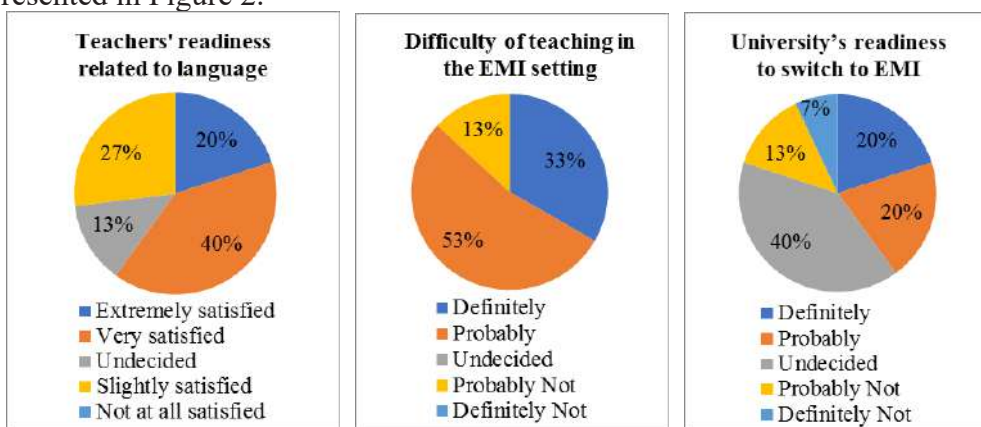

Figure 2 – Readiness for EMI related to the English language level of teachers, difficulty of teaching in the EMI context and the University's readiness for EMI as perceived by teachers

The analysis of teachers' readiness for EMI related to language shows that 60% of teachers are satisfied with their level of English to conduct classes in English on Pedagogy, Chemistry, and Biology. The questionnaire revealed that slightly less than a half of teachers (40%) believe that they have a good command of English at the level of upper intermediate (B2), and 33% have an advanced level (C1) of English.

The analysis of teachers' difficulties of teaching in the EMI setting shows that more than half of teachers (53%) consider teaching in English difficult and 46% of them are not challenged by the EMI implemented at the university.

Regarding the university's readiness to switch to EMI as perceived by teachers, when answering the questions on the readiness of the university to switch to EMI, teachers expressed different views. 40% of respondents were not sure about the readiness of the university for the EMI education. The same number of respondents believe that the university is definitely ready (20%) and probably ready (20%) for implementing the EMI education.

The study results go in line with the previous research of Kuzembayeva et al. (2022), stating the difficulties in the EMI context such as insufficient level of English among students [4]. The research findings also show a lack of teaching materials for training as in work of Birdsell (2020) [5].

Our findings contradict to the study of Kirkpatrick (2011), who states that “although the students speak excellent English, they struggle when it comes to analyzing and synthesizing literature and writing an academic paper in a coherent and succinct manner” [6]. Our results demonstrate that students are precisely challenged by speaking English and mastering the course’s terminology.

Thus, our findings support those of Pitirimova and Bogdanova (2023), stating that despite its potential benefits, the EMI model faces challenges such as low English proficiency, student frustration, increased preparation demands, and a shift in focus from subject content to language [7]. In this context, in Kazakhstani higher education practice, code-switching, though often viewed as undesirable in formal settings, emerges as a practical classroom strategy to facilitate communication, support comprehension, and ease social interaction [8].

Conclusion

Aiming at exploring the challenges faced by the teachers and students in the EMI context and shedding light on the regional universities’ readiness to implement and switch to the EMI, the study revealed that students and teachers continue to face difficulties in teaching and learning in the EMI context.

Regional university students in the EMI setting are mostly challenged by the lack of motivation to study (35.3%), a large number of specialized vocabularies (27.5%), and the insufficient level of English (19.6%).

Teachers’ main difficulties in the EMI context include the low level of students’ English language proficiency and the need to adjust educational materials (80%), teachers’ insufficient level of English (47%), the small number of hours allocated for English at the university limiting students’ ability to master their language skills (33%), and the low interest of teachers in the organization of the educational process in the EMI setting using various handouts, video and audio materials during their lessons (27%).

As perceived by bachelor student, university’s readiness for EMI is explained by the sufficient English language level of the EMI teachers ($m=4.5$), teachers’ readiness for teaching in the EMI setting ($m=4.2$), and the sufficiency of students’ level of English to study and understand classes in English ($m=4$). Master students consider the regional university ready for the EMI context due to the EMI teachers’ sufficient English language level ($m=4.2$) and the sufficiency of students’ English language skills to study and understand classes in English ($m=4.1$). 60% of teachers are satisfied with their level of English to conduct classes in English on Pedagogy, Chemistry, and Biology. 40% of teachers have

the upper intermediate (B2) level of English and 33% of teachers report on having the advanced level (C1) of English.

Different views on the university's readiness to switch to EMI were expressed. 40% of teachers were not sure about the issue, whereas the same number of respondents believed that the university is definitely ready (20%) and probably ready (20%) for implementing the EMI education.

REFERENCES

- [1] Macaro E. Exploring the role of language in English medium instruction // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. - 2020. – №23. – P. 266-276. <https://doi.org/10.1080/13670050.2019.1620678>
- [2] Tussupbekova M.Z., Idrissova M.A., Smagulova B.G., Nurmanova Z.H.K. & Kulanova K.K. Trilingual education development in universities of Kazakhstan // *Journal of Advanced Research in Sciences and Humanities Social*. – 2018. – №3(1). – P. 37-45.
- [3] Zenkova T., & Khamitova G. English medium-instruction as a way to internationalization of higher education in Kazakhstan: An opinion survey in the innovative university of Eurasia». *e-TEALS*. – 2018. – №8(1). – P. 126–158.
- [4] Kuzembayeva G.A., Umarova A., Maydangalieva Zh., Gorbatenko O., Kalashnilova E., Kalmazova N., Chigisheva O. Content and Language Integrated Learning Practices in Kazakhstan Secondary Schools During COVID-19 Pandemic. *Contemporary Educational Technology*. – 2022. – №14(2). – P. 362. <https://doi.org/10.30935/cedtech/11733>
- [5] Birdsell B.J. A review of the critical literature on CLIL and steps to move Japan CLIL forward // *The Journal of the Japan CLIL Pedagogy Association*. – 2020. – №2. – P. 110-126.
- [6] Kirkpatrick A. Internationalization or Englishization: Medium of instruction in today's universities // *The Asian Journal of Applied Linguistics*. – 2011. – 1(1). – P. 4-15. <http://caes.hku.hk/ajal>
- [7] Pitirimova T.V. & Bogdanova A.A. English Medium Instruction in Higher Education Institutions: Principles, Criteria and Challenges // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences"*. – 2023. – №3 (70). – P. 395-410. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.026>
- [8] Seidin A., Mambetalina D.A., Bahytzhanova G.B. & Mussagali G. Student Attitude Towards Code-Switching and Factors that Influence Code-Switching in a Kazakhstani EMI University // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences"*. – 2022. – № 2(65). – P. 263-273. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.020>

ӨНІРЛІК УНИВЕРСИТЕТТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ (ЕМІ) ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ДАЙЫНДЫҒЫ

Нугманова В.С.¹, * Кузембаева Г.А.², Майгельдиева Ж.М.³, Ереханова Ф.Т.⁴

^{1, *2} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

³ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

⁴ Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі таңдағы білім беру процесін интернационалдан-дырудың және жаһанданудың контекстінде ағылшын тілі оқыту құралы (ЕМІ) ретінде бүкіл әлемде ғана емес, Қазақстан Республикасында да білім берудің барлық деңгейлерінде қолданыла бастады. Біздің зерттеуіміздің мақсаты ЕМІ контекстінде оқытушылар мен студенттердің алдында тұрған қиындықтарды анықтау және өңірлік университеттердің осы тәсілді енгізуге және оған көшуге дайындығын анықтау болып табылады. Жұмысымызда зерттеудің сипаттамалық дизайны пайдаланылып, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің бакалавриат және магистратура студенттері мен профессор-оқытушылар құрамы арасында сандық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін сауалнама жүргізілді. Зерттеуге педагогика, филология, жаратылыстану және нақты ғылымдар салаларынан 51 студент пен 15 оқытушы қатысты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ЕМІ жағдайында өңірлік университет студенттері негізінен оқуға деген ынтаның жоқтығынан, ағылшын тіліндегі мамандандырылған терминологияның көптігінен және ағылшын тілін жетік білмегендіктен қиындықтарға тап болады. ЕМІ контекстіндегі профессорлық-оқытушылық құрамның негізгі қиындықтары қатарында студенттердің ағылшын тілін меңгеруінің төмен деңгейі және оқу материалдарын білім алушылардың тіл деңгейіне сәйкес түзету қажеттілігі, оқытушылардың ағылшын тілін меңгеру деңгейінің жеткіліксіздігі, студенттердің тілдік дағдыларын меңгеру қабілетін шектейтін ағылшын тілін үйренуге университетте бөлінген сағаттардың аздығы, оқытушылардың оқу процесін ұйымдастыруға қызығушылығының төмендігі және оның салдарынан ЕМІ жағдайында әр түрлі үлестірмелі материалдарды және сабақтар кезінде аудио материалдар мен бейнелерді аз пайдалануы айқындалды. Өңірлік университеттің ЕМІ контекстіне дайындығы туралы университет оқытушылары мен студенттерінің пікірлері екіге бөлінді. Зерттеу нәтижелерінің теориялық маңыздылығы ЕМІ-ді аймақтық контексте қолдану туралы терең білім берумен және тақырып бойынша теориялық негізді нығайтудың жаңа перспективасымен байланысты. Алынған нәтижелердің тәжірибелік маңыздылығы өңірлік жоғары оқу орындарында ЕМІ ілгерілету үшін оңтайлы білім беру саясатын әзірлеу кезінде пайдалануда көрінеді.

Тірек сөздер: ағылшын тілі оқыту құралы ретінде, ЕМІ, Қазақстан, жоғары білім, оқытушылар, студенттер, қиындықтар, дайындық

ПРОБЛЕМЫ И ГОТОВНОСТЬ К ВНЕДРЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ (ЕМІ) В РЕГИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Нугманова В.С.¹, *Кузембаева Г.А.², Майгельдиева Ж.М.³, Ереханова Ф.Т.⁴

¹, *² Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

Актобе, Казахстан,

³ Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

⁴ Центрально-Азиатский инновационный университет,

Шымкент, Казахстан

Аннотация. В нынешних реалиях интернационализации образовательного процесса глобализации английский язык как средство обучения (ЕМІ) становится популярным на всех уровнях образования не только во всем мире, но и в Республике Казахстан. Целью нашего исследования является выявление трудностей, с которыми сталкиваются преподаватели и студенты в контексте ЕМІ, и определение готовности региональных университетов к внедрению данного подхода и переходу к нему. В исследовании используется описательный дизайн исследования с использованием количественного опроса среди студентов бакалавриата и магистратуры и профессорско-преподавательского состава Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. Участниками исследования были 51 студент и 15 преподавателей, представляющих факультеты педагогики, филологии, естественных и точных наук. Результаты исследования показали, что студенты регионального университета в условиях ЕМІ в основном сталкиваются с трудностями из-за отсутствия мотивации к учебе, большого количества специализированной терминологии на английском языке и недостаточного уровня владения английским языком. Основные трудности профессорско-преподавательского состава в контексте ЕМІ включают низкий уровень владения английским языком студентами и необходимость корректировки учебных материалов под уровень языка обучающихся, недостаточный уровень владения английским языком преподавателями, небольшое количество часов, отведенное на изучение английского языка в университете, ограничивающее способность студентов овладевать своими языковыми навыками, и низкую заинтересованность преподавателей при организации учебного процесса в условиях ЕМІ использовать различные раздаточные материалы, видео- и аудиоматериалы во время своих уроков. Мнения преподавателей и студентов о готовности регионального университета к ЕМІ разделились. Теоретическая значимость результатов исследования связана с предоставлением глубоких знаний о применении ЕМІ в региональном контексте и новой перспективы для укрепления теоретической базы по теме. Практическая значимость

полученных результатов видится в использовании при разработке успешной образовательной политики для продвижения ЕМІ в региональных вузах.

Ключевые слова: английский язык как средство обучения, ЕМІ, Казахстан, высшее образование, преподаватели, студенты, сложности, готовность

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 20.02.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Information about the authors:

Nugmanova Venera Serikovna – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: vnugmanova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-0740-639X>

Kuzembayeva Gulzhana Aitzhanovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gulzhana.kuzembayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Maigeldiyeva Zhannat Musabekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: jmussabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1297-274X>

Yerekhanova Fatima Turekhanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Авторлар туралы ақпарат:

Нугманова Венера Сериковна – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: vnugmanova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-0740-639X>

Кузембаева Гульжана Айтжановна – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzhana.kuzembayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Майгельдиева Жаннат Мусабековна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: jmussabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1297-274X>

Ереханова Фатима Турехановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Информация об авторах:

Нугманова Венера Сериковна – магистр педагогических наук, преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: vnugmanova@zhubanov.edu.kz, : <https://orcid.org/0009-0009-0740-639X>

Кузембаева Гульжана Айтжановна – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова , Актобе, Казахстан, e-mail: gulzhana.kuzembayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Майгельдиева Жаннат Мусабековна – кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: jmussabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1297-274X>

Ереханова Фатима Турехановна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Центрально-Азиатский Инновационный университет, Шымкент, Казахстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

ӘОЖ 82.01/09

ГТАХР 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.038>

ТІЛ МАМАНДАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМУЫ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ)

* Сейсенбаева Д.Т.¹, Алимтаева Л.Т.²

*^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жаһандану және полимәдени білім беру кеңістігі жағдайында қазақ тілін шетелдік ретінде оқытатын оқытушылардың эмоционалдық интеллектісін (ЭИ) қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Мұғалімнің көптілді аудиториямен жұмыс істеуде мәдениетаралық коммуникацияның делдалы ретіндегі рөліне ерекше назар аударылған.

Зерттеудің мақсаты – мұғалімдердің кәсіби қызметіндегі эмоционалдық интеллектінің маңыздылығын анықтау және оны қалыптастырудың ұйымдастырушылық моделін ұсыну. Негізгі назар ЭИ компоненттерінің (эмпатия, өзін-өзі реттеу, қатынастарды басқару) қазақ тілін шетелдік ретінде оқыту тиімділігіне және білім алушылардың бейімделуіне әсерін зерттеуге бағытталған.

Жұмыс мәдениетаралық контексте жұмыс істейтін педагогтарды эмоционалдық тұрғыдан даярлау қажеттілігін өзектендіреді. Ғылыми маңыздылығы – полилингвалды өзара әрекеттестік жағдайында ЭИ-дің оқыту тиімділігінің факторы ретінде теориялық негізделуінде. Практикалық маңыздылығы – ұсынылған модельді мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесінде қолдану мүмкіндігінде.

Әдістеме сапалық және сандық тәсілдерді қамтиды: EQ-і сауалнамасы арқылы ЭИ деңгейін диагностикалау, когнитивті-мінез-құлық тәсіл элементтері бар тренинг өткізу және нәтижелердің динамикасын статистикалық өңдеу әдістері арқылы талдау. Зерттеуге 30 мұғалім және 215 студент қатысты.

Алынған деректер оқытушының жоғары ЭИ деңгейі студенттердің оқу мотивациясы мен үлгеріміне оң әсер ететінін растады. Эксперимент эмоционалдық құзыреттілігі жоғары мұғалімнің білім беру ортасын жақсартуға, студенттердің алаңдаушылық деңгейін төмендетуге және өзара әрекет сапасын арттыруға ықпал ететінін көрсетті.

Зерттеу қолданбалы педагогика, тілдік дидактика және білім беру психологиясы салаларына үлес қосады, көптілді оқытудағы эмоционалдық ықпал ету механизмдерін түсінуді кеңейтеді. Ұсынылған модель педагогикалық кадрларды даярлау жүйесін кешенді түрде жаңғыртуға негіз бола алады.

Нәтижелер көптілді мектептер мен жоғары оқу орындары үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламаларына енгізілуі мүмкін. Жұмыс қазақ тілінің полимәдени ортадағы орнын нығайтуға және Қазақстан Республикасының білім беру саясатының стратегиялық бағыттарына сәйкес келеді.

Тірек сөздер: эмоционалдық интеллект, мұғалім, шетел тілі ретінде қазақ тілі, мәдениетаралық коммуникация, полилингвалды білім беру, эмпатия, педагогикалық диагностика, студенттердің белсенділігі

Кіріспе

Қазақстан әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына кіруге ұмтылуға байланысты ауқымды трансформациялардың орталығында тұр, және бұл үдерісте педагогтардың орны ерекше. Қоғам өмірінің барлық салаларын жаңғыртып, жоғары технологиялық жобалар мен инновацияларға басымдық беріп, білім мен ғылымды белсенді түрде дамытып жатқан ел мұғалімнің кәсіби құзыреттерінің жаңа траекториясын қалыптастыруда. Педагог біліктілігін арттырудың маңыздылығы нормативтік-құқықтық құжаттарда, мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық жоспарларда көрініс тапқан, онда жаһандану, интернационализация және цифрлық трансформация сияқты сын-қатерлерге жауап бере алатын мамандарды даярлау қажеттігі баса көрсетіледі [1].

Мемлекет педагогикалық даярлауды реформалап, метапәндік тәсілдерді енгізіп жатқан жағдайда, мұғалімге эмпатия дағдылары мен оқушылармен позитивті қарым-қатынас орнату біліктілігі бұрынғыдан да маңызды бола түсуде. Л.Г. Гаджиева пікірінше, жаһандану үрдістері және ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын маңызды алғышарттардың бірі ретінде қазақ тілінің рөлінің күшеюі қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытатын оқытушыларды көпұлтты және полимәдени аудиториялармен жұмыс істеуге дайын болуды талап етеді, олардың тілдік кедергілері мен әлеумет-мәдени айырмашылықтарын ескеруді қажет етеді [2]. Алайда кәсіби-педагогикалық құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған қазіргі әдіснаманың өзі әзірге эмоционалдық интеллектіні (ЭИ) дамытуға жеткілікті назар аудармай отыр. Ғалымдар ЭИ-ді стратегиялық маңызды құраушы деп есептегенімен, Қазақстандағы білім беру мекемелері шетелдік студенттерге арналған бағдарламаларды кеңейтіп, қазақ тілін халықаралық форматта оқып жатқан адамдар үшін басты пән ретінде енгізген сайын, топтағы эмоционалдық ахуалды тиімді басқара алатын мұғалімге деген қажеттілік те артуда [3].

Эмоционалдық интеллектіні теориялық тұрғыдан талдауда Д. Гоулман, П. Сэловей және Дж. Майер тұжырымдамалары негізге алынады, онда ЭИ-дің жоғары деңгейі адамның өз сезімдерін саналы түрде пайдаланып, басқа адамдардың эмоцияларын түсіне білуімен және эмпатия мен өзін-өзі реттеуді

басшылыққа ала отырып қарым-қатынас құра білуімен сипатталатыны айтылған [4; 5]. Отандық ғылыми ортада жаһандану идеяларының білім беру саласында белсенді таралуына байланысты педагог жұмысының гуманистік және құзыреттілік тәсіліне деген қажеттілік жиі қозғалады, бірақ эмоционалдық интеллектіні қалай дамытып, оны мұғалімдерді даярлау үдерісіне жүйелі түрде енгізуге болатыны жөнінде жеткілікті талқылау жоқ. Қазақстанда бұл мәселенің зерттелу дәрежесі әлі де фрагменттік сипатта. Мәселен, Н.И. Гузлякова және А.В. Гузлякова еңбектерінде: оқытудағы эмпатия рөлі мен қазақ тілін оқыту үдерісіне мәдениетаралық факторлардың әсері туралы жеке зерттеулер болғанымен, әртүрлі санаттағы білім алушылармен жұмыс істейтін мұғалімдердің эмоционалдық интеллектісін дамыту әдістері, нысандары мен бағдарламалары туралы тұтас ұстаным әлі де қалыптаспағаны атап өтіледі [6].

Ж.А. Майданғалиева мен Г.А. Кузембаева еңбектерінде атап көрсетілгендей, егер мұғалім топтың эмоционалдық жай-күйін бақылай және түзете білсе, қақтығыстардың алдын алады және тындаушылардың белсенділігін арттырады; бұл, әсіресе, қазақ тілін шетелдіктерге оқытуда маңызды, өйткені олар бейтаныс лингвомәдени ортада өзін мазасыз сезініп, қолайсыздыққа тап болуы мүмкін [7].

Қазақ тілін шетел тілі ретінде (ҚиЯ) оқытуда эмоционалдық құзыреттілікке қойылатын талаптар ерекше, себебі мұнда тек жаңа лексика мен грамматиканы үйрету ғана емес, басқа мәдени ортаға бойлау процесі де қамтылады. Қазақ тілі қазақ халқының ұлттық дәстүрлері және дүниетанымымен тығыз байланысты, сондықтан оқытушы оқыту үдерісіне мәдени контексті кіріктіруге тырысады. Мысалы, қазақтың мақал-мәтелдеріне, қаратпа сөздеріне (мысалы, үлкенге құрмет көрсететін «сіз» және салыстырмалы түрде еркін «сен») қатысты салт-дәстүрлер мен құндылықтармен танысу оқушыларға тілдік нормаларды тереңірек түсінуге көмектеседі. Көптеген заманауи әдістемелерде тіл мен мәдениеттің бірлігі баса айтылады: тілді меңгеру мәдени кодтарды ұғынумен қатар жүреді, бұл оқудың уәждемесін және табыстылығын арттырады. Педагог басқа мәдениет өкілдерінің реакциясын эмоционалдық сезінуі аса маңызды – мысалы, олардың түсінбегенін не ыңғайсыздық сезінгенін байқап, уақытылы қолдау көрсетіп, егжей-тегжейлі түсініктеме береді.

Қазақ тілін оқытудағы тағы бір күрделілік – оқушылардың ана тілінің (көбінесе орыс тілі) әсері және интерференция. Р.Т. Наралиева атап өткендей, қазақ тілін үйренушілер жиі жіберетін қателер ана тілінің нормаларын бейсаналы көшіруден туындайды [8]. Мысалы, орыстілді студенттер орыс тілінің сөйлем құрастыруына сүйеніп, қазақ тіліндегі септіктер мен сөз тәртібін немесе шылауларды қате қолданады. Эмоционалдық интеллектісі дамыған мұғалім мұндай қателерге түсіністікпен әрі сабырмен қарайды,

оқушының өзіне деген сенімін жоғалтпау үшін сынап, төмендетуден аулақ болады, әрі айырмашылықты байыппен түсіндіреді. Мұнда педагогтың эмпатиясы – оқушының орнына өзін қойып, оның тілдік қолайсыздық дәрежесін сезіне білу қабілеті айқын көрінеді.

С.М. Шингаевтің пайымдауынша, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда эмоционалдық интеллект ересек оқушылардағы психологиялық кедергілерді еңсеруге көмектеседі. Көп жағдайда жаңадан бастаған студенттер жаңа тілде сөйлеуден қорқады, қателесуден ұялады немесе «ешқашан еркін сөйлей алмаймын» деген сенімсіздікке бой алдырады. Мұндай «тілдік кедергі» психологиялық сипатқа ие, сенімсіздіктен туындайды [9]. Тәжірибелі оқытушылар ең бастысы – қазақ тілін меңгерудің қолжетімді екенін көрсету, үрейден арылту екенін айтады. Мысалы, 26 жылдық тәжірибесі бар филолог Сауле Шудабаева ең алдымен тыңдаушыларын «қазақ тілінде ешқандай “сиқырлы” немесе қол жетпес нәрсе жоқ, оны кез келген басқа пән сияқты бірізді қадамдармен үйренуге болады» деп сендіруге тырысатынын атап көрсетеді. Эмоционалдық тұрғыдан қолдау көрсететін мұндай тәсіл оқушылардың алаңдаушылығын төмендетіп, олардың уәждемесін арттырады [10].

Сонымен қатар, оқытушы коммуникативті стильдер мен құндылықтардағы айырмашылықтарды да ескеруге тиіс. Бір мәдениетте құрмет көрсетудің белгісі саналатын нәрсе екінші мәдениетте бейтарап, тіпті керісінше қабылдануы мүмкін. Мысалы, қазақ мәдениетінде үлкендерге құрмет көрсету, олар жайында тікелей теріс пікір білдіруден аулақ болу қалыпты норма болып саналады. Б.А. Жетписбаева шетелдіктерге сабақ беретін мұғалім мұндай жайттарды түсіндіріп, өзі де мәдениетаралық сезімталдық таныта білуі қажет екенін атап көрсеткен [11]. Бұл тұрғыда эмоционалдық интеллект мәдениетаралық эмпатия арқылы көрінеді – өзге мәдениеттің өкілі ретіндегі адамның жағдайын көре білу және барлық студенттерге бірдей түсінікті әрі жайлы оқыту түрлерін таңдау қабілеті.

Тәжірибе көрсеткендей, эмоционалдық сауатты оқытушылар шетелдік студенттермен сенімді қарым-қатынас орната алады, сабақтарда өзара құрмет ахуалын қалыптастырады. Oz H., Demirezen M., Pourfeiz J. өз еңбектерінде мұның тілдерді оқытуда маңызды рөл атқаратынын атап өтеді, себебі тіл үйренудегі жетістік көбінесе оқушылардың сөйлеуге деген батылдығы мен қате жіберуден қорықпауына байланысты. Мамандар эмоционалдық интеллект қағидаттарын пайдалану тіл үйренушілердің алаңдаушылығын азайтып, оқу барысындағы теріс эмоцияларды жеңілдетуге жәрдемдесетінін, соның нәтижесінде академиялық жетістік деңгейінің көтерілетінін атап көрсетеді. Осылайша, қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту оқытушыдан тілдік біліктілік пен эмоционалдық мәдениеттің бірлігіне ие болуды талап етеді. Тіл мен әдістемені білу қабілеті мәдени

айырмашылықтар мен топтың эмоционалдық күйін ескеріп, эмпатиямен және икемділікпен сабақ жүргізе білу дағдыларымен ұштасады [12].

Дәстүрлі түрде оқытушы оқыту әдістемелеріне, лексика-грамматикалық дағдыларды тексеру тәсілдеріне және оқушыларда тілдік құзыреттерді қалыптастыруға басымдық береді. Ал, шет тілін оқыту ісінде белсенді эмоционалдық алмасу да аса маңызды, өйткені білім беру үрдісінің тиімділігі қолайлы психологиялық орта болмаған жағдайда төмендеуі мүмкін. Эмоционалдық интеллектісі дамыған оқытушы оқушылардың көңіл-күйіндегі өзгерістерге сезімталдықпен қарап, дидактикалық ықпалды дұрыс реттей алады, кері байланыстың қолайлы тәсілдерін таңдайды және ұзақмерзімді сенімге негізделген қарым-қатынас орната алады. Өзге тілдік ортадан келген адамдар үшін қазақ тілін меңгеруде мұғалімнің осындай достыққа негізделген эмоционалдық қолдау көрсетуі әсіресе маңызды, өйткені коммуникативті қолайсыздықты және мәдениет айырмашылығын еңсеру қазақ тілінің фонетикасы, орфоэпиясы және сөзжасам ерекшеліктеріне үйренуді талап ететін ұзақ бейімделуді қажет етуі мүмкін. Мұғалім эмоционалды қолдау көрсете отырып, оқушыларды белсенді жұмысқа көбірек тартады, олардың табандылығы мен өз тілдік қабілеттеріне деген сенімділігін дамытады [13].

Қазақ тілін шетелдік азаматтарға оқытатын мұғалімдердің эмоционалдық интеллектісі мәселесі мәдениетаралық қырлар мен көптілді контекст ерекшеліктеріне байланысты одан әрі өзектіленеді. Қазақ тілін үйренуші топтың ерекшелігі олардың арасында орыс немесе басқа (ағылшын, қытай, өзбек) аралық тілді әртүрлі деңгейде меңгеруімен, мәдени дәстүрлердің айырмашылығымен, қазақ әдебиеті мен тарихын бірдей түсіне бермеуімен сипатталуы мүмкін. Мұғалім аудиториядағы эмоционалдық ахуалды икемді басқаруды, ұлттық-мәдени құндылықтарға, этнография мен тарих элементтеріне жеткілікті көңіл бөлуді қамтамасыз етуі керек, бұл оқушылардың оқып жатқан тіліне деген тереңірек эмоционалды байланысын қалыптастыруға және оны игеруден жағымды әсер алуға ықпал етеді. Осылайша, шетелдік азаматтармен жұмыс істейтін мұғалімдерде эмоционалдық интеллектіні дамытуға деген қажеттілік әлдеқайда айқын байқалады, себебі мұғалім мұнда тек тілдік қана емес, мәдени-эмоционалдық делдал қызметін де атқарады [14; 15] (1 сурет).

Сурет 1 – Қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытудағы эмоционалдық интеллектінің өзіндік ерекшеліктері

Осыған байланысты осы зерттеудің мақсаты – қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытумен айналысатын оқытушылардың эмоционалдық интеллектісін дамыту ерекшеліктерін анықтау және мұғалімдердің білім беру үдерісінде эмоцияларды түсіну мен реттеу дағдыларын дамытуға ықпал ететін үлгіні ұсыну.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеуге қатысушыларды іріктеу мақсатты тандау әдісімен жүргізілді, оған мынадай өлшемшарттар енгізілді: қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту өтілі кемінде бір жыл болуы, қатысуға келісімі және тестілеуден өтуге дайын болуы. Нәтижесінде, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 6B02305-«Қазақ филологиясы» және 6B01701-«Қазақ тілі мен әдебиеті» пәндерінен сабақ беретін 30 тәжірибелі оқытушы тандап алынды.

Бастапқыда барлық қатысушылар өз өтілі, жасы және кәсіби мамандығы туралы сұрақтарды қамтыған анкета толтырды, сондай-ақ эмоционалдық интеллектінің өзін-өзі бағалау шкаласына жауап берді. Эмоционалдық интеллект деңгейін анықтау үшін EQ-i (Emotional Quotient Inventory) сауалнамасының орыс және қазақ тілдеріне бейімделген нұсқасы қолданылды. Модификацияланған нұсқада 50 тұжырым берілген, олар

өзіндік эмоцияларды сезіну, оларды басқару, эмпатия, уәждеме және қарым-қатынас құру сияқты аспектілерді қамтыды. Әрбір қатысушы жеті балдық Лайкерт шкаласында (1 – «толығымен келіспеймін», 7 – «толығымен келісемін») жауап берді. Осы нұсқаның ішкі сенімділігі (Cronbach's alpha) 0,83-ке тең, бұл тармақтардың өзара байланысының қанағаттанарлық деңгейін білдіреді.

Екінші кезеңде нақты сабақтарға бақылау жүргізілді. Ол үшін «Эмоционалдық қарым-қатынас», «Коммуникация стилі» және «Қателерге реакция» блоктарынан тұратын 15 тармақтық бақылау формасы дайындалды. Бақылаушылар 60-90 минутқа созылған сабақтарға қатысып, эмоционалдық эмпатияның, өзін-өзі ұстаудың, қате сөйлеуді түзету әдістерінің және оқушылардың белсенділік деңгейінің көрінуін минут сайын жазып отырды. Барлығы 10 офлайн және 5 онлайн сабақ сарапталды, олар әртүрлі педагогтардың дәрістерін қамтыды. Нәтижесінде мұғалімдердің эмоционалдық реакциялары және олардың стратегияларының тиімділігі туралы деректер алынды. Жиналған материалдар арнайы кодтаудан өтті: екі тәуелсіз сарапшы жағымды және жағымсыз мінез-құлық үлгілерінің жиілігін бағалап, кейін әр параметр бойынша орташа көрсеткіш есептелді.

Сонымен қатар, білім алушылардың эмоционалдық тартылуының динамикасын анықтау үшін студенттік сауалнама қолданылды. Оған сол 30 оқытушының топтарында оқыған 215 студент қатысты. Сауалнама сұрақтары «оқытушыға деген сенім», «психологиялық қолдау сезімі», «қазақ тілінде сөйлеуге деген ынта» және «қателерге эмоционалдық қабылдау» сияқты аспектілер бойынша топтастырылған. Студенттер бес балдық шкалада баға қойып, қысқа пікірлер жазды. Алынған жауаптар SPSS статистикалық бағдарламасында өңделді: әр мұғалім бойынша орташа арифметикалық көрсеткіш анықталды, содан кейін педагогтардың бір бөлігі ЭИ тренингінен өткен соң нәтижелер тағы бір рет сарапталды.

Үшінші кезеңде 14 мұғалім (ерікті түрде қатысушылардың ішінен) эмоцияларды саналы басқару, эмпатикалық тыңдау және позитивті уәждемені дамытуға бағытталған алты апталық тренинг курсына қосылды.

Қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытатын педагогтардың эмоционалдық интеллектісін дамыту бағдарламасының мақсаты – қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытатын оқытушылардың эмоционалдық интеллект деңгейін арттыру, ол үшін олар ғылыми негізделген теориялық білімді, диагностикалық әдістемелерді және эмоционалдық құзыреттіліктерін дамытуға арналған практикалық әдістерді меңгеруі тиіс. Осы мақсатқа қол жеткізу педагогтарға оқу үдерісінде эмоционалдық жай-күйді саналы басқаруға мүмкіндік беріп, топта қолайлы ахуал қалыптастыруға және қазақ тілін меңгеруге деген ынтаны нығайтуға ықпал етеді.

Төмендегі 2-кестеде бағдарламаның сипаттамасы берілген.

Кесте 1. Бағдарлама модульдерінің құрылымдық мазмұны

№ р/с	Модульдер мен тақырыптардың атауы	Барлығы (сағ.)	Дәріс (сағ.)	Тәжірибелік сабақ (сағ.)
1	Эмоционалдық интеллект: теориялық және әдістемелік негіздер, тұжырымдамалар	36	18	18
1.1	Педагогтардағы эмоционалдық интеллект ұғымы, физиологиялық негіздер	6	6	0
1.2	Эмоционалдық интеллектінің шетелдік және отандық ғылымдағы негізгі тұжырымдамалары (қазақ тілін оқыту ерекшелігіне екіпін)	6	6	0
1.3	Педагог эмоционалдық интеллектісінің құрылымы	12	6	6
1.4	Педагогикалық қызметтегі эмоционалдық интеллект және эмоционалдық құзыреттілік	12	0	12
2	Эмоционалдық интеллектіні диагностикалау әдістері мен әдістемелері	36	6	30
2.1	Қазақ тілін оқытатын мұғалімдердің эмоционалдық интеллектісін зерттеу тәсілдері	6	6	0
2.2	Эмоционалдық интеллектінің құрылымдық компоненттерін бағалау әдістемелері	12	0	12
2.3	Педагогтардың эмоционалдық саласын бағалауға арналған сауалнамалар мен тесттерді (мәдени ерекшеліктерді есепке алумен) қолдану практикасы	18	0	18
3	Эмоционалдық интеллектіні қалыптастыру және дамыту әдістемелері	36	12	24
3.1	Педагогтар эмоционалдық интеллектісін қалыптастыруға арналған жүйелі тәсіл	6	6	0
3.2	Негізгі дағдыларды (өзін-өзі реттеу, эмпатия, эмоцияларды басқару) дамыту әдістері, нысандары мен құралдары (қазақ тілін оқыту контексінде)	24	6	18
3.3	Сабақтағы эмоционалдық ахуалды басқару тәсілдері	6	0	6
4	Қорытынды бақылау	15	0	0

Бағдарламаны іске асырудан күтілетін нәтижелері:

1. Қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытатын педагогтардың жалпы эмоционалдық интеллект деңгейінің артуы, психометриялық тестерді нәтижелерімен расталады.

2. Оқу үдерісінде эмоцияларды саналы басқару дағдыларының дамуы, соның ішінде шиеленістерді тиімді азайту және тілдік топтардағы позитивті атмосфераны орнату.

3. Эмпатиялық қабілеттердің жетілуі, оқушылардың эмоционалдық жағдайын ескеріп, қазақ тілін меңгеруге деген уәждемесін арттыру.

4. Педагогтардың коммуникативті құзыреттілігінің жақсаруы және қателермен, тілдік кедергілермен және мәдени айырмашылықтармен байланысты жағдайларда тиімді кері байланыс беруге дайындығы.

5. Стрессті жеңу қабілеті мен өзін-өзі реттеуді күшейту, бұл аудиториямен өзара іс-қимыл сапасына оң әсер етеді және кәсіби күйіп кету қаупін азайтады.

6. Педагог мамандығына деген оң көзқарастың нығаюы және ұстаздық қызметке қанағаттану деңгейінің жоғарылауы.

Тиімділікті бағалаудың критерийлері 3-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Бағдарламаның тиімділік критерийлері және сандық көрсеткіштер

Күтілетін нәтижелер	Сипаттамасы
Жоғары эмоционалдық интеллект деңгейін көрсететін педагогтар үлесінің өсуі	EQ-і шкаласы мен басқа да профильдік сауалнамалар бойынша статистикалық тұрғыдан мәнді ($p < 0,05$) өсім тіркелуі
Эмпатия және эмпатиялық тыңдау дағдыларының дамуы	Эмпатиялық шкалалар бойынша көрсеткіштердің бастапқы деңгейден кемінде 10%-ға жоғарылауы
Өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бағалау және өзін-өзі талдау қабілеттерінің артуы	Оқу барысындағы қақтығыс жағдайларының 15%-ға қысқаруы
Педагогтардың оқытуға деген уәждемесінің нығаюы және эмоционалдық күйіп кету деңгейінің төмендеуі	MBI сияқты сауалнамалар бойынша эмоционалдық күйіп кету белгілерінің азаюы
Оқушылардың оқытушылармен қарым-қатынас сапасына қанағаттанушылығының артуы	Кері байланыс нәтижелерін талдау: қанағаттанушылық көрсеткіштерінің бастапқы мәннен 15%-ға өсуі

Зерттеудегі көрсеткіштердің алдындағы және кейінгі айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын бағалау үшін тандауларға арналған Студенттің t-критерийі пайдаланылды ($p < 0,05$ статистикалық тұрғыдан маңызды өзгеріс деп қабылданды). Сабақтарды

бақылаушылардың бағалауларына қатысты кейбір деректер қалыпты үлестірім шарттарына сәйкес келмеген жағдайда Манн–Уитни критерийі қолданылды. Барлық бастапқы деректер SPSS-те жинақталды, онда сондай-ақ негізгі параметрлер (орташа мән, стандартты ауытқу, Cronbach's alpha) есептелді. Бақылау хаттамалары мен сұхбаттар контент-талдау әдісімен өңделді: «мұғалімнің сенімді мінез-құлқы», «қателерге қолдау көрсету», «аудиториядағы көңіл-күйді басқару» сияқты негізгі санаттар белгіленіп, кодтаудан өтті, содан кейін олардың жиілігі есептелді.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеуге қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуға маманданған 30 оқытушы және педагогтардың эмоционалдық ахуалы мен қарым-қатынас стилін бағалаған 215 білім алушы қамтылды. Алынған материал бірнеше блокқа жіктелді: (1) оқытушылардың демографиялық сипаттамалары және олардың эмоционалдық интеллект (ЭИ) деңгейі, (2) ЭИ құрылымын негізгі компоненттері бойынша талдау, (3) ЭИ компоненттері мен оқыту тиімділігі арасындағы өзара байланыстар (корреляциялар), (4) эмоционалдық интеллектіні дамыту тренингінен бұрын және кейін көрсеткіштерді салыстыру нәтижелері, (5) оқушылардан сабақтың эмоционалдық климатын бағалауға қатысты алынған кері байланыс.

Кесте 3. Демографиялық сипаттамалар және оқытушылардың ЭИ деңгейі (n=30)

Көрсеткіш	Мәні
Орта жас (жыл)	36,2 ± 5,8
Жыныстық үлес	Әйелдер – 42 (70%), Ерлер – 18 (30%)
Орташа оқытушылық өтіл (жыл)	9,1 ± 4,2
Білім беру мекемесінің типі	Университет
EQ-і бойынша орташа балл (100 баллдық шкала)	66,8 ± 9,6
Жоғары көрсеткіштері бар мұғалімдер үлесі (≥ 70 балл)	15%
Орташа көрсеткіштері бар мұғалімдер үлесі (50–69 балл)	57%
Төмен көрсеткіштері бар мұғалімдер үлесі (< 50 балл)	28%

Көріп отырғанымыздай, респонденттердің басым бөлігі эмоционалдық интеллектінің орташа деңгейіне ие. Мұғалімдердің үштен біріне жуығы (28%) ЭИ-ын жеткілікті төмен бағалаған, бұл олардың өзін-өзі реттеу немесе оқушылармен қарым-қатынасты басқаруда қиындықтарға тап болатынын көрсетуі мүмкін. Ал жоғары нәтижелерге (EQ-і ≥ 70 балл) қол жеткізгендері – небәрі 15%.

Кесте 4. EQ-і әдістемесі бойынша ЭИ компоненттерінің орташа мәндері (n=30)

Компонент	Орташа (М)	Стандартты ауытқу (SD)	Ауқымы (мин. – макс.)
Өз эмоцияларын сезіну	67,2	8,7	45 – 86
Эмоцияларды басқару	59,8	9,1	42 – 80
Мотивация	64,1	8,5	48 – 85
Эмпатия	71,4	7,9	54 – 89
Қарым-қатынасты басқару	60,5	9,3	43 – 81

Орташа көрсеткіштерге сүйенсек, мұғалімдер ең жоғарғы балды «Эмпатия» (71,4) шкаласынан алған. Ал «Эмоцияларды басқару» (59,8) және «Қарым-қатынасты басқару» (60,5) көрсеткіштері салыстырмалы түрде төмендеу. Бұл мұғалімдердің оқушылардың эмоционалдық белгілерін қабылдауға бейімі жоғары болғанымен, өз реакцияларын тиімді реттеп, топтағы эмоционалдық ағымды конструктивті арнаға бағыттау дағдысы жетіле қоймағанын көрсетеді.

Кесте 5. ЭИ компоненттері мен оқыту тиімділігі көрсеткіштері арасындағы Спирменнің корреляциялары

Көрсеткіштер	Өз эмо- цияларын сезіну	Эмоци- яларды басқару	Моти- вация	Эмпа- тия	Қарым- қатынасты басқару
Студенттердің сабаққа қатысу белсенділігі (r)	0,31*	0,44**	0,38**	0,41**	0,47**
Орташа үлгерім баллы (r)	0,22	0,37**	0,28*	0,35**	0,40**
Студенттердің қанағаттанушылығы (r)	0,34**	0,46**	0,44**	0,51**	0,49**

Ескертпе: *p < 0,05; **p < 0,01.

Мұнда студенттердің белсенділік коэффициенті әрбір студенттің сөйлеу әрекеттерінің орташа санын сабақтың жалпы ұзақтығына қатынасы (тіл деңгейіне түзетумен) арқылы есептелді. «Орташа үлгерім балл» – ай ішінде өткізілген тілдік тестілердің қорытынды бағасы. «Студенттердің қанағаттанушылығы» – сауалнама нәтижелері, мұнда студенттер (бес балдық шкала бойынша) сабақтағы мотивация мен психологиялық қолайлылықты бағалаған.

Кестеден байқағанымыздай, «Эмоцияларды басқару» және «Қарым-қатынасты басқару» шкалалары ең күшті оң корреляцияларды көрсетеді. Мысалы, «Қарым-қатынасты басқару» мен «Студенттердің қанағаттанушылығы» арасындағы $r = 0,49^{**}$ ($p < 0,01$), бұл орташа

деңгейден жоғары байланыс деңгейіне сәйкес келеді: педагог қарым-қатынасты қаншалықты жақсы басқара білсе, студенттердің сабаққа қанағаттанушылығы да соғұрлым жоғары.

Кесте 6. Тренингтен өткен және өтпеген мұғалімдердегі ЭИ көрсеткіштерін (бұрын және кейін) салыстыру ($n=14$ – тренинг тобы, $n=16$ – бақылау)

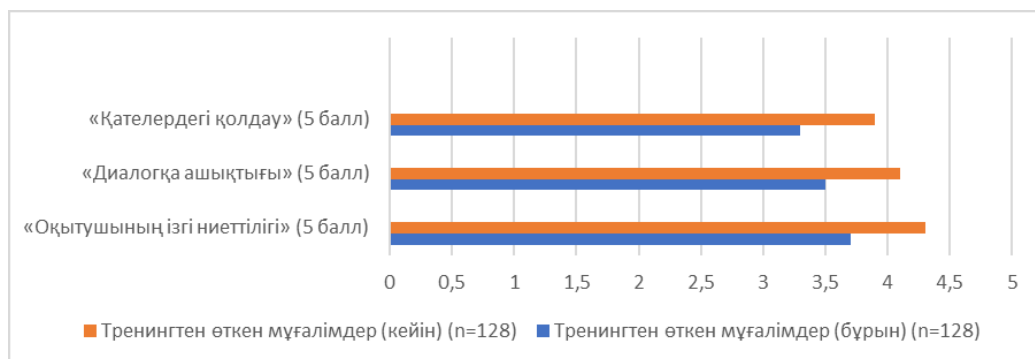
Мұғалімдер тобы	Уақыт өлшемі	Эмоцияларды басқару ($M \pm SD$)	Қарым-қатынасты басқару ($M \pm SD$)	Мотивация ($M \pm SD$)
Тренингтен өткендер ($n=14$)	Бұрын	$58,7 \pm 9,3$	$57,9 \pm 8,6$	$64,2 \pm 8,2$
	Кейін	$65,4 \pm 9,1$	$63,8 \pm 9,0$	$68,7 \pm 7,7$
Тренингтен өтпегендер ($n=16$)	Бұрын	$59,5 \pm 8,7$	$58,8 \pm 8,4$	$63,9 \pm 8,1$
	Кейін	$60,2 \pm 8,6$	$59,0 \pm 9,1$	$64,4 \pm 8,3$
t-критерий (өсім бойынша)	–	$p < 0,05$	$p < 0,01$	$p < 0,05$

Тренингтен өткен педагогтар «Эмоцияларды басқару» мен «Қарым-қатынасты басқару» салалары бойынша айтарлықтай өсім (6–7 балл шамасында) көрсетті. Бақылау тобында статистикалық тұрғыдан мәнді өзгерістер байқалған жоқ. Ең күшті өзгеріс «Қарым-қатынасты басқару» шкаласы бойынша анықталды ($p < 0,01$), бұл топтық өзара әрекеттестік пен эмоционалдық өзін-өзі реттеу жаттығуларының тиімділігін дәлелдейді.

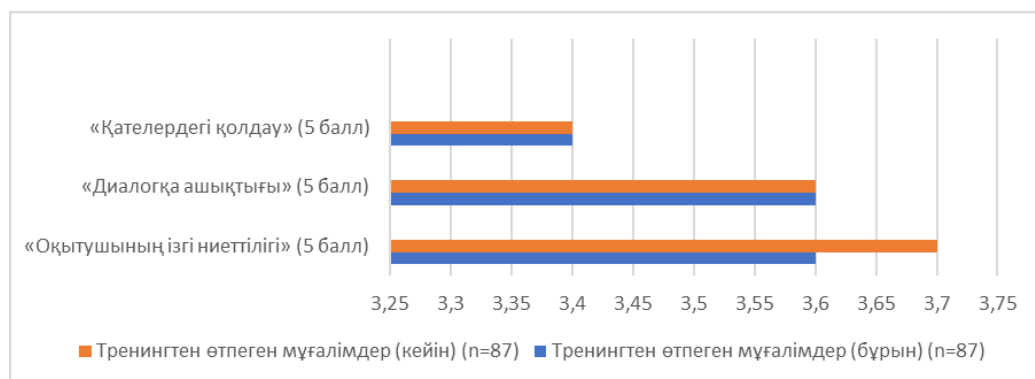
Кесте 7. Студенттердің ($n=215$) сабақтың эмоционалдық ахуалына қанағаттанушылық шкаласы бойынша бағаларының өзгеруі

Көрсеткіш	Тренинг-тен өткен мұғалімдер (бұрын) ($n=128$)	Тренинг-тен өткен мұғалімдер (кейін) ($n=128$)	Тренингтен өтпеген мұғалімдер (бұрын) ($n=87$)	Тренинг-тен өтпеген мұғалімдер (кейін) ($n=87$)
«Оқытушының ізгі ниеттілігі» (5 балл)	$3,7 \pm 0,6$	$4,3 \pm 0,5$	$3,6 \pm 0,6$	$3,7 \pm 0,6$
«Диалогқа ашықтығы» (5 балл)	$3,5 \pm 0,5$	$4,1 \pm 0,5$	$3,6 \pm 0,5$	$3,6 \pm 0,5$
«Қателердегі қолдау» (5 балл)	$3,3 \pm 0,7$	$3,9 \pm 0,6$	$3,4 \pm 0,7$	$3,4 \pm 0,7$

Тренингке қатысқан мұғалімдермен оқыған топтарда оқытушының ізгі ниеттілігі орта есеппен 3,7 баллдан 4,3 баллға дейін өскенін көруге болады (3-сурет).

Сурет 2 – ЭИ дамытуға бағытталған жаттығулардан өткен педагогтардан тәлім алатын студенттер сауалнамасының нәтижелері

Сурет 3 – ЭИ дамытуға арналған жаттығуларға қатыспаған педагогтардан тәлім алатын студенттер сауалнамасының нәтижелері

Алынған нәтижелер қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту сапасына эмоционалдык интеллектінің әсері айтарлықтай екенін көрсетеді. Біріншіден, кейбір педагогтардың пікіріне қарамастан, мұғалімнің ұзақ жылдық өтілі оның жоғары эмпатия және эмоцияларды бақылау дағдыларын автоматты түрде қамтамасыз етпейді. Зерттеуде мұғалімдердің едәуір бөлігі (28%) ЭИ-дің төмен жалпы балын көрсетті, тіпті олардың біразының педагогикалық тәжірибесі мол. Бұл бұрынғы зерттеулермен үндеседі, ондағы деректер өз эмоцияларын басқару қабілеттері өздігінен қалыптаспайтынын, мақсатты тренингтің қажеттігін айғақтайды.

Екіншіден, ЭИ құрылымын талдау нәтижесінде мұғалімдердің көпшілігінде эмпатияның салыстырмалы түрде жоғары екені анықталғанымен, «Эмоцияларды басқару» және «Қарым-қатынасты басқару» көрсеткіштері бұдан айтарлықтай төмендеу. Мұндай диспропорция мұғалімдердің аудиторияның көңіл-күйін терең сезініп, бірақ оны конструктивті бағытта ұйыстыру немесе өз реакцияларын тиімді басқара

алмауынан туындайды, кей жағдайда бұл эмоционалдық күйзелістерге немесе ашуға алып келуі мүмкін. Корреляциялық талдау да (6-кесте) дәл осы компоненттердің («Эмоцияларды басқару» және «Қарым-қатынасты басқару») оқу үдерісінің сәтті өтуімен тығыз байланысты екенін көрсетті ($r=0,46$; $r=0,49$).

Үшіншіден, эмоционалдық интеллектіні дамытуға арналған тренингке дейінгі және одан кейінгі топтарды салыстырғандағы деректер (7-кесте) рефлексия мен эмоционалдық мінез-құлықты өзгерту жаттығуларының «Эмоцияларды басқару», «Қарым-қатынасты басқару» сияқты көрсеткіштерінің статистикалық тұрғыдан мәнді өсуіне ықпал ететінін растайды. Бұл өзгерістерді студенттердің оқуына қатысты сауалнама нәтижелерінен де байқауға болады: эмоционалдық өзін-өзі реттеуді меңгерген мұғалімдер қалыптастырған ахуал достық пен сенімге толы болып, оқушылар қазақ тілінде сөйлеуге көбірек ұмтылды, қате жасаудан қорықпайды.

Төртіншіден, бастапқыда кейбір мұғалімдерде эмпатия деңгейінің жоғары болуы оларды қателерге төзімді ете алғанымен, қарым-қатынасты жүйелі түрде басқару мен эмоцияларды оқыту мүддесіне икемді арнаға бағыттау құралдары жетіспегенін көрсетті. Тренинг кәсібилік пен жеке әлауқат тұрғысынан да кешенді әсер еткенін байқауға болады.

Соңында, қазақ тілін оқытуда эмоционалдық интеллектінің маңызы жаһандану жағдайында арта түседі. Қазақстанның заманауи білім беру бастамалары мәдениетаралық айырмашылықтарға икемді жауап қату қабілетін талап етеді, және мұндай икемділіктің негізі – эмоционалдық интеллект. Біздің зерттеуіміз мұғалімдердің эмоционалдық білімдарлығы мен қазақ тілін меңгеру нәтижелілігі арасында берік байланыс барын дәлелдейді. Оқытушының эмоционалды-кәсіби тұлғасы неғұрлым қалыптасқан болса, аудиториядағы өзара іс-қимыл соғұрлым сәтті жүретіні анық.

Қорытынды

Осы зерттеу мұғалімдердің эмоционалдық интеллектісі қазақ тілін оқыту сапасына тікелей әсер ететінін және бұл оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуымен тығыз байланысты екенін көрсетті. Педагогтар эмпатия мен өзін-өзі реттеу дағдыларын саналы түрде дамытқан кезде студенттермен өзара әрекеттестігі анағұрлым нәтижелі әрі тиімді болатыны статистикалық мәліметтермен расталды. Эмпатия, эмоцияларды басқару және коммуникация дағдыларын жетілдіру аудиторияда сенім атмосферасын орнатуға ықпал ететіндіктен, тілдік кедергілердің төмендеуіне септігін тигізеді. Педагогтардың көбі айтарлықтай жоғары эмпатияға ие болғанымен, олар көбіне оқушылардың сезімдерін ажыратқанымен, сол сезімдерге дер

кезінде ықпал етудің тиімді тетіктеріне ие болмауы мүмкін. Сондықтан, мамандарды кешенді қолдау мен даярлау қажет. Эмоционалдық интеллектке арналған тренингтер мен арнайы курстарды мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламаларына енгізу олардың үнемі тәжірибе жасап, кері байланыс алуына жағдай туғызады. Егер педагог өзінің сабақ барысындағы эмоционалдық реакцияларын ұдайы талдап, студенттердің көңіл күйіне тереңірек үңіле білсе, сабақтардың нәтижелілігі едәуір жоғарылайды. Мұндай дайындық ұстаздың психологиялық тұрақтылығын да арттырады. Эмоцияларды басқару дағдыларын меңгерген мұғалім шиеленістерді болдырмауға және полимәдени ортада сенім атмосферасын нығайтуға қабілетті. Педагогтар эмоционалдық қолдаудың оқушылардың үлгеріміне тікелей әсер ететінін түсінгенде, өз қызметіне рефлексия элементтерін жүйелі түрде енгізе бастайды. Мұндай тәсіл оқу үдерісінің мазмұны мен атмосферасының үйлесімін қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, мәдениетаралық аспект басты рөлге ие болады, және мұғалімдер ұлттық дәстүрлердің ерекшеліктерін ескеріп, студенттерге тілді жайлы ортада оқытуға ұмтылады. Қазақ тілі халықтың тарихи контексті және дүниетанымымен тығыз байланысты болғандықтан, мәдени ерекшеліктерді түсінудің өзі тілдік дағдыларды меңгеруді жеңілдетеді. Эмоционалдық интеллект оқытушыны таза лингвистикалық шеңберден асып шығып, әртүрлі мәдениеттер арасындағы көпір қызметін атқара білуге жетелейді.

Зерттеу жұмысының аясында жүргізілген эксперименттік зерттеу арнайы тренингтік курстан өткен педагогтардың EQ-і көрсеткіштері айтарлықтай жақсарғанын және олардың студенттері сабақ атмосферасын анағұрлым жылы қабылдағанын көрсетті. Кейбір мұғалімдерде эмпатия жоғары болғанымен, эмоцияны басқару мен қарым-қатынас жүргізуде қиындықтар байқалды, бұл ретте тренингтің кешенді тәсілі тиімді нәтиже берді. Қазақ тілін оқытудағы эмоционалдық құзыреттіліктің маңыздылығы жаһандану жағдайында және заманауи білім бастамалары аясында барған сайын артып келеді. Зерттеу нәтижелері мұғалімдерде эмоционалдық сауаттылық пен дағдыларды мақсатты түрде дамыту қазақ тілін меңгертуді тиімдірек ететінін көрсетіп отыр. Демек, болашақта педагогтардың эмоционалдық интеллектісін арттыруға арналған инновациялық тәсілдерді зерттеу және енгізу жұмыстары жалғасуы тиіс. Бұл оқыту сапасын көтеруде, ұстаздардың кәсіби viability (тұрақтылық) деңгейін жоғарылатуда және полимәдени ортада оқушыларға қолайлы жағдай жасауда маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Moskowitz S., Dewaele J. M. Through the looking glass of student perception: How foreign language students see teacher trait emotional intelligence

and why it matters // *Studies in Second Language Learning and Teaching*. – 2020. – Т. 10. – № 2. – С. 239–256.

[2] Гаджиева Л. Г. Некоторые аспекты преподавания казахского языка в русскоязычной аудитории // *Полилингвистичность*. – 2016. <https://journals.rudn.ru/polylingual> 26.02.2025

[3] Безбородова Л. А., Безбородова М. А. Эмоциональный интеллект как важный фактор коммуникативного взаимодействия преподавателя и студентов // *Наука и школа*. – 2018. – № 3. – С. 52–57.

[4] Goleman D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.

[5] Майер Дж., Сэловей П., Карузо Д. Эмоциональный интеллект: теория и практика. пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 1999. – 237 с.

[6] Guslyakova N. I., Guslyakova A. V. Emotional intelligence as a driving force in the study of foreign languages in higher education // *Arpha Proceedings*. – 2020. – Т. 3. – С. 781–792.

[7] Майдангалиева Ж. А., Кузембаева Г. А. Обучение казахскому языку как иностранному: отечественный и зарубежный опыт // *Tiltanym*. – 2023. – Т. 92. – № 4. – С. 66–83.

[8] Наралиева Р. Т. Современная методика казахского языка как иностранного: инновация, качество, результат, достижения // *Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные и прикладные научные исследования: общественные, гуманитарные, естественные и технические науки»*. – 2014. – С. 115–122.

[9] Шингаев С. М. Формирование и развитие эмоционального интеллекта у участников образовательного процесса: программа. – СПб., 2018. <https://rospsy.ru> 26.02.2025

[10] Шудабаева С. Интервью // *Azattyq Rýhy*. – 2022. <https://rus.azattyq-ruhy.kz> 26.02.2025

[11] Жетписбаева Б. А. Педагогические индикаторы полиязычного образования // *Сибирский педагогический журнал*. – 2008. – № 13. – С. 269–273.

[12] Oz H., Demirezen M., Pourfeiz J. Emotional intelligence and attitudes towards foreign language learning: Pursuit of relevance and implications // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2015. – Т. 186. – С. 416–423.

[13] Мокрищева В. С. Роль эмоционального интеллекта преподавателя в процессе обучения китайских слушателей русскому языку // *Проблемы современного педагогического образования*. – 2022. – № 76–4. – С. 225–228.

[14] Курышжан А. Об опыте подготовки аутентичных учебных материалов при обучении казахскому языку как иностранному в системе перевернутого обучения // *Вестник Евразийского гуманитарного института*. – 2022. – № 2. – С. 86–97.

[15] Сороколетова А. В. Значение эмоционального интеллекта в обучении иностранному языку в условиях современного образования // Обучение иностранному языку: современность и перспективы: материалы конференции. – 2019. – С. 442–448.

REFERENCES

[1] Moskowitz S., Dewaele J. M. Through the looking glass of student perception: How foreign language students see teacher trait emotional intelligence and why it matters // *Studies in Second Language Learning and Teaching*. – 2020. – T. 10. – No 2. – P. 239–256.

[2] Gadzhieva L. G. Nekotorye aspekty prepodavaniia kazakhskogo iazyka v russkoiazychnoi auditorii [Some aspects of teaching Kazakh in a Russian-speaking audience] // *Polilingvial'nost'*. – 2016. <https://journals.rudn.ru/polylingual> 26.02.2025 [in Rus.]

[3] Bezborodova L. A., Bezborodova M. A. Èmotsional'nyi intellekt kak vazhnyi faktor kommunikativnogo vzaimodeistviia prepodavatel'ia i studentov [Emotional intelligence as an important factor of communicative interaction between teacher and students] // *Nauka i shkola*. – 2018. – No 3. – S. 52–57. [in Rus.]

[4] Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.

[5] Maier Dzh., Selovei P., Karuzo D. Èmotsional'nyi intellekt: teoriia i praktika [Emotional Intelligence: Theory and Practice] / transl. from Eng. – M.: Alpina Publisher, 1999. – 237 s. [in Rus.]

[6] Gusliakova N. I., Gusliakova A. V. Emotional intelligence as a driving force in the study of foreign languages in higher education // *Arpha Proceedings*. – 2020. – T. 3. – P. 781–792.

[7] Maidangalieva Zh. A., Kuzembaeva G. A. Obuchenie kazakhskomu iazyku kak inostrannomu: otechestvennyi i zarubezhnyi opyt [Teaching Kazakh as a foreign language: national and foreign experience] // *Tiltanyim*. – 2023. – T. 92. – No 4. – S. 66–83. [in Rus.]

[8] Naralieva R. T. Sovremennaia metodika kazakhskogo iazyka kak inostrannogo: innovatsiia, kachestvo, rezultat, dostizheniia [Modern methodology of teaching Kazakh as a foreign language: innovation, quality, result, achievements] // *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia "Fundamental'nye i prikladnye nauchnye issledovaniia: obshchestvennye, gumanitarnye, estestvennye i tekhnicheskie nauki"*. – 2014. – S. 115–122. [in Rus.]

[9] Shingaev S. M. Formirovanie i razvitie èmotsional'nogo intellekta u uchastnikov obrazovatel'nogo protsessa: programma [Development of emotional intelligence among participants of the educational process: a program]. – SPb., 2018. <https://rospsey.ru> 26.02.2025 [in Rus.]

[10] Shudabaeva S. Interv'iu [Interview] // Azattyq Rýhy. – 2022. <https://rus.azattyq-ruhy.kz> 26.02.2025 [in Rus.]

[11] Zhetpisbaeva B. A. Pedagogicheskie indikatory poliiazychnogo obrazovaniia [Pedagogical indicators of multilingual education] // Sibirskii pedagogicheskii zhurnal. – 2008. – No 13. – S. 269–273. [in Rus.]

[12] Oz H., Demirezen M., Pourfeiz J. Emotional intelligence and attitudes towards foreign language learning: Pursuit of relevance and implications // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – T. 186. – P. 416–423.

[13] Mokrishcheva V. S. Rol' èmotsional'nogo intellekta prepodavatel'ia v protsesse obucheniia kitaïskikh slushatelei russkomu iazyku [The role of teacher's emotional intelligence in teaching Chinese students the Russian language] // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia. – 2022. – No 76–4. – S. 225–228. [in Rus.]

[14] Kuryshzhan A. Ob opyte podgotovki autentichnykh uchebnykh materialov pri obuchenii kazakhskomu iazyku kak inostrannomu v sisteme perevernutogo obucheniia [On the experience of preparing authentic learning materials for teaching Kazakh as a foreign language in a flipped classroom system] // Vestnik Evraziiskogo gumanitarnogo instituta. – 2022. – No 2. – S. 86–97. [in Rus.]

[15] Sorokoletova A. V. Znachenie èmotsional'nogo intellekta v obuchenii inostrannomu iazyku v usloviakh sovremennogo obrazovaniia [The significance of emotional intelligence in foreign language teaching in the context of modern education] // Obuchenie inostrannomu iazyku: sovremennost' i perspektivy: materialy konferentsii. – 2019. – S. 442–448. [in Rus.]

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ЯЗЫКА (КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ)

*** Сейсенбаева Д.Т.¹, Алимтаева Л.Т.²**

***^{1,2} Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан**

Аннотация. В статье исследуется проблема формирования эмоционального интеллекта (ЭИ) у преподавателей, обучающихся казахскому языку как иностранному, в условиях глобализации и поликультурного образовательного пространства. Особое внимание уделено роли учителя как медиатора межкультурной коммуникации, что приобретает особую значимость при взаимодействии с многоязычной аудиторией.

Целью исследования является выявление значимости эмоционального интеллекта в профессиональной деятельности педагогов и разработка организационной модели его формирования. Основное внимание направлено

на изучение влияния компонентов ЭИ (эмпатии, саморегуляции, управления взаимоотношениями) на эффективность преподавания казахского языка как иностранного и адаптацию обучающихся в образовательной среде.

Работа актуализирует необходимость эмоциональной подготовки педагогов, работающих в межкультурном контексте. Научная значимость заключается в теоретическом обосновании роли ЭИ как фактора успешного обучения в условиях полилингвального взаимодействия. Практическая значимость проявляется в возможности применения разработанной модели в системе повышения квалификации преподавателей.

Методология включает качественные и количественные методы: использование опросника EQ-i для диагностики уровня ЭИ, проведение тренинга с элементами когнитивно-поведенческого подхода и анализ динамики результатов с помощью методов статистической обработки. В исследовании участвовали 30 преподавателей и 215 студентов.

Полученные данные подтвердили положительное влияние высокого уровня ЭИ преподавателя на учебную мотивацию, вовлечённость и академическую успеваемость студентов. Эксперимент показал, что развитие эмоциональной компетентности учителя способствует созданию благоприятной образовательной среды, снижению уровня тревожности обучающихся и улучшению качества взаимодействия. Исследование вносит вклад в развитие прикладной педагогики, лингводидактики и психологии образования, расширяя понимание механизмов эмоционального воздействия в многоязычном обучении. Предложенная модель может служить основой для системных преобразований в подготовке педагогических кадров. Результаты могут быть внедрены в программы повышения квалификации преподавателей, разрабатываемые для многоязычных школ и вузов. Работа способствует укреплению позиций казахского языка в поликультурной среде и соответствует стратегическим направлениям образовательной политики Республики Казахстан.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, преподаватель, казахский язык как иностранный, межкультурная коммуникация, полилингвальное образование, эмпатия, педагогическая диагностика, вовлечённость студентов

DEVELOPING LANGUAGE TEACHERS' EMOTIONAL INTELLIGENCE (KAZAKH AS A FOREIGN LANGUAGE)

*Seisenbayeva D.T.¹, Alimtayeva L.T.²

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article explores the issue of developing emotional intelligence (EI) among teachers who teach Kazakh as a foreign language in the context of

globalization and a multicultural educational environment. Special attention is paid to the teacher's role as a mediator of intercultural communication, which is especially important when working with multilingual audiences.

The purpose of the research is to identify the significance of emotional intelligence in the professional activity of teachers and to propose an organizational model for its development. The focus lies on exploring how EI components (empathy, self-regulation, relationship management) influence teaching effectiveness and student adaptation in the context of Kazakh as a foreign language. The study emphasizes the need for emotional training of educators operating in intercultural contexts. Its scientific value lies in the theoretical justification of EI as a factor enhancing learning in a polylingual setting. The practical significance is evident in the applicability of the proposed model within professional development programs for teachers.

The research methodology combines qualitative and quantitative approaches: diagnosis of the initial EI level using the EQ-i questionnaire, conducting a training based on elements of the cognitive-behavioral approach, and analysis of progress using statistical methods. The study involved 30 teachers and 215 students.

The data confirmed a positive correlation between high EI in teachers and students' motivation, engagement, and academic performance. The experiment showed that developing teachers' emotional competence fosters a supportive educational environment, reduces student anxiety, and improves communication quality.

The study contributes to applied pedagogy, language didactics, and educational psychology, expanding understanding of emotional dynamics in multilingual instruction. The proposed model may serve as a basis for systemic reforms in teacher training.

The findings can be implemented in teacher development programs for multilingual schools and universities. The work supports the strategic goals of enhancing education and strengthening the position of the Kazakh language in a multicultural world.

Keywords: emotional intelligence, teacher, Kazakh as a foreign language, intercultural communication, polylingual education, empathy, pedagogical diagnostics, student engagement

*Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 26.03.2025.
Жариялауга қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.*

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбаева Дариға Талғатқызы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: seisenbayevad@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8376-6509>

Алимтаева Лаззат Тургыновна – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

Информация об авторах:

Сейсенбаева Дариға Талғатқызы – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: seisenbayevad@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8376-6509>

Алимтаева Лаззат Тургыновна – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

Information about the authors:

Seisenbayeva Dariga – PhD candidate, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: seisenbayevad@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8376-6509>

Alimtayeva Lazzat – Candidate of Philology, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

4 БӨЛІМ.

ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

РАЗДЕЛ 4.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

PART 4.

LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 82. 398:801.6.

FTAXP 17.71.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.039>

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ХАНЫМДАР МЕН ХАНШАЛАР БЕЙНЕСІ

*** Жумағалиева Р.Р.¹**

***¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан**

Аңдатпа. Мақалада ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда жасаған жыраулар поэзиясындағы ханымдар мен ханшалар бейнесінің көркемдік ерекшелігі талданады. Жыраулық мұрада сол дәуірлердегі ұлттық таным мен түйсіктің басты сипаты анық көрінетіндігі сөз етіліп, соған сәйкес ел есінде, жұрт жадында ханымдар мен ханшалар қандай іс-әрекетімен, бет-бейнесімен қалғандығы ғылыми тұрғыда зерттеледі.

Зерттеудің өзектілігі. Хан суреттелетін тұста, міндетті түрде ханым бейнесі де көрінетіндігі тұжырымдалады. Кейбір жырауларда нақты «ханым» деген сөз кездеспесе де, олар тудырған толғауларда ел басқарушының зайыбына қойылатын талаптар анық көрсетілетіндігі сараланады. Хандық дәуір әдебиетінде ханымдар мен ханшалардың зор құрметке ие екендігі «хан қызындай» секілді теңеулердің тууына себеп болып, оның әрі қарайғы әдебиетте жалғасын тапқандығы көрсетіледі.

Зерттеудің мақсаты. Хан ордасында ханымдар мен ханшалардың орны төр болғандығы, олардың мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатына зор ықпал еткендігі де зерттеу аясынан тыс қалмайтындығын таныту. Ханым бейнесінің мифтік аспектісі де ғылыми негізде сөз болатындығына назар аудару.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қысқалтаяң шақтарда, ел шетіне жау тигенде, орда тұрғындарының не істегендігі, қандай әрекет қылғандығы айтыла отырып, соның ішінде ханымдар мен ханшалардың сондай жағдайлардағы сезім-күйлері, оны жыраулардың көркемдік шындықпен

көрсете білу ерекшелігі, ханымның ел ішіндегі зор беделі, жұрт алдындағы асқан абыройы, жыраумен арадағы қарым-қатынасы, сыйластығы, екеуін байланыстыратын басты жайттарды, жыраулар поэзиясында ханымдар мен ханшалар хан сияқты басты көркемдік тұлға болмаса да, жанама кейіпкер ретінде көптеген тарихи сәттердің куәсі болғандығын тереңірек танытуда болып отыр.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы жыраулық мұрадағы ханымдар мен ханшалар бейнесі арқылы тарихи жадыны жаңғырту, сондай-ақ егемен еліміздің бүгінгі таңдағы гендерлік саясатын қолдау, әйелдердің қоғамдық ортадағы беделін арттыру болып табылады.

Мақалада тақырыпты ашу үшін жүйелеу, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, әңгімелеу секілді ғылыми әдістер жүзеге асырылды.

Тірек сөздер: жырау, бейне, хандық дәуір, хан, ханым, ханша, тарихи шындық, ел бірлігі

Кіріспе

Жыраулар поэзиясы көркемдік сапа мен эстетикалық жүйе тұрғысынан ұлттық әдебиеттің ең құнарлы бөлігін қамтитындығы белгілі. Хандық дәуірде өмір сүрген жыраулар қазақ мемлекетінің құрылуы мен қалыптасуы жолындағы сан алуан тарихи оқиғалар мен сәттерді ерлік пен елдік тақырыбында өз шығармашылығына арқау етті. Қазақ әдебиеті тарихының ХУ-ХУІІІ ғасырлар аралығын құраған классикалық жыраулар поэзиясы әрдайым әдебиеттанудың жіті назарында болды.

Өткен дәуірлердегі ұлттық дүниетанымның қайнар бұлағындай болған, көркемдік ойлау деңгейінің асқан биік сатысын танытқан хандық дәуір мұрасын уақыт талабына сәйкес жаңаша таным тұрғысынан зерделеп отыру қазақ әдебиеттану ғылымына қойылатын басты талап деп санаймыз. Себебі жыраулар поэзиясы жылдар өткен сайын ішкі қуаты артып, сыртқы келбеті айқындалып келе жатырған болмысы бөлек, бітімі алабөтен шығармашылық құбылыс екеніне еш дау жоқ.

Жырау өзі өмір сүрген қоғамда бірнеше маңызды қызметті қатар атқарған. Мәселен, ел басына күн туып, жау жағадан алғанда, қолына қару алып, қан майданға аттанып кете беру болса, тағы бірі – ел басқарған ханның ақылшысы, кеңесшісі болу, ХУ ғасырда Әз Жәнібектің қасынан Асан қайғыны көрсек, ХУІ ғасырда ноғай ордасын билеген Темір бидің жанынан сұңғыла Шалкиіз жырауды ұшыратамыз. ХУІІ ғасырда Есім ханның ордасында Марғасқа мен Жиёмбет жырау қол бастап жүрген, ал ХУІІІ ғасырда хан Абылайға атақты Бұқар, Үмбетей жыраулар өз кеңесін айтқан. Жырау ел басқарған хан мен халықтың, қалың бұқараның арасындағы алтын көпір іспеттес міндетті өз мойнына алған, қашан да әділдік пен шындықты жақтаған, сондықтан оның мінезі тік, сөзі өткір, адуынды. Тарихи миссиясы

хан ордасында жүзеге асқан жыраулар өз әдеби туындыларында сол ел басқарушының зайыбының, яғни ханымның бейнесін сомдады ма, сомдаса қаншалықты деңгейде, көркемдік қыр-сыры, бояуы нендей деген сауалдарға осы ғылыми мақаламызда жауап іздеп көреміз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тақырыпты зерттеуде, ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы жыраулар поэзиясындағы ханымдар мен ханшалар бейнесін тарқатып көрсетуде тарихи-салыстырмалы, жүйелеу, тұжырым жасау, бақылау секілді әдістерді пайдаландық. Негізгі материал ретінде 1989 жылы «Жазушы» баспасынан М.Мағауин мен М.Байділдаев құрастырып шығарған «Бес ғасыр жырлайды» кітабының І томын басшылыққа алып, талдадық.

Нәтижелер мен талқылау

Ханым – ел билеушінің әйелі, болашақ тақ мұрагерінің анасы, ордада өзіндік орны бар, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатына өз көзқарасын танытып отырған тұлға. Ханша – ханның қызы немесе қарындасы. Жыраулар поэзиясында хандардың бейнесі асқан шеберлікпен, зор идеялық мақсатпен суреттелетінін зерттеуші Б.Т.Бораш байыптаған [1]. Ал сол хандардың жанындағы құдай қосқан қосағы – ханымның, сондай-ақ қыздары – ханшалардың көркем бейнесін жыраулардың өмір сүрген кезеңдері бойынша зерделеп көрсетеміз.

Жыраулық поэзияның классикалық кезеңі Асан қайғы шығармашылығымен басталатындығы бәрімізге аян. Сәбитұлы Асанқайғының ғұмыр кешкен уақыты қазақ хандығының құрылған, қалыптасқан кезеңімен, яғни ХҮ ғасырдың орта тұсымен сәйкес келеді. Асан атаның артында қалған әдеби мұрасында Жәнібек ханның есімі жиі айтылып, тарихта қазақ мемлекетінің аяқтан тұруына тікелей мұрындық болған тұлғаның бейнесі жан-жақты сомдалған. Жыраудың демократиялық көзқарасы анық танылатын «Ай, хан, мен айтпасам білмейсің» атты 36 тармақтан тұратын толғауында сөз зергері ханның ел билеу ісіндегі олқылықтарын бетіне басады. Жәнібектің ел шекарасын әлі күнге дейін бекітпегендігіне, кей сәттерде қымызға тойып алып, өзіне қараған қалың бұқараның қамын қаперден шығаратынына шындап ашуланады. Зерттеуші А.Шәріп «Түркі халықтары мәдениетіндегі Асан қайғы бейнесі» атты мақаласында жыраудың ханға «демократиялық форматта» сөз арнауы әрі қарайғы ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясында «Бұқардың Абылайға», «Сүйінбайдың Тезек төреге», «Махамбеттің хан Жәңгірге» ашық үн қатуына алып келгенін айтады [2]. Жыраулық поэзияның басты сарыны, негізінен, романтикалық пафостан тұрса да, дәл осы толғаудан біз ел әрбір ісіне сүйсініп, өз атандырған Жәнібек ханның реалды бейнесін

көреміз. Осы тұста тарихшы ғалымдар арасында Өз-Жәнібек деген Алтын Орданы билеген Өзбекұлы Жәнібек пе, әлде қазақ хандығын басқарған Барақұлы Жәнібек пе деген талас бар екенін де еске салып кеткіміз келеді. Шоқан Уәлиханов [3], Шәкәрім Құдайбердіұлы [4], М.Мағауин [5] сынды ғалымдар Өз-Жәнібек деп Керей сұлтанмен бірге қазақ хандығының негізін қалаған тұлғаны атаса, зерттеуші Ж.Жақсығалиев тарихшы Құрбанғали Халидтің еңбегіне сүйеніп, Өзбекұлы Жәнібекті атайды [6]. Аталған мәселе нақты ғылыми шешімін табады деген ойдамыз, біздің зерттеу нысанымыз әдеби туынды болғандықтан басты назарды мәтіннің идеясы мен көркемдігіне аударамыз. Ендеше ел іргесінің сөгілмеуін тілеген, қазақ деген жұрттың ертеңіне аландаған Асан қайғының аталған туындысында ханның бейнесі сомдалған, ал енді ханымның көркем тұлғасы бар ма деген сауалға келсек: толғауда жырау «ханым» деп арнайы атамаса да, дәріптеп, құрметтемесе де, ел басқарушының көңілі ауып, бас қосқан әйелінің бейнесі айқын танылады. Бірақ Асан қайғы Жәнібек хан таңдап үйленген аруға риза емес, басты себеп – оның төре-сұлтан, хан сияқты текті жерден шықпауы:

Қатын алдың қарадан,
Айрылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан! [7, 14 б.]

Бұл тармақтардан көреген жыраудың болашаққа жасаған болжамын көре аламыз. Асан қайғыны алаңдататын ең басты жайт – хан таңдаған қарапайым қыздың оған болашақта хандықты әрі қарай жалғастыратын ұл туып бере алмайтындығы, мемлекет болашағының бұлыңғырлығы. Ханның ел мүддесіне соншалықты салғырттығы жыраудың ішкі ызасын тудырып, оған осыншалықты дәрежеде еш бұлтармастан, қаймықпастан өктем сөйлеуге мәжбүр етеді. Тарихқа жүгінсек, Жәнібек ханның ізін жалғастырып, қазақ хандығының күшеюіне тікелей ықпал еткен оның ұлы Қасымды дүниеге әкелген – Жаған-бегім ханым. Жәнібек ханның ханымы Жаған-бегімнің жоғарыда аталған тармақтардағы «қараның қызы» болуы мүмкін емес. Себебі, Асан қайғының бұл толғауы қазақ хандығы құрылғаннан соң, Керей хан өмірден өтіп, Жәнібек оның орнына таққа отырғаннан кейін біздің болжамымыз бойынша 1460-жылдары туса керек, ал бұл уақытта болашақ тақ мұрагері Қасым (1445-1521) атқа мініп, қолына қару алып, ер жетіп қалған еді. Ел басқарушының алған жарының тегіне риза болмау сарынын жыраулық поэзияда ХҮІІІ ғасырда Бұқар жырау жалғастырады, Абылай ханға арнаған толғауында:

Ей, Абылай, Абылай,
Қатын алма қарадан,

Қара тумас сарадан [7, 100 б.], – деп жалғасады. Ханның ордасына емін-еркін кіріп-шыққан Асан қайғының шығармашылығында

сол мекеннің басты тұрғыны саналған ханым бейнесі ашық түрде көрінбесе де, жырау тармақтарынан жалпы ел басқарған жанның жұбайына қатысты өз пікір-көзқарасы анық танылады. Атап көрсетсек, ел билеушінің зайыбының шыққан тегі негізгі рөл атқарады, өйткені одан тарайтын ұрпақ тек мемлекеттің демографиялық ахуалын ғана көтермейді, сонымен қатар оның болашағы үшін де тікелей жауап береді, сондықтан жырау дәл сондай маңызды жайтқа жеңіл-желпі қарай алмайтындығын көрсеткен.

Қазақ жыраулар поэзиясының ХҮІ ғасырда өмір сүрген келесі бір өкілі – Доспамбет жырау болып саналады. Әкесінің есімі ешбір деректе кездеспесе де, туған өлкесін өз атының алдына қойып, жыр толғаған Азаулының ер Доспамбет ағасы туралы шындыққа сүйенген аңыз көп. Бізге белгілі мәліметтерге қарағанда жау жағадан алғанда, қалың қолды бастаған Доспамбет жыраудың ғұмыры тым қысқа болғанға ұқсайды. Батыр-жырау өмірден өте ерте, жас уағында өткендіктен оның туындыларында тіршілік туралы ұзағынан толғану, басқа жыраулардай ел басқаруға қатысты өзіндік ой-көзқарастарды тізіп беру сияқты поэтикалық суреттерді кездестірмейміз. Шығармашылығынан нағыз жауынгерлік рух пен қайсарлық ғана танылатын Доспамбетті ешқандай ел басқарушының жанын да көрмейміз, оның ханға айтқан ақыл-кеңесі де қалмаған. Бірақ Доспамбеттің толғауларынан анық көрінетін жайт – оның өзін әрдайым хан-сұлтандардан биік қоюы:

Тәңірінің өзі берген күнінде,

Хан ұлынан артық еді менің несібем! [7, 32 б.]. Елі мен жері үшін қанды соғысқа қаймықпай аттанып, талай рет жеңістің туын желбіреткен жырау ханның алдында ешқашан төмендемейтінін, намысын таптатпайтынын алға тартады. Сондықтан болар оның артында қалған толғауларынан «хан» сөзімен қатар «ханым» ұғымын да ұшыраттық. Батыр-жырау өзінің жауынгерлігін, жауды көрсе ақиятын алпауыт күш-жігерін «хан ұлына несі жоқ, би ұлынан несі кем!» [7, 32 б.] деп бағаласа, үйдегі сүйген жарын, ұлдарының анасын:

Хан қызындай сұлтанның

Айдыңдықтай ақ білегін жастанып,

Ерен үйін тіктіріп,

Омыраудағы он түймесін ағытып,

Кейінгі қалған көпекке

Қалай да белін шешті екен!.. [7, 33 б.] – деп суреттейді. Әли ағаның қызы, Қосақай мен Қосай, ер Досайдың анасының бейнесі тіршілікпен қош айтысып жатырған жырау үшін тым биік, ерекше ыстық, сондықтан оның аузына басқа емес «хан қызындай» деген тіркес түсіп тұр. «Хан қызындай» теңеуінің көркемдік мәні – текті, өте қадірлі, сыйлы, беделді, өзіне ғана жарасатын тәкаппарлығы бар дегенге саяды. Жампоз жырау сондай асыл жанның өзгеге бұйыратынына налиды, ал жорықтан

қайтқан жауынгерлердің арасынан әкесін таппаған ұлдарын ойлағанда, жүрегі қарс айырылады. «Хан қызындай» қосағы жауға олжа болып кетуі мүмкін немесе әмеңгерлік салтпен өз ағайынының босағасын аттайды. Қалай болғанда да жыраудың лирикалық кейіпкері үшін сүйген жары «хан қызындай» қалпында оның көңілінің төрінен орын тепкен.

«Ханқызындай» деген теңеуді кейінгі дәуірлердегі әдеби туындылардан іздестіре келе алаштың ардақтысы М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романынан көрдік:

Хан қызындай басымды,
Бір жаманға тең еттің» [8, 73 б.]

немесе:

Жасымнан тәрбиелі хан қызындай,
Қасірет ақырында тартқаным ба? [8, 87 б.]. Таз Жұманға өзін

лайық санамаған Жамалдың өзіне берген бағасын автор осылай суреттеген екен.

Санаулы ғұмырын елін қорғау жолында жорықта өткізген Доспамбет сынды көзсіз батыр жырауды ел басқарған ханның қасынан, оның ордасының маңынан көрмесек те, артында қалған әдеби дүниесіндегі «хан қызындай» деген теңеу арқылы орта ғасырдағы сөз зергерінің дүниестанымында «ханым», «ханша» атты ұғымдардың мағынасы соншалықты салмақты, маңызды болғанына көзіміз жетеді.

Тарих сахнасына ХҮІІ ғасыр ұлт үшін небір сойқан соғыстар мен тартыстардың, мемлекеттігіміздің тағдыры сынға түскен сипатымен енді. Билік басына ел басқаруда өзіндік стратегия мен даму жолын ұсынып, қалың бұқараның жадында «Ескі жолымен» қалған Есім хан (1565-1628) келді, ал әдебиет тарихынан оның жанында ержүрек жырау Жиёмбет Бортоғашұлы (ХҮІІ ғ.) болғанын білеміз. Жиёмбет жырау – дархан даланың төсінде емін-еркін өскен, қолына найза алып елі мен жерін қорғаған, көмейінен толғау төгілген ерекше талант иесі. Жиёмбеттің шығармашылығынан қайтпас қайсарлық, өзгеше өрлік, болмысы бөлек бекзаттық байқалады. Есім ханға қарата айтылған туындысында жыраудың ел басқарушыға бағыттаған әрбір сөзінен өзіне деген зор сенімі мен мұқалмас жігерін ешбір тұспалсыз, астарсыз анық көреміз. Тарихтан белгілі туған бауыры Жолымбеттің ханға арнайы келе жатырған «сыйлыққа» жолай көз салуы салдарынан жыраудың Есіммен арадағы алтын көпір достығы, өзара түсіністігі мен сыйластығына селкеу түседі. Ел билеушінің қаһарына ұшыраса да Жиёмбет еш жасымайды, ойындағысын іркілмей баяндайды, өйткені ол Есім ханның алдында алғаш рет сөз сөйлеп отырған жоқ, бұған дейін де талай тарихи сәттерде ақылын айтып, кеңесін тыңдатты, батырлығын мойындатты, асыл сөзімен жанына жалау, көңіліне демеу болды:

Ес білгенден, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,

Қолтығыңа болдым демесін, – дейді [7, 52 б.]. Ел басына күн туған қысылтаяң шақта әрдайым ханның қасынан табылған жыраудың әдеби мұрасында «ханым» сөзінің болуы да заңды құбылыс деп есептейміз. Өйткені ер жүрек жырау ордаға келгенде, ханмен кеңескенде, ел бүгінін сөз етіп, ертеңін талқылағанда, ханымды көрмеуі мүмкін емес. Игі жақсылар ордада бас қосқанда, олардың сусындатып, қымыз ішуі, ыссы тағам жеуі кәдімгі жағдай десек, онда хан дастарханына ханым басшылық ететіні де белгілі. Сан мәрте басын бәйгеге тігіп, жанын құрбандыққа шалудан еш қаймықпаған, атамекенінен алыстатылып, кіндік қаны тамған жұрттан жыраққа кетіп бара жатырған жыраудың көңілі мұң мен қайғыға толы:

Көруші едім, Есім хан,

Ханымды күнім, сізді айымдай, – дейді [7, 53 б.]. Зер сала қарасақ, жырау бірінші ханды емес, ханымды айтады. Әрине, поэтикалық форма тұрғысынан «ханым» сөзінің тармақ басынан орын тебуі заңдылық екенін білсек те, дәл осы жолда автор дүниетанымы «ханым» ұғымын мақсатты түрде «ханның» алдына түсірген деп есептейміз, өйткені жыраудың қырағы ойының көркемдік-эстетикалық мақсаты ел билеуші үшін оның зайыбынан, жер басып жүрген ұрпағының анасынан артық жанның жоқтығына, оның көңілінің төрінде тұратынын меңзеп тұр. Осы тұста жыраулар поэзиясын зерттеуші А.Әлтайдың мына пікірін келтіре кетсек: «Есім хан әулетін күн мен айдай көретін Жиёмбет турашылдық пен әділдікті қолдады» дейді [9, 122 б.]. Ханым – күн, хан – ай. Күн мен ай – көркемдік параллелизм. Күн – жарықтың мәңгілік символы, тіршіліктің өшпес көзі, әлемге нәр беруші. Дүниедегі жаны бар барлық тіршілік иесінің өсіп-өнуіне, көбеюіне күннің көзі керек, күннен жылу, қуат, күш тарайды. Міне, сондықтан автор ел құрметтеп, жұрт қадірлеген ханымды тіршіліктегі ең биік құбылысқа, аспандағы күнге балайды. Ханым – ханның жанында жүріп, елдің ертеңіне деген үмітін үкілеуші, сенімін қайраушы, жақсылыққа бастаушы, мемлекеттік саясатта күн секілді шуағын шашып, жылуын таратып, оның өркендеуіне қолынан келгенше көмегін беруші. Ал ханды сол күннің параллелі, оны түнде алмастыратын жарыққа – айға теңейді. Фольклортанушы ғалым Ж.Аймұхамбет көптеген халықтардың мифтік танымы бойынша ай – еркек, күн – әйел бейнесінде танылатынына назар аударады [10, 127 б.]. Жиёмбет жырау Есім ханды «айымдай» дей отыра, оның өзі билеп отырған еліне істеген еңбегінің ерен, ұшан-теңіз екенін тілге тиек етіп, стратегиясының, мақсат-межесінің айқындылығына, айдай анықтығына еш күмән келтірмейді. Лингвист ғалым Б.Нұрдәулетова қазақ ақын-жырауларындағы параллелизмдерден тек көркемдік мақсатты ғана танып қоймайтынымызды, сондай-ақ ұлттық болмыстың когнитивтік

құрылымын да анық көретінімізді алға тартады [11, 61 б.]. Күн мен ай бірін-бірі алмастырады, бірін-бірі толықтырады, күн ұясына қонған соң ай туады, ай кеткен соң күн шығады, сайып келгенде бұл екі ұғым өмірдің философиясы болып табылады, жыраудың елдің ең басты екі адамын көктегі қос жарықпен байланыстыруы оның дүниетанымының аса терең, көркемдік ойлау жүйесінің өміршеңдігін танытады.

«Еңсегей бойлы ер Есім» деп басталатын толғауының аяқталар тұсында ханға ашулы алшыннан шыққан атақты Жиёмбет жырау оның ел басқарудағы кемшін тұстарына да арнайы тоқталады. Соның ішінде қалмақтың Бөрі деген ханы елге шабуыл жасағанда, ордадан қалаға қарай қашып кеткендігін бетіне басады. Ғалым М.Мағауин Есім хан әскерінің қалмақтарды үнемі ойсырата жеңгендігін, жыраудың бұл айтып отырған жеңілісі шамамен 1620 жылдарда қалмақтың тайшысы бітімгерлікті көздеген елшісін жібере отырып, өзі қазақ ауылдарына тұтқиылдан соғыс бастап кеткені болса керек деген пікірді алға тартады [5, 63 б.]. Бізге қажеті – осы қайғылы көріністің бел ортасында ханшаның да жүруі:

Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханыша
Қалада тұрып жылаған...[7, 53 б.].

Жаудың айтып келмейтіні анық, ойламаған жерден орданың тас-талқанын шығарып жатқан дұшпанның іс-әрекетіне ханшаның реакциясы көз жасынан көрінеді. Өйткені ханша – көзін ашқалы үлде мен бүлдеге оранып, арнайы күтушінің қызметіне жүгінген, ордадағы сыйы мен құрметі өзгеше, маңдайы күнге тимеген, желге шашын үрмеген, ел басқарушы мен ханымның сүйікті де сүйкімді қызы. Сол ханшаның, «қаз мойынды» нәзік жаратылыстың, ел ішін қалмақ басқан сәтте қараусыз, жалғыз қалып қоюы – өте ұят, кешірілмейтін жағдай, соны жақсы білген жырау әдейі ханның титығына тию үшін, ашу-ыза, өкпесін анық көрсету үшін оның жанды жерінен, яғни басына күн туғанда, өз жайын ғана күйттеп, тіпті, туған қызына да бұрылмай кеткен өзімшілдігін алға тартады. Дәл осы тармақтарда Жиёмбет өзін елден қуған ел басқарушыға ең ауыр, жүрегіне тура жететін жайттарды тізбелейді, соған сәйкес салмағы зілді сөздерді таңдап толғайды. Автордың лирикалық қаһарманы үшін адресаттың қиналғаны, жігерінің жасығаны, өрекіпген көңілінің су сепкендей басылғаны ғана керек болып тұрғандай. Арада екі ғасыр өткенде, жыраулық поэзияның қайнар бұлағынан нәр алған Махамбет батыр орыс отаршылдары кіші жүзге хан етіп сайлап қойған Жәңгірге арнаған бір толғауында:

Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім [7, 190 б.] – деп тепсінеді. Бұл

поэтикалық жолдардан ел басқарған ханның қасы, төрдегі орын қашан да ханымдікі болғанына көзіміз жетеді.

Әдеби мұрасы ХҮІІ ғасырға тиесілі Жиёмбет жыраудың батыр тұлғасы, көркемдік-эстетикалық сапасы әлі талай зерттеулерге арқау болатын тамаша толғаулары туған халқымен бірге жасай беретініне еш күмәніміз жоқ екенін ғана айтқымыз келеді.

ХҮІІІ ғасырда жасаған классикалық жыраулар поэзиясының ең көрнекті өкілдерінің бірі деп Ақтамберді Сарыұлын айтамыз. Ұлан-ғайыр қазақ даласының шығыс бөлігінде туып-өсіп, саналы ғұмырын елінің бостандығы мен азаттығы жолындағы қанды күреске арнаған жампоз жыраудың артында саф алтындай мол әдеби қазына қалды. Ақтамбердінің өзге жыраулардан айырмашылығы ол өз толғауларында балалық шағынан сыр шертеді, жетімдік пен жоқшылық сипатындағы қайғылы күндері есінен ешқашан шықпайтындығы туралы көп күңіренеді, ел сыйлаған батыр, жұрт қадірлеген сөз майталманы болуына бірден-бір себеп болған жайттың да сол екенін алға тартады. Сондай-ақ жаугершілік заманда соғыстан әбден қажыған, қантөгіс, ерегіс титығына жеткен Ақтамбердінің толғауларында бейбіт, мамыражай, жайбарақат күндерді аңсау, сағыну сарынын да аңғару қиын емес. Жылқыны сойып, етін қазанға салып, астына отын жағып, игі жақсыларды қонақ етіп шақырып, табақ тартып, көңілді кеңес құрып отырар шақтардың өте сирек болатынына жыраудың лирикалық кейіпкері кәдімгідей налып, өкініш білдіреді. Ойдың арғы түкпіріндегі, арманның ең биігіндегі ондай жайлы, майлы, сайлы өмірге жету үшін жан-жақтан анталаған жауды жапыра жеңіп, дұшпанның дыбысын шығартпай қою шарты тұрғанын жырау жақсы түсінеді. Сондықтан ол өз ішінен шыққан көркемдік тармақтарда ең әуелгі іс – қалмақтардың қанын судай сапыру екенін жырлаудан жалықпайды.

Ақтамберді толғауларындағы көркемдік суреттердің қай-қайсысы да көшпелі тұрмыстың ең әдемі, әсерлі көрінісімен өрнектеледі. Жырау шығармашылығында ел басқарған хандарға ақыл айту, кеңес беру секілді сарын жоқ. Ақтамберді – күрескер, батыр, ержүрек жырау. Оның әдеби мұрасынан «хан» сөзін кездестірсек те, «ханша» ұғымын ұшыраттық. «Күлдір-күлдір кісінетіп» деп басталатын ұзақ толғауында автор тыныштық пен жайлы күнге жетудің негізгі жолы – жауды жеңу деген идеяның айналысында:

Атасы басқа қалмақты,
Жұртынан шауып бостырып,
Түйедегі наршасын,
Әлпештеген ханшасын
Ат артына мінгізіп,
Тегін бір олжа қылар ма екеміз? [7, 62 б.] – деп армандайды.

Армандап қана қоймаған, ондай жеңісті күндердің талай рет куәсі, басты себепкері де болған, толғауда сондай бақытты сәттердің жиі көрініс беруін көксегендей. Көрсетілген тармақтардан әуелі «ханша» сөзінің алдында ұйқасып тұрған «наршаға» тоқталайық. Нар, бәрімізге белгілі, түйе малының бір өркешті, өте қайратты, күші ерен бір түрі. Толғауда «нарша» деп келтірілген, «ша» – зат есім тудырушы жұрнақ, яғни өзі тіркескен сөзге кішірейтілген мағына береді, мысалы, кітапша, жалауша, т.б. Ендеше, «нарша» - жас нар деген ұғымға саяды. Жыраудың поэтикалық қолданысында буыршын, атан, бура емес, «нарша», себебі жүріске мықты жас түйені олжалау көрер көзге қуаныш сыйлап, болып жатырған оқиғаның бояуын қанық қыла түскендей. Ал енді оған ұйқасқан бізге қажетті «ханшаға» талдау жасасақ, әрине, «ханша» да өзінің алдына параллель қойылған «нарша» секілді – орданың ең жас, ең қадірлі, ең нәзік тұрғыны, ханшаны аттың артына мінгізіп, алып кету – жаугершілік заманның өте әсерлі көрінісі. Ол жай ғана ару емес, сол елді басқарып отырған жанның, яғни ханның «әлпештеген ханшасы», мәпелеп өсіріп отырған қызы, оның олжа болып кетуі – кешірілмейтін жайт, артында үлкен кек тұрған тарихи мәселе. Ержүрек жырау Ақтамбердінің суреткерлік шеберлігі, өз туындысына ой, соған сәйкес сөз таңдау талантын осы екі тармақтан-ақ толық тануға болады.

XVIII ғасырда қазақ әдебиетінің, ұлттық сөз өнерінің көшін Бұқар Қалқаманұлы бастады. Кемеңгер, ойшыл жырау Бұқардан қалған қазынаның көркемдік, идеялық құндылығы заман ауысып, дәуір жылжыған сайын артып келе жатыр. Жырау шығармашылығының басты лейтмотиви – ел бірлігі, ұлт азаттығы, дін тазалығы, мемлекеттің біртұтастығы. Хан ордасында, Абылайдың жанында отырып, көреген жырау көптеген елдік мәселелердің оңтайлы шешілуіне ықпал етті. Терең білімі мен көпті көрген тәжірибесіне жыраулық таланты қосылып, Бұқардың азаматтық тұлғасы тарих жадында мәңгілікке қалды. Өз кезеңінде, одан кейін де елдің есінде көмекей әулие атанған Бұқар бабамыздың аузынан шыққан әрбір сөздің салмағы ұлт тағдыры үшін өте маңызды болды.

Қалқаманұлы Бұқар шығармашылығындағы басты кейіпкер, негізгі бейне – хан Абылай болғаны бәрімізге мәлім. Абылайдың ел басқарудағы әрбір қадамы, бағыты, жүрісі жырау толғауларының тақырыбынан тыс қалмады. Үш жүздің басын қосқан Абылай мен қарт жырау өте тығыз қарым-қатынаста, қоян қолтық араласты. Абылайдың ел билеген кезеңін кемеңгер жырау қазақ тарихындағы ең бейбіт, мамыражай өмір деп бағалағаны да мәлім. Хан Абылайдың есімін оның толғауларынан сан мәрте кездестіреміз. Ал енді сол ел басқарушының ханымының бейнесі Бұқар тудырған тармақтарда бар ма деген сауалға келсек: Көмекей жыраудың тау бұлағындай мөлдір, таң самалындай саф таза толғауларында «ханым» деген

сөз екі рет ұшырасады. Оның «Бағаналы орда, басты орда» деп басталатын 37 тармақтан тұратын толғауы бар. Бұл туынды сол тұстағы қазақ хандығының астанасына арналғандай, әрбір жолы «жұрт» сөзімен аяқталатын туындыдан жыраудың лирикалық қаһарманының оптимистік көңіл-күйін аңғарамыз, ол өзінің басты ордада жүргеніне, игі жақсыларды көргеніне, елдің жайлауға шыққанына, халықтың жамандықтан жиреніп, жақсылықты ғана ұққанына, ас пен тойдың көп екеніне дән риза, өте қуанышты және ең көңілді елең еткізетіні – осындай жарастық пен келісімнің бел ортасында ханымның шалқып жүруі:

Көлдей қамқа төсеніп,
Көрікті ханым түскен жұрт.
Ханым берген қамқа тон,

Жырау киіп кеткен жұрт [7, 87 б.]. Бұл төрт жолда екі кейіпкер көрінеді, ханым мен жырау, екеуі өзара бірлікте, сондай-ақ қалың жұрттың да ханымға деген ерекше сыйластығы ол орталарына келгенде, анау-мынау емес, «көлдей қамқа» төсеп қарсы алуынан көрінеді, қамқа – алтын мен күміс араласып тоқылған жібек мата болып табылады екен. Өз кезегінде ханым да халықпен кездесуге құралақан келе салмаған, ел ішіндегі ең сыйлы жанға деп арнайы қамқа тон ала келіпті және оны орда мен бұқараның ортасындағы алтын көпір – жырауға сыйлап кеткеніне куә боламыз. Аталған толғаудың ханым бейнесі қылаң беретін шағын ғана бөлігінен өзгеше құрметті, молшылықты, сұлулықты, бейбітшілікті байқаймыз. Бұл дегеніңіз Абылай заманында тек ханның өзі ғана емес, оның ханымы да елдің есінде ерекше жомарттығымен, асқан беделімен қалғанына көзімізді жеткізеді.

Жыраулар поэзиясында жалпы әйелдер бейнесі өте сирек кездессе де, сол тұстағы қоғамның нәзік жандыларға деген ерекше сыйластығы, құрметі анық байқалады: «...олардың абзал әжеден – саналы жарға дейінгі адами болмысы мен адамгершілік ұстанымдары дидактикалық бағытта өріледі» [12, 458 б.].

Саналы ғұмырын хан ордасындағы мемлекеттік маңызы бар іске арнаған, ханды қалай жиі көрсе, оның зайыбы да солай көз алдында жүрген Бұқар жыраудың әдеби мұрасында ханым бейнесі көп кездескен болуы да мүмкін, бірақ жазу-сызуы кеш дамыған тарихымызда көп жәдігеріміз ауызша айтылған күйі қалып қойғаны белгілі.

Қорытынды

ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда туған жыраулар поэзиясы ұлттық әдебиеттің алтын қорынан орын алады, өйткені онда халқымыздың хандық дәуірдегі идеологиясы, арман-мұраты, мақсат-межесі, ел ертеңіне, ұлт болашағына деген зор сенімі жатыр. Сондай-ақ жыраулар тудырған толғаулардан сол

дәуірдің лебін, үнін, ырғағын, тынысын толыққанды сеземіз. Ең бастысы, билік пен халық арасындағы қарым-қатынасты молынан түйсіне аламыз, қалың бұқараның ханға, оның айналасына деген көзқарасын анық көз алдымызға елестетеміз, соның ішінде хан тақта отырса, оның қасында, төрге жайғасқан ханымның да бейнесі жыраулық поэзияда бар екеніне, нақты көркемдік сипатқа ие екендігіне көптеген мысалдар келтіріп, айқын дәлелдемелермен көрсетіп кеттік. Хандық дәуір әдебиетінде ханым бейнесінің маңызды рөл атқаратынына көз жеткіздік.

ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы классикалық жыраулар поэзиясынан, хандық дәуірде туған әдеби мұрадан, соның ішінде Асан қайғы (ХҮ ғ.), Доспамбет жырау (ХҮІ ғ.), Жиёмбет жырау (ХҮІІ ғ.), Ақтамберді жырау (ХҮІІІ ғ.), Бұқар жырау (ХҮІІІ ғ.) шығармашылығындағы ханымдар мен ханшалар бейнесін зерделей келе мынадай тұжырымдар жасадық:

Біріншіден, идеясы елдік пен ерлікке негізделген толғауларда ел басқарған ханның көркемдік бейнесі толық сипатта, айқын көрінген тұста, міндетті түрде оның ханымының да бейнесі қылаң береді. Мәселен, Асан қайғы Жәнібек ханға айтқан толғауында «ханым» деген сөзді келтірмесе де, ел басының зайыбына қоятын талаптарын нақты атап өтеді (ең бастысы, текті жерден шығуы).

Екіншіден, жыраулар туындысында нақты ханға қаратылып айтылған тармақтар болмаса да, автордың сөз кестелеуінде, көркемдік сипат қалыптастыруында, дүниетанымында «ханым» ұғымының әрдайым биіктен көрінетіндігі, үнемі жоғары тұратындығы. Мәселен, Доспамбет жырау өз әйелін «хан қызындай» деп суреттеуі.

Үшіншіден, ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардың әдебиет тудырушы қайраткерлері ел басқарушыны мақтаған, оның саясатын қолдаған сәттерде ғана емес, керісінше, оған сын айтып, мін таққан кездерде де оның өзінің, жұбайының, яғни ханымының ел-жұрт үшін, халық үшін қашан да көңілдің төрінен орын алатындығын көрсеткен көркемдік сәттер, мысалы, Жиёмбет жыраудың «ханымды күнім, сізді айымдай» деп сөз тізбелеуі.

Төртіншіден, ел басына күн туып, жау жағадан алғанда, соғыс оты тұтанған сын сағаттарда да ханымдар мен ханшалардың іс-әрекеті қарапайым халықтан ерекшеленген, олардың қанды қырғыннан шошынуы, қашуы сияқты әр түрлі сезімдерді бастарынан өткеруі де толғау тармақтарынан тыс қалмаған, мысалы, Жиёмбет жыраудағы «қаз мойынды ханша, қалада тұрып жылаған», Ақтамбердідегі «әлпештеген ханшасын ат артына мінгізіп» деген тармақтар бұған дәлел бола алады.

Бесіншіден, ханымдар қашан да халықпен бірге, халық пен ханның арасындағы алтын көпір – жыраулармен бірге екені көрінетін тұстар, мысалы, Бұқар жыраудың «Бағаналы орда, басты орда» толғауындағы ханымның құрметке бөленуі.

Міне, осындай көркемдік қасиеттер жыраулар поэзиясында суреттелген ханымдар мен ханшалар бейнесіне тән болып келеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бораш Б. Фольклор мен ақын-жырау поэзиясындағы хандар бейнесі. – Алматы: «Білім», 2007. – 512 б.

[2] Шәріп А. Образ Асан Кайғы в культуре тюркских народов // *Turkic Studies Journal*. – 2020. – No. 2, Volume 2.

[3] Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2010. – 144 б.

[4] Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 52 б.

[5] Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 432 б.

[6] Жақсығалиев Ж. Әз-Жәнібек хан тарихы // *DANAqaz* журналы. – 2014. – №13.

[7] Бес ғасыр жырлайды (Құрастырғандар: М.Мағауин, М.Байділдаев). Т. 1. – Алматы, 1989. – 384 б.

[8] Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы, 2000. – 366 б.

[9] Әлтай А. Жиёмбет жырау толғауларындағы көшбасшылық идея // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1 (142). – Б. 119-125.

[10] Аймұхамбет Ж. Мифтік танымдағы анимизм және көркем әдебиеттегі кейіптеу // «Мәдени мұра» ғылыми журналы. – 2021. – №1 (92).

[11] Нұрдаулетова Б. Жыраулар мәтініндегі поэтикалық-психологиялық параллелизмдердің прагматикалық сипаты // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1 (138).

[12] Жұматаева А. Абай поэзиясындағы гендерлік дискурс // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – Т. 70. – №. 3. – Б. 452-469.

REFERENCES

[1] Boraş B. Folklor men aqın-jıraw poéziyasındaǵı xandar beynesı [The image of the khans in folklore and zhirau poetry]. – Almaty: «Bilim», 2007. – 512 b. [in Kaz.]

[2] Şerıp A. Türki xalıqtarı mädeniëtindeǵı Asan qayǵı beynesı [The image of Asan kaiga in the culture of Turkic peoples] // *Turkic Studies Journal*. 2020. – No., Volume 2. [in Kaz.]

[3] Wälihanov Ş. Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı [Multivolume collected works]. – Almaty, 2010. – 144 b. [in Kaz.]

[4] Qudayberdiulı Ş. Türik, qırǵız-qazaq häm xandar şejiresi [Turkish,

kyrgyz-kazakh and khan annals]. – Almaty, 1991. – 52 b. [in Kaz.]

[5] Mağawin M. Ğasırlar bederi [Relief of the ages]. – Almaty: «Zhazushi», 1991. – 432 b. [in Kaz.]

[6] Jaqsıǵalıev J. Äz-Jänibek xan tarixı [History of az-Zhanibek khan] // DANAqaz jwrnalı. –2014. – №13. [in Kaz.]

[7] Bes ğasır jırlaydı (Qurastırǵandar: M.Mağawin, M.Baydildaev) [Five centuries sing]. T. 1. – Almaty, 1989. – 384 b. [in Kaz.]

[8] Dwlatalı M. Bes tomdıq şıǵarmalar jınaǵı [Five volume collected works]. T.1. – Almaty, 2000. – 366 b. [in Kaz.]

[9] Ältay A. Jiembet jıraw tolǵawlarındaǵı köşbasılıq ideya [Leadership idea in Jiembet zhyrau] // L.N.Gwmilev atındaǵı EUW xabarşısı. Filologiya seriyası. – 2023. – №1 (142). – B. 119-125. [in Kaz.]

[10] Aymuxambet J. Miftik tanımdaǵı animizm jäne körkem ädebiettegi keyiptew [Animism in mythical cognition and depiction in fiction] // «Mädeni mura» ğılımı jwrnalı. – 2021. – №1 (92). [in Kaz.]

[11] Nurdäwletova B. Jırawlar mätinindegi poétikalıq-psixologiyalıq parallelizmderdiñ pragmatikalıq sıpatı [Pragmatic description of poetic-psychological parallelisms in the text of zhirau]// L.N.Gwmilev atındaǵı EUW xabarşısı. Filologiya seriyası. – 2022. – №1 (138). [in Kaz.]

[12] Jūmataeva A. Abai poeziyasındaǵy genderlik diskurs [Gender discourse in Abai's poetry] // Abylai han atyndaǵy QazHQjäneÄTU Habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy. – 2023. – T. 70. – №. 3. – B. 452-469. [in Kaz.]

ОБРАЗ ХАНУМОВ И ХАНШИ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ

*Жумагалиева Р.Р.¹

*¹ Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
Актөбе, Казакстан

Аннотация. В статье анализируются художественные особенности образов ханум и ханши в созданной в XV-XVIII веках поэзии жырау. Отмечается, что в наследии жырау отчетливо видны основные черты национального самосознания и чувства той эпохи, в соответствии с чем с научной точки зрения исследуется то, благодаря каким действиям и какому облику образы ханум и ханши остались в памяти народа, в памяти всех людей.

Актуальность исследования. Выявляется, что там, где изображается хан, обязательно появляется образ ханум. Проанализировано, что, даже если в отдельных жырау не встречается конкретно слово «ханум», в исходных для них толгау четко прописаны требования, предъявляемые к супруге управляющего страной.

Цель исследования. Показать, что в поле исследования не останется без внимания факт того, что ханум и ханши занимали важное место в литературе эпохи ханства и сыграли особую роль во внутренней и внешней политике государства. Обращается внимание на то, что мифический аспект образа ханум также является основой научного исследования.

Научная значимость исследования. Рассказывая о том, как в самые тяжелые времена, когда враг напал на окраины страны, что делали жители Орды, какие поступки совершали, в том числе какими были чувства ханум и ханши в таких ситуациях, обстоятельно исследуются особенности того, как жырау в художественно реалистичной форме это изображают, показывая высокий авторитет ханум в стране, её непоколебимую честь перед народом, её отношения с жырау, взаимное уважение, основные моменты, связывающие их, несмотря на то, что ханум и ханши не являлись главным художественным образом в поэзии жырау, как хан, но даже в качестве второстепенных персонажей были свидетелями многих исторических моментов.

Практическая значимость исследования заключается в возрождении исторической памяти через образы ханум и ханши в наследии жырау, а также в поддержке современной гендерной политики суверенной страны, повышении авторитета женщин в общественной среде.

С целью раскрытия темы в статье были реализованы такие научные методы, как метод систематизации, сравнительно-исторический, описательный.

Ключевые слова: жырау, образ, ханская эпоха, хан, ханум, ханша, историческая реальность, единство страны

THE IMAGE OF KHANUMS AND KHANSI IN THE POETRY OF ZHYRAU

*Zhumagaliyeva R.R.¹

*¹ K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the artistic features of the image of khanums and khansi in the poetry of Zhyrau, created in the XI-XIII centuries. It is noted that in the legacy of Zhyrau, the main characters of national knowledge and perception of those eras are clearly visible, according to which scientific attention is drawn to the actions and image of khanums and khanshi remained in the memory of the country, in the memory of people.

Relevance of the study. Where Khan is depicted, it turns out that the image of Khanum will definitely appear. In some zhyrau, if the specific word “khanum” is not found, it will be analyzed that the requirements for the spouse of the country’s governor are clearly spelled out in the tolgau provoked by them.

Research objective. The fact that khanums and khanshi are highly respected in the literature of the Khanate era is the reason for the emergence of such equations as “Khan’s daughter” and its continuation in later literature. It is not surprising that the khan’s court was dominated by khanums and khanshi, and that they had a great influence on the domestic and foreign policy of the state. The mythical aspect of the image of khanum is also discussed on a scientific basis.

Scientific relevance of the study. In the shortest possible time, when hostility engulfs the outskirts of the country, the emotionality of the inhabitants of the Horde, including ladies and princesses, is studied in situations such as the ability to portray them in artistic reality. Khanums’ great authority within the country, her high authority in front of her spouse, her relationship with her spouse, respect, and the main aspects connecting them are also the most interesting part of the article. Zhyrau’s poetry proves that the ladies and princesses witnessed many historical moments as minor characters, although they were not such a major figure as the khan.

Practical significance of the study. Modernization of historical memory through the image of khanums and khansha in the heritage of the zhyrau, as well as support for the modern gender policy of a sovereign state, improving the image of women in the public environment.

Keywords: zhyrau, image, Han era, khan, khanum, hansha, historical reality, unity of the country

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 21.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Автор туралы мәлімет:

Жумағалиева Рита Рахмановна – PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: omar_aly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8747-0926>.

Информация об авторе:

Жумағалиева Рита Рахмановна – PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: omar_aly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8747-0926>.

Information about the author:

Zhumagaliyeva Rita – PhD student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: omar_aly82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8747-0926>.

ӘОЖ 821.512.122-1

ҒТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.040>

Қ. БЕГМАНОВ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ЖИДЕЛІБАЙСЫН ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ШОҒЫРЛЫ ЖЫРЛАР ЕРЕКШЕЛІГІ

*Сұлтанова Б.М. ¹

*¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада ақын Қ. Бегманов поэзиясындағы шоғырлы жырлар назарға алынды. Қ. Бегманов – қазіргі қазақ ақыны, оның алғашқы жыр жинағы 1980 жылдардың ортасынан бастап жарық көре бастаған. Ақын Қ. Бегманов шығармашылығы туралы зерттеу мақалаларының аздығы мақаланың өзектілігін көрсетеді десек болады. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы Қ. Бегманов шығармашылығына жан-жақты талдау жасауымен және оның лирикасындағы циклдену үрдісінің, шоғырлы жырлар ерекшеліктерін қарастырылуына. Бұл жұмыстағы негізгі мақсатымыз – ақын Қ. Бегманов лирикасындағы Жиделібайсын тақырыбы аясында шоғырлы жырлардың ерекшелігін айқындау. Жұмыстағы зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетін оқытуға арналған оқу құралдары мен оқулықтарды жазу барысында пайдалануға болатындығы мақаланың практикалық маңыздылығын көрсетеді. Мақаланы жазу барысында тарихи-әдеби, салыстырмалы әдістер, сонымен қатар мәтінді стильдік және мотивтік талдау әдістері қолданылады.

Бұл еңбекте қазіргі әдебиетіміздегі туған жер тақырыбын жырлауда ақын Қ. Бегманов жырларының маңызы туралы айтылады.

Ақын Қ. Бегмановтың шығармашылығында Жиделібайсын тақырыбын өзгеше салмақты салаға айналған деуге болады. Жиделібайсын – қазақтың ұлттық танымында, түсінігінде эпостық, батырлық жырларында, Асан қайғы жайлы аңыздарда, Бұхар жырау толғауларында жиі кездесетін берекелі, ырысты, қасиетті, қастерлі, құтты, киелі мекен. Атауының өзінде рух бар, ұлттың ой-арманы жасырынған. Қазақ үшін құтты қоныс – өмір, бар болу.

Жиделібайсын – ұрпақты аман сақтаудың, елдікті сақтаудың, бақытқа жетудің нышаны, символы. Ақын Жиделібайсын арқылы ұлт тағдырын айтады. Ақын Қ. Бегманов поэзиясындағы Жиделібайсын жайындағы өлеңдерін талдау арқылы ұлтқа тән әр қилы бояулар, ақ пен қара, ел болу мен болмау, бір уыс топырақ болсын қастерлеу тәрізді ұлттық таным сипаттары талданды.

Тірек сөздер: Жиделібайсын, шоғырлы жырлар, поэзия, символ, туған жер, метафора, эпитет, тақырып, идея

Кіріспе

Қасымхан Бегманов – қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасы бар, белгілі ақындардың бірі. Мақаланы жазу барысында ақынның соңғы жылдары әр түрлі баспаларда жарық көрген жыр жинақтары, ақын туралы жазылған сындар, ғылыми мақалалар пайдаланылды.

Осындай белгілі ақынның шығармашылығы туралы зерттеулерді жеткілікті деп айта алмаймыз. Ақын шығармашылығы жөнінде салмақты жазылған еңбектердің біріне М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері Нұрбол Құдайбергеновтің 2018 жылы наурыз айында Қазақ әдебиеті газетінде жарияланған ақын шығармашылығы талданған мақаланы айтуға болады. Автор мақаласында ақын шығармашылығы туралы Қ.Мырза-Әли, Т.Молдағалиев, М.Қойгелдиев, А.Ісмақова тәрізді елге аттары кеңінен белгілі руханият өкілдерінің пікірлерінің кезінде мерзімді баспасөз бетінде жарияланғаны туралы айтады. Одан әрі мақала авторы ақын шығармашылығындағы сағыныштар цикліне тоқталады, талдау жасайды. Ғалым бұл мақаласында сонымен қатар ақын шығармашылығының бір арнасы, біз сөз еткелі отырған туған жер тақырыбы туралы салмақты ойларын ортаға салады. Жас ғалым Құдайбергенов Н. ақын шығармаларына өзек болған бауырлас ел ішінде қалып қойған жерлер мен тарихи тұлғалар Төле би, Әйтеке би, Жолбарыс хан, Жалаңтөс бахадүр молаларын, Ташкент қаласы мен оның айналасындағы әлі күнге қалың қазақ отырған біраз аудандардан айрылып қалғанымыздың ақын жүрегін ауыртатынына тоқталады. Ғалым пікірін одан әрі сабақтап қаламгер өлеңінің поэтикалық арнасы кең, көркемдік қуаты мол екендігін жазады.

Мақалада Қ.Бегманов лирикасындағы *Жиделібайсын* тақырыбындағы шоғырлы жырлардың ерекшелі талданады. Қазақтың ұлттық танымындағы Жерұйық ұғымы талқыланады. Жерұйық ұғымымен қатар Еділ-Жайық, Есіл-Нұра, Талас-Шу қатарында Жиделібайсынды ала отырып отанды сүю, ұрпақты аман сақтау, елшілдік мәселелері талданады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының материалы ретінде Қасымхан Бегмановтың 2014 жылы жарық көрген жыр жинағы, тағы да басқа жыр жинақтары қолданылды. Мақаланы жазуда салыстыру әдістерін қолдандық. Әдебиеттану ғылымындағы, қазақ әдебиеті тарихына қатысты зерттеу еңбектерінен және көркем шығармалардан сілтемелер, мысалдар алынды. Атап айтқанда Құдайбергенов Н., Майтанов Б., Шәріп А. Сыздықова Р. еңбектерін мақалаларын, монографияларын басшылыққа ала отырып ғылыми мақала жазылды [5, 2, 7, 8].

Ғылыми мақаланы жазу барысында Қ. Бегмановтың өлеңдерін Бұқар жырау, Дулат Бабатайұлы, Махамбет өлеңдерімен салыстырылып-салғастырылып талдау жасалынды [5, 4, 6].

Талқылау

Өлең сөз туралы, оның ішінде ұлтымыз ерекше бағалаған сөз өнері туралы жазу қашаннан қиын. Сөздің құдіретін біліп, сезіп, рухани-мәдени асыл мұраларын эпикалық жанрда қалдырған бабаларымыз асыл сөзге өлім жоқ екендігін тым көне дәуірлерде-ақ айтып кеткен. Себебі сөз – қазақ үшін культ. Сөздің қасиетін білгендіктен осы өнерді өнер атаулының бәрінен жоғары қойды. Сөздің астральдық сипатын біліп, культ деп тануда басқа жұрттар да қазақтар тәрізді. Ежелгі грек ақындары да поэзияны өте жоғары бағалаған. Себебі өнер туындысының, оның ішінде поэзияның табиғатын түсіну – зор пайым, терең танымды қажет етеді.

Сөз туралы, оның ішінде поэзияның тылсым құпиясы, құдіреті, сыры туралы адам баласы аз айтпаған. Ежелгі ақындарымыз, жырауларымыздың жырларын, мақал-мәтелдерді былай қойғанда, ұлы Абай өлеңдерінен бері қарай да поэзия туралы ойларға, тұжырымдарға мыңдаған мысал табуға болар.

Бізді сөз туралы түрлі ойларға жетелеген сыршыл, ойшыл ақын Қасымхан Бегмановтың 2014 жылы жарық көрген жыр жинағы болды. Жинақтағы өлеңдер түрлі тақырыптарды, келелі мәселелерді қамтиды. Жинақтатуған жер, Отан, достық, адамгершілік, өмір, ата-ана, ана махаббаты, табиғат, махаббат, көңіл-күй туралы тақырыптар қамтылған. Жалпы алғанда өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан кейінгі кезеңде қазақ әдебиетінде қаламгерлерімізді толғандырған ең маңызды тақырыптардың қатарында ұлтымыздың тарихы және болашағына байланысты мәселелерді жатқызуға болады.

Нәтижелер

Ұлттың тарихы мен болашағы қашаннан туған жер, ата қоныспен байланысты. Бұл ұлтының қамын жейтін, бүкіл біртұтас елдің мүддесін қорғап, жан-жақтан төнген қатер-қаупіне қасқайып қарсы тұрар қалам қайраткерлерін ғана емес, әр есті адамды толғандырар мәселе екені де анық. Ұлт болашағы дегенде ауызға алдымен оралары – жер, ата қоныс, туған мекен. Себебі жер – елдің бірлігінің, тұтастығының, халықтың саяси егемендігінің, тәуелсіздігінің және бостандығының, еркіндігінің ең негізгі белгісі екендігі айқын [3]. Бұл ежелгі дәуірлерден бүгінгі күнге дейін бұрынғыдан да салмағы аса түспесе бір мысқал төмендемеген аса өзекті және маңызды мәселе болып отыр.

Мұның себебі өте көп әрі жан-жақты. XIX ғасырдағы ұлы ақын Дулат Бабатайұлы ата-баба мекенін суреттей отырып жер жағдайына келгенде өзен, суды қорыған қызғыш құстай болатынын жазады.

Дулат Бабатайұлы кіндік қаны тамған жерді, ата-баба қонысын қастерлей отырып атақты толғауын жазса, арада жүз елу жылдай өткенде ақын Қасымхан Бегманов өзбекке кеткен ата-баба қонысын жоқтайды. Ұлт тағдыры үшін өзін жауапкер сезінген ақынды ата-бабамыздың неше мың жылдық қонысы Жиделібайсындынның өзбекке біржола сінуі зар тұңғығына батырған. Жат қолда қалған ата-баба моласы айтыла бермейтін мәселелердің бірі. Өлең бастан аяқ ата қонысты аялайтын, ештеңеге теңгермес аруана сезімге толы. Ресей империясының отарындағы бодан халық трагедиясы Жиделібайсын – өлеңінің негізгі арқауы. Ақынның туған жер туралы тебіренісі ала бөтен әсер қалдырады. Қазақ батырлық жырларынан бастау алатын жершілдік, елшілдік мұраттары ақын Қасымхан Бегмановтың Жиделібайсынға байланысты шоғырлы жырларында (циклді жырларында) айрықша ойлармен астарланып берілген. Ойлы жанның жанына батқан жазылмас дерт жатта қалған ата баба қонысы. Ақын көкірегінде тұнған мұң мен зілдің салмағын оқырманда шамасынша безбендейді. Өлеңде Отанды сүю, ұрпақты аман сақтау, бұқарашылдық, елшілдік аса нәзік сыршылдықпен бедерленген.

Ақын халқын, елін, жерін тебіреніспен жырлайды, солардың болашағы жайлы толғанып, қуанышына жадырап, қайғысына қамығады. Ақын жер мен халықты бөліп-жармай, біртұтастықта қараған. Ақын жырларында «туған жер, отан, атамекен» идеясын білдіру үшін *Жиделібайсын* сөз-символды қолданған. Жиделібайсынды қасиетті құтты қоныс санау ежелгі дәуірлерден басталып, Асан Қайғыда ерекше сипатқа ие болып, Бұқар жырау жырларында кеңінен өрнектелген. Мысалы Бұқар жыраудың толғауында дүниенің өткіншілігін айтады дағы, егер мұсылман болсаңыз малды үш жыл бойы ту сақтап, Сырдариядан кешіп өтіп, адамдары жүз жыл жасаған, малдары үнемі егіздеп төлдеген, құтты, қасиетті мекен Жиделібайсынға барыңыз деп өсиет етеді.

Бұл әдеби дәстүрде әбден қалыпқа түскен қазақ поэзиясындағы туған жерді, ата-баба мекенін құрметтеу идеясын білдіру үшін Есіл-Нұра, Еділ-Жайық, Сырдария-Қуандария, Шу-Талас, т.б. тәрізді қос өзен қолданысы ұғымының шеңберінде ұлттық мағынаға ие болған сөз-символдар кеңінен қолданыс тапқан» [7, 50 б.]. Бұл орайда академик Рабиға Сыздықова символ дегеніміз ойдың астарлы образы екенін айтады. Ұлтымыз символды ертеден өте жақсы білгендігін тілге тиек етеді. Ата-баба мекенінің, туған өлкенің символы ретінде жоғарыда аталған өзен-су, дария атауларын алғандығын айтады. Бұл дәстүр он тоғызыншы ғасырда өмір сүрген Махамбет ақынға дейін жалғасқан. Махамбет ақынның Еділ бойындағы қалың тоғайға ел-

жұртымды қоныстандырсам деген арманында, Еділ мен Жайық бойында мекендесем деген ой емес, жалпы туған жерде ел-жұртым шат-шадыман, бақытты өмір сүрсе дегенді айтып отыр [8, 90 б.] дейтіні сондықтан академик Рабиға Сыздықованың. Ақын Еділ мен Жайықтың бойын елмен толтырсам дегеннен гөрі кең мағынада қолданып отыр.

«Ресейдің өзі біздің жерімізді бір өзі ғана тартып алумен тоқтамағанын, тынысын тарылып, екі қолын тас байлап, екі аяғын кескендей етіп, тілі, діні, түбі бір халықтар арасына ши жүгірткені айтылады. Тарихы, өнері мен мәдениеті ортақ, бауырлас қара қалпақты өзбекке берді. Таза қазақтар мекендеген Тамды мен Үшқұдықты төңірегін тұтасымен бөліп берумен тоқтамағандығын, түпкі негізгі мақсат – Қазақстанды бөлшектеп, біржолата құртудың бастамасы ретінде алдымен Бостандық ауданын, содан кейін Мырзашөл аймағын түбі бір екінші бауырымыз өзбектерге бергендігін [9] – күйіне жазады ұлы жазушы, тарихты жетік білетін М.Мағауин. Келешек ұрпақ мүддесі, басқаның қолында кеткен «жұлынған жаға» жарасы – азат ойлы, адал сүт емген, көкірек көзі ашық ел азматының жүрегін байыз тапқызбай өлеңге өрнек болған. Жалпы ата қоныс, жер туралы ХҮІІІ, ХІХ, ХХ ғасыр басындағы әдебиетімізде үздіксіз айтылды, алапат ақындық қуатпен өкініш халық санасына құйылды. Мысалы Мұрат Мөңкеұлының Еділ, Жайық, Аштархан(Астрахан), Сарытау (Саратов), Нарынды ғана емес, ағаш, қамыс, тоғай, тал, теректен түк қоймай айрылғандығымыз туралы тереңнен толғайды [4, 44 б.].

Еділ қазақтың етек-жеңі болса, Жайық – жағасы. Адамы жүз жасаған, малы тек қана егіздетіп, сегіздетіп төлдеген Жиделібайсын қазақтың тәжі. Жиделібайсынның жат қолында қалуын ақын ұлттың жанының жарасы деп танып, қазақтың ұғымына сай көктегі жарық жұлдыздың ағуындай, жағаға түскен жамаудай, қабырғасын қақыратып сөккендей көреді. Ақын қолданысындағы фразеологизмдер мен метафоралар тағы басқа да көріктеу құралдары өте образды, дәл, әсерлі шыққан. Ақынның тіл бояуы, сөз нақышы алабөтен. Кестелі сөз нақышы өмір бойғы ісденіс нәтижесінде қалыптасады. Сөзді орнымен қолдану, кісінің жан сарайын әсер етер сөзді табу – майдан қыл суырғандай шеберлік жемісі.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап атамекен, туған жер тақырыбы мүлде басқаша пайымға, соны сипатқа ие болды. Тәуелсіздік жылдарындағы ақындардың ішінде туған жер тақырыбын жаңаша жырлауда поэзиясынан тың сипат, өзгеше бояу байқалатын Қасымхан Бегманов – Дулат Бабатайұлы, Мұрат Мөңкеұлы дәстүрін жалғастырушы. Ақын Қасымхан Бегмановтың жыраулар дәстүрімен жершіл, қонышшыл сипаттағы атамекенді қастерлеу сипатында жазылған жырлары арнайы циклды құрайды.

Абылай хан мен хан Кененің орындалмаған ақ арманы – қазақ жерінің тұтастығы мен елдің бостандығы еді.

Туған жер дегенде белгілі сыншы Т.Шапай 70-80 жылдар поэзиясының туған жер тақырыбын жырлау үрдісінде соңғы кездері ауыл, дала, мұржа, түтіннің көп айтылғандығы сондай оқырманды мезі еткенін айтып өтеді. Шексіз далалардан (таулардан, жайлаулардан, өзендерден...) құлағыңыз тұнып, басыңыз айналатынын айтады. Бүгінгі поэзиямызда жоғарыдағы аталған ардақты сөз, қасиетті ұғымдар оқырманға жағымды әсер етудің орнына, жалықтырып, керісінше әсер етіп жатқанын айтады [10, 124 б]. Бұл негізінен тәуелсіздікке дейінгі яғни 1990 жылдарға дейінгі қаламгерлерімізге тән сипат. Сыншы дұрыс айтып отыр. Бірақ қаламгерлеріміз басқаша айта да алмайтын. Оның себебі, салдары тәуелсіздік жылдарында жарық көрген бірнеше ғылыми-зерттеу еңбектерде жан-жақты талданған [10, 124 б].

Тәуелсіздік жылдары жазылған жырларда туған жер, ата қоныс тақырыбы тың арнаға түсті. Енді ауылды сағынудан бөлек мәселелер де қаламгерлерімізді толғандыра бастады. Себебі ойшыл ақынды қайғыға батырған, еңсесін езген – бабалар мекені, ата қонысы. Ақын жүрегінің түбіндегі ат басындай шерді көрген ақыл, сезім иесі пенде тұрмақ көктегі айлы, жұлдызды аспан да ақынды аяйды. Ақын көптің мұңын жоқтап отыр. Осындай мұң Қасымхан Бегмановқа ғана емес тәуелсіздік жылдарындағы қазақ қаламгерлерінің көпшілігіне тән. Себебі заман бір болғаннан соң оның қуанышы мен қасірет де қаламгерлерімізге ортақ. Жазушы Қалихан Ысқақ, Дидахмет Әшімхановтың кіндік қаны тамған жері, ата қонысы Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағайдағы Шабанбайдың Ресейге өтіп кеткенін, жазушының Алтайға барған сайын ата қонысына табан тірей алмай сыртынан ғана телміріп, ұз-а-а-ақ қарап қайтатынын жазады [11, 181 б.].

Қаншама ғасырлар бойы ата-бабаларымыз жанкештілікпен қорғаған, ұрпағына аманаттап қалдырған қасиетті туған жердің соңғы бір-екі ғасырда көз алдымызда жат қолында кеткені халық санасында уақыт өткен сайын толқын-толқын қайта айналып келіп жаңғырығып отыратын мәселе [9]. Мұндай өзекті мәселелерге қаламгерлеріміздің белгілі бір уақытта қайта айналып соғып отыруы заңды.

Қорытынды

Ақын Қ.Бегмановтың әр түрлі жылдарда жыр жинақтарына енген Жиделібайсын туралы шоғырлы (тирадалық) жырларына осы мәңгілік мәселелер арқау болған. Жиделібайсын жайындағы жырларда өмірдегі өзгерістер сан түрлі бояумен өлең өрнегіне арқау болған. Мұның өзі ақынның отансүйгіштігінің бір сипаты деуімізге болады. Өлең ырғағы, келісімі, тілі мөлдіреген көркем.

Жиделібайсын туралы шоғырлы (тирадалық) өлеңдер – ақын Қасымхан Бегмановтың өзіне тән шығармашылық даралығын, ақындық қуатын көрсетеді.

Он тоғызыншы ғасырда өмір сүрген ұлы ақындардың бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев Бұхар жырау өлеңдері турасында жырау өлеңдерінің тереңдігін білу, түсінуге, оқырманға, тыңдаушыға түсіндіру үшін шыдам, төзім, сабыр, терең білім керектігін айтады. Бұл тар мағынасында ұлы жырауға, кең мағынасында, барлық ақындарға қатысты өлшем. Ақын өлеңін талдау, тереңіне бойлау үшін расында да Апплатонның ақылы, Нұқтың өмірі, терең білім мен ізденіс керек.

ӘДЕБИЕТ

[1] Құдайбергенов Н. Қасымхан поэзиясындағы сағыныш саздары / Қазақ әдебиеті, 30.03.2018 ж.

[2] Майтанов Б.Тәуелсіздік дәуірінің поэзиясы: ұлттық мұрат және поэтикалық мекеншак // Жұлдыз. – 2016. – №3. – 199 б.

[3] Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы, 1997. – 192 б.

[4] Зар заман: Жыр-толғаулар. – Алматы, 1993. – 143 б.

[5] Бегманов Қ. Күреңбел. – Алматы, 2014. – 384 б.

[6] Бұқар жырау Қалқаманұлы // Шығармалары. – Алматы, 1992. – 97 б.

[7] Шәріп А. Рух пен рәміз: монография. – Алматы: ARNA-B, 2013. – 168 б.

[8] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. – 207 б.

[9] Мағауин М. Жер – қазақтыкі.Qamshy.kz

[10] Шапай Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы: 1989. – 192 б.

[11] Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі. – Алматы : 2009. – 679 б.

[12] Асқаров Ә. Алтай алтын бесік, ата жұрт. – Астана: Фолиант, 2009. – 290 б.

[13] Джумабекова А.А., Мажитова Б.К., Ербулатова И.К. Тайыр Жароков өлеңдеріндегі «табиғат» концептісі // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – № 1 (68). – Б. 341-354.

REFERENCES

[1] Kudaibergenov N. Kasymkhan poezziyasindagy sagynysh sazday [Words of nostalgia in Kasymkhan's poetry] / Kazakh adebiyeti, 30.03.2018.

[2] Maitanov B.Tauelsizdik daurinin poezziyasy: ulttyk murat zhane poetikalyk mekenshak [Poetry of the era of independence: national ideal and poetic address] // Zhuldyz. – 2016. – No. 3. –B. 195-199. [in Kaz.]

[3] Kenzhaliyev Z. Koshpeli Kazakh kogamyndagy dasturli kukyktyk madeniet [Traditional legal culture in nomadic Kazakh society]. – Almaty: 1997. – 192 b. [in Kaz.]

[4] Zar Zaman: Zhyr-tolgaular [Sad times: Chant]. – Almaty, 1993. – 143 b. [in Kaz.]

- [5] Begmanov K. Kurunbel [Kurunbel]. – Almaty, 2014. – 384 b. [in Kaz.]
- [6] Bukar Zhirau Kalkamanuly [Works]. – Almaty: 1992. – 97 b. [in Kaz.]
- [7] Sharip A. Ruh pen ramiz: monografia [Spirit and symbol: monograph]. – Almaty: ARNA-B, 2013. – 168 b. [in Kaz.]
- [8] Syzdykova R. Abaydyn soz ornegi [Abai's expression]. – Almaty, 1995. – 207 b. [in Kaz.]
- [9] Magauin M. Zher – kazakhtiki [The land is Kazakh]. Qamshy.kz [in Kaz.]
- [10] Shapai T. Oi tubinde zhatkan soz [The word that lies at the bottom of the mind]. – Almaty: 1989. – 192 b. [in Kaz.]
- [11] Ishak K. Kelmes kunder elesi [The ghost of days not to come]. – Almaty: 2009. – 679 b. [in Kaz.]
- [12] Askarov A. Altay altyn besik, ata zhurt [Altai golden cradle, ancestors]. – Astana: Foliant, 2009. – 290 b. [in Kaz.]
- [13] Dzhumabekova A.A., Mazhitova B.K., Erbulatova I.K. Taiyr Zharokov olenderindegi «tabigat» kontseptisi // «Abylay khan atyndagy KazKhKzhaneATU Khabarshysy» zhurnaly. «Filologiya gylymdary» seriyasy. – 2023. – № 1(68). – B. 341-354. [in Kaz.]

ОСОБЕННОСТИ ЦИКЛИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ ЖИДЕЛИБАЙСЫН В ЛИРИКЕ К. БЕГМАНОВА

*Сұлтанова Б. М.¹

*¹Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются стихи поэта К. Бегманова. К. Бегманов – современный казахский поэт, первые сборники, которого относятся к середине 1990-х годов. Актуальность статьи обусловлена крайне малой степенью изученности творчества поэта К. Бегманова. Научная новизна настоящей работы обуславливается тем, что в ней проводится подробный анализ произведений К. Бегманова с точки зрения специфики процесса циклизации в его лирике. Нашей главной целью является определение особенностей цикла произведений рамках темы Жиделибайсына в лирике поэта К. Бегманова. Практическая значимость статьи заключается в том, что результаты его могут быть использованы при создании учебных пособий для преподавания казахской литературы XXI века в вузах.

В работе использованы историко-литературный, сравнительный методы, а также методы стилистического анализа текста.

В статье говорится о значении стихов поэта К. Бегманова в воспевании темы Родины в современной литературе. В творчестве поэта К. Бегманова тема Жиделибайсына стала другим серьезным направлением.

Жиделибайсын понимаеся как благодатное, святое, почитаемое, которое часто встречается в казахском народном фольклоре, в исторических эпосах, в легендах о Асан кайгы и в произведениях Бухар-жырау. В самом названии есть дух, сокрыты мысли и мечты казахского народа. Для казаха земля предков – это жизнь, существование. Жиделибайсын – это знак и символ спасения поколений, спасения страны, достижения счастья. Поэт рассказывает о судьбе народа через Жиделибайсын. Анализируя стихи поэта К. Бегманова о Жиделибайсын, мы заметили многообразие национального знания, такие как собственные сакральные ценности, добро и зло, родная земля..

Ключевые слова: Жиделибайсын, циклические произведения, поэзия, символ, родная земля, метафора, эпитет, тема, идея

FEATURES OF COMPLEX POEMS ON THE THEME OF ZHIDELIBAYSYN IN THE LYRICS OF K. BEGMANOV

*Sultanova B.¹

*¹ Kazakh national women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article discusses the poems of the poet K. Begmanov. K. Begmanov is a modern Kazakh poet, whose first collections date back to the mid-1990s. The relevance of the research article is due to the extremely low degree of knowledge of the work of the poet K. Begmanov. This work's scientific uniqueness stems from its thorough examination of K. Begmanov's writings and from its focus on the particulars of the cyclization process in his lyrics. The main goal is to identify the characteristics of poetry in the framework of the theme of "Zhidelibaysyn" in the lyrics of the poet K. Begmanov. This paper's practical value is found in the fact that its findings can be utilized to create textbooks for university courses on 21st-century Kazakh literature. Methodology of the article: the work uses historical, literary, comparative methods, as well as methods of stylistic and motive analysis of the text.

The article talks about the significance of the poems of the poet K. Begmanov in glorifying the theme of the Motherland in Kazakh modern literature. In the work of the poet K. Begmanov, the theme of Zhidelibaysyn, one might say, has become another serious direction. Zhidelibaysyn - blessed, holy, revered, which is often found in Kazakh folk knowledge and understanding, in the epic, in the legends about Asan kaigy and in the works of Bukhar-zhyrau. There are hidden spirit in the name itself, the thoughts and dreams of the nation. For a Kazakh, the land of their ancestors is life, existence. Zhidelibaysyn is a sign and symbol of the salvation of generations, the salvation of the country, the achievement of happiness. The poet tells about the fate of the nation through Zhidelibaysyn. Analyzing the poems of the poet K. Begmanov about Zhidelibaysyn, we noticed

the diversity of national knowledge, such as our own sacred values, good and evil, to be a country and not to be, cherishing even a handful of land.

Keywords: Zhidelibaysyn, cluster poems, poetry, symbol, native place, metaphor, epithet, genres, theme, idea

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025

Автор туралы мәлімет:

Сұлтанова Бибігүл Мыңбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1871-7398>

Информация об авторе:

Султанова Бибигуль Мынбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы Казахстан, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1871-7398>

Information about the author:

Sultanova Bibigul Mynbaevna – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1871-7398>

УДК 82-1/-9

МРНТИ 17.07.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.041>

АРХЕТИП ДОМА КАК ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННАЯ КАТЕГОРИЯ РОМАНА «ТРОН САТАНЫ» Р. СЕЙСЕНБАЕВА

***Шаинова Г.Б.¹, Нурпейсова Г.М.², Смагулова Ш.К.³**

***^{1,2,3}Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан**

Аннотация. Статья посвящена исследованию архетипа Дом в творчестве Р. Сейсенбаева. Анализ дан на материале романа «Трон Сатаны». Выявление архетипов помогает найти очень важные параметры, которые могут сместить привычные акценты в художественном произведении, подвергнув существенной интерпретации художественный текст. Дом становится одной из базовых потребностей и положительных ценностей человека, а бездомье - одной из отрицательных. Присутствие Архетипа Дома наблюдается почти во всех аспектах духовной жизни общества, что делает его одним из смыслообразующих общечеловеческих концептов. Становясь маркером самоидентификации личности, он соотнесен не только с пространством, но и с судьбой героев.

Теоретической базой для данного научного исследования послужили фундаментальные положения в области мифокритики и мифопоэтики художественного текста. В работе используется герменевтический и семантический методы, а также контент-анализ текста. Предлагается разработанная методика анализа архетипа Дом в прозе Р. Сейсенбаева. Научная значимость работы в том, что благодаря анализу данного архетипа как универсального символа, становится ясным, что Дом в романе «Трон Сатаны» символизирует точку опоры, физическую и эмоциональную защиту, а также связь с корнями и семьей. Дом ассоциируется с теплом, защитой, традициями и семейными ценностями. Наряду с архетипическим концептом Дом в работе рассмотрен мотив Бездомье как символ бесприютности и потери веры человека в себя. Практическая значимость исследования состоит в возможности использования результатов анализа архетипа Дом при проведении практических занятий по теории литературы, а также для разработки спецкурса по филологическому анализу художественного текста.

В результате проведенного анализа можно утверждать, что архетип Дома в романе «Трон Сатаны» становится метафорой состояния души, памяти и отношений героев между собой. Изучение данного вопроса не только способствует более глубокому пониманию смысла творчества Р. Сейсенбаева, но и значимости архетипического анализа в литературоведении.

Ключевые слова: казахская литература, архетип, время и пространство, мифологическое мышление, мифопоэтика, концепт, модель мира, символ, дом, бездомье

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена многими причинами. Среди них и социально-исторические причины, а также причины философско-теоретического характера. Утверждать эту мысль мы можем, наблюдая присутствие Архетипа Дом почти во всех аспектах духовной жизни общества. Архетип Дом представляет собой один из ключевых универсальных концептов, формирующих человеческое мировосприятие и обладающий глубокой семантической значимостью.

Работы известных философов и культурологов широко освещают эту проблематику. Архетипы трактуются как исходные, исторически фиксируемые либо неосознанные формы идей, образов, понятий, символов, которые представляют собой своеобразную «исходную матрицу» и одновременно выступают в качестве базовой основы всей системы человеческой культуры.

Архетип, таким образом, представляя собой концентрат коллективного опыта, находит выражение в определенной культурной форме, закрепляясь в мифе и прорастая из ритуально-мифологических представлений. В «Этнопсихологическом словаре» архетип определен как бессознательная форма восприятия фундаментальных элементов общественной жизни людей: любви, труда, счастья и др. Таким образом, архетипы лежат в основе всей общечеловеческой символики [1].

Архетип Дома — это универсальный культурно-символический образ, присутствующий в мифологии, религии, литературе и повседневной психологии человека. Следуя аналитической психологии К.Г.Юнга, дом представляет один из ключевых архетипов коллективного бессознательного, символизируя целостность личности, потребность в безопасности, а также укорененности и идентичности.

Исследователи утверждают, что именно Дом становится связующим звеном в общей картине мира, связывая два понятия и образуя триаду: дом – человек – мир [2]. Таким образом, одним из ключевых элементов миромоделирования выступает архетип Дома, который определяет восприятие человеком окружающей действительности и его место в ней.

В литературе, рядом с архетипическим концептом Дом, который определяют как традицию, норму, вводится другой термин – Бездомье, рассматриваясь, соответственно, как потеря традиции, нормы. Термин Бездомье дифференцируется исследователями как социальный, так и духовно-культурный аспекты.

Описание материалов и методов

Теоретической базой для данного научного исследования послужили фундаментальные положения в области мифокритики и мифопоэтики художественного текста. Мифопоэтический подход в исследовании направлен на обнаружение архетипических сюжетов, мифологических образов и мотивов, а также на анализ способов интеграции архаико-мифологических компонентов в текст и особенностей их функционирования в художественной системе автора.

Выявление архетипов помогает найти очень важные параметры, которые могут сместить привычные акценты в художественном произведении, подвергнув существенной интерпретации художественный текст. В работе используется герменевтический метод, а также контент-анализ текста. Предлагается разработанная методика анализа архетипа Дома и Бездомья в прозе писателя Р. Сейсенбаева.

Данная работа является единственным исследованием этой темы в романе писателя, что определяет ее научную новизну. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования результатов при проведении курса по теории литературы, а также при разработке курса по филологическому анализу художественного текста.

Результаты

В работе предлагается анализ архетипа Дома как универсального символа, олицетворяющего место безопасности, уюта и принадлежности. Дом символизирует точку опоры, физическую и эмоциональную защиту, а также связь с корнями и семьей. Дом в романе писателя ассоциируется с теплом, защитой, традициями и семейными ценностями. Рядом с архетипом Дом звучит мотив Бездомья, который символизирует скитальчество, состояние бесприютности и несостоятельности – потерю веры человека в себя.

Многогранность архетипа Дом вбирает в себя тот круг значений, которые не только расширяют смысловое пространство, но и создают возможности для более полной интерпретации художественного мира Р. Сейсенбаева.

Обсуждение

Архетип Дома в романе писателя занимает одно из центральных мест. Представление о гармонии в жизни человека неотделимо от понятия Дом. Здесь важно все: какова постройка жилища, быт и стиль дома, уклад и порядок, традиции, вкусы. Весьма значимо окружение дома – сад, сквер, двор, деревья, создающие полное ощущение гармонии. И наоборот, полное или недостаточное присутствие перечисленного создают впечатление дисгармонии.

Архетип Дома в художественной прозе Сейсенбаева необходимо классифицировать, рассмотрев его составляющие. Дом, это не просто пространство и место, это символ укорененности, связи человека с землей, с семьей и традициями. Это важный центр, в котором человек находит утешение, где живет тепло и уют, это воспоминания детства. Дом – это родной очаг, наполненный памятью и связью поколений.

Один из домов в романе является дом Кайрата. Дом героя в Алма-Ате выглядит неприглядно, хотя, наверное, и домом его назвать трудно: *«В глубине двора темнели крошечные окна моего дома **флигеля**. Собственно, это был не флигель, а обыкновенный глинобитный **сарай**...»* [3, с.63]. Сравнение дома с сараем носит печать чего-то временного, шаткого, неустойчивого, заброшенного и даже продуваемого сквозняками и ветрами. Здесь звучит тема неустроенности, одиночества героя. Следующее затем сопоставление жилища с «норой» лишает понятие Дома традиционных признаков – теплоты, света, уюта.

Проживание героя во флигеле, а не в доме, создает атмосферу не домашнюю, нежилую (дом–сарай). И подобная «флигельность» места обитания художника накладывает отпечаток бесприютности и несостоятельности героя.

Дом, как микромир, в котором произрастает человек, тесно слит с человеком, многое определяя в нем. В высказывании Е. Лулудовой, дом представляет собой своеобразную «оболочку» человеческой жизни, определяя круг обстоятельств, формирующих ее. Именно обстановка дома отражает внутренний мир и мысли человека, раскрывает его индивидуальность, особенности характера и вкусы, становясь продолжением его [4].

Во всей жизни Кайрата – в работе, в отношениях с любимой женщиной нет определенности, нет ясности и открытости. Встречи влюбленных происходят во флигеле Кайрата, в комнате, которую снимает Баян в Целинограде, в гостинице, на съемной квартире Кайрата в Алма-Ате. Их разговоры о жизни и любви происходят в кафе, в ресторане, во время гуляний по парку или в сквере. *«Баян **пришла в гостиницу**, и они сидели в номере, глядя в окно, как угасал день»* [3, с.38]; *«До самого вечера они **бродили по городу** и зашли передохнуть в **центральный парк**»* [3, с.102]; *«Войдя в **безлюдный просторный сквер**, они остановились»* [3, с.162]. Все жилища, в которых живут и встречаются герои – это гостиничные номера, съемные квартиры, которые, конечно, не могут стать домами. Временные пристанища героев выступают символами бесконечных потерь и разочарований. Пространство, на фоне которого развиваются отношения героев, свидетельствует о шаткости и определенной неуверенности героев.

Дом, как известно, является не только местом жительства человека. Это портрет души, воплощение жизненных ценностей. Описание обстановки дома Кайрата характеризует душевное состояние героя на тот момент. Отсутствие порядка, так называемый творческий беспорядок во флигеле Кайрата, на первый взгляд, кажется вполне естественным для художника: *«У меня беспорядок, ты не пугайся», - предупредил Кайрат, открывая дверь своего флигеля. И правда - на окнах, на полу, на столе валялись рисунки, стены были завешаны акварелями, картинами* [3, с.113]. Но беспорядок во флигеле, неаккуратность в обращении со своими картинами, становятся чертой, характеризующей отношение художника и к себе, к своему таланту и даже к своей жизни, бездумно растрачиваемой им.

Кайрат чувствует холодность, неуютность своего дома, и ему не хочется идти в свою *нору, пустую, неуютную*. И когда у героя спрашивают домашний адрес, он с иронией думает: *«Домашний адрес! Вот так штука! Адрес есть, а дома нет»* [3, с.55]. Герой, как мы видим, и сам не воспринимает место своего обитания как свой дом.

Город Сейсенбаева – это квартиры, гостиницы, вокзалы, аэропорты, кафе, рестораны, парки и скверы. Город мрачен (темные улицы, темное небо, темный снег), действуя порой угнетающе на героев романа. Подобное восприятие города характерно для многих героев современной казахской литературы, где, по мнению С.Алтыбаевой, «...семантика и символика кода *город* как цивилизационного феномена... переходит в экзистенциальное поле *иного пространства*, конца цивилизации, тотального одиночества и пустоты» [5, с. 421]. Город отчужден от человека, также как и герои не могут радостно жить и любить в этом городе. Герой теряет веру в себя, перестает творить и покидает город, уехав в аул. Здесь проступает мифопоэтический пласт романа с его оппозицией Земля — Город, с пониманием сакрального и профанного пространства. Это в своих работах отмечают и другие исследователи: «Противопоставление между городом и степью, представляющий оседлый и кочевой образ жизни соответственно, является повторяющейся темой... Город изображается как «зло», олицетворяющее власть, принуждение, рабство и подавление личности» [6, с.325]. Подавленность, потеря веры в себя становится главной причиной отъезда Кайрата из города.

И здесь автор рисует перед нами новый образ Дома. Он становится пристанищем души, местом ее отдыха и восстановления сил. Таким видится дом матери Кайрата в ауле. Как известно, родной дом — это не просто место рождения, это первая вселенная человека, это его воспоминания, мысли, мечты и связующая нить времен. Дом — это убежище и последняя опора в жизни [4].

С философской точки зрения, родной дом рассматривается как феномен бытийного укоренения. Дом в этом контексте – не просто архитектурная форма, он символизирует стабильность, порядок и защищенность от хаоса внешнего мира.

Родной дом становится местом трансформации героя. Родной дом, мать – все это способно наполнить опустошенную душу героя. И пребывание в родном доме становится новой точкой отсчета – точкой, с которой меняется сам герой и его отношение к людям, к себе, к любимой женщине. Родная земля и родной дом питают творческую душу художника. Дом в родном ауле становится местом сбережения духовных, нравственных и культурных традиций. Художник утвердился в прочности жизни, в ее красоте и вечности, начав вновь писать картины.

Дом — это не только пространство, где живут люди, это место, которое становится местом любви, местом умиротворения, местом родства и духовной близости.

И это мнение подтверждают картины изображения в романе другого дома. Культура быта, уют, покой и порядок, теплота человеческих отношений свидетельствуют о прочности жизни, которая противостоит бесприютности, пустоте, неустроенности и даже бесцельности жизни Кайрата.

Описание следующего дома можно противопоставить флигелю Кайрата по признаку Одиночество – Общение. Таким домом является дом Даулета и его жены Даны, создающий впечатление полноты жизни ее хозяев, взаимопонимания и любви. Супругам свойственна высокая культура и нравственность. Хозяева дома вызывают уважение, сохраняя и в трагических событиях жизни человеческое достоинство. Атмосфера дома создается людьми, хранит их духовные устремления. Она бережет живущих здесь от воздействий внешнего, нередко враждебного мира. Дом способен заряжаться той аурой, которую излучают его обитатели. Этот дом можно назвать храмом искусства, идеалом дома писателя, где вдохновенно и свободно творит художник Даулет. В этом доме рады друзьям, здесь звучит музыка и идут споры, здесь делятся мыслями и планами. Этот дом становится символом единения сердец, местом отдохновения и радости. *«Этот дом был для нас бесценным пристанищем и местом исцеления. Мы приходили сюда израненными, со своими обидами, горестями, печальми, а уходили бодрыми и здоровыми [3, с.186].* И этот дом с его хозяевами, музыкой и открытыми сердцами, создают атмосферу любви и гармонии, заряжая энергией и верой. И писатель добавляет детали в описаниях двух домов, обращая внимание читателя на темные крошечные окна флигеля в доме Кайрата и яркие освещенные окна в доме Даулета. Таким образом, мы видим, что энергетика дома способна на подавление (дом Кайрата) или же на освобождение личности (дом Даулета).

Другим изображен дом главного героя романа – Ескендира, прожившего в нем всю жизнь, и теперь поставленного перед проблемой его сноса. Дом, построенный еще дедом, был обителью четырех поколений: «... *родимый порог, свидетель счастья и горя, радостей и печалей...*» [3, с.312]. Это сотворенный руками человека памятник его жизни, деяний, это память о нем. Это память о прошлом, связующее звено поколений, ответственность человека за сохранение этой памяти. Мы видим здесь изображение Дома – гнезда, раскрывающее понятия Дома как дома – семейные устои, дома – традиции, дома – воспоминания. Дом Ескендира – это большой двор, сад, в котором растут яблони, груши с крепкими стволами, словом, все описание дома приводит к мысли о стабильности, об устоявшемся (стол и скамейки из дерева), о незыблемом и вечном – традициях и устоях (бабушка, любившая сидеть на скамейке), о преемственности поколений. Здесь создается образ Дома – как точки, в которой пересекаются координаты времени, пространства, бытия и любви. Он становится категорией бытия вневременного, внепространственного, постоянного и незыблемого. И поэтому герои романа бережно хранят Дух дома, создававшийся родителями и, прежде всего, умершей матерью.

Гармония в человеческой жизни находится в прямом соответствии с человеческим жилищем. Это становится особенно ясно, когда мы видим дом Омара, будущего мужа Баян. И первое свидание Баян и Омара происходит в стенах квартиры, которую получает Омар. Во-первых, указание местонахождения дома – очень важная деталь. Оно свидетельствует об определенности, стабильности и даже постоянстве: «*Приходите ко мне на новоселье... Пятый микрорайон, шестидесятый дом, девятнадцатая квартира, пятый этаж...*» [3, с.173]. Во-вторых, Омар встречает Баян у раскрытой двери. В этом видится открытость героя. Убранство дома холостяка более чем скромное: раскладушка, стул, магнитофон и чемодан. Но во встрече есть деталь – посреди комнаты стоял чемодан, накрытый белой скатертью. Основываясь на традиционном восприятии белого цвета, мы можем сказать, что писатель подчеркивает чистоту и искренность намерений Омара, его нежное отношение к Баян. И белый цвет здесь символизирует надежду и мечту о счастье.

Таким образом, пространство, в котором происходит их встреча, приобретает символическое значение. Оно становится не просто фоном действия, а отражением внутреннего мира героя, его жизненных установок и духовных устремлений. Дом Омара, несмотря на внешнюю аскетичность, наполнен теплом, открытостью и потенциальной возможностью стать настоящим очагом — местом, где возможно совместное будущее. Истинная гармония возникает не из внешней роскоши, а из душевной честности, чистоты и стремления к любви. Жилище героя – картина внутреннего состояния, а открытая дверь – символ готовности к новой, осмысленной жизни и глубокой связи.

Заключение

В ходе исследования многообразия понятий Дом в романе были рассмотрены пять типов домов, которые играют ключевую роль в осмыслении и значимости художественного мира Р. Сейсенбаева.

В романе «Трон Сатаны» Дом становится метафорой состояния души и отношений героев между собой. Флигель Кайрата – это дом-сарай, разрушающий героя, приведший его к творческому кризису и душевной пустоте. Дом друга Даулета – это дом-храм любви и искусства, отражение семейных ценностей. Здесь Дом – метафора духовности, чистоты и счастья. Родной дом Кайрата – это дом-очаг, потому что материнский дом – источник тепла, символ очищения, где происходит возрождение героя: герой вновь начинает писать картины, обретая покой и гармонию души. Дом главного героя Ескендира – это дом-память, дом-семья. Это изображение дома-гнезда, раскрывающее понятия семейные устои, дома – традиции, дома – воспоминания. И квартира Омара – это дом искренности и открытости, где гармония человеческой жизни находится в прямом соответствии с человеческим жилищем.

Архетип Дома, представленный в произведении писателя через образы, сюжеты и мотивы, восходит к концепции архетипов К. Г. Юнга. Таким образом, изучение данного вопроса не только способствует более глубокому пониманию смысла творчества Р. Сейсенбаева, но и значимости архетипического анализа в литературоведении.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Крысько В.Г. Этнопсихологический словарь. – М., 2012. – 343 с.
- [2] Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта: Наука, 2016.-296 с.
- [3] Сейсенбаев Р.Ш. Заблудившийся крик. (Трон сатаны). – М.,1986. – 448с.
- [4] Лулудова Е.М. Архетип в художественном тексте. – Алматы, 2000. – 119 с.
- [5] Алтыбаева С.М. Степное знание как историко-культурный и эстетический феномен. // Известия КазУМО и МЯ им. Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2023. – №3 (70). – С. 411-433.
- [6] Ismailova Sh.A., Joldasbekova B.U., Bayanbayeva J.A. The Myth in S. Sanbaev's «Tales of the Nomad» (Artistic Space and Time) // Известия КазУМО и МЯ им. Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2024. – №2 (73). – Р.321-333.

REFERENCES

- [1] Krysko V.G. Etnopsihologicheskii slovar [Ethnopsychological Dictionary]. – М., 2012.– 343 s. [in Rus.]

[2] Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku [Introduction to cognitive linguistics]. M.: Flinta Nauka, 2016. – 296.s. [in Rus.]

[3] Seisenbaev R.Sh. Zabludivshiisya krik (Tron Satany) [The lost cry (The Throne of Satan)]. – M., 1986. – 448s. [in Rus.]

[4] Luludova E.M. Arhetip v hudozhestvennom tekste [Archetype in a literary text]. – Almaty, 2000. – 119 s. [in Rus.]

[5] Altybayeva S. Stepnoe znanie kak istoriko-kulturnyi i estetiicheskii fenomen [Steppe knowledge as a historical-cultural and aesthetic phenomenon] // Izvestiya KazUMOiMYa imeni Abylai hana, seriya “Filologicheskie Nauki”. – 2023. – №3 (70). – S.411-433. [in Rus.]

[6] Ismailova Sh.A., Joldasbekova B.U., Bayanbayeva J.A. The Myth in S. Sanbaev’s “Tales of the Nomad” [Artistic Space and Time] // Izvestiya KazUMOiMYa imeni Abylai hana, seriya “Filologicheskie Nauki”. – 2024. – №2 (73). – P.321-333.

Р. СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ “ШАЙТАННЫҢ ТАҒЫ” РОМАНЫНЫҢ КЕҢІСТІК-УАҚЫТ КАТЕГОРИЯСЫ РЕТІНДЕ ҮЙ АРХЕТИПІ

*Шаинова Г.¹, Нурпеисова Г.², Смагулова Ш.³

*^{1,2,3}Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Р. Сейсенбаевтың шығармаларындағы Үй архетипі қарастырылады. Зерттеу «Шайтанның тағы» романы негізінде жүргізілген. Архетиптерді анықтау көркем мәтіндегі мағыналық акценттерді жаңаша пайымдауға жол ашып, туындының мазмұнын тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Үй – адамзаттың негізгі қажеттіліктерінің әрі жағымды құндылықтарының бірі, ал үйсіздік – керісінше, жағымсыз құбылыс ретінде бейнеленеді. Үй архетипінің қоғамның рухани өмірінің түрлі қырларынан көрініс табуы оны жалпыадамзаттық мәні бар концептке айналдырады. Бұл архетип кеңістіктік ұғыммен қатар, кейіпкерлердің тағдырымен де тығыз байланысты бола отырып, жеке тұлғаның өзін-өзі тануында маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің теориялық негізін мифокритика мен көркем мәтін мифопоэтикасы саласындағы негізгі ғылыми ұстанымдар құрайды. Жұмыста герменевтикалық және семантикалық талдау әдістері, сондай-ақ мәтіндік контент-талдау қолданылды. Р. Сейсенбаев прозасындағы Үй архетипін зерттеуге арналған арнайы әдістеме ұсынылады. Ғылыми жаңалығы – «Шайтанның тағы» романындағы Үй бейнесінің әмбебап символ ретіндегі мәнін ашуда: ол тірек, қорған, туған жермен, отбасымен байланыстың белгісі ретінде көрінеді. Үй жылылықты, дәстүрді және отбасы құндылықтарын білдіреді. Сонымен қатар, мақалада үйсіздік мотиві де қарастырылып, ол адамның өзіне деген сенімін жоғалтуы мен рухани дағдарыстың белгісі ретінде талданады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – Үй архетипін әдебиет теориясы бойынша практикалық сабақтарда және көркем мәтінді филологиялық тұрғыда талдауға арналған арнайы курстарда пайдалану мүмкіндігінде. Зерттеу нәтижесінде «Шайтанның тағы» романындағы Үй архетипі кейіпкерлердің жан дүниесінің, жадысы мен өзара қарым-қатынастарының метафорасына айналатыны анықталды. Бұл мәселені талдау Р. Сейсенбаев шығармашылығын тереңірек түсінуге және әдебиеттанудағы архетиптік тәсілдің маңызын айқындауға ықпал етеді.

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, архетип, уақыт пен кеңістік, мифологиялық ойлау, мифопоэтика, концепт, әлем моделі, символ, үй, үйсіздік

ARCHETYPE OF THE HOUSE AS A SPATIAL-TIME CATEGORY OF THE NOVEL «THRONE OF SATAN» R. SEISENBAEV

*Shainova G.B.¹, Nurpeisova G.M.², Smagulova Sh.K.³

*^{1,2,3}Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Abstract. The article is devoted to the study of the archetype “House” in the works of R. Seisenbaev. The analysis is based on the novel “The Throne of Satan”. Identifying archetypes helps to find very important parameters that can shift the usual accents in a work of art, subjecting the artistic text to significant interpretation. Home becomes one of the basic needs and positive values of a person, and homelessness becomes one of the negative ones. The presence of the Archetype of Home is observed in almost all aspects of the spiritual life of society, which makes it one of the most meaningful universal concepts. Becoming a marker of a person’s self-identification, it is correlated not only with space, but also with the fate of the characters.

The theoretical basis for this scientific research was the fundamental provisions in the field of mythocriticism and mythopoetics of the literary text. The work uses hermeneutical and semantic methods, as well as text content analysis. The developed method of analyzing the archetype “House” in the prose of R. Seisenbaev is proposed. The scientific significance of the work lies in the fact that thanks to the analysis of this archetype as a universal symbol, it becomes possible to determine that the House in the novel “Throne of Satan” symbolizes a fulcrum, physical and emotional protection, as well as a connection with roots and family.

The house is associated with warmth, protection, traditions and family values. Along with the archetypal concept of “Home”, which is defined as a tradition, norm, and undisturbed culture, the work examines the motif of “Homelessness” as a symbol of homelessness and loss of self-confidence. The practical significance of the research lies in the possibility of using the results of the analysis of the archetype “House” in conducting practical classes on literary theory, as well as for developing a special course on the philological analysis of a literary text.

The conclusion of the work is the statement that the archetype of the House in the novel “The Throne of Satan” becomes a metaphor for the state of mind

and the characters' relationships with each other. The study of this issue not only contributes to a deeper understanding of the meaning of R. Seisenbaev's work, but also the importance of archetypal analysis in literary studies.

Keywords: kazakh literature, archetype, time and space, mythological thinking, mythopoetics, concept, model of the world, symbol, home, homelessness

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Шаинова Гульнар Буркатовна – кандидат филологических наук, ассистент профессора Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0000-7648-8514>, e-mail: gulnar.shainova@gmail.com

Нурпеисова Гульжахан Муратбековна – сеньор-лектор Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-4953-3691>, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru.

Смагулова Шолпан Каримовна – сеньор-лектор Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6745-8102>, e-mail: shk60@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Шаинова Гүлнар Бүркатқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университеті профессорының ассистенті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-7648-8514>, e-mail: gulnar.shainova@gmail.com

Нурпеисова Гүлжахан Мұратбекқызы – Алматы технологиялық университетінің сеньор-лекторы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-4953-3691>, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru.

Смагулова Шолпан Кәрімқызы – Алматы технологиялық университетінің сеньор-лекторы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6745-8102>, e-mail: shk60@mail.ru

Information about the authors:

Shainova Gulnar Burkatovna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor at Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-7648-8514>, e-mail: gulnar.shainova@gmail.com

Nurpeisova Gulzhakhan Muratbekovna – Senior Lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-4953-3691>, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru.

Smagulova Sholpan Karimovna – Senior Lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6745-8102>, e-mail: shk60@mail.ru

УДК 82-1

МРНТИ 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.042>

ПОЭТИКА РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА А.А. АХМАТОВОЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ «У САМОГО МОРЯ»)

* Шашкина Г.З.¹, Ибраева Ж.Б.²,

¹* ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

² КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. Целью исследования ранней поэмы А. Ахматовой «У самого моря» (1915) является целостный поуровневый анализ темы, сюжета, композиции, идеи, а также хронотопа и цветовой символики произведения. В работе были использованы как общенаучные (описательный, герменевтический, аналитический, синтетический), так и собственно литературоведческие методы исследования (рассмотрение на уровне тематики, сюжета, мотива, композиции, образов, идеи). Центральной темой поэмы является тема избранничества, воплощающаяся и в образе главной героини, и в самом сюжете поэмы, рассказывающем об обретении ею особенного поэтического дара. Ожидание встречи прекрасного царевича составляет основу сюжета, в котором можно проследить все элементы сюжетной композиции: завязку, развитие действия, кульминацию, развязку. Художественное пространство включает в себя топос Херсонеса, расположенного на берегу Черного моря, а художественное время охватывает события, которые разворачиваются на протяжении примерно одного года. В поэме можно проследить мотив близнечества, воплощенный в двух сестрах-близнецах, истоки которого восходят к мифологическому мышлению. Вычленяется и целый пласт библейского интертекста, связанного с линией царевича. Немногочисленные персонажи, выстроенные по моноцентрической системе, лишены портретной характеристики, но по способу изображения обрисованы с помощью художественных деталей, наделения имени или выделения этнической принадлежности. Цветовая символика, в которой наиболее приоритетными являются белый и черный/темный цвета, подчеркивает органическое соединение жизнерадостной и катастрофической атмосферы поэмы. Идея произведения заключается в трагизме судьбы творца, отражающемся в образе героини. Выдвигается положение о том, что выделенные в поэме доминанты (поэтическое избранничество, трагическое мировосприятие жизни, опора на христианские ценности) характерны для всего последующего творчества А.А. Ахматовой. Результаты исследования можно использовать в практических курсах по русской литературе XX века.

Ключевые слова: Ахматова, поэма, тема, сюжет, композиция, мотив, образ, хронотоп, идея.

Введение

Ранняя поэма А.А. Ахматовой «У самого моря» впервые рассматривается нами с точки зрения целостного поуровневого анализа, в котором выделяются тематический, сюжетно-композиционный, мотивный, образный, идейный уровни, а также цветовая символика и хронотоп. Выделенные в поэме доминанты, такие как осознание своего поэтического избранничества, трагическое мировосприятие жизни, понимание христианских ценностей как нравственных основ жизнестроительства, наблюдаются во всем последующем поэтическом творчестве А.А. Ахматовой.

Анна Андреевна Ахматова (настоящая фамилия Горенко) – великая русская поэтесса, переводчица, литературовед, одна из самых значительных фигур в истории русской поэзии XX века. Ахматова была женой Николая Гумилева, русского поэта Серебряного века, создателя и главы литературного направления акмеизм. Творчество Ахматовой исследовали самые выдающиеся ученые XX века, но, как верно заметил Р.Д. Тименчик, «обманчивая прозрачность ахматовского письма – едва ли не главная опасность, подстерегающая теперешнего комментатора» [1, с. 60]. Постараемся бережно и адекватно «расшифровать» эту «прозрачность».

Маленькая поэма А. Ахматовой «У самого моря» была написана в 1914 году, опубликована в 1915 г. в журнале «Аполлон». А.А. Блок отмечал достоинство первой поэмы поэтессы, говоря о ней, что она «настоящая» [2, с. 458, 459]. Заглавие поэмы отсылает к известной сказке А.С. Пушкина о рыбаке и рыбке: «Жил старик со своею старухой // У самого синего моря» [3, с. 651]. В.М. Жирмунский в свое время обратил внимание на близость ритмики ахматовской поэмы и пушкинской сказки: «К Пушкину восходит и повествовательная интонация стихотворной сказки, ее эпическая манера, элементы народной лексики и фразеологии, подхватывания и параллелизмы, характерные для народного устно-поэтического сказа» [4, с. 128].

В поэме Ахматовой отразились ее воспоминания о детстве, которое прошло на берегах Черного моря. В своей автобиографии «Коротко о себе» поэтесса писала, что она проводила летние месяцы в Херсонесе, оказавшем на нее сильное впечатление [5, с. 720]. Херсонес, или Корсунь, как называли этот город в древнерусских летописях, был основан еще древними греками. Ныне он является памятником культуры, историко-археологическим музеем-заповедником и находится на территории города Севастополя.

Уже позже, в 1963 году, в письме к Алексису Ранниту² Ахматова писала, вспоминая свою юность: «...я последняя херсонидка, т.е. росла у стен древнего Херсонеса (т.е. с 7-ми до 13 лет проводила там каждое лето) <...> Все это в какой-то мере отразилось в моей ранней поэме «У самого моря». Там меня называли «дикая девочка» и считали чем-то средним между русалкой и щукой за необычайное умение нырять и плавать» [6, с. 211]. Ахматова вспоминала о своем детстве «дикой девочки» [5, с. 784], которая и отразилась в образе главной героини поэмы.

Первое лирическое произведение Ахматовой не так интенсивно изучалось по сравнению с другими знаменитыми лироэпосами – «Реквиемом» и «Поэмой без героя». Исследование поэмы «У самого моря» поможет проследить становление акмеистической поэтики в творчестве Ахматовой, оценить ее вклад в развитие поэмы Серебряного века и способствует более полному пониманию эволюции творчества Ахматовой и литературного процесса первых десятилетий XX века. Впервые поэма становится объектом детального анализа, что может расцениваться как новизна исследования. В своей статье мы поставили целью рассмотреть поэтику лирического произведения А. Ахматовой «У самого моря».

Поуровневый анализ поэмы, выраженный в рассмотрении тематики, сюжета, композиции, мотива, образов, цветообозначения, идеи, помог достичь значительных научных результатов. Теоретическая значимость работы состоит в предложенном поуровневом анализе произведения. Исследование может оказаться востребованным специалистами, изучающими поэтику акмеизма и творчество Ахматовой.

Описание материалов и методов

В нашей работе используются общенаучные методы исследования, необходимые для достижения цели:

- описательный, представляющий собой первичные процедуры выборки доказательных текстов, раскрытия их характеристик путем выделения наиболее отличительных признаков;

- герменевтический, использующийся для интерпретации художественных текстов, которые являются текстами со сложной смысловой организацией, поэтому необходимо адекватное истолкование текстов, которое обеспечит полноту их понимания;

- аналитический, необходимый для разложения текстов на составные части с целью проведения детального структурно-семантического изучения;

² Алексис Раннит (настоящее имя Долгушев Алексей) (1914-1985) – поэт, переводчик, литературный и художественный критик. Уроженец Эстонии, учился в Тартусском университете. В Колумбийском университете получил степень магистра литературы и искусства. С 1961 г. – в Уэльском университете. А. Ахматова вела с ним переписку в 1960-е гг.

- метод синтеза, позволяющий на высоком мыслительном уровне рассмотреть в совокупности художественную картину мира раннего творчества А. Ахматовой на примере поэмы «У самого моря».

Кроме того, были задействованы литературоведческие методы анализа художественного произведения, которые рассматривают его (произведение) по уровням. Такой подход позволяет выделить уровни тематический, сюжетно-композиционный и мотивный, образный и идейный. Тема как структурный элемент содержания представляет собой художественное отражение действительности, определяющее смысловую направленность произведения. Уровень сюжета и композиции рассматривает произведение с точки зрения его формы и той последовательности, которые характерны именно для данного лироэпоса. Сюжет произведения выражается через определенный хронотоп, в связи с чем необходимо рассмотреть художественное пространство и художественное время. Мотив как единица повествования, выделенный А.Н. Веселовским, стал основой мотивного анализа, позволяющего рассмотреть мотивы в широком сопоставительном культурно-литературном аспекте. Образный уровень рассмотрен в нашей работе с точки зрения его персонажей. Выделен отдельно и уровень цветовой символики, помогающий выявить тональность произведения. Идейный мир, в котором проявляется авторская позиция и его отношение к изображаемому, позволяет говорить о мировоззрении поэтессы.

Данные методы нацелены на целостное исследование поэтики произведения А. Ахматовой.

Результаты

В поэме «У синего моря» повествование идет от лица главной героини. Это, как вспоминала позднее Ахматова в разговоре с Лидией Чуковской, не девушка, а «именно девочка, лет тринадцати» [7, с. 159]. Она растет, словно вольный ветер, на берегу моря и составляет единую часть с природной стихией, долго и далеко плавает, бродит по ночам, сидит с рыбаками под опрокинутой лодкой во время дождя, собирает пули и осколки ржавых бомб, оставшихся после Крымской войны 1853–1856 гг.

С малых лет героиня чувствует себя избранной, особенной, и люди вокруг тоже ощущают какую-то колдовскую ее силу. Некоторые хозяйки так вообще заывают ее к себе в гости, считая, что она своим появлением приносит счастье в дом. Ее с детства уже волнуют мысли о своем предназначении, о любви, мечты по-детски наивны: «я буду царицей» [5, с. 107], но и в этом утверждении ощущается ее уверенность в исключительности своей судьбы.

Внешний портрет героини складывается из таких художественных деталей, как желтое платье, заплетенные волосы («соленая» от воды коса). Она – босоногая красавица, как называет ее встретившаяся цыганка.

А еще особенная, избранная, с развитым чувством справедливости. Ее естественная стихия – открытое природное пространство. Героиня так говорит о себе: «*В комнаты я входить не любила*» [5, с. 108].

Тема избранничества является центральной в поэме, ибо здесь описывается, как «дикая девочка» постепенно обретает свой собственный поэтический голос, становится настоящим поэтом.

Сюжет поэмы сходен с сюжетом «Алых парусов» А. Грина [8]: героиня, как и Ассоль, тоже ждет своего царевича на берегу моря, но в отличие от Ассоль, героиня Ахматовой не становится счастливой: волны моря выносят ей полумертвое тело царевича.

В поэме показано постепенное взросление маленькой девочки. Поэма состоит из 4-х небольших глав. Первая глава – экспозиция, в которой рассказывается о повседневных буднях героини, о ее дружбе с рыбаками, о ее любви к морю. В нее влюбляется высокий сероглазый мальчик, дарит ей белые розы, а она отказывает ему, говоря, что он не тот суженый, которого она ждет. Девочка представляет себе избранника в образе сказочного царевича, и сероглазый мальчик-подросток, безответно влюбленный в девочку и желающий на ней жениться, совсем не подходит под этот образ. Неслучайно несколько раз повторяется, что он был моложе героини на полгода, и это является еще одним недостатком в глазах девочки, поскольку она видит своим избранником уверенного в себе молодого человека. Влюбленный мальчик был скорее всего приезжим, поскольку зовет ее с собою на север, говоря: «*у вас в Херсонесе*». Героиня не любит его, и еще одной из причин ее отказа было нежелание ехать на север, покинуть при этом любимые южные края. Правда, после его ухода «*тайная боль разлуки // Застонала белою чайкой // Над серой полынной степью, // Над пустынной, мертвой Корсунью*» [5, с. 107]. Да, девочка не разделяет чувств молодого человека, но ощущение, что она невольно причинила боль влюбленному в нее юноше, заставляет ее совесть мучиться. С этого периода начинается взросление маленькой героини, так как она начала ощущать противоречивые чувства, а эта сложность эмоционального состояния не характерна для мира ребенка. И Херсонес, Корсунь, мгновенно становится для нее пустынным и мертвым.

Завязка поэмы (вторая глава) начинается с гадания цыганки, предвещающей героине «знатного гостя», который приедет к ней до Пасхи. Интересно, что у Александра Грина в «Алых парусах» сказочник Эгль делает Ассоль точно такое же предсказание [8, с. 33]. Героиня за такое гадание с радостью отдает цыганке цепочку и золотой крестик, все, что есть у нее при себе.

Теперь она по-настоящему ждет царевича, разлюбив все свои прежние игры, тем более ей цыганка нагадала: «*Ни красотой твоей, ни любовью, // Песней одною гостя приманишь*» [5, с. 107]. Героиня начинает искать слова

и мотив предопределенной «песни судьбы». И в этот момент ей часто стала сниться девушка *«в узких браслетах, в коротком платье, // С дудочкой белой в руках прохладных»* [5, с. 108]. Такой представляется Ахматовой ее Муза. Притронувшись к плечу героини, она вложила в уста юной девушки «песню», не услышанную где-то, а сочиненную ею. Так в поэме описан процесс возникновения поэтического дара, начала творческого пути. Приобщение ее к святому искусству знаменует собой постижение высших знаний, понимание тайн бытия.

Из третьей главы читатель узнает, что у героини есть сестра-близнец Лена, это единственный персонаж, наделенный именем. Лена не может ходить: *«как восковая кукла лежала»* [5, с. 110], и ее занятием было вышивать синюю плащаницу³ Богородицы. Как указывает А.И. Ахметжанова, исследующая цветообозначения в поэзии Ахматовой, «синий цвет соотносится с «верхним» миром, с вознесением. Это недостижимая даль, бессмертие, вечность, символ верности. Наличие цветообозначения синий в творчестве А. Ахматовой указывает на его связь с духовными представлениями о мире» [9, с. 27].

Две сестры – две противоположности: Лена неподвижна, молчалива, смиренна, приверженица христианской религии, а ее сестра постоянно уходит из дома, бродит в заброшенных местах, плавает далеко, громко смеется и непохожа на других, в ней очень сильно языческое начало.

Мотив близнечества, внесенный в поэму, ведет свое начало от мифологии, когда один из близнецов связывается со всем хорошим, а второй – с плохим или недоделанным [10, с. 174]. Но в поэме сестры не являются антагонистами, поэтому, наверное, сестра наделена именем Лена, уменьшительно-ласкательным Леночка, а не официальным – Елена. Несмотря на их разницу, они любят и понимают друг друга. Вышивание плащаницы Леной, с одной стороны, можно трактовать как приготовление к Пасхе, а с другой стороны, как предвестие смерти царевича.

Героиня всей душой ждет Пасху, ибо в этот день цыганка нагадала ей судьбоносную встречу. В четвертой, заключительной главе, описываются события этого дня.

В день Пасхи героиня уходит к морю в полной уверенности, что именно в этот день за ней придет царевич. Она действительно встретила своего избранника на берегу моря, но он умер у нее на руках.

Это кульминация поэмы. *«Лучше бы мне родиться слепой»* [5, с. 112], – восклицает героиня. Сам царевич описан только в свой предсмертный час, мы узнаем, что он смуглый, зеленоглазый, одетый в белое. Это был

3 Плащаница – платок большого размера с вышитым изображением лежащего во гробе Иисуса Христа или усопшей Богородицы.

яхтсмен, тот, кто правил «самой веселой, крылатой яхтой» [5, с. 111], увы, затонувшей. Но ведь царевич был царевичем только для этой девочки, которая верила в мечту и сказку.

В Светлое Христово Воскресение отпевают царевича в церкви. Христианская символика вполне прозрачно прочитывается в произведении. Это и плащаница, и скрытое сопоставление прекрасного незнакомца с Иисусом Христом, и подсознательная вера в чудо воскресения (ибо все события происходят в день Пасхи): «*Слышала я – над царевичем пели: // Христос воскрес из мертвых*» [5, с. 112].

Героиня видит два сна, которые снятся ей в самые важные моменты ее жизни: первый сон знаменует собой снисхождение на нее поэтического дара, когда ей снится ее Муза в образе девушки, а второй она видит на берегу моря, перед самой встречей с утонувшим незнакомцем, которого она ждет. И этот второй сон не описан, он становится как бы границей между беззаботным и наивным детством-сказкой и жестокой реальностью.

Смерть царевича становится для героини переломным событием, крушением мечты о ее женском счастье, а еще тем испытанием, которое проходит творец, решивший посвятить себя миру искусства. Это еще и момент взросления героини, приобщения ее к ценностям христианства.

В поэме четко указано художественное пространство: все действие происходит вблизи Херсонеса, а среди топонимов упоминается мыс Фиолент, на котором расположена Херсонесская крепость, Константиновская батарея – фортификационное сооружение, построенное на северной стороне Севастополя. Художественное время длится около года. Цыганка предсказывает встречу героини и царевича летом, на это указывает то, что героиня бежит босой на берегу моря, затем проходит осень, зима, весна и вновь наступает лето. Встреча и смерть царевича происходят в день Пасхи. При этом на предстоящий трагический исход – смерть царевича – указывают такие приметы, как: небо, подобное плащу Богородицы («*прежде оно таким не бывало*» [5, с. 111]), скалы, из-за которых разбился царевич, («*черные, разломанные, острые*» [5, с. 111]).

Персонажи в поэме немногочисленны: героиня, один второстепенный персонаж (Лена) и три эпизодических – цыганка, сероглазый мальчик, влюбленный в девочку, и погибший яхтсмен. Две сестры противоположны друг другу по характеру и образу жизни, несмотря на абсолютное внешнее сходство. Остальные персонажи не атрибутированы подробно, но их образы ярко выражены: цыганка – своей этнической принадлежностью, сероглазый мальчик – розами, слезами и желанием уйти в монахи, а ласковый яхтсмен/царевич – хозяин веселой и крылатой яхты – зеленым цветом своих глаз (в противоположность сероглазому влюбленному), смуглостью кожи, активным образом жизни и принадлежностью к бурной водной стихии.

Интересно проследить цветовую символику поэмы. Несмотря на сравнительно небольшой объем, поэма достаточно насыщена цветами. Если учитывать не только прилагательные, но и глаголы (белеет, синело, голубели), то палитра произведения включает в себя 11 цветов: белый (8), темный (5), черный (2), желтый (2), зеленый (2), синий (2), голубой (2), красный (1), малиновый (1), серый (1) без учета «сероглазый», дымный (1). Как видим, «лидером» является белый цвет. Исследователями отмечается, что белый и черный цвета являются ведущими в поэтической системе А. Ахматовой [9, с. 26]. Учитывая частотность лексемы «темный», близкого к черному цвету, мы можем сказать, что в поэме на первый план действительно выдвигаются ахроматические цвета. Белым цветом обозначены чайка (2 раза), розы (2 раза), дудочка, комната, яхта и костюм яхтсмена, которого выносили из моря. Черный цвет появляется только в конце поэмы, когда речь идет о смерти царевича (черные скалы, о которые разбилась яхта, черные камни, на которые положили мертвое тело молодого человека), тогда как «темный» возникает с первых страниц, подготавливая читателя к трагическому концу: темные волны, море, икона, комната, угасшие глаза яхтсмена. Заметим, что в зависимости от тональности поэмы комната кажется героине то белой, то темной. Темной комната становится после смерти царевича, до этого комната воспринималась девочкой как белая. Желтый цвет связывается с героиней, ее желтым платьем. В данном контексте желтый цвет – это цвет счастливого детства, наполненного солнцем, морем, весельем. Зеленым цветом в поэме обозначены рыба и глаза молодого яхтсмена. Выше уже писали о том, что яхтсмен принадлежит к водной стихии. И это подчеркивается еще и тем, что одним цветом отмечены и морское, и человеческое существа. Синий цвет в поэме связан только с плащаницей, и даже синее небо уподобляется этому погребальному покрывалу. Ахматова различает синий и голубой цвета: если синий цвет соотносится с небесным миром, то голубой с водной стихией и недостижимой мечтой. В первом случае речь идет о медузах, которые «голубели» под водой, а во втором – Лена ждет, что неведомый царевич привезет ее сестре кольца с голубыми камнями. Символику голубого цвета в данном случае можно связать с выражением «голубая мечта» как интерпретацией прекрасного, недостижимого. В красном цвете отсутствует агрессивность, часто связываемая с кровью, войной и т.п. В поэме Ахматовой красным обозначено теплое время года – этим цветом характеризуется земля, полная ярких маков, распутившихся весной. Еще один оттенок красного – малиновый. Данный эпитет, применяемый к огню («малиновый огонечек»), является оригинальным ахматовским тропом, не зафиксированным в «Словаре эпитетов литературного русского языка» [11]. Цветообозначение «серая степь» передает психологическое состояние героини, поскольку таковой окружающая местность становится после

отъезда сероглазого мальчика. Дымным воспринимается и солнце. Хотя данный эпитет возникает в начале II главы – завязке действия, тем не менее эти первые две строчки соотносятся с концовкой I главы, где героиня все еще печалится об отъезде сероглазого мальчика, и потому прочитываются в контексте сожаления.

Избранничество героини – ее тяжелый крест, она приносит радость окружающим людям, но собственная ее судьба (как и судьба всех поэтов) не будет счастливой. С.В. Бурдина предлагает прочитать поэму «У самого моря» «в контексте всего творчества Ахматовой, с учетом всех сложившихся в нем на пересечении культурных традиций и индивидуального художественного сознания кодовых полей» [12, с. 119], увидеть в поэтессе будущего автора «Реквиема». И в этом контексте трагичность образа главной героини несомненна.

Многие исследователи отмечали автобиографические моменты в поэме. Действительно, сама Ахматова признавалась в своем «херсонеском» детстве, подтверждала, что во взаимоотношениях героини и сероглазого мальчика отразилось «отдаленное эхо» их отношений с Гумилевым. У Ахматовой тоже была любимая сестра Инна, которая умерла от туберкулеза в 1906 году. И все окружающие Ахматову люди замечали в ней какую-то царственность, величавость ее фигуры, что напоминает непреклонную уверенность героини поэмы в своем избранничестве. Но, конечно же, нельзя прямолинейно отождествлять сюжет поэмы с биографией поэта.

Поэма – о взрослении детской души, о расставании с мечтой, об обретении высокого дара искусства слова. Сказка не стала реальностью, но она помогла героине обрести саму себя и свое святое призвание – быть истинным поэтом.

Обсуждение

Поэма вызвала интерес современников Ахматовой – писателей, критиков, литературоведов. Как уже отмечалось выше, А.А. Блоку поэма понравилась [2, с. 459]. Н. Гумилев также отзывался о ней положительно: «Я весь день вспоминаю твои строки о «приморской девчонке», они мало того что нравятся мне, они меня пьянят. Так просто сказано так много...»⁴ [13, с. 102]. Б.М. Эйхенбаум в своей статье «Анна Ахматова. Опыт анализа» обратил внимание на особенность поэзии Ахматовой, из которой, как из интимного дневника, можно почерпнуть подробности ее личной жизни. Наличие сюжетных связей подтверждает это [14]. В.М. Жирмунский, написавший программную статью «Преодолевшие символизм» (1920) об акмеизме и Ахматовой в частности, любил творчество поэтессы, изучал

⁴ Пунктуация Н.С. Гумилева.

его на протяжении пятидесяти лет. В 1970 году вышла монография ученого «Творчество Анны Ахматовой» [4]. В этом труде В.М. Жирмунский остановился на ранней поэме «У самого моря», отметив главную тему, характерную для творчества ранней Ахматовой – тему появления «поэтического сознания», которое формируется под влиянием Музы [4, с. 128]. Английская исследовательница творчества Ахматовой Аманда Хейт, анализируя первое лироэпическое произведение, увидела в царевиче поэта, т.е. именно ту равную ей душу, которую ждет девочка, постигающая поэтическое искусство [15, с. 46]. Других работ, исследующих данное лирическое произведение, в советское время не наблюдается. И это стойкое отсутствие интереса со стороны литературоведения к ранней ее поэме не может не удивлять, как заметила С.В. Бурдина. В своей статье она рассмотрела мотивы поэзии А.А. Блока, блоковский контекст поэмы А. Ахматовой, выявила новые блоковские подтексты, не учтенные исследователями ранее [12]. В нашей статье мы постарались целостно исследовать поэтику лироэпоса Ахматовой «У самого моря».

Заключение

Характеризуя поэтику первой поэмы А. Ахматовой, мы следовали по пути уровневого подхода к анализу художественного произведения. Выводы, к которым мы пришли, следующие.

- Тематический уровень: центральной является тема избранничества, воплощающаяся и в образе главной героини, и в самом сюжете поэмы, рассказывающем об обретении «дикой девочкой» особенного поэтического дара.

- Сюжетно-композиционный уровень: ожидание встречи прекрасного царевича составляет основу сюжета, в котором можно проследить все элементы сюжетной композиции – экспозицию, завязку, развитие действия, кульминацию и развязку. Интересно, что поэма, разбитая на четыре главы, точно соответствует элементам сюжетной композиции: первая глава – экспозиция, вторая – завязка, третья – развитие действия, четвертая – кульминация, за которой сразу же следует развязка. Художественное пространство включает в себя топоним Херсонеса, расположенного на берегу Черного моря, а художественное время охватывает события, которые разворачиваются на протяжении примерно одного года. Но имеется ретроспективная отсылка к Крымской войне 1853–1856 гг.

- Мотивный уровень: в поэме можно проследить мотив близнечества, воплощенный в двух сестрах-близнецах, истоки которого восходят к мифологическому мышлению. Но при этом необходимо отметить, что в отличие от мифологического мотива близнечества в поэме Ахматовой отсутствует антагонизм образов. Вычленяется и целый пласт библейского

интертекста, связанного с линией царевича: это и синяя плащаница, которую вышивает Лена, как бы предчувствуя будущую смерть яхтсмена, и трагические события в день Пасхи, и отпевание царевича в церкви.

- Образный уровень: немногочисленные персонажи, выстроенные по моноцентрической системе, лишены портретной характеристики, но по способу изображения обрисованы с помощью художественных деталей, присвоения имени или выделения этнической принадлежности.

- Уровень цветообозначения: в поэме особенно выделяются белый и черный/темный цвета, но они не являются антагонистами в смысле бинарной оппозиции, а дополняют друг друга, в результате чего прочитывается цветовая символика произведения, заключающаяся в органическом сочетании радостных и трагических моментов в жизни.

- Идеинный уровень: судьба творца всегда трагична, поэтому и героиня, которая становится настоящим поэтом, переживает катастрофические моменты в своей жизни. Если учесть автобиографический контекст поэмы, то это как предвестие будущих тяжелых испытаний, выпавших на долю самой А. Ахматовой.

Первая поэма, прочитываемая в контексте всего творчества русской поэтессы, становится средоточием таких мотивов, как осознание своей избранности, трагизма жизни,приятие поэтического дара, опора на христианские ценности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Тименчик Р.Д. О составе и границах научного комментария к поэзии А.А. Ахматовой // Русская литература. – 2022. – № 1. – С. 60-85.

[2] Блок А. А. Собрание сочинений в 8 тт. Т. 8: Письма. 1898-1921. – М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1963. – 773 с.

[3] Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-Книга, 2012. – 1214 с.

[4] Жирмунский В.М. Творчество Анны Ахматовой. – Л.: Наука, 1973. – 184 с.

[5] Ахматова А. Полное собрание поэзии и прозы в одном томе. – М.: Альфа-Книга, 2009. – 1007 с.

[6] Ахматова А. Собрание сочинений в 6-ти тт. Т. 5: Биографическая проза. Pro domo sua. Рецензии. Интервью. – М.: Эллис Лак 2000, 2001. – 800 с.

[7] Чуковская Л.К. Записки об Анне Ахматовой. Т. 1. 1938-1941. – Спб.: Нева – Харьков: Фолио, 1996. – 288 с.

[8] Грин А. Алые паруса. – Кокшетау: Элемbook.kz, 2018. – 90 с.

[9] Ахметжанова А.И. Национальный колорит и цветообозначения в поэзии А. Ахматовой // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия Филологическая. – 2017. – № 2. – С. 25–28.

[10] Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х тт. Т. 1. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 652 с.

[11] Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка. – СПб.: Норинт, 2002. – 224 с.

[12] Бурдина С.В. «От тебя приходила ко мне тревога...»: блоковский контекст поэмы А. Ахматовой «У самого моря» // Вестник Пермского университета. – 2013. – № 2 (22). – С. 119-125.

[13] Haight A. Letters from Nikolay Gumilev to Anna Akhmatova. 1912-1915 // Slavonic and East European Review. – V. L. – № 118 (Jan). – P. 100-106.

[14] Эйхенбаум Б.М. Анна Ахматова. Опыт анализа // ImWerdenVerlag München, 2006. – 53 с. https://zar-literature.ucoz.ru/Bibloiteka/nauchnaya/ehjkhnenbaum_b-anna_akhmatova-opyt_analiza.pdf

[15] Хейт А. Анна Ахматова. Поэтическое странствие. / Пер. с англ. – М.: Радуга, 1991. – 383 с.

REFERENCES

[1] Timenchik R.D. O sostave i graniczax nauchnogo kommentariya k poe`zii A.A. Axmatovoj [On the composition and boundaries of the scientific commentary on the poetry of A.A. Akhmatova] // Russkaya literatura. – 2022. – № 1. – S. 60-85. [in Rus.]

[2] Blok A. A. Sobranie sochinenij v 8 tt. T. 8: Pis'ma. 1898-1921. [Collected works in 8 vols. Vol. 8: Letters. 1898-1921]. – М.-Л.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1963. – 773 s. [in Rus.]

[3] Pushkin A.S. Polnoe sobranie sochinenij v odnom tome [Complete works in one volume]. – М.: Al'fa-Kniga, 2012. – 1214 s. [in Rus.]

[4] ZHirmunskij V.M. Tvorchestvo Anny Ahmatovoj [The work of Anna Akhmatova]. – Л.: Nauka, 1973. – 184 s. [in Rus.]

[5] Ahmatova A. Polnoe sobranie poezii i prozy v odnom tome [The complete collection of poetry and prose in one volume]. – М.: Al'fa-Kniga, 2009. – 1007 s. [in Rus.]

[6] Ahmatova A. Sobranie sochinenij v 6-ti tt. T. 5: Biograficheskaya proza. Pro domo sua. Recenzii. Interv'yu [Collected works in 6 volumes. Vol. 5: Biographical prose. Pro domo sua. Reviews. Interview]. – М.: Ellis Lak 2000, 2001. – 800 s. [in Rus.]

[7] CHukovskaya L.K. Zapiski ob Anne Ahmatovoj. T. 1. 1938-1941. [Notes about Anna Akhmatova. Vol. 1. 1938-1941]. – Spb.: Neva – Har'kov: Folio, 1996. – 288 s. [in Rus.]

[8] Grin A. Alye parusa [Scarlet sails]. – Kokshetau: Alembook.kz, 2018. – 90 s. [in Rus.]

[9] Axmetzhanova A.I. Nacional'ny'j kolorit i czvetooboznacheniya v poe`zii A. Axmatovoj [National color and color meanings in the poetry of A.

Akhmatova] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya Filologicheskaya. – 2017. – № 2. – S. 25-28. [in Rus.]

[10] Mify narodov mira. Enciklopediya v 2-h tt. T. 1. [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia in 2 volumes. Vol. 1]. – M.: Bol'shaya russijskaya enciklopediya, 2000. – 652 s. [in Rus.]

[11] Gorbachevich K.S. Slovar' epiteto russkogo literaturnogo yazyka [Dictionary of epithets of the Russian literary language]. – Spb.: Norint, 2002. – 224 s. [in Rus.]

[12] Burdina S.V. «Ot tebya prihodila ko mne trevoga...»: blokovskij kontekst poem A. Ahmatovoj «U samogo morya» [«Anxiety came to me from you...»: the Blok context in A. Akhmatova's poem «By the Sea»] // Vestnik Permskogo universiteta. – 2013. – № 2 (22). – S. 119-125. [in Rus.]

[13] Haight A. Letters from Nikolay Gumilev to Anna Akhmatova. 1912-1915 // Slavonic and East European Review. – V. L. – № 118 (Jan). – P. 100-106.

[14] Ejhenbaum B.M. Anna Ahmatova. Opyt analiza [Anna Akhmatova. Analysis experience] // ImWerdenVerlag München, 2006. – 53 s. https://zar-literature.ucoz.ru/BIBLOITEKA/nauchnaya/ehjkenbaum_b-anna_akhmatova-opyt_analiza.pdf [in Rus.]

[15] Xejt A. Anna Axmatova. Poe'ticheskoe stranstvie [Anna Akhmatova. A poetic pilgrimage] / Per. s angl. – M.: Raduga, 1991. – 383 s. [in Rus.]

А.А. АХМАТОВАНЫҢ АЛҒАШҚЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ («ТЕҢІЗ ЖАҒАСЫНДА» ПОЭМАСЫНЫҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

*Шашкина Г.З.¹, Ибраева Ж.Б.²

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты А.А. Ахматованың «Теңіз жағасында» атты ерте поэмасын (1915) тақырыбы, сюжеті, құрылысы, идеясы, сондай-ақ хронотопы мен түс символикасы жағынан тұтас деңгейлік талдау болып табылады. Жұмыста жалпы ғылыми (сипаттамалық, герменевтикалық, аналитикалық, синтетикалық) және нақты әдебиеттанушылық зерттеу әдістері (тақырып, сюжет, мотив, композиция, образдар, идеялар деңгейінде қарастыру) қолданылады. Поэманың негізгі тақырыбы – басты кейіпкердің бейнесі арқылы жүзеге асырылған және оның ерекше поэтикалық талапқа ие болуы туралы бейнелейтін сюжетте орын алған тандаулылық мәселесі. Сымбатты ханзадамен кездесуді күту сюжеттің негізін құрайды, оқиға желісінде композицияның барлық элементтерін: хикаяттың басталуын, дамуын, шарықтау шегін, шешілуін – байқауға болады. Көркемдік кеңістікке

Қара теңіз жағасында орналасқан Херсонес топосы кіреді, ал көркемдік уақыт шамамен бір жыл ішінде болған оқиғаларды қамтиды. Поэмада екі егіз қыздың бойында бейнеленген, тегі мифологиялық ойлаудан бастау алатын егіздік мотивін де көруге болады. Ханзада бейнесі желісімен байланысты библиялық интертекстің бәртұтас қабатын да бөліп көрсеткен жөн. Моноцентрлік жүйеге негізделіп құрылған аздаған кейіпкерлердің портреттік сипаттамасы жоқ, бірақ олар көркем детальдар, берілген есімдері, этникалық ерекшеліктері арқылы сипатталады. Ақ пен қара түстер жиі кездесетін шығармадағы түс символикасы поэмадағы өміршең және қасіретті көріністерді айқындай түседі. Шығарманың идеясы – кейіпкердің бейнесінде көрінетін ұста тағдырының трагизмі. Поэмада орын алған басым доминанталар (поэтикалық таңдаулылық, өмірді қайғылы дүниетаным арқылы қабылдау, христиандық құндылықтарға сүйену) А.А. Ахматованың барлық кейінгі шығармашылығына тән деген тұжырым алға тартылады. Зерттеу нәтижелерін XX ғасырдағы орыс әдебиеті бойынша практикалық курстарда қолдануға болады.

Тірек сөздер: Ахматова, поэма, тақырып, сюжет, композиция, мотив, бейне, хронотоп, идея

POETICS OF A.A. AKHMATOVA'S EARLY WORK (BASED ON THE POEM «BY THE SEA»)

*Shashkina G.Z.¹, Ibraeva Zh.B.²

*¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of the study of A. Akhmatova's early poem «By the Sea» (1915) is a holistic level-by-level analysis of the theme, plot, composition, idea, as well as the chronotope and color symbolism of the work. Both general scientific (descriptive, hermeneutical, analytical, synthetic) and literary research methods (consideration at the level of subject matter, plot, motive, composition, images, ideas) were used in the work. The central theme of the poem is the theme of being chosen, which is embodied both in the image of the main character and in the plot of the poem itself, which tells about her acquiring a special poetic gift. The expectation of meeting the beautiful prince forms the basis of the plot, in which all the elements of the plot composition can be traced: he beginning, the development of the action, the climax, the denouement. The artistic space includes the topos of Chersonesos, located on the Black Sea coast, and the artistic time covers events that unfold over the course of about one year. In the poem, one can trace the motif of twinhood, embodied in two twin sisters, the origins of which go back to mythological thinking. A whole layer of the biblical intertext connected

with the tsarevich's line is also isolated. A few characters, built according to a monocentric system, are devoid of portrait characteristics, but according to the way of the image they are outlined with the help of artistic details, giving a name or highlighting ethnicity. The idea of the work is the tragedy of the fate of the creator, reflected in the image of the heroine. The position is put forward that the dominants highlighted in the poem (poetic selectedness, tragic worldview of life, reliance on Christian values) are characteristic of the entire subsequent work of A.A. Akhmatova. The results of the research can be used in practical courses on Russian literature of the twentieth century.

Keywords: Akhmatova, poem, theme, plot, composition, motif, image, chronotope, idea

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 26.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2025.

Информация об авторах:

Шашкина Гульжан Зейновна – кандидат филологических наук, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: gulzhan-zein@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5870-4308>

Ибраева Жанарка Бакибаевна – кандидат филологических наук, доцент, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Авторлар туралы мәлімет:

Шашкина Гүлжан Зейінқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: gulzhan-zein@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5870-308>

Ибраева Жанарка Бақыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Information about the authors:

Shashkina Gulzhan Zeinovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: gulzhan-zein@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5870-4308>

Ibraeva Zhanarka Bakibaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

№3 (78) 2025

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и не предоставляет
гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:
Б.А. Есенғалиева

Технический редактор,
компьютерная верстка:
Б.С. Кынырбеков

Подписано в печать 30.09.2025 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 91 п.л.
Заказ № 729. Тираж 300 экз.
Гарнитура: “Times New Roman”, “SimSun”, “MS Mincho”

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru